Sina Akşin

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele

[Son Meşrutiyet 1919-1920]

II

Kültür Yayınları

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele - II • Sina Akşin

Genel Yayın: 382
Tarih Dizisi: 31

© Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
Meşelik Sokağı 2/3 Beyoğlu 34433 İstanbul

Yayın Danışmanı Mürşit Balabanlılar
Editörler Defne Asal Er, Handan Akdemir

Kapak Tasarımı Mehmet Ulusel
Düzelti Necati Balbay
Tasarım ve Uygulama Tipograf (0212) 249 01 01
Birinci Basım Haziran 1998, Ankara
İkinci Basım Nisan 2004, İstanbul
ISBN 975-458-124-X
OTM 10303102
Basımevi Şefik Matbaası (0212) 472 15 00
Marmara Sanayi Sitesi M Blok 291 İkitelli 34306 İstanbul

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

istanbul hükümetleri ve milli mücadele

İçindekiler

Önsöz 9

I. VAHİDETTİN'İN OYALAMA HÜKÜMETİ: ALİ RIZA KABİNESİ (2 EKİM 1919 - 8 MART 1920) 13

1. Hükümetin kurulması ve ulusçu-meşrutiyetçi hareketle ilk temaslar 13

1. Yeni Hükümet 13

2. Anadolu ile İlk Temaslar 17

3. Karşılıklı Beyannameler 32

2. Ali Rıza Paşa Hükümetine karşı ilk tepkiler 39

4. İç Tepkiler 39

5. İngilizlerin Tepkileri 42

6. Fransızların Tepkileri 45

3. Amasya görüşmesi 48

7. Ön Hazırlıklar 48

8. Amasya Protokolleri 53

4. Meclis'in nerede toplanacağı sorunu 60

9. İstanbul Kuva-yı Milliyesi'yle Yazışmalar 67

10. Komutanlarla Yapılan Toplantılar 76

5. Müdafaa-i Hukuk Örgütünde gelişmeler 85

11. Örgütün Genişletilmesi ve Rakipsiz Hale Getirilmesi 85

6. Vahdettin'in demokratik-ulusçu hareket karşısında durumu 98

12. Saray'ın Tavrını Açıklayan Bazı Davranışlar 98

13. Saray ile Cemiyet'in İdeolojik Düzeyde Mücadelesi 102

14. Abdülmecit Etkeni Bertaraf Ediliyor 109
15. Milli Mücadele Aleyhtarları Yeniden Fitne Faaliyetinde 113
16. Ekim Ayında Çıkarılan Olay ve İsyanlar 121
16a. Kürt Ayrılıkçılığı 137
7. Ali Rıza Paşa Hükümetine Almaşık Arayışlar 144
8. Ordunun Durumu 158
17. Orduda Atamalar ve Örgütlenme Sorunları 158
18. Nigehbancı Hareket 163
19. Kuva-yı Milliye Sorunu 169
9. İdarenin Durumu 179
10. Ekim Ayının İç Siyaset Gelişmeleri 184
20. Seçimlerle İlgili Olaylar 184
11. Kasım Ayının İç Siyaset Gelişmeleri 200
21. Teftiş Heyetleri 200
22. Seçimler ve İlgili Gelişmeler 209
12. Azınlıkların Durumu 221
13. Aralık ve Ocağın İlk Yarısında İç Siyaset Gelişmeleri 228
23. Heyet-i Temsiliye Ankara'ya Taşınıyor (27 Aralık) 228
24. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Örgütlenme Sorunları (Yahya Kaptan Olayı) 237
25. Teftiş Heyetleri 251
26. İstanbul Seçimleri (18 Aralık) 254
27. Saray ve Muhalefet Cephesinde Gelişmeler 260
28. Meclis-i Mebusan'ın Açılması (12 Ocak) 263
14. Meclis'in Açılmasına Değin Dış İlişkiler 277
29. Çukurova Bölgesi ve Fransa ile İlişkiler 281
30. Ege Sorunu ve Yunanistan 295
31. İstanbul'un Kaderi Gündeme Geliyor 310
32. Barış Koşullarını Belirleyecek İngiliz-Fransız Görüşmeleri 320
33. Osmanlı Kamuoyunda Yankılar 327

II. MECLİS'İN AÇILMASINDAN SALİH PAŞA HÜKÜMETİNİN KURULMASINA KADAR OLUP BİTENLER 329
1. İTİLAF DEVLETLERİ'NE KARŞI TEPKİLER VE ONLARIN KARŞI TEPKİLERİ 329
34. İstanbul Mitingi (13 Ocak) 329
35. İngilizlere Karşı Amerikancı ve Fransızcı Tutumlar 330
36. İtilaf Devletleri'ne Karşı Yöneltilen Tehditler 334
37. Saray'da İki Toplantı 343
38. Araplarla İşbirliği 345
39. İtilaf'a Karşı Savaş Tehdidi 348
40. "Blöf" Sorunu 352
41. Meclis'in Çalışmaları (1) 356
42. Cemal ve Cevat Paşaların İstifa Ettirilmesi (21 Ocak) 358
2. PAŞALAR SORUNUNA MUSTAFA KEMAL'İN BÜYÜK TEPKİSİ VE SONRAKİ GELİŞMELER 362
43. Mustafa Kemal'in 22 Ocak Telleri 362
44. Mustafa Kemal Başka Cephelerde (Çukurova 25 Ocak ve Akbaş 26 Ocak) Harekete Geçiyor 367
45. Meclis'in Çalışmaları (2) 379
46. Misak-ı Milli ve Grup Kurma Çalışmaları 382
47. Hükümet ve Güvenoyu Sorunu 387
48. Mustafa Kemal'in Siyasal Önderliği Sorunu 394
3. BULUTLAR KARARMAYA BAŞLIYOR 402
49. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Dağıtılması İsteniyor 402
50. Maraş ve İstanbul ile İlgili Gelişmeler 411
51. Meclis'in Çalışmaları (3) 422
52. Saray ve Muhalefet Cephesinde Olup Bitenler 425
53. İkinci Anzavur İsyanının Başlatılması (8 Mart'a Kadar) 434
54. Ali Rıza Hükümetinin İstifası (3 Mart) 447

III. SALİH PAŞA HÜKÜMETİ (8 MART - 4 NİSAN 1920) 463
55. Hükümetin Kurulması 463
56. İstanbul'un İşgal Kararı Nasıl Alındı 466
57. İstanbul'un İşgali 491
58. Demokratik-Ulusçu Hareketin İlk Tepkileri (1) 505
59. İkinci Anzavur Hareketinin Devamı (8 Mart - 4 Nisan) 509
60. Demokratik-Ulusçu Hareketin İlk Tepkileri (2) 514
61. TBMM'ye Doğru İlk Adım ve 19 Mart'a Kadar Olup Bitenler 528
62. Ankara'ya Karşı Komutanlar Cephesi (22 Mart'a Kadar) 538
63. 20-23 Mart Günlerinde Olup Bitenler 543
64. 24-27 Mart Günlerinde Olup Bitenler 548
65. 28-31 Mart Günlerinde Olup Bitenler 563
66. Salih Paşa Hükümetinin Son Günleri (1-4 Nisan) 576
67. İşgalden sonra İtilaf Devletleri'nin Durumu 591

IV. SONUÇ 613
68. Padişah 614
69. Mustafa Kemal ve Demokratik-Ulusçu Hareket 616
70. İtilaf Devletleri 619

Kaynakça 623
Dizin 627

Önsöz

1976'da *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* kitabım çıkmıştı. Aslında o, dört cilt olarak tasarladığım bir çalışmanın tümüne ait bir isimdi. Onun için her cilde ayrı adlar bulmak ihtiyacını duydum. Birinci cilde *Mutlakıyete Dönüş* adı uygun göründü. Gerçekten de, o ciltte açıklandığı üzere, İttihatçı önderlerin ülke dışına kaçmasıyla birlikte Vahdettin'in bir karşı-ihtilalinden söz etmek mümkün görünmektedir. 1919 yılının eylül ayı sonunda Damat Ferit'in çekilmesiyle bu süreç son bulmakta ve yeniden bir meşrutiyet dönemi başlamaktadır. Bu kitap o yeni meşrutiyetin tarihi olduğuna göre buna da *Son Meşrutiyet* adını uygun buldum.

Mahmut Goloğlu TBMM'nin kurulması üzerine açılan döneme "Üçüncü Meşrutiyet" adını vermişti. Gerekçesi şuydu: TBMM İngilizlerin elinde "esir" olan Padişah'ı tanıdığına ve onu kurtarmayı amaç edindiğine göre, bu siyasal düzen meşrutiyetti. Yeni bir meşrutiyet dönemi söz konusu olduğuna göre de, üçüncü diye nitelenmeliydi. *Mutlakıyete Dönüş*'te Goloğlu'nun nitelemesini benimsemiştim. Şimdilerde ise Hocam Tarık Zafer Tunaya'nın da eleştirisini dikkate alarak, artık bunu uygun bulmuyorum. Zira Goloğlu'nun tahlili biçimsel bir açıdan doğru olmakla birlikte, TBMM'de mevcut olan yoğun devrimci niteliği ya da gizli gücü (potansiyeli) göz ardı ettiği için, pek isabetli sayılamaz. Üçüncü bir meşrutiyet aranacaksa, bu, herhalde Ekim 1919 - Mart 1920 dönemi olmalıdır. Çünkü bu dönemde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Damat Ferit'e karşı kazandığı zafer sayesinde Vahdettin'in mütarekenin ilk yılında yürütmüş olduğu kar-

şı-ihtilal durdurulmuş ve Mebusan Meclisi'nin tekrar toplanması mümkün olmuştu. Buna göre nisan başında (1920) Damat Ferit'in Sadaret'e getirilmesi ile bu son (üçüncü) meşrutiyet de son bulmuş oldu. Nitekim Mebusan Meclisi'nde ve basında Ekim 1919 öncesi için, meşrutiyet sayılamayacağını anlatmak için, "fasıla-i meşrutiyet" deyimi kullanılmıştır.

Mutlakıyete Dönüş doçentlik tezimdi. Onu 1975 yılında bitirdim. İlk başta mütareke döneminin siyasal tarihini yazmaya niyetliydim. Ne var ki kullandığım mikro-tarih yöntemiyle hem yazım uzun sürdüğü, hem de hayli uzun bir metin ortaya çıktığı için, dört yıl yerine bir yılın siyasal tarihini yazmakla yetinmek zorunda kalmıştım. Mütarekenin kalan yıllarını diğer üç ciltte ele alacak, ikinci cildi, yani *Son Meşrutiyet*'i profesörlük tezim yapacaktım. Ama arada *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* kitabımı yazdığım için, bu kitaba ancak 1979 yılının sonunda (13 Aralık 1979) başlayabildim. Derken iki şey oldu. Dört ciltlik *Türkiye Tarihi*'ni örgütleme işini üstlendim. Bu, hayli vaktimi alan büyük bir projeydi. Sonra YÖK çıktı. YÖK öncesi sistemde bir üniversite asistanının profesör olması için doktora, doçentlik, profesörlük olmak üzere üç tez yazması gerekiyordu. YÖK'le yalnızca doktora tezi kaldı, iki tezi kaldırdılar. Üniversitede yükselmek için artık "yayınlar" gibi hayli esnek, yurtdışında yayımlanan kaynaklarda zikredilmek, başka bir üniversiteye gitme şartı gibi ilginç ölçütler getirilmişti. Oysa benim Mülkiye'den ayrılmaya niyetim yoktu. İşte bu nedenlerle bu ikinci cilt gecikti.

○

Doçentlik tezimin bir nüshasını rahmetli Gündüz Ökçün'e vermiştim. Tezi iade ederken bir eleştiride bulunmuş, metodoloji yok, demişti. Burada o eleştiriyi biraz olsun karşılamak istiyorum. Bu kitabı (ve *31 Mart Olayı*'nı) yazarken kısa sayılabilecek bir zaman aralığına ait derlediğim büyük sayılabilecek bir bilgi yığınını alıp "kuyumcu gibi" işlemeye, "örücü gibi" örmeye çalıştım. Biraz iktisatçılara özenerek buna mikro-tarih diyorum. Herhalde küçük-tarih de denebilir. Bu ta-

nıma göre, uzun zaman aralıklarını alıp genel çizgileri ortaya çıkarmak, bunlar hakkında yorum ve kuramlar geliştirmek de makro ya da büyük-tarih oluyor. Genellikle ikincisiyle uğraşmak daha "şanlı" bir iş sayılmaktadır. Ben de bunun daha önemli olduğuna katılıyorum. Ne var ki, küçük-tarih çalışmalarına dayanmayan büyük-tarih çalışmalarının temelsiz kaldığını, ayrıca küçük-tarihle biraz uğraşmamış tarihçilerin büyük-tarih yapmakta pek başarılı olamayacaklarını sanıyorum.

○

Gelelim teşekküre. Son dönemlerde özellikle Anglosakson bilim adamları eşlerine teşekkür ediyorlar. Bu "kılıbıklıktan" ileri gelen bir şey değil. Bilim adamı araştırma ve yayın yapacaksa, gecesini gündüzüne katmak, 9-5 mesaisini yapanlardan hayli farklı bir hayat tarzı sürdürmek zorundadır. Bunun da eşler ve çocuklar için bir fedakârlık demek olduğu şüphesizdir. Onun için Tülin, Işıl ve Deniz'e teşekkür ediyorum. Öte yandan Yayınevi'ne ve çalışanlarına da teşekkür ediyorum. İşlerini dostça, sevgiyle yaptıkları için... Nihayet bu metni tertemiz, yanlışsız daktilo eden Mehmet Bağdatlıoğlu'na teşekkür borçluyum.

SİNA AKŞİN
Ankara, Kasım 1990
Siyasal Bilgiler Fakültesi

I.

Vahdettin'in Oyalama Hükümeti: Ali Rıza Paşa Kabinesi (2 Ekim 1919 - 8 Mart 1920)

1. HÜKÜMETİN KURULMASI VE ULUSÇU-MEŞRUTİYETÇİ HAREKETLE İLK TEMASLAR

1. Yeni Hükümet: Gördüğümüz gibi, Damat Ferit hükümeti bir açmaz karşısında kalıp istifa etmek zorunda kalmıştı.[1] İtilaf Devletleri Mustafa Kemal hareketinin kuvvetle bastırılmasına izin vermemişlerdi. Buna karşılık Sivas Kongresi'ne karşı Ali Galip - Muhittin Paşa suikastını hazırlayan bir hükümetin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'yle bir uzlaşma yapabilmesine imkân yoktu. Bu imkânsızlık değerlendirmesi Damat Ferit'ten kaynaklanmıyordu. O, 21 Eylül 1919'da Eskişehir, ya da Afyon'a, Konya'ya kalabalık bir heyetle gidip Mustafa Kemal'le görüşmek istediğini İngiliz ve Fransız yüksek komiserlerine açıklamıştı. İki gün sonra Paşa, herhalde Padişah'ın kendisini destekleyen bildirgesinin olumlu bir sonuca ulaşamaması üzerine,[2] bundan vazgeçmiş bulunuyordu. Bu sırada Kütahya ve Afyon arasında bir demiryolu köprüsünün tahrip edildiği haberi de gelmişti.[3] Da-

De Robeck, 10 Ekim günlü raporunda, Damat Ferit'le Padişah'ın "ılımlı bir istibdad"a yönelmekte olduklarını söylüyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 802.

İrade-i Milliye gazetesi şaşılacak bir rahatlıkla sanki Vahdettin beyannamesinde Damat Ferit'i takbih ve Anadolu hareketini onaylıyormuş gibi sunmuştu olayı. *İrade-i Milliye*, 28/9/1335, 4.

[3] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 90, s. 174. Bkz. ayrıca *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 586. Damat Paşa'nın bizzat Eskişehir, Afyon, Konya'ya görüşmek için gitme kararı İzzet Paşa hükümeti kurulduğu sırada gidip İngiliz Kralı ile görüşme teklifini hatırlatıyor.

ha sonra, 25 Eylül'de Damat Ferit'in daha gerçekçi bir girişimi oldu. Abdülkerim Paşa'yı araya koydu, fakat bir sonuç çıkmadı. Mustafa Kemal'in Damat Ferit'le uzlaşmaya en ufak bir niyeti yoktu. Ali Galip - Muhittin Paşa fitnesi onun bu tutumunu haklı gösteriyordu.

Birinci ciltte belirttiğim gibi, Vahdettin'in, Damat Ferit'in bu zorunlu istifası karşısında temelli olarak siyasal çizgi değiştirmeye kalkışması beklenemezdi. Çünkü Vahdettin seziyordu ki Ali Galip - Muhittin Paşa komplosundan sonra, Anadolu kendisine ne denli saygı gösterir gibi yaparsa yapsın, bu geçici bir taktikten başka bir şey olamazdı ve fırsat bulurlarsa kendisine tahttan indireceklerdi. Öte yandan, İngilizlerle yaptığı gizli anlaşmaya da güvenerek, Barış Konferansı kararlarının uygulanması sırasında İtilafçılar sayesinde Mustafa Kemal hareketini ezip dağıtabileceğini umabilirdi. Onun için Damat Ferit'in yerine, Mustafa Kemal'le uzlaşabilecek bir hükümeti işbaşına getirmesi, geçici ve oyalama niteliğinde bir siyaset değişikliğiydi. Zaten İtilafçılar, Damat Ferit'in zora başvurma önerisini reddedip onu uzlaşma yolunda teşvik ettiklerine göre, onların da arzusu –ve belki de İngilizlerin el altından yaptıkları tavsiye– bu yönde olmalıydı. Ali Rıza Paşa hükümetinin aslında esaslı bir siyaset değişikliğini ifade etmediği şundan da bellidir ki, bizzat Sadrazam önceki hükümetin bir mensubuydu (Meclis-i Vükela'ya memurdu) ve o kabinenin çoğu üyeleri yerinde muhafaza edilmişlerdir.[4] Eski ka-

[4] Meşihat: Haydarizade İbrahim Efendi; Dahiliye: Eski Şûra-yı Devlet Reisi Damat Mehmet Şerif Paşa, Hüdavendigâr Valisi Ebubekir Hâzım Bey (8 Şubat); Hariciye: Eski Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, Sefir Sefa Bey (8 Şubat); Harbiye: Eski 2. Ordu Müfettişi Ferik (Mersinli) Cemal Paşa, Şûra-yı Askeri üyesi Ferik Mustafa Fevzi Paşa (3 Şubat); Maliye: Âyan'dan Tevfik Bey (ipkaen); Adliye: Âyan'dan Mustafa Nuri Bey (Efendi) (ipkaen), Mahkeme-i Temyiz Başmüddeiumumisi Kâzım Bey (8 Şubat); Bahriye: Âyan'dan Ferik Salih Hulusi Paşa (ipkaen); Evkaf: Sait Bey (vekil); Maarif: Sait Bey (ipkaen); Nafıa: Eski Harbiye Nazırı I. Ferik Abuk Ahmet Paşa (ipkaen); Ticaret ve Ziraat: Eski Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi I. Ferik Hâdi Paşa (ipkaen), Abdurrahman Şeref Bey (Efendi) (Vekil) (8 Şubat); Şûra-yı Devlet Reisi: Âyan'dan Abdurrahman Şeref Bey (Efendi); Meclis-i Vükela'ya Memur: Tevfik Paşa (11 Ekim) (10 Ocak'ta Âyan Meclisi Reisi atandı). *Takvim-i* ▷

bineden Damat Ferit Paşa, Mustafa Sabri Efendi, Süleyman Şefik Paşa, Adil Bey, Hamdi Efendi, Rauf Paşa ayrıldılar, Haydarizade İbrahim Efendi, Damat Şerif Paşa, Mustafa Reşit Paşa, Abdurrahman Şeref Bey, Mersinli Cemal Paşa girdiler. Türkgeldi'nin anlattığına göre, Damat Ferit kabinesi içinde başlayan çekişmeler dolayısıyla kendisi 29 Eylül günü Vahdettin'e, kamuoyunun dört kişiyi istemediğini söylemiş, Padişah da bunlara Hamdi Efendi'nin de dahil olduğu yolunda cevap vermiş.[5] Demek ki, kurulan Ali Rıza Paşa hükümetinin "yeni" bir hükümet olmaktan çok, adeta Padişah'ın kurdurduğu ve öncekini esas alan "asgari tadili" bir kabine olduğu ortaya çıkıyor.[6] Ali Rıza Paşa kabinesine yeni girenlerin ise Saray Fırkası'nın ılımlı adamı Tevfik Paşa'nın kabinelerine girmiş İbrahim Efendi, Şerif Paşa, Mustafa Reşit Paşa oldukları gözden kaçmıyor. İlk bakışta Anadolu bakımından olumlu olarak değerlendirilebilecek yalnız Abdurrahman Şeref ile Cemal Paşa var.[7] Cemal Paşa, Cihan Savaşı'nın önde gelen ko-

◁ *Vekayi*, 4/10/1335, 3662; 15/10/1335, 3672; 12/1/1336, 3747; 10/12/1336, 3772.

[5] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 244.

[6] Vahdettin, sadareti önce Tevfik Paşa'ya önerdiğini, fakat onun, "ben ikinci defaya kalmalıyım" diye kabul etmediğini söylemiş. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 245. Ali Rıza da istememiş ama Tevfik Paşa çok ısrar edip kandırmış. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 245. Ajan "T. 20"ye göre (11 Ekim) Padişah hiçbir şekilde İzzet Paşa'nın sadaretini kabul etmeyeceğini belirtmiş. Foreign Office 371/4160, 147126. Fransızların "çok güvenilir" bir ajanının 27 Ekim'de bildirdiğine göre, İzzet Paşa arka düzlemde, işlere hâkim durumdaydı ve seçimlerden sonra Sadaret'e gelmesi muhtemeldi. İngilizler Damat Ferit "kartlarını" oynamaya devam ettiklerine göre, Fransızların da İzzet Paşa'nın sadaretini destekleyip onu benimsemeleri uygun olurdu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 45.

Nitekim Vahdettin'in itiraz ettiği iki nazırdan biri Abdurrahman Şeref'ti. Ona göre Abdurrahman Şeref "milli bloktandı" ve Ahmet Rıza'ya vekâlet etmekteydi (bu durumda Vahdet-i Milliye olması gerekirdi?). Oysa kabine tarafsız kimselerden kurulmak isteniyordu. Vahdettin'in ikinci itiraz ettiği kimse, "zayıf" olduğu, notaları iade edildiği için Mustafa Reşit Paşa'ydı. Fakat Ali Rıza teklifini yaptığını ve her ikisinin kabul ettiğini, geri dönemeyeceğini söyleyerek ısrar etti. Daha sonra Türkgeldi, "hariciye kısmının takviyesi" tavsiyesinde bulununca, Ali Rıza Tevfik Paşa'nın Meclis-i Vükela'ya memuriyetini isteyeceğini söylediyse de Paşa, elinden gelen yardımı ▷

mutanlarından biri olarak, Mustafa Kemal ve onun komutan arkadaşlarıyla iletişime girebilecek bir kimseydi ve onun için bu mevkie getirilmişti. Fakat dikkati çeken nokta, Cemal Paşa'nın Anadolu hareketine, önce, katılmış olmasına rağmen, alman kararlara aykırı olarak 1 Temmuz 1919'da Konya'dan kalkıp İstanbul'a gitmesiydi. Birinci ciltte işaret edildiği üzere, bunda ideolojik bir gerekçeden çok, kendisinin Mustafa Kemal'den kıdemli olması, yani Mustafa Kemal'in önderliğini çekememek gibi mesleki-kişisel bir etkenin payı olduğu akla geliyor. Malta dönüşü Cevat Paşa gibi birçok subayın Milli Mücadele'de görev almasına karşılık, Cemal Paşa'nın görev almamış olması, bu ihtimale göre, bunu doğrulayan bir husus sayılabilir.

Ali Rıza Paşa hükümeti hakkında bütün bu söylenenleri güçlendirecek tanıklığı Türkgeldi'de buluyoruz. Türkgeldi Ali Rıza'nın sadaretini garip bulmuş ve bayağı tepki gösterip onu Harbiye Nezareti'nde görmek istediğini belirtince, Padişah onu teselli için, "Bu hülleci bir kabine olacak![8] Tevfik Paşa son fişeğimizdir. Onu atiye saklamalıyız." demiş. Türkgeldi'nin tepkisi Ali Rıza'nın zekâsı, çalışkanlığı, hatta uğurlu olup olmadığı ile ilgili olabilirse de, Türkiye'nin kaderini belirleyecek Barış Konferansı arifesinde hükümet başkanında diplomasi yetenek ve bilgilerinin gereğine işaret olabilir. Tevfik Paşa'nın çok iyi ve tecrübeli bir diplomat olduğu "eski Türk" çevrelerinde kabul edilmişti. Nitekim Vahdettin de, sözlerinden sezilebileceği gibi, herhalde Barış Konferansı evresi için onu düşünüyordu. Demek ki Ali Rıza hükümeti bir ara hükümetti, ve en önemli, belki biricik görevi Mustafa Kemal hareketini yumuşatıp, bu yoldan mümkünse dağıtmaktı. Ali Rıza Harbiyeli, yaşlı askeri bir paşa olarak tam bunu yapabilecek kimseydi. Mersinli Cemal Paşa da Mustafa Kemal'in ku-

◁ yapacağını, fakat şimdiden katılmasının kabinenin zaafına verileceği gerekçesiyle işin bir hafta - on gün ertelenmesini istedi. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 246-51.

[8] De Robeck dahi Vahdettin'in Ali Rıza hükümetini bir "geçiş" kabinesi kabul ettiğini biliyordu. Foreign Office 371/4159, 137186 (3 Ekim teli).

şağına daha yakın, fakat yine de ondan kıdemli biri olarak bu konuda çok yardımcı olabilecek durumdaydı.

Vahdettin'in Ali Rıza'yı göreve getiren Hatt-ı Hümayun'unda halkta "bir müddetten beri" görülen bölünme ve anlaşmazlığın "sui tefehhüm" yüzünden artmakta olduğu, bunun giderilmesinin ve birliğin sağlanmasının, hükümet ve düzenin yerleştirilmesinin, bir de seçimlerin bir an önce yapılıp Mebusan'ın toplantıya çağrılmasının "matlubı kat'imiz" olduğu belirtiliyordu.[9]

2. Anadolu ile İlk Temaslar: Vahdettin'in ve genel olarak yeni hükümetin, salt Damat Ferit ve birkaç kafadarının iktidardan ayrılmasıyla ve bir de seçim vaadiyle Anadolu hareketinin mücadeleci tavrını tamamen gevşetmesini beklemeseler bile bunu umdukları anlaşılıyor. Ve de bu işin kendiliğinden, kendileri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni muhatap almaya gerek olmadan, gerçekleşmesini herhalde istemiş olacaklar ki, Ali Rıza hükümetinin kurulmasının hemen ardından bütün temas kurma girişimleri Anadolu'dan geldi. Anadolu, İstanbul'la başta haberleşme olmak üzere bütün ağları kesmiş durumdaydı ve bunların yeniden kurulmasını birtakım şartlara, bir pazarlığa bağlamak istiyordu. Mustafa Kemal bunu gerekli görmekte haksız değildi. Vahdettin'in ne denli "tilki," Babıâli'nin de ona uygun olarak ne denli güvenilmez olduğunu tecrübeyle pek iyi öğrenmiş bulunuyordu. Nitekim üçüncü Damat Ferit kabinesini kuran Hatt-ı Hümayun "âsarı şikaku nifakı" bütünüyle gidermekte "dakika" yitirilmemesini "şiddetle" istemişti (21 Temmuz 1919).[10] Üstelik 30 Temmuz'da hükümet resmen seçime gitme kararını almıştı. Oysa o hükümetin "anlaşmazlık ve bölünmeleri" gidermeye, seçimleri yapmaya ne denli yaklaştığı ortadaydı.

2 Ekim'de Heyet-i Temsiliye hükümetten talep edilecek şeylerin Heyet-i Merkeziyelere bildirilip varsa, mütalaalarının

[9] İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2111.
[10] İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2046-7

alınmasını kararlaştırdı. Aynı gün Mustafa Kemal Ali Rıza Paşa ile temas aradı, fakat ancak, ertesi gün Meclis-i Vükela toplantısı sırasında kendisiyle görüşebileceği sözünü alabildi. Ama o gün de, ant içmek için saraya gideceğinden, cevabın daha ertesi güne (4 Ekim) kalacağı bildirildi. 2 Ekim gecesinde Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyelerine, Belediye başkanlıklarına, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri başkanlıklarına ve bilgi için Babıâli'ye Heyet-i Temsiliye'nin kararlaştırdığı genelgeyi gönderdi.[1] Bunda vatan ve milletin kurtuluşu için ihaneti "tahakkuk eden" Ferit Paşa kabinesinin düşürülmesi ve yerine Kuva-yı Milliye'ye dayanan ve ulusal emellere "tamamen mutavaatkâr ehil zevattan" kurulu bir kabinenin getirilmesi için ulusun meşru teşkilatına dayanan "teşebbüsatı azimkâranesi ve zatı akdesi padişahiye istirhamatı mütevaliyesi neticesi olarak" Ali Rıza Paşa hükümetinin kurulduğunu haber veriyordu. Bu tek cümle Mustafa Kemal'in usta bir propagandacı ve hukukçu gibi nasıl kalem kullandığını gösteriyor. Anadolu hareketinin bütün iddia ve talepleri –bu arada teşkilatının da meşru olduğunu belirtmeyi unutmadan– özetleniyor, kabine değişikliğinin "teşebbüsatı azimkârane" ve Padişah katındaki "istirhamatı mütevaliye" sonucu olduğu vurgulanıyor, fakat gelen kabinenin istenen kabine sayılıp sayılamayacağı konusunda en ufak bir ipucu verilmiyordu. Daha sonra, Rıza Paşa'nın ertesi günü görüşme vaadinde bulunduğu açıklanıyordu. Yeni kabine Erzurum ve Sivas kongrelerinde belirlenmiş örgüte ve milletin meşru amaçlarına riayet ettiği takdirde, Kuva-yı Milliye ve kabineye "muzahir" ve Damat Ferit'in sebep olduğu anlaşmazlık "külliyen zail" olacaktı (1). Ayrıca "meclis-i milli" toplanıp fiilen murakabeye başlayıncaya değin milletin mukadderatı hakkında hiçbir yükümlülük kabul edilmemesi (2) ve Barış Konferansı'na bu sefer milletin "bihakkın âmâlini müdrik ve itimatına mazhar" ehil ve muktedir murahhasların seçilmesi isteniyordu (3).

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1059-60 (V. 127).

Bu genelgede Rıza Paşa hükümeti hakkında hiçbir değerlendirme yapılmazken, 3 Ekim günü Sadrazam'a hitaben çekilen telde,[12] Babıâli'ye şart koşma keyfiyetinin, hükümette Damat Ferit ile işbirliği yapmış nazırların bulunmasından ileri geldiğini söylemek suretiyle, bizzat Ali Rıza hakkında şüpheler bulunduğu hayli açık olarak belirtilmiş oluyordu. Mustafa Kemal, millette tam güven hasıl olmadıkça "hatvei salahın tevkifi ve yarım tedbirlerle" yetinilmesi ihtimalinin anlaşmazlık doğurabileceğini, bununsa "gayri caiz" olduğunu söylüyordu. Daha önce de çok kesin ifadelerle milletin Kanun-u Esasi'ye ve milli emellere aykırı hareketlerden dolayı müteessir olup meşru hukukunu tanıtmak ve mukadderatını "emin ve ehil" ellerde görmek "kararı kat'isini" verdiği belirtilmişti. Bu kararlar millet iradesini "tamamen izhar ve ispat" etmek kudretindeki ve "teşkilatı muntazamaya" bağlı Kuva-yı Milliye tarafından açıklanmıştı. Koşulan üç şart kabul edilirse "maruzatı taliyede" bulunma müsaadesi de istirham olunuyordu.

Ali Rıza'nın yüzüne karşı dahi açıklanan güvensizliğin bir sonucu, Mustafa Kemal'in yine 3 Ekim günlü ve askeri komutanlara da gönderdiği bir genelgeyle, Sadrazam'a çekilen teli bildirmesi ve "hükümet ile millet" arasında görüş birliği sağlandığı tebliğ edilene kadar resmi haberleşmenin kesik bırakılmasını istemesi oldu. Heyet-i Temsiliye o gün bu yönde karar almıştı ve aynı kararını ertesi gün de tekrarlayacaktı.[13]

Mustafa Kemal, meşrutiyet devriminin Türkiye'ye getirdiği, telgraf yağdırarak iktidarı etkileme tekniğinden azami ölçüde yararlanmaya devam ediyordu. Aynı gün kolordu komutanları ve "harekâtı milliyeye müzahir" vali ve vali vekillerine çekilen bir telde, Harbiye ve Dahiliye nazırlarına bazı valiler hakkında çekilmesi rica olunan bir telin metni veriliyordu. Bunda Cemal (Konya), Ali Galip (Elaziz), Halil (Ma-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1060-1 (V. 128).

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 195-7; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1061-2 (V. 129); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 12.

latya) beylerin tutuklanıp Divan-ı Harp'e verilmeleri, Galip (Trabzon), İbrahim ve Ali Rıza (Kastamonu) beylerle Muhittin (Ankara) Paşa'nın yeniden görevlendirilmemesi, azledilen Reşit Paşa'nın Sivas valiliğine iadesi ve Mazhar Müfit ve Haydar beylerin "derhal" boş valiliklere atanmaları isteniyordu.[14] Diğer bir telin de Sadaret'e çekilmesi isteniyordu. Bunda eski nazırlardan Ali Kemal, Süleyman Şefik, Adil beylerin "Millet Meclisi" açılışında, Divan-ı Âli'ye verilmek üzere kaçmalarına meydan verilmemesi, ayrıca Refik Halit'in tutuklanarak mahkemeye verilmesi "kanunun masuniyet ve kutsiyeti" adına isteniyordu. Bu kimselerin suçları, 1) Müslümanları silahlandırıp birbirlerini öldürmelerini sevke kalkışmak; 2) orduyu dağıtmak, böylece vatanı müdafaasız bırakmak için emir vermek; 3) ordunun sırlarını, şifreleri çalmak için "tertibatı fiiliye" olarak açıklamak; 4) Kanun-u Esasi'ye göre dokunulmazlığı olan milletin özel haberleşmesine engel olmaktı. Birincisi Muhittin Paşa - Ali Galip harekâtı olmalı. İkincisi İtilafçıların mütareke ile ilgili isteklerine uymak olmalıdır (eğer bu istekler olmadan da benzer icraat yapmadılarsa). Üçüncüsü, başka yerde söz edildiğine rastlamadığım, somut bir olay olarak sunuluyor (kullanılan ifade, bir ara orduya konmaya kalkışılan şifreyle haberleşme yasağını bir hayli aşıyor). Dördüncüsü Müdafaa-i Hukuk ve Kuva-yı Milliye haberleşmesinin Ali Kemal tarafından önlenmek istenmesi olayıdır (16 Haziran 1919).[15] Yargılanması istenen nazırlar arasında, baş sorumlu olması gereken Damat Ferit'in bulunmayışı dikkati çekiyor. Acaba bu kişinin Padişah'a fazla yakın olduğu mu düşünülmüştü? Ulusçu-demokratik çevrelerin, Damat Ferit'i suçlarken damatlık sıfatını zikretmedik-

[14] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 197. 3 Ekim günlü Heyet-i Temsiliye kararında Muhittin Paşa'nın istifa ettiği, Galip Bey'in de istifa etmesinin "lisan-ı münasiple" kendisine tebliğinin Kâzım Karabekir'den rica edilmesinden söz ediliyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 11-2.

[15] Sonradan Sadaret'e çektiği 4 Ekim günlü telinde, Kâzım Karabekir, söz konusu şikâyetleri hayli farklı bir biçimde somutlaştırıyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 339.

leri dikkati çekiyor. Bunun Padişah'a ilişmemek arzusundan kaynaklandığını söylemek zor olmasa gerek.

Mustafa Kemal üçüncü bir telgrafın da komutanlar tarafından çekilmesini rica etmekteydi. Bu, Cemal Paşa'dan gelecek resmi tebliğe karşılık ordu ile ilgili olarak ileri sürülecek talepleri içeriyordu. Tel, önce Paşa'nın "harekâtı milliyei meşruanın" başlangıcından beri büyük bir "kanaat ve imanla" başında bulunduğunun bilincini söylüyordu. İstekler, Cevat Paşa ya da Fevzi (Çakmak) Paşa'nın Genelkurmay Başkanı olması, Galatalı Miralay Şevket Bey ve Yusuf İzzet Paşa'nın 25. Kolordu Komutanlığı ve İstanbul Muhafızlığı'ndan birini almaları, İsmet Bey'in Harbiye Nezareti Müsteşarı, Fırka Komutanı Kaymakam Kemal Bey'in Polis Müdür-ü Umumisi olması, Refet Bey ve Ali Fuat Paşa'nın 12. ve 20. kolordulara komutan olmaları, ilk fırsatta müfettişliklerin canlandırılması ve Doğu'daki kolorduların Kâzım Karabekir'e Batı'dakilerin (İstanbul ve Edirne dahil) Ali Fuat'a müfettiş sıfatıyla verilmesiydi. Yine çok önemli bir istek, orduda kötü etki yapmış olan ve Harbiye Nezareti'ni atıl ve değersiz kılan bir uygulamayla ilgiliydi: Meclis'ten geçmeden rütbeleri iade edilmiş ve "fikri mahsusu siyasi" ile görev yapan subayların "derhal" asıllarına iadesi isteniyordu. Bu istekler manzumesinin orduyu ve Harbiye Nezareti'ni, bu arada polisi ve İstanbul'u ele geçirmek amacına yönelik olduğu açıktı. Son ele alınan talep, Enver Paşa'nın yaptığı gençleştirme ameliyesini ihya edecekti. Bu, nezareti atalet ve değersizlikten kurtarmakla kalmayacak, alaylı veya harbiyeli olsa bile meşrutiyete uzak ya da düşman, bende kafalı komutanları tasfiye etmek suretiyle mutlakıyeti geri getirmek girişimlerini akamete uğratacaktı.[16]

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 198-9. Çekilmesi istenen üç teldeki taleplerden birçoğunun Kâzım Karabekir'den kaynaklandığı anlaşılıyor. Fakat Paşa'nın İstanbul Muhafızlığı için düşündüğü Miralay Bekir Sami'nin Mustafa Kemal'in tellerinde hiç yer almadığı, ayrıca Kastamonu Valisi İbrahim Bey'in "ızzeti nefsinin tashihi ve mesela Trabzon'a" atanmasının önerilmesine karşılık, Mustafa Kemal'in tam tersi bir tutum benimsemesi dikkati çekiyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 332, 338; Kâmil Erdelhun, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler* (İstanbul, Remzi K., 1975), s. 210-3; R.H. Karay, ▷

Nihayet 4 Ekim günü Sfenks, yani Babıâli, Ali Rıza imzalı bir telle konuştu.[17] Konuştu demek zor, çünkü yalnızca bir soru yöneltiliyordu Sivas'a. Erzurum ve Sivas'ta belirlenmiş örgüt ve amaçlar Vükela Heyeti'nce "gayri malûm" olduğundan, durumu incelemek üzere adı geçen kongrelerin kararlarının acilen gönderilmesi isteniyordu. Atatürk, *Nutuk*'ta o günkü isyanını dile getirir: "... bu kadar dağdağaya ve tatbikatı selefinin sükûtuna bâdi olan kongreler mukarreratını bilmemelerine imkân tasavvur olunabilir miydi? Maksatlarının zaman kazanmak ve bize karşı hiçbir taahhüde girmeksizin, yeni ve şeytanetkâr tedbirlerle milleti iğfal ederek, husul bulmuş olan tesanüt ve irtibatı gevşetmek olduğuna asla şüphe etmedim."[18] Damat Ferit'in düşmesinden sonra günlerce İstanbul'la ilişkileri kopuk tutmaya devam etmenin her yandan şikâyetlere yol açması muhtemel olduğu için Mustafa Kemal'in tepkisi kolayca anlaşılıyor.

Ne yazık ki Ali Rıza hükümetinin gerçek niyetinin ne olduğunu anlamak kolay değildir. Zira 2 Ekim'de kurulan hükümetin 9 Ekim'e değin yazılı bir kararı yoktur. Bu kabinenin hayatında iki kez buna benzer boşluklara rastlanıyor. Birisi 25 Ocak - 1 Şubat 1920 tarihleri arasında olup, o tarihte Cemal ve Cevat paşaların istifası vuku bulmuştu. Diğeri 5-15 Şubat arasındaki boşluktur ki, o sırada da kabine içinde esaslı bir değişiklik yapılmıştır. Bunun dışındaki aralıklar ancak üç kez beş günü bulmaktadır. Olağan uzun aralık en çok

◁ *Minelbab İlelmihrab*, s. 173; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 163-4. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul'daki temsilcilerinden Miralay Şevket Bey de İbrahim Bey'e yandaş bir tavır içindedir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1124 (V. 171).

[17] Babıâli'nin Sfenks'e dönüştüğünü yalanlar gibi görünün bir tek şey var. Heyet-i Temsiliye'nin 3 Ekim günlü kararlarından, "Bugün Sadrazam Paşa'nın istizahı üzerine" diye, yukarıda sözü geçen ve üç maddeyi içeren istekler telinin çekilmesinden bahsediliyor. Oysa *Nutuk*'a göre, temas arayan hep Sivas'tır. *Kararlar*'daki "istizahın" Sivas'ın aradığı temasa, ertesi gün görüşüleceği yolundaki cevap teli olduğu kabul edilirse mesele kalmıyor, ama bu da çok tatminkâr bir çözüm değildir. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 12.

[18] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 200-1.

dört gündür. 2-9 Ekim arasında kabinenin hiç toplanmadığı düşünülemez. Toplandıkları ve konuyu görüştükleri muhakkak sayılmalıdır. Ama fazla "hassas" konularda, gerektiğinde, sözlü kararlar almak, fakat işi yazıya dökmemek Osmanlı ihtiyatkârlığından "a priori" beklenebilecek bir davranıştır.[19] Bunun böyle olabileceğini düşündüren başka bir husus, o günlerde Sivas-İstanbul yazışmalarının "mutad" dışında başkitabete sunulmadan Paşa'nın kendi mührü ile mühürlenmiş olarak kapalı zarf içinde doğrudan doğruya Vahdettin'e gönderilmesi ve Türkgeldi'nin Sadrazam'ın "muhafaza-i esrara bu fazla gayretkeşliğinin" biraz izzet-i nefsine dokunduğundan söz etmesidir.[20] Bu kadar gizlilik, Mustafa Kemal'in şüphelerinin hiç de yabana atılacak cinsten olmadığının işareti sayılabilir. Belki de Ali Rıza gerçekten Sivas'la temastan kaçınarak, onun "gardım düşüreceğini" (yani haberleşme yasağına son vereceğini), böylece onunla pazarlık durumunun olmayacağını ya da en azından daha elverişli bir ortamda bunun yapılabileceğini umuyordu. Öyle ise, Sadrazam, doğrudan doğruya Vahdettin'in oyununu oynuyor sayılabilirdi.

Mustafa Kemal aynı gün (4 Ekim) istenen bigileri verdi. Her iki kongrede beyanname ve nizamnamelerle duyurulan kararlar dışında "kat'iyyen" bir karar bulunmadığını, bunların mahalli hükümetlerin "usulen ve kanunen tasdikine" sunulduğunu, fakat hükümet tarafından görülmediğinin anlaşıldığını vurguladı. Bu sırada haberleşme yasağını tekit eden bir genelge daha gönderildi. Yine o gün Babıâli'den cevap geldi. Babıâli, Heyet-i Temsiliye'nin şartlarını, bu şartların ondan geldiğini hiç hissettirmeyecek bir ifadeye dikkat ederek, sanki çok "tabii" şeyler olarak, benimsiyordu. Oysa mütareke anındaki sınırların kabul edilmesinin, toprağı her şeyin üstünde tutan feodal bir iktidar için ne denli ağır bir karar olduğu Saray'ın ve adamlarının geçen bir yıl boyunca almış ol-

[19] Nitekim 31 Mart Olayı sırasında en hayati kararların *Meclis-i Vükela Mazbataları*'nda yer almadığını görüyoruz.

[20] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 251.

dukları tavırlardan kolayca anlaşılabilir. Vahdettin ve çevresinin Ali Rıza ile birlikte bu konuda çok tereddüt ve üzüntüler yaşadıklarını tahmin etmek herhalde yanlış olmaz. Hükümet, Heyet-i Temsiliye'nin şartlarını, sanki kendi istekleriymiş gibi ortaya koymasına karşın, ona karşı kararlı ve sert bir hava içinde bazı istekler öne sürüyordu. "Ahvali gayri tabiiye ve gayri kanuniyenin" devamının İstanbul'la Anadolu'yu ayırabileceği, İstanbul'u tehlikeye atabileceği, işgallere yol açabileceği gerekçesiyle "talep" olunanlar şunlardır: 1) İşgal edilen resmi dairelerin boşaltılması; 2) hükümet muamelatına verilen sektenin kaldırılması, hükümet nüfuzuna saygı gösterilmesi; 3) yabancılarla siyasal ilişkilere girilmemesi; 4) seçimlerde ahalinin özgürlüğüne kesinlikle "tecavüz" olunmaması hususlarının "taahhüt" edilmesi.[21]

Telin bu içeriği bir yana, kime hitaben yazıldığı belli değildi, imza da yoktu. Hiçbir gölge altında bırakılmaya niyeti olmayan Mustafa Kemal, en başka bunu mesele yaptı. Oysa tel, "Sadaret, 4 Ekim 1919. Tahtı riyasetimde teşekkül eden heyeti celilei vükela..." diye başlıyordu, yani kimden geldiği konusunda bir şüphe olmazdı. Fakat yine, muhatap ve imza belli olmadan telgrafı almamak hususunda Mustafa Kemal'in gösterdiği dirence karşılık o akşam ve gece Sadrazam'la temas kurulamaması, gerçekten şüpheyi davet eden bir yön olabileceği izlenimini veriyor. Ertesi sabah, telin kime, kim tarafından gönderildiği bildirildi. Mustafa Kemal, hâlâ, "Bunu tespit eder, resmi ve imzalı bir işar..." yok diye tatmin olmamıştı, fakat işi daha fazla uzatmadı.[22]

Sadrazam'ın telgrafının içeriğine gelince. Ali Rıza Paşa'nın, kendisine ve hükümetine karşı gösterilmiş olan güvensizliği "aynen iade" ve eşit bir pazarlığın söz konusu olmadığı izlenimini vermek gayretinde olduğu anlaşılıyordu. Mustafa Kemal'in cevabı, telgraf değil de, mektup olsaydı, yine de çok uzun

[21] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1062-5 (V. 130); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I. s. 201-2.

[22] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 202-5.

sayılırdı.[23] Bunda, Heyet-i Temsiliye önerilerinin "tamamen tasvip ve kabul" edilmesine teşekkür ediliyor, son zamanlardaki "ahvali gayri tabiiye ve gayri kanuniyenin" sorumlusunun Ferit Paşa hükümeti olduğu belirtiliyordu. Sivas'ın esas istediği ve desteğinin şartı olan, "hükümetin meşru ve kanuni olan teşkilatı milliyemizi hüsnü kabul eylediğini sarih ve kat'i bir lisanla" ifade etmesiydi. Yoksa arada karşılıklı "emniyet ve samimiyet" hasıl olmayacaktı. Ardından Ferit Paşa kabinesinin suçları sıralanıyordu: 1) Paris'te bütün Doğu illerinin geniş özerklikli bir Ermenistan olarak kabulü ve Torosların sınır olarak gösterilmesi. 2) başkent ve taşrada işgallere seyirci kalınması. 3) Sivas Kongresi'ni basmaya kalkışmak ve Sivas ile Mamuretülaziz halkını mukateleye hazırlamak.[24] Bundan sonra savunmalar geliyordu. Ulusal örgütlenmenin ortaya çıkmasından beri İtilaf Devletleri hiçbir yeri işgal etmemişler,[25] tersine Merzifon ve Samsun gibi yerler boşaltılmıştı. Hiçbir resmi daire işgal edilmemişti. Yabancılarla temaslara gelince, milletin sesini duymak, teşkilatının gücünü görmek için onların girişimleriyle yapılmış temaslardı ve bunlar mil-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 205-7; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1066-71 (V. 132).

[24] Damat Ferit Paris Barış Konferansı'nda Ermenistan özerkliğinden söz etmemiş, Erivan hükümeti İtilaf Devletleri tarafından tanınırsa onunla sınır üzerine görüşmeler yapılabileceğini, isteyen Ermenilere oraya göçebilmeleri için yardıma hazır olunacağını belirtmişti. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 400. Damat Ferit hakkındaki bu iddia, daha geniş olarak (özerkliğin söz konusu olduğu belirtilmediği için) Padişah'ın 20/9/1919 günlü beyannamesi üzerine kendisine yazılan 22 Eylül günlü telde mevcuttur. Paşa'nın, "... vilayatı şarkiyede vasi bir Ermenistan teşkiline amade bulunduğunu ifade" ettiği ileri sürülüyor burada. Aynı iddiaya Mustafa Kemal'in bazı gazetelerden gelen sorulara verdiği cevapta rastlıyoruz: "Mesela Ferit Paşa vilayatı şarkiyede vasi bir Ermenistan teşkilini kendi reyi hodile taahhüt etmek istemiştir." M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1008 (V. 99), 1083 (V. 143). Bu iddianın kaynağı, Damat Ferit'in *Entente*'a verdiği ve "eski vilayetlerimizden bir kaçında" Ermenistan için "bazı" özerkliğin kabul edileceği yolundaki demeciydi. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 303-4, 418.

[25] Yalnız *Nutuk*'ta, okulların tatil olması dolayısıyla Sivas vilayetinin Heyet-i Temsiliye'yi lisede misafir ettiğinden bahsolunuyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 203.

letin yazgısı bakımından yararlı olmuştu. Seçim konusunda, önceki hükümetin bunun için verdiği "evamiri zâhire" üzerine idare, esas defterleri tanzime yeni başlamış bulunuyordu. Kanun-u Esasi'nin Mebusan'ın feshinden itibaren dört ay içinde yeni Meclis'in toplanması hususundaki emri çiğnenmiş bulunuyordu.[26] Bu, meşrutiyete bir darbe, Kanun-u Esasi'ye bir tecavüz ve kovuşturulması, "her hükümeti meşruanın" ilk kutsal görevi olan Ceza Kanunu'na göre bir cinayetti. Öte yandan defteri bile henüz düzenlenmemiş olan bir seçime müdahale "maddeten gayri kabil" olduğu gibi, cemiyet (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) bir siyasal fırka olmadığından, kesinlikle seçimlere hiçbir karışma olmayacaktı. Bir telle resmi haberleşmenin kesilmesi kabulleniliyor, fakat bunun Ferit Paşa'nın, "harekâtı nameşruasının" zorunlu sonucu olduğu belirtiliyordu.

Ardından yeni bir talep listesi geliyordu. a) Milletin yekvücut olduğu, ülkenin hiçbir yanında asayişin bozuk olmadığı, milli emellerin haklı ve meşru olduğu resmi beyanname ile ilan edilmeliydi (1). b) Önceki hükümetin kışkırtması sonucu ahaliyi silahlandırıp mukateleye sevk eden yüksek memurların mahkemeye verilmesi, milli harekete engel olmak isteyen bazı valilerin istihdam edilmemesi, buna yardımcı olmalarından ötürü azledilenlerin memuriyetlerine iadesi (2). Ali Kemal, Adil beylerin ve Süleyman Şefik Paşa'nın Divan-ı Âli'ye verilmek için kaçmalarına meydan verilmemesi ve Refik Halit'in "derhal" tutuklanıp mahkemeye verilmesi isteniyordu (3). Emekli olmuş olup da "sakim" siyasal düşüncelerle göreve getirilmiş subaylar derhal yeniden emekliye sevk edilip "mutena" askeri makamlar yeterli ellere teslim edilmeliydi (4). Milli hareket yandaşlarına karşı önceki hükümet tarafından başlanmış olan "takibata ve tazyikatı keyfiyeye" son verilmeliydi (5). c) İstanbul'da İtilaf Devletleri'yle hükümetin ortaklaşa

9/3/1916 tadilatı: İkinci Tertip Düstur, c. 8, s. 484. Mete Tunçay, "1293 Kanun-u Esasisi'nin Son Tadilleri," *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı*, Ankara, SBF Y., 1978.

yürüttükleri basın sansürü, hükümetin gevşekliği ve "ecnebi kuvvetinde nameşru istifadesi" yüzünden, basını milletin kutsal hukukunu savunmaktan alıkoyacak bir duruma getirmişti. Buna son verilmeliydi. İtilaf Devletleri kendi açılarından askeri sansüre devamda ısrar ederlerse, Matbuat Müdüriyeti'nin "murakabei kat'iyesi" altında, esas hatları belirlenmiş ve basın tarafından bilinen şartlar dairesinde İtilafçılarca yapılabilirdi. Fakat hükümetin sansürü olmamalıydı (6). Bu taleplere milleti tatmin edecek "cevab-ı sarih ve muvafık" verilinceye değin, bütün taşradan alınan kararlar gereğince, haberleşme yasağına ("tedabiri fiiliye") devam olunacaktı.

Atatürk, hükümetin iktidara gelişinin beşinci gününe gelindiği halde (6 Ekim) Sadrazam'ın önerilere hâlâ cevap vermediğinden ve hiçbir zaman cevap vermemiş olduğundan yakınıyor *Nutuk*'ta. 4 Ekim'de Sadrazam'dan gelen tel konusunda Atatürk'ün çekincelerini kabul edersek, ki bunların pek yabana atılamayacağını gördük, İstanbul'un Cemiyet'e karşı açık ve içten olmayan bir tavır içinde olduğunu sezmemek mümkün değil. Bu konuda bazı tahminlerde bulunmak zor değil. Bir kez Padişah ve çevresinin –ki buna, bir yerde hükümet de dahildi– demokratik talepleri olan ve bir taban örgütü olma iddiasındaki Cemiyet'i muhatap almak, onunla pazarlık yapmak, üstelik bu işi telgrafla, yani yazılı belgeler bırakacak surette yapmak konusundaki ikrahını anlamak gerek. Meşrutiyeti ve Mebusan Meclisi'ni bile hazmedememiş bir çevre, böyle bir cemiyete karşı tabii ki tepki duyacaktı. Temel yaklaşımları böyle olunca, Mustafa Kemal'in titiz, inançlı, talepkâr ve ısrarlı, açık kapı bırakmayan, tarih yapmakta olduğunun bilincinde "hürriyet edebiyatı" yapan tutumunun onları nasıl tahriş ettiği kestirilebilir. İşin başka bir yönü de, İstanbul hükümetinin Cemiyet'e ne derece bağımlı hale geldiğini İtilaf Devletleri'nden gizleme arzusu olabilir. Bundan amaç, Anadolu ile "kerhen"de olsa kurulmuş bu ilişki dolayısıyla bu devletlere "ihanet" etmiş durumda gözükmemekti. Nitekim şimdi söz konusu edilecek olan Yunus Nadi tavassutu ile, ilişkileri kâğıda dökmeden, yüz yüze bir temas fikri ortaya atılıyordu.

6 Ekim günü Harbiye Nazırı Cemal Paşa Yunus Nadi'yi makamına çağırdı, Mustafa Kemal ile anlaşmakta çekilen zorlukları anlattı. O da Harbiye telgrafhanesinden Sivas'a bir tel çekti. Bunda iki nokta üzerinde duruluyordu. Birincisi, Heyet-i Temsiliye'nin hükümete güvenme hususundaki tereddütlerini kaldırmaya yönelikti. Şöyle ki, önceki hükümette yer almış olan herkesi Damat Ferit'le bir tutmak olmazdı. O hükümetin "faal uzuvları" Sadrazam, Dahiliye ve Hariciye (Harbiye olması gerekir, zira Hariciye Nazırı Damat Ferit'ti) nazırlarıydı. Diğerlerinden şüphe etmek için bir sebep yoktu ve nitekim kendisi de o zaman Abuk Ahmet Paşa ile temas halinde bulunmuştu: Ulusal harekete "bütün mevcudiyetiyle" bağlı kalmaktan bir an için bile uzak kalmamıştı, hükümetin düşmesinde de payı vardı. Bugünkü hükümet içinse hiçbir şey söylenemezdi. Özellikle Cemal ve Abuk paşalar ulusal örgütün bir "murahhası ve kâfili" gibi sayılmalıydılar. Kaldı ki bu hükümet, seçimlerin sonucuna değin işbaşında kalabilecek bir geçiş dönemi hükümetiydi. "Yarü ağyar nazarında" bunalımı devam ediyor göstermek, seçim hedefine ulaşmayı zorlaştırırdı. Yunus Nadi'nin kabinenin ortak siyasal sorumluluğu anlayışının adamakıllı "gevşek" olduğu göze çarpıyor. Onun –ve ihtimal Cemal Paşa'nın da– hükümet değişikliğine bel bağladığı anlaşılıyor. Yunus Nadi'nin ikinci olarak ileri sürdüğü nokta, önceki dönem sorumlularının kovuşturulmasını istemekle birlikte ılımlı davranılması ve öç alıcı tavırlara girilmemesi hususuydu. Yunus Nadi'nin hükümet erkânıyla yaptığı temaslardan ulusal örgütün istediklerini yapmaya azmettikleri anlaşılıyordu. O gün çıkacak hükümet beyannamesinde bunlar bulunacaktı. Ancak, "her taraf nazarı dikkate alınarak" konmuş göstermelik birkaç kelimeye önem verilmemeliydi, Cemal Paşa'ya göre Paşa, her türlü anlaşmazlığın kesinlikle ve sürekli olarak ortadan kaldırılabilmesi için Cemiyet'i temsil eden bir heyetle doğrudan temaslar arzu ediyordu.[27]

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 208-11; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1071-3 (V. 133).

Atatürk'ün verdiği cevap, Yunus Nadi'ye bilgilerinin tek yanlı olduğunu hatırlatıyor ve Sadrazam'ın telinin son fıkralarını görmesini tavsiye ediyordu. Ona göre anlaşmanın gecikmesi, kabinenin tereddütlü tavrından ileri geliyordu. "Yeni kabine ile aramızda ihtilaf olduğunu dahi, yeni kabine bize bildirmemiştir." Yunus Nadi'ye milli teşkilatın gücü biraz anlatıldıktan sonra, yeni hükümeti bir geçiş hükümeti olarak saymadıkları, bunun barışı yapacak hükümet olmasını diledikleri bildirildi. Abuk Paşa hakkında tereddüt ifade edildikten sonra Cemal Paşa'nın hükümette Cemiyet'in murahhası olması –*Nutuk*'ta bunun bir oldubitti olduğu belirtiliyor– kabul ediliyor, fakat Paşa ile doğrudan bir temas kurulamamış olduğundan yakınılıyordu. Ardından bir tehdit geliyordu: Hükümetin beyannamesi, ulusal örgüte karşı göstermelik de, küçük de olsa, bir eleştiri yöneltirse, "derhal her türlü" anlaşma imkânı ortadan kalkardı. Zaten böyle bir beyanname İstanbul dışına çıkamazdı. Mebusan Meclisi bilfiil murakabeye başlayıncaya değin, Heyet-i Temsiliye'nin ülke işleriyle ilgilenmesi zaruriydi. Özet olarak, istenilen tarzda ve içten bir hükümet beyannamesi ve öbür önerilerin uygulanacağına dair Sadaret'in doğrudan Sivas'a cevap göndermesi isteniyordu. Hükümetin tereddütlü durumu devam ederse kurulamayan güven büsbütün kalkacaktı. Aynı gün bir genelgeyle, Mustafa Kemal, üçüncü defa olarak İstanbul ile resmi haberleşmenin kesik tutulmasını hatırlatıyordu.[28] Bu arada Atatürk, verdiği cevapla Yunus Nadi'yi ikna etmiş olduğunu yazıyor. Hatırlanacağı üzere Damat Ferit kabinesinin düşmesi de böyle, Abdülkerim Paşa'nın tavassutunun sonuçsuz kalması üzerine vuku bulmuştu.

Ertesi gün (7 Ekim), buzları eriten telgraf geldi, fakat Sadrazam'dan değil, Cemal Paşa'dan. Kabine, kendisiyle "müttehidülefkârdı" ve "iradei milliyenin hâkimiyetini" kabul ediyor, milli iradeye aykırı hareketlerden kaçınılacağını taahhüt ediyordu. Devletin dışa karşı onur ve haysiyetinin ia-

[28] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 211-4; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1073 (V. 134).

desi için milli iradeye ve Heyet-i Temsiliye'ye dayanılacaktı. Yalnız vatanı bir an önce elbirliğiyle kurtarabilmek için teferruat üzerinde ısrar olunmaması "pek rica" edilmekteydi. Bir de, "şekli kanunide" kovuşturmalar kabul edilmekle birlikte, intikam kabinesi olmaktan çekinildiği belirtiliyordu. Ve artık haberleşme engelinin kaldırılması isteniyordu. Bütün telgrafa saygılı ve alçakgönüllü bir hava egemendi.[29]

Atatürk bu tele "derakap, müspet ve samimi" bir cevap yazıldığını söylüyor (7 Ekim). Cevapta, kendilerince de intikamcılık güdülmek istenmediğini, "şekli kanunide tecziye"nin söz konusu olduğu bildiriliyordu. Milli harekete muhalefet eden vali ve komutanların görevlerine iade edilmemelerini istemeleri, "şekle riayet" düşüncesiyle, geçici olarak dahi olsun bunların dönmelerinin mahallerinde tepki doğurup hükümet nüfuzunu sarsacağı endişesinden ileri geliyordu. Cemiyet bunu söylerken örtülü bir tehditte bulunmuş oluyordu. Bundan sonra hükümetin nüfuzunu içte ve dışta güçlendirmeyi "vatan ve milletin selameti" için görev bilecekleri ve Cemiyet nizamnamesi gereğince (md. 8) Cemal Paşa'yı Heyet-i Temsiliye üyesi saydıkları bildirildi. Ardından üç tane istek sıralanıyordu. Birincisi Cemiyet'in telgraf haberleşmesinin "servis tarzında" yani bedelsiz olarak devamına izin verilmesiydi. İkincisi, hükümetin nüfuzunun zerre kadar sarsılmaması için, Cemiyet'çe her yana tebligatta bulunmadan, yani 48 saat geçmeden haberleşmeye kalkışılmamasıydı. Üçüncüsü, hükümet beyannamesinin, yayımlanmadan önce Heyet'e gönderilmesi isteniyordu. Zira "bir kelime" anlaşmazlığın devamına ve Heyet'in millete karşı "pek müşkül" durumda kalmasına yol açabilirdi. Heyet de kendi bildirgesini ve Padişah'a sunulacak teşekkür yazısını hükümetin mütalaasına sunacaktı. İkinci istekte yer alan 48 saat, gerekçesi tamamen geçerli sayılsa, biraz fazla uzun bir süre gibi görünüyor ve bu sürenin haberleşme ya-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 214-5. Esasen İtilaf Devletleri temsilcileri Hariciye Nazırı'nı 9 Ekim'de ziyaret ettiklerinde, eski hükümet üyelerine karşı şiddet tedbirlerini tasvip etmeyeceklerini söylemişler. Nazır da bu hususta teminat vermiş. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 799.

sağından biraz daha yararlanarak birinci ve üçüncü isteklerin kabulünü zorlama amacını güttüğünü düşündürüyor.[30]

Cemal Paşa'nın o geceki cevabı (7/8 Ekim), Sadrazam'ın gözlerinden öptüğünü bildirmekle başlıyordu. Cemiyet'e ait telgraf haberleşmesinin servis tarzında devamı kabul olunuyordu.[31] "Ahalinin efkârını" tatmin için beyannamenin çıkarılması hızlandırılmış ve fakat gereken noktalara dikkat edilmişti. (Bu Atatürk tarafından, üçüncü taleplerinin reddi olarak yorumlandı ki, doğrusu buydu.) Buna karşılık Cemiyet'in, bildirgesi ve Padişah'a teşekkür yazısı hakkında hükümet mütalaasını almaya hazırlanmasının, vaatlerin icrasına başlandığını gösterdiği vurgulanıyordu. Böyle olunca, Mustafa Kemal ve arkadaşları, karşılıksız bir şey vermek niyetinde olmadıklarından, mütalaa sormak hususunda fikir değiştirdiler. Cemal Paşa, telinde, 48 saatlik süreye hiç değinmiyordu. Buna karşılık Sivas'ın telindeki, yeni seçim kanununun hangi görüş açısından yapıldığı konusundaki soruya, süreyi kısaltmak, seçim usulünü kolaylaştırmak, mebus sayısını azaltmamak esaslarının göz önünde tutulduğu yolunda cevap verildi. Seçim ay sonuna değin son bulacaktı.[32]

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 215-7.

[31] PTT Müdüriyet-i Ummiyesi'nce "harekât-ı milliyeye" ilişkin tellerin önceki hükümet tarafından "murakabeye" tabi tutulduğu hatırlatılıyor, "vaziyet-i hâzıraya nazaran" buna devam edilip edilmeyeceği soruluyordu. Meclis-i Vükela buna "hacet kalmadığını" 11/10/1335 gün ve 455 sayılı kararla saptamıştır. Göztepe, Heyet-i Temsiliye tellerinin resmi sayılıp ücretsiz çekilmeleri için yeni hükümetin emrettiğini yazıyor. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 222. Aşağıda görüleceği üzere, hükümet "servis tarzındaki" tellerin ücretsiz olacağını kabul edecekti. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1074 (V. 135.)

[32] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 217; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1074 (V. 135). Cemiyet'in Cemal Paşa'ya 8 Ekim günlü teşekkürü: M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1074-5 (V. 136). Padişah'a teşekkür teli 7 Ekim günlüydü ve Damat Ferit'in milletin sesini boğmak istediğini, padişahla millet arasına girmekle "hem milletini, hem padişahını" aldatmış olduğunu, bu kabinenin düşürülüp "metalibi milliye dairesinde" iş görecek bir hükümetin getirilmesiyle milletin Padişah'a bağlılık ve sadakatinin doğrulanmış bulunduğunu belirtmeyi ihmal etmiyordu. 8 Ekim günlü bir telle Ali Rıza Padişah'ın memnuniyetini bildirdi. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1076-7 (V. 138).

3. Karşılıklı Beyannameler: Hükümetin 7 Ekim beyannamesi Allah'a, Peygamber'e, Padişah-Halife'ye ve en son olarak da millet-i Osmaniye'ye güvenerek işbaşına gelindiğini açıklıyordu. Hükümet, mütecanis (türdeş) ve fikir birliği içinde olup, hiçbir fırkayla ilgili veya ona eğilimli değildi. Yalnız, bütün fırkalardan "memleketin saadet ve selametine matuf olan gayede" manevi yardım bekliyordu. Son zamanlarda çıkan "ahval" İzmir'in haksız işgali ve Doğu illerinin yazgısı hakkındaki söylentilerin sonucuydu. Oysa, amaç Osmanlı hak ve sınırlarının muhafazası olup, bu duyguya hükümet de katıldığına göre, mesele kalmıyordu. Hükümet meşrutiyetle ilgili teminatı da veriyordu. Kanun-u Esasi "düstur-ı amel"di. "İrade-i milliyenin tecelligâhı" olan Mebusan mümkün olan süratle toplanacaktı. Bundan sonra birlik ve beraberlik, asayiş, basın, kanun egemenliği ile ilgili dilek ve tavsiyeler yer alıyordu. Sonda, Wilson İlkeleri'nden "bihakkın" yararlanmak için hiçbir girişimden geri durulmayacağı ve "zaten" büyük devletlerin insaf duygularının ve gerçeğe gittikçe nüfuz etmekte olan Avrupa ve Amerika kamuoyunun ılımlılığının bu konuda "emniyetbahş" olduğu bildiriliyordu. Barışın bir an önce yapılması için de çalışılacaktı.[33]

Nutuk'ta bu beyanname pek sert bir biçimde eleştiriliyor.[34] Hükümetin tarafsızlığı, onun Hürriyet ve İtilaf'ı, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni, Nigehbancıları, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'yle bir tutması biçiminde yorumlanıyordu. Gerçekten, beyannamenin sözlerini böyle yorumlamak gerekir. Fakat Atatürk'ün mantığı uzlaşmazdı ve orada durmuyordu: Öyleyse Cemal Paşa'nın Cemiyet'e, onunla bir

Takvim-i Vekayi, 7/10/1335, 3665; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1089-90 (V. 146).

[34] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 227-9. *Albayrak*'ta da bir eleştiri var. Beyanname bir miktar övüldükten sonra, "Milli iradeye verilen ehemmiyeti yad ederken daha başka bir lisan kullanılması mesela hukuk-u milleti, hâkimiyet-i milliyeyi hiçe sayan sabık kabineler harekâtının takbih olunduğunu ve her muamele ve teşebbüsün ancak millete istinaden ve izafeten yapabileceğinin tasrih edilmiş olmasını görmek isterdik." deniyor. *Albayrak*, 16/10/1335, 36.

olunacağı hususundaki sözü yalandır, bir aldatmacadır. Sonra, memleket mukadderatının milletin vekilleri aracıyla belirlenmesinin istenmesini "Heyet-i Temsiliye'yi saymamak" diye yorumluyor. Mantıkça böyle bir sonuç zorunlu değildir. Ne var ki, Damat Ferit'i ve aynı zamanda Ali Rıza Paşa hükümetini dize getiren bir kuvvetin beyannamede açıkça ağza alınmaması anlamlıdır. Bunu, sırf, hükümetin izzetinefsini kurtarma çabası olarak yorumlayabiliriz. Fakat açıkça olmasa da, iktidara aday bir hareketin başı olan Mustafa Kemal'in buna kendi mücadelesi açısından daha da ötede yorumlar getirmesi normaldi. Üstelik, yeni hükümetin başa geçtiği gün Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'nın göndermeye çalıştığı bir genelge de Atatürk'ün ince eleyip sık dokuyan yorumunu doğrular bir havadadır.[35] Bunda, çatık kaşlı bir eda ile birlik yokluğundan, "asarı nifak ve şikak"tan, hükümetin telkinlerine uymaktan, ülke çıkarlarına aykırı muzır davranışlardan kaçınmaktan söz edilmektedir. Buna karşılık 142 kelimelik genelgede yeni bir dönemi haber veren sadece, "... mebusan intihabatı muamelesinin tesriiyle netayicinin inbasına himmet buyurulması ..." ibaresi yer almaktadır. Hükümet değişikliğini zorla sağlayan örgütün tanındığını, ya da anmak bir yana, meşrutiyete dönüldüğünü dikkatlerden kaçırmak istercesine bir tutum görülüyor burada.

Atatürk, hükümet beyannamesinde dış siyasetle ilgili satırlara da aynı muameleyi uyguluyor. Avrupa'nın insaf ve ılımlılığından söz eden satırları Ferit Paşa'nın "padişah lisaniyle" yayımladığı beyannamenin harfi harfine aynıydı.[36] Ve Avru-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1088-9 (V. 145); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 226-7. *Sabah*'ın 4 Ekim günlü (10733) başyazısında, Damat Ferit anlaşmaya engel gösterildiğine, şimdi de engel kalktığına göre, "... artık milli hareketlere nihayet vermek ve kabine etrafında müttehit ve mütesanit bir kitle teşkil etmek hepimizin uhdesine terettüp eden bir vazife-yi vataniyedir" deniyordu.

20 Eylül 1919 günlü beyanname: *Takvim-i Vekayi*, 21/9/1335, 3651; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1005-7 (V. 98); *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 581. Iki beyannamenin bu bakımdan benzerliği gerçekten şayan-ı dikkattir.

pa'nın niyetleri az çok belli olduğuna göre, amaç milleti "iğfal ve meskenete" sokmaktı.

Heyet-i Temsiliye'nin aynı günlü (7 Ekim) beyannamesi, ilkönce bu noktaya nasıl gelindiğini bir kez daha açıklamak, ulusal örgütlenmenin varlık nedenini haklı göstermek amacını güdüyordu. "... hâkimiyeti milliyeyi ayaklar altına alan birkaç şahıs ...", "Millete istinat edememek itibariyle haddi zatinde hiçbir kuvvet ve ehemmiyeti olmayan eşhas...", "... hükümeti merkeziyenin bu vahdeti milliyeye dahil olmamış bulunması " ibareleri bu yöndeydi. Fakat Tanrı'ya ve kendi hakkına dayanan büyük ulusumuz engelleri yenip devletin birliğini sağlamıştı. İlk safhada milletin meşru emellerini öğrenen Padişah, Ferit Paşa hükümetini "derhal" düşürmüştü. İkinci safhada Ali Rıza Paşa hükümeti ulusal emellerin meşruiyetini ve Kuva-yı Milliye'nin egemenliği esaslarını kabul edince ulusla hükümet arasında tam anlaşma olmuştu. Artık ulusal örgüt hükümete ulusal emellere ulaşmakta yardımcı olacak, hükümetin görev ve yasal yürütmelerine karşı hiçbir müdahaleye "kat'iyyen" meydan vermeyecekti. Haberleşme yasağı kalkacaktı. Kurtuluşta hükümetin resmi görevlerine karşılık, ulusun da "pek büyük ve pek mübrem" ulusal görevleri olduğundan, hükümetçe onaylanmış nizamnamesi gereğince genel örgütünü oluşturacaktı. Heyet, her türlü kişi çıkarlarından ve fırka tutkularından "münezzeh" bulunuyordu. Ulus, ağırbaşlılığa ve herkesin haklarına uymaya devam edecek ve bütün kutsal topraklara sahip olmaktaki "liyakati medeniyesini" bütün cihana onaylattıracaktı. Görülüyor ki, ulusal amaçlar için hükümete yardımcı olunacak, idarenin işleyişine karışılmayacaktı.[37] Fakat ulusal örgüt hükümet denli önemli bir işleve sahipti ve bunun için örgütünü muhafaza etmekle yetinmeyecek, bunu yaymaya devam edecekti.[38]

İttihat ve Terakki'nin tam iktidar olamadığı "denetleme iktidarı" döneminde (1908-13), ona yönelen başlıca eleştiri, hükümet ve idare işlerine karışmasıydı.

[37] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1075-6 (V. 137).

Hükümet, Cemiyet'in "edepli" davranmasını sağlamak için, Ahmet İzzet Paşa'yı da araya koydu. Paşa, 7/8 Ekim'de Mustafa Kemal'e bir tel çekti. Aralarındaki dostluk ve askeri kardeşlikten dem vurduktan sonra, kabinedeki eski ve samimi dostlarıyla görüştüğünü anlatıyordu. Milli harekâtın yararlı etkilerinin devamı, "hâkimane ve kanuni bir idarenin" kurulmasına bağlıydı. Fakat güvenilir birisi, Kütahya ve Bilecik cihetlerinde uygunsuz bazı halleri haber vermişti. Ayrıca, Kastamonu vali vekili, bazı memurların atanması ve cezalandırılmasını "adeta" emrediyordu. Bu gibi davranışlar "idarei sakimeyi" (yani İttihat ve Terakki idaresini) aynen taklit anlamına gelirdi.[39]

Mustafa Kemal aynı tarihli (7/8 Ekim) bir telle cevap verdi.[40] Milli hareketin amacının bir "devrei kanuniye küşadına" yönelik olduğu güvencesini veriyordu. Üstelik, milletin girişimleri Ferit Paşa kabinesinin zararlı etkilerini bertaraf ettiği gibi, "bugünkü müsait vaziyeti siyasiyemizi" sağlamış bulunuyordu. Görülüyor ki, Mustafa Kemal, Türkiye'nin siyasal durumunu elverişli görmekte, yani iyimser bir teşhiste İstanbul'la birleşmekteydi. Yalnız, aralarında, bu elverişli durumun nereden kaynaklandığı noktasında ayrılık vardı. İstanbul'a göre İtilaf hükümetleri ve kamuoyu, Türkiye konusunda insaf ve ılımlılık yoluna girdiği için ortam elverişli olabilmişti. Cemiyet'in görüşüne göre ise, elverişli ortam Müdafaa-i Hukuk ve Kuva-yı Milliye faaliyetinin bir sonucuydu. Savaşın ve Şark Meselesi'nin belirlediği tavırlarda ve menfaat bilançosunda önemli bir değişiklik olmadan, ancak bir yıl içinde İtilaf'ın kendiliğinden insaf ve ılımlılık yoluna girmesi açıklanması zor bir durum olduğuna göre, Cemiyet'in görüşü herhalde daha doğruydu. Cemiyet'e göre Barış Konferansı'nın kararlaştırmış olduğu İzmir soruşturması Ege bölgesindeki Müdafaa-i Hukuk hareketinin ve direnişinin bir sonu-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 230-1. Yunus Nadi'nin teli gibi, bu da Harbiye Nezareti'nden çekilmişti.

[40] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 232-3.

cuydu. Damat Ferit'le olan mücadele sırasında Eskişehir'deki İngiliz komutanı General Solly Flood'un sonradan takındığı tavır,[41] İstanbul'dan yeni dönen Ankara'daki İngiliz kontrol subayının milli harekâta karşı olmadıkları yolundaki beyanı gibi örnekler, bu tür bir açıklamayı doğruluyor gibiydi. Hele Samsun'un İngilizler tarafından tahliyesi haberi büyük sevince yol açmış ve ihtimal Damat Ferit'e karşı yürütülmüş mücadelenin bir sonucu gibi görüldüğünden, ya da öyle gösterilmek istendiğinden, "İtilaf Devletleri'nin milletimizin hukuk-ı meşruasına riayetkâr olacaklarının müjdecisi" olarak Heyet-i Temsiliye tarafından tamimine karar verildi (5 Ekim).[42]

Aslında İstanbul da, Anadolu da, iyimserliklerinde tamamen yanılıyorlardı. Karar verecek mercilerin Türkiye'yi ezme niyetleri değişmemişti. Kararın gecikmesi bu konudaki bir tereddütün sonucu değildi. ABD'nin durumunun belirsizliğinden ileri gelmişti. Lehte gibi görünen davranışlar da yine temel tavrın değişmesinden değil, idari, mali birtakım zorunluluklardan, ya da karar gününe değin Türkleri sakin tutmak kurnazlığından kaynaklanıyordu.

İstanbul Hükumetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 558, 585.

[41] Bkz. Kabal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 13. İngilizler 25 Eylül'de Samsun'u boşaltmaya başladılar. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, 1 Ekim'de Sivas'ta, bunu kutlamak için fener alayı yapıldı. (Jaeschke'de [s. 68] yanlışlıkla Samsun diye geçiyor.) Bu sırada, "Kahrolsun işgalciler" başlığı altında, bu husus *İrade-i Milliye*'de haber verilince, Damat Şerif Hükümeti'nin yazılarını hükümet siyasetine uymadığını bildirdi. Mustafa Kemal'in bulduğu bu tarz düşünceye karşı 13 Ekim'de Cemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, milletin duygularını böyle, "hatta daha bariz bir surette ifade etmesini pek uygun ve makul gördüğünü, Heyet-i Temsiliye'nin Trakya'daki haksız işgalleri ve mütarekeye aykırı müdahaleleri protesto için bir nota verilmesini talep etmesini beklediğini bildirdi. Dahiliye Nazırı'nın itirazı üzerine telgrafın "tezelzülden vikaye" için gizli tutulacaktı. Fakat hükümetin dış siyasetine Heyet-i Temsiliye'nin henüz bilmediği bir yön varsa, bilmemek istemiyordu. Cemal Paşa'nın 18 Ekim tarihli cevabı Mustafa Kemal'in haklı haksız hak verir gibi görünürken Barış Konferansı'nda "hayırhah zabıtlar" celbedebilmek için hükümetin dikkatli ve ılımlı davranmak durumunda olduğunu hatırlatıyordu. Atatürk bu cevap dolayısıyla hükümeti pek sert bir üslûpla eleştiriyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 236-9; M.K. Atatürk, *Söylev*, III, s. 1095-6 (V. 153).

Kendi beyannamesini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne denetlettirmeyen hükümet, Cemiyet'in aynı biçimde karşılık vermesi üzerine bundan alınmış göründü. Cemal Paşa'nın 9 Ekim teli,[43] Cemiyet beyannamesi gazetelerde çıktığından "tadilata imkân kalmadığını" işaret ettikten sonra, dört maddenin ek olarak tamiminin hükümetçe "pek lüzumlu" görüldüğünü bildiriyordu. Birincisi, İttihatçılıkla ilişiğin reddolunması; ikincisi Cihan Savaşı'na katılmanın "doğru olmadığı" ve bundan sorumlu olanların âleyhinde, adlarını zikrederek yayın ve kovuşturma yapılması; üçüncüsü savaş sırasındaki "her nevi" cinayet faillerinin cezadan kurtulamayacakları; dördüncüsü seçimlerin serbest cereyan edeceği hususlarıydı. Belki de hükümete böyle bir çıkış yapmak konusunda cesaret veren, beyannamesini Heyet-i Temsiliye'ye göstermemesine rağmen, heyetten beyanname dolayısıyla bir teşekkür teli almasıydı. Cemiyet'in takınagelmiş olduğu ilkeci ve kesin tavırla belki pek bağdaşmayan bu davranış ihtimal Atatürk'ü de sonradan rahatsız etmiş olacak ki, *Nutuk*'da kendi imzasını taşıyan bu tel hiç zikredilmiyor. Telde (8 Ekim), hükümetin milli emeller dairesinde işleri yürüteceğini duyurmuş olmasının milletle hükümeti "gayri kabili tefrik olacak bir surette" birleştirdiği söyleniyor, "şükranı milli" ve tebrikler sunuluyordu.[44] İhtimal Mustafa Kemal'in bu telinin verdiği iyimserlikte, Ziraat Nazırı Hâdi Paşa, *Sabah*'a verdiği demeçte, arada anlaşma olduğunu açıklarken, hükümetin bir programı bulunduğunu vurguladıktan sonra, şöyle konuşabilmiştir: "İşte bizim programımız da Kuva-yı Milliye tarafından kabul edildiği için arada itilaf hâsıl olmuştur."[45]

Mustafa Kemal bu tele hemen ertesi günü (10 Ekim) uzun bir cevap verdi.[46] Sivas Kongresi murahhasları, İttihat ve Te-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 224-5; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1078-9 (V. 141).

[44] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 101-2.

Sabah, 9/10/1335, 10738.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 225-6; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1079-82 (V. 142).

rakki'nin ihya edilmeyeceğine tek tek yemin etmişlerdi. Cemiyet'in İttihat ve Terakki ile ilgisi olmadığını "bedhahandan gayrı" millet ve yabancılar biliyorlardı. Fakat genel ve rasgele bir İttihatçı düşmanlığı doğru değildi. Kötülükleri ve yolsuzlukları yapmış olan bir "hizbi kalil" herkesçe itham edilmekteydi. Fakat İttihat ve Terakkililerden bu işlere karışmamış olanlarının, eğriyi doğruyu ayıramayan "alelumum avam kısmının" suçlaması altında kalması ilke olarak ve ülkenin asayişi ile geleceği açısından doğru değildi.

Savaşa girmeye gelince.[47] Mustafa Kemal bunun birçok yönden tartışılabileceğini, "düşman noktai nazarına" cevap olarak, savaşa girmemenin arzuya şayan olduğunu, fakat bunu sağlayacak silahlı tarafsızlık için maddi imkân olmadığı görüşünün ileri sürülebileceğini söylüyor: 1) Ülkenin ve özellikle İstanbul'un stratejik durumu; 2) Rusların Anadolu ve Boğazlar'daki niyetleri, İngilizlerin milletin dişinden tırnağından artırarak yaptırmakta olduğu savaş gemilerine el koymaları, nihayet İngiltere ve Fransa'nın Balkan yenilgisinden ötürü Türkiye'ye askeri bakımdan (yani muhtemel müttefik olarak) değer vermemeleri;[48] 3) silahlı bir tarafsızlığın gerektirdiği para;[49] silah ve sanayi olmaması dolayısıyla savaşa girmeyi cinayet sayıp "koca bir milleti" dört-beş kişinin oyuncağı gibi göstermek, Damat Ferit'in Clemenceau'dan gördüğü hakaretin tekrarına yol açabilirdi. En iyisi "hakikati söylemek" ve kahramanca savaşan ulusun yenilgisinin zorunlu sonuçlarına katlanmakla birlikte, savaşa katıldı diye suçlanmayı, cezalandırılmayı kabul etmeyeceğini öne sürmek olacaktı. Ül-

Bkz.: S. Akşin, *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler* (İstanbul, Gerçek Y. 1980), soru 88.

[48] Metinde "Düveli İtilafiye'nin ilanı harple beraber bizim harbe duhulümüzden daha dört ay evvel tamamen Hükümeti Osmaniye zararına bir Ermenistan cumhuriyeti teşkiline karar verdiklerini ilan eylemiş olmaları..." diye bir görüş var ki, bildiğim kadarıyla böyle bir "ilan" yoktur ve İtilaf Devletleri tarafsızlığımızı sağlamak istediklerinden böyle bir şey herhalde olamazdı da.

[49] Mütareke arifesinde Y.K. (herhalde Yakup Kadri) Cemal Paşa (Büyük)'ya neden savaşa girdiğimizi sorar ve ondan "aylık vermek için" cevabını alır. F.R. Atay, *Zeytindağı* (İstanbul, Bateş, 1981), s. 93.

keyi savaşa sokanlar bakımından iş ele alındığında, sorumsuz olan Padişah'ın savaş ilan etme hakkı vardı. Hükümet ise Meclis-i Mebusan'da güvenoyu almış bir heyetti. Bu bakımdan Divan-ı Âli incelemeden bu konuda ithamlarda bulunmakta "isabet olmayabilirdi." Savaş sırasında suç işleyenlere gelince, ki Cemal Paşa'nın üçüncü talebiydi, bunların adalete verilmesi "ehassi amalimiz"di. Fakat kâğıt üzerinde reklam tarzında yayınlardan çok, uygulama önemliydi. Seçim konusunda Cemiyet'in görüşü beyannamesinde zaten açıklanmış bulunuyordu.

2. ALİ RIZA PAŞA HÜKÜMETİNE KARŞI İLK TEPKİLER

4. İç Tepkiler: Basın, yeni hükümetin işbaşına geçmesiyle sansürün baskısından büyük ölçüde kurtularak Anadolu hareketinin bir süredir yapmış olduğu yazışmaları yayımladı, verilemeyen haberleri verdi.[50] Bu arada *Sabah* gazetesi bu fırsattan istifade ederek Veliaht Abdülmecit Efendi'nin 16 Temmuz 1919 günlü layihasının geniş bir özetini, eski olduğunu belirtmeden, yayımladı.[51] Bu tarihe kadar layihanın yalnız Anadolu basınında yayımlandığı anlaşılıyor. *Sabah*'ın aynı sayısından Hürriyet ve İtilaf'ın bütün fırka ve cemiyetlere birer davetname göndererek, "milli cereyana karşı alınacak vaziyeti" onlarla görüşmek istediğini öğreniyoruz. Gazeteye göre fırka-

[50] 29/9/1335 tarihinde bile Dahiliye Nazırı, mektup ve telgraflar üzerine sansür konması için Harbiye Nezareti'ne yazı yazmaktaydı. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 355.

[51] *Sabah*, 6/10/1335. 10735. Layiha için bkz.: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 291-3; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 418-21. Veliaht bu sırada pek faaldi: *Sabah*'ın aynı sayısı, İngiliz Elçiliği'nin karşısında merkezini açmış olan İslam Ticaret Kulübü'nün de onun himayesinde olduğunu haber veriyordu. Veliaht'ın diğer bir "iktisadi" faaliyeti bu sırada Beyazıt Türk Ocağı binasında Türk Sanayi Sergisini açmak olmuştu. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 129. İstanbul'daki İngiliz karargâhının Savaş Bakanlığı'na çektiği 18/10/1919 günlü telne göre, ulusçuların kuvvetle destekledikleri Veliaht'ın, 13 Ekim'de bir kabine toplantısına başkanlık ettiğini bildiriyordu. Bunu doğrulayan başka bir kaynağa rastlamadım. Foreign Office 371/4159, 143920.

ların bir bölümü, Hürriyet ve İtilaf'ın "tefessühünden" söz ederek katılmamayı, bazıları da katılıp "müzakerenin alacağı şekle göre" davranmayı düşünüyorlarmış.[52] Görüldüğü üzere, genel hava Ali Rıza hükümetinin ve Anadolu hareketinin lehinde, Damat Ferit ve yandaşlarının da aleyhindedir. Nitekim Amiral Webb'le görüşen Damat Ferit, Sadaret'teki yorgunluğundan ötürü sağlığına kavuşmak için İngiltere ve Fransa'ya gitmek istediğini bildirdi.[53] Dışişleri'nde bu konuda yazılan bir mütalaada, Paşa'nın İngiltere'ye gelmesi durumunda İngilizlerden para aldığı suçlamasının akla yakın hale gelebileceği, Aubrey Herbert aracılığıyla daha önce yapılan girişimin reddedildiği belirtiliyordu. Bunun üzerine Lord Curzon, Barış Konferansı Türkiye hakkında karar verinceye değin, Londra ya da Paris'e gelmemesine, fakat tarafsız bir ülkeye ya da Riviera'ya gidebileceğine karar verdi.[54] Bu arada Defrance, 9 Ekim günlü mahrem teliyle, Paşa'nın dinlenmek ve güvenliğini sağlamak üzere dört-beş gün içinde Fransa'ya gitmek istediğini, bunda sakınca görülmeyeceğine emin olduğunu bildirdi. 11 Ekim'de Fransız Dışişleri Bakanlığı bu izni

[52] Sulh ve Selamet Fırkası'nın reisi Ferit Paşa hükümet hakkında olumlu bir demeç veriyordu. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 53-4.

[53] Buna benzer, fakat Damat Ferit'i daha kötü bir biçimde gösteren bir haber *İrade-i Milliye*'de çıktı. Buna göre vatana ihaneti gerçekleşen Damat Ferit ile Adil Bey Yunanistan'a firar etmek üzereydiler. Meclis'in açılışında bunların Divan-ı Âli'ye sevkleri kararlaştırılmış olduğundan ve bu görüş hükümete bildirildiğinden, hükümetin işe dikkat etmesi bekleniyordu. *İrade-i Milliye*, 7/10/1335, 6. Ali Kemal de ülke dışına gitmek için İngilizlerden izin istemiş ve bu istek olumlu karşılanmış. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 800. Kendisi Damat Ferit lehinde yazı yazmaya devam ediyordu. *Peyam*, 5/10/1335; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 89-90.

[54] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 798; Foreign Office 371/4159, 138706. Damat Ferit Vahdettin'in güvenliği için de kaygılarını dile getirmişti. Webb, onun İngilizlerden yana kuvvetli eğilimleri olan aydın ve sevimli bir hükümdar olmakla birlikte, karışıklıklar olmamak şartıyla tahttan indirilmesine karışamayacakları düşüncesindeydi. Dışişleri'nde Edmonds ise, dolambaçlı bir ifadeyle, buna kalkışılırsa, Vahdettin'in şahsını korumanın "menfaatleriyle çatışmayacağını" yazıyordu. A. Herbert'in Damat Ferit lehinde daha önceki girişimi: *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s. 372.

verdiyse de, daha sonra, İngiliz hükümetinin isteği üzerine, bunun Riviera'ya münhasır olacağı tasrih edildi (20 Ekim).[55] Göreceğimiz üzere, bu sıra her yanı kaplamış görünen tepki havası bir süre sonra tavsadı ve Damat Ferit yurtdışına gitmekten vazgeçti.[56]

Anadolu basını bu sıralarda yeni siyasal gelişmeleri en olumlu tarzda sunmak için elinden gelen gayreti gösteriyordu. *İrade-i Milliye* 7 Ekim günü Heyet-i Temsiliye'nin bir bildirgesini "İstanbul Ahali-i Muhteremesine" başlığı altında yayımlamaktaydı. Bunda önce Damat Ferit'in günahları uzun uzun anlatılıyordu. Sonra, ulusal örgütün "ta payitahtın kapısına kadar" dayandığı, böylece cihan kamuoyunun ve resmi çevrelerin, milletin hayat hakkı olup esir olamayacağını idrak edip ulusal harekâta karşı tamamen tarafsız ve "hayırhah" olunacağı hususunda teminat verdikleri anlatılıyordu. Anadolu sakindi ve meşru haklarını "en mutlak bir emniyet" içinde gören Müslüman olmayanlar milli emellerin meşruluğuna kani olmuşlardı. Anadolu'da oturan ya da yolculuk eden "tekmil ecnebiler" de aynı kanıdaydılar ve bağlı oldukları devletleri aydınlatıyorlardı. Aynı gazetenin bir önceki ve 2 Ekim günlü sayısı, "İngilizlerin mevcudiyet-i milliyemize riayetle mütarekename ahkamına muhalif ve sebepsiz işgallere nihayet verdikleri kemal-i memnuniyetle anlaşılmıştır" sonucuna ulaşıyordu. Kütahya ve Merzifon'daki İngiliz birliklerinin çekilmesiyle Samsun'da beklenen çekilme bunun işaretleriydi. Po-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 24, s. 144, 149, 167, 173; Foreign Office 371/4159, 146592.

[56] 9 Ekim'de İngiliz ve Fransız yüksek komiserleri Hariciye Nazırı'nı ziyaretle eski hükümetin mensuplarına karşı herhangi bir zor önlemini tasvip etmeyeceklerini ve bunun Türk davasına olumsuz etkisi olacağını bildirdiler. Bu uyarının Paşa'yı gitmekten vazgeçirmekte bir payı olduğu tahmin edilebilir. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 799-800, no. 541. Daha önce Webb, Damat Ferit'in başvurusu üzerine Milne'e yazdığı 20 Eylül günlü mektupla vatana ihanetten ölüme mahkûm edilmiş olan Kastamonu PT Müdürü Ramiz ve maiyeti, Sivas PT Müdür Vekili Tevfik ve maiyeti, Jandarma Komutanı ve Vali Vekili Osman Nuri lehinde tavassutta bulunmuş Milne de bu yönde Kırşehir'de Solly Flood'a 22 Eylül günlü bir tel çekmişti. Foreign Office 371/4159, 137896.

zantı'daki bir İngiliz subayı da olumlu tavrını bir Osmanlı subayına anlatmış bulunuyordu. Adana'daki Fransız "başadministratörü" Brémond da 17 Eylül 1919 günlü bir telle Mustafa Kemal'e Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Hıristiyan halkın haklarının korunacağı hususundaki bildirgesinin "fevkalâde hüsn-ü tesir" yaptığını bildirmişti.[57] *İrade-i Milliye* daha 1-2 sayı bu eksiksiz "toz pembe" görünümü sürdürmeye çalıştı. En ileri noktası, İzmir'deki karma kurulun Yunan iddialarının asılsız olduğu kanısına ulaşarak, bunların "derhal ihraçlarına" karar verdiği haberiydi. Yalnız bu "kararı" ABD, Fransa, İtalya murahhasları imza ettikleri halde, İngiliz murahhası muhalif kalıp imzalamamıştı.[58] Ama 19 Ekim tarihli gazetede iki tatsız habere rastlıyoruz. Rum ve Ermeni patrikhaneleri ulusal hareketin oluşturduğu olumlu etkiyi gidermek için Hıristiyanların tehlikede olduklarına dair Avrupa'ya ve Barış Konferansı'na teller çekmişlerdi. Fakat Heyet-i Temsiliye'nin Hıristiyan halkın bazı kesimlerinden aldığı teşekkür telleri bunları yalanlıyordu. Diğer habere göre, Türkiye Milli Ajansı hakkımızda Avrupa'ya "fena haberler" yaymaktaydı. İstanbul basını durumu hükümete yansıtmış bulunuyordu.

5. **İngilizlerin Tepkileri:** İngilizlerin yeni hükümeti ilk birkaç günde ılımlı karşıladıkları, fakat daha sonra onu az çok İttihat ve Terakki'nin etkisinde bir hükümet olarak değerlendirme eğilimine girdikleri söylenebilir. Reuter Ajansı'nın 5 Ekim günlü haberi, kabinenin başlıca üyelerinin İttihat ve Terakki'ye karşıtlıklarıyla tanınmış olduklarını bildiriyordu. Adı anılan belli başlı kişiler için olumsuz bir şey söylenmediği gibi, Cemal Paşa için dahi, Cihan Savaşı'nda merkezin isteklerine aldırmamakla ünlü olduğu belirtilmekle yetiniliyordu.[59] *The Times*'in İstanbul muhabiri 3 Ekim günlü haberin-

Aynı biçimde ve aynı sayıda Sinop limanına çıkan "salahiyettar bir İngiliz heyetinin" mutasarrıfla bu yönde konuştuğu haber veriliyordu *(İrade-i Milliye)*.

[57] *İrade-i Milliye*, 12/10/1335, 7.

[58] *The Times*, 7/10/1919.

de yeni hükümetin genellikle ulusçu hareket yönünde hafif bir adım sayıldığını, fakat ulusçuların hükümette başka bazı değişiklikler isteyip istemeyeceklerinin henüz belli olmadığını yazıyordu. Zira bazı çevrelere göre, bu hükümet, başat kimliği ulusçu olacak bir Tevfik Paşa ve özellikle İzzet Paşa hükümetine doğru bir geçiş hükümetiydi. Fakat muhabir, daha önce kendi kanısını açıklıyordu: Damat Ferit "şüphesiz" ancak geçici olarak mücadeleden çekilmiş bulunuyordu.[60] Üç gün sonra, bu muhabirin havası değişmişti. Mustafa Kemal'le sürekli telgraf haberleşmesini, onun yeni Meclis-i Vükela'yı tasvip ettiğini, basının büyük bölümünün ve özellikle İttihat ve Terakki eğilimli gazetelerinin Mustafa Kemal için gösterdikleri heyecanı anlattıktan sonra, bu ve başka bazı işaretlerden yola çıkarak, yeni hükümetin İttihat ve Terakki'nin yeniden iktidara dönmesi sayılabileceği ileri sürülüyordu. Zira Anadolu'ya egemen olan Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ile müttefikti.[61]

İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck ise daha ilk değerlendirmesinde İttihat ve Terakki damgasını kullanıyordu. Hükümet saygıdeğer fakat esas itibarıyla ulusçu ve bazı durumlarda İttihat ve Terakki duygudaşı kimselerden oluşuyordu, Hükümete yeni katılanlardan Cemal Paşa, Konya'da iken "gırtlağına kadar" Mustafa Kemal hareketinin içindeydi. Abdurrahman Şeref İttihat ve Terakki ile özdeşti. Kabinede muhafaza edilen Abuk Paşa, geçen kabinenin en ulusçusu sayılıyordu.[62] Müsteşar Hohler'in Dışişleri'nde Kidston'a yazdığı özel mektupta bazı ilginç hususlar var.[63] Bu zata göre, Damat Ferit –ki çok eski kişisel dostuydu– ülkesi için mümkün olan her

The Times, 9/10/1919. Muhabirin daha sonra yayımlanan aynı günlü bir haberi de ılımlı bir biçimde değerlendiriyordu hükümeti. Fakat Damat Ferit'in istifasını, başkente yaklaşmakta olan ulusal harekete karşı nasıl davranılacağı konusundaki şiddetli anlaşmazlığa ve Paşa'nın şahsına yönelen tehlikeye bağlıyordu (11/10/1919).

[61] *The Times*, 13/10/1919. Başlık, "Jön Türkler Yeniden İktidarda Yeni Kabinenin Gerçek Yöneticileri" idi.

[62] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 787-8, no. 532 (3/10/1919). *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 788-91

şeyi yaparken İngilizlere karşı en dürüst ve dostça biçimde davranmıştı. Yeni hükümet şimdilik Padişah'la Kemalciler arasında bir çeşit uzlaşım gibi görünüyordu, fakat ileride ne olacağı belli değildi. Hohler'e göre İngiliz çıkarlarına dokunmamak, karışıklık çıkarmamak ve Hıristiyanlara kötü muamele yapmamak şartıyla hangi hükümetin işbaşında olduğuna aldırmamak gerekiyordu. Kemalciler İttihatçılığı reddediyorlardı, fakat İttihat ve Terakki'nin bazı eski mensupları kaçınılmaz olarak onlara katılmış olmalıydılar. Türkler çılgınca bir fikre akıllarını takmışlardı: Güya İngiliz hükümeti İzmir'in işgalinin ne denli büyük bir hata olduğunu anlamış, ve bundan sorumlu olan Amiral Calthorpe'u işinden almıştı. Öte yandan Samsun bölgesindeki birliğin geri çekilmesi teessüfe şayandı, zira Mustafa Kemal'in önünden çekilmek gibi görünüyordu ve Doğulu, herhangi bir zaaf işaretini gözden kaçırmazdı.

Görülüyor ki, İngilizler çok kısa bir tereddütten sonra, yeni hükümetin, Anadolu hareketinin etkisi altında olduğu için, İttihat ve Terakki renginde sayılması gerektiğine karar vermişlerdi.[64] Hatta *Orient News*, gerçekse, İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmiş olması durumunu olumlu karşıladı, zira böylece savaş içinde İttihat ve Terakki'nin halka rağmen hükümet olduğu görüşü yalanlanmış olacaktı. Ayrıca, son 10 yılda Türkiye'nin başına gelen felaketlerden sorumlu olan partinin temsilcilerinin bu devleti "imparatorluksuz" bırakacak olan barış antlaşmasını imzalamak durumunda kalmalarının bir memnuniyet kaynağı olacağı söyleniyordu.[65] Geniş bir açıdan bakıldığında, İttihat ve Terakki ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti arasında önemli yakınlıklar olduğu doğruydu. Müdafaa-i Hukuk hareketinin mensuplarından pek çoğu eski İttihat ve Terakkililerdi. Üstelik İttihat ve Terakki ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Türk ulusçuluğunun, demokratik-ulusçu hareketin örgütleri olarak ay-

Bkz. ayrıca, *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 799 (no. 541), 800 (10/10/1919).

Orient News, 9/10/1919, 98.

nı ideolojiye sahiptiler. Bir de önderlik eden kadroların toplumsal konumları bakımından benzerlik vardı – bunlar yönetenler sınıfındandı. Fakat önemli farklar da vardı. Bir kez önder kadrosu değişmişti. Önder ve mensupların birçoğu İttihat ve Terakkiliydi fakat İttihat ve Terakki, savaş yenilgisinin, yolsuzluklarının, sefaletinin vebalini taşıdığı için, İttihat ve Terakkililiği ret ve inkâr etmeye özen gösteriyorlardı. Nitekim Sivas Kongresi'nde İttihat ve Terakki'nin ihya edilmeyeceğinin yemin konusu olmasına değin vardırılmıştı bu.

6. Fransızların Tepkileri: Fransız Yüksek Komiseri Defrence'ın görüşleri de İngilizlerinkine yaklaşıyordu. İlk telinde (2 Ekim), nazırlardan beşinin ve bu arada Sadrazam'ın da general oluşuna, Cemal Paşa'nın ulusçuluğuna dikkati çekiyordu. Padişah ulusçularla anlaşmak niyetindeydi, fakat ulusçuluğu savunmuş olan belli başlı kişilerden hiçbirisine görev verilmemişti. Altı gün sonra (8 Ekim) çektiği telde, Sivas'tan alınan telin ne yazık ki eski İttihatçı havasında olduğunu, büyük tehlikenin İttihat ve Terakkililerin adım adım ve ulusçuluk bayrağı altında iktidara gelmeleri olduğunu bildiriyordu. Son telden üç gün sonra ki (11 Ekim) İstanbul'la Sivas'ın anlaştıklarını bildiren telde, böylece hükümetin Kuva-yı Milliye'nin sorumluluğunu yüklendiğini, oysa Kuva-yı Milliye'nin varlığının mütarekeye aykırı olduğunu yazıyordu. Üstelik İngilizler, ellerindeki 100 bin Türk esirini iadeye başlıyorlardı.[66] Defrance İngilizlerden hayli şikâyetçiydi. 4 Ekim günlü "çok mahrem" raporunda, 22 Temmuz'da, İngiliz Yüksek Komiseri'yle bazı şartlarla Türk iç siyasetinde yan tutmamaya karar vermelerine ve meslektaşının bu kararı birçok kez doğrulamış olmasına rağmen, İngiliz eyleminin bu ilkelere uygunluğu konusunda şüpheli olduğunu bildiriyordu. Yanılmaz bir kaynaktan, "İngiliz siyasetinin sadık ve maddi menfaat güden hizmetkârı" Dahiliye Nazırı Adil Bey'in yalnız İngiliz pro-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 90, s. 220-1, 242-3, 249-50. Bu sırada *Le Temps* gazetesinde yeni hükümet lehinde ve önceki hükümet aleyhinde yazılar çıkmaktaydı. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 85-8.

pagandası yapmak için değil, fakat ulusçu hareketi başarısızlığa uğratmak için "çok önemli" miktarda paralar aldığını öğrenmiş bulunuyordu. İngiliz desteği yalnız mali değildi. Ve burada, Defrance, Noel - Ali Galip fesadını anlatıyordu.[67]

Fakat Fransızlar da –belki İngilizler kadar eyleme geçmeseler de– Türk iç siyasetinde yansız sayılmazlardı. 11 Ekim günlü bir raporda, ulusçu hareketle, savaştan sorumlu olmayan İttihat ve Terakkililerin tek bir program üzerinde anlaşabilecekleri anlatılıyordu. Buna göre Türkiye bağımsız olacak, herkesin duygudaşlığına sahip ve Doğu'da hatırı sayılır özel menfaatları olan Fransa'ya dayanacaktı. (Çeşitli mandalar, ya da bir kısım egemenlik yetkilerini kullanacak bir uluslararası komisyon kabul edilmiyordu.) Arap ülkelerinden ve Kafkas ötesinde kurulacak bir Ermenistan'a verilecek Erzurum, Van ve Bitlis'in bazı sancaklarından feragat edecekti. İstanbul, "az çok" bütünüyle Trakya, Kilikya, Antalya, İzmir onun olacak, donanma ve ordudan vazgeçecekti. İstenildiği denli geniş yetkileri olacak bir Fransız mali denetimine Türkiye hazırdı, fakat geçmişte yararsızlığı sabit olmuş olan çeşitli uyruklukla uzmanlar istenmiyordu. Bu yeni örgütlenme ve programın başı olarak "D." düşünülüyordu. Divan-ı Âli'nin yerini almış olan Harp Divanı'nın kararının iptal edilmesiyle "D."nin dönmesinden söz edildiğine göre, "D."nin Djavid, yani Cavit Bey olması gerekir. Ayrıca Fransa'ya dost olduğu bilinen Türklere vize verilmesi de isteniyordu.[68]

Aslında Defrance'ın İngiliz siyasetinde gözlemlediği çelişki daha da derindi, ve çeşitli mercilerin birbirinden ayrı siyasetler gütmesinden kaynaklanıyordu. İngiltere Başbakanı Lloyd George Türkiye'yi ezme siyasetini güdüyordu. Dışişleri de kabaca bu çizgide olmakla birlikte, gündelik pratik zaruretlerin de itmesiyle Türkiye'den gelecek sert tepkileri yumuşatmak, mümkünse önlemek, hiç değilse ertelemek için "ses-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 187, s. 150-2. 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey'in Halep'teki İngiliz Komutanı'na Noel'i şikâyet eden mektubu: c. 187, s. 160-3.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 90, s. 253-8.

siz ve derinden" gidiyor, önüne bir tarafsızlık paravanası koyuyor, Türkiye ile ilgili kararların ortaklaşa Konferans kararları olduğunu ve olacağını vurguluyordu. İngiliz istihbarat örgütü Secret Intelligence Service (SIS) ise gizliliğin serbestliği içinde davranabiliyor, Türklerden ya da diğer Osmanlılardan edindiği müttefikler ve aletler yardımıyla Türk ulusçuluğunu yıkmaya çalışıyordu. Denebilir ki, Başbakan'ın sorumsuz Türk düşmanlığına karşılık, Dışişleri ve İstihbarat çevreleri Saray gibi bir müttefiğe bazı ödünler verilmesinin zaruret ya da yararına inanıyorlardı. Nihayet Kara ve Deniz kuvvetleri çevreleri Türkiye'yi ezme siyasetinin tehlikeli olduğunu düşündükleri gibi, ulusçularla bir uzlaşmanın olabilirliğini en azından araştırmaya değer görüyorlardı.

Fransızlara gelince, onların da resmi tutumu, her şeyin Konferans tarafından kararlaştırılacağı merkezindeydi. Ne var ki onlar, Türkiye'deki yatırımlarının çokluğu nedeniyle, kendi kendilerine, savaş içinde Almanya'nın Osmanlı Devleti'ndeki rolüne benzer bir rol almanın hayallerini kuruyorlardı. Her adımda ABD'nin, İngiltere'nin karşılarına etkili vetolar ya da eylemler koyduklarını görünce de hayal kırıklığına uğruyor, sinirleniyorlardı. Hele İngilizlerin Sykes-Picot Antlaşması'nı uygulamak konusunda mızıklandıklarını görünce, bu sinirlilik hırçınlığa, kızgınlığa dönüşüyordu. Fakat Almanya'ya karşı güvenlik sorununu temelli çözmek (garanti anlaşması) için İngiltere'ye muhtaç olmaları ellerini bağlıyor, onları İngilizlerle birlikte hareket etmeye zorluyordu. Fransızların bu "kerhen" desteğini, "canı gönülden" destekleyenler de yok değildi. Bunlardan biri Paris'te çıkan *Journal des Débats*'ın dış siyaset yazarı Auguste Gauvain, bir diğeri İstanbul'da çıkan *Bospbore*'un yönetmeni Michel Paillarés idi. Bunlar İngiliz ittifakını hararetle savunan, Rumperest ve Türk düşmanı kişilerdi. İkincisinin yazdığına göre Fransız subaylarının pek büyük çoğunluğu savaş sırasında bile İngiltere'yi baş rakip görüyor, Türklerin dostluğunu kazanmak gereğine inanıyorlardı. Bu konuda Defrance ile d'Esperey arasında da görüş ayrılıkları belirmiş ve Yüksek Komiser'in ayağını kay-

dırmak için bir fitne oluşturulmuştu. Yapılan dedikodulara göre, Defrance bir İngiliz generalinin sıhri hısımıydı, bütün raporları da Foreign Office'de biliniyordu.[69]

3. AMASYA GÖRÜŞMESİ

7. Ön Hazırlıklar: Babıâli, telgraf haberleşmesi ve karşılıklı beyannamelerde ulaşılan anlaşma ve uzlaşma zemininden tatmin olmamış olmalıydı ki, Cemal Paşa'nın 9 Ekim günlü bir teliyle, Heyet-i Temsiliye ile görüşmelerde bulunmak üzere Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın gönderilmesinin uygun görüldüğü bildirildi.[70] Paşa biraz rahatsız olduğu gerekçesiyle görüşme yerinin yakın olması istendi ve İstanbul'dan vapurla gideceği bildirildi. Heyetin kimlerle ve nerede görüşüleceği soruluyordu. Ertesi gün verilen cevapta, Amasya'da toplanılması önerildi. Heyet-i Temsiliye'den Mustafa Kemal ile Rauf, Bekir Sami beyler geleceklerdi.[71] Dikkat edilirse, Cemal Paşa'nın Babıâli adına bu başvurusu, kendisinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin beyannamesi dolayısıyla dört noktada açıklama yapılmasını isteyen teliyle aynı tarihlidir ve o telgrafın karşılığı alınmadan yapılmıştır. Açıklama isteyen telgraf önce çekildiyse, cevap ne olursa olsun, yüz yüze görüşmenin gerekli olduğu düşünülmüş olmalıdır. Yani, demek ki tatmin edici bir cevap almak ihtimali pek öngörülmemişti. Sonradan çekildiyse, belki görüşmelerden önce durumu biraz daha aydınlatmak için düşünülmüş olabilir. Birinci şıkkın daha muhtemel olduğu söylenebilir.

Buluşmadan önce, Heyet adına Mustafa Kemal kolordu komutanlarına 14 Ekim'de tel çekerek, görüşme tasarısını bil-

Michel Paillarès, *Le Kemalisme Devant les Allié* (Constantinople, 1922), s. 72-87. Paillarès'in güvenilir bir kaynak olmadığını belirtmek gerekir.

[70] Vükela'dan birinin Heyet-i Temsiliye ile görüşmesi Salip Paşa'nın teklifiymiş. İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2122.

[71] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 234. Heyet-i Temsiliye'den yalnız üç kişinin gitmesi "vesaitin fikdanı cihetiyle" imiş. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 22.

dirip dış siyaset, iç yönetim ve ordunun geleceği konularında onlardan mütalaa sordu.[72] (Ordu ile ilgili mütalaaları daha sonra ele alacağım.) 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat'a göre (Bozüyük'ten yazıyordu) yüz yıldan beri Osmanlı hükümetinin başarısızlığı "vaziyet ve ahvalimizin icabı olarak bilcümle ecanip ile dahildeki Hıristiyanların ve bunlara muzahir olan bazı Müslim hain siyasilerimizin" yüzündendi. Onun için zayıf kalınmıştı, kuvvetlenmek gerekiyordu. Bu da "umuru hariciye ve dahiliyemizde namuslu müzaheretten başka bir şey düşünmeyen kuvvetli ve zengin ve asri bir dost" ile olacaktı. Cevdet Bey, bu reçeteyi yazdıktan sonra, "Bunun tayinini salahiyettar olanlara terk etmek mecburiyetindeyim" diye kendini geri çekiyordu. İç yönetimde işbaşına "padişaha, millete ve vatana sadık, hüsnü niyet sahibi" kişiler gelmeliydi, yönetimdeki "hainler" tasfiye edilmeliydi.

13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey (Diyarbakır) uzun bir cevap veriyordu. Hükümetlerin milletin desteğini ihmal etmesinden, muzır propagandalardan, Kürtçülüğün Osmanlı camiasını parçalayacağından şikâyet ediyordu. Padişah'ın fırkalara yüz vermeyip, yurtsever kişileri çevresine toplaması isteniyordu. Asıl ilginci, Irak, Suriye, Hicaz ve Arap Yarımadası'nın ayrı ayrı hükümetler kurup bir Osmanlı konfederasyonunda birleşmeleri önerisiydi. (Osmanlı bayrağı, ABD bayrağındaki yıldızlar gibi, devlet adedince hilal içerecekti.) Gördüğümüz gibi, pek çok Osmanlı aydının gönlü Araplardan kopmaya razı gelmiyor, zayıf da olsa birleşmeyi gerçekleştirecek bir formül aranıyordu.[73] Cevdet Bey, himayenin bağımsızlığı kaldıracağını söyledikten sonra, tarımda, sanayide, fenni ve idari hususlarda bağımsızlığa halel vermemek şartıyla "bitaraf bir hükümetin müzaheretinin" kabul edilebileceğini öne sürüyor ve Suriye'nin bu konuda ABD'ye yatkın ol-

[72] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 242; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1100-1110 (V. 156a-f). 156 e ve f telleri Kâzım Karabekir'in olup, burada ele alınmamıştır.

[73] Cevdet Paşa'nın bu görüşlerinde Arap oluşunun payı olabilir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 196.

duğunu belirterek, hangi hükümeti düşündüğünü açıklığa kavuşturmuş oluyordu.

20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey (Ankara), diğerlerinin anmadığı kapitülasyonların kaldırılması esası ile başladıktan sonra, istila hırsı izlemeyen bir devletin iktisadi ve fenni muzaheretini sağlamak istiyordu, başka ülkelerden de uzmanlar getirtmek yanlısıydı. Daha sonra "cihana karşı büyük müdafaacı kazanmak" için Fransa ile dost olunması, kurmay öğrencilerinin bu ülkeye gönderilmesi, oradan öğretmen çağrılması, demiryollarının Fransız şirketlerine verilmesi öneriliyordu. Fransa'nın iktisadi çıkarlar karşısında Adana'yı boşaltması sayesinde Yunanistan'ın Aydın, İtalya'nın Antalya, İngiltere'nin Halep ve Musul kentlerine yerleşme tasavvurlarının önüne geçilecekti. Mahmut Bey'in kafasında "istila hırsı takip" etmeyen devlet olarak somut bir devletin düşünülüp düşünülmediği ve bunun Fransa olup olmadığı pek anlaşılmıyor. Yine ilginç bir fikir, patriklerin Padişah'ı tören günlerinde ziyaret etmemekle bağları koparmış oldukları, bu yüzden de eski ayrıcalıklarını ileri süremeyecekleriydi. Bu yüzden ve zaten azınlıkların birçoğunun sınır dışında kalmış olmalarından ötürü, patrikhaneler İstanbul'dan kaldırılmalıydı.

Ele alınan bu üç mütalaada göze çarpan şey, Sivas Kongresi'ndeki mandacı havanın henüz devam etmekte oluşuydu. Fakat, I. ciltte gösterdiğim üzere (IV, 9-10), Sivas Kongresi'nde esen ABD mandası lehindeki genel hava, önemli ölçüde Damat Ferit'le yapılan mücadelede taktik gereğiydi. Ali Rıza hükümetinin iktidara gelmesiyle bu taktik gereksizleşiyordu. Buna rağmen anılan üç komutanın bu havayı sürdürdükleri, bu arada Mahmut Bey'in Fransa'ya bir eğilim gösterdiği göze çarpıyor. Mandacı eğilimler, hem bir kötümserliği, hem de bir iyimserliği dile getiriyordu. Kötümserlik, çünkü Türkiye'nin kendi başına adam olamayacağı ve/veya bir büyük devlete kapılanmadan emperyalist rekabet furyasında Türkiye'nin parçalanacağı korkusundan kaynaklanıyordu. İyimserlik, çünkü bir büyük devletle bir diğer İtilaf Devletleri'yle az çok ılımlı bir uzlaşıma varılabileceğini ve İtilaf Devletleri'nin büyük bir

Türkiye'yi bir tek devletin manda veya koruyuculuğuna terk etmek hususunda anlaşabileceklerini varsayıyordu. Bilindiği üzere, bu değerlendirmeler yanlış çıkmıştır. Türkiye tam bağımsız olarak az çok tatminkâr bir biçimde yaşayabilecekti. Sonra da İtilaf Devletleri ılımlı bir uzlaşmaya yanaşmayacaklardı.

13 Ekim'de Meclis-i Vükela toplanıp Salih Paşa heyetinde Erkân-ı Harp Binbaşı Salih (Omurtak) ve Bahriye Yüzbaşı Sami beylerle, iki şoför, iki muavin ve bir emirber neferinin bulunmasını kabul etti. İki gün sonra heyet "Altay" vapuruyla hareket etti.[74] *Moniteur* gazetesine göre Salih Paşa ulusal örgütün dağılmasını isteyecekti. *Entente*'a Damat Şerif'in söylediğine göre, Paşa teferruat üzerinde anlaşmak üzere gidiyordu. Ayrıca birtakım vilayetleri de teftiş edecekti.[75] Böyle bir teftiş gezisi gerçekten düşünüldüyse, bundan amaç herhalde taşrayı egemenliği altına almış olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bu egemenliğini en azından tartışma konusu yapmak, böyle bir tartışma açabilmek için de belki Cemiyet'in bazı "açıklarını" yakalamaktı. Heyet-i Temsiliye, Salih Paşa heyetinin, gittiği yerlerde resmi törenler dışında "millet tarafından da hüsn-i kabul" edilmesini istedi.[76] Mustafa Ke-

[74] *İrade-i Milliye*, 19/10/1335, 8; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 13/10/1335, 477; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 76-7.

[75] *Sabah*, 22/10/1335, 10751. Paşa, ulusal örgütün kaldırılmasını isteyemeyeceğinin herhalde farkında olmalıydı. Yapacağı bir teftiş de ancak göstermelik olurdu. Göztepe, Paşa'nın halkla temas ede ede, Sivas ve Ankara üzerinden dönmesi söz konusuyken, Heyet-i Temsiliye'nin bunu "lüzumsuz ve biraz da acayip" bir davranış sayıp, müsaade etmediğini iddia ediyor. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 227-9. Damat Şerif'in söyledikleriyle kısmen olsun doğrulandığına göre, böyle bir şey olmuş olabilir. Fakat uzun bir geziyi Atatürk'ün sözünü ettiği Salih Paşa'nın rahatsızlığı ile bağdaştırmak zordur. *İrade-i Milliye* muhabiri Abbasoğlu da Amasya'dan çektiği 18 Ekim telinde Paşa'nın rahatsızlığını söz konusu ediyor. *İrade-i Milliye*, 19/10/1335, 8. Büyük ihtimalle Damat Şerif, Şeyh Recep ve arkadaşlarının girişiminden haberli olduğuna göre, Salih Paşa'nın vilayet teftiş edeceğini söylemesi anlamlıdır.

[76] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 20 (13 Ekim); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 242; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1110 f (V. 157).

mal ve arkadaşları da 16 Ekim'de Sivas'tan hareketle 18 Ekim'de Amasya'da oldular. Salih Paşa heyeti oraya geldiğinde Atatürk'ün deyişiyle "pek büyük tezahüratla" karşılandı.[77]

Jaeschke, Salih Paşa'nın 18 Ekim'de Amasya'ya ulaştığını söylüyor. Bunun dayanağı de Robeck'in 16 Kasım günlü bir raporudur. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 887, 91. Bu raporla "çok gizli bir kaynağın" ajan "T. 10"un bildirdiği iki belge gönderiliyor. Birincisi, güya Salih Paşa'nın Amasya'ya vardığı gün, yani 18 Ekim'de Sadrazam'a çektiği 4 sayılı tel. Fakat bu telin metnine henüz hiçbir başka yerde rastlanmadığı gibi, içinde garip sayılabilecek yanlışlık ya da tutarsızlıklar var. Örneğin, görüştüğü kişiler arasında Mustafa Kemal ve Rauf Bey dışında Rüstem ve Kara Vasıf zikrediliyor, Bekir Sami yok. Salih Paşa'nın Kara Vasıf'la döndüğünü gazeteler yazdığına göre, o olabilir. Fakat başka hiçbir yerde zikredilmeyen Rüstem anılıyor, bütün kaynakların andıkları Bekir Sami'den söz edilmiyor. Telle, Heyet-i Temsiliye'nin dokuz maddelik bir talep listesi iletiliyordu. Bu maddelerden bazıları şüpheli görünüyor. Örneğin, Barış Konferansı'na gidecek heyetin 1/3'ünün Cemiyet tarafından saptanacağı yer alıyor (md. 1). Oysa Amasya'da hazırlanan 5. protokolle iki taraf heyetin "bütün" üyelerini saptamışlardır. Hükümetin Kuva-yı Milliye tarafından gösterilecek mebus adaylarını, on yıllık hizmeti olan subayların adaylığını kabul etmesi (md. 2) güya kararlaştırılmış. Oysa ne protokollerde, ne diğer metinlerde buna benzer bir madde yer almamıştır. Tersine, Cemiyet 7 Ekim günlü bildirgesinde "her türlü menafii şahsiyeden ve fırka ihtirasatından da münezzeh" bulunduğunu duyurmuştu. Madde 5'e göre Cemiyet Padişah'ın güvenini istiyordu ve Veliaht'la ilgili söylentilerin Vahdettin'de uyandırmış olabileceği kuşkuları gidermek için eylemle ya da yeminle her türlü güvenceyi verecekti. Bu da ilk kez ortaya atılmış bir konu. Madde 6'ya göre Sivas Kongresi kararlarının 5. maddesine göre Heyet-i Temsiliye (?) a) barış işinde, b) mali konularda, c) yürütmeyle ilgili ve siyasal konularda (?) Meclis'in açılışına değin denetleme yetkisini haiz olacaktır. Hükümet istifa ederse Cemiyet muhaliflerinden nazır atanmayacaktır. Oysa ne Sivas beyannamesinde, ne Cemiyet'in program ve nizamnamesinin 5. maddesinde böyle bir hüküm olmadığı gibi, başka herhangi bir maddede de yoktur. Madde 7'ye göre Kongre'nin kararına (?) ve iletilmiş bulunan talebe uygun olarak Meclis-i Vükela'ya bazı kimselerin dahil edilmesi isteniyordu. Böyle bir isteğe hiç rastlanmadığı gibi, kurulmuş bir kabineye karşı böyle bir talep için hayli cüretli sayılmak gerekir. Madde 8 akıl almaz biçimde Rusya ve Bulgaristan'la yapılacak antlaşmalardan söz ediyor. Madde 9, Bozkır ve Adapazarı'nda Kuva-yı Milliye'ye karşı hareketlerin durdurulması ve buna benzer olaylarda Kuva-yı Milliye'nin güvenliğinin sağlanmasıyla ilgiliydi. Oysa Birinci Bozkır Ayaklanması 4 Ekim'de son bulmuştu, ikincisi 20 Ekim'de başlayacaktı (Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 52-6). Adapazarı olayı ise İzmit'ten 20 Ekim'de çekilen bir telle bildirildi Sivas'a (M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1115 [V. 162]). Yine tartışmaya açık bir durum, 15 Ekim'de vapurla yola çıkmış olan Salih ▷

20-22 Ekim günlerinde görüşmeler yapıldı. Bunların sonucunda ortaya beş tane protokol çıktı.

8. Amasya Protokolleri: Amasya'da görüşülen en önemli ve can alıcı konu, hiç şüphe yok, seçimlerin bir an önce yapılması ve Mebusan Meclisi'nin toplanması konusuydu. Zira siyasal düzenin ne yöne gideceği, meşrutiyet yani demokrasi mi, yoksa mutlakıyet mi olacağı buna bağlıydı. Demokratik-ulusçu hareketin geleceği buna bağlıydı. Nitekim, Sivas

◁ Paşa'nın 18 Ekim'de Amasya'ya ulaşmış olmasıdır. *İrade-i Milliye* muhabiri Abbasoğlu 18 Ekim telinde Salih Paşa'nın geldiğini bildirmiyor (*İrade-i Milliye*, 19/10/1335, 8). Öte yandan Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nden Reşit'in, Paşa'nın İnebolu'da "mutantan istikbalini" bildiren telinin 18 Ekim günlü oluşu bunu destekler mahiyette görünüyor. Nitekim Kocatürk, N. Peker'in *İstiklal Savaşı'nın Vesika ve Resimleri* eserine dayanarak, Paşa'nın 18 Ekim'de İnebolu'da şerefine verilen yemekte hazır bulunup öğleden sonra saat 3'te Samsun'a vapurla devam ettiğini bildiriyor (s. 82-3). Öyleyse, Salih Paşa'nın en erken 19 Ekim'de Amasya'ya ulaşabildiği kabul edilmelidir. Nitekim İstanbul'daki İngiliz Karargâhı'nın hazırladığı 23 Ekim tarihli haftalık askeri istihbarat raporu (no. 39) Salih Paşa'nın 19 Ekim'de Samsun'a ulaştığını bildiriyor. Foreign Office 371/4160, 149600. Jaeschke, verdiği bilgiler için kaynak olarak, ilk anılan İngiliz belgesi dışında *Nutuk*'u gösteriyorsa da, Atatürk Salih Paşa'nın 15 Ekim'de İstanbul'dan hareket ettiğini, 20 Ekim'de görüşmelere başlandığını, kendisinin ise 16 Ekim'de Sivas'tan hareketle 18 Ekim'de Amasya'da bulunduğundan başka bir bilgi vermemektedir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 242-3. Mustafa Kemal, 4/5 Kasım'da 15. Kolordu'ya çektiği telde, Salih Paşa'nın Amasya'ya gelirken bindiği "Altay" vapurunun Kızkulesi açıklarında 48 saat tevkif edildiğini bildiriyor. Bu da Salih Paşa'nın 18 Ekim'de Amasya'da bulunmasını imkânsız kılacak bir olaydır. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 111. Öyleyse ajan "T. 10"un İngilizleri dolandırdığı, ya da aldattığı, belki ulusçuların hesabına çalışan bir kimse olması ihtimali belirmektedir. De Robeck'in raporuna ilişik ikinci belge, Salih Paşa'nın güya Sadrazam'dan aldığı 1265/8 sayılı 19 Ekim tarihli teldir. (Yukarıda açıklandığı üzere bu tarih de belgenin uydurma olabileceği yönünde bir delildir.) Bunda Salih Paşa'nın telindeki taleplere "münasip" ve genellikle olumlu cevaplar yer alıyor. Yalnız kabinede değişiklik talebi (md. 7) ve dış ilişkilerde antlaşmalarla ilgili istek (md. 8) olumsuz karşılık görmüştür. Belirtilmesi gereken bir nokta, Salih Paşa'nın ilettiği önerilere cevap gelmeden Sivas'a gidemeyeceğinin kendisine söylendiğini bildirmesidir. Ali Rıza'nın cevabında, Sivas'a gitmeyi ertelemesi ve emrindeki gemiyle dönmesi söylenmektedir. Ajan "T. 10"un şupheli bir başka istihbaratı, heyet-i teftişiye reisi Mustafa Fevzi'nin Sivas'tan çektiği 19/11/1919 telidir. İleride değinilecektir.

Kongresi'nin son bulmasından iki gün sonra (13 Eylül), Mustafa Kemal askeri ve mülki birimlere, belediyelere, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti heyet-i merkeziyelerine bir genelge göndererek, seçim hazırlıklarını "en asgari" süre içinde yapmak üzere belediye ve heyet-i merkeziyelerin "faaliyeti tamme" ile çalışmalarını istedi. Mustafa Kemal'in Damat Ferit ve Saray'la diş dişe bir mücadeleye giriştiği, istikbalin her türlü ihtimale açık göründüğü sırada bu konuya el atmış olması, mücadelenin ne ölçüde bir demokrasi-mutlakıyet mücadelesi olduğunu çok güzel anlatmaktadır.[78] Gerçi Damat Ferit, kongrecilik faaliyetini meşru olmayan bir düzleme düşürmek amacıyla 30 Temmuz'da hükümete seçimlere gitme kararı aldırmıştı. Ama Webb'in belirttiği gibi, karmaşık seçim sürecinin birkaç ay vakit alacağına ve ihtimal, müttefiklerin asayiş gerekçesiyle seçimleri yasaklayacaklarına (hatta, onlara yasaklattırabileceğine) güvenmişti. Yani, samimi değildi.[79]

Birinci protokol "hemen kâmilen" İstanbul hükümetinin dokuz maddelik isteklerinin kabulünden oluşuyordu. Bu isteklerin çoğu Cemal Paşa'nın 9 Ekim günlü dört maddelik telgrafının ayrıntı maddelerine ayrılmasından ibaretti. Md. 1 İttihat ve Terakki'yi ret ve inkârı, md. 4 tehcir suçlarının cezalandırılmasını, md. 6 (kısmen) "meşhur" İttihat ve Terakkililerin seçilmemesini, md. 8 asayiş ve "köprüde adam vurmak gibi" davranışların reddi gerekliliğini ele alıyordu. Md. 2 hükümete karışmamak, md. 3 Cemiyet'in muhaliflerini tutuk-

[78] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 142-3. İlk hedef, şüphesiz, Damat Ferit hükümetini devirmekti. Bu genelge ise, mücadelenin mahiyetini açıklamak ve demokratik güçlerin desteğini elde etmek bakımından iyi bir araçtı. Nitekim Çarıklı'nın belgeleri arasındaki 5 Ekim günlü bir tel, genelgenin sonucunu almak için Damat Ferit'in düşmesinin beklendiğini göstermektedir. (Telde genelgenin tarihi herhalde yanlışlıkla 23 Eylül diye yazılmış.) H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 253. Mamafih, Damat Ferit düşmeden de kononun Sivas tarafından takip edildiğini gösteren 29 Eylül günlü bir tel vardır. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 87-8.

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 437-8, 442-7; Foreign Office 371/4161, 174127 (3 Ocak yazısı).

lamaması, md. 6 (kısmen) seçimlerin serbest cereyanı ("Zaten Meclisi Mebusan'da muhtelif fırkalara da lüzum vardır.") ile ilgiliydi. Nihayet, "sivri" şeylerin yapılmaması merkezinde maddeler vardı: Md. 5 savaşa katılmanın isabetli olduğu yolundaki görüşün "şimdilik ketmi", md. 7 "galeyanlı" nümayiş ve makalelerin olmaması, md. 9 hükümetin ne leh (?), ne aleyhinde bir şey yazılmaması hakkındaydı.[80]

Salih Paşa birinci protokolü merkeze bildirdikten sonra 22 Ekim günü yeni bir 6. madde metni telleyerek iki metinden hangisinin Meclis-i Vükela tarafından tercih edildiğinin –kendisi o gün Amasya'dan hareket edeceği için– Mustafa Kemal'e bildirilmesini istedi.[81] Birinci metin serbest bir seçim olmasını istiyor ve serbest olmadığı takdirde dedikoduya yol açacağı ve örneğin tanınmış İttihat ve Terakkililerin seçilmesinin İtilaf Devletleri'nin "itiraz hatta müdahalelerini mucip" olacağını belirtiyordu. Bu metin, halkın ancak müdahale sonucunda İttihat ve Terakkilileri seçebileceği varsayımından hareket ediyordu. Oysa ikinci metin, kendi haline bırakılan seçmenin pekâlâ bazı lekeli İttihat ve Terakkilileri seçebileceğini, bunu önlemek için "hukuku şahsiye ve ahkâmı kanuniyeye tecavüz mahiyetinde" olmayan çarelere (yani müdahaleye) başvurulmasını öngörüyordu. Başka bir deyişle, lekeli İttihat ve Terakkililer dışında bütün fırkaların ve Hıristiyanların seçimlere katılması ve böylece seçilecek meclisin bütün ülkeyi temsil etmesi isteniyordu. (Bir de "nezih ve bitaraf zevatın intihaplarını tercih" ölçütü getiriliyordu ki, özellikle buradaki "bitaraf" sözcüğünü çok partili bir seçimle bağdaştırmak kolay değil.) İki metin de "meşhur" ya da "lekedar" İttihat ve Terakkililerin seçilmesini istemiyordu, fakat tamamen serbest bırakılacak seçmenin nasıl davranacağı konusunda taban taba-

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 27-9; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 243; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1111-3 (V. 159). 8. maddede B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*'nda "köprü atılmak ve adam vurmak" biçimindedir (s. 28).

[81] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1113 (V. 160); M.T. Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 107-10.

na zıt iki tahminde bulunuyordu. Anlaşılan, birinci metindeki "seçim tahmini" hükümete aitti. İkinci metindeki değerlendirme ise Amasya'da yapılmış bulunuyordu ve muhtemelen Heyet-i Temsiliye'den geliyordu. Ne var ki, iki değerlendirmeden hangisinin doğru olduğu konusunda Salih Paşa'da çok kesin bir kanı uyanmamış olmalıydı ki, ikincisini daha hayırlı sanmakla birlikte tercih hususunu İstanbul'a bırakıyor gibi görünüyordu. Atatürk, *Nutuk*'ta, 6. maddenin ikinci şeklini üçüncü protokol olarak sunmaktadır.

Hangi seçim tahmininin isabetli olduğu meselesi bir yana, 6. maddenin ikinci şeklini bir bakıma Cemiyet'in hükümete kurduğu bir tuzak olarak da değerlendirmek mümkündür. Zira bu madde, birinci metindeki kesin karışmama yükümlülüğüne karşılık, müdahale kapısını açmaktadır. Taşra, Cemiyet'in denetiminde olduğuna göre, bu müdahaleyi ancak o yapabilecekti. Müdahale kapısı açıldıktan sonra, bunun sırf "lekedar" İttihat ve Terakkililerin seçimini önlemek için olup olmadığı, son tahlilde, ikinci plana kalırdı. Üstelik bu gibi İttihat ve Terakkilileri önlemek bakımından bile Cemiyet, seçim sürecinin başlamış olması dolayısıyla kesin bir sonuç üstlenmemiş bulunuyordu: "Tamamen temini maksadın" olanaklı olmamasına rağmen, bu yönde gayret edilecekti. Belki müdahale kapısının açılmış olması değil de, bu belirsizlikler Babıâli'yi rahatsız etmiş olacak ki, 23 Ekim tarihli ve Cemal Paşa imzasıyla bir cevap gönderildi.[82] Cevapta (6. maddenin "üçüncü" şekli) seçime müdahale zamanının geçtiği fikri reddediliyordu. Başka bir deyişle seçim sonuçlarından Cemiyet tamamen sorumlu olabilecekti. Sonra da "lekedar" İttihat ve Terakkililik gibi uygulamada kesin olmaktan uzak bir ölçüt yerine çok kesin ve çok daha köktenci bir ölçüt getiriliyordu: "Geçen Mebusan Meclisi'nde bulunanların ve İttihat ve Terakki'ye mensubiyetle meşhur" olanların seçtirilmemesi. Zira İttihat ve Terakkili mebusların seçilmesi içte ve dışta "fazla derecede suitesir" yapardı. Nihayet seçim-

M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 108-10.

lere müdahale sırasında, Cemiyet'in manevra kabiliyetini büsbütün sınırlandırmak üzere, siyasi fırkaların seçimlere katılmasının "mutlak surette" serbest bırakılması esası getiriliyordu. Şahsi haklara ve kanun hükümlerine tecavüz olunmayacaktı.[83] Başka bir deyişle, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti her türlü İttihatçılığı önlemek için seçime her bakımdan karışacak, bunun dışında da seçimler tamamen özgür olacaktı. Cemiyet bu kadar sıkıya gelmeyi, kılı kırk yarmaya başlayan bu kadar çok şartı kabul etmedi. Mustafa Kemal, 29 Ekim'de gönderdiği karşılıkta, Salih Paşa'nın kabul ettiği şartlarla kabinenin "aynı nokta-ı nazarı tervicen" gönderdiği cevap arasında "bazı farklar" bulunduğunu söyledikten sonra, hiç ayrıntıya girmeden, "tatsızlaşmaya" başlayan bu tartışmayı kesip atmak istercesine, "ibtidadan olduğu gibi", müdahale etmemek esasını yeğlediklerini söyleyip başka konuya geçiyordu.[84] Fakat mesele de ortada kalmış oluyordu. Üç tane 6. madde vardır ve hangisinin geçerli olduğu belli değildir. *Nutuk*'ta birinci protokol 6. maddenin birinci şekliyle yayımlanmıştır. Ama ardından ikinci şekil de üçüncü protokol olarak yayımlanmış, üçüncü metin ise hiç zikredilmemiştir. Bu durumda Gökbilgin ikinci metnin kesinleşmiş sayılabileceğini, üçüncü metnin ise arşivde müsvedde olarak bulunduğunu belirttikten sonra, bunun Amasya'ya gönderilmemiş olması ya da gönderildiyse de kaale alınmamış olması ihtimalleri üzerinde durmaktadır. Oysa kitabında altı sayfa son-

[83] İstanbul'un kesin bir ölçüt getirmek istemesinde Mustafa Kemal'in *Tasvir-i Efkâr* başyazarı Velit'in 13 Ekim günü tellenen sorularına verdiği bir cevap rol oynamış olabilir. 13. sorunun cevabına göre Cemiyet'te hiçbir İttihat ve Terakkili yoktu ve İttihatçılık tarihe karışmıştı. Bu hesaba göre Talât ve Enver paşalar dahi artık İttihat ve Terakkili sayılmayabilirlerdi. Herhalde Mustafa Kemal bunu söylemek istemiyordu, ama ifade böyle bir anlam çıkarmaya elverişlidir. Üstelik, ardından, hükümetin ve "garbın hayatı siyasisi" bunun ihyasına yol açmadığı takdirde milletin bunu hatırına getirmeyeceği söyleniyordu. Bu da, İttihat ve Terakki'nin bazı şartlarda dirilebileceğini söylüyor olması itibarıyla da hükümeti tedirgin etmiş olmalıdır. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1086 (V. 144).

[84] M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 114 v.

ra Mustafa Kemal'in üçüncü metne verdiği karşılığı içeren 29 Ekim günlü teline yer vermektedir. Bu teldeki ifade ketum olmakla birlikte, seçime "ibtidadan olduğu gibi" karışmama esası, ikinci 6. maddeden çok, birincisinin esaslarına uygundur. Yıllar sonra *Nutuk*'ta ikinci 6. maddeye de üçüncü protokol olarak yer verilmiş olması, bunun geçerliliği sonucu değil, unutma sonucu sayılmalıdır. Bilindiği kadarıyla bir uyuşma olmadığına göre, mesele üç ayrı şekilde ortada kalmıştır. Yalnız Mustafa Kemal, en son olarak birinci metne dönmeyi istiyor görünmüştür.

İkinci protokolde Sivas Kongresi beyannamesi ele alınıyor ve onaylanıyordu.[85] Beyannamenin birinci maddesindeki mütareke sınırları esasının asgari bir talep olduğu, Kürtlerin bağımsızlığı hareketinin önlenmesi gereken bir "tezvirat" olduğu, Kilikya, Aydın, Edirne, Meriç sınırından fedakârlık yapılamayacağı kabul edildi. Müslüman olmayanlara siyasal egemenliği ve toplumsal dengeyi ihlal edecek ayrıcalık verilemeyeceği (md. 4), bağımsızlığı zedelememek şartıyla herhangi bir devletin fenni, sınai ve iktisadi yardımının alınabileceği (md. 7) hususunda uyuşuldu. Fakat ihtimal Salih Paşa'nın kabul ettirdiği bir esneklik getiriliyordu: Dış yardımın alabileceği biçim hakkında son söz Meclis'in olacaktı. Milli Meclis yasama ve denetleme haklarına "emniyet ve serbesti" ile sahip olup bunun böyle olduğunu saptadıktan sonra, Cemiyet Kongresi Heyet-i Temsiliye'yi ilga edecek ve Cemiyet örgütünün "hedefi mesaisini," yani geleceğini belirleyecekti. (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nizamnamesinin 11. maddesi gereğince Millet Meclisi hak ve işlevlerine tamamen sahip olduğuna karar vermesi üzerine Cemiyet'in alacağı durum Kongre kararıyla belirlenecekti). Bunu kararlaştıracak Cemiyet Kongresi'nin Mebusan Meclisi'nde Cemiyet programını kabul edecek mebuslarla kurulabileceği de kabul ediliyordu. Kongre için bu "kestirme formülü" Anadolu ve Ru-

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 25-7, 30; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 243-6.

meli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin nizamnamesindeki Umumi Kongre ile ilgili fırkasıyla bağdaştırmak herhalde zor olsa gerektir.

Mustafa Kemal ve arkadaşları nasıl oluyor da Heyet-i Temsiliye'ye son vereceklerini vaat edebiliyorlardı? Bu ancak şöyle açıklanabilir: Onlar, Heyet-i Temsiliye faaliyetlerine son verme tavizi karşılığında, Meclis'e tamamen egemen olabilecekleri, hatta hükümet olacakları beklentisi içindeydiler. Fakat bu beklentinin olabilirliği pek önemli ve can alıcı bir şarta bağlıydı. Meclis barışa değin İstanbul dışında yani İtilaf Devletleri'nin işgal kuvvetlerinin uzanamayacağı, "Anadolu-i Şahane"de hükümetin uygun göreceği bir yerde toplanacaktı. Mustafa Kemal ve arkadaşları Salih'e, 1870/71 seferinde Fransızların Bordeaux'ya,[86] son olarak Almanların Weimar'a meclislerini taşımalarından söz etmiş, bu görüşü ona kabul ettirmişti.[87] Böyle bir meclise Heyet-i Temsiliye üyeleri katılabilir, hatta hükümeti de oluşturabilirdi. Ama Meclis Anadolu'da değil de İstanbul'da toplanırsa, Heyet-i Temsiliye'nin Meclis çalışmalarına katılması demek, kapanın içine girmesi demekti. Meclis İstanbul'da toplandığı takdirde Amasya pazarlığı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti lehinde çalışamayacak, iktidar ya da tam iktidar beklentileri suya düşecekti.

Dördüncü protokol gizliydi ve imza edilmedi.[88] Bazı komutanların ordudan çıkarılması ve kimi subayların Divan-ı Harbe verilmeleri hakkındaki buyruklar düzeltilecekti (md. 1).

Asıl metinde yanlış olarak Lyon diye geçiyor.

Göztepe, protokolle Bursa'nın saptandığını söylüyor ki, yanlıştır. Ama belki sözlü olarak böyle bir karar alınmış olabilir.

[87] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 29-30; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 247-8. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*'ndaki metinde yer alan "Anadolu'nun cihat-ı muhtelifesinden vaki olan teklifat ve istirhamatın hulâsası" başlığı bu protokolün mahiyetini açıklıyor. İ. 20 numuzlu ajanın 11 Ekim günlü raporuna göre "Sivas Valisi" Galip Malatya civarında ulusçular tarafından yakalanmış. Hükümet 7 Ekim'de çektiği telle ona karşı sert davranışların olumsuz izlenim yaratacağı uyarısında bulunmuş. Foreign Office 371/4160, 147126.

Malta'ya sürülenler, Osmanlı makamlarınca kovuşturulmak için İstanbul'a getirtilecekti (md. 2). Ermeni "zalimleri"de mahkemeye verilecekti (md. 3). İzmir'in boşaltılması için girişimde bulunulacak, gerekirse gizlice halka mitingler yaptırılacaktı (md. 4). Umum Jandarma ve Merkez komutanları, Polis Müdürü ve Dahiliye Müsteşarı değiştirilecekti (md. 5). İngiliz Muhipleri'nin halktan imza toplaması (md. 6), yabancı parayla satın alınmış cemiyet ve gazetelerin faaliyetleri önlenecekti (md. 7). Aydın Kuva-yı Milliyesi takviye edilecek ve iaşeleri (md. 8), memurların Cemiyet çizgisinde olanlardan olması sağlanacaktı (md. 9). Md. 10 ve 11 Batı Trakya muhacirlerinin nakilleri ve Acemi Sadun Paşa ve maiyetinin geçiminin sağlanması hakkındaydı. Beşinci protokol de gizli ve imzasızdı.[89] Bunda Paris Barış Konferansı'na gidebilecek kimselerin adları vardı. Heyet başkanı Tevfik Paşa, askeri murahhas İzzet Paşa, siyasal murahhaslar Hariciye Nazırı ve Reşat Hikmet Bey olacaktı. On kişilik uzmanlar heyetinde Hamit (maliye), miralay İsmet (askeri), Reşit (siyasal), Miralay Ali Rıza (bahriye), Emiri Efendi (tarih), Münir (hukuk müşaviri) gibi adlar göze çarpıyor. Yazı heyetinde Reşit Saffet (Atabinen), Şevki, Salih (Omurtak ?), Orhan (Şemsettin ?), Hüseyin (Pektaş) (Robert Kolej Türkçe muallimi) yer alıyordu.

Atatürk'ün belirttiği gibi, Amasya buluşmasının en "mühim noktası" kendisi ve arkadaşlarına iktidar mücadelesinin orta yerine girme olanağı sağlayacak olan; Meclis'in İstanbul dışında toplanması esasının Salih Paşa'ya kabul ettirilmesiydi. Fakat bu kabul henüz kişiseldi. Paşa kabine arkadaşlarını ikna etmeye çalışacak, edemezse hükümetten istifa edecekti.

4. MECLİS'İN NEREDE TOPLANACAĞI SORUNU

Bilindiği üzere, Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nin toplandığı gün (23 Temmuz 1919) Refet Bey'e çektiği bir cevap

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 30; M.K. Atatürk, *Nutuk*, I, s. 248-9.

telinde,[90] Mebusan'ın toplanması gerektiğini, fakat bunun İstanbul'da değil, Anadolu'da olması gerektiğini, konunun Kongre'de ele alınacağını söylemişti. Erzurum Kongresi'nin tutanakları bulunmadığı için konunun orada ele alınıp alınmadığını bilmiyoruz. Kongre'nin çıkardığı nizamname (md. 7/XI) ve beyannamede (md. 8) Meclis'in toplanması gereği belirtildiği halde, toplantı yeri konusunda bir şey yoktur.[91] Sivas Kongresi'nde ise, uzun boylu görüşme yapılmadan Meclis'in İstanbul dışında toplanması gerektiği kabul edildi.[92] Fakat karar, Erzurum'daki nizamname ve beyanname aşağı yukarı aynen benimsendiği için olacak, bu belgelerde yer almadı.

Bu sırada sorun Amasya görüşmesinin kararlaştırılmasından birkaç gün sonra Heyet-i Temsiliye'nin 13 Ekim'de verdiği bir kararla yeniden gündeme girdi. Mebusan'ın açılışından sonra Cemiyet'in "ne gibi bir vaziyet-i siyasi" alacağı ve "Meclis-i Mebusan'ın Dersaadet'te içtimaında ne gibi te'mînât-ı siyasiye istihsalinin Meclis-i Vükela tarafından düşünüldüğünün" Harbiye Nazırı Cemal Paşa'dan sorulmasına karar verildi.[93] İstanbul'da toplanma konusunda, kararın belirgin bir tavır koymadığı göze çarpıyor. Sözü edilen siyasal güvencenin İtilaf Devletleri'nden elde edileceği tahmin edilebilir. Cemal Paşa'ya yazılan telin metni elimizde yoktur, fakat aynı gün İstanbul'da Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Miralay Şevket Bey'e çekilen telle aynı havada olduğu bir tahmin olarak ileri sürülebilir.[94] Bir buçuk aya kadar seçimler bitecek ve "inşallah" Meclis açılacaktı. Meclis'in yabancılara ve iç düşmanlara karşı emniyette olması "şayanı teem-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 63.
M. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 194, 202.
İrade-i Seniye, s. 79-81, 89.

[93] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 19.

[94] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1129-30 (V. 178); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 241-2. Sivas Kongresi'nin tutumu Meclis'i İstanbul dışında toplamak olduğuna göre, bu telde tavır konmaması garip sayılabilir ve Sivas'ta da, en azından karşı taraf bakımından, birtakım tereddütlerin bulunduğu tarzında yorumlanabilir.

mül ve pek mühim" bir sorundu. Bununla ilgili olarak Şevket Bey'e düşünce ve tasavvurları hakkında bazı sorular soruluyordu.

Şevket Bey'in cevabı bir hafta sonra 20 Ekim'de, yani Amasya görüşmelerinin başladığı gün geldi.[95] Miralay, Meclis'in İstanbul'da toplanmasında "hiçbir mahzur ve tehlike" görmüyordu. Ancak Meclis'in "hali hazır sahaliyetinin tevsii" sırasında Padişah'ın Meclis'i feshetmesi, muhaliflerin "tehlikeli vaziyet" almaları ve İtilafçıların Mustafa Kemal'e ve başlıca önderlere saldırmaya kalkışmaları muhtemeldi. Şevket Bey kesin bir biçimde Meclis'in yetkisinin genişletileceğini söylüyor. Başka hiçbir yerde rastlamadığım bu genişletme tasavvuru acaba hangi yönde olacaktı? Burada olsa olsa, 1916 Kanun-u Esasi değişikliğiyle Padişah'a, dört ayda seçim yapmak şartıyla Mebusan'ı dağıtma yetkisinin kısıtlanmasının istenebileceği akla geliyor. Zira böyle hayati önemi olan bir dönemde dört ay sonra seçim yapılsa bile arada pek çok şeyin yitirilebileceği ortadadır. Kaldı ki, bu ortamda ve Vahdettin gibi padişahla dört ay sonra dahi seçim yapma şartının yerine getirileceğini kimse söyleyemezdi. Padişahı fesih gibi pek sert (koşullar nazik olduğu için sert) bir tepkiye itecek Kanun-u Esasi değişikliği böyle bir şey olabilir. Şevket Bey'in telinde bundan sonra gelen cümle anlaşılmaz durumdadır. Daha sonraki ifadeler, Kuva-yı Milliye'nin barışa değin, "hatta Meclis-i Mebusan'ın vazifesini bitirmesine kadar" gücünü ve ağırlığını koruması gerektiğini anlatıyor. "Vazife bitirme"nin, Mebusan Meclisi'nin yukarıda sözü edilen yönde yani gücünü artıracak bir Kanun-u Esasi değişikliği yapmak olabileceği düşünülebilir. İstanbul'da ulusal örgütün durumunu anlattıktan sonra, Şevket Bey'in bir tavsiyesi daha vardı. Cemiyet'in ileri gelenleri (Mustafa Kemal, Ali Fuat, Rauf, Refet gibi alenen idare edenler") barış yapılıncaya değin İstanbul'a ayak basmamalı ve "gazetelerde görülen" mebus olma ve hatta askerlik mesleğine girme arzularını yalanlamalıydılar. Bu,

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1130-1 (V. 179).

İttihat ve Terakki'nin bir zamanlar benimsemiş olduğu ve başkalarının da büyük istekle onayladıkları "siyaset gürültüsünün üstünde kalmak" ya da "Cemiyet-i mukaddese" rolüne benzemektedir.

Salih Paşa 25 Ekim'de İstanbul'a dönmüş bulunuyordu. O gün öğleden sonra Meclis-i Vükela toplantısına katıldı.[96] İstanbul'da hükümetin görüşmeleri sonucunda Atatürk'ün "en mühim nokta" diye nitelediği, Meclis'in İstanbul dışında toplanacağı esası reddedildi.[97] Cemal Paşa'nın bunu bildiren 27/28 Ekim günlü telinde ilkönce belirtilen husus, bazı mebusların "taarruza" uğraması ihtimalinin "medeniyet nazarında" çok kötü görüleceği için düşünülemeyeceğiydi.[98] Bununla birlikte böyle bir saldırıya uğraması muhtemel pek mahdut kişiler "memleket selameti için bir fedakârlık daha göstererek" mebusluktan istifa etmeliydiler. İkinci olarak, hükümetle Mebusan Meclisi birlikte çalışmak durumundaydılar. İkisinin de İstanbul dışına çıkması, başkentin taşınmasına başlangıç olarak görülebilirdi. Meclis'in gideceği yer Bursa dahi olsa, hükümet üyelerinin buraya gidip gelerek iş görmeleri mümkün değildi. Üçüncü olarak, İstanbul'un başkent olmaktan çıkar gibi görünmesi İstanbul'un Osmanlı egemenliğinde kalmasını tehlikeye düşürebilirdi. İstanbul bütün Müslümanların kıblesi olduğundan, İstanbul başkent olmaktan çıkınca Osmanlı saltanatı Avrupa'dan ayrılıp bir "Asya emareti haline sükût" edecekti. Dördüncü olarak bazı fırkalar ve Müslüman olmayan unsurlar, yansız yapılmayacak diye se-

[96] M.T. Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 110-1 (*İkdam*, 26/10/1335). Bir İngiliz askeri istihbarat raporuna göre (no. 40), Salih Paşa İstanbul'a gelince Veliaht'ı da ziyaret etmiş. Ettiyse, hayli ilginçtir bu. Foreign Office 371/4160, 154497. Salih Paşa sabah 10.30'da kendisini Samsun'a götürmüş olan "Altay" vapuruyla İstanbul'a ulaştı. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 231.

[97] M.T. Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 111 4.

[98] Lutfi Fikri de, bir başyazısında Meclis'in mutlaka İstanbul'da toplanmasını gerekli görüyordu. Weimar örneği yerinde değildi, çünkü o sıra Berlin ihtilalcilerin elindeydi. Oysa İstanbul'un işgal altında olması, konuşma özgürlüğüne engel teşkil etmezdi. *Sabah*, 5/11/1335, 10/65.

çimlere katılmak hususunda müteredditiken, Meclis'in Anadolu'da toplanması, onun ulusal örgütün elinde olacağı düşüncesini doğurup kendilerine seçimlere katılmama kararını verdirebilirdi. Hatta katılsalar bile, seçilecek kimi mebusların taşraya gitmeyi kabul etmeyip böylece Meclis'in ikiye bölünmesi, ve her ikisinde görüşme yeter sayısının bulunamaması ihtimali vardı.

Bu telde ileri sürülen ilk gerekçedeki "muamele vukuu melhuz" kişilerin istifa edivermesi çözümü hayli hafiflikle, adeta sorumsuzca konmuş gibiydi. Mustafa Kemal'in Babıâli'den 4 Ekim'de imzasız bir tel gelmesini nasıl mesele yaptığı hatırlanacak olursa, buna da aynı duyarlıkla (hatta alınganlıkla) tepki göstermesi beklenebilirdi. Nitekim onun yazdığı 29 Ekim teli "pek mahdut" bu kişilerin isim olarak tasrihini ve haklarında müdahaleyi gerektiren nedenlerin "sarih olarak" bildirilmesini istiyordu. Bunu bir ön mesele yapmaktaydı Mustafa Kemal ve İstanbul'un Meclis'i başkentte toplamak için ileri sürdüğü gerekçelere daha sonra (30 Ekim) cevap verecekti.[99]

Cemal Paşa o gece (29/30 Ekim) cevap verdi.[100] Ulusal örgütlenmeyi "pek de hoşnutluk" ile görmeyen bazı İtilaf Devletleri tarafından örgüt önderleri hakkında bir muamele yapması "bizce muhakkak" olmamakla birlikte "belki oraca melhuz" olur diye o görüş ileri sürülmüştü. İfade adamakıllı dolambaçlıydı ama "baklayı ağızdan çıkarıyordu": Söz konusu olanlar Cemiyet'in önderleriydi. Bunu söyledikten sonra, telgraf kararlı bir biçimde İstanbul konusundaki ısrarını sürdürüyordu. Hükümet kararında sabitti ve dedikoduların önünü almak için bu konuda bir bildirge çıkaracaktı.

Mustafa Kemal 30 Ekim günü Cemal Paşa'nın 27/28

[99] M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 114-5. Telde "bahis buyurulan" beyanname hakkında bilgi isteniyordu. Gökbilgin'in verdiği 27/28 Ekim günlü Cemal Paşa telinde beyannameden bahis yoktur. Bununla birlikte Cemal Paşa'nın 29/30 Ekim telinde nasıl bir beyannamenin söz konusu olduğu bildirilmiştir.

[100] M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 115-6.

Ekim tarihli uzun teline ondan daha uzun bir telle karşılık verdi.[101] İstanbul kuşatılmış olup "hâkimiyetimiz burada manen ve fiilen cari" değildi. "İtilaf Devletleri meşruti birer hükümet olduğu, binaenaleyh Milli Meclis'imiz aleyhinde teşebbüslerde bulunmayacakları hakkındaki düşünceleri tamamen bir hüsn-ü zan telakki etmeye mecburuz. Ancak Avrupa devletleri milletimizi meşrutiyet ve hürriyeti müdrik reşit bir millet olarak ad ve telakki etmiş bulunsalardı bu mütalaa varit ve doğru olabilirdi. Halbuki vaziyet tamamen bu hüsn-ü zanın aksine tecelli etmiş ve etmektedir. İmzalarını koydukları mütareke hükümlerine aykırı icraatları ve hükümetin kaza hakkına tecavüzleri bizi insan telakki eylemediklerine, verdikleri söze riayet etmemeyi bize karşı namusa muhalif bir şey addetmediklerine delildir." Mustafa Kemal burada meselenin bamteline dokunmuş oluyordu. Daha sonra yine bazı muhakemeler yürütülüyor, Venizelos'un Selanik'te hükümet kurduğu, Damat Ferit'in Sadrazam ve Hariciye Nazırı olarak Avrupa'da aylarca (gerçekte 39 gün) kaldığı zikrediliyordu. Ülkenin bütün kuvvetlerini İstanbul'da toplamak bunları mefluç kılmak, "intihara kasteylemek" demekti. Taşrada toplanmak, "payitahtın bugünkü elim" durumunu dünyaya ve İslam âlemine karşı alenen ve fiilen protesto etmek yararını sağlayacaktı. Gayrimüslimlere gelince, onlar daha Tevfik Paşa zamanında seçimlere katılmayacaklarını duyurmuş bulunuyorlardı. Bundan sonra Mustafa Kemal de bazı "baklaları" ağzından çıkarıyordu. Bazı fırkaların taşrada meclis istememeleri, Kuva-yı Milliye etkisi altında kalmak endişesindendi. Ama milliyetperver mebuslar da "İngilizlerin tesiri ve tazyikinden" çekiniyorlardı. Meclis bölünse bile, yeter sayının hangi yanda olacağı ortadaydı. Görünüşte bu bir seçim tahmininden ibaretti, ama Anadolu'nun genel havası ve Kuva-yı Milliye'nin ilerde göreceğimiz seçim çalışmaları buna rasgele bir tahminin hayli ötesinde, az çok bir kesinlik kazandırıyordu. Kaldı ki İstanbul'da kalanlar da "mülk ve millet menfaatle-

[101] M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 116-20.

ri uğrunda" istifa ederek fedakârlık edebilirlerdi. Böylece Mustafa Kemal "istifa topunu" karşı tarafa atmış bulunuyordu. Tel, İstanbul'un Sivas'ın iyi niyetine karşı göstermekte olduğu şüpheden ve Ferit Paşa icraatının onarılması cihetine hâlâ gidilmemiş olmasından yakınıyordu.

Bu yazışmada iki tel daha göze çarpıyor.[102] 2 Kasım günlü Cemal Paşa'nın teli İstanbul'un her zamanki kozunu oynuyordu: "Ecnebi mahfillerden" alınan bilgiye göre Meclis'in İstanbul dışında toplanması başkentin taşınması anlamına gelecekti. Gerçekten de, İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck, Mustafa Reşit'le yaptığı görüşmede, bu yorumu yapmış bulunuyordu.[103] Üstelik bazı olayların çıkmasına, dolayısıyla "maazallahü taalâ" müdahale ve felakete yol açardı. Cemal Paşa, onun için, bu hususta Mustafa Kemal'in "dini ve vatani hamiyetine" başvurmaktaydı. Mustafa Kemal'in 3 Kasım günlü teli, Heyet-i Temsiliye'nin durumunda çarpıcı bir gerileme gösteriyordu. Heyet-i Temsiliye, örgütün bu konuda ne düşündüğünü öğrenmek ihtiyacını duyuyordu. Ancak o zaman "kat'i maruzatta" bulunabilecekti. Demek ki Mustafa Kemal, Meclis'i taşrada toplamak görüşünün kesin olmadığını, çünkü bunun örgütçe paylaşılıp paylaşılmadığını bilmediğini söylüyordu. Esasen, Mustafa Kemal 30 Ekim telinde de bütün vilayetlerin heyet-i merkeziyelerine görüşlerinin sorulduğunu, ona göre davranılacağını belirtmek suretiyle bir açık kapı bırakmıştı.[104]

[102] M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 120-1.

[103] De Robeck 4 Kasım günlü yazısında, birkaç gün önce Mustafa Reşit'e yaptığı ziyaret iadesinde, gazetede okuduğu, Mustafa Kemal'in Meclis'in Bursa'da toplanmasını talep ettiği haberine temas ettiğini, Nazır'ın bundan habersiz göründüğünü bildiriyordu. De Robeck, bunun başkenti Bursa'ya taşımak anlamını taşıyacağını söyleyince, o Kanun-u Esasi'nin Meclis'in başka bir yerde toplanmasına ve Padişah'ın açılışı orada yapmasına imkân tanıdığını söylemiş. Yüksek Komiser söz konusu talebin bilahare doğrulandığını bildirdikten sonra, bu vesileyle Hohler'in hazırladığı, İstanbul'un Türklerden alınması gerektiğini savunan bir raporu –bu görüşü paylaştığını belirterek– sunuyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 853-5.

[104] Cemal Paşa'yla Mustafa Kemal arasındaki yazışmaya koşut bir yazışma İzzet Paşa ile Mustafa Kemal arasında cereyan etmiştir. Ekim ayı sonlarında ▷

9. İstanbul Kuva-yı Milliyesi'yle Yazışmalar: Vasıf Bey'in 30 Ekim günlü teli 10 gün önce Şevket Bey'in gönderdiği teli destekleyici mahiyetteydi.[105] Kendisi İzzet Paşa, Sadrazam, Harbiye Nazırı, Erkân-ı Harbiye Reisi, Nafıa Nazırı ve "matteessüf bazı kardeşlerimizin suizannına duçar" Esat Paşa, ayrıca, Rauf Ahmet "vesair" kişilerle "gerek talepleri ve gerek münasebet itibariyle" görüşmüş bulunuyordu. Vasıf Bey, Mebusan'ın "sureti mutlakada" İstanbul'da toplanması gerektiğine inandığını söylüyordu. Fakat Mustafa Kemal ile Rauf, Bekir Sami beyler İstanbul'a gelmemeliydiler, zira önceki hükümet Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırırken İngilizlerden kendisine ilişilmemesinin vaat edilmesini istemişken onlar bundan kaçınmışlardı. Son olaylar ise "garezlerini tezyit" etmişti. Sadrazam Meclis'in serbestçe işlemesini "ecanibe karşı söz alarak vaat" etmişti. Fakat sözü edilen üç zatın "temini" mümkün olamayacağından, bunlar mebus olurlarsa izinli olup gelmemeliydiler, ya da mebus olmayıp "daha âli mahbubu kulub" kalmalı, görevlerine devam etmeliydiler. Zaten barış antlaşmasında hükümet azınlıklar için nispi temsil esasını kabul zorunda olacaktı. O zaman azınlıkların da "yeniden" katılabilmesi için Meclis'in dağıtılıp tekrar toplanması "kat'iyetle" umuluyordu. Yani, barıştan hemen sonra Mus-

◁ başlayan bu haberleşmeden İzzet Paşa'nın 31 Ekim günlü cevaba cevabı ve Mustafa Kemal'in buna 2 Kasım günlü karşılığı yayımlanmış bulunuyor. İzzet Paşa'nın telindeki görüşler Cemal Paşa'nın 27/28 Ekim telindeki görüşlere benzemekte, ayrıca Anadolu uzlaşmazlık gösterirse, hükümetin çekilmek zorunda kalabileceği, birlik olmamanın İtilafçıların ülkeyi parçalama niyetlerini tazeleyebileceği, ulusal hareketin İttihat ve Terakki'ye benzememesine dikkat edilmesi gerektiği vurgulanıyordu. Mustafa Kemal'in cevabında Arapyan Hanı'nda Müslümanlara uygulanan "engizisyon mezalimi", İstanbul'a izinli giden Cemal Paşa'nın taşraya dönmesine izin verilmeyip "İngiliz esiri" olduğu zikrediliyordu. Ayrıca, İtilafçıların isteklerinin kayıtsız şartsız kabulünü isteyeceklerini, Meclis'e İngiliz görevlilerin doluşabileceği, Rum ve Ermenilerin mebuslara ve Mebusan'a "nümayiş ve tahkirlerde" bulunabilecekleri hatırlatılıyordu. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ekim 1982, sayı 82, s. 61-4, 71-3.

[105] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1132-3 (V. 180); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 267-8.

tafa Kemal ve iki arkadaşının Meclis'e girebilecekleri ve onların, bu umutla nispeten kısa bir süre sabretmeleri gerektiği söylenmek isteniyordu. Hükümete zorluk çıkarılmamalıydı, çünkü "İngiliz yardakçıları" çok çalışıyorlardı, "hüsnü niyet sahibi ve müstağni" bu hükümet devrilirse muhaliflerin iktidara gelmeleri muhakkaktı. Seçimde "en güzide" insanlar, bu arada "mümkün mertebe sosyalist birkaç temiz" (?) Hürriyet ve İtilaflı seçilmeli, lekeli veya tanınmış İttihat ve Terakkililer seçilmemeliydi. Vasıf Bey, ayrıca, Refi Cevat ve sosyalistler gibi, "bize zararı dokunacakları" elde etmek için çalışmayı düşünüyordu.

Görüldüğü üzere, Cemal Paşa'nın 29/30 Ekim telinde dolambaçlı olarak söylediğini, Vasıf Bey açık açık bildiriyordu. Mustafa Kemal ile Rauf, Bekir Sami beyler İstanbul'a gelmemeliydiler, gelmeleri kendileri için tehlikeli olurdu. Vasıf Bey'in ifadesinden, İngilizlerin bu üç ismi telaffuz etmedikleri, bunun, Mustafa Kemal'in Erzurum'dayken İstanbul'a çağırılması olayından ve sonraki gelişmelerden hareket ederek İstanbul'un yaptığı bir tahmin olduğu anlaşılıyor. Bunun da ciddi bir tutum olmadığı ortadaydı. Mustafa Kemal'in Şevket Bey'in 20 Ekim günlü teline verdiği 1 Kasım tarihli cevapta da belirttiği üzere,[106] üç kişiye yapılabileceği tahmin olunan bir taarruz "ayni ruh ve kanaatte" diğer, hatta bütün mebuslara neden yapılmasındı? Bu itiraz, görüldüğü üzere, İstanbul'un yürüttüğü mantığı hayli zayıflatmaktadır. Nitekim 16 Mart İstanbul işgalinde İngilizler tarafından mebuslara yapılan muameleyle Mustafa Kemal'in korkuları gerçekleşmiş, İstanbul'un Meclis'i taşrada toplamaya yönelik itirazlarının çürüklüğü tanıtlanmış oldu. Mustafa Kemal çok önemli bir itirazda daha bulunuyordu Şevket Bey'in söylediklerine. Şevket Bey, Meclis İstanbul'da çalışırken, Kuva-yı Milliye'nin "her kuvvetin fevkinde" kalması gibi "ittihatçı" sayılabilecek bir

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1133-6 (V. 181). Mustafa Kemal bu uzun telinde Cemal Paşa'ya gönderdiği 30 Ekim günlü cevaptaki uslamlamaları kullanmıştır.

model (İttihat ve Terakki'nin 1908-9'daki "denetleme iktidarı" gibi)[107] önermişti. Mustafa Kemal bunu muzır buluyordu, zira "tahtı tesirde" kalacak mebusların ülke çıkarına aykırı bir kararı onayladıkları takdirde, taşradaki Kuva-yı Milliye bunu "tabii" tanımayacak ve böylece milletin vekillerine karşı isyan etmiş bulunacaktı. Oysa vatanın kurtarılması "ancak meşru bir tarzda" mümkündü. "Bu ise milletin istiklalini, vatanın tamamisini gaye edinmiş zevatın bilaistisna meb'us olması ve sarfı mesai eylemesi ile kabildir." Mustafa Kemal, mebusların etki altında kalabileceklerini peşinen kabul etmekle, II. Meşrutiyet meclislerinden gözlemlenen bir durumu dile getiriyordu. Mustafa Kemal'in bu telde öne sürdüğü üçüncü ve yine çok önemli nokta şuydu ki, Heyet-i Temsiliye ilk başta siyaset dışı kalmayı tasarlamışken "vakayiin doğurduğu vaziyeti ahire ... muhik" olarak bu kanıyı tamamen değiştirmişti. Barışa değin İstanbul'a ayak basmamak bütün milletin vekilleri için göz önünde tutulacak bir hususdu. Mebus olmak, "mecliste ayni ruh ve kanaatin hâkim olmasına çalışmak", ulusal egemenlik ve bağımsızlık için azami çaba ve fedakârlık yapmak "farzı ayn" sayılıyordu. Son olarak "hal böyle iken" kendisinin, Rauf ve Refet beyler "ve daha kimler varsa," bu kişilerin seyirci kalmasının behemehal arzu edilip edilmediği soruluyordu.

Burada Mustafa Kemal ve Meclis'in güvenliği konusunda İngilizlerden istenen güvence üzerinde bir nebze durmak gerekir. Vasıf Bey dört ay kadar önce Mustafa Kemal'in İstanbul'a çağrıldığında ona ilişilmeyeceği hususunda İngilizlerden istenmiş olan sözün verilmediğini belirtiyor. Gerçekten de, Avrupa'da bulunan Damat Ferit'e vekâlet eden Mus-

Şevket Bey'in (ve Vasıf Bey'in) bu konuda söyledikleriyle Rıza Nur'un 31 Mart Olayı arifesinde "Görüyorum ki İş Fena Gidiyor" yazısı arasında şaşılacak bir benzerlik vardır. Rıza Nur, meşrutiyet için İttihat ve Terakki'nin varlığını gerekli görüyordu ama bu işin Selanik ve Manastır'dan yapılmasını, Mebusan'daki fırkaların da "kendisinden" olmasını, İttihat ve Terakki'nin Mebusan'da olup bitenlere karışmamasını öngörmüştü. *İkdam*, 12/3/1909; S. Akşin, *31 Mart Olayı* (Ankara, SBFY, 1970), s. 26-7.

tafa Sabri, 22 Haziran'da da İngiliz Askeri Ataşesi Deedes ve elçilik tercümanı Ryan'dan güvence istemiş, onlar da merkeze danışacaklarını bildirmişlerdi.[108] Bildiğim kadarıyla –Vasıf Bey de bunu doğruluyor– bu güvence hiçbir zaman verilmedi. Nitekim Vahdettin de bunu bildiği için 2 Temmuz'da Mustafa Kemal'in merkeze gelmesi çözümü yerine İstanbul'a gelmeden iki ay hava tebdili yapmasını önermiş, Paşa da bunu benimsemişti. Fakat İngilizlerin ısrarı üzerine, önce Harbiye Nazırı Ferit Paşa (5 Temmuz) ve sonra Padişah (6-8? Temmuz) İngilizlerin güvence verdiklerini ifade eden tellerle İstanbul'a dönmesi hususundaki ısrarlarına döndüler. Bilindiği üzere, bu, Mustafa Kemal'in askerlikten istifasına yol açtı.[109] Eldeki verilere ve Vasıf Bey'in söylediğine bakılırsa, Nazır ve Padişah'ın doğruyu söyledikleri şüphelidir. Şimdi Vasıf Bey, üç kişi dışında, Sadrazam'ın Meclis'in güvenliği için "ecanibe karşı söz alarak vadetti" diyordu. Ali Rıza bu güvenceyi aldığını gerçekten Vasıf Bey'e söylediyse, eldeki verilere göre bu da şüphelidir.

Siyaset dışı kalmak konusu üzerinde de biraz durmak gerekir. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*'in, 20 Ağustos 1919 dolaylarında yazılmış gibi sunduğu bir yerinde şöyle diyor: "Müdafaa-i Hukuk bütün vatanda teessüs etse dahi bunun siyasi bir fırka haline inkılabına sureti kat'iyyede aleyhtarım. Vaktile İttihat ve Terakki'nin siyasi fırka haline inkılab edilmemesi ve bütün vatan evlatlarını meşruti idareye hazırlayarak tarihi vazifesini ikmâl etmesi için çok söyledim. Fakat Merkezi Umumi, kuvveti elden kaçırırız endişesiyle, İttihat ve Terakki'yi bir fırka haline kalb ile Meclis-i Milli'ye girdiler. Tabii olarak karşısına muhalif fırkalar çıkınca apıştılar. Ordudaki teşkilata el uzatarak 'Aman! İttihat ve Terakki'ye muhalefet var, muhalifler namussuzdur, İttihat ve Terakki hürriyet ve meşrutiyeti istihsal etti. Buna muhalefet olur mu?' dediler... Orduya muhalifler de el attı. Tabii iki tarafın da kar-

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 349.
İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 355-8.

deşleri, akrabaları, müşterek his ve müşterek menfaatleri vardı. Her iki tarafın zabitleri gibi efratları da vardı. Memlekette bitaraf bir kuvvet bırakmamayı muvafık, muhalif vazife edinmişti. Orduya dokunmayın dedikçe: Ah hain! Ah muhteris! diye yumruk sıkanlar oluyordu."[110] Kâzım Karabekir'in orduya partizanlığı sokmamak hususunda söyledikleri doğru, diğer söyledikleri ise yanlış görünüyor. Atatürk de, şartları varken, iktidar olmama telkinlerini, "... vatanperverlik, ulüvvü ahlak, insanı kamillik ve buna mümasil birtakım evsafı güzide icabı gibi gösterilmek istenilen safsatalar ..." diye niteliyor. Ona göre, "... milletin âmali umumiyesini azami temsil eden ... zümrei siyasiyenin, umuru devletin idaresini deruhde ..." etmesi normal ve doğruydu.[111]

Kâzım Karabekir 4 Ekim'de birliklerine verdiği emirde, asker olmak dolayısıyla seçimlerle hiçbir ilgilerinin olmadığını söyledikten sonra, "bedbaht milletin artık ismini yazmasını bilmez, sırf menfaat ve hırs peşinde dolaşan mutaassıp insanlar elinde oyuncak olacak hali" kalmadığını belirtiyor ve "ilmen ve ahlaken matlub şeraiti" olmayanların seçilmemesi için çaba harcanmasını istiyordu.[112] Oysa daha önce, 10 Eylül günü Sivas Kongresi Cemiyet için daha etkin bir rol öngörmüştü. Mustafa Kemal seçimde "bütün kuvvet ve kudretimizle" çalışmayı önerdiği zaman, bu, çoğunlukla kabul olunmuş, ardından orada bulunanların hepsinin mebus olmasını ve hemfikir olanların seçilmesi için çalışılmasını telkin etmişti.[113] Aşağıda, seçim konusunda göreceğimiz üzere, Heyet-i Temsiliye bu yönde çabalar harcamıştır. 5 Ekim 1919'da Babıâli'ye Heyet-i Temsiliye adına yazılan telde Cemiyet'in "bir fırkai siyasiye" olmadığından siyasal tutkulardan "bittamam" arınmış olduğundan ve seçimde halkın oyuna karışılmayacağından söz edildi.[114] 7 Ekim günü *İrade-*

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 130.
M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 221-22.
K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 338.
İrade-i Seniye, s. 93.
M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1068 (V. 132).

i Milliye, İstanbul muhabirinin Heyet-i Temsiliye üyelerinden bazılarının "muhtelif memuriyetlere" atanacakları haberini, aldığı yetkiye dayanarak, "hiçbir suretle vezaif-i vataniyelerini terk ile hizmet-i devlete girmeyecekleri" biçiminde yalanladı.[115] Kâzım Karabekir bu haberi büyük bir sevinçle karşıladı. Mustafa Kemal'e çektiği 8 Ekim günlü telde böylece "düşman ruhlu insanların" kullanacağı bir silahın kırıldığını ilan ediyor, "arzı takdirat" ediyordu. Fakat Paşa "bizde görülmüş tecarip ve netayice nazaran" kararın daha kapsamlı olmasını istiyordu. Mustafa Kemal ve Rauf Bey gibi önderler mebus olarak Meclis'e girmeli, fakat hükümete katılmamaya dikkat etmeliydiler. Böylece hükümet hep milletin denetimi altında kalmış olacak, Meclis zayıflayıp çeşitli akımlar karşısında sürüklenmek ya da parçalanmaktan uzak kalmış olacaktı.[116] Atatürk'ün *Nutuk*'ta belirttiği üzere, güçlü bir gruba sahip olmadan hükümete girmeye kalkışmak yanlış olurdu. Ama güçlü bir siyasal durumda olunca da hükümet olmamak olmazdı. Nitekim daha önceki bir dönemde bizzat Kâzım Karabekir de hükümet başkanlığına istekli olacaktı.[117] Bütün bu anlatılan gelişmeler karşısında Mustafa Kemal'in Şevket Bey'e cevaben gönderdiği 1 Kasım telinde Heyet-i Temsiliye'ye atfettiği, önceleri siyaset dışı kalma, sonra da ters yöndeki kararı, acaba nasıl bir karardı? Daha Sivas Kongresi'nde seçimlerde azami çabayla çalışmak ve bu arada mebus olmaya çalışmak kabul edildiğine (Kâzım Karabekir'in de buna itirazı yoktu), fakat ekimin ilk haftasında yüksek devlet görevleri reddolunduğuna göre, değişen karar salt hükümete girmekle ilgili olmalıydı. Yani, Heyet-i Temsiliye, yeni kararı gereğince Meclis toplandığı vakit şartlar elverirse artık hükümete girmeyi düşünüyordu. Heyet-i Temsiliye'nin bu konuda yazılı bir kararı yoktu, ama Mustafa Kemal bu kurul adına yazdığı bir yazıda bunu açıkladığına gö-

İrade-i Milliye, 7/10/1335, 6.

[116] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 348; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1077-8 (V. 140).

[117] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 218-24.

re, böyle bir kararın alındığını, fakat bunun yazılmadığını ya da kuruldaki genel eğilimin bu yönde bulunduğunu varsayabiliriz.

Bir de Mustafa Kemal'in Vasıf Bey'in 30 Ekim günlü şifresine verdiği 4 Kasım günlü cevap vardır.[118] Bunda, Vasıf Bey'in telinde yetke diye sunduğu büyük isimlerin pek de güvenilecek kişiler olmadıkları ortaya konmak isteniyordu. Rauf Ahmet ve Ferit beyler İstanbul'un ancak İstanbul'dan kurtarılabileceği fikrindeydiler. (Vasıf Bey'in yayımlanmış telinde Ferit adı geçmiyor.) İzzet Paşa milli harekâtın İstanbul'da kırıma yol açacağı inancındaydı. Onun için sözlerinin dinlenmesi bu inancının değişip değişmediğine bağlıydı. (Bu bağlamda, Mustafa Kemal'in İzzet Paşa'ya karşı tavrını incelerken, Paşa'nın, sadrazam iken onu Harbiye Nezareti'ne getirmemiş olduğu da hatırlanabilir.) Cemal ve Abuk paşalar "müterediddit" kişilerdi. Esat Paşa hakkında kesin bir fikri yoktu ama, onu yakından tanıyan bazı dostlar onu son derece "mahdudülfikir, pek fazla harisi şan ve şöhret" gösteriyorlardı. Özetle azim ve düşüncelerinde "istikrar ve isabet" olmayan ve İstanbul'da "düşman tazyiki" altında düşünenlerin öğütlerinin incelenmesi gerekirdi. (Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa hakkında Mustafa Kemal'in hiçbir eleştiride bulunmamış olması göze çarpıyor.) Mustafa Kemal Meclis'in toplanma yeri hakkında Cemal, İzzet paşalarla, Şevket Bey'e yazdığı telleri andıktan sonra, üç kişiyi korumayan hükümetin nasıl olup öbür mebusları koruyabileceği sorusunu tekrarlıyordu. "Bizde yavaş yavaş hasıl olmaya başlayan kanaat maalesef" yabancıların değil, belki onlardan çok hükümetin ve "zevatı saireden bazılarının" üç kişiyi sakıncalı saydıkları yönündeydi. Son olarak "hakkımızda" kanunsuz alınmış karar ve emirlerin hâlâ düzeltilmemiş olması bu kanıyı güçlendiriyordu. Mustafa Kemal burada herhalde son Damat Ferit hükümetinin 29 Temmuz'da Mustafa Kemal ve Rauf Bey

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1136-7 (V. 182). Bu telin tarihi, kullandığım *Nutuk* basımında olmamakla birlikte, ilk baskıda vardı.

hakkındaki tutuklama ve 9 Ağustos'ta mesleki durumuyla ilgili kararları amaçlıyordu.[119]

İkinci olarak Mustafa Kemal nispi temsil dolayısıyla Meclis'in dağıtılacağı (bu arada kendisinin sonraki yeni Meclis'te mebus olabileceği) "müjde"sine soğuk bir karşılık veriyordu. Meclis'in, şimdiden dağıtılmasını düşünen bir "muhitte ve avamil tahtı tesirinde" toplanmak istememesi doğaldı. Zaten Mustafa Kemal'e göre nispi temsil, Sivas beyannamesinin Müslüman olmayanlara hukuk eşitliği tanıyan, fakat "hâkimiyeti siyasiye ve muvazeneti içtimaiyemizi ihlal" edecek ayrıcalıkları kabul etmeyen 4. maddesine aykırıydı. Onun için Cemiyet ilkelerini savunan mebusların "evveliyetle" dağıtılacağı meydandaydı. (Bu son düşüncenin mantığı pek açık değil.) Üçüncü olarak Mustafa Kemal, hükümetin hüsnüniyetinden şüphe etmek istemediğini, fakat müstağni oluşundan bir şey anlamadığını belirtiyordu. Hükümetin ulusal hareketi istifayla tehdit etmesi kabul edilmiyordu. Amaç hep birlikte "vatana hakiki hizmet" miydi yoksa müşkül zamanlarda kendilerini yalnız bırakmak mı? Muhalifler iktidara geçecek diye korkmak "faide vermez"di. Bundan dolayı "tebdili meslek ve meşrep" edilemezdi.

Gördüğümüz gibi, Mustafa Kemal, Cemal Paşa'ya yazdığı 30 Ekim günlü telinde Meclis'in taşrada toplanması tezini uzun uzadıya ve inandırıcı bir biçimde savunmuş olmasına rağmen, konuyu bir de örgüte danıştıklarını söyleyerek, Cemiyet'in bu hususta tutumunun çok da kesin olmadığını belli etmişti. Gerçekten de, *Nutuk*'tan öğreniyoruz ki Erzurum, Trabzon, Balıkesir, bütün Karesi, Saruhan heyetleri İstanbul'u istiyordu.[120] İlginçtir ki, Mustafa Kemal 30 Ekim telini *Nutuk*'a almamıştır. Bu tereddüt ve yumuşama eğilimini Mustafa Kemal'in Şevket ve Vasıf beylere çektiği ve *Nutuk*'a dahil ettiği 1 ve 4 Kasım tellerinde pek o denli görmüyoruz.

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 478 (*Meclis-i Vükela Mazbataları*, 216/358). 9 Ağustos kararı için aşağıda 20. fırkanın sonuna bakınız.

[120] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 272.

Ama zayıflama işaret ya da işaretlerini[121] İstanbul gözden kaçırmamıştı. Başarısını perçinlemek için, Atatürk'ün dediği gibi, adeta İstanbul'un sözcüsü haline gelen Vasıf Bey'in eliyle, cevapsız kalacak olan 6 ve 19 Kasım günlü iki tel daha gönderdi.[122] İlkinde, Meclis'in serbestisi tasasının onun da yüreğini sızlattığını anlattıktan başka, hükümet ve Âyan üyelerinin "umumen bilaistisna" Meclis'i İstanbul'da istediklerini söylüyor, olumlu cevabını acilen bildirmesini istiyordu. Ardından "kazandık, bizim, yıkıyoruz, yola gelecek" tarzında coşkulu ifadelerle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Sulh ve Selamet, Milli Türk, Milli Ahrar, Milli Kongre gibi kuruluşlara üstün geldiğini, ya da gelmekte olduğunu bildiriyordu.

19 Kasım günlü ikinci tel daha çok muhakeme yürütmeye çalışan bir yazıdır. Mebusların İstanbul'da toplanması sırasında ileri sürülecek düşüncelerden dolayı hiçbir tehlike yoktu. Vasıf Bey bunu söylerken İtilaf Devletleri'nden alınmış bir güvenceye ya da sağlam bir istihbarata dayanıyor değildi. Salt mantık açısından bu böyleydi. Zira mebusların en aşırısının hükümeti ülke üzerinde ödünler vermekten çekindireceği düşünülüyorsa, hükümetin yetkilileri bunu "yüzlerce defa" söylemiş ve söylemekte imişler. Yani, onlar söyleyince, berikiler niye söylemesindi? Vasıf Bey böylece hükümetle Cemiyet'in aynı görüş ve kamda olduklarını söylemiş oluyordu. Oysa hükümetleri Padişah görevlendiriyordu ve şimdi Cemiyet'in zoruyla iktidarda olan Ali Rıza hükümetinden önce aynı Padişah Damat Ferit'i görevlendirmişti. Ali Rıza hükümeti ile Cemiyet'i özdeşleştiren Vasıf Bey, Damat Ferit'le Cemiyet'i de özdeşleştirebiliyor muydu? İlginçtir ki bu denli kolay cevaplandırılacak görüşleri, "lafın altında" kalacak biri olmayan Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye cevapsız bırakmış bulunuyorlardı. Bunun açıklaması şudur

1 ve 4 Kasım tellerinde tereddüt sezilmiyorsa da, ifadenin çok kararlı olduğu da söylenemez.

[122] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1138-9 (V. 183-4); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 270.

ki: Heyet-i Temsiliye son kararı komutanlar toplantısına bırakmış durumdaydı. Bundan sonra Kara Vasıf, telin de, muhakemesini ya da "senaryosunu" son noktaya vardırarak, Barış Konferansı'nın kararını Meclis kabul etmeyip Padişah kabul eder ve Meclis'i (ister İstanbul'da, ister taşrada) feshedip düşüncesine uygun bir hükümeti iktidara getirirse, Meclis de Padişah'a karşı "ilanı husumet" eylerse işin nereye varacağını, Anadolu'nun kimin arkasından gideceğini soruyordu. Bu, yakın gelecekte gündeme gelecek çok yerinde ve çok temel bir meseleydi, ama Meclis'in, Vasıf Bey'in istediği gibi İstanbul'da toplanmasının bu meselenin çözümüne nasıl bir yararı olacağını kestirmek kolay değildir. Belki de Vasıf Bey bunu en kötü ihtimal olarak görüyor ve bunun, Meclis'in taşrada toplanması halinde gerçekleşmesini daha olası görüyordu. Bu çerçevede Meclis'in Padişah'la aynı çizgide olup, Anadolu Kuva-yı Milliyesi'yle ters duruma düşmesi ihtimali de –bunu Mustafa Kemal Şevket Bey'e çektiği 1 Kasım telinde öngörmüştü– hayli korkunç, hatta demokratik güçlerin bölünmesi bakımından belki daha da korkunç bir ihtimaldi.

10. Komutanlarla Yapılan Toplantılar: 16 Kasım ile 28 Kasım 1919 tarihleri arasında Sivas'taki Heyet-i Temsiliye, bazı komutanlarla toplantılar yaptı. Bu komutanlar, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir ile 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat paşalar ve Konya'daki 12. Kolordu'yu temsilen Kurmay Başkanı Şemsettin Bey ile 3. Kolordu Komutanı Salahattin beylerdi. Mustafa Kemal ile Rauf Bey Heyet-i Temsiliye üyeleri olarak toplantılara katıldılar. Yine Heyet-i Temsiliye üyesi olan Refet Bey, bu sırada Aydın Kuva-yı Milliye komutanı olarak Nazilli'de görevliydi. Dikkat edilirse bu liste, Refet Bey hariç, Amasya kararlarını imzalayanları (Mustafa Kemal, Ali Fuat, Rauf Bey, Refet Bey) ve telgrafla onayı alınan Kâzım Karabekir'i içermektedir.[123] Cemal Paşa'nın da o tarihte telgrafla onayı alınmıştı ama o, daha sonra İstanbul'a dönmek

[123] *İstanbul Hükümeti ve Milli Mücadele*, c. I, s. 427.

suretiyle hareketi terk etmişti. Bu isimler Mustafa Kemal'in başlattığı demokratik-ulusçu hareketin ilk askeri örgüt evresinin isimleridir.[124] Gerçi hareket Erzurum ve Sivas kongreleriyle sivilleşip hukukileşmiş bulunuyordu ama, o ilk isimlerin hâlâ (ve daha uzun zaman sürecek) bir önceliği olduğu anlaşılıyor. Salahattin Bey'in bu toplantılarda bulunuşu, görev verinin orada, Sivas'ta olmasından ileri geliyordu.[125] Atatürk, *Nutuk*'ta 12. Kolordu Komutanı Fahrettin (Altay) için, "cephe ile bazı mühim vaziyetleri bizzat halli lazım" geldiğini söylüyor.[126] Edirne'de 1. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar'a, Balıkesir'de 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet'e, Bandırma 61. Fırka Komutanı Kâzım'a (Özalp), Bursa'da 57. Fırka Komutanı Bekir Sami'ye, Diyarbakır'da 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey'e 8 Kasım'da çekilen tellerde ise "budiyeti mesaleden ve mıntıkanızın ehemmiyetinden naşi" kendilerini ça-

Amasya'da bir askeri örgütün kurulduğu açıktır. Bu bir askeri örgüttür ya da ordu örgütüdür, ama cunta değildir. Gerçi Amasya örgütü de bir ölçüde, cunta gibi gizliydi ve hükümete karşı olmak itibarıyla devrimciydi. Ne var ki, Erzurum, Sivas kongreleri, Mebusan seçimleri yoluyla kendine demokratik destek, taban arayan, dikta peşinde olmayan bir örgüttü. Bu bakımdan Amasya askeri örgütüne cunta denemez. S. Akşin, "Mustafa Kemal Atatürk'ün İktidar Yolu," *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk* (İstanbul, Eczacıbaşı Vakfı Y., 1983), s. 71.

[125] Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in Salahattin Bey'i iki kez bozduğundan, kendisinin gönlünü aldığından söz ediyor.

[126] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 271. Altay, Sivas'a gitmeyişini şöyle açıklıyor: "Yeni geldiğim ve bir taraftan Kolordu'nun yeniden düzenlenmesi için uğraştığım, bir taraftan da gripten başımı kaldıracak halde olmadığım için yerime... gönderdim." Bir kez bu, Atatürk'ün açıklamasıyla çelişiyor. Sonra, 12. Kolordu Komutanlığı'na 13 Ekim günü atanmış, Bozkır harekâtının ancak son evresine bizzat katılabilmişti. Bu harekâtın 4 Kasım'da sonuçlandığı düşünülürse, bu açıklamalar biraz yetersiz gözükür. Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası* (İstanbul, İnsel Y., 1970), s. 192-3; *Takvim-i Vekayi*, 18/10/1335, 3674. Komutanlar Toplantısı'nda Mustafa Kemal, "Konya'daki Fahri Bey şek ve şüpheye meydan vermeyecek eski ef'al ve harekâtımıza iştirak etmemiştir. Fakat yeni gelmiştir." diye nispeten hafifçe de olsa ondan şikâyet ediyordu. Bundan, Fahrettin Bey'in çağrılmış görünmekle beraber, gerçekte çağrılmamış olduğu ortaya çıkıyor. U. İğdemir, *Heyet i Temsiliye Tutanakları* (Ankara, TTK, 1975), s. 5-6. Heyet-i Temsiliye kararı: B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 49.

ğıramadıkları bildirildi.[127] Bu isimlerin hepsi de Amasya kararlarını imzalayan, onayları da alınmayan, fakat bu kararları yürütecekleri belirtilen "2. halka" örgütünü oluşturuyorlardı. "2. halka"da sivillerin de bulunuşu, bu halkanın karma, askeri-sivil nitelikte olduğunu gösteriyor. Konya ve Diyarbakır'daki komutanlar, Ankara ve Erzurum'dan komutanlar geldiği düşünülürse, çok da uzak sayılamazlardı. Bunların önemli işlevi var idiyse Ali Fuat ve Kâzım Karabekir'in de işlevi herhalde az önemli veya nazik değildi. Cevdet Bey'e ade-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1140-1 (V. 186). Cebesoy Mustafa Kemal'in kendisine "hususi olarak" Cevdet Bey'in geleceğini pek sanmadığını söylediğini kaydediyor. Gerçi, sanırım, onun "2. halka" askeri örgütünden diğerleri gibi yerinde kalması, gelmemesi istenmişti. Ama Cebesoy "onun" yerinde kalmasının istenmesinin gelmeyeceğinin anlaşılmasından ileri geldiğini söylüyor. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 248. Oysa Cevdet Bey, "asil" üyeler gibi 29 Ekim'de çağrılmış görünüyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, 1139-40 (V. 185). Fakat 29 Ekim'deki telgrafın ne ölçüde "davetkâr" olduğu sorulmaya değer. Mustafa Kemal'in deyimiyle, Cevdet Paşa'nın davranış tarzı "mucibi iştibah" görüldüğünden, Ali Galip hadisesinde Kolordu Kurmay Başkanı'na başvurulmuştu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 119; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 547-8. Ertuna Cevdet Bey'in şüpheli durumunu daha kesin çizgilerle koyuyor. Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 47-9; ayrıca K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 425. Cevdet Paşa, *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri* eserinde yer almıyor. Öte yandan, Heyet-i Temsiliye'nin 4 Kasım günlü kararında Cevdet Bey'in yerine "evsaf-ı matlubeyi haiz" bir komutan bulmanın zorluğundan söz ediliyordu. Asıl önemlisi, (Sivas'a) davet telinin ona verilmemesi Kurmay Başkanı Halit Bey'e yazılıyordu. Halit Bey bu biçimde davrandıysa, Sivas'a hiç çağrılmamış olduğu sonucuna da varılabilir. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 45. Kâzım Karabekir, Cevdet Bey için namuslu fakat Musullu Arap olduğunu, metanetinin bulunmadığını söylüyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 197. 2. halkayı oluşturan sivillerden ve 12 Kasım'da çağrılan Canik Mutasarrıfı Hamit Bey'in cevabı hazindi. "Bir cemile olmak üzere" İngilizler kendisini İstanbul'a götürecek bir torpido getireceklerinden Sivas'taki toplantıya katılamayacağını bildiriyordu. Heyet-i Temsiliye onun üzerine daveti hakkındaki muamelenin iptalini kararlaştırdı. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 53, 57 (15 Kasım). Vali Hamit Bey'in Sinop Şube Reisi Binbaşı Şevket'le bir anlaşmazlığı varmış. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 53. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti örgütünün nasıl düşündüğü Heyet-i Temsiliye'nin bir kararında özetleniyor. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 58-9 (16 Kasım).

ta gelmemesi söyleniyordu. 12. Kolordu'yu temsilen gelmiş olan Şemsettin Bey'in Heyet-i Temsiliye tutanaklarına geçmiş "dişe dokunur" bir konuşması yoktur. Bunlar, hareketin askeri örgüt evresinin ilk halkasını oluşturan beş kişinin önceliği açıklamasını doğrular mahiyettedir.

Sivas'taki bu toplantıların amaca Mebusan Meclisi'nin toplantı yerini, Meclis açıldıktan sonra ulusal örgütün alacağı tavır ve biçimi, ve Barış Konferansı'nın alacağı "müspet veya menfi" karar karşısındaki davranışları saptamaktı. 16 Kasım 1919'da başlayan Heyet-i Temsiliye toplantısının ikinci oturumunda Mebusan'ın nerede toplanacağı konusu ele alındı. Mustafa Kemal, görüşmeleri açan konuşmasında Cemiyet teşkilatının bu konudaki düşüncelerini iletti. Mebusan'ın taşrada toplanmasından yana olanlar Cafer Tayyar, Trakya Paşaeli Cemiyeti,[128] Bursa'da Bekir Sami Bey idi. Erzurum ve Sivas heyet-i merkeziyeleri taşrayı bazı şartlarla kabul ediyorlardı. Bandırma'dan Kâzım (Özalp) ve "alâkadaran" önce İstanbul'da, sonra hükümetin muvafakatıyla taşrada demişlerdi – bu ikinci görüş de tabii, İstanbul demekti. Samsun Mutasarrıfı Hamit Bey de İstanbul'dan yanaydı. Van, Bitlis, Diyarbakır, Denizli, Konya vs. ise henüz düşüncelerini belirtmemişlerdi. Mustafa Kemal'in bu konuşması, taşra yönünde bir ağırlık varmış izlenimini uyandırmaktadır. Oysa, daha önce değinildiği üzere, *Nutuk*'ta Trabzon ve Saruhan'ın İstanbul'u istedikleri, ayrıca konuşmasında, şartlı da olsa taşradan yana gösterilen Erzurum'un da İstanbul'u istediği belirtilmiştir. "Balıkesir, bütün Karesi" *Nutuk*'ta İstanbul'dan yana gösteriliyor, fakat bu noktada konuşmayla *Nutuk* arasında gerçek bir çelişki bulunduğu söylenemez. Şunu belki söyleyebiliriz: Mustafa Kemal konuşmayı yaparken muhtemelen Mebusan'ın taşrada toplanması arzu ve dileğini muhafaza ediyordu – sorunu koyuş biçimi bu yönde bir işaret sayılabilir. Mus-

[128] *Nutuk*'ta üçüncü bir tez olarak, Trakya-Paşaeli'nin "İstanbul civarında" tezinden söz ediliyor. Ama bunu da herhalde taşra tezine yakın sayabiliriz. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 272.

tafa Kemal'in söz verdiği ilk beş kişiden üçü (Süreyya, Mümtaz, Hakkı Behiç) taşradan yana konuştular, biri iki tez arasında bocalayan bir görüşü (Mustafa Bey) dile getirdi, biri de (Haydar Bey) İstanbul'dan yana çıktı. Ama bunların ardından Amasya kararlarının imzacılarından Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Rauf Bey açık ve seçik biçimde Mebusan'ın İstanbul'da toplanması gerektiğini savundular. Onlardan sonra konuşan Mazhar Bey'in taşra çözümünü ileri sürmesine rağmen, bu kez Mustafa Kemal'in de iki çözümü tartıştıktan sonra ağırlığını İstanbul'dan yana koyduğunu görüyoruz. Burada geliştirmeye çalıştığım varsayıma göre, Mustafa Kemal'in İstanbul tezini benimsemesinde üç komutan arkadaşının tutumunun önemli rolü olduğu tahmin edilebilir.[129] Nitekim toplantıya bir mütalaaname sunan Bekir Sami Bey, iki tezi uzunca irdeliyor, taşrada Mebusan'ı toplamanın ihtilalci anlamına, Padişah'ın "havf-ı makam ve hırs-ı istibdat" ile İtilaf Devletleri'ne tamamen teslim olabileceğine dikkati çekiyordu. Fakat yine de, bu sonuca ulaşmaktan çekiniyor ve buna gerekçe olarak, "Bu mebhasta en ziyade hakk-ı rey ve kelâm ordu komutanlarına râci olduğundan fazla söz söylemek zait görülür" diyordu.[130]

Mustafa Kemal, ilk günün ikinci oturumunun sonunda yaptığı konuşmada,[131] Padişah, hükümet, Âyan ve İstanbul'un muhalefetine rağmen Mebusan'ın –mebusların hepsi öyle istese dahi– Meclis-i Milli olarak taşrada toplanamayacağını, bunu yapmanın Fransız İhtilali'nin Fransızca deyimleriyle, "Assemblée Nationale"e, hatta bütün hükümet yetkilerini ele alarak "Assemblée Constituant"a gitmek demek olacağını anlattı.[132] Bu-

Görünüş odur ki, oylamaya gidilseydi, muhtemelen taşra tezi çoğunluğu alırdı.

[130] U. Igdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 153. Bekir Sami, mütalaasında, bu sözünü bir kez daha tekrarlıyordu (s. 154). Ahmet Rüstem'in de yazılı bir mütalaa verdiğini belirtelim. Yalnız o da ihtimalleri incelemekle birlikte bir sonuca ulaşmaktan kaçınıyordu. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 156-9.

[131] U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 15-6.

[132] Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Rauf Bey dışında kalanlar dahi Meclis'i İstanbul dışında toplamanın ihtilalci anlamını ve Fransız İhtilali meclisleriyle ▷

na karşılık İtilaf Devletleri'nin kabul edilemeyecek barış şartları ileri sürmesi muhakkak olduğuna göre, İstanbul'da toplanacak Meclis'in bunlara direnmesi, Meclis'in dağılması ya da İngilizler tarafından götürülmesi sonucunu doğuracaktı. "Binaenaleyh, bu Meclis-i Milli'ye bel bağlamamak lazım gelir." Ama Meclis'i şimdiden taşrada toplamak bir ihtilal davranışı olacaktı. Bu aşamada bu adamı atmak, ulusal hareketi zayıflatırdı. Ama Meclis İstanbul'da barınamaz hale getirilirse, taşradaki bir meclise artık kimse itiraz edemezdi. Edenler, ulusal vicdan tarafından mahkûm edilebilirdi. Mustafa Kemal'in dile getirmek istediği taktik böyle özetlenebilir. O, olacakları aynen öngörmüş bulunuyordu. Ama her yönde gördüğü muhalefet karşısında koşulları yeniden değerlendirerek, Mebusan'ı İstanbul dışında toplamak düşüncesinden vazgeçmiş bulunuyordu.[133]

Heyet-i Temsiliye, mebusları koşullardan haberli kılmak ve kendi düşüncesi yönünde hazırlamak için onlara, Atatürk'ün deyimiyle "bir malumat ve talimat" metni hazırladı.[134] Metin, Mebusan'ın İstanbul ya da taşrada toplanmasının sakınca ve yararlarını açıklıyordu. İstanbul işgal altındaydı. Rum-

◁ olan benzerlikleri vurgulamışlardı. Bu konuda bkz. S. Akşin, "La Révolution française et la conscience revolutionnaire des nationalistes turcs à l'aube de la guerre d'indepandence," *La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk* (Paris, Coll. Turcica, 1981).

[133] Mustafa Kemal ertesi günü "Meclis'in hariçte toplanması iyidir. Fakat öyle bir kuvvetimiz yoktur" diyecekti. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 19. *Nutuk*'ta ise: "Artık bunun üzerine, ısrarın, muzır netayiç vereceğine hükmetmek de müşkül değildir." M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 272. Daha sonra, TBMM'nin açılışında, Mustafa Kemal Mebusan taşrada toplansaydı İstanbul'un işgal edilmeyeceğini öne sürecekti. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 46.

[134] Metin kolay hazırlanmadı. 17 Ocak günü bunun için seçilen ve Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Hakkı Behiç, Haydar, Hüsrev'den oluşan komisyonun metni kabul edilmedi. Mustafa Kemal, Bekir Sami, Süreyya, Rüstem'den oluşan yeni bir komisyon seçildi. Yeni komisyonun metni 19 Kasım günü tadilen kabul edildi. İlk metne Mustafa Kemal çok itiraz etti. İstanbul'da toplanmanın sakıncaları gösterilmemişti, taşra için ileri sürülen sakıncalar doğru değildi: "Mesele hükümetin adem-i kabulünden neşet eder." U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 45, 58-63.

lar İstanbul mebusu diye kırk kişi seçmişler ve gizli polis ve ihtilal kuvvetleri hazırlamışlardı. İtilaf Devletleri'nin, barış şartlarına karşı çıkacak bir Mebusan'ı, İngilizlerin Kars'ta İslam Şûra-yı Millisi'ne yaptıkları gibi, dağıtıp tutuklamaları ya da sürmeleri beklenebilirdi. Üstelik seçimlere katılmamış olan Hıristiyan unsurların ve İngiliz Muhipleri ve Nigehban cemiyetlerinin İngiliz davranışlarını desteklemesi de hatıra gelmekteydi. Salih Paşa bile bu durum muhakemesine imzasıyla katılmıştı. Taşrada toplanmanın bazı sakıncaları sayılıyordu. Fakat en büyük sakınca hükümetin buna karşı durmasıydı. Bu durumda Mebusan'ı taşrada toplamak için ısrar, "milletin mevcudiyetini, amalini, istiklalini temsil ve mukadderatı hakkında verilecek hükümetleri tenkit ve millete istinaden reddedebilecek bir içtimai milli" istemek demekti ki, Meclis'e başka bir mahiyet verirdi. Demek ki İstanbul'da toplanmak zarureti vardı. Bu konuda her mebusun görüşü isteniyordu. Ayrıca, mebusların İstanbul'a gitmeden önce bazı mevkilerde toplanıp belirli konuları görüşüp sonucu, "tevhit maksadiyle," Heyet-i Temsiliye'ye bildirmeleri de rica ediliyordu. Konular şunlardı: a) İstanbul'da toplanma zarureti karşısında İstanbul'da ve bütün ülkede alınması gereken tedbirler; b) yurdun bütünlüğü ve devletle milletin bağımsızlığını kurtarmak amacıyla "müttefik ve azimkâr" bir grup oluşturmanın çareleri. Toplantı yerleri Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir, Bursa, Bandırma, Edirne'ydi.[135]

İşin ilginç yönü, metnin nereye gönderildiğiydi. İğdemir, metnin başına koyduğu başlıkta, mebuslara ve heyet-i merkeziyelere gönderildiğini açıklıyor.[136] Metnin ikinci maddesi "mıntıka-i âlilerinde" bulunan mebuslara tebliğini ve, 1) kişisel mütalaalarını alıp bunları Heyet-i Temsiliye'ye ve "mıntıka-i âlilerindeki" heyet-i merkeziyelere de ulaştırıp bu hususta faaliyetlerinin sağlanmasını; 2) mebusların toplanma-

Daha sonra, Ankara-Eskişehir demiryolunun işlemeye başlaması üzerine tek buluşma yeri olarak Ankara saptandı. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 337; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1167 (V. 214).

U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 160-3.

ları ve görüşme sonuçlarının Heyet-i Temsiliye'ye bildirilmesi için gereken önlemlerin alınmasını; 3) "mıntıka-i âlileri dahilinden" mebus olup İstanbul'da bulunanların, İstanbul'a yakın bir toplantı yerine seçim dairelerince çağırtılmasını istiyordu. İğdemir'in koyduğu başlığa rağmen metnin heyet-i merkeziyelere gönderilmediği, 2. maddenin birinci şıkkında mebus mütalaalarının heyet-i merkeziyelere ulaştırılması ve faaliyetlerinin sağlanması yolundaki ifadeden anlaşılıyor. Metin gerçekte komutanlıklara gönderilmiştir. Nitekim Sivas toplantısının *Nutuk*'taki sonuç ve kararlar tutanağında "Teşkilatı cemiyeti, süratle teşmil ve tarsin için kolordu komutanlarının, mıntıka komutanları ve ahziasker rüesasi vasıtasiyle delâleti seriai fiiliyede bulunmaları" kararı var.[137] Heyet-i Temsiliye tutanağındaki karar ve görüşmelerden de bu anlaşılıyor. Kâzım Karabekir, ordunun bütünüyle ulusal harekete ne denli uygunluk gösterdiğini, oysa başta valiler olmak üzere mülki memurların ne denli aykırı davranışlar içine girdiklerini anlatıyordu. Siviller dahil, herkes bu değerlendirmeye katıldı.[138] Kararlarda bu şöyle dile getirildi: "2) Teşkilat-ı milliyeyi, memurin-i askeriyenin idaresi, memurin-i mülkiyeden de istifade kararlaştırıldı."; "5) rüesa-i memurin-i mülkiyeden tekrar muhitlerinin Kuva-yı Milliye'ye derece-i merbutiyeti hakkında söz alınmasına karar verildi."[139]

Nutuk'taki sonuç ve kararlar tutanağında, Heyet-i Temsiliye'nin ondan sonraki durumuyla ilgili karar şöyledir: Heyet-i Temsiliye Meclis'in İstanbul'da toplanıp yasama görevini "emniyet ve serbestisi tam" ile görmekte olduğunu doğrulayıncaya değin "hariçte kalarak" (taşrada) ulusal görevine devam edecekti. Bu arada seçilen mebuslar arasından her livadan birer, her vilayet ve müstakil livadan ikişer kişi, Cemiyet nizamnamesinin 8. maddesi gereğince, Heyet-i Temsiliye üyesi sayılarak Eskişehir yakınında toplanacaklar, oraya

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 273.

[138] U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 64

[139] U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 74

gidecek olan Heyet-i Temsiliye ile durumu ve Mebusan'da nasıl davranılacağını görüşeceklerdi.[140] Mebusan mutlak güvenlik içinde olduğunu açıkladığında, nizamnamenin 11. maddesi gereğince Cemiyet'in geleceğini, toplanacak olan Cemiyet Kongresi kararlaştıracaktı. Kongre'nin çağrıldığı ile toplandığı zaman arasındaki ara sürede Heyet-i Temsiliye "mecburiyeti katiye" görmedikçe merkezi hükümet ve Mebusan başkanlığı ile resmi ilişkide bulunmayacaktı. Yani Heyet-i Temsiliye kendini bir çeşit faaliyetsizlik durumuna sokuyordu. Zira Cemiyet Kongresi'nin artık normal olarak dağılma kararı alması beklenebilirdi. Yalnız, dağılma kararı alınsa bile, karar tutanağındaki üçüncü madde ile Cemiyet'in yeniden kurulması öngörülüyor gibiydi. Şöyle ki, Barış Konferansı olumsuz bir karar verip de hükümet ve Meclis bunu onayladığı takdirde "vesaiti seriai münasibe" ile ulusal irade yoklanıp, "nizamnamede" yazılı esasların elde edilmesine çalışılacaktı.

Yukarıda gördüğümüz faaliyetsizlik durumu, Kâzım Karabekir'in teklifiydi.[141] Kâzım Karabekir, Cemiyet'in İttihat ve Terakki'ye dönmesinden fena halde korkuyordu. Cemiyet "partiler üstü," milli kalmalıydı. Hele Mebusan kendini mutlak güvenlik içinde görünce Cemiyet'in ve onu temsilen Heyet-i Temsiliye'nin faaliyetine devam etmesi, ona göre mutlaka partileşmek anlamını taşırdı. Aslında bu, Mustafa Kemal ve yakın arkadaşlarının tek durmayacakları korkusunun da bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Zira Mebusan'ın kendini mutlak güven içinde görmesi halinde, Mustafa Kemal ile çevresinin de ortamı güvenli görüp mebus sıfatıyla İstanbul'a gidip Meclis'e katılmaları beklenebilirdi. Büyük ihtimalle Kâ-

Eskişehir yakınındaki bu toplantının yerinin herhalde Seyitgazi olacağı anlaşılıyor, zira Heyet-i Temsiliye merkezinin burası olması kararlaştırıldı. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 57. Mustafa Kemal, 13 Ekim'de Cemal Paşa'ya, Mebusan'ın açılmasından sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "ne gibi bir vaziyet-i siyasiye" alması fikrinde bulunduğunu sormuştur. Ne yazık ki ne bu telin, ne de cevabının metinlerine rastlayabilmiş değilim. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 19; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 242.

[141] U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 51-5.

zım Karabekir, bu durumda Mustafa Kemal ve arkadaşlarının, Cemiyet örgütünün varlığından yararlanarak partizanca bir siyasete girişeceklerinden çekiniyordu. Kâzım Karabekir'in bilinen tutumu böyle bir yoruma elverişli görünüyor.

Bu sıralar Kâzım Karabekir'in iki şikâyeti daha oldu.[142] Mustafa Kemal'in, yazılarını, "Heyet-i Temsiliye namına" diye imzalamasına karşı çıktı. Anlaşılan bu kurulun bu biçimde bağlanmasını istemiyor ve yalnızca Mustafa Kemal'in imzasıyla yetinilmesinden yanaydı. Heyet-i Temsiliye'nin herhangi bir yazışmadan "haberimiz yoktur gibi mazeret beyan etmeleri" ihtimali onu rahatsız ediyordu. Fakat Kâzım Karabekir'in "en itimat ettiği" arkadaşları, her yazışmanın "behemahal" Heyet-i Temsiliye tarafından görüleceğini ve sorumluluğunun üstlenileceğini söyleyince mesele kapandı.[143] Kâzım Karabekir'in diğer şikâyeti, Sivas Kongresi'nde, Doğu Anadolu'nun "terk ve ihmali" durumunda, bu bölgeye özgü bir "kendi çaresine bakma" formülünün öngörülmemiş olmasıydı. Bu konuda Kongre'nin "makine başında" kendisine danışması, bunu da yapmadığına göre, durumun gerçek izahı olarak kendisinin "Kongre acele mi dağıldı, yoksa tabii bir halde mi?" sorusuna içtenlikle cevap vermesi gerekirdi. Şimdi Sivas'taki Heyet-i Temsiliye toplantısında arkadaşlarına hatalı davrandıklarını itiraf ettiriyordu.

5. MÜDAFAA-İ HUKUK ÖRGÜTÜNDE GELİŞMELER

11. Örgütün Genişletilmesi ve Rakipsiz Hale Getirilmesi: Damat Ferit hükümeti devrildikten sonra Anadolu ve Rumeli

[142] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 395.

[143] Bunu yazmadan önce, Sn. Mustafa Kemal Paloğlu bir noktaya dikkatimi çekmiş bulunuyordu. Buna göre Mustafa Kemal hiçbir zaman Heyet-i Temsiliye başkanı diye imza atmamıştır. İhtimal, Heyet-i Temsiliye'nin başkanlığına da seçilmemiştir. Kâzım Karabekir'in gösterdiği tuhaflıklar bunun nedenini kısmen olsun açıklıyor olabilir. Fakat o, Mustafa Kemal'in milli bir reis olmasına "ilk günde olduğu gibi" taraftar olduğunu söylüyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 395.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yapacağı işler arasında örgütün genişletilip yaygınlaştırılmasının önemli bir yeri vardı. Aynı biçimde Cemiyet'in tek ve dolayısıyla rakipsiz olması da önemliydi. Hatırlanacağı üzere, Damat Ferit hükümeti Batı Anadolu ulusal örgütlenmesi ile Mustafa Kemal ve arkadaşlarının hareketi arasındaki tutum farklılıklarından yararlanmak istemişti.[144] Şimdi yeni hükümet bu bölme taktiğinden vazgeçmiş bulunuyor,[145] ama yine de Sivas ile Batı Anadolu arasında tutum farklılıkları devam ediyordu. Ulusal hareketin çok merkezliliği devam ettiği takdirde, İstanbul ile Sivas arasında büyük çapta bir anlaşmazlık çıktığında, Babıâli'nin bölme taktiğine yeniden başvurması beklenebilirdi. Bütün ulusal hareketin tek ve yaygın bir örgüt olması ise, Sivas'ın hükümet karşısındaki baskı ve pazarlık gücünü geniş ölçüde artıracaktı.

İşte bu gerekçelerle ve komutanlarla yapılan Heyet-i Temsiliye toplantılarının kararları doğrultusunda Cemiyet örgü-

[144] Şerafettin Turan, "Kurtuluş Savaşında Kongreler," *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri* (Ankara, TTK, 1975), s. 151-7; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 493-8. Tutum farkının Batı Anadolu bakımından devam ettiğine bir örnek, Batı Anadolu ulusal hareketi adına dört İtilaf devleti temsilcisine verilen 25 Eylül günlü iki muhtıradır. Birincisinde Yunan birliklerinin alınarak, Alaşehir Kongresi kararına uygun olarak "düveli mütemeddinei muazzamanın" askeri işgalini "talep" ediyordu. İkincisinde tam bağımsızlık yönünde talepler sıralandıktan sonra "mali ve idari bir müzahereti hariciye" isteniyordu. Gerçi Sivas Kongresi beyannamesinde buna benzer bir madde (md. 7) vardır ama orada "fenni, sınai, iktisadi muavenet" söz konusudur. Belki ayırtı olmakla birlikte, "idari" kavramının bulunuşu ve "müzaheret", "muavenetin" ötesinde bir koruma anlamının da içerildiğine işaret sayılabilir. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 68-70.

[145] İstanbul'dan Balıkesir'e 11 Ekim günü dönen Hulusi, hükümetin, Sivas ile anlaştıktan sonra kendilerine "ehemmiyet vermediğini" söyler. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 84. Jaeschke, *Tarih*'ten naklen, 6 Ekim'de "Balıkesir Kongresi mümessili" Galip Paşa'nın Ali Rıza tarafından kabul edildiğini bildiriyorsa da Çarıklı, Galip Paşa diye bir temsilciden hiç bahsetmiyor. Yalnız Galip Hoca (Celal Bayar) adı geçiyor, fakat onun İstanbul'da temsilci olarak bulunuşu söz konusu edilmiyor. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 68.

tü ordu eliyle "teşmil ve tarsin" edildi. Gerçekte bu faaliyet Damat Ferit'in düşmesinin ardından başlamıştı. Bunu gösteren 11 Ekim günlü üç telgraf vardır.[146] Birincisi Balıkesir'de Kâzım (Özalp)'a, ikincisi Konya'da bulunan Refet Bey'e, üçüncüsü Bursa'da bulunan Bekir Sami'ye çekilmiş bulunuyordu. Birincisinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nizamnamesinin Bursa'dan getirtilerek "mıntıkanın icabatına göre" milli ve askeri örgütün birleştirilmesi isteniyordu. Ayrıca, ulusal örgüte bağlı "heyetlerin ve eşhasın" çeşitli biçimlerde merkezi hükümetten taleplerde bulunmaları Kuva-yı Milliye'nin "vahdet ve ahengine" zarar vereceğinden, gerekenlere nasihat edilmesi, askerlik dışındaki konular için Sivas Heyet-i Temsiliyesi'yle haberleşmelerinin uygun olacağı bildiriliyordu.[147] Refet Bey'e çekilen telde Konya, Isparta, Burdur, Antalya, Afyonkarahisar, Denizli, Menteşe, Aydın, Saruhan ve İzmir'de Cemiyet örgütünün oluşturulması isteniyordu. Ayrıca, Eskişehir, Kütahya, Balıkesir, Çanakkale'deki örgütlenme konusunda mütalaa vermesi rica ediliyordu. Bursa'ya yazılan telde, Bursa'da nizamname gereğince "kuvvetli ve şayanı itimat ve itibar" kişilerden bir heyet-i merkeziye, Bilecik'te bir heyet-i idare ve bütün Hüdavendigâr (Bursa) vilayetinde nahiyelere varıncaya değin örgütün teşmili isteniyordu. Dikkat edilirse Konya hariç, anılan yerler hep Batı Anadolu'da ve Redd-i İlhak örgütünün yayıldığı bölgedir. Konya'da Cemiyet'in zayıf oluşu buranın merkeze, özellikle hilafete bağlılığı ile açıklanabilir. Sivas Kongresi'ne rağmen, Cemiyet esas gücünü Doğu Anadolu'dan almaya devam edi-

[146] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1091-3 (V. 147-9). Bununla ilgili Heyet-i Temsiliye kararları aynı tarihi taşımaktadır. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 16. Bu fıkradaki sorunu geniş biçimde ele alan yeni bir yapıt: İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey* (Ankara, TTK, 1989), s. 218 vd.

[147] 14 Ekim günü, Kâzım'dan, Aydın vilayetindeki üç cephe hakkında görüşünün ve (herhalde buralardaki) çeşitli dernekleri Sivas Kongresi nizamnamesine göre birleştirmesinin istenmesi kararlaştırıldı. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 21.

yordu. Nitekim Hacim Muhittin günlüğünde, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının hareketinden "Şarki Anadolu" diye söz ediyordu.[148]

Ertesi günü (12 Ekim) Cemiyet'in Bursa murahhası Osman Nuri, Bekir Sami ve "Harekât-ı Milliye Komutanı" Mehmet Ali Bey'le örgütlenme işine sarıldığını bildiriyordu.[149] On kişilik heyet-i merkeziye, Meclis-i Belediye, Ticaret Odası, Muallimler Cemiyeti, Türk Ocağı, Çiftçiler Derneği, Avcılar Kulübü, Cemiyetülmüderrisin, Dava Vekilleri Cemiyeti gibi "memlekette mevcut kâffei müessesatı milliyenin" oyuyla o gün belli olacaktı. Osman Nuri, ayrıca, Bursa'ya geldiğinden beri Redd-i İlhak, Karakol "vs. namları altında" aynı gayeyi güden değişik örgütlere rastladığını, hatta 10 Ekim günlü, Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti Reisi Hacim imzalı telde, 22 Ekim'de toplanacak büyük kongreye bir telgraf ve iki murahhasın gönderilmesinin ve örgüt adına "diğer tedabiri mühimmenin icrasının" istendiğini haber veriyordu. Bunun Sivas'ta nasıl bir tepki uyandırdığı tahmin edilebilir. Nitekim 14 Ekim günü Osman Nuri'ye ve aynı gün Ali Fuat, Bekir Sami, Kâzım (Özalp)'a çekilen diğer bir telle tepki dile getirildi.[150] Osman Nuri'ye, milli cemiyetler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleşmiş olduklarından hepsinin temsilcisinin ancak Heyet-i Temsiliye olduğu, onun için "bu gibi münferit tebligatın nazırı itibara alınamayacağı tabii" bulunduğu, ortada bir habersizlik durumunun olduğu bildiriliyor, kamuoyunu aydınlatması ve "vahdeti milliyeyi" sağlaması isteniyordu. Komutanlara çekilen telde buna benzer şeyler ve kongre vs. gibi toplantılara "bugün lüzum olmadığı" yazılıyordu.

Şimdi bir de durumun Balıkesir'den nasıl göründüğüne bakalım. Hacim Muhittin, Sivas'ta Umumi Kongre'ye ya da Büyük Anadolu Kongresi'ne katılmak üzere Akhisar'dan bir tem-

[148] Mesela, H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 84 (10/10/1335).
[149] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1097-8 (V. 155a).
[150] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1098-9 (V. 155b, c). Kararları: B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 201 (14 Ekim).

silci gelince,[151] bunu vesile sayarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'ne "Karesi ve Saruhan ve Havalisi Hareket-i Milliye - Redd-i İlhak Heyet-i Merkeziyesi Reisi" sıfatıyla arkadaşlarıyla bir mektup hazırladı. Amaç, Sivas'tan gelen tellerde "tamamıyla mütehakkim bir vaziyet gördüğünden," neden Batı Anadolu'nun "kısmen müstakil" bir durum almasının zaruri olduğunu açıklamaktı. Mektup, birliğin önemini tamamen kabul etmekle birlikte "hain Yunanlılar" karşısında iken Heyet-i Temsiliye ile olan mesafenin uzaklığına ve görevin "hususiyet ve ehemmiyeti" dolayısıyla resen hareket etmek ve karar almak zorunluluğuna işaret ediyordu.[152]

Mustafa Kemal'in Osman Nuri'nin teli üzerine gönderdiği 14 Ekim günlü teli haber alan Karesi ve Saruhan Hareket-i Milliye - Redd-i İlhak Heyet-i Merkeziyesi, sorunu 17 Ekim günü görüştü. Bir üye Müdafaa-i Hukuk adının benimsenmesini istediyse de buna karşı çıkıldı. Karşı tepki olarak, Sivas'a hitaben yazılmış olan mektubun gönderilmemesi yönünde bir karar belirince, Hacim Muhittin istifa edip toplantıyı terk etti. Daha sonra Heyet-i Merkeziye yeniden toplanarak mektubu göndermeye, fakat metni değiştirerek göndermeye karar verdi. Hacim Muhittin, anılarında, "Bu izansız ve döneklerle ne yapacağız...?" diye şikâyet ediyordu.[153]

Bu kongre için bkz.: *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 354. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 86-8. Oysa aynı kişi, Sivas Kongresi'ne çektiği kutlama telinde, doğudan batıya, ve batıdan doğuya genişleyen iki örgütün birleştiği günün "en büyük bayram" olacağını söylemişti. Anlaşılan bunu söylerken biraz "edebiyat" yapıyordu. *İrade-i Seniye*, s. 29-30. Hacim Muhittin'in Batı Anadolu kavramını hayli geniş tuttuğu, Antalya Heyet-i Milliyesi'ne, Umum Anadolu Kongresi'ne iki murahhas gönderilmesi ve heyete (herhalde Balıkesir olacak) iki rapor iletilmesi için telgraflar çekmesinden anlaşılıyor (8, 10 Ekim). Antalya Heyet-i Milliyesi olayı Sivas'a bildiriyor (15 Ekim) ve "tenvir ve takdir" bekliyordu. Geniş tutulmuş diyorum, zira görebildiğim kadarıyla *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri* kitabındaki belgelerden hiçbirinde Antalya'dan bahis yoktur. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1264 (V. 283).

[153] H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 90.

Hacim Muhittin imzasıyla 18 Ekim'de Heyet-i Temsiliye'ye bir de tel gönderildi.[154] İlkönce, Kâzım Bey'e yazılan telin "mucibi teessürüm" olduğu, "daha asil ve büyük gayeler takip eden şark harekâtını daima tebcil ve takdis" ettikleri bildiriliyordu. Sonra, Batı Anadolu'da 1. ve 2. Balıkesir, Alaşehir kongrelerinin yapıldığı, kurulan Nazilli, Alaşehir, Balıkesir heyet-i merkeziyelerinin Alaşehir Kongresi'nin kararıyla bir Encümen-i Müdiran oluşturacak iken ilk iki heyet-i merkeziyenin temsilcilerini seçmedikleri için bu girişimin sonuçsuz kaldığı anlatılıyordu. 20 Ekim'de kongre toplamak diye bir şey söz konusu değildi. Yalnız Damat Ferit düşmeden önce, Mustafa Kemal'in her kazadan bir temsilci seçilerek toplanacak bir kongreyi –Büyük Anadolu Kongresi olacak– haber vermesi üzerine, bununla ilgili teller çekilmişti. Bir de, seçim dolayısıyla "azanın" toplanmasından yararlanarak, her liva merkezinde kazalardan çağrılacak ikişer murahhasla birer "meclisi meşveret" toplanması Kütahya, Bilecik ve Bursa'ya tavsiye edilmişti. Hacim Muhittin, Bursa'da Nigehban ve Karakol örgütlerinden haberdar değildi. Ama Damat Ferit'ten sonra Bursa'dan birçok katılma teli gelmişti. Balıkesir'e "münasebeti coğrafiyesi bulunan" Bursa'da örgüt kurarak birliği ve yardımlarını sağlamak üzere, Bursa'ya bir görevli gönderilmişti. Daha çok açıklama gerekirse bir Heyet-i Merkeziye üyesi gönderilebilirdi. Ama çalışmalarından şüphe edilirse "bütün mesaii âcizanemi feda ederek" ayrılacağını bildiriyor, "pek yüksek olan ihtiramat ve tebcillerini" sunuyordu. Bu telle birlikte Kâzım Bey kendi telini de gönderdi ve bunda Hacim Muhittin'in seçim ve diğer konularda Heyet-i Temsiliye kararlarını uygulamak için "samimiyeti ile" çalıştığını bildirdi. Böylelikle Kâzım Bey Sivas'a karşı Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin çalışmalarını tezkiye etmiş oluyordu.[155]

[154] H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 91-2.

[155] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1100 (V. 155d); H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 92-3. Son kaynakta "samimiyeti ile" ifadesi yoktur.

İş böylece kapanır gibi olduysa da, gerçekte mesele devam ediyordu. 23 Ekim'de Tahrirat Müdürü Hacim Muhittin'e Mustafa Kemal'in Mutasarrıflık'tan mebus adaylarını sorduğunu bildirdi. Hacim Muhittin tepkisini şöyle yazmıştır: "İşte ihtilaf buradan başlayacak! Çünkü şimdi Sivas, Heyet-i Temsiliye namına ta oradan namzet gösterecek... İşte o vakit mebuslar yine tayin şekline girip milletin ruhundan doğmayacak ve artık o meclisin de hayırını gör!"[156] Bundan sonra günlük 29 Ekim gününe değin düzenli olarak devam ediyor, fakat nedense orada kesilip 1 Ocak 1920'ye atlıyor. Sadık ve ayrıntılara kadar inen, samimi bir günlük yazıcı olan Hacim Muhittin aradaki iki ayı da yazmış olsaydı, Sivas-Balıkesir çekişmesi konusunda daha birtakım ek bilgiler elde etmemiz mümkün olurdu.[157]

Atatürk, *Nutuk*'ta, Hacim Muhittin'in ayrı kongre toplama faaliyeti üzerinde ısrar etmektedir.[158] Vesikalar cildinde Kâzım Bey'in tezkiye teli yer alıyorsa da, Hacim Muhittin'in kendini savunan teli yoktur. Bir ihtimale göre, *Nutuk*'u yazarken Atatürk o teli bulamadığı için Osman Nuri'nin istihbaratına dayanan iddiasını sürdürmek durumunda kalmıştır. Zira Kâzım Bey tarafından da desteklendiğine göre, Hacim Muhittin'in açıklamasının doğruluğuna inanmamak için sebep yok gibi görünüyor. Aslında Hareket-i Milliye - Redd-i İlhak örgütünün Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti karşısında bağımsızlığını koruması kolay bir iş değildi. Zira Cemiyet'e kumanda edenler ordunun en namlı ve güçlü komutanlarıydı. Bunlar kendilerine birçok yerel destekler ve böylece belli bir meşrutiyet de sağlamışlardı. Damat Ferit'le olan çekişmede galip gelmiş olmaları, nüfuzlarını büyük ölçüde ar-

[156] H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 96.

[157] Muhittin Çarıklı'nın anılarını yayına hazırlamış olan Sn. Prof. Dr. Ş. Turan'dan öğrendiğime göre, söz konusu atlama Hacim Muhittin'in o süre zarfında günlük tutmamış olmasından ileri gelmektedir, yoksa herhangi bir sansür söz konusu değildir.

[158] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 240.

tırmıştı. Batı Anadolu'daki komutanlar ise, buraları I. Cihan Savaşı'nın son yıllarında cephe olmadığı için, esasen zayıf birliklere komuta ediyorlardı. Üstelik Yunan işgali arifesinde Ali Nadir Paşa'nın 17. Kolordu komutanı olması, İstanbul'a ve İtilaf Devletleri'nin kuvvetlerine mesafece nispeten yakın olmak gibi (ayrıca İzmir'deki İtilaf gemileri her zaman vardı) yine zayıflatıcı etkenler söz konusuydu. İşte bu boşluğu eşrafın mali desteği ve yönetimi altında zeybekler, efeler, Kuva-yı Milliye birlikleri gibi gayri nizami birlikler doldurmaya çalışıyorlardı. Fakat bunların içinde de komuta görevlerinin birçoğu yine subaylardaydı. Son tahlilde bunların ordunun ağır bastığı Cemiyet'ten yana çıkmaları doğaldı. Kuva-yı Milliye hareketi mevzii çatışmalarda az çok bir varlık gösterebiliyor idiyse de, Yunanlıların geniş bir cephe harekâtına girişmeleri halinde, Kuva-yı Milliye'nin dayanması kolay değildi. Zira, 1) sayısı yetersizdi;[159] 2) ikmal için, özellikle cephane ve silah için ordunun desteğine ihtiyacı vardı;[160] 3) yukarıda da değinildiği gibi, askeri bakımdan bile tek bir komuta altına girmediği gibi, idari bakımdan da tek bir komutadan yoksundu. Bütün bunlara işaret ettikten sonra, daha aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacak ilk Anzavur ayaklanması çıktığı sıra-

[159] Bir kaynağa göre Ayvalık bölgesinde 500-600, Soma'da 700, Akhisar'da 800, Salihli'de 2394, Aydın'da 1937 mevcutluydu Kuva-yı Milliye. Ağustos ortalarında Aydın bölgesinde 5 bin silahlı bulunduğu anlaşılıyor. Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VII, s. 11-3.

[160] Kuva-yı Milliye asker-milis karışımı bir kuvvetti. Örneğin, Aydın cephesinde önce Binbaşı Hacı Şükrü komuta etmişti ama daha sonra (5 Ekim) komuta, Demirci Mehmet Efe'ye geçti. Kuva-yı Milliye mensupları, asker ya da sivil olduklarına göre askeri ya da sivil kaynaklardan beslenirken, daha sonra bu kaynaklar birleştirilmiştir. Kimlerin silah altına alınacağı askerlik şubesi kayıtlarına göre saptanıyordu. Harekâtın para kaynağı büyük ölçüde Hareket-ı Milliye - Redd-i İlhak'ın Heyet-i Merkeziye ve idarelerinin topladıklarıydı. "Gönüllü ve milli efrat" üçer aylık sürelerle nöbetleşe görev yapıyorlardı. Rahmi Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* (İstanbul, Güven Basımevi, 1942), s. 92-4, 96-7 Fakat Atatürk Kuva-yı Milliye'de ordunun rolünü daha büyük gösterir: " bilmek lazımdır ki, ordu teşkilatı milliye kadrosu haricinde değil, belki onun ruh ve esasını teşkil etmektedir." M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 350.

daki duruma bakmakta yarar vardır. Ayaklanma başladıktan iki gün sonra (27 Ekim 1919) Hacim Muhittin'e Ahmet Anzavur'un Balıkesir'i basıp kendisine suikast yapacağı Gönen'den ihbar edildi. Tehlikenin büyümesi karşısında, Hareket-i Milliye yetkilileri Yusuf İzzet Paşa ve Kâzım Bey ile görüştüler ve Anzavur işinin ordu birliklerine bırakılması, Kuva-yı Milliye'nin karışmaması kararlaştırıldı. Bu, bir bakıma Hareket-i Milliye'nin bir çaresizlik itirafıydı. Bu yönde bir başka davranış, Hacim Muhittin'in Heyet-i Temsiliye'ye başvurması, Heyet-i Temsiliye'nin de bu işi benimsemesiydi. Bu durum Batı Anadolu ulusçu hareketinin bir çaresizlik itirafı olduğu için, hareketin bağımsızlık iddialarının kofluğunu da tanıtlıyordu.[161] Artık Batı Anadolu'daki hareket, en azından siyasal düzlemde, bir bağımsızlık iddiasında bulunamazdı. Nitekim, 19-29 Kasım tarihlerinde toplanan 3. Balıkesir Kongresi'nin nihayet Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını benimseme kararını alabildiğini öğreniyoruz.[162]

Gerçekte, Sivas Kongresi 9 Eylül 1919 gününde Ali Fuat'ı "Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Başkomutanı" atadı.[163] Ali Fuat, hatıralarında, Kuva-yı Milliye birlikleri arasında irtibat ve anlaşma bulunmadığını, zaman zaman ihtilaflar çıktığını, bundan İstanbul'un ve General Milne'in yararlandığını, milli mukavemeti kırıp dağıtmak için tedbirler aldıklarını yazıyor. İzmir cephesinin "yeniden tensik ve teşkili ile yüksek bir komutana raptını" ta Erzurum Kongresi zamanında düşündüğü anlaşılıyor. Mersinli Cemal Paşa Konya'dan mezunen İstanbul'a gidip de görevinden alınınca, resmi sıfatı olmadan Konya'ya döndüğü takdirde yararlı olup

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 96-100; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 38. Kim bilir, belki de Hacim Muhittin'in bundan sonra günlük tutmaya uzun aralıklar vermesi, bu çaresizlik ıtıraalının doğurduğu maneviyat düşkünlüğünün bir sonucuydu.

[162] Apak, a.g.e., s. 104.
İrade-i Seniye, s. 78.

olamayacağını Ali Fuat'a danışmış. O da 29 Temmuz günlü şifresiyle kendisinin Aydın Umum Kuva-yı Milliye Komutanı olarak Denizli ya da Afyon'a gitmesini salık vermiş. Ali Fuat sonucun ne olduğunu yazmıyor, ama anlaşılan, Cemal Paşa bu görüşe iltifat etmemiş. Ardından 23 Ağustos'da "Orta Anadolu"dan gelen Refet Bey ve Kara Vasıf'la birlikte Ankara'da yapılan görüşmelerde, İzmir cephesi sorunu ele alınmış ve Refet Bey'in buranın kumandasını ele alması, kendisine kolordularca "mümkün olan" yardımın yapılması kararlaştırılmış. Ancak, Sivas Kongresi'nin açılması dolayısıyla 3. Kolordu Komutanı Salahattin Bey kendisinin Sivas'a gelmesine "kat'i lüzum" göstermiş. Mustafa Kemal ve arkadaşları da onu acele Sivas'a çağırmışlar. Böylece iş kalmış. Ali Fuat, İzmir cephesinin komutansız kalmasının doğurduğu sakıncalı sonuçlara örnek olarak, Aydın Kuva-yı Milliyesi'nin, Yunanlıların çekilmesini, yerlerine "başta İngilizler" İtilaf Devletleri'nin gelmesini isteyen 27 Ağustos günlü mektubunu gösteriyor.[164]

Bundan sonraki Batı Anadolu cephesiyle ilgili gelişme Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi'ne, onaylanmak üzere sunduğu Ali Fuat'ın bir telidir. Tel, Paşa tarafından Sivas Kongresi'nin ağzından askeri makamlara çekilmişti ve İngilizlerin İstanbul-Eskişehir-Konya demiryolunu işgal etme girişimleri karşısında alınacak tedbirleri sıralıyordu. Paşa Eskişehir bölgesi milli komutanlığına süvari kaymakamı Atıf'ın 23. Fırka bölgesi (merkezi Afyon) ve Alaşehir milli komutanlığına kaymakam Lütfi beylerin atanmış bulunduğunu bildiriyordu. Bunlara "millet namına her türlü salahiyet" verilmişti. Tekmil "hükümet-i mülkiye ve askeriyeyi" idareleri altına alacak, itaat etmeyenleri "millet namına" tutuklayacaklardı. Daha fazla ecnebi kuvvetlerin Eskişehir'in doğusuna geçmesine "son derecede vatanperverane" engel olacaklardı. Bu amaçla her türlü araçtan yararlanmak meşruydu. Kongre, haberi olmadan kendi adına çekilmiş bu teli onayladı. Ardından, Mustafa Ke-

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 178-81.

mal Ali Fuat'ın "Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Başkomutanlığı"nı önerdi ve onaylattı.[165]

Böylece, görünüşte, Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi bir başkomutana kavuşmuş oluyordu. O zamana değin 20. Kolordu komutanlığını ve komutan vekilliğini yapmış olan Ali Fuat, 9 Eylül'den sonra yalnız yeni sıfatını kullanacak, fakat fiilen ve kısmen de 20. Kolordu komutanlığına devam edecekti. Zira esas faaliyet alanı, İngilizlerin ve Damat Ferit'in o bölgede denetimi ele geçirebilmek için verdikleri mücadele dolayısıyla, Eskişehir olmuştur. Birinci ayrımda gördüğümüz üzere, Damat Ferit'in düşmesinden sonra Heyet-i Temsiliye, İstanbul ve Edirne dahil, Batı Anadolu'daki kolorduların başına Ali Fuat'ı müfettiş tayin ettirmek istemiş (3 Ekim 1919), fakat bunu başarmak bir yana, Ali Fuat'ı resmen 20. Kolordu komutanlığına bile iade ettirememişti. Paşa, anılarında, Ali Rıza hükümetinin önceleri 20. Kolordu komutanlığına iadesini ısrarla istemişken, birkaç gün sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat (Çobanlı) Paşa aracıyla bu komutanlıktan izinli ayrılmasının "daha uygun" düşeceğini bildirdiğini yazıyor.[166] Ali Fuat'ın dediği gibi hükümetçe bir ısrar olmuşsa, bu, olsa olsa Vahdettin'e karşı yapılmış olmalıdır. Demek ki bu ısrar başarısız olmuş, izinli ayrılması uygun görülmüş. Ama bu daha acayip, çünkü resmen o görevde olmadan, oradan nasıl izinli olunabileceği sorusu var. Sonuç olarak, Ali Fuat'ın orada bulunmaması isteniyordu. Bu durumda o da İzmir cephesine gidip Kuva-yı Milliye komutanlığı yapmayı düşünmüş olacak. Ali Fuat, bu komutanlığın büyük önemi üzerinde birtakım şeyler söylüyorsa da, gitme kararının hükümetin onun Ankara-Eskişehir bölgesinde bulunmaması arzusuna uymak isteğinden kaynaklandığı da düşünü-

İrade-i Seniye, s. 76-8. Cebesoy, bir yerde, tekmil kolorduların hazırlayacakları milli teşkilat ve harekâtın "Kuva-yı Milliye umum komutanı" olarak kendisi tarafından idare edildiğini yazıyor. Bu yeni sıfat ve yetkiyi doğrulayan başka bir kaynağa rastlamadım. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 261.

[166] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 243-4.

lebilir. Yani, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti için Ankara-Eskişehir bölgesi ve 20. Kolordu belki birinci önceliği haizdir, fakat hükümete fazla ters düşmemek için, Ali Fuat'ın ikinci önceliği olan İzmir cephesine gitmesi düşünülmüştür. Paşa 15 Ekim'de hareket edecekti, fakat hükümet bu sefer de buna engel olmuştur.[167] Demek ki Babıâli, en azından bu konuda bir şeye "hayır" dediği zaman, sözünü dinletebiliyordu. Muhtemelen nedeni de, hükümetin bu arzusunun İngilizlerin tutumundan kaynaklanıyor olmasıydı. Unutmamak gerekir ki, Ali Fuat Eskişehir'de İngilizlerle karşı karşıya gelmiş ve görünüşe göre, belki silahların patlamasına ramak kalmıştı.

Heyet-i Temsiliye 23 Ekim'de aldığı bir kararla, Refet Bey'in Aydın Cephesi Kuva-yı Milliye komutanlığını üstlenmesini ve Ali Fuat'ın kolordusu başına dönmesini "müttefikan münasip" gördü.[168] Ekim ayının son günü Refet Bey Denizli'ye geldi, 57. Fırka Komutanı Miralay Şefik ve Heyet-i Merkeziye üyelerince karşılandı. Ertesi günü Nazilli'ye hareket etti. Demirci Mehmet Efe zeybekleriyle onu karşıladı. Durumu inceleyen Refet Bey, Efe'nin çevresinde "bir münafık çemberi" bulunduğunu keşfetti. Fırsat bulduğunda Efe'nin mührünü taşıyan ve Hürriyet ve İtilafçıların Antalya'dan getirtmiş oldukları Nuri Bey'in görevine son verdirdi. Yerine kendisi mühürdar oldu. Efe'nin karargâhında gereksiz bir kuruluş olan Harekât-ı Harbiye Reisliği'ni ilga ettirerek buradaki subayları birliklerine iade ettirdi. Cepheyi dolaşıp genel durumu inceledi. Mart 1920 sonuna kadar Nazilli'de kaldı. Kasım sonunda 12. Kolordu Komutanı Fahrettin (Altay) Nazilli'ye kadar gelip Refet Bey'in yanma Binbaşı Nazım Bey'i verdi.[169]

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 241-4.

[168] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 31. Bu sırada Ali Fuat'ın Seyitgazi'de bulunduğu, daha güneye gitmesinin yeni hükümetin müdahalesiyle durdurulduğu anlaşılıyor. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 242.

[169] Asaf Gökbel, *Milli Mücadele'de Aydın* (Aydın, Coşkun Matbaası, 1964), s. 388-91; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 49-50. Oysa Heyet-i Temsiliye, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'dan, Refet Bey'in ▷

Fakat Refet Bey'in buradaki çalışmaları pek başarılı olmadı. Atatürk, *Nutuk*'ta, Refet Bey'in Demirci Efe'den kumandayı almaya gerek ve yarar görmedi, ya da, "kim bilir, belki de kumandaya vaziyet ettirilmemiş" diye alaylı bir ifade kullanıyor.[170] Refet Bey'in Efe'nin maiyetinde kurmay gibi çalıştığını, yerel koşulları yakından tanıyan birinin kararını uzaktan değiştirmenin zor olduğunu söylüyor. Refet Bey, kendiliğinden aralıkta Balıkesir'e gelerek İngilizlerle görüşmelere girişti. Heyet-i Temsiliye, 2 Aralık kararında ulusal örgüt mensuplarının ve özellikle Heyet-i Temsiliye üyelerinin "hiçbir suretle" İngilizlerle temasının arzu edilmediğini açıkladı.[171] Yine, kendiliğinden, Refet bir Fransız torpidosuyla İstanbul'a gitti, bazı arkadaşlarıyla görüşmeler yaptı ve Bursa'ya geldi. Atatürk, bütün bunları hafiflik olarak değerlendiriyor ve sonuç olarak Aydın ve Salihli cephelerinde "ciddi bir sevku idarenin" kurulamadığını söylüyor. Cebesoy da aynı sonuca ulaşıyor ama nedenini İtilaf Devletleri'nin müdahalesi ve hükümetin tavır alması sonucu cephedeki "gayri tabii vaziyete" bağlıyor.[172] Gerçekten, gördüğümüz gibi, Ali Fuat'ın kendisinin de bu cepheye gitmesi önlenebilmişti. Cemiyet kendini o denli kısıtlı sayıyordu ki, 16 Kasım'daki bir kararıyla Refet Bey'in takma adla kumanda etmesini kabul etti.[173] Gerçekte Refet Bey'in pek kumanda edemediği anlaşılıyor. Bunun nedenini en veciz biçimde anlatan, Refet Bey'in, Binbaşı Nazım'ın, Refet Bey'in yaveri Hikmet'in, emir subayı Ferruh'un aylıkları olan 150, 50, 20, 15 lirayı, Heyet-i Umumiye kararıyla, Hareket-i Milliye - Redd-i İlhak Heyet-i Merkeziyesi'nden almakta oluşlarıydı.[174]

◁ yanına verilmek üzere dört-beş subay istemişti. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 47.

[170] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 283-5.

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 68. *Nutuk*'taki 22 Aralık tarihi herhalde yanlıştır, doğrusunun 2 Aralık olması gerekir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 284.

[172] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 244

[173] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 58. Herhalde karar Cemal Paşa'nın talebi üzerine alınmıştı, çünkü bunun ona bildirileceği belirtiliyor.

[174] Gökbel, a.g.e., s. 390-1.

Bu durumdan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin örgütsel birliği sağlayamaması, Harekât-ı Milliye - Redd-i İlhak'ın bağımsızlığını sürdürmek konusunda uzun süren ısrarı anlaşılıyor.

6. VAHDETTİN'İN DEMOKRATİK-ULUSÇU HAREKET KARŞISINDA DURUMU

12. Saray'ın Tavrını Açıklayan Bazı Davranışlar: *Mutlakıyete Dönüş* kitabımda Vahdettin'in meşrutiyete yönelik bir çeşit karşı-ihtilal hareketinin başını çektiğini göstermeye çalışmıştım.[175] Burada Vahdettin'in ya da hükümetin Saray'ın siyasal hayattaki mevkiini kuvvetlendiren bu döneme ait icraatından bazı örnekler verilecektir. Bu örneklerden bir bölümü Saray'ın malvarlığı ile ilgiliydi. 9 Ekim'de Meclis-i Vükela'nın önüne gelen bir mesele, Alibey köyünde, Çoban Çeşmesi'ndeki tuğla fabrikası ve arazisinin Maliye hazinesine mi, yoksa Hassa hazinesine mi ait olduğu idi. Saray'ın burada fa-

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I'de Vahdettin'in kuruntularını artıran bir olay olarak Yıldız yangınından (8/9 Haziran) söz etmiştim (s. 413-5, 596). Olayla ilgili başka bazı bilgiler yararlı olabilir. Fransız istihbaratı, "iyi bir kaynaktan" Ali Kemal'in bu konuda Padişah'a yazdığı bir mektubun metnini ele geçirdiğini bildiriyordu. Ali Kemal, bunda, kişisel olarak yürütmekte olduğu soruşturma son bulmamış olmasına rağmen, yangının önceden hazırlanmış bir suikast olduğunu düşündüren bilgiler toplanmış olduğunu haber veriyordu. Ayrıca, İngiliz polisinin maddi ve manevi yardımlarını övgüyle andığı gibi, onların bilgili tavsiyelerini almaktan geri kalmadığını söylüyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 27, s. 23 (16 Haziran). İngiliz Komiserlik Müsteşarı T.B. Hohler'in daha önce anılan raporundan yangın çıktığında kapıların kilitli olduğunu, Vahdettin'in gecelikle pencereden kaçmak zorunda kalmış olduğunu öğreniyoruz. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 855. Başka bir kaynağa göre, yangını çıkaran haremden bir kadındı. *Morning Post*, 4/11/1919. Olaydan önce de Vahdettin'in tabanca taşıdığı, yani bu tür gelişmelere karşı tetikte olduğu anlaşılıyor. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 140-1; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2101. Bir kaynağa göre ulusçular her yere sızmış bulunuyorlardı. Hatta bunlardan biri her gün Padişah'la uzun görüşmeler yapabilecek bir yerdeymiş. Berthe Georges - Gaulis, *Angora Constantinople Londres* (Paris, Armand Colin, 1922), s. 59.

al, çekişmeci bir tavır takındığı görülüyor. Hükümetin takındığı çekingen tavır da belki tipik sayılabilir – tarafların mahkemeye gitmelerine karar verilmiştir.[176] Öte yandan 25 Aralık günlü bir gazete haberinden hanedan ödeneğinin artırıldığını öğreniyoruz.[177] Fakat çok daha önemlisi, Meclis-i Vükela'nın 8 Ocak 1920 günlü bir kararnamesiyle Hürriyetin İlanı'ndan sonra Saray tarafından Maliye'ye terk edilmiş bulunan taşınmaz, kurum ve ayrıcalıklarının Saray'a iade edilmesiydi.[178] Böylece Saray, devlet ülkesinin küçülmesinden ileri gelen nispetler içinde de olsa, Abdülhamit dönemindeki zenginliğine ve dolayısıyla, gücüne yeniden kavuşmuş oluyordu. Vahdettin'in karşı-ihtilal yönünde attığı somut adımlardan birinin bu olduğu şüphesizdir. Dikkat edilirse kararname Meclis-i Mebusan'ın açılmasından birkaç gün önce çıkarılıyordu. Denilebilir ki, kanun tasarısı olarak Meclis'e gittiği takdirde çıkabilecek itirazlar, Meclis'i bir oldubitti karşısında bırakarak hafifletilmek istenmiştir.

İş, mali imkânları artırmakla kalmıyordu. Söz konusu olan, manevi tatminler dahil, tam bir "restoration," bir geriyi dönüştü. Ve dikkat edilirse, bunlar, Damat Ferit'in sadareti zamanında değil, güya ulusçu-meşrutiyetçi akıma eğilimli olan, içinde Mersinli Cemal Paşa'nın Harbiye Nazırı bulun-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 9/10/1335, 446.

Sabah, 25/12/1335, 10815. Tabii önemli olan bu ödeneğin bütçe içindeki oranının artıp artmadığıdır.

[178] "1 Eylül 1324 ve 21 Nisan 1325 Tarihli İradat-ı Seniye Mucibince Hazine-i Hassa-i Şahane'den Cihet-i Maliye'ye Devdedilmiş Olan Emlak ve Arazi ve Müessesat ve İmtiyazatın Hazine-i Müşaraleyhaya İadesi Hakkında Kararname," *Takvim-i Vekayi*, 12/1/1336, 3747. Saray'ın elinden mali imkânların alınmasının ve genel olarak meşrutiyet ihtilalinin anlamı için bkz. S. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, soru 64, 84. *Alemdar*'da iki ay kadar sonra çıkan bir haber, kararnamenin daha yeni onaylanmış ve uygulamasına geçilmek üzere olduğunu haber veriyordu. Onayın ve tabii uygulamanın bu denli gecikmesi ve bu sıralara rastlaması ilginçtir. *Alemdar*, 8/3/1336, 447-2747. Yüksek Komiserlerin 5 Mart günlü toplantısında bu konuda hazırlanan ortak bir notanın onaylanıp imza edildiğini öğrenmiyoruz. Belki uygulamaya geçmek için İtilaf'ın onayı bekleniyordu. (Ne yazık ki notanın içeriğini not etmemişim.) Foreign Office 371/5163, E 2144/23/44.

duğu Ali Rıza Paşa kabinesi zamanında gerçekleştirilen tedbirlerdi. Manevi tatmin alanında göze çarpan bir olay, Abdülhamit'in haremağalarından Nadir Ağa'yı tahkirden dolayı, Üsküdar konaklar eski müfettişi Kaymakam Halil Bey'e İstanbul Muhafızlığı Ümera Divan-ı Harbi'nce 3 lira para veya 12 gün hapis cezasının verilmesiydi (17 Ocak 1920).[179] Daha ilginç bir örnek, Vahdettin'in 19 Şubat günlü bir iradesiydi: "329 senesinde merhum Mahmut Şevket Paşa vakası üzerine gıyaben idama mahkûm edilmiş olan Kaymakam Zeki Bey'in mahkûmiyeti esnasında ikametgâhında haczedilen eşyanın aynen hıfzı icap ederken satılmış ve bu sebeple kıymetlerinin memur-u mesulleri olan o tarihteki Divan-ı Harb-i Örfi ve heyet-i tahkikiye reislerinden tazmini icap etmiş olduğundan o zamanda Divan-ı Harb-i Örfi reisi bulunmuş olan 12. Kolordu sabık komutanı Mirliva Remzi Paşa'nın Erkân-ı Divan-ı Harb-i Mahsusu'nca icra-yı muhakemesini irade eyledim."[180] Vahdettin'in böyle bir "devr-i sabık" girişimini en azından tasvip etmiş olması, ayrıca "tazmini icap etmiş olduğundan" gibi kesin ve önyargı gösteren iadenin kullanılmış olması anlamlıdır. Daha da anlamlı olan, Kaymakam Zeki Bey'in Vahdettin'in pek yakını, eski kayınbiraderi ve Mabeyn-i Hümayun Hademe ve Mızıka komutanı oluşuydu.[181] Bu tarihte Vahdettin'in neredeyse tabiatına aykırı bir biçimde, ihtiyatsız sayılabilecek bir cesaretle açık oynamakta olduğu göze çarpıyor.

[179] *Takvim-i Vekayi*, 22/1/1336, 3756.

[180] Sadrazam ve Harbiye Nazırı'nın imzaları da eklenmişti. *Takvim-i Vekayi*, 25/2/1336, 3785.

[181] Mahmut Şevket'in öldürülmesiyle başlayan darbe girişimi başarıya ulaşsaydı Zeki Bey Merkez Komutanı olacaktı. Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki* (İstanbul, Hürriyet Y., 1975), s. 94. Zeki Bey, Vahdettin'in ikinci karısı, tek oğlu Ertuğrul'un annesi İnşirah Hanım'ın ağabeyi idi. Bir kıskançlık sorunundan ötürü, Vahdettin tahta geçmeden ondan ayrılmış ve boşanmıştı. Buna rağmen Zeki Bey, Vahdettin'in çok yakınıydı ve nitekim onu sonradan yurtdışına yanında götürecekti. Hısımlık dışında, aynı siyasal görüşlere bağlı oldukları için de ikisinin bu denli yakın olduklarını söylemek herhalde yanlış olmaz. Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Gurbet Cehenneminde* (İstanbul, Sebil Y., 1968), s. 15, 23-4.

Kamu ilişkileri yönü de ihmal edilmiyordu. Vahdettin, kasımda Beykoz köşkünü İzmir yetimlerine, aralıkta Kalender Kasr-ı Hümayunu'nu İptidai Ziraat Müessesi yapılmak üzere Türk Çocukları Çalıştırma Derneği'ne, ocakta Kâğıthane sırtlarında "tahminen" 130 bin lira değerindeki kendine ait arsayı Ermeni yetimlerine "terk ve teberru" eyliyordu.[182] Bu, olumlu propaganda yönüydü. Bir de karşı tarafa yönelik olumsuz propaganda örneğinden söz edilebilir. Ali Rıza hükümeti atanıp bu hükümetle Heyet-i Temsiliye arasında anlaşma olduktan sonra Padişah'a bir teşekkür teli çekilmiş ve Sadrazam onun ağzından bunu cevaplandırmıştı.[183] Bir de, Damat Ferit'in Anadolu'dan Saray'a gönderilen tellere koyduğu ya da Vahdettin'in ona koydurduğu ambargoyu bizzat huzura çıkarak kıran, böylece Sivas'ın isteklerinden Padişah'ı "haberdar" eden "Elena kahramanı" Müşir (Deli) Fuat Paşa'ya bir teşekkür teli gönderildi. Fuat Paşa, verdiği cevapta, Padişah'ın bir sözünü naklediyordu: O, "milli ordunun" amacının her türlü tarafgirlik ve ihtirastan uzak ve yalnız mülk ve milletin selametini sağlamaya yönelik olduğuna inandığını söylemişti. Burada demokratik-ulusçu hareket için kullanılan "milli ordu" deyimi ilginçtir, zira dolaylı olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin millet ya da halk temsilciliği niteliğini reddediyordu. Buna göre kongreler belki göstermelikti. Anadolu hareketi, yalnızca bir ordu hareketiydi.[184]

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 78 (25 Kasım); *İrade-i Milliye*, 15/12/1335, 12/1/1336, 16, 20; *Takvim-i Vekayi*, 14/1/1336, 3749. *Orient News*'un haberine göre Padişah, her yıl 1 Mayıs'ın herhangi bir nedenle gecikmiş nikâhların kıyılacağı bir gün olmasını irade etmiş. O gün evlenenler hiçbir masraf yapmayacaklar, davetliler hediye getirmeyeceklerdi. Törende memurlar bulunacak, doğacak ilk çocuklara Padişah'ın çocukları olan Ertuğrul, Ulviye, Rukiye adları verilecek, bileklerine vali tarafından bilezik takılacaktı. *Orient News*, 26/2/1920, 216.

[183] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1076-7 (V. 138-9).

İrade-i Milliye, 12/10/1335, 7. Bir süre sonra *Peyam-ı Sabah*'ta çıkan "Saltanat ve hilafet" başlıklı bir yazıda, Mustafa Kemal'den "Koca Kabakçı" diye söz ediliyordu. Daha çirkin bir biçimde, aynı şey yapılıyor, yani Anadolu hareketi bir yeniçeri isyanına benzetilerek bunun ulustan ya da halktan kaynaklandığı yadsınmış oluyordu. *Sabah*, 17/1/1336, 1083[illegible].

Bu olayla ilgili bir hükümet kararını da burada gözden geçirmekte yarar vardır. Posta ve Telgraf Başmüdüriyeti, Padişah'a çekilen tellerin Sadaret'e verilmesinin "meşrutiyeti müteakiben ve ahiren" bildirilmiş olduğunu söylüyor, fakat bu konuda yazılı bir emir olmadığı için, hareket tarzını belirleyecek bir yönerge istiyordu. Meclis-i Vükela, meşrutiyet ilkeleri gereğince Saray'a çekilen tellerin Sadaret'e verilmesine, cevap yerine geçen irade-i seniyelerin de yine Sadaret vasıtasıyla bildirilmesi gerektiğine, uygulamanın da bu yönde olduğuna karar verdi.[185] Bu soru ve kararda Saray'ın bir müdahalesinin olup olmadığını kestirmek zordur. Ne var ki, meşrutiyetçi bir çizgide alınmış olan kararın, Vahdettin'i bir açıdan hoşnut etmiş olabileceği düşünülebilir. Şöyle ki, Damat Ferit'in son kabinesi zamanında olduğu gibi, Babıâli ile Anadolu arasında ilişkiler tekrar koptuğu takdirde, Anadolu'nun doğrudan Padişah'ın hakemliğine başvurması imkânı resmi bir kararla peşinen önlenmiş oluyordu.

13. Saray ile Cemiyet'in İdeolojik Düzeyde Mücadelesi: Karşı-ihtilalin ideolojik düzeyde de faaliyet göstermesi beklenebilirdi. Bu faaliyeti gösterenlerin, bu sayede hilafeti ve onun nüfuzunu, dolayısıyla Saray'ı ve Vahdettin'in nüfuzunu pekiştirmeyi umdukları söylenebilir. Bir örnek, Fetvahane'de fuhuş üzerine bir görüşme yapılmasıydı.[186] Öte yandan eylül ayında Polis Müdürlüğü Müslüman kadınların parklara girmesini yasaklamış bulunuyordu.[187] Yine başka bir örnek, Türkçe *İstanbul* gazetesinin 6 Kasım sayısındaki "Kadın Zihniyeti" yazısının Padişah tarafından "bütün âlem-i İslamı rencide edecek" nitelikte bulunarak hükümetin dikkatinin çe-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 23/10/1335, 495.

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 68 (5 Ekim).

M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 241 (16 Eylül günlü *İkdam*'dan). Belki savaş ve mütareke koşullarının sonucu olan tutucu bir akımın toplumda varlığından da söz edilebilir. Kayseri mebusu Rıfat, kadın oynatmanın Anadolu'da yasaklanması için kanun teklif ettiğini, Konya Vilayet Umumi Meclisi'nin kumar, işret, fahişe oynatmanın önüne geçilmesi için Dahiliye'ye başvurduğunu görüyoruz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 152 (23 Şubat); *Alemdar*, 15/3/1336, 453-2753.

kilmesiydi. Bunun üzerine hükümet, yazarın ve sorumlu müdürün Divan-ı Harbe verilmesini kararlaştırdı.[188] Bilindiği gibi, öteden beri kadınlarla, onların kaçgöçü ile uğraşmak din bütünlüğünün, dinsel duyarlığın simgesi olmuştu. Fakat Vahdettin bu konuda hayli açık bir tutarsızlık örneği vermekten de geri kalmamıştır. Associated Press ajansının muhabiriyle aralık ortasında yaptığı mülakatta, yapılması gereken işlerden biri olarak, Türk kadınlarının serbestleşmesinden söz etmiştir. Hemen ardından, bunun, en iyi Müslümanlık çerçevesi içinde olacağını söylemişse de, Amerikalı kadınların statüsünün buna en uygun olacağını da belirtmiştir. (Arada namus, iffet, aile inşası kavramları da dile getiriliyordu.) Nihayet Amerika'nın Müslümanlarca yüzyıllardır uygulanmakta olan içki yasağına yönelmesini memnuniyetle gözlemlediğini söylemiştir.[189] Vahdettin haklı olarak, çağdaş bir akım olan meşrutiyetçi-ulusçu hareket karşısında nüfuzunu artırmak için hal-

[188] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 10/11/1335, 529; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 241. Türkgeldi bu konuda bazı ayrıntılar veriyor. Yazıda Vahdettin'i en çok sinirlendiren, İslam kitaplarından "Kütüphanelerdeki küflü kitaplar" diye söz edilmesiydi. Sadaret ve Meşihat'e yazılacak yazıya "Neşriyat-ı vakıayı âlem-i İslam namına halife sıfatıyla lanet ve kemal-i nefret ile protesto ediyorum" ibaresini aynen koydurdu. O güne dek Padişah'ı bu denli hiddetli görmemiş olan Türkgeldi, daha sonra gazetenin sahibi Sait Molla'nın Adliye Müsteşarı olmasına şaşıyor. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 251-2. Buna benzeyen başka bir olayı *Alemdar* "Muhterem Babamız Büyük Padişahımız Milletin Ahlakiyle Yakından Alakadardır" başlığıyla haber veriyordu. Celal Nuri, *İleri*'de "Tâcire-i Fâcire" diye bir tefrika yayımlıyormuş. Vahdettin bu konuda kovuşturma istemiş. *Alemdar*, 5/1/1336, 385-2685. Başka bir haber: "İslam hanımlarından mürekkep gruplar tarafından bazı mehafilde musiki müsamereleri verildiği ve erkek ve kadın yüzlerce samiin muvacehesinde icra-yı ahenk edildiği haber alındığından bahisle ehl-i İslamın hazin ve matemi bir devre geçirmekte olduğu şu sırada adab ve vekar-ı dini ili mütenasip olmayan bu gibi içtimaların men'i için makam-ı Meşihat-ı Aliye'den daire-i mütealikasına işar-ı keyfiyet edilmiştir." *Alemdar*, 27/1/1336, 406-2706.

[189] *The Times*, 17/12/1919 (Reuter'in 16 Şubat New York haberi). *Açık Söz*'de (5 Ekim) Abdülmecit'in Türk kadınları hakkında bir demeci varmış, maalesef göremedim. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 68. (Bu sırada İngilizlerin İstanbul'u Türklerden alma niyeti ortaya çıktığı için Vahdettin başka devletlere, bu arada ABD'ye yaklaşma siyaseti gütmekteydi.)

kın dinsel bağnazlığına hitap etmek, bunu körüklemek zorunda olduğunun farkındaydı. Bu, Müslüman sömürgeleri olan İtilaf Devletleri için de –manevi nüfuzunu onlardan yana kullanmak şartıyla– çekici olabilirdi. Fakat ABD gibi Müslüman sömürgesi pek olmayan ülkeye şirin gözükebilmek için azıcık ilerici bir hava vermek gerekiyordu. Mamafih, Vahdettin'in, kadın konusundaki ilericiliği yüksek dozda dindarlıkla karıştırmaya ve ABD'nin tutucu yanını belirtmeye özen gösterdiği göze çarpıyor.

Karşı-ihtilalin ideolojik savaşını en etkin biçimde yürüten örgütlerden biri, ilk başkanı Mustafa Sabri Efendi olan Teali-i İslam Cemiyeti'ydi.[190] Ocak 1920'de bu cemiyet, şarap ve içki aleyhinde bir bildirge yayımlayarak kamuoyunun dikkatini çekti.[191] Ama Cemiyet asıl hamlesini şubatta, ihtimal kabine değişikliğinin kokusunu alınca yaptı. 15 Şubat'ta Cemiyet'in "Mesele-i Hilafet" konusunda İtilaf Devletleri'ne bir muhtıra verdiği duyuruldu. Bunda, Halife'nin bütün Müslüman dünyasının temsilcilerinden oluşacak bir şûra-yı hilafet toplaması, İtilaf Devletleri'nin sömürgesi olan Müslüman ülke temsilcilerinin ise sömürgeci hükümetler tarafından seçilmesi öngörülüyordu.[192] Hilafeti, sömürgeci devletler gözünde, ve özellikle en çok Müslüman sömürgesi bulunan İngiltere gözünde zararsız, hatta yararlı kılmak için yıllar önce Mehmet Murat'ın ortaya attığı tasarı, şimdi İngilizlere şirin görünmek için yeniden "ısıtılıp" öne sürülmekteydi.[193] Fakat

Said-i Kürdi yönetim kurulu üyesiydi. Bilgi için: *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 318-9. Darülhikmet-i İslamiye de faaliyet gösteren bir örgüttü. Gazetelere verdiği bir ilanda 23 Ocak Cuma günü Mustafa Refik, Seyyit Nesip, Hoca Rasim, Şeyh Remzi, Hoca Nurullah'ın hangi camilerde vaaz verecekleri duyuruluyordu. *Alemdar*, 22/1/1336, 401-2701.

[191] *Peyam-ı Sabah*, 6, 17/1/1336, 10827, 10838. Daha sonra alenen içki içen memurlar hakkında tamim çıkacaktı. *Peyam-ı Sabah*, 13/2/1336, 10865.

Peyam-ı Sabah, 15/2/1336, 10867. İngiliz istihbaratına göre muhtıra fikri Ahmet Fazıl Hoca'dan çıkmıştı ve İngilizlere yaranmak amacını güdüyordu. Rapor, Cemiyet'in, ulemanın muhalif kanadını temsil ettiğini söylüyor. Foreign Office 371/5166, E 1940/262/44 (25/2/1920 raporu, no. 57).

Mehmet Murat, *Tatlı Emeller, Acı Hakikatler* (İstanbul, Matbaa-i Amedi, 1330), s. 16-9; S. Akşin, *31 Mart Olayı*, s. 258-9. İngiltere'ye şirin gö- ▷

anlaşılan, Fransa'yı ihmal etmek Cemiyet'e ihtiyatsızca bir davranış olarak görünmüş olacak ki, Fransız basınının, bu arada *Temps*'ın Türkiye'yi bolşevizme karşı muhtemel bir kale olarak göstermesinden de yararlanılarak, bolşevikliğin İslamlığa aykırı olduğu açıklandı.[194] Fakat fikri sorulan şeyhülislamın, bolşeviklik üzerine yeter bilgisi olmadığı gerekçesiyle görüş bildirmekten kaçınması, ortalığı karıştırdı. Cemiyet iddiasını tekrarladı, Mustafa Sabri'den de destek gördü. *Alemdar*, bunun üzerine şeyhülislama soruyu tekrar yönelttiyse de, aynı cevabı aldı. Olayı bildiren Defrance, buna rağmen, Kafkasya'dan gelen haberlere bakılırsa, Türk halkının faal unsurlarının bolşeviklikten yana çıktıklarından şüphe olmadığını ileri sürüyordu.[195] Orduda da bu tür etkiler gözlemlenebilmektedir. Ocak ayında çıkan bir habere göre birkaç ay önce açılan, "ananat-ı diniye ve milliyemize" uygun bir subay serpuşu bulmak için açılan 200 lira ödüllü yarışmaya gelen 30 örnekten hiçbiri kabul edilmemişti. Kısa bir süre sonra, yarışmaya gelen serpuşların, Askeri Müze'den çıkarılacak serpuşlarla birlikte yeniden inceleneceğini öğreniyoruz.[196]

Saray'ın tutucu yöndeki mücadelesine karşı Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başka yönde, medeniyetçilik diyebileceğimiz bir düzlemde mücadele veriyordu. Fakat bu mücadele, Türkiye'nin yazgısını belirleyecek olan Paris Konferansı'nı etkilemek üzere, özellikle dış dünyaya yönelikti. Türkiye, uygar bir ülke olduğunu kanıtlamalıydı ki, Kon-

◁ rünmek kadar, İngiltere'yi şirin göstermek söz konusuydu. *Peyam*, C. Buchanan'ın Irak hakkındaki bir yazısı "Basra Aysa'nın en Zengin Limanı Olacak" başlığıyla veriyordu. Daha sonra, *Alemdar*'da "Irak'ın İnkişafı" başlıklı bir yazıya rastlıyoruz. *Peyam*, 5/10/1335; *Alemdar*, 2/1/1336, 382-2682.

[194] *Peyam-ı Sabah*, 17/2/1336, 10869.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 92, s. 104 (28/2/1920). Bu arada Teali-i İslam Cemiyeti hiçbir fırkanın aleti olmadığını da duyurmak ihtiyacını duydu. *Peyam-ı Sabah*, 22/2/1336, 10874. Bkz. Ayrıca: *Peyam-ı Sabah*, 24/2/1336, 10876.

[196] *Peyam-ı Sabah*, 22/1 , 6/2/1336, 10843, 10858; *Alemdar*, 22/1/1336, 401-2701. Anlaşılan, Cihan Savaşı'ndaki kalpağı değiştirmek için "katî" bir niyet vardı.

ferans ona sömürge muamelesi yapmasın. Tabii, Avrupa'yı bu yönde etkilemek isteyen yalnız Anadolu hareketi değildi. Padişah dahil, bir yerde herkes Avrupa'ya Türkiye'nin uygar olduğunu, ya da en azından uygar olacağını ispat etmek çabasındaydı. Padişah'ın sağ mücadelesi, daha çok içe ve Anadolu'ya yeniden egemen olabilmeye, ulusçu-meşrutiyetçi hareketi silmeye yönelikti. Ama tutucu-sağ mücadelenin kısmen de dışa, hilafeti İngilizlere "satmak" amacına da yöneldiğini gördük.

Muhalefetin akıllı ve ılımlı kalemi Lutfi Fikri, hedefi şöyle belirliyordu: "Evvela dünyaya memleketimiz hakkında iyi fikirler verdirmek, saniyen o iyi fikirlere, hüsn-ü takdirlere muvafık bir hale gelmeye çalışmak..."[197] *İrade-i Milliye* ise konuya verdiği önemi şöyle belli ediyordu: "Amerika mehafil-i siyasiyesi harekât-ı ahire-i milliyemizi son derece takdir ederek bunun milli ve medeni bir mahiyeti haiz olduğunu tasdik ediyorlar."[198] Fakat medeniyetçilik mücadelesini en ileri götüren yerlerden biri herhalde Erzurum'du. Bu konuda Kâzım Karabekir'in önemli payı olduğu tahmin edilebilir. Kentte çıkan *Albayrak* gazetesinden bu tür etkinlikleri izlemek mümkündür. Gazete, "Türk gazetesi" olduğunu duyuruyordu. "Müdürü, başyazıcısının" Süleyman Necati, "idare yerinin" Erzurum Taş Mağazalar karşısında Türk "basma evi" oluşundan, gazetenin sade dil kullanmak yönünde bir çaba içinde olduğunu anlıyoruz.[199] "Gürbüzler" ve "Leyli Eytam" okullarının teftiş töreninin yapıldığını, "sanat-ı temsil" yeri olacak olan "İbret Evi"nin açıldığını, gazete sütunlarında "Temaşa Tenkitleri"nin yer aldığını, "medeni ihtiyaçlardan" olan musiki alanında çalışmalar yapmak üzere "Musiki Derneği"nin açılıp öğretime (org, keman, ud, kanun) başladığını aynı gazeteden öğreniyoruz.[200]

Sabah, 14/12/1335, 10804.
İrade-i Milliye, 12/10/1335, 7
Albayrak, 18/8/1335.
Albayrak, 11, 29/1, 8/2, 11/3/1336, 59, 63, 66, 75. Mithat imzalı bir yazı: "Bir Milletin Tarihini Yaşatan en Büyük Âmil Müzeleridir" (12 Şubat, 67). ▷

İrade-i Milliye'de de medeniyetçi bir başyazıya rastlıyoruz: "Asri Zihniyet ve Tenakuzlarımız." Bu imzasız uzunca yazı, çağdaş zihniyet ve bağımsızlık konusunda açık, kesin tutumu, denetli bir coşkuyu dile getiren üslubuyla, bir ihtimal Mustafa Kemal'in kaleminden çıkmış olabilir. Yazı, asrileşmeyi, aydınlar için bir mütearife kabul etmektedir: "Bugün memleketimizin mukadderatı üzerinde az çok haiz-i tesir bulunan mütefekkirlerimizin hiçbiri yoktur ki memleketin selameti ve atisi mevzubahs olduğu zaman birinci şart olarak asrileşmek zihniyetinin lüzumundan ve asrın hâkim olan esaslarına göre yapılacak ıslahat ve terakkiyata istinaden ispat-ı beka ve mevcudiyet eylemek fikrinden fariğ olsun." Fakat nedense düşünce düzleminde kabul edilenler uygulamaya ve eyleme dönüştürülmüyordu, eylemle düşünce arasında çelişkiler "mütemadi bir gaflet, hastalık şeklindeydi." Kaynağında "Şarkta hissiyatın fikirler üzerine galebesi", "terbiye-i iradenin noksanı, kabul ettiğimiz fikirlere ve nazariyelere göre efal ve harekâtımızın idaresinde henüz meleke peyda edememiş olmamız" gibi nedenler olabilirdi. Yazar daha sonra asri zihniyeti tanımlıyor: "... ilim ve fennin, terakkiyat-ı umumiyenin bu güne kadar vücuda getirmiş olduğu umdelere istinat edebilmek, onlarla kabil-i telif olmayan ananat ve esasatı tâdil ve ıslah ederek istikbale kuvvet ve itimat ile yürümektir."[201]

◁ İbret Evi'nde oynayan "ibretler", "Casus, Anafor Mehmet" (Komedi) ve güncel bir konu, "Maraş Cinayetleri" (1, 12 Şubat, 64, 67). İbret Evini, Kâzım Karabekir, metruk Belediye gazinosunu düzenleterek kurdu, 23 Ocak'da açılışı yapıldı. Ayrıca subaylara her hafta askeri ve sıhhi konferanslar veriliyormuş. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 455.

[201] *İrade-i Milliye*, 15/12/1335, 16. Asri zihniyetin "milletlerin hayatına" uygulanması daha esnek biçimde tarif ediliyor: " bugünün halk ve millet, vahdet ve müsavat gibi uzun asırların erike-i irfanı üzerinde ilan-ı hâkimiyet eden esaslarını ananat-ı kadimesiyle, temayülat-ı ruhiyesiyle esasat-ı diniye ve itikadiyesiyle mezc etmek, terakkiyat-ı beşeriyetin her şubede vücuda getirdiği menabi-i cedideden evsaf-ı milliyesindeki hususiyetlere göre istade (istifade?) ederek saadet-i umumiyeye çalışmak, kavi, muktedir, munevver ve müteşebbis fertlerden mürekkep ve samimi bir tesanütle yekdiğerine merbut bir Türkiye halinde milletler cemiyeti arasına (?) karışarak mevcudiyetini ve hakk-ı bekasını isbat ve iddia etmektir."

Birçokları, seçimlerin sağlıklı bir biçimde yapılmasına, Batı dünyasında bunun, Türklerin uygarlıkları hususunda yapacağı etki bakımından önem veriyorlardı. Dahiliye Nezareti'nin 16 Ekim genelgesinde "Vatan ve memleketin menfaat-i hakikiyesi ahkâm-ı kanuna tamamen tevfik-i hareket edilmek suretiyle intihabatın cihan-i medeniyet nazarında âra-yı hakikiye-yi milleti tecelli ettirecek bir netice vermesindedir." deniyordu. Bir ay kadar sonra, 12 Kasım günlü genelgede ise " intihabatın neticesi bugün âlem-i medeniyet önünde rüşd-ü siyasisini tayin için miyar ittihaz ..." edileceği belirtiliyordu.[202] Afyonkarahisar'da görevli olan Fransız Binbaşı Labonne'un 31 Ekim raporunda ise, Avrupa'yı ve kendilerini ülkelerinin tamamen uygar olduğuna inandırmak için Türk ulusunun önderlerince alınan göz boyama tedbirlerinin başında seçimlerin geldiğine işaret olunuyordu.[203]

Fakat uygarlık konusu açıldığında, kadın meselesi çok kez ön düzleme geçebiliyordu. İstanbul'da, İzmir'in işgalini müteakip yapılan mitinglerde Halide Edip gibi bazı hanımların verdikleri söylevler bilinen bir hususdur.[204] Kadın faaliyetlerinin başka bir yönü, Anadolu'nun bazı yerlerinde kurulan kadın dernekleridir. *İrade-i Milliye*'de bunların çalışmaları üzerine bir hayli bilgi edinebiliyoruz. 5 Aralık'ta Sivas kadınları Numune İnas Mektebi'nde toplandılar, Vali Reşit Paşa'nın eşi olan Melek Reşit bir söylev verdi. Bunun sonucunda Saray'a, Sadaret'e, Dahiliye Nezareti'ne, ABD ve İtilaf Devletleri'nin İstanbul temsilcilerine teller çekildi, bir de dernek doğdu: Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti.[205] Bu sırada Erzurum kadınları da benzer faaliyetler gösteriyorlar-

Sabah, 19/10, 15/11/1335, 10748, 10775.
Ministère des Affaires Etrangères, c. 91, s. 124-7.
İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 305-8.
İrade-i Milliye, 8, 22/12/1335, 15, 17. Cemiyet'in kâtibe-i mesulü Şefika Kemal'di. 22 Aralık'ta *İrade-i Milliye*, Cemiyet'in nizamnamesini yayımlamıştır. Cemiyet'in yazışmaları için bkz.: Bekir Sıtkı Baykal, *Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti* (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1986).

dı.[206] Daha sonra, Erzurumlu Müslüman kadınların Muradiye Camii'nde toplanıp yine teller çektiklerini, Amasya Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin toplantısında Reis'e Asiye Remzi'nin nutuk verdiğini öğreniyoruz.[207] Sivas'taki Cemiyet, şubatta "Loyd Corc Cenaplarına," Binbaşı Poincaré'ye, İngiltere ve İtalya kraliçelerine de tel çekti.[208] Ali Rıza hükümetinin düşmesi üzerine Cemiyet, Âyan ve Mebusan meclislerine tel çekmiştir.[209] Sonraki bazı haberler, kadın derneklerinin Maraş ve İzmir mücahit ve felaketzedelerine yardım işine sarıldıkları, bu arada Akşehir'de Hilal Kadınları Cemiyet-i Hayriyesi'nin kurulduğu yönündedir.[210] Bahsi kapatırken, *The Times*'ın İstanbul muhabirinin Levanten çevrelerine atfettiği bir görüşe de yer verelim. Bu çevrelere göre, İstanbul Osmanlı Devleti'nin elinden alınırsa, doğacak sakıncalardan biri, kadınların özgürleşme hareketinin gecikmesi olacaktı.[211]

14. Abdülmecit Etkeni Bertaraf Ediliyor: *Mutlakıyete Dönüş*'te anlatmaya çalıştığım gibi, Veliaht Abdülmecit, kendisini adeta tamamen ulusçu-meşrutiyetçi hareketin koşutunda gösteren, Vahdettin'e karşı ısrarlı ve faal bir muhalefet gütmüştü. Ne var ki, Ali Rıza hükümeti döneminin başlarında Abdülmecit'in muhalif tutumundan vazgeçtiği göze çarpıyor. 7 Kasım'da *Sabah* Abdülmecit'in oğlu Ömer Faruk Efendi'nin Vahdettin'in kızı Sabiha ile nişanlandığını duyurdu.[212] Ömer Faruk'la Sabiha'nın kendi aralarında bu karara vardıkları dü-

Albayrak, 11/12/1335, 51. Bu sırada *Albayrak* kadın etkinliklerine, *İrade-i Milliye*'ye göre çok daha az yer verir gibidir. Acaba bu, Erzurum ile Sivas arasındaki –belki de Kâzım Karabekir ile Mustafa Kemal arasındaki– üslup farkından mı ileri geliyordu?

[207] *İrade-i Milliye*, 12, 26/1/1336, 20, 22.

[208] *İrade-i Milliye*, 2/2/1336, 23. Sonradan Binbaşı Wilson'a da bir tel çekildiğini öğreniyoruz. *İrade-i Milliye*, 15/3/1336, 30.

[209] *İrade-i Milliye*, 8/3/1336, 29.
İrade-i Milliye, 8, 18/3, 1/4/1336, 29, 31, 34.
The Times, 13/1/1920.
Sabah, 7/10/1335, 10767. Jaeschke, 10 Kasım günlü *İkdam*'ın haberine dayanıyor. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, 76.

şünülemeyeceğine göre, Vahdettin-Abdülmecit anlaşmasının bu olaydan kaynaklandığı söylenemez. Evlilik kararını, anlaşmayı somutlaştıran ve pekiştiren sonraki bir gelişme olarak yorumlamak daha doğru görünüyor.[213] Bu varsayımdan hareket edersek, aradaki barışmanın nedeni ne olabilir? Belki önce barışmanın ne zaman olduğu noktası üzerinde durabiliriz. "Çok güvenilir" bir Fransız ajanının 27 Ekim'deki raporunda hiç ayrıntıya girmeden, Padişah'la Veliaht'ın barıştıkları bildiriliyordu.[214] Nitekim 26 Ekim günü *Sabah*'ta çıkan, Sadrazam'ın Veliaht'ı ziyaret ettiği haberi de bunu doğruluyor. Barışma olmasa, Sadrazam'ın böyle bir ziyarette bulunması herhalde zor olurdu. Daha önce zikrettiğim, Veliaht'ın 13 Ekim'de kabineye başkanlık ettiği yolundaki İngiliz istih-

Vahdettin'in kızı Ulviye ile evli olan, Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı (Okday), Sabiha'nın evlilik işini evveliyatıyla anlatıyor. Sabiha önce Rauf Bey'le evlenmek istemiş, hatta İsmail Hakkı buna memur edilmiş, fakat Rauf Bey "bu her bakımdan cazip teklifi" nazikane reddetmişti. Sonra, Gazi Ahmet Muhtar'ın kardeşi Şevki Paşa'nın oğlu hariciyeci Mehmet Ali, Harbiye Müsteşarı Mahmut Kâmil Paşa, Fuat Baban Bey, Kurmay Binbaşı Saffet (Arıkan), Kurmay Yüzbaşı Suphi gibi adaylar söz konusu olmuştu. Asıl önemlisi, 19-30/8/1919'da İstanbul'u ziyaret eden İran Şahı Ahmet Kaçar Han Sabiha'ya talip olmuş, fakat Vahdettin, Sünni bir Halife'nin kızını Şii bir hükümdara veremeyeceği gerekçesiyle buna yanaşmamıştı. Ömer Faruk'la evlenme işi bundan sonra karara bağlandı. İsmail Hakkı Padişah-Veliaht anlaşmazlığına hiç değinmiyor. İlginç olan cihet, İsmail Hakkı'nın uzun uzadıya saydığı damat adayları arasında Mustafa Kemal'in adının hiç anılmamasıdır. Onun bu söylentiyi duymamış olması düşünülemez. Söylenti doğru değilse, bunun seçik olarak bu bahiste yalanlanması beklenirdi. Buna hiç değinmemesi belki de yazanın konuyu hassas bir konu olarak değerlendirdiğine ve söylentinin pek de hoş olmadığına işaret olabilir mi? Bu konuda tahmin yürütmek zordur. İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya* (İstanbul, Sebil Y., 1975), s. 393-400.

Bristol'un 12 Kasım günlü teline göre, Kaçar Han'la evliliği İran'da Turan yandaşı akımın teşvik görmesini engellemek için İngilizler önlemişlerdi. Ömer Faruk'la evliliği ise Veliaht'ı Padişah'ın yanına çekmek amacını güden siyasal bir birleşme olarak yorumluyor. State Department 867.00/996. Nişanlılar 29/4/1920'de evlenmişler (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 101), sürgündeyken ayrılmışlardır. 26/11/1919'da Ömer Faruk yüzbaşılığa terfi etti. *Takvim-i Vekayi*, 1/12/1335, 3712.

[214] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 45. 2 Eylül'de Velihat'ın Rıza Nur'la da görüştüğü anlaşılıyor.

baratı –doğruysa– aynı yönde yorumlanmalıdır.[215] Fakat barışmış olsalar bile, Vahdettin'in buna müsaade edebileceğini tasavvur etmek kolay değildir.

Yeniden barışmanın nedenlerine bakalım. Akla gelen bir neden, Abdülmecit'in meşrutiyetçi-ulusçu hareketi farklı ve amcaoğluna benzer bir biçimde Saray'a karşı bir hareket olarak yorumlamaya başlaması olabilir.[216] Başka bir deyişle, Abdülmecit, meşrutiyetçi-ulusçu hareketi fazla köktenci bulup meşrutiyetçi bir tutumdan mutlakıyetçi bir tutuma dönmüştür. İkinci bir ihtimal, Abdülmecit'in, önceki tutumunu büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin İngilizlere karşı Fransızların desteğini elde edebileceği faraziyesine dayandırmış olmasıdır. Oysa İngilizlerin Çukurova bölgesinin işgalini tamamen Fransızlara devretme hususunda 15 Eylül'de onlarla anlaşmaları ve bunun uygulaması olarak 23 Ekim'de Maraş'ın ve birkaç gün sonra Ayıntap ve Urfa'nın işgali, böyle bir Fransızcı siyasetin, en azından o sırada imkânsızlığına işaret ediyordu. Bu ihtimale göre, Abdülmecit, ister istemez amcaoğlunun İngilizci siyasetini tek çıkar yol görmeye başlamıştır. Nişanı bildiren Defrance'ın 14 Kasım günlü bir teli bu yorumu ancak kısmen doğruluyor. Yüksek Komiser, evlilik sayesinde, "ne denli zayıf olursa olsun," Veliaht'ın Fransızcı etkisinin Saray'a girebileceğini, ulusçu çevrelerin evlilikten birçok hayırlı sonuç beklediklerini söylüyor.[217]

Foreign Office 371/4159, 143920 (askeri karargâhın 18 Ekim teli).

[216] Kara Vasıf (27 Kasım'da şöyle diyordu: "... Zatı Şahane sizden ve Rauf Bey'den pek ziyade korkuyor... Sizin bulunduğunuz işi ezmek, bozmak, prensip meselesi sırasına geçmiştir. Veliaht bile." U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 131. 4 Aralık günlü haftalık İngiliz istihbarat raporuna göre tahttan indirme tehditlerini içeren mektuplar karşısında, Saray çevrelerinde ulusçu hareketin aslında ihtilalci olduğu görüşü ağır basmaya başlamış. Foreign Office 371/4161, 168147 (no. 45).

[217] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 27, s. 39. *Orient News*, Abdülmecit'in İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin fahri başkanı olduğunu söylüyor. Ama bunu doğrulayan başka kaynağa rastlamadım. *Orient News*, 15/11/1919, 132. Nişandan sonra da Abdülmecit Fransa'ya olan eğilimini sürdürmüş ve 10/1/1920'de kurulan Piyer Loti Cemiyeti'nin fahri reisliğini üstlenmiş, 23 Ocak'ta Darülfünun'da yapılan Piyer Loti gününe katılmıştır. *İ. Tunaya*, I

Üçüncü bir ihtimal, ulusçuların Abdülhamit'in oğlu Mehmet Selim'le anlaştıkları ve Vahdettin'i tahttan indirip onu padişah yapmak istedikleri söylentisiyle ilgili olabilir. Defrance'ın 30 Ekim günlü teline göre Vahdettin, İngiliz kaynaklı olduğu söylenen bu haber karşısında telaşlanmıştı.[218] Söylenti basına yansıdığı gibi, haftalık iki İngiliz istihbarat raporunda da yer aldı.[219] Birinci rapora (14 Kasım) göre, Vahdettin, seçim müfettişi olarak Anadolu'ya gidecek üç yüksek şahsiyete, "İttihatçıların" Selim'i tahta getirmek istediklerini, onun da onlara büyük paralar verdiğini söylemiş. Sonraki rapora (21 Kasım) göre, Vahdettin onu çağırıp haberin doğruluğunu sormuş, o da inkâr etmiş. Bu ihtimale göre, Abdülmecit, İngilizlerin, hatta bizzat Vahdettin'in uydurması olabilecek, ulusçuların Selim'i tercih ettikleri haberi karşısında padişahlığı kaçırmamak için Vahdettin'le birleşmek yoluna gitmiştir.

Dördüncü bir ihtimal de Vahdettin ve/veya İngilizlerin kısmen Abdülmecit'i korkutarak, kısmen menfaat sağlayarak onu "hizaya" getirmiş olabilecekleri ihtimalidir. Nitekim ağustos başında İngiliz ve Fransız baştercümanları Veliaht'ı uyarmışlardı. Bu uyarıların (ve/veya vaatlerin) el altından ve daha etkili olarak sonradan tekrarlanmış olduğu düşünülebilir. Sonuç olarak bu ihtimallerden yalnız birinin değil, birkaçının, belki hepsinin Veliaht'ın tavır değişikliğinde payı olmuş olabileceği söylenebilir.[220]

◁ *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), c. II, s. 546-52. Tunaya Veliaht'ın Türk-Fransız Muhipleri Cemiyeti'yle bir ilgisine işaret etmiyor. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c. II, s. 536-9.

[218] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 53-5.

Morning Post, 4/11/1919; Foreign Office 371/4160, 4161, 157495, 161851. Havas Ajansı da olup bitenlerden haberdar çevrelerin, başından beri, "Jön Türklere" düşman olan Vahdettin ile onun yerine Mehmet Selim'i getirmek isteyen "Jön Türkler" arasında şiddetli bir kavga öngördüklerini bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 5 (17 Ekim).

Bununla birlikte, tamamen kenara çekilmediği yönünde bilgiler de var. İngiliz istihbaratına göre, Vahdettin 6 Aralık'ta hükümet değişikliği için emir vermişken, İttihat ve Terakki (yani ulusçu çevreler) bunu duymuş ve Veliaht'ı Saray'a göndererek emrin geri alınmasını sağlamışlar. Foreign Office 371/4161, 173267 (18 Aralık, no. 47).

15. Milli Mücadele Aleyhtarları Yeniden Fitne Faaliyetinde: Ali Galip kompolusunun başarısızlığından sonra Milli Mücadele aleyhtarları ekim ayında yeniden komplo faaliyetine geçtiler. Sivas'a İstanbul'dan Miralay Şevket'in gönderdiği 20 Ekim günlü bir tel, Hürriyet ve İtilaf ile Nigehbahcılar ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin "bir blok" kurduklarını, özellikle Ali Kemal ve Sait Molla'nın faal olduklarını bildiriyordu.[221] Şevket Bey'in birkaç gün sonra yazdığı ve 28 Ekim tarihiyle Ankara vasıtasıyla bildirilen telinde, Adapazarı ve civarındaki isyan başlangıcından nasıl yararlanılacağı hakkında zat-ı şahane, Ferit Paşa, Adil Bey, Sait Molla, Ali Kemal'in tasavvurlarını içeren mektubun kurye ile yola çıktığı bildiriliyordu. *Nutuk*'ta tasrih edilmiyor ama, bu mektubun Sait Molla'nın papaz Frew'ya gönderilmiş olduğu mektupların müsvedde suretlerini içerdiği anlaşılıyor.[222] Müsveddeler bir deftere yazılıydı ve evine gizlice girilerek istinsah olunmuştu. Atatürk, Sait Molla'nın durumu "hissettiğini" ve Türkçe *İstanbul* gazetesinin 8 Kasım günlü sayısında bu mektuplardan söz ederek "şedidüllisan bir tekzip" yayımladığını ve, fakat, gerçeğin inkâr edilemeyeceğini yazıyor. Atatürk, mektupları "Vesikalar" cildine değil de, hepsini *Nutuk*'un ana metnine sokmak suretiyle, bunların kendince önemini ve mevsukiyetini belirtmiş olmaktadır.[223]

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 258; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1123 (V. 171).

[222] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 263; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1126 (V. 174). Ankara'dan naklen gelen tel en geç 28 Ekim'de çekilmiş olabileceğine, Sait Molla'nın en son bilinen mektubu ise 5 Kasım günlü olduğuna göre, bu kurye ile gönderildiği anlaşılan mektuplar, bütün mektupların ancak bir bölümü olabilir. Nitekim Heyet-i Temsiliye, 16 Kasım'da "vatan hainlerinin" kuşkulanmaması ve takibatın müşkülata uğramaması için bunların yayımlanmasının ertelenmesine ve Mustafa Kemal'in bu konuda Frew'ya yazdığı mektubun gönderilmemesine karar verdi. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 58. Ama zaten 29/30 Kasım günlü onuncu mektupta Sait Molla kuşkulanmaya başlamıştır. Son ve on ikinci mektup 5 Kasım günlüdür. 8 Kasım'da Sait Molla'nın yalanlaması yayımlanmıştır. 16 Kasım'da Heyet-i Temsiliye'nin bu gelişmelerden nasıl olup da habersiz kaldığı anlaşılmıyor.

[223] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 292-300. Atatürk'e göre, mektuplar muhteviyatı, memlekette zuhur eden ahval ve hadisat ile ve tayyim eden [illegible]

Sonra unutmamalı ki, Atatürk'ün bu tercihi, olayların tozu dumanı içinde değil, nice yıllar sonraya, 1927'ye aittir. Bir devlet başkanının, hele Atatürk gibi bir devlet başkanının, barış

◁ bazı eşhas ile tetabuku tam ifade etmektedir." M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 292. İlk başta bizzat Mustafa Kemal de mektupların mevsukiyetine pek inanmamıştır. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 148. Fakat 20. Kolordu Komutanı Mahmut Bey'e Sait Molla'nın mektuplarından, Ankara'da Türkçe bilen bir yabancı bulunduğunun anlaşıldığı bildiriliyor, önleyici tedbir alması isteniyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 46 (6 Kasım). Mektupların gerçekliğinden şüphe eden bir tanıdığım, aradan onca yıl geçmiş olmasına rağmen mektupların gerçekliği konusunda yeni kanıtların ortaya çıkarılmamış olmasına, Sait Molla ile Frew'un görüşmek yerine mektuplaşmış olmalarına, Molla Sait'in müsveddeleri saklamak ihtiyatsızlığına dikkatimi çekmiştir. Birinci itiraza karşılık, istihbaratçılarımızın ve bilim adamlarımızın tembelliği; ikincisine tanınmış kişilerin yüz yüze görüşmelerinin bir bakıma daha tehlikeli sayılabileceği (ikinci mektupta, Frew'a yaptığı bir ziyaret sırasında takip edildiğinden yakınıyor Sait Molla); üçüncüsüne Sait Molla'nın gafil olduğu, millici ajanların cüretini küçümsemiş, yandaşlarının gücünü abartmış olduğu ileri sürülebilir. Nitekim Sait Molla Polis Müdürü Nurettin'in "hepimizin hâmisi" olduğunu söylüyor. Gerçekten de, mektupların suretleri İstanbul hükümetine verildiği ve Cemal Paşa gerçekliklerini kabul ettiği halde, kovuşturma yapılamıyordu. U. Iğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 127.

Adıvar'ın Karakol örgütüne mensup –onun "eli kolu ve idare cihazının başı"– ve bir ara 10. Fırka Komutanı Kaymakam Kemalettin Sami'den öğrendiğine göre, Sait-Frew mektuplarının suretlerini elde eden, Sait Molla'nın kâtipliğini yapan bir akrabasıydı. Adıvar başta bu işe pek inanmadığını, 1920 ayaklanmalarına tanık olduktan sonra fikrini değiştirdiğini söylüyor. Adıvar, a.g.e., s. 55-6.

Karakol'un başı Kara Vasıf'ın Sivas'ta söylediği gibi, defterin fotoğrafları çekilebilseydi, ya da deftere el konabilseydi, durum daha sağlam olurdu. Kara Vasıf mektup suretlerinin torpido ile Fransa'ya gönderildiğini de bildiriyor. U. Iğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 127. Suretler Amerikalılara da verilmiş, onlar bunların mevsukiyetine inanıp inanmamak arasında hayli bocalamışlar, fakat karşılarında fotoğraf gibi kesin bir kanıt görmedikleri için dindaş ve dildaşları İngilizlerin yalanlarına inanarak –mideleri bir miktar bulanmakla birlikte– mektupların uydurma olduğu sonucuna varmışlardır. Bu sonuca ulaşan ABD Yüksek Komiserliği'nin 29/1/1920 günlü istihbarat raporunun yazarı, bununla birlikte, her gün gördüğü İngiliz meslektaşının Damat Ferit'le 12/9/1919 günlü anlaşmayı imzalayan İngilizlerin kimlikleri konusunda –iki kez sorulmasına rağmen– bir şey söylemekten ısrarla kaçındığını açıklıyor. State Department 867.00/1166. Buna karşılık 15/11/1919 günlü istihbarat raporunda Amerikalı bir hariciyecinin mektupları gerçek saymaya eğilimli olduğu bildiriliyordu. State Department ▷

ilişkileri içinde olmak istediği bir büyük devleti (Mısıl işi geride kalmıştı) bu derecede üstüne basa basa kirli ilişkiler içinde göstermesi –velev gerçek bile olsa– yeterince ağır bir davranıştı. Nitekim Atatürk, mektup suretlerinin daha o tarihte yabancı mümessillere (Fransızlar, Amerikalılar ve herhalde İtalyanlar) verildiğini ve artık hadisenin tarihe karışmış olduğunu söyleyerek, davranışını hafifletmek istemiştir.[224] Bu durumda, mektupların mevsukiyeti konusunda onun kesin bir kanısı olmasa, bunları, özellikle belirttiğim biçimde, *Nutuk*'a almazdı. Bu gibi işlerin nezaketi şundan bellidir ki, 12 Eylül 1919 tarihli gizli Osmanlı-İngiliz antlaşmasına –ve bu konuya değinen Kâzım Karabekir'e çekilmiş 12 Aralık 1919 teline de– *Nutuk*'ta hiçbir atıfta bulunulmamıştır.[225] Oysa, Sait-Frew mektuplaşmasında (1. mektup) anlaşmaya doğrudan bir atıf da vardır. Sait-Frew mektuplaşması gerçek ise anlaşmanın da gerçek olması gerekir. Sanıyorum, Atatürk'ün bunun mevsukiyeti konusunda şüphesi yoktu. Ne var ki, anlaşmanın özgün metni ele geçirilememişti, yalnız meali biliniyordu. Durumun nezaketi karşısında, Atatürk, bu noktada susmayı herhalde sorumlu bir davranış kabul etmiştir. Zamanında, Sait-Frew mektuplaşması ile birlikte, anlaşma da Fransızlara ve Amerikalılara verilmiştir.

İngiliz Devlet Belgeliği'nde, İngiliz Muhipleri'nin 2. baş-

◁ 867.00/1068. 4/2/1920 raporu ise ulusçu sahtekârlığı sayıyordu mektupları. State Department 867.00/1167.
Defrance'ın 5/2/1920 günlü teli anlaşmayı "açıkça sahte" diye niteliyor. Fransız Başbakan ve Dışişleri Bakanı Millerand, aynı günlü telinde anlaşma metnini Londra ve İstanbul temsilciliklerine bildirirken bunun, özellikle aralıkta Londra'da yapılan kapsamlı görüşmelerde de beliren İngilizlerin açık tutumuyla çok çeliştiğini açıklamıştır. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 187, s. 193-4.
İngiliz belgelerinin mektuplar konusundaki suskunluğu sanki bir ikrar havasındadır. 4 Aralık günlü ve 45 sayılı haftalık İngiliz istihbarat raporunun C ekinde, ulusçuların Balıkesir'deki karargâhları dışına astıkları mektup alıntıları veriliyordu. Bunların Sait Molla tarafından "bir ecnebiye yazıldığı söyleniyormuş." Foreign Office 371/4161, 168147.

[224] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 291-2.
İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 57-8.

kanı Sait Molla'nın İngiltere Yüksek Komiserliği'ne yazdığı 8 Ekim günlü bir mektubun özeti vardır.[226] Mektupta, Cemiyet'in kuruluşu, amaçları, Yüksek Komiserliğin Cemiyet'e ve İngiltere lehindeki tezahürata tamamen ilgisiz kaldığı anlatılmaktadır. Fakat sonradan Yüksek Komiser'in emriyle Cemiyet'e bir mektup yazılmış ve bunda, Cemiyet görüşlerinin "Majesteleri Hükümeti"nce ciddiyetle ele alınacağı bildirilmiş. Sait Molla, mektuba teşekkür etmekle birlikte,[227] Türkiye'nin iç durumuyla ilgili bazı bilgileri aktarmayı gerekli görüyordu. Türkler dünyada yaşayan en sakin ve ilerici ulustur ve kendisini bulunduğu zor durumdan ancak İngiltere'nin kurtaracağı kanısındadır. Ama Türkler içlerine kapanık olduklarından, tavırlarını bazı uygar uluslarda olduğu gibi, açıkça ortaya koyamamaktadırlar. Yoksa savaşı istemeyecekleri gibi, savaştan çıkmak için de ayrı bir barış yaparlardı. İngiltere aleyhindeki propagandanın arkasında İngiltere'nin rakibi olan bazı devletler vardır ki, bunlar İttihatçıları desteklemeye başlamışlardır. Sait Molla'ya göre ihtilalci ve ittihatçı fikirler taşıyanların sayısı 500'ü geçmez, bunlar da Selanik, Makedonya, Edirne'den gelerek yanlarına bir miktar yerli almışlardır. İnsanları aldatmak için para dağıtmışlardır. Enver Paşa'nın yalnız Türkiye'de 9 milyon lira dağıttığı resmen kanıtlanmıştır. Mütarekeden beri bu 500 kişinin cezasız kalmış olmaları, Almanya'nın yerini alan başka bir devletin desteğiyle, ve İttihatçılıklarını gizleyerek, Anadolu'nun İngilizlerden yana olan duygularını yok etmeye kalkışmalarına imkân vermiştir. Bunlar hep ihtilalci kalacaklar ve Mısır, Hindistan ve Afganistan'da entrikalarına devam etmek için iktidarı ele geçirmeye çalışacaklardır. Yapılacak şey, 1) bu 500 kişiyi "cezalandırıp yok etmek" ("punished and exterminated"); 2) 15 Temmuz'da *Morning Post* muhabirine İngilizlere olan yakınlığını açıklamış olan Halife'yle ve yine İngiltere'den yana olan uyruklarıyla resmi ve himayeci ilişkiler kurmaktır. Sait Molla, işin "pek acil" ola-

Foreign Office 371/4227, 2547.
Bu ilginç mektuba rastlamadım.

rak ele alınmasını istiyor ve yapılması gerekenlerle gayeye ulaştıracak vasıtaları şahsen açıklamaya hazır olduğunu söylüyordu. Arada küçük de olsa, tehdit diye yorumlanabilecek bir husus vardı: Rusya sükûnete kavuştuğunda, Türkiye'de İngiltere'ye karşı beslenen dostluğun tehlikeye girmesini iki taraf da istemezdi.

Sait-Frew mektuplaşması, bu mektuptan üç gün sonra başladığına göre, 500 kişiyi "cezalandırıp yok etmeye" yönelik o komplonun başlangıcı bu mektup mudur? Bu, olabilir, ama Frew-Sait ilişkisinin daha önce bulunduğu, muhtemelen komplonun da 8 Ekim öncesinde tasarlandığı da söylenebilir. İkinci ihtimal doğruysa, 8 Ekim mektubunun, gayri resmi olarak zaten kurulmuş bir ilişkinin "resmi" yönünü oluşturduğu söylenebilir.

Mektupların genel incelemesine geçersek, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin egemenliğine geçmiş olan bölgelerde para, propaganda, kışkırtma ile Cemiyet'e karşı isyan çıkartmanın amaçlandığını görürüz. Sait Molla, Frew'a hesap verir durumdadır, işin başında o varmış gibi görünüyor. Fakat Frew başta da olsa, işi yürüten, İngilizler için ajan sağlayan ve/veya onların bulmuş oldukları ajanlara talimat ve para yetiştiren Sait Molla'dır.[228] İsyanlarla ilgili faaliyeti aşağıdaki paragrafta ele alacağım. Burada Sait Molla'nın üst düzeydeki bazı temaslarına değinelim.

Ferit Paşa ile ilgili hususlar özellikle 1. mektupta (11 Ekim) ele alınmıştır. Sait Molla, Adil Bey'le bir gün önce Damat Ferit'e ziyarette bulunmuş ve Paşa'ya Frew tarafından "sabır ve intizar" gereğini telkin etmiştir. Buna karşılık Paşa, Ku-

[228] Mougin'in İstanbul'un işgali üzerine (16 Mart) hazırladığı gizli raporun ekinde İngiliz ajanları tanıtılırken Sait Molla'ya da yer vermiştir. Verilen bilgiye göre, Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin yeğenidir. Mütarekede İstanbul'a döndüğünde, İngiltere elçiliğinin sağladığı parayla Türkçe *İstanbul*'u kurmuş. Gazetesi okunmadığı için İngilizler yardımı kesmişler. İngiliz Muhipleri'nin 2. başkanı ve avukattır. Gazetesini kullanarak şantaj yapmış – özellikle Ekrem ve Kâtipzade Sabri beylere, dönmelere. Refi Cevat ve Ali Kemal'le birlikte Ermeni manevralarının suç ortağıdır. *Ministere des Affaires Etrangères*, c. 188, s. 51.

va-yı Milliye'nin "rüesayi melumesi" tepelenmedikçe, "kendilerinin" iktidara gelemeyerek zatı şahanenin de tasvibini kazanmış olan anlaşma hükümlerinin Konferans'ta savunulamayacağını, onun için Mebusan toplanmadan önce Kuva-yı Milliye'nin dağıtılmasını isteyen müşterek bir notanın Babıâli'ye verilmesini sağlamak üzere İngiliz hükümeti nezdinde girişimde bulunulmasını (bilindiği üzere bu nota 16 Mart 1920'de verilecektir);[229] Adapazarı, Karacabey ve Şile'de "çetelerimiz" Rumlara karşı tecavüzde bulunup bundan Kuva-yı Milliye'nin sorumlu tutulmasını, İngiliz basınının Kuva-yı Milliye aleyhinde yayın yapmasını; torpido ile gönderilen EBK 19/2'ye telsizle "dün görüştüğümüz mesail hakkında" talimat verilmesini rica ediyordu. Gece, Adil Bey "K"de Frew ile görüşüp Damat Ferit'in "bazı hususi ricalarını" bildirecektir. Daha sonra zatı şahane Mister T.R. ile görüşebilecektir.[230] Bunlardan şöyle bir tablo ortaya çıkıyor. Ortada bir komplo, yani gizli fitne örgütü vardır. Örgütün içinde Adil Bey, Damat Ferit, Sait Molla, Ali Kemal en faal kişilerdi. Olan bitenden Padişah haberdar edilmekte, hem de bir seferinde bir İngiliz, "Mister T.R." tarafından. Atatürk, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni *Nutuk*'ta tanıtırken Vahdet-

[229] Bir hafta sonraki 18/19 Ekim günlü ikinci mektupta, Damat Ferit'in verilecek notaya "her dakika muntazır" olduğunu anlıyoruz. Padişah'ın "bu vaziyetten pek müteessir" olmasından, onun da sabırsızlandığını çıkarsamak gerekiyor herhalde. 24 Ekim günlü yedinci mektupta, Sait Paşa'nın hâlâ sinirli olduğunu, "Ne vakit olacak?" diye sorduğunu anlatıyor. Durum Defrance'ın da dikkatini çekmiştir. 30 Ekim günlü telinde, düştüğünden beri İstanbul'dan ayrılmaya hevesli görünen Damat Ferit'in gidişini günbegün ertelediğini, haklı gibi görünen bir söylentiye göre, İngiliz desteğiyle yeniden iktidara gelmeyi umduğunu bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, 91, s. 53-5. Daha 24 Ekim'de Defrance, Damat Ferit'in 30 Ekim'de Toronto yoluyla Cote d'Azur'e gideceğini bildirmekteydi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 24, s. 187.

Sait-Frew mektuplaşmasını Washington'a ileten 10 Kasım günlü ABD raporu Frew'un özellikle Hohler ve Ryan ile yakın temasta olduğunu, ilk mektuptaki Mr. T.R.R. ve Mr. R.'nın Ryan olduğunun sanıldığını bildiriyordu. Sait Molla'nın İngiltere Büyükelçiliği'nden ayda 300 lira aldığı söyleniyormuş. State Department 867.00/1052. *Nutuk*'ta T.R. olan rumuzun nasıl T.R.R. ve R. olduğu anlaşılmıyor. Ayrıca Ryan'ın ilk adı Andrew idi.

tin,[231] Damat Ferit, Ali Kemal, Adil Bey, Mehmet Ali, Sait Molla, ve Frew'un Cemiyet'e "intisabettiklerini," başka İngiliz "sergüzeştçilerinin" de bulunduğunu, "muamelat ve icraattan" anlaşıldığına göre, reisin Frew olduğunu söylüyor.[232] Damat

M. Choublier'nin Nabi Bey'le yaptığı 26 ve 29 Ekim görüşmelerinin raporunda Vahdettin'in İngilizlerden "muntazaman" maaş aldığı iddiasına yer verilmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 44. 14 Kasım günlü haftalık İngiliz istihbarat raporu, ulusçulara karşı eylem halindeki çetelerin mali desteğinin Saray'dan geldiğinin sanıldığını açıklamaktadır. Foreign Office 371/4160, 157495.

[232] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 6-7. Atatürk'ün "sergüzeştçi" deyimini, "görevli" yerine kullanılmış diplomatik bir ifade olarak kabul edebiliriz. Mektuplardan, Sait Molla'nın talimatını Frew'dan aldığı, Papaz'ın kesinlikle amir durumunda olduğu açıkça anlaşılıyor. Frew hakkında ABD Yüksek Komiserliği'nin 30/11/1919 günlü bir istihbarat raporunda *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I'deki (s. 131) bilgiler dışında ilginç bilgilere rastlıyoruz. Frew, İngiliz Yüksek Komiserliği'ndeki "Foreign Office" unsurlarının baş "gizli ajanı" olarak tanınmaktadır. İstanbul'un eski ve güvenilir sakinlerinden bir Amerikalıya göre, ulusçu çevrelerin İngilizlerin rüşvet dağıtıcısı diye suçladıkları Frew'a, bu suçlamanın "yakışmadığı" söylenemez. Frew, Kanada'da doğmuş, o sırada 55 yaş civarında ve bekârmış. 10-12 yıl önce Kanada'dan doğru Türkiye'ye gelmiş. İngilizlerin Türkiye'deki bütün yardım işlerinin başıdır. Savaşta Bursa'da gözaltına alınmış ve burada İngiliz esirlerine yardım işlerini yürütmüş. Balkan Savaşları'nda Miss Mary Mills Davis ve ABD ordusunda Tb. Albay Ford'la faaliyet göstermiş. Halen de Ford'la birlikte oturuyorlarmış. Ford, Frew'un gizli çalışmaları olabileceği fikrini kesinlikle reddediyormuş, ama "burnunun dibindekileri fark edemeyecek" safça bir kişiymiş bu. Dışardan, Frew'un daha çok başarılı cemiyet faaliyetleri göze çarpmaktadır. Her çarşamba İngiliz subaylarına Ayasofya ve surları gezdirmekte, cumartesi öğleden sonraları subaylar ve İngiliz kolonisi evinde çaya gelmektedirler. Şişli'deki Kara ve Deniz Kuvvetleri Bahçesi onun eseridir. Mustafa Kemal'in eylül "darbesinden" az önce, Frew Konya'ya gitmiş ve Çelebi'yle görüşmüş. Çelebi önceleri ulusçulara adamakıllı muhalifken, "darbeden" sonra dönmüş, Ya Frew çabalarında başarılı olamamış, ya da ulusçuları aldatmak üzere bu tutumun benimsenmesi Frew ile kararlaştırılmış. Kasım ayının ortasında Frew bu sefer Filistin'e gitmiş. Bu yolculuk denizden ve Beyrut yoluyla daha hoş ve rahat olduğu halde, karadan gitmiş. İngiliz makamlarının sağladığı özel bir vagonla seyahat etmiş ve İngiliz, Fransız, Türk çıkarları için önemli olan Eskişehir, Afyon vs. gibi merkezlerden geçmiş. Gitmeden önce Suriye'deki Fransız faaliyetlerini inceleyeceği söyleniyormuş. State Department 867.00/1072. Çelebi Abdüllhalim Efendi'yi bir Fransız görevlisi de ziyaret etmiştir. Bazısı birkaç bin hektarlık 21 çiftliğin malikı olan Çelebi, kişisel güvenliği konusunda huzursuzmuş ve çok sevdiği Fransa'nın [illegible]

Ferit'in ilgilendiren, fakat aşağıda ele alınacak bir konu da, 10. ve 11. mektuplarda Ali Rıza kabinesi yerine Müşir Zeki Paşa'nın başkanlık edeceği bir kabineden söz edilmesiydi.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bu komplo karşısında tuttukları yol, durumu ilgililere açıklamak yönündeydi. Fransızlara ve Amerikalılara ayrıntılı bilgi verildiğini gördük. 31 Ekim günü Cemal Paşa'ya çekilen telde Adapazarı ve çevresindeki olaylarda Damat Ferit, Adil Bey, Ali Kemal ve Sait Molla'nın "müşevvik ve mürettip" oldukları bildiriliyordu.[233] Fakat bunların izledikleri bir de "denaeti kübra" vardı ki, güya girişimlerinden Padişah'ın haberli olduğunu yaymaktı. Hükümet durumu Padişah'a arz etmeli, ayrıca mahallinde resmen yalanlamalı, sorumlular hakkında da yasal kovuşturma yapmalıydı. Burada bilgilerin kaynağı açıklanmamaktadır. Diğer bir "yüzleştirme" (daha doğrusu "yüze vurma") girişimi de Mustafa Kemal'in Frew'a yazdığı Fransızca mektuptu.[234] Komplo kaynağının Frew'un "dimağında temerküz" ettirildiğini ve oradan "din kardeşlerimiz olan hainlerin" kafalarına aşılandığı tahmin edildiğinden, bu mektupla Papaz'ın "bir zaman için olsun tevakkuf ve tebaüdünün" sağlanacağı umuluyordu. Mektupta Sait Molla'yla birlikte düzenlenmeye başlanan, "mevsuken haber alınan" plandan, Adapazarı'na gön-

◁ himayesi karşısında Emir Faysal - Mustafa Kemal arasındaki ittifak gibi –birçoklarına sunduğu– istihbaratı sunmaya hazırmış. Konyak yudumlarken, Fransız'a ülkesinin nasıl paylaşılabileceğini anlatıyormuş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 116-8.

[233] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 264. Bu telin kararı aynı gün alınmıştır. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 37. Heyet-i Temsiliye'nin aynı günlü diğer bir kararında daha genel olarak hükümetin birliğini, ulusal örgütü ihlale çalışanların şiddetle takip ve "pençe-i kanuna" teslim edileceklerinin kesin ifadeli bir beyannameyle duyurulması, yoksa bunlar hakkında "mahalli ve milli" kovuşturma yapılacağı, bunun "şedid ve örfi" olmasının doğal olduğu ifade edildi. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 39. Cemal Paşa'ya daha önce 24 Ekim'de yazılan telde İngilizler, İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf ve Nigehbancıların Hıristiyanlarla işbirliği yaptıkları, Anadolu'ya muhalifler göndererek ulusal örgütlenmeyi bozmak ve hükümeti düşürmek istedikleri bildirildi. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 261-2.

[234] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 300-2.

derilen 2 bin liradan söz ediliyordu. Bu faaliyetleri İngiliz ulusu takbih edeceği gibi, milletimiz artık "böyle planların" sökmeyeceği bir topluluktu. Adapazarı ve Karacabey olayları, Noel'in Doğu Anadolu'da Sivas aleyhine yapmak istedikleri, bütün uygarlık âlemine karşı utanç vericiydi. Padişah'ın işin içinde gösterilmesi "pek hatarnaktı." O, sorumsuz ve tarafsız olup "irade ve hâkimiyeti milliyemizin" gerçeklerini değiştirmezdi. İngiliz siyasi memurlarının İngiliz ulusunun eğilim ve menfaatlerine aykırı girişimleri belgeleriyle gözler önüne sunulursa, sonuç dünyaca takdire şayan bulunmazdı. Son olarak, "silki ruhaniye mensup" bir kişinin siyaset manevralarında, hele mukateleye varacak durumlarda rol oynamasındaki garabete işaret ediliyordu. Nazik, fakat yine de sert bir biçimde, ve demokratik bir açıdan fitne, Frew'un yüzüne vuruluyordu. Yalnız bu mektupla ilgili, açık olmayan bir durum var. Heyet-i Temsiliye'nin gördüğümüz 16 Kasım günlü kararında, İstanbul'daki ulusçuların kovuşturmalarında zorluğa uğramamaları için bu mektubun gönderilmesi ertelenmişti.[235] Buna rağmen Atatürk mektubun gönderildiğini bildiriyorsa da, tarihini vermiyor.

16. Ekim Ayında Çıkarılan Olay ve İsyanlar: İlk olay Şeyh Recep olayıdır. Mustafa Kemal, Salih Paşa ile görüşmek üzere Amasya'ya gittiğinde, Sivas'ta[236] Şemsettin Sivasi ahfadında Şeyh Recep Kâmil ve iki arkadaşı Zaralızade Celal ile İlyaszade Ahmet Kemal "ulema, eşraf, tüccar ve esnaftan" Paşa 160 mühürlü olduklarını iddia ettikleri bir telgrafı Amasya'da Salih ile Padişah'ın yaveri Naci Bey'e hitaben çektiler. Telgraf 18 Ekim günlüydü ve "aylardan beri memleketimizde cereyan eden hali anlamak" üzere muhataplarını, makine başına ve ayrıca Sivas şehrine çağırmaktaydı. Bunlar 19

Bu kovuşturmalar Sait-Frew mektuplaşmasının ortaya çıkarılması dolayısıyla gösterilen faaliyetle ilgili olabilir.

[236] Sivas'ın (bugün Kayseri'nin) kazası Azıziye'den (Pınarbaşı) de Sadrazam ve Harbiye Nazırı'na ulusçulara karşı bir protesto gönderilmiş. Bunların İstanbul'daki adamları olan Salim Bey bunu Padişah'a sunacakmış. Foreign Office 371/4161, 163857 (20 Kasım, no. 43).

Ekim günlü bir telle Mustafa Kemal'e de, "padişah ve hükümet efkârını" Salih Paşa'dan ya da "emin bir insandan" işitmedikçe, ahalinin aradaki anlaşmazlığa çözülmüş gözüyle bakamayacağını haber veriyorlardı. Yine o gün, telgraf başmüdürü, Şeyh Recep'le arkadaşlarının telgrafları gece getirip makine odasında memurları ürküterek yazdırdıklarından şikâyette bulundu ve diğer iki teli haber verdi. İstanbul telgraf merkez şefine hitabeden ilki, Padişah'a yazılan teli durduranın "haini din ve devlet" olduğunu, "kan dökülmesine" sebep olacağını, cevap beklediğini yazıyordu. İkincisi Padişah'a idi. Kongre reisi Mustafa Kemal, Padişah itimatnamesi taşıdığını yazıyor ve yaptıkları kötülükleri gizlemek isteyen küçük bir hiziple birlikte ulusal iradeyi temsil ettiğini iddia ediyordu. "Halbuki halifei zişanımız ve sevgili padişahımıza her suretle muti ve merbutiyeti tammemiz muktazayı din" idi. Ahalinin heyecanını yatıştırmak için "iki yüzü (!) mütecaviz" ileri gelenin Salih Paşa ve Naci Bey'i davet eden teline cevap alınamamıştı. Kamuoyunun ne merkezde olduğunu bizzat gözlemek üzere bunların gelmesi "tazarru ve niyaz" ediliyordu.[237]

Atatürk'ün dediği gibi, karşı taraf, Şeyh Recep'e "mühim bir rol" oynatmış bulunuyordu. Tam Salih Paşa ile görüşmelere başlanacağı sırada, bizzat Cemiyet merkezinin bulunduğu kentten dahi böyle bir çatlak sesin çıkması Mustafa Kemal ve arkadaşlarının durumunu sarsıyordu. Ayrıca yukarıda 7. paragrafta belirtildiği üzere, olay, Dahiliye Nazırı'na Salih Paşa'nın bazı vilayetleri teftiş edeceğini söylemesine fırsat vermiştir. Şeyh Recep'in Saray'a teli ilk kez 24 Ekim'de *Alemdar*'da yayımlandı. Buna karşı *Tasvir-i Efkâr*, Şeyh Recep'in yarı meczup olduğunu açıkladı.[238] Sivas'ın ileri gelenlerinin 26 Ekim günlü teli, Sivas'ta küçük bir azınlığı dahi temsil etmeyen bir "şahs-ı sebük-magzın" bazı safdilleri aldattığını, imzacı üç kişinin muhitte fikri ya da içtimai bir mevkileri bulun-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 249-55; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1113-5 (V. Tel); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 23-4.

M.T. Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 121-6; 110-1.

madığını, herkesin birlik olduğunu, para toplamak gibi hasis bir iftirayı reddettiklerini bildiriyordu.[239] Fakat ondan önce, 27 Ekim günlü bazı gazetelerde çıkan Sivaslı Hamza Beyzade Abdullah Behçet ve Sivaslı Osman Paşazade Halit Cevdet imzalı tel, Şeyh Recep'in yüksek tahsil gördüğünü, iki yıl önce belediye azalığına geldiğini, yurtsever olduğunu, Âyan'dan Reşit Âkif ve Aristidi'nin tanık olabileceklerini açıkladı. Nitekim Aristidi Paşa, *Peyam*'a gönderdiği bir mektupta Şeyh Recep'in memleketin dirayet ve kıyasetle maruf en akıllı ricalinden ve selim fikir erbabından olduğunu ileri sürdü.[240] Bütün bu dedikodular birçok söylentiye yol açtı. Bir ABD istihbarat raporuna göre, bazı ulusçu çevreler paniğe kapılıp hareketlerinin çöktüğünü sanırken, söylentilerinden yüreklenen muhalifler birçok yerde saldırıya geçmişler, çıkan çatışmalar sonucunda 200 kişi ölmüş veya yaralanmıştı.[241] Sait Molla, mektubunda (24 Ekim) Frew'a "Sivas vakasını nasıl buldunuz? Biraz düzensiz ama yavaş yavaş düzelecek" diye iftihar ediyordu. *Nutuk*'tan, Mustafa Kemal'in olaya meydan verenlere nasıl sert tepki gösterdiğini ve ne gibi tedbirlere başvurduğunu izlemek mümkündür.[242]

[239] *Sabah*, 28/10/1335, 10757. Başyazı, tel çekenlerin garez sahibi ya da meczup olduklarını söylemenin yetmeyeceğini, konunun araştırılması gerektiğini söylüyordu. İki gün önceki *Sabah*, Salih Paşa'nın Sivas'a gittiği söylentilerinin dolaştığını bildiriyordu. *Peyam*, "cebir ve tahakküm" altında bir yerden geldiği için Sivas eşrafının telini basmadı. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 124. *The Times* muhabiri, 24 Ekim haberinde, Sivas'tan yalanlama gönderen eşraftan 200 kişinin Mustafa Kemal tarafından aldatılmış olduğu haberinin doğrulanmadığından, fakat ulusçuların zorluklarla karşı karşıya olduklarının muhakkak olduğundan söz ediyordu. *The Times*, 29/10/1919.

[240] M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 122-3. Şeyh Recep'in pek de sıradan bir kişi olmadığı, 5/6/1919'da Mutedil Hürriyet ve İtilaf Fırkası Merkez-i Umumisi'ne üye seçilmiş olmasından bellidir. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 449-50.

[241] State Department 867.00/1086 (15/11/1919). Bir söylentiye göre Mustafa Kemal ve Reşit Paşa suikaste uğramışlardı. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 125.

[242] Heyet-i Temsiliye tutanaklarından, olaydan sonra gözaltına alınan Şeyh Recep'in kefalete rapten serbest bırakıldığını, Ermenilerle, bir İtalyan ve [illegible]

İkinci bir isyan girimişi Adapazarı ve civarında meydana gelmiştir. Bandırma Çerkeslerinden Bekir Sıtkı adında bir kişi, İstanbul'dan gelip süvarilere 30, piyadelere 15 lira vaat ederek Çerkes ve Abazalardan çevresinde 20-25 atlı toplamıştı. Amaçlarını Padişah ve Halife'nin sağ ve yerinde olup olmadığını anlamak üzere Adapazarı'nda "makine başına gelmek," Mustafa Kemal'i padişah makamına kabul etmemek diye açıklıyorlarmış. Gerçekte, amaçlarının hükümeti düşürmek olduğu ve İstanbul'da "mühimce zevatla" temasta oldukları, hatta Padişah'ın da onların hareketlerinden haberdar bulunduğu bildiriliyordu. Bekir Sıtkı, adamlarına, İngilizlerin "bu iş için" bir hafta mühlet tayin ettiklerini, beş gün geçtiğini, iki günleri kaldığı için acele etmek gerektiğini söylüyormuş. Daha sonra işin arkasında İzmit'te İngiliz İbrahim ve Sait Molla'nın 2 bin lira gönderdim dediği Adapazarlı Hikmet diye birilerinin olduğu ortaya çıktı. Hikmet, Mahmut Şevket suikastının faili olarak asılan Kâzım'ın kardeşidir. Gerçekte Hikmet Kuva-yı Milliye'yi desteklemekteymiş, fakat ona göre, Adapazarı'nda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni eski İttihat ve Terakkililer oluşturup şahsi menfaat sağlıyor, tahakküm ediyorlarmış. Bu durumu gören Sait Molla, ona "çengel atmayı" başarmış. Bunun üzerine İstanbul'da Miralay Şevket, Hikmet'le görüştü ve Hikmet, Kuva-yı

◁ bir İngiliz subayı ile temasları olduğunu öğreniyoruz. Kâzım Karabekir "Heyet-i merkeziye uyuyor paşam" deyince, Şekl-i kanuniden çıkmak istenmiyor" diye bir cevap gelmiştir. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 76-7. Daha sonra Ankara Valisi (vekili olacak) 3 Ocak'ta Şeyh Recep'in Kayseri yöresinde çeteler kurduğunu bildirecekti. Foreign Office 371/4162, 177921 (15/1/1920). Atatürk de "'An evlâdı Şemseddini Sivasi' diye imza atan bu miskin ve adi şeyhin, bundan sonra da düşman aleti olarak irtikabeyleyeceği habasetlere tesadüf edeceğiz" diyor. Mustafa Kemal, Ali Galip olayında olduğu gibi, yakın maiyetinden Osman Tufan ve Recep Zühtü'yü özel olarak "müsamaha görüldüğü takdirde bizzat müdahale" yönergesiyle görevlendirdi. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 255. Kâzım Karabekir, Salahattin Bey ve Reşit Paşa'yı uyardığını, Şeyh'in "derdesti" lüzumunu söylediğini, adamın kaçtığını, durumun daha emin olduğunu söylüyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 378. Tutanaklardaki gözaltına alındığı bilgisi daha doğru görünüyor.

Milliye'nin kişisel çıkar ve tahakküm aracı olmaması yönünde bir telgraf çekilirse muhalefetten vazgeçeceğini bildirdi. Mustafa Kemal böyle bir teli yalnız Adapazarı'na değil, aynı zamanda İzmit, Bursa, Konya, Balıkesir heyet-i merkeziyelerine 31 Ekim'de çekti.[243] İngiliz istihbarat raporlarından birinde, Adapazarı-İzmit bölgesinde ulusçulara karşı hareketin Hürriyet ve İtilaf tarafından düzenlendiği bildiriliyordu. Sonraki diğer bir İngiliz raporuna göre, ulusçulara karşı olan Çerkeslere Saray tarafından para yardımı yapılmaktaydı.[244]

Üçüncü bir hareket, Bozkır'daki isyanlardır.[245] Bunlar iki tanedir. Birincisi, Damat Ferit'in eski Dahiliye Nazırı ve Konya Valisi Cemal Bey'in Konya'dan kaçmak zorunda kaldığı sırada, 27 Eylül'de patlak verdi ve gerek ordu, gerekse isyancılar açısından kesin bir sonuca ulaşmadan 4 Ekim'de yatıştı. İkinci ayaklanma 20 Ekim'de başladı, kanlı çarpışmalar ve geniş bir alanda cereyan eden bir harekât sonunda 4 Ka-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 255-9; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1115-1124 (V. 162-72). "Vesikalarda" yer alan telgraflar bölgedeki resmi makamlardan gelmiş ve ilki 1. Fırka komutanı tarafından 20 Ekim'de çekilmiştir. Şeyh Recep olayında olduğu gibi, Mustafa Kemal ve arkadaşları için işlerin ne denli pamuk ipliğine bağlı olduğunu şundan anlıyoruz ki, Heyet-i Temsiliye Adapazarı olayının başladığını daha 15 Ekim'de biliyordu – fakat resmi makamlardan verilen bilgiler sayesinde değil, Adapazarı'nda Sırrı Bey'in verdiği haber üzerine. Onun üzerine İzmit mutasarrıfına ve 1. Fırka'ya yazılmıştır. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 22. Güvenilir bir ulusçunun Amerikalılara verdiği rapora göre Bekir Bey yedek subaydı. Tutuklandıklarında, bu adamların üstlerinde 17 bin lira bulunmuş. State Department 867.00/1068. Sait Molla'nın Hikmet (Adapazarlı)'i andığı mektuplar 1., 2. ve 7. mektuplardır.

[244] Foreign Office 371/4160, 154497 (30 Ekim, no. 40); Foreign Office 371/4161, 163857 (20 Kasım, no. 43). Birinci rapor yerel bir kaynağa göre ulusçularla halk arasında Adapazarı'nda 15 Ekim'de çatışma çıktığını, halktan 20 kişinin öldüğünü bildiriyordu. Yine bu rapora göre Adapazarı-İzmit bölgesinde ulusçu aleyhtarı hareketi Hürriyet ve İtilaf örgütlemekteymiş, Samsun'a millicilere karşı çete kurmak için gönderilen kişi de Hürriyet ve İtilaf'ın murahhasıymış. *The Times* muhabiri, 20 Kasım haberinde Bandırma'nın hinterlandı (!) Adapazarı'nda ulusçuların istinvallerine karşı Çerkeslerin silahla direndiklerini yazmaktaydı. *The Times*, 9/12/1919.

[245] Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 52-60.

sım 1919'da tenkil edildi.[246] Böyle olmasaydı, Konya'nın da isyan bölgesinin içine girmesi beklenebilirdi. İsyan herkesten önce Âyan üyesi Bozkırlı Zeynelabidin'in eseri sayılabilir. Elebaşıların çoğu onun akrabaları ya da tanıdıklarıydı.[247] Sait-Frew mektuplaşmasında da Konya olaylarına dört tane atıf vardır.[248]

[246] Buna rağmen *The Times* muhabiri 19 Kasım haberinde hükümetin Bozkır'da ulusçularla muhalifleri arasında aracılık yapmaya çalıştığını, ulusçuların nizami kuvvetler kullandıkları halde ağır yenilgiye uğrayıp silahlarını yitirdiklerini ileri sürüyordu. *The Times*, 28/11/1919. İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Webb, 2 Aralık raporunda ekim başında başlayan ayaklanmayı, ulusçuların zorla para toplama girişimlerine karşı Bozkır halkının direnmesi olarak açıklıyordu. Faal direnme üzerine ulusçular iki-üç köy yakmışlar, köylüler de dağa çıkmış. Hurşit Paşa bilgi almak ve tarafları uzlaştırmak için hükümet tarafından Konya'ya gönderilmiş. Webb, ilişikte 27 köyün ileri gelenlerince imzalanmış, İstanbul'daki İngiliz siyasi temsilcisine hitap eden 28 Ekim günlü bir dilekçeyi de sunuyordu. Buna göre İttihat ve Terakki Kuva-yı Milliye adıyla bölgede seferberlik ilan etmiş, ileri gelenlerin evlerini basıp yağma etmiş. Kuva-yı Milliye'yi tanısınlar diye "Siristat" yöresinde "Vaskeh" köyüne ateş edip, Müslüman ve Müslüman olmayan hayli kişinin ölümüne yol açmışlar. Kayacık, Ahırlı, "Odan", "Epek" köylerinde içinde insanların da bulunduğu sekiz-on evi top ateşine tutup bombalamışlar. Posta ve telgraf hizmetleri durduğundan yüksek makamlara durumu bildirmemişler. Bozulan barış ve sükûnun geri gelmesi imkânsız göründüğünden ve mütareke hükümlerine göre hükümet ulusçu kuvvetlerle baş edemeyecek durumda olduğuna göre, Bozkır'ı Kuva-yı Milliye'nin ateş ve zulmünden kurtarmak için İngiliz hükümetinin yardımı isteniyordu. Söz konusu köyler şunlardı: Soğucak, Kovanlık, "Papoushdji" (Pabuççu?), Hacı Yunuslar, "Domlu," Karabayır, "Houlouslar," Söğüt, "Gidret," "Bekle," Çat, Yalnızca, Kiraz, Elma, Ağaç, "Baybaghin," Fakiler, "Tebe Ersi", "Ekilse," "Saristad," Akçapınar, Ahırlı, "Geundeckun," Ali Çerçi, "Karaja Erd," "Farma," "Sorkon," "Mervesli." *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 916-7.

[247] Mougin'in istihbarat raporuna göre Zeynelabidin Padişah'la ve İstanbul'daki İngiliz siyasetinin "ruhu" olan Ryan'la sık sık görüşüyordu. General Deedes de onu çok tutuyormuş ve ondan Türkiye'nin Kardinal Richelieu'sü diye söz ediyormuş. Hurriyet ve İtilaf'ın gerçek elebaşısı ve İngiliz Elçiliği, Padişah, Damat Ferit ve Hurriyet ve İtilaf arasında birleştirici unsur sayılıyormuş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 188, s. 47.

[248] 1., 7., 10., 12. mektuplar. 29/30 Ekim mektubunda Bozkır'a gidecek "adamlarımız tanınmış şahsiyetler" olduklarından fazlaca ürktükleri bildiriliyordu. 5 Kasım günlü mektupta "şimdilik intizar zaruretinden" söz ediliyordu.

Dördüncü hareket Ahmet Anzavur'un birinci isyanıydı. Ahmet Anzavur, Bigalı bir Çerkes, emekli jandarma binbaşısıydı. 24 Nisan'da İzmit, 15 Haziran'da Karesi mutasarrıflıklarına atanmış,[249] fakat anlaşılan İzmit halkının ısrarı üzerine bir süre daha orada kalmış. 25 Ekim'de Ahmet Anzavur, Gönen ve Manyas civarında "Sabık İzmit Mutasarrıfı" sıfatıyla ortaya atıldı. Bölgede zaten bir Çerkes-Türk gerginliği vardı. Çerkesler Türklerin kötü muamelesinden, Türkler Çerkeslerin eşkıyalığından şikâyetçiydiler. Birbirlerine karşı duydukları güvensizlikten ötürü her iki unsur ailelerini geride bırakıp Kuva-yı Milliye'ye katılmak konusunda isteksizlik gösteriyorlardı.[250] Ahmet Anzavur, harekete geçtikten iki gün sonra Gönen Hareket-i Milliye Reisi Şevket, Hacim Muhittin'e tel çekerek Ahmet Anzavur'un Balıkesir'i basıp kendisine suikast yapacağının "muhakkak" addolunduğunu ihbar etti. 28 Ekim'de Ahmet Anzavur Padişah'a bir telle "bayrak açtığını" bildirmiş oldu. Telde, Mustafa Kemal'in ülkeyi Yunanlılardan ve Ermenilerden korumak için "itimatnamei humayun" sahibi olduğu yalan propagandasını yaptığı, Balıkesir'de kurulan "Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi'nin" ise Mustafa Kemal'le haberleşmeye başladığı, bu örgütün mutasarrıfı tehdit ederek İstanbul'a iade ettiği suçlamaları yer alıyordu.[251] Ahmet Anzavur din, hilafet ve saltanat uğrunda kanlarının son damlasını bile akıtmaya hazır olduklarını bildiriyordu. 29 Ekim'de Ahmet Anzavur'un mutasarrıflık kanalıyla Hacim Muhittin'e çektiği tel gerçekte İttihatçı olan Kuva-yı Milliyecilerin Yunanlılara karşı doğan tepkiden yararlanarak keselerini doldurdukları suçlamasını dile getiriyordu. Oysa

[249] *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 385. Ahmet Anzavur Çakırcalı Mehmet Efe'yi ölü ele geçirmekle şöhret yapmıştı. Fiziki kuvveti fazlacaymış. T.M. Gökbilgin, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 241.

[250] H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 18-9; Apak, a.g.e., s. 95-6.

[251] Hacim Muhittin, kovulan mutasarrıfın Fatin Bey olduğunu söylüyor. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 98.

millet, padişahın etrafında toplanarak memleketi bu halden kurtarmaya azmetmişti. Kendisi, genel isteğe uyarak örgütlerin "hesaplarını rüyet" ve istilacı durumundaki İttihat ve Terakki ileri gelenlerini "ıslah" edecekti. Heyet-i Merkeziye'nin aynı gün verdiği cevap Ahmet Anzavur'u muhatap almadan, yalnızca mutasarrıflığa idi. Hesaplar her türlü resmi denetime açıktı. Müslüman halkı bölmeye çalışan "muzır bir adama" gelince, onun hükümetçe "tedip" edileceği tabiiydi, fakat yardım gerekiyorsa Hareket-i Milliye'nin bu "caniyane vaziyeti"de bütün "kuvvetile ıslah" edebileceği bildiriliyordu. O gün Kolordu (Yusuf İzzet) ve Fırka (Kâzım) komutanlarıyla görüşmeler yapıldı ve Ahmet Anzavur'un askeri kuvvetlerle tedibi, Kuva-yı Milliye'nin karışmaması kararlaştırıldı.[252] Fakat işin Yusuf İzzet'e ve Kâzım Bey (Özalp)'e havalesi herhalde Balıkesir ulusçularına yeter görünmemiş olacak ki, Batı Anadolu hareketinin Sivas'tan bağımsızlığı konusunda o denli ısrarlı olan bu çevre, ayrıca Sivas'a "kuvvet talebinde" bulundu. Heyet-i Temsiliye, "düşman parasına din ve vatanı satmış bu şahsın zâle-i mazarrâtı" için Kâzım Bey'i ve Salihli Cephesi Komutanı Çerkes Ethem'i 31 Ekim'de görevlendirdi.[253] 2 Kasım'da Ahmet Anzavur Susurluk'a geldi. Burada bulunan iki taburdan bir engelleme görmeden, hayvanlarıyla birlikte 40 kadar eri yanına kattı. İkinci bir olayda Ahmet Anzavur, Balıkesir'den Bandırma'ya giden yedi askeri arabayı çevirip atlarına el koydu. Üçüncü bir olayda, Bursa'dan Ahmet Anzavur'u takip için gönderilen Kaymakam Rahmi komutasındaki müfrezenin bir birliği pusuya düşürülmüş, komutanla bazı erler esir alınmıştı (5 Kasım). Ahmet Anzavur, isteyen askerleri yanına alıyor, istemeyenleri "terhis" ediyordu. Aynı gün Edremit Kaymakamı Köprülülü Hamdi, Kâzım Bey tarafından asi önderle görüşmek üzere Manyas'a gönderildi. Ahmet Anzavur, Hamdi'den dinlediği öğütlere inanmış

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 96-100.

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 38. Bundan sonraki olaylar için Hamdi Emina, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 66-71, esas alınmıştır.

göründü. Bunun üzerine Kâzım Bey, Kolordu'ya 6/7 Kasım günü tel çekerek meselenin çözüldüğünü, takibe gerek kalmadığını bildirdi.[254] 12 Kasım'da Ahmet Anzavur 300 kişi ile Susurluk'a geldi, kışlayı yağma etti, hayvanlara ve toplara el koydu. Bu sırada Yusuf İzzet, cepheyi denetlemek üzere Salihli'ye gitmiş bulunuyordu. 13 Kasım'da Ahmet Anzavur Balıkesir'e doğru ilerlemeye başladı. İşin rengini nihayet anlamış görünen Kâzım Bey, ertesi gün kuvvetlerini alıp Ahmet Anzavur'u karşılamaya çıktı. Oysa o gün de Rahmi'nin takip müfrezesi kolordu emriyle Karacabey'den Bandırma'ya gitmek üzere yola çıkarılmıştı (Ahmet Anzavur ise güneydeydi). Kâzım Bey, sorumluluğu üstlenerek Rahmi müfrezesinin güneye ilerlemesini buyurdu. Bu sırada Ahmet Anzavur 14 Kasım tarihli bir mektup gönderiyordu Kâzım Bey'e. Niyeti, halkı ve ülkeyi İttihatçılardan kurtarıp Yunanlılara karşı "hakiki ve parasız... bir millet ordusu" kurmaktı. "Bilirsiniz ki millet efradı siyasi içtihatlarında hürdürler." Ama Kâzım Bey İttilat ve Terakkilileri korurcasına kendisine karşı çıkarsa "vazifei askeriye" dışına çıkmış olur ve bir çete sayılırdı. Ertesi gün Balıkesir halkı ile "temas etmek üzere" geldiğinde, tarafsız kalacağını "şerefi askeri namına emir ve iş'ar" ederse ve öyle davranırsa "berayı muhafaza" aldığı silah ve malzemeyi de geri verecekti. Oysa Ahmet Anzavur, Kâzım Bey'i Balıkesir'de değil, yolda karşısında buldu ve geriden de sıkıştırılmakta olduğunu anladı. 16 Kasım günü cereyan eden Demirkapı çarpışması sonucunda Ahmet Anzavur bozguna uğradı. 19/20 Kasım'da Balıkesir'e gelen Çerkes Ethem, Rahmi müfrezesine bırakılmış olan takip harekâtına katıldı. Rahmi müfrezesi 27 Kasım'da Sığırcı yakınında Ahmet Anzavur'la tesadüfen karşılaştı, fakat kim olduğunu anlayıncaya kadar elinden kaçır-

[254] Özalp, Hamdi'nin gitmesini anıyor, fakat Ahmet Anzavur'un önerileri kabul etmediğini söylüyor. Özalp, aldatıldıklarından hiç söz etmiyor (s. 65). Burada, belgelere dayanan Ertuna'ya (Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI) güvenmek gerekir. Cebesoy, Ahmet Anzavur'un sarıldığını, Ali Rıza'nın tavassutu üzerine serbest bırakıldığını söylüyor. A.F. Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 260.

dı. Karacabey'e sığınan Ahmet Anzavur, takip edilmedi. Nihayet Rahmi, "harekâtın önemini anlayarak" Çerkes Ethem'le birlikte daha "ciddi" bir takibe başladı. 30 Kasım'da Ahmet Anzavur Mustafa Kemal Paşa'nın 12 km doğusunda, sıkıştırıldığı Söğütalan köyünden pek az adamıyla zor kurtulabildi. "Bu durumda; sıkı takiple Ahmet Anzavur'un yakalanması mümkün iken..." kaçmayı başardı. Bundan önceki iki alıntının yazarı olan Ertuna'ya göre, Ahmet Anzavur'un "elinde kuvvet de kalmadığından," birinci Ahmet Anzavur ayaklanması son bulmuş oluyordu. Özalp ise Demirkapı çarpışmasından sonrasını şöyle anlatıyor: "Biz Ahmet Anzavur'u muhakkak yakalamak istiyorduk. Bunun için bütün kuvvetlerimizle takibe koyulduk. Süvarilerimizin şiddetli takiplerine rağmen Ahmet Anzavur'u yine de tutamadık. Ahmet Anzavur Manyas'a kaçmaya muvaffak olmuş ve bir evde saklanmıştı. Ben Rahmi Bey kumandasındaki kuvveti Manyas içerisinde Ahmet Anzavur'u araması için bırakarak kalan kuvvetlerle cepheye döndüm... Anlaşılıyordu ki, Sultan, sarayında, milletin memleketini düşmanlara vermemesinden dolayı ıstırap çekiyor ve İzmir kapılarında öz vatanı müdafaa etmek isteyenlerin üzerine haydutlar gönderiyordu... Anzavur Ahmet'le maiyeti hakikatin büyüklüğünden çekinerek, bir müddet korkakça gizlendiler."[255]

Bu konunun bu denli üzerinde durmamın nedeni, Ahmet Anzavur karşısında hemen her adımda gösterilen gevşekliği sergilemek içindir. Bu gevşeklik, Saray'ın istibdadı ihya girişim ve kararı karşısında meşrutiyetçi bir çizgide olması gereken komutan mevkiindeki bazı genç ve mektepli ordu subaylarının gösterdiği bilinç zaafının ya da mütareke koşullarının doğurduğu yılgınlığın bir göstergesi sayılabilir. Oysa bu sırada Sait-Frew mektuplaşması bu çevrelerce bilindiğine göre, Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu müthiş komplonun mahiyeti de bunlarca artık malum olmalıydı.[256] Ahmet An-

Özalp, a.g.e., s. 67.

Hacim Muhittin, en geç 27 Ekim'de Sait-Frew mektuplaşmasından haberliydi. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 96.

zavur'un "hakikatin büyüklüğünden" çekindiği yoktu. Saray cephesi, onun harekâtını sadece kendince daha uygun bir zamana ertelemiş bulunuyordu.[257] Bu vesileyle Mustafa Kemal'in Amasya'da bulunduğu sırada bizzat Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin merkezi Sivas'ta, Şeyh Recep olayı dolayısıyla gösterilen gevşekliği hatırlatalım.

Takip harekâtı sırasında Ahmet Anzavur, yenilginin acısıyla, içindeki bütün kin ve nefretini dile getiren bildirgeler yayımlamıştır. 22 Kasım'da Gönen'e geldiğinde Yusuf İzzet'e ve Çerkes Ethem'e tehdit telleri çekmiştir.[258] Geldiği gün çıkarttığı bildirgede, Kuva-yı Milliye kutsal adı altında gizlenenlerin Padişah'a başkaldırmış adi asiler olduklarını, ülkenin yazgısı belirleneceği bir sırada Avrupa'nın gözleri önünde barışı bozduklarını ileri sürüyordu. "Faaliyetlerinin alanı olan" Bursa, Kütahya, Eskişehir, Bolu, İzmit ve Karesi'de halkı Padişah için mücadeleye çağırıyordu. O kadar çok kanın boşuna akıtıldığı dört savaş yılından sonra, Selanik ve diğer yerlerden gelen hainler, ülkeye barış ve güvenlik getirmek isteyen Padişah'ı devirmek ve cumhuriyetçiliği egemen kılmak emelindeydiler. Bunun için Padişahlık hukukuna tecavüzle asker ve vergi toplanıyor, arada mala ve cana kıyılıyordu. Sulh ve sükûn Sultanahmet meydanında mitinglerle ya da Avrupa'yı tehdit etmekle değil, Padişah'ın önünde, kulları olarak, boyun eğip ondan barış dilemekle sağlanırdı.[259]

Webb, 2 Aralık tutanağında, Balıkesir-Bursa bölgesinde muhalefet hareketinin "tam faaliyette" olduğunu, başındaki Ahmet Anzavur'un "iyi bir şöhreti" olduğunu, hayli taraftar topladığını, yerel askeri komutanların üzerine gönderdikleri kuvvetleri kayıplara uğratarak yendiğini bildiriyordu. Webb'in bu denli zayıf istihbaratı olduğu, ya da merkeze yalan "propaganda" yaptığı kabul edilmezse, onun Ahmet Anzavur'un, harekete geçmek için bir işarete bakan gizli gücünü kastettiği söylenebilir belki de. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 916.

[258] Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 70.

[259] Foreign Office 371/4161, 173267 (Askeri istihbarat raporu 18 Aralık, no. 47). Mustafa Kemal'in esas amacının cumhuriyet olduğu suçlaması belirli bir yaygınlığa sahip olmalıydı ki, Ali Rıza, İzzet Paşa'ya yaptığı bir ziyaret sırasında Mustafa Kemal aleyhinde "tefevvühatta" bulunduktan sonra "Cumhuriyet yapacaklar, cumhuriyet!" diye bağırmış. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 233.

Birkaç gün sonra, 27 Kasım'da, İngiliz Muhipleri Cemiyeti adına Saray'a bir muhtıra sunuldu. Bunda ulusçu hareketin Bozkır'da namuslu ve sadık ahaliyi cezalandırmakta olduğu belirtiliyor ve Padişah'la hükümete sadık hizmetleriyle tanınmış Ahmet Anzavur'a karşı hükümet gücünün kullanıldığından şikâyet ediliyordu. Bursa'dan 350, Balıkesir Kuva-yı Milliyesi'nden 800 kişi kullanılmıştı, bu yüzden 220 zayiat vardı. Çatışmadan sonra karşı taraf bozulmuş, birçokları Ahmet Anzavur'a katılmıştı. Ahmet Anzavur'a katılanlar 1-2 bin civarında Türk ve Çerkeslerdi. Bu gidişle çok kan akması beklenebilirdi.[260]

Yine takip harekâtı sırasına ait bir belge, Ahmet Anzavur'un 30 Kasım günlü "Kara Hasan Oğlumuza" hitaplı uzunca mektubudur. Bunun özelliği, "İzmit Mutasarrıfı Sabıkı ve Muhammedi Fırkası Komutanı" diye imzalanmış olmasıdır. Hatırlanacağı üzere, Derviş Vahdeti 31 Mart Olayı'nın arifesinde İttihad-ı Muhammedi Fırkası'nı kurmuştu. Mektupta, "fırkai Muhammediye'den başka fırkaların umumuna lanet", "sevgili padişahımızın hilafeti başına" toplanmak, "ittihatçı ve farmason melunlar", "bugün İstanbul'da yüz bin İslam kadınlarını ve kızlarını vesika verip fahişe eden bu conlar farmason değildir de kimdir" gibi ifadeler yer almaktadır. Ahmet Anzavur, muhatabına, müftüye başvurup fetva alması, hilafete Müslüman ittifakını bildiren telgraf yazdırması, ayrıca "... jandarma zabitlerinden kuyruğu kesik namzetler denilen kazları hemen gebertiniz ..." tavsiyesinde bulunmaktadır.[261]

Söğütalan bozgunundan sonra İstanbul Muhafızı Ahmet Fevzi Paşa, Çerkeslere öğüt vermek üzere 4 Aralık'ta Balıkesir'e, daha sonra Gönen ve Manyas'a gitti. Paşa, öğütlerinin etkili olacağını Yusuf İzzet'e bildirdi.[262] İngiliz askeri istihba-

Foreign Office 371/4227, 92322 (muhtıranın İngilizce çevirisidir).
M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1141-2 (V. 187).

[262] Ozalp, a.g.e., s. 70-1. Ozalp diyor ki, "Biz ise hiçbir nasihatin kılıçtan daha tesirli olamayacağına iyice inanmıştık. Bu sebepten eşkıyaları takibe devam ettik. Çoğunu yakaladık. Fakat Anzavur Ahmet'i kaçırdık." İngiliz askeri istihbaratının 25 Aralık ve 48 sayılı raporu, ulusçuların, Fevzi Paşa'nın ▷

rarının 18 Aralık raporuna göre, hükümet Ahmet Anzavur'a karşı kesin tedbirler kararı almış; bunun için 56. ve 61. fırkalara emir vermiş olduğu söyleniyor idiyse de bu, doğrulanmamıştı. Hürriyet ve İtilaf'ın Ahmet Anzavur'u destekleyip ona yardım ettiği, Saray'ın ise faaliyetine "en büyük sempati" ile baktığı şüphesizdi rapora göre. Sadık Bey, İttihat ve Terakkilileri ve ulusçuları tutuyor diye hükümeti Padişah'a şikâyet etmişti.[263] Deli Fuat Paşa da bir muhtıra vererek hükümetin tarafsız kalarak, ulusçulara karşı kuvvet kullanmadığı gibi, muhaliflerine de kullanmaması gerektiğini bildirmişti.[264] Söylentiye göre Hazine-i Hassa Müdürü Refik Bey, Padişah'ın ve hükümetin temsilcisi olarak Ahmet Anzavur'a gidecekti.[265]

◁ öğütleri sonucu Ahmet Anzavur'un kuvvetlerini dağıttığını söylediklerini, aslında raporların bunu doğrulamadığını kaydediyordu.

[263] Mustafa Kemal'e göre, Karabiga ve Bandırma'daki karışıklıklarda Nigehbancılar rol oynuyorlardı. 7 subay ve 2 memur görevli olarak gelmişler, subaylardan biri Kaymakam Köse Muhittin imiş (2 Kasım teli). Yine Mustafa Kemal'e göre, Hamdi Paşa'nın yaveri Topçu Yüzbaşı Kemal ile Süvari Yüzbaşı Süleyman Sırrı, Ahmet Anzavur'la Kabakla köyünde görüşmek için 30 Ekim'de Gönen'e gitmişler. Özalp, a.g.e., s. 69-70.

[264] Müşir Fuat Paşa'nın davranışları ilginç bir grafik oluşturmaktadır. Eylül sonunda Sivas Kongresi'nin başvurularını Saray'a ulaştıran Müşir, şimdi Anzavur'a arka çıkmaktadır. (Hatırlanacağı üzere [12. fıkra], Müşir Fuat, kendisine gönderilen teşekkür teline verdiği cevapta, Padişah'tan naklen de olsa, ulusçu-meşrutiyetçi hareketi "milli ordu" diye tanımlayarak olumsuz bir tavır göstermişti.) Fakat daha sonra yeniden tavır değiştirmekte, İkinci İnönü zaferi üzerine Mustafa Kemal'i kutlamakta, 12/8/1921'de başkanlığını yaptığı Çerkes Kongresi Mustafa Kemal'e sadakat kararı almaktadır. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 148, 159.

[265] Foreign Office 371/4161, 173267 (no. 47). İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 19 Aralık istihbarat tutanağında, Anzavur'un Gönen, Kirmasti, Manyas'da faal olduğu, Arnavutların Çerkeslerle birleştikleri bildiriliyordu. Müşir Fuat Paşa'nın Babıâli'ye verdiği muhtıra, İstanbul Teavün (?) Cemiyeti adınaydı. Anzavur'a karşı kuvvet kullanılmasını protesto ediyor ve Padişah'ın davasını savunduğu için asi sayılamayacağını ileri sürüyormuş. Hükümet bunun üzerine jandarmaya verilen emri geri almayı ve Refik Bey'i Ahmet Anzavur'a göndermeyi kabul etmiş. Ulusçular Ahmet Anzavur'a Hürriyet ve İtilaf, Saray ve Damat Ferit tarafından yardım sağlandığının kanıtlarına sahipmişler. (Yukarıda 20 Kasım ve 43 no'lu askeri istihbarat raporuna göre ulusçulara muhalif olan Çerkeslere Saray'dan para verildiğine dair haberi görmüştük.) Güya Çerkeslerin ulusçulara karşı muhalefeti Mustafa Kemal'in ▷

Ocak başındaki istihbarat raporu ise bu sefer Hurşit Paşa'nın Balıkesir, Gönen, Bandırma eşrafıyla görüştüğünü, bunların halkın Ahmet Anzavur'u tuttuğunu bildirdiklerini açıklıyordu. Hurşit Paşa ayrıca Ahmet Anzavur'un arkadaşlarıyla konuşmuş ve İstanbul'da Çerkes önderlerinin taleplerinin olumlu bir biçimde ele alınacağını, Çerkes Teavün Cemiyeti'nin resmen tanınacağını kabul etmiş. Başka bir habere göre Ahmet Anzavur'a 20 bin lira verilecekmiş. Bu, Meclis-i Vükela'nın 10 Aralık toplantısında onaylanmış.[266]

Beşinci bir hareket Kızıl Hançer örgütünün bir eylemidir. Bilindiği kadarıyla bunların tek eylemi olmuştur: 3 (?) Kasım günü[267] İstanbul'da "Kızıl Hançer" imzalı bir yafta duvarlara yapıştırılmış, ya da kapıların altından evlere atılmıştır. Yaftadaki bildirge, Selanik'ten on yıl önce gelip "Yaşasın Kanun-u Esasi, Yaşasın hürriyet" diye bağıranların bu kutsal silahı kötüye kullandıkları, silah gücüyle iktidarı Padişah'ın kutsal ellerinden kopardıkları şikâyetiyle başlıyordu. Bunlar ülkeyi mahvetmişlerdi. Şimdi de, dünyanın her köşesinde İstanbul'un ve İzmir'in muhafazası için seslerin yükseldiği bir sırada, iki Selanikli, ulusal savunma adına saf Anadolulların arasına karışıp hilafeti ve Türk dünyasını yüreğinden yaralamaya koyulmuşlardı. Ulusal savunma, hiçbir tehlikenin tehdit etmediği Sivas ve Konya'da hilafete karşı ayaklanıp Ali Fuat'ın yaptığı gibi Halife'nin memurlarını öldürmekle değil, saf yürekli İzmir efelerine katılıp Yunanlıla-

◁ Kürt, Rum ve Ermenilere verilebilecek ayrıcalıkların Çerkeslere de tanınacağı yolundaki taahhüdünden dönmesi üzerine vukua gelmiş. Foreign Office 371/4161, 170756.

[266] Foreign Office 371/4162, 17468 (2/1/1920). Bu yönde Bir Meclis-i Vükela kararı yoktur. İlginç olan, Kürt sorunları dışında "olay" ya da "isyan" ile ilgili hiçbir konuda yazılı bir kararın bulunmamasıdır. Bu, bu sorunların Meclis-i Vükela'da görüşülmediği anlamına hiç gelmez tabii. Anlaşılan, hükümet özellikle Ahmet Anzavur konusunda kendini Saray'la Sivas arasında kalmış hissettiğinden, bu son derece hassas konudaki tavrını veya tavırsızlığını yazılı biçime dökmeye yanaşmıyordu.

The Times, 5 Kasım haberinde beyannamenin bir gün önce ortaya çıktığından söz ediyorsa da, *Sabah*, 4/11/1335 (10764) sayısında olaya atıf vardır. *The Times*, 11/11/1919.

rı denize atmakla sağlanırdı. Bu Selanikliler şimdi Enver Paşa'yı hain ilan edip örgütlerine almayı reddediyorlardı. Neden savaşta ellerinde ordu olduğu halde Enver Paşa'ya diklenmemişler, isyan için neden bu nazik ânı seçmişler, İttihat ve Terakki önderlerinin kaçmalarına neden engel olmamışlar, neden çalıp çırptıkları servetlerine el koymamışlardı? Çok yerde millet isyan ederek Padişah'a olan sadakatini göstermişti. Hükümet bunlarla birlik olmaya çalıştığına göre çekilmeliydi. Subayların da, Enver Paşa ve takımına alet oldukları gibi bunlara alet olmamaları gerekirdi. Ulusal savunmayı Demirci Mehmet Efe ve Yörük Ali gibi adamlar başarıya ulaştırabilirlerdi. En son hükümete, çekilmesi için "son ihtar" yöneltiliyordu. Yoksa, İttihat ve Terakkililer gibi ellerini kana bulamak zorunda kalacaklardı.

Defrance'ın bildirgeyi sunan raporuna göre Kızıl Hançer'i bazı Hürriyet ve İtilafçılar kurmuştu. Bir düzine kadar tutuklama olmuştu.[268] Karabekir'e göre bu işe Kürt Mustafa ve Ahmet Hamdi paşalar dahilmiş.[269] 28 Kasım günlü İngiliz istihbarat raporuna göre, Kâzım Karabekir'in talebi üzerine Nigehban Cemiyeti'nin ileri gelen dört üyesi Kızıl Hançer örgütüyle ilgili oldukları "bahanesiyle" tutuklandı.[270] Olaydan bir ay kadar sonra, Divan-ı Harb-i Örfi Ethem Rüstem Bey'i dört, Nidai Efendi'yi üç ay hapis ve beşer lira para cezasına çarptırdı, diğer sanıkları da beraat ettirdi.[271]

Bu olaylara toplu olarak bakıldığında,[272] bunların bir iç sa-

[268] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 79-82 (8 Kasım). Bildirge Fransızcaya çevrilmiştir. *The Times* haberi, hükümetin olayı hükümet darbesi hazırlığı olarak değerlendirip, Hürriyet ve İtilaf kâtibi ve bir general dahil, 80 kişinin tutuklandığını, fakat çoğunun ertesi günü salıverildiğini, gerçek faillerin meçhul kaldığını bildiriyor. *Sabah*'ta, Bekirağa Bölüğü'nde olayla ilgili sekiz kişinin bulunduğunu, bazı Hürriyet ve İtilafçıların ifadelerine başvurulduğunu, örgütün Nigehban Askeri Cemiyeti'yle ilgisi olmadığını okuyoruz. *Sabah*, 8, 10, 13/11/1335, 10768, 10770, 10773.

[269] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 363.
Foreign Office 371/4161, 163686.
Sabah, 9/12/1335, 10799.
Ertuna, eserinin iki yerinde "İngiliz taraflısı yıkıcı faaliyet"te bulunan kuruluşların listesini veriyor: Kürt Teali Cemiyeti, Teali-i İslam Cemiyeti, ▷

vaşın başlangıç hamleleri olduğu göze çarpmaktadır. Daha saf biçimine indirgendiğinde, bu iç savaşın bir yanının mutlakıyetçilik, öbür yanının demokratik-ulusçu, ya da meşrutiyetçi-ulusçu hareket olduğu söylenebilir. Fiiliyatta Ahmet Anzavur ve benzerlerini mutlakıyetçi diye nitelemek zor değildir. Ama öte yandan, bu cephede olup Hürriyet ve İtilaf yönü ağır basanlardan pek çoğu, sorulsa, mutlakıyetçi olduklarını reddedip, karşılarındakilerin İttihat ve Terakkili olduğunu, onlarla mücadele ettiklerini, fakat meşrutiyetçi olduklarını ileri süreceklerdi. İçten de olsalar, sertleşen, gitgide kutuplaşan ve bir iç savaşa dönüşmeye başlayan bu ortamda, bunlar, son tahlilde Padişah'tan yana olduklarını, gitgide bizzat kendileri itiraf etmek durumunda kalacaklardı. Bu bilinç eksikliğine demokratik-ulusçu cephede de rastlanmaktaydı. Müdafaa-i Hukuk hareketine belki içten bağlı olmakla birlikte, Şeyh Recep ve Ahmet Anzavur gibi hareketler karşısında gevşek davrananlar bulunduğunu, Mustafa Kemal'in bunlara nasıl sinirlendiğini gördük. Olayların gelişmesi ve sertleşmesi oranında bunların da bilinç düzeyleri, iç savaşın gereklerine uygun olarak, yükselecekti. Durumu bir iç savaş durumu olarak niteledim. Savaşa yol açan hamleleri hatırlayalım. Önce Vahdettin'in gittikçe göze görünür hale gelen mutlakıyetçi karşıihtilali vardı. Sonra buna karşı Erzurum ve Sivas kongreleriyle gösterilen ve iktidara başkaldırma niteliği taşıyan tepkiyi görüyoruz. Bu noktaya kadar şiddet söz konusu değildi. Ali

◁ Müfrit Hürriyet ve İtilaf Partisi, Askeri Nigehban Cemiyeti, Mukaddesatı Muhafaza Cemiyeti, Kızıl Hançer Cemiyeti, Hint Uhuvvet ve Hilafet-i Osmaniye Cemiyeti. Ertuna bunlardan bir bölümü hakkında hiç bilgi vermiyor. Kürt Teali Cemiyeti'ne s. 88'de Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti diyor nedense. Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 36, 88. Atatürk (*Nutuk*'ta) ve Ertuna 26 Ekim - 24 Aralık'ta Hart'ta çıkan Şeyh Eşref gailesini de "ayaklanmalar" içine sokuyorlar. Bunun hükümet yetkisine karşı bir çıkış olduğu muhakkaktır ama, Padişahçı ya da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'yi hedef alan bir yönü görünmüyor. Onun için ele almadım. Bununla birlikte Kâzım Karabekir bunun da "İstanbul ufkundan" gelen vahim bir gericilik olayı olduğu kanısındadır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 398.

Galip olayı, mücadeleyi şiddet yolundan giderek mutlakıyet lehinde çözmek girişimi olarak görülebilir. Sivas'ın buna karşı tepkisi, mücadelenin ilk "raundunun" Anadolu tarafından kazanılmasını sağlamıştır. Fakat artık mücadele gitgide şiddet yolunda gelişmektedir. Bozkır ve Anzavur olayları işin düpedüz iç savaşa dönüşmesidir.

Mücadele, Ali Rıza hükümetini bir ikilem karşısında bırakıyordu. Sivas, hükümetin, kendinden yana çıkmasını istiyordu. Mutlakıyetçiler, hükümetin kendilerinden yana olmasını ya da hiç değilse tarafsız kalmasını istiyorlardı. Hükümet, Padişah'ın tavrını bildiği için tarafsız bir tutum içine girmeye çabalıyordu. Fakat işin muharebeye dönüştüğü bir noktada ve Padişah'ın gölgesi altında tarafsızlık gütmek pek zordu. Güya ulusçuların hükümetteki "adamı" olan Cemal Paşa bile, Ahmet Anzavur isyanının hükümetçe "bir mesele-i şekâvet" gibi görüldüğünü ve kendisinin bunun siyasal bir şekle girmemesini "ümit ve temenni" ettiğini söylüyordu.[273]

16a. **Kürt Ayrılıkçılığı:** Milli Mücadele aleyhinde faaliyet gösteren son bir hareket de Kürt ayrılıkçılığı idi. Daha önce de gördüğümüz üzere,[274] Kürt ayrılıkçılığını en çok teşvik eden, Irak'taki yönetimi ile başkaları arasında tampon bir devlet, ya da özerk bir bölge yaratmak davasında olan İngiltere'ydi. Bu, bir bakıma, Hindistan'la Rusya arasında dağlık ve aşiret yapısına sahip Afganistan'ın tampon devlet oluşu gibi bir durumdu. Yalnız, bu siyasetin iki açmazı vardı. Biri, Kürtlerin aşiret yapıları dolayısıyla bölük pörçük oluşlarıydı. Bu yüzden Kürtlerin hepsini ya da çoğunu temsil edecek bir yekte yoktu. İngilizlerin kendilerini Kürtlerle anlaşabilmiş saymaları için türlü çeşitli ağa, şeyh ve paşayla anlaşmış olmaları gerekiyordu.[275] İkincisi, Kürtlerin Ermeni tehcirinde oy-

Sabah, 9/12/1335, 10799.

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 534-40, 590.

Bağdat'taki İngiliz Komiseri, hiçbir Kürdün bütün Kurdistan adına konuşmaya yetkili olmadığını ve bir düzlük (?) ya da aşiretten daha fazlası adına konuşacak adam tanımadığını, Kürtlerde ırk duygusu olduğunu, fakat [

nadıkları rol dolayısıyla Avrupa kamuoyunda Türkler denli "suçlu" sayılmalarıydı. Diğer bir yönden, Avrupa'nın, Müslüman'ı istatistik ve kendi yazgısını belirleme hakkı açısından "yok" sayması geleneği, İngilizleri, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki toprak taleplerini kabul etmeye zorluyordu. Bunun –yani cani muamelesi görmenin ve Ermeniler karşısında "yok" sayılmanın– Kürtler için cazip bir yönü olamazdı.

Bağdat'taki İngiliz Komiseri'nin 15 Kasım 1919 günlü bir yazısı İngiltere'nin Kürt siyasetinin karşılaşmakta olduğu zorlukları anlatıyordu. Ermenilere yapılan vaatler, Kürtlerin Suriye, Antep, Urfa vs. gibi yerlerde İngiliz subayları tarafından tutuklanması, İzmir'in işgali, Kürtlere yapılan şartlı vaatler karşısında zayıf kalıyordu. Daha yakınlarda Fransızların Suriye ve civarındaki davranışları, Amerikalıların Ermenilerden yana tutumu, İngiltere'yi Müslümanlara karşı bir ittifakın içinde gibi gösteriyordu. Bu ortamda, Mezopotamya'nın kuzey sınırı belirlenmedikçe Kürt reislerinin İngiltere ile birlik olmaları beklenemezdi.[276]

İngilizlerin Kürt siyasetini belki çıkmazdan kurtaracak bir çare, Kürtlerle Ermenilerin anlaşmaları olabilirdi. Nitekim bu yol da denenmiştir. 20 Kasım 1919'da Ermeniler adına Bogos Nubar Paşa, Ermeni Cumhuriyeti adına Ohancanyan, Kürtler adına Şerif Paşa bir anlaşma yapıp aynı devletin mandası altında ve birleşik bağımsız bir Ermenistan ve bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasını, azınlık haklarına saygı gösterilmesini, iki devlet arasındaki sınırın Barış Konferansı tarafından çizilmesini kabul ettiler. İngilizler, muhtemelen yapılmasını sağladıkları bu anlaşmayı çok iyi karşıladılarsa da Webb, 8 Ocak 1920 günlü yazısında Kürt Şerif Paşa'nın çok uzun süredir Avrupa'da oturduğu ve ülkesinden kopuk olduğu için Kürtler adına konuşacak durumda olmadığını belirtmekten geri kalmadı.[277] Üstelik, sınır saptama işinin Konferans'a bıra-

◁ kavim duygusu bulunmadığını ileri sürüyordu. Foreign Office 371/5068, 148 (25/3/1920 tel).

Foreign Office 371/4152, 172818.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 928.

kılmış olması, ilerde birçok anlaşmazlığın kolayca çıkabileceğine işaret sayılabilirdi. Bir İngiliz istihbarat raporuna göre, Kürt Teali Cemiyeti'nin Şerif-Nubar anlaşmasını onaylaması, Babanzadelerin Cemiyet'ten ayrılmasına yol açmıştı.[278]

Kürt örgütlerinin faaliyetlerine kısaca bakalım. Bir İngiliz raporuna göre Kürt Teali Cemiyeti (?)[279] 8 Ekim'de bir toplantı yaparak 13 Ekim'de basında sansür edilen bir beyanname çıkartmıştır. Bunda Cemiyet'in, İstanbul'da bulunan 15 bin üyesiyle Konferans'ın kararlarını güven ve sükûnetle beklediği, Anadolu'daki hareketin reddedildiği, Malatya olayının Kürt ulusal duygu ve şerefine hakaret olduğu, Noel'in, hükümeti tarafından bilimsel araştırma için gönderildiği, yanındaki iki Kürt "prensinin" yol masraflarını Cemiyet'ten aldıkları, sırf bilimsel çalışmalarında yardımcı olmak için Noel'le yolculuk ettikleri, prenslerin karışıklık çıkarmak için değil, sükûnet tavsiye etmekle görevli oldukları, Kürtlerin İngiltere'den başka bir ülkenin himayesini istemedikleri belirtildi.[280]

Daha sonra ekimin sonunda Kürt Millet Fırkası'nın muhalefetin diğer bazı örgütleriyle beraber seçime katılmama kararı aldığını öğreniyoruz. Bilahare, bu fırkanın resmen kurul-

[278] Foreign Office 371/5166, E 2306/262/44 (4/3/1920). Bir söylentiye göre ayrılışın gerçek nedeni, Babanzadelerin arazilerinin ulusçuların nüfuz alanında bulunmasıymış. Başka bir istihbarat raporu (3/3/1920) ulusçuların Kürt-Ermeni anlaşmasından endişelendikleri yönündeydi. (E 1782/262/44). Van ve Erzurum'dan Dahiliye'ye gelen bir tel ise Hamit, Mirza, Hasso, Yusuf Bekir adlı aşiret reislerinin Ermeni reisi Hacadur Ağa ile anlaştıkları yönündeydi. Foreign Office 371/4161, 165718 (5 Aralık). *Sabah*'ta Ermeni-Kürt anlaşması dolayısıyla adı zikredilen ve Mısır'da oturan Mardini Arif Bey, Sadaret'e çektiği bir telde Kürt komitesiyle hiçbir ilgisi olmadığını bildiriyordu. *Takvim-i Vekayi*, 14/3/1336, 3800. Seyyit Abdülkadir 8 Aralık'ta İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gelerek Hohler'e Kürt-Ermeni anlaşmasının belgelerini verdi. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 926.

[279] Raporda "Kurdistan Forward Society" diye geçiyor.

Foreign Office 371/4160, 146651 (16/10/1919, no. 38). Bir İngiliz tutanağına göre Galip Bey, Celadet Bedirhan, Mithat Bey'in Harput, Diyarbakır, Malatya'da faaliyetleri devam etmekteydi, hatta Malatya, Mardin, Cizre'de çarpışmalar oluyordu. Foreign Office 371/4161, 163857 (20 Kasım, no. 43).

madığı, ama kurulacağı duyuruluyordu. Bu arada Emekli Erkân-ı Harp Feriki Ahmet Hamdi Paşa'nın Kürt Teali Cemiyeti adına konuştuğunu, Cemiyet'in seçimlere katılmayacağını, Kürt Şerif Paşa'yı temsilcileri saydıklarını, Kuva-yı Milliye'yi tanımadıklarını, çünkü bunların kendilerini kovuşturduğunu, sınır konusunda Ermenilerle sorunları olduğunu öğreniyoruz.[281] İngiliz istihbarat raporlarından Cemiyet'in 25 ve 27 Kasım toplantıları hakkında bazı bilgiler ediniyoruz. Cemiyet'in genel yazmanı Hamdi Paşa başkanlığındaki ilk toplantıda Ermenistan İçişleri Bakanı'nın Kürtlere karşı şiddetli tedbirler alma kararı karşısında sorunun Kürt Şerif Paşa aracılığıyla Konferans'a iletilmesi, Ermenilerin istediği bazı vilayetleri vermektense Türklerle birlik olmak kararlaştırıldı. Bu arada Bedirhanlar ile ve Dersim'de Arslan Bey'in başı olduğu Dedeh (?) Kürtleriyle ilişkiler üzerinde duruldu. İkinci toplantıda Babıâli'ye sadakatlerini bildiren reislere Kürt davasına zarar verdikleri yolunda mektup yazılması kararlaştırıldı. Raporda, Türk-Kürt birliğini ve Kuva-yı Milliye'yi savunan bir Kürt derneğinin Sultanahmet'te Sanat Mektebi yakınında kurulduğu, Nişantaşı Okulu'nda Farsça hocası Necmettin ile Dersimli Ömer Lutfi'nin buna önayak oldukları bildiriliyordu.[282]

De Robeck, 27 Şubat 1920 günlü telinde ayrılıkçı Kürt çevrelerindeki önemli bir gelişmeyi haber veriyordu. Şerif Paşa, gönderdiği bir mektupla, Konferans'ın büyük ihtimalle Kürdistan'ı, biri Fransız, öbürü İngiliz himayesinde olmak üzere ikiye ayırmak tasavvurunda olduğunu bildiriyordu. Fransız himayesinde olacak olan kuzey kesimi, Sivas, Harput (?) ve daha kuzeyini; İngiliz himayesindeki güney kesimi ise Cezire'yi, yani Bedirhanlarm bölgesini içerecekti. Kürt Şerif Pa-

Sabah, 1, 8/11/1335, 10761, 10765. Burada adı geçen Hamdi, Kiraz Hamdi değildi. Bu Hamdi emeklidir ve mirliva değil, feriktir. Kürt Millet Fırkası konusunda Lutfi Fikri, Milli Türk Fırkası kurulursa Kürtlerin de bu yola gitmesinin beklenebileceğini, Kuva-yı Milliye'nin bu duruma karşı olduğunu yazacaktı. *Sabah*, 17/11/1335, 10777.

[282] Foreign Office 371/4161, 168/18 (5/12/1919).

şa buna asla razı gelmeyeceğini, Türk egemenliği altında Kürdistan'ın tümüne özerklik tanınmasının tercihe şayan olacağını bildiriyordu. De Robeck'e göre Seyyit Abdülkadir İngiliz himayesi altında birleşik Kürdistan'dan yanaymış, fakat Türk egemenliğine de karşı değilmiş. Bedirhanlar taksime karşı değilmişler, fakat bu yönde karar alındıysa bunun hemen açıklanmasını istemişler. Böylece bölgelerinde, Türk ulusçularının da işbirliği yapabilecekleri, Bolşeviklerin etkisi altına girebilecek aşiretlere karşı tedbirler alabilirlermiş. Abdülkadir de Bolşevik tehlikesi üzerinde duruyor ve Kafkas cumhuriyetlerinin gerisinde bir set oluşturulacaksa, bunu Türklerin değil, Kürtlerin yapabileceklerini ileri sürüyormuş. De Robeck'e göre Kürt Şerif Paşa'nın Türklerce elde edilmiş olması muhtemeldi.[283]

Bu sırada gerek Ali Rıza hükümeti,[284] gerekse Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kürtlerin ayrılıkçılığa yönelmelerini önlemek için hayli çaba harcamışlardır. Ekim sonundaki bir İngiliz istihbarat raporu, ulusçuların Kürt kulüplerini kapattıklarını, ayrılıkçılara karşı sert tedbirler aldıklarını bildiriyordu.[285] Heyet-i Temsiliye'nin 6 Kasım 1919 günkü toplantısında, İngilizlerin teşviki ve Kürt Teavün Cemiye-

Foreign Office 371/5067, s. 60. Seyyit Abdülkadir, Ryan'la 21 Şubat'ta yaptığı görüşmede kendisinin bütün Kürdistan'a sözünü dinletebilecek tek kişi olduğunu söylemişti. Ryan, Seyyit Abdülkadir'in Şeyh Taha'dan daha güvenilir olduğu kanısındaydı. Foreign Office 371/5067, E 1176/11/44.

[284] Babıâli, Milli aşireti reisi Halil Bey'in kaynatası Osman Bey'i, Diyarbakır'a, aşireti kendinden yana ve İngilizlerle Fransızlara karşı çevirmek için gizlice göndermiş. Foreign Office 371/4161, 164001 (28 Kasım, no. 44). Seyyit Abdülkadir'in 8 Aralık'ta Hohler'e söylediklerine bakılırsa, Ali Rıza hükümeti Kürtlere Kürt memurları yönetiminde idari özerklik vaat ediyor, fakat öte yandan kendisine ve ırkdaşlarına dostça muamele etmiyormuş. Abdülkadir'e göre hükümetin kendilerinden beklediği, Mustafa Kemal'e tahammül göstermeleri, fakat ayrıca onu eyleme geçmekten alıkoymalarıymış. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 926.

[285] Foreign Office 371/4160, 154455 (31/10/1919). Heyet-i Temsiliye, Arapkir ve Dersim'de Kürdistan Teali Cemiyeti'yle ilgili olarak "malıv ve ifnası" (26/9/1335), "bu kabil iftiracûyâne (?) cereyanlara meydan verilmemesi" (9/11/1335) yolunda kararlar almıştır. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 9, 51.

ti'nin "iftiracûyâne faaliyetiyle" İstanbul'da Kürtlerin milli hareket aleyhinde oldukları propagandasının yapılmakta olduğundan söz ediliyordu. Kürt "ağavat-ı eşrafının" hükümet ve müessillere bunu kınayan telgraflar çekmelerinin sağlanması için kolordu ve vilayetlere yazılması kararlaştırıldı.[286] Bundan az önce 30 Ekim'de *Albayrak* gazetesinde "Şarki Anadolu Türkü ile Kürdü Tefrik Edilemez" yazısı çıktı. Aynı gazetenin 28 Aralık sayısında çıkan "Kürtlerin Camia-i Osmaniye'den Ayrılmak İhtimali Var mıdır?" başlıklı yazıda, Kürtler için ayrılmanın, Ermeni egemenliği altına girmek demek olduğu, Kürtlerin ise Ermenilerle bağdaşamayacağı vurgulanıyor, Balkanlar'da Hıristiyan egemenliğinin Müslümanlar için doğurduğu sonuçlara dikkat çekiliyordu. *Sabah*'ta "Kürtlerin Sadakatine Yeni Deliller", "Hükümetin Kürt Aşairine Teşekkürü" gibi başlıklar dikkati çekiyor.[287] Ayrıca *Takvim-i Vekayi*'de çıkan ve Kâhta, Silvan, Hakkâri ve Hasankale'den gelen tellerde Kürtlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemedikleri, Kürt Şerif Paşa ve emsali "hainlerin memleketimizde bir hizmetçi kadar itibarı" bulunmadığı anlatılıyordu.[288] Sait Molla da, 29/30 Ekim günlü mektubunda (no. 10), Kürt Cemiyeti'nin, sözüne aykırı olarak, faaliyet gösteremediğinden şikâyet etmekteydi. Fakat sonraki (4 Kasım, no. 11) mektubunda, Kürt Teali Cemiyeti'nden samimi dostlarıyla görüştüğünü, yeni geldiklerini, birkaç gün sonra verilen talimat dairesinde tertibat alacaklarını, yalnız Kürdistan'a gönderilecek arkadaşlar için "büyük bir tahsisatın" gerekli olduğunu söylediklerini bildiriyordu.[289]

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 47. Kürt Teali Cemiyeti yerine Kürt Teavün Cemiyeti'nden söz edilmesi yanlış olmak gerekir, zira Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti 1908'de kurulmuştu ve ayrılıkçı değil, Osmanlıcıydı. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 429-30.

Sabah, 5, 11/12/1335, 10795, 10802. *İrade-i Milliye*'den bir başlık: "Türklük ve Kürtlük Layenfek bir Aile Ocağıdır" (5/1/1336, 19).

[288] *Takvim-i Vekayi*, 6-8/3/1336, 3793-3795. İlk üç tel 1, dördüncüsü 2 Mart tarihlidir.

[289] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 298-9. Aşağıda, 7. ayrımda İngiliz kaynaklarında da buna benzer bir bilgiye rastlandığı anlatılacaktır.

Bu dönemin *The Times* sayılarına bakmak, gerek İngilizlerin Kürt siyasetlerinde, ve gerekse ayrılıkçı Kürtlerin İngiliz siyasetlerinde ne gibi zorluklarla karşı karşıya bulunduklarını bize göstermektedir. 11 Kasım'da bazı İngiliz subaylarının Kürtler tarafından öldürüldüğünü öğreniyoruz. Aynı sayıdaki "Kürdistan Sorunu" başyazısından, Kürdistan'ın ulusçu bir Türkiye'ye karşı bir tür tampon olarak düşünüldüğünü anlıyoruz. Ertesi gün, Kürtlerin İngiliz subayları öldürmeleri olayının "tamamen mahalli" bir olay olduğu yolunda Savaş Bakanlığı'nın bir açıklaması çıkıyordu. 18 Kasım'da Kürdistan üzerine çıkan yazıda, Ermeniler Kürtlerle baş edemeyeceklerine ve Türkler de Kürtleri yönetemeyeceklerine göre, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ile Musul'un bir bölümünden oluşan özerk bir Kürdistan kurmak gerektiği açıklanıyordu. 20 Kasım'da çıkan ve Athelstan Riley tarafından yazılan mektupta, Kürtlerin kanunsuz eşkıya oldukları, devlet kuramayacakları savunuluyordu. 15 Aralık'a "Kürt Aşireti Cezalandırıldı – İngiliz Nüfuzu Korundu" başlıklı bir haber çıktı. 2 Şubat'taki bir başyazıda, Sykes-Picot Antlaşması ile İngiltere'ye Bağdat'ın kuzeyine kadar bir bölge kalırken, şimdi Musul vilayetinin de katılmasıyla Kürdistan'a girilmekte olduğu, bunun İngiliz hazinesine ne gibi mali yükler getirdiğinin bir hesaplanması gerektiği açıklanıyordu.

Mutlakıyete Dönüş'de gördüğümüz üzere, Damat Ferit, Kürt ayrılıkçılığından hoşlanmasa da ulusçu hareket karşısında, "denize düşünce," bu silahtan yararlanmaktan geri kalmayacaktı. 29 Eylül'de Bağdat'tan gönderilen bir haberde, Mustafa Kemal hareketinin ne gibi boyutlara ulaşabileceğini söylemenin zor olduğu, fakat Kürtçü hareketin buna karşı en uygun çare göründüğü bildiriliyordu.[290] 31 Ekim'de İstanbul'daki ABD Yüksek Komiserliği'nden çekilen bir telde, Doğu'daki Kürtlerin "eski Türklerce" eşkıyalık yapmak ve böylece Mustafa Kemal örgütünün nüfuzunu sarsmak üzere

[290] Foreign Office 371/4151, 155177.

kışkırtılmakta oldukları bildiriliyordu.[291] Aşağıda Damat Ferit'in Kürt ayrılıkçılarıyla yaptığı gizli temasları ele alacağım.

7. ALİ RIZA PAŞA HÜKÜMETİNE ALMAŞIK ARAYIŞLAR

Aşağıda tafsil olunacağı üzere, İstanbul-Sivas ilişkileri her iki yan için son derecede gayri tatminkâr bir mecrada gelişmekteydi. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti orduya egemen olduğu sürece, hükümetin Cemiyet'e karşı yapabileceği şeyler sanırlıydı. Buna karşılık, bir kuvvet denemesine girişerek Damat Ferit hükümetini düşürmüş olan ve yerine geçen Ali Rıza hükümetiyle destek sağlamak hususunda bir pazarlık yaptığına inanan Cemiyet, anlaşmaya aykırı gördüğü hususlar çoğaldıkça, kendisine daha itaatli davranabilecek bir hükümeti hayal etmemezlik edemezdi. Ne var ki, Kuva-yı Milliye aleyhtarı komplonun yoğun faaliyeti karşısında Heyet-i Temsiliye, sonradan Ali Rıza hükümetinin ehven-i şer olduğu ve kerhen de olsa desteklenmesi gerektiği kararına ulaştı. Zira Kuva-yı Milliye aleyhtarı faaliyetler yalnızca ortalığı karıştırmaya yönelik değildi. Hedef büyüktü: Taşraya Saray cephesi egemen olmak istiyordu. Bunun için, uygun ve gerekli görüldüğü anda, Ali Rıza hükümetinin bu cepheye daha iyi hizmet edebilecek bir hükümetle değiştirilmesi öngörülüyordu. Şüphesiz ki Padişah'ın en güvendiği adam Damat Ferit'ti. Fakat, o, sert siyasetler için peylenmiş bir adamıydı. Onun başa geçmesi, bir anda eylüldeki kutuplaşma ortamını geri getirir, gevşek ve müstereddit olanlar dahi yine çaresiz Sivas'ı yeğlemek durumunda kalırlardı. Tevfik Paşa daha yumuşak bir görüntü veriyordu, fakat onun demokrasi ile başı hoş değildi ve Meclis'i dağıtmış olan bu sadrazamın iktidarı da çok tepkiye yol açabilirdi. Yeni hükümet, Saray cephesinin amaçlarına, kutuplaşma ve tepkilere yol açmadan daha iyi hizmet etmeli ve aynı zamanda İngiltere'nin gözünde daha makbul, yani daha İngiliz-i bir hükümet olmalıydı. Hükümet değişikli-

[291] State Department 867.00/980.

ği, hemen, meclis toplanmadan gerçekleşmeli ve ideal olarak, Sivas'ın Ali Rıza kabinesinden desteğini çekmesi sonucunda olmalıydı. Böylece, sanki yeni hükümeti Cemiyet istemiş gibi olacaktı. Meclis toplanmadan önce, hükümetlerin güvenoyu alması söz konusu olmayacağına göre, bu şartlarda yeni hükümet serbestçe at oynatabilecekti.

İşte, Mustafa Kemal ve arkadaşları Babıâli ile pek çok konuda yoğun ve gitgide hırçınlaşmak istidadı gösteren bir tartışma içindeyken, İstanbul'dan gelen, hükümet değiştirme niyetleri hususundaki istihbarat üzerine böyle bir tuzağa düşebileceklerini fark ettiler. İhtimal Şevket Bey'in 28 Ekim'de Ankara'dan naklen çekilen ve Saray cephesinin fitnesi (galiba Sait-Frew mektupları) hakkında ön bilgi veren teli üzerine[292] Heyet-i Temsiliye ertesi günü Ali Rıza hükümetini destekleme kararını aldı. Kararda, başta Sadrazam "cümlesinin âciz, nazar-ı şâhânede bir mevki tutmak isteyen zevâttan" oldukları, bununla birlikte ulusal harekâta kısmen lehdar, kısmen aleyhdar oldukları, Padişah'ın "ilk fırsatta" bunları düşürüp yerine "istibdadı idame edebilecek" bir kurul getirmek isteyeceği saptanıyordu. Bu durumda, meclis çalışmalarına başlayıncaya değin, Heyet-i Temsiliye'nin kabineyi muhafaza etmesi vatan ve millet için "en hayırlı" yol olacaktı.[293] Gerçekten, İstanbul örgütü 31 Ekim'de şöyle bir haber veriyordu: İki gündür Kiraz Hamdi Paşa Saray'a gidip iki-üç saat huzurda kalıyor ve sonuç olarak Müşir Zeki Paşa başkanlığında bir hükümet kurulması kararlaştırılmış bulunuyordu. Hamdi Paşa Harbiye, Prens Sabahattin Hariciye, Tevfik Hamdi Bey Dahiliye nezaretine, Eşref, Mahir Sait diğer nezaretlere getirilecek-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1125-7 (V. 174). Fakat daha önce Heyet-i Temsiliye'nin 23 Ekim kararında Ankara Valisi Ziya Paşa ile ilgili olarak, "... hükümetin istifası halinde gelecek heyetin cây-ı tedkik bulunması hasebiyle biraz da fedakârlık yapmak zarureti bulunduğu ve meselenin hüsn-i idare ..." edilmesinden söz edilmekteydi. B.S. Baykal, *Heyet i Temsiliye Kararları*, s. 33.

[293] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 265; B.S. Baykal, *Heyet i Temsiliye Kararları*, s. 36.

lerdi. Sabahattin ve Mahir Sait'e henüz teklif yapılmamıştı. Vahdettin "vakti münasibinde" Ali Rıza'ya istifa teklif edecekti. Bu meselenin içinde bilinen blok, "bir cemiyeti hafiye" vardı.[294]

Bunun üzerine, Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya Mustafa Kemal bir tel göndererek aldıkları istihbaratı bildirdi ve buna "asla" ihtimal verilmemekle birlikte, "millet düşmanı eşhas" iktidara gelirse, bütün ülkenin İstanbul ile kesin olarak "kat'ı alâka" edeceğini, onun için Sadrazam'ın "hiçbir sebep ve bahane" ile yerinden ayrılmaması gerektiğini yazdı (2 Kasım). Aynı gün, bu durum ve Cemal Paşa'ya yazılan tel hakkında Ankara, Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Konya, Edirne kolordu ve Amasya, Bandırma, Bursa, Mardin, Torul fırka komutanlıklarıyla Torul'da Kaymakam Halit Bey'e genelge gönderildi. Genelgede, Âyan'dan Müşir Fuat Paşa aracılığıyla siyasi işlere müdahale edilmemesi için Padişah'a maruzatta bulunulacağı bildiriliyor, Cemiyet heyet-i merkeziyelerine "lüzumu veçhile ve sureti münasibede" bilgi verilmesi isteniyordu.[295] Burada, esas muhatabın askeri örgüt oluşu, Cemiyet örgütünün açıkça ikincil bir durumda ele alınması dikkati çekiyor.

Şimdi Zeki Paşa ile ilgili olarak gelen istihbaratın esasını araştırmaya çalışalım. Sait Molla-Frew mektuplaşmasında[296] böyle bir hükümete değinmeler vardır. Sait Molla, 11 Ekim günlü mektubunda Damat Ferit'i ziyaret ettiğini, ona Frew tarafından "sabır ve intizar" tavsiye ettiğini bildiriyor. Paşa, Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması için İtilaf Devletleri'nin, Rumlara karşı Sait-Frew çetelerinin saldırılarını vesile yaparak bir an önce Babıâli'ye müşterek bir nota vermeleri gerektiğini be-

[294] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 265. Hatırlanacağı üzere, Müşir Zeki Paşa Saray'ın Ocak 1919 başlarında Hürriyet ve İtilaf'a el koyma harekâtında rol oynamış ve Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi'ne girmişti. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 180-1. (Müşir Zeki Paşa, Halepli 1. Ferik Ziya Paşa ile karıştırılmamalıdır.)

[295] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 265-6; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1128-9 (V. 176-7); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 42.

[296] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 292-300.

lirtiyordu. Sait Molla, 29/30 Ekim mektubunda, Saray'da yeni kabine kurma tasavvurunun duyulduğunu, Sait-Frew çetelerinin tenkil olunmaması için "mutasavver" kabinenin mutlaka kurtarılması gerektiğini söylüyordu. Zira Ali Rıza'nın onların faaliyetlerini önleyici tedbirler alacağını tahmin ediyordu Sait Molla. Bu tür tedbirleri Ali Rıza almasa bile, Sait-Frew komplosuna en büyük engel herhalde Cemal Paşa'nın kabinede yer almasıydı. 4 Kasım günlü mektupta Zeki Paşa'nın yeni hükümetin başı olması gerektiği üzerinde ısrar ediliyor, itirazlara cevap veriliyordu. Paşa Kürtlere hâkimdi, eski Ermeni kıtali de unutulmuştu. 5 Kasım günlü son mektupta Ali Kemal'in listeye ithalinin zaruri olduğunu, gücenirse sırlarının karşı tarafa geçeceğini söylüyordu. Sözü edilen liste, hükümet listesi olabilir. Ali Kemal, Zeki Paşa'nın damadıydı. O bakımdan da gücendirilmemesi gerekirdi. Daha önce de (24 Ekim) onu "elde bulundurmak" gerektiği, ona bir hediye sunmak için en münasip zaman olduğu söylenmişti.

Gerçekten, Sait Molla'nın İngiliz Yüksek Komiserliği'ne sunduğu 21 Ekim muhtırası kendisinin Damat Ferit dışında yeni bir sadrazam aradığını gösteriyor.[297] İttihatçılara, "Mustafa Kemal gibi" Selanik, Makedonya dönmelerine, İzzet, Cevat paşalara, Cavit Bey ve Halide Edip'e çatan bu muhtıra, Hürriyet ve İtilaf hükümetinin, iktidarda olduğu yedi ay boyunca yeterince İngilizci bir siyaset güdememiş olmasından da şikâyetçidir. Gerçi Damat Ferit hükümetlerinden ancak birincisi Hürriyet ve İtilaf'ın hükümeti olarak nitelenebilirse de, yedi aylık hükümet deyince Damat Ferit'in üç hükümetinin toplam iktidar süresinden başka bir şey kastediliyor olamaz. Demek ki Sait Molla'nın Frew'a yazdığı mektuplarda ve Sivas'a gelen istihbaratta da görüldüğü üzere, Damat Fe-

Foreign Office 371/4227, 2547. Belge, muhtıranın özet çevirisidir. Sait Molla İttihatçıların azınlıkta olduklarını, İstanbul'un yüzde 80, taşranın yüzde 90 onlara karşı, dinine bağlı olduğunu söylüyor ve İttihat ve Terakki'yi Arabi Paşa hareketine benzetiyor. Sait Molla'nın arzusu, halifesiyle İngiltere'ye bağlı bir Türkiye'dir. Bu durumda İngiltere de Mısır ve Hindistan'da rahat edecektir.

rit'in dışında yeni bir hükümet söz konusudur – hiç değilse bir süre için. Hatta Sait Molla'nın muhtırasında Damat Ferit'e karşı takınılan eleştirici tavır, ihtiyatlı da sayılsa, geçici bir tavır değilmiş gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Sait Molla, Damat Ferit ve adamlarına karşı çıktıktan sonra, hükümette kimleri görmek istediğini açıklamaktadır. Bunlar, hepsi de namuslu, lekesiz ve ülkeyi yönetmeye ehil olan İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin üyeleridir. Son olarak Sait Molla, sözlü olarak her türlü bilgiyi vermeye hazır olduğunu ifade etmektedir.

Bütün bu faaliyetlere koşut olarak, Kızıl Hançer Cemiyeti de, yukarıda gördüğümüz üzere, 4 Kasım'da duvarlara astığı yaftalarla hükümetin çekilmesini istiyordu. İngiliz belgeliğinde (Kiraz) Hamdi Paşa'nın "birkaç gün önce" Vahdettin'e yaptığı uzun bir konuşmayı nakleden 14 Kasım günlü bir rapor vardır. Paşa, bunda, Fransa ve İtalya'nın kötü durumda bulunduklarını, Fransızların ulusçuları desteklemek suretiyle Almanya'nın yerini almaya yeltendiğini, İngiltere'nin ise güçlü ve dostluklarında içten olduğunu belirtiyordu. İngiltere, Bağdat hattına hiçbir ülkenin müdahale etmesini istemediği için bu hat boyunca Osmanlı Devleti'nin muhafazasında ısrar edecekti. Kaldı ki, bu demokrasi çağında, İngiltere, Türkiye'ye karşı sert davranarak Müslüman uyruklarının düşmanlığını uyandırmaktan kaçınacaktı. İşte, bu nedenlerle, Osmanlı yazgısının belirlenmek üzere olduğu şu sırada, güç bir İngilizci ("Anglophile" - İngiliz Muhibbi ?) kabine kurmak şarttı.[298]

Elimdeki belgelerde, kasım başlarından sonra Zeki Paşa'nın adı duyulmaz oluyor. Yerine başka bir isim, Prens Sabahattin geliyor. Sabahattin Bey, gazetelerin de hakkında çok gürültü ettikleri bir kişidir. 11 Kasım günü hükümet, Lloyd George'un 8 Kasım günlü demecini görüşür. Demeçte Tür-

Foreign Office 371/4161, 159449. W.S. Edmonds, mütalaasında, Hamdi Paşa'nın İngiliz Muhipleri'nden olduğunu, fakat kardeşinin Fransız ajanı olduğunu yazıyor.

kiye'ye karşı, zorluk çıkaran bir devlet olarak olumsuz bir tavır açıklanmakta, Ermeni, Rum, Arap ve Boğazlar yönetiminin Türklere verilemeyeceği belirtilmekteydi. Demecin hükümette hayli üzüntü uyandırdığı anlaşılıyor. Konuşulanlar, İngilizlerle Fransızların tuttuğu Sabahattin Bey'den yararlanmak, Reşit Bey (Rey)'i Avrupa'ya göndermek, Ahmet Rıza ile daha yakın işbirliği kurmak gibi çarelerdi. Ayrıca Mustafa Kemal'e bu konuda haber göndermek, 12 ve 13 Kasım'da anlaşmaları için siyasal fırka önderlerini toplantıya çağırmak hususları üzerinde duruldu.[299] Daha önceki bir raporda, Padişah'ın, mevcut kabineden hoşnut olmadığı, Hürriyet ve İtilaf İngiliz desteğini elde edemediği için, Fransızların ve Sabahattin Bey'in desteğine sahip bulunan Sulh ve Selamet Fırkası'na yöneldiği rivayeti bildiriliyordu.[300] Diğer bir İngiliz raporunda, Sabahattin Bey'in 25 Kasım'da gelince sadrazam atanacağı, fakat Mustafa Kemal'in buna karşı olduğunu açıkladığı söylentileri bildiriliyordu.[301] Başka bir istihbarata göre, hükümet Saray'da bir saltanat şûrası toplamayı ve buna Sabahattin Bey, Hüseyin Hilmi Paşa, Ahmet Rıza gibi kişileri çağırmayı tasarlıyordu.[302] Gazeteler de Sabahattin Bey'le ilgili haberlere geniş yer veriyorlardı. Karşılama için heyetler kurulurken, Branko Milcanopulos adında biri, Rumlarla Türklerin ancak Sabahattin Bey sayesin-

[299] Foreign Office 371/4161, 164001 (28 Kasım günlü 44 sayılı rapor). Gökbilgin, *İkdam*'a dayanarak (11 Kasım) Lloyd George'un konuşmasının Avam Kamarası'nda yapıldığını söylüyor. İngiliz raporu ise Lloyd George'un Mansion House'taki konuşmasından söz ediyor. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 180-1.

[300] Foreign Office 371/4161, 163857 (20 Kasım günlü 43. rapor).

Foreign Office 371/4161, 161851 (21 Kasım raporu). *Sabah* bu haberi verenler arasındaydı. *Sabah*, 13/11/1335, 10773. De Robeck, 16 Kasım telinde, mevcut hükümetin bir "idare-i maslahat" (Türkçe olarak) hükümeti olduğunu, Hürriyet ve İtilaf'ın ulusçu aleyhtarı bir hükümet kurmak için güçlü çabalar harcadığını, fakat kaynak, önder ve birlikten yoksun olduklarını, Padişah'ın Sadaret'e Sabahattin Bey'i getirebileceğini, bu konuda birçok "deneme balonları" uçurulmakta olduğunu bildirdi. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 888.

[302] Foreign Office 371/4161, 165717 (5 Aralık raporu).

de anlaşabilecekleri anlamında bir yazı yazıyordu.[303] Abdullah Cevdet de Prens hakkında bir yazı kaleme almıştır. Sabahattin Bey 8 Aralık'ta İstanbul'a geldi. Haberin başlığı onun sözleriydi: "Keşke fikirlerim mağlup olsaydı da vatan kurtulsaydı. İstikbal, alacağımız vaziyete tabidir." Prens doğru Saray'a gitmişti. Ertesi gün Sabahattin Bey'in "uzun müddet" huzurda kaldığı bildiriliyordu, fakat –kötü işaret– Zat-ı Şahane'nin hastalığı gerekçe olarak öne sürülerek bu haber iki gün sonra yalanlanacaktı.[304] Daha sonra, Sabahattin Bey'in Cihan Savaşı'na Almanya safında katılmak aleyhinde Saray'a çekmiş olduğu teller gazetelerde konu edildi: "İtilaf aleyhine harbe girmek cinnettir." *Monitör* gazetesine göre Prens, kurtuluş çarelerini o günlerde açıklamaya hazırlanıyordu.[305]

ABD Yüksek Komiserliği 13 Aralık yazısında Sabahattin Bey'in döndüğünü, Padişah yaverleri tarafından karşılandığını, bunun anlamlı olduğunu, çünkü onun Fransız yanlısı sayılmasına karşılık, Vahdettin'in İngiliz yanlısı bulunduğunu bildiriyor ve Sabahattin Bey'in hükümet kuracağı söylentisine işaret ediyordu.[306] Ne gariptir ki, Amerikalılar Sabahattin Bey'i Fransızcı diye değerlendirirken Fransızlar da onu İtalyan,

Sabah, 21, 29/11/1335, 10781, 10784. Lutfi Fikri, Sabahattin'in değerini kabul eder görünmekle birlikte, dostluğun esas engelinin İzmir'in işgali olduğunu belirtti. *Sabah*, 2/12/1335, 10792. Sabahattin, *Atinos* gazetesine verdiği demeçte, Venizelos'u çok takdir ettiğini. Kâmil Paşa'ya Yunanistan'a karşı "müsaadekâr" bir siyaset gütmesini salık verdiğini, "cüzi bazı müsaadatla" Balkan Harbi'nin önlenebileceğini söylemiş. *Sabah*, 30/12/1335, 10820.

[305] *Sabah*, 8, 9, 11, 13/12/1335, 10798-9, 10801, 10803; *Alemdar*, 10/12/1335, 359 2659. Londra'da yayımlanan *The Near East* dergisinde Prens hakkında bir yazı çıkmış. *Sabah*, 30/12/1335, 10820. Sabahattin Bey 10 Aralık günlü *Alemdar*'a verdiği demeçte, "Eğer düsturlarım vaktü zamaniyle tatbik edilmiş olsaydı bir çok felaketlerin önü alınmış olacağı hakkındaki kanaatimde sabit kadem bulunuyorum." diyordu. Göztepe, Damat Ferit Jön Türklüğünden ötürü onu engellediği için daha önce gelemediğini öne sürüyor. "Meran" adlı İtalyan askeri vapuruyla gelmiş ve Padişah yaverlerinden Deniz Yüzbaşı Fahri (Engin) tarafından karşılanmış. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 225.

Sabah, 28/12/1335, 10818.

State Department 867.00/1040.

hatta ABD yanlısı olarak değerlendiriyorlardı.[307] İngiliz belgelerinden anladığımıza göre, aralık ayında Sabahattin Bey'i ne Ali Rıza ne de Ryan fazla tutmaktaydılar. 11 Aralık'ta yapılan Ali Rıza - Ryan görüşmesinde Sadrazam, Sabahattin Bey hakkında küçük düşürücü bir biçimde konuşmuş ve Ryan'ın ağzını aramıştı. Ryan Prens'in iç siyasette bir karışıklık unsuru olacak gibi göründüğünü, fakat kendisini tanımadığını ve neyi tem-

Sabahattin Bey İtalyanlara eğilimliymiş ve onların bir ajanıyla temastaymış. İtalyan ajanları Mustafa Kemal nezdinde de Sabahattin Bey'in mebusluğunun, hatta sadrazamlığının desteklenmesi için çalışıyorlarmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 202, s. 75 (Berne, 8 Kasım, muhbir "220"den bilgiler). ABD yanlılığı ise şöyleydi: Sabahattin Bey Tunus asıllı Abdülaziz Çavuş ve Dürzi Emir Şekip Arslan ile birlikte ABD ajanı John de Kay'den para almaktaydı. De Kay Lucerne'de bulunmakta ve ABD ajanı olarak Avrupa'yı karıştırmak için sosyalist propagandalar yapmaktaydı. Örneğin Bern'de bir sosyalist kongresini ABD parasıyla desteklemişti. De Kay son zamanlarda Türk ve Arapları çevresine toplayarak, bunları Fransa ve İngiltere'ye karşı kışkırtıp ABD himaye ve mandası için zemin hazırlıyordu. Sadarete aday olan Sabahattin Bey İtilaf Devletleri'nden 800 bin frank alıp çarçur etmişti. Fransa'nın hizmetine girmiş, sonra, uzaklaştırıldığında, Almanya'ya yanaşmış fakat yüz bulamamıştı. Bilahare İngiltere'ye başvurmuş, onlar da bir ajanları vasıtasıyla *Tribune de Genève*'de Türkiye'de dahi onu müşkül duruma sokan bir mülakatını yayımlamışlardı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 141, s. 157-8 (26/5/1919). Temmuz'daki ikinci bir istihbarata göre, beş-altı aydır Sabahattin Bey ve Emir Şekip Arslan, Alman-Amerikalı milyoner sosyalist de Kay'e yanaşmışlardı. De Kay Troelstra ve Macar, Rus, Alman Bolşevikleriyle temastaydı. Debrit'in "Feuille"ünü destekliyor, Türkiye, İran, Kafkasya, Afganistan, Suriye, Mezopotamya'yı içeren bir konfederasyon düşünüyordu. Sabahattin Bey, bu tasarıyı adem-i merkeziyet fikirlerine uygun buluyordu ve bu amaçla komünist Sabahattin ile bazı öğrencileri çevresine toplamıştı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 284. Bu hayret verici istihbarat yanında, Sabahattin Bey'in Cenevre'den ayrılırken Pichon'a çektiği, Fransa'yı selamlayan teli de göze çarpıyor. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 169, s. 173. Rıza Nur da Sabahattin Bey'in Çanakkale muharebesi sırasında Mısır'da kendine bir Fransızla haber gönderip Fransız ordusuna karşı direnilmemesi için çalışılmasını önerdiğini yazıyor. Rıza Nur'a göre Sabahattin Bey İsviçre'de bulunan Kemal Mithat, Reşit Paşa oğlu Semih gibilerle Fransızların hizmetindeydi. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c. II (İstanbul Altındağ Y, 1968), s. 481. Bir İngiliz raporuna göre Sabahattin Bey Roma'da İtalyan devlet adamlarıyla temas edip, onların Yunan taleplerinin azaltılmasını sağlamalarına karşılık İtalyan çıkarlarına hizmet etmeyi kabul etmiş. Gürcülere (!) de vaatlerde bulunmuş. Foreign Office 371/4161, 163686 (28 Kasım).

sil ettiğini de bilmediğini, imparatorluk mümkün olan en etkili tarzda adem-i merkezileştirildiğine göre, bu öğretinin de anlamı kalmadığını söyledi.[308] Bu sıralardaki bir İngiliz istihbarat raporuna göre Prens'i karşılamaya hazırlanan Milli Ahrar Fırkası'ydı. Fırka, İttihatçıların desteğine sahipti ve Prens'in İsviçre'deki borçlarını ödemişti. Fırka'nın hedefleri iyi barış şartları elde etmek, iç güvenliği sağlamak, savaş döneminin sorumlu önderlerini cezalandırmak işinde hükümete yardımcı olmaktı. Fakat Sabahattin Bey'in yükselmesi, rivayet edilen cumhuriyetçi fikirlerinden ötürü hanedan çıkarlarına aykırıydı. Sabahattin Bey'in halkça tutulduğunu Padişah'a kanıtlamak için büyük bir karşılama yapılacaktı. İttihat ve Terakkililer Sabahattin Bey'in kendilerinden olduğunu söylüyor ve ulusçu hareket başarısızlığa uğrarsa Fransa'nın Prens'e olan sempatisini göz önünde bulundurarak ondan yararlanmayı tasarlıyorlarmış.[309] Nihayet, son bir istihbarata göre, Sabahattin Bey adem-i merkeziyet hususundaki fikirlerini değiştirip ulusçulara yanaşıyormuş. Bu görüş değişikliği ulusçuların güvenini kazanmaya yetmemiş olmakla birlikte, Vahdettin'in ve Damat Ferit'in güvenini yitirmesine yol açmış. Sadrazam ona eğilimliymiş ama kabine öyle düşünmüyormuş. Güvenilir bir kaynağa göre, Sabahattin Bey Fransızların gözünden düşmüş ve İtalyanlara yaklaşma girişimleri olumlu sonuç vermiş.[310]

Foreign Office 371/4141, 2638 (Ryan'ın 12 Aralık muhtırası). Ryan, Sadrazam'ın hiç de Sabahattin Bey'i kabineye alacakmış gibi görünmediğini de tasrih ediyordu. Ryan'ın adem-i merkezileşmeyi Osmanlı Devleti'nin parçalanması olarak değerlendirmesi ilginçtir.

Foreign Office 371/4161, 168147 (4 Aralık günlü, 45. rapor). İttihat ve Terakkililer Sosyalist Fırka ile ittifak halinde ve başlarına Sabahattin Bey'i alarak kabineye girmeye çalışıyorlarmış (aynı rapor).

Foreign Office 371/4161, 170756 (19 Aralık raporu). Oysa daha önceki bir istihbarata göre, ulusçular hükümete, Sabahattin Bey'e gösterişli bir karşılama yapılırsa karşı gösteri yapacaklarını bildirmişler, bunun üzerine hükümet bu tür bir gösteriden vazgeçmiş. *Alemdar*'a göre Prens, gelir gelmez verdiği demeçte "teşkilat-ı milliye" hakkında düşüncesi sorulduğunda, "Vatanı müdafaa eylemek meşru bir haktır." demiş. *Alemdar*, 10/12/1335, 359-360; Kuran, a.g.e., s. 619. Daha sonra Sabahattin Bey, 3/2/1920 günlü bir ▷

Sabahattin Bey son derecede tutarsız bir adamı olsaydı da hi, bu denli kısa sürede bu denli çok kalıba girmesi herhalde pek zor olurdu. Yukarıda Sabahattin Bey hakkında sıralanmış olan bilgilerin pek çoğunun özel amaçlı dedikodulardan ibaret olduğu açıktır. Amaç, bir ara hakkında sadrazam olacağı fikri dolaşıma sokulmuş olan Sabahattin Bey'in bu adaylığını bir dedikodu kampanyasıyla imkânsız hale getirmekti. Hatırlanacağı üzere, Aralık 1918'de Saray Sabahattin Bey'e sarılmak isterken sonradan bundan vazgeçmişti.[311] Aşağıda, yapılacak açıklamalarla da ortaya çıkacağı üzere, Saray, istikbal konusunda paniğe kapıldığı anlarda "kerhen" Sabahattin Bey'e sarılıyor, fakat kendini güven içinde gördüğü anda ise onu terk edip Damat Ferit gibi mutemet adamlarına yönelmeyi yeğliyordu. Doğruysa, Sabahattin Bey, bir Rum gazetesi olan *Neon Etnos*'a "Damat Ferit Paşa'nın Osmanlı davası hakkındaki tarz-ı müdafaası siyasi bir blöf teşkil eder ve

◁ demecinde "sulh âlemi" ve "âlem-i medeniyette" olumlu bir etki yapabilmek, böylece İstanbul, Edirne, İzmir gibi "elimizde kalması elzem" merkezlerle birlikte Anadolu'nun mülki bütünlüğünü sağlamak için iki yol gösteriyordu. Biri, "meslek-i içtimainin" uygulanmasıyla "istikrar-ı dahili" sağlamak. Diğeri, Bolşevizm gibi "haricin ihtilalkâr" akımlarına karşı kesin bir tavır almaktı. *Peyam-ı Sabah*, 6/2/1336, 10858. Daha sonra aynı gazetede İzmir'den dava vekilleri, tüccar ve muallimlerin çektiği, Sabahattin Bey'e teşekkür ifade eden bir teli yer alacaktı (13/2/1336, 10865). Sabahattin Bey'in demokratik-ulusçu harekete bir yakınlaşması söz konusuydu. Heyet-i Temsiliye'nin 10 Aralık günlü kararı ve Mustafa Kemal'in 12 Ocak teli onunla görüşmeler yapıldığını doğrulamaktadır. Tele göre Prens, mebus olmak istiyormuş, hatta ayrıca, nazırlıktan çok sadaret istiyormuş. Vahdettin kendisine, "Namuslu adam bu meclise girmez" demiş. Kuva-yı Milliye'ye "fevkalâde leyhtar" imiş. Buna rağmen Prens, İstanbul mebus adaylığından çekilecekti. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 73; Altay, a.g.e, s. 212.

[311] *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 208-11. Yukarıda sayılan dedikoduları gözden geçirince gerçeklere en yakın gibi görünenler şunlardır: Sabahattin Bey İtalyanlara (Kuran, a.g.e., s. 619) ve Milli Ahrar Fırkası'na yakındır (T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* [1952], s. 431-4; Kuran, a.g.e., s. 620). Bir kaynağa göre mütarekeden sonra Fransa'ya gelmesine izin verilen ilk Türk, Sabahattin Bey'in kâtibi Satvet Lutfi idi. Lutfi Paris'e gelip, 4/2/1919'da İsviçre'ye hareket etmiş. Lutfi'nin elinde Sabahattin Bey'i yurda çağıran, Padişah ve Tevfik Paşa'nın mektupları varmış. *L'Eclair*, 5/2/1919 (*Ministère des Affaires Etrangères*, c. 196, s. 45-6).

Türkiye'nin iflas-ı katisine yol açmıştır" diye demeç verirken muhtemelen iktidara yaklaştırılmamış olmanın kırıklığını da dışavurmuş oluyordu.[312]

Gerçekten de Saray panik durumundan çıktığı oranda Sabahattin Bey'i terk etmiş bulunuyordu. Önce İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nde bir tutum değişikliğine tanık oluyoruz. Damat Ferit'i eleştiren ve yeni sadrazam olarak Cemiyet mensuplarından birini öneren Sait Molla'nın (yukarıda gördüğümüz) 21 Ekim muhtırasından sonra, bu örgüt 180 derecelik bir dönüş yaparak 27 Kasım muhtırasıyla Damat Ferit'in sadaretini istedi.[313] O muhtıra İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verilmişken, bu muhtıra Padişah'a sunulmuştu. Muhtıraya göre, Damat Ferit bir ara Fransız siyaseti gütmek hatasını işlemiş, fakat sonra, Fransa'nın Almanya gibi İttihat ve Terakki siyaseti güttüğünü görünce bundan vazgeçmişti. Ali Rıza, İttihat ve Terakki'nin 1909'da Kâmil Paşa ile mücadelesinde Nâzım Paşa yerine ileri sürmüş olduğu bir kimseydi. Hariciye Nazırı Reşit Paşa ise Hilaliahmer ve İttihat ve Terakki ile işbirliği yapmış, şimdi de kardeşiyle birlikte çok büyük çapta Fransız yardımından yararlanıyordu. Bu tür şeyler İngilizlerin gözünden kaçmadığı gibi, bunları kolay kolay da unutmuyorlardı. O yüzden İngiltere'nin muamelesi değişmişti. Üç ay önce Lloyd George "Türk İmparatorluğu" derken, şimdi hasmane bir dil kullanıyordu. Damat Ferit iktidardayken doğu sınırlarımızın korunacağı söylenmiş, İngiliz memurları İzmir olayları için rapor hazırlamışlardı. Şimdi ise Ermenistan üzerine konuşuluyor, İzmir işgalinin sürdürülmesi kararlaştırılıyordu. İngilizler savaşta, Fransa ve İtalya ile ülkeyi paylaşmış-

Antant gazetesi bunun doğruluğunu öğrenmek için muhabirini Prens'e göndermiş. Prens, muhabiri kabul etmemekle birlikte Satvet Lutfi vasıtasıyla demeci yalanlamış. Bu vesileyle *Antant*, Damat Ferit'in Türkiye'ye, "elden gitmiş gibi" olan İstanbul'u, Edirne'den İran sınırına kadar bütün Anadolu'yu, ve İzmir'e bir tahkik heyetinin gönderilmesini sağladığını öne sürüyordu. *Sabah*, 9/1/1336, 10830.

[313] Bununla birlikte *Orient News* gazetesi 4 Ocak günlü sayısında (172) Sabahattin Bey'i "Büyük bir Türk Şahsiyeti" başlıklı bir başyazıyla tanıtmaktaydı.

ken, ve paylaşma gerçekleştirilmek üzereyken Hindistan valisi ve murahhaslarının mücadelesi sonunda bu iş durdurulmuştu. Bu yüzden Fransa ve İtalya'nın İngiltere ile arası açılmış ve onlar, İngiltere'yi paylaşmaya zorlamak için İttihat ve Terakki'yi elde edip ulusal hareketi yaratmışlardı. Vahdettin'nin *Morning Post* muhabirine dostluğunu açıklaması, Fransa ve İtalya'nın kendisine karşı cephe almasına yol açmıştı. Ali Rıza hükümetinin ulusçu hareket karşısında gevşek ve müstereddit davranması ve Bozkır isyanı ile Ahmet Anzavur gibi Padişahçı hareketleri desteklememesi birincilere cesaret vermişti. Oysa Ali Fuat pes etmek, Mustafa Kemal, Rauf Bey ve Kâzım Karabekir ise birbirlerini yemek üzereydiler. İngiltere, Hindistan ve Mısır'daki icraatıyla da gösterdiği üzere, mutlaka üste çıkardı. Yapılacak şey, tecrübeli ve İngilizlerin destekleyebilecekleri bir devlet adamı olan Damat Ferit'i başa geçirmekti.[314]

Zeki Paşa'nın, Sabahattin Bey'in sadaretinin söz konusu olduğu ve Saray'ın kararsız diye tanımlanabileceği bir dönemde, Damat Ferit'in Kürtçülerle yakın ilişkiler içinde bulunduğuna dair bir İngiliz istihbaratı vardır. Bir "güvenilir kaynağa" göre, Damat Ferit ulusçulara karşı etkili bir direnişte bulunmak üzere İstanbul'daki Kürt örgütüyle –Kürdistan Teali Cemiyeti olacak– gizli görüşmeler yapmaktaydı. Abdülkadir Efendi yapılan teklifleri, Kürt özerkliği kabul edilmek şartıyla kabul etmekten yanaymış. Özerklik dışında istedikleri, Padişah'ın açık bir fermanla, altı vilayetin istikbalini belirleyecek yetkileri tanıması, kurulacak kabineye Cemiyet'ten üç üyenin alınmasıymış. Paşa, Kürtçülerin işbirliği ile Padişah'a sunacağı Doğu'da bir "sakinleştirme" (pacification) tasarısı hazırlanıyormuş. Bir heyet kurulacak, başına Abdülkadir'in iki oğlu geçecekmiş. Kürtler, Padişah'ın desteğiyle heyetin başarılı olacağını sanıyorlarmış. İngiliz makamlarına sunulacak

[314] Foreign Office 371/4227, 2547 (92322). Ali Kemal Damat Ferit'in daha önceki başarısını övmüş ve İttihat ve Terakki'nin hükümet değişikliğinden kârlı çıkmış olduğunu vurgulamıştı. *Peyam*, 5/10/1335 ("Sonra Çıkar Oyunu").

gizli bir notayla heyetin amaçları ve Mardin'e gidişi sırasında İngiliz yardımı da sağlanacakmış.[315] Müteakip rapordan Damat Ferit'le Kürtçüleren anlaştıklarını öğreniyoruz.[316] Fakat Abdülkadir Efendi İngiliz Yüksek Komiserliği'nde Hohler ile 8 Aralık günü yaptığı görüşmede Damat Ferit'le anlaştığını söylemedi. Yalnızca, Damat Ferit'in ve hükümetinin kendisiyle anlaşmak için yaptıkları hazırlıkları anlattı ve İngilizlerin onayı olmadan herhangi bir davranışta bulunmak istemediğini bildirdi. Damat Ferit'in teklifi, Osmanlı hükümetinin himayesi altında tam özerklik imiş. Ama Abdülkadir Efendi, Damat Ferit'in bundan önce, bu denli kapsamlı olmasa da, yaptığı bu mahiyetteki vaatlerini iktidardayken yerine getirmemiş olduğuna dikkat çekiyordu. Damat Ferit ve muhalefetin, özerkliğe karşılık kendisinden bekledikleri, Kürtleri Mustafa Kemal'e karşı çıkarmakmış. Buna karşı Hohler; Mustafa Kemal hareketine muhalefetin, kuvvet kullanmayı da içerip içermediğini sorunca, olumlu cevap aldı. Hohler, Kürtlerin düşüncelerini Barış Konferansı'na iletmeye hazır olduklarını, fakat bunun bir destek vaadi olmadığını, alınan son haberle göre ulusçu hareketin zayıflamakta olduğunu, bu bakımdan kuvvete başvurmanın gereksiz olduğunu, esasen hükümetinin barıştan yana olduğunu söylediğini bildiriyordu.[317]

18 Aralık günlü İngiliz raporuna göre Damat Ferit'in durumu zayıflamış olmakla birlikte, Seyyit Abdülkadir'le uzlaşması ve Kürt ayrılıkçılığını desteklemesi sayesinde iktidar olma umudunu sürdürüyormuş.[318]

Bir başka İngiliz istihbarat raporu bu sıralar Damat Ferit'in sadarete dönmek için nasıl çabaladığını, İngiliz Muhipleri'nin ve Hürriyet ve İtilaf'ın Padişah'a sundukları muhtıraların bu-

Foreign Office 371/4161, 163857 (20 Kasım, no. 43). Bu tasarı, Sait Molla'nın yukarıda 16 a fırkasında ele alınan 11. mektupta sözü edilen tasarı olabilir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 299 (4 Kasım).

[316] Foreign Office 371/4161, 164001 (28 Kasım, no. 44).

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 926-7. Bu görüşmede, hükümetle cereyan eden pazarlıklar hakkında Abdülkadir Efendi'nin verdiği bilgilere daha önce değinildi (no. 284).

[318] Foreign Office 371/4161, 1[illegible]326

nu desteklediğini, hatta Vahdettin'in yakın zamanda Damat Ferit'le üst üste görüşmeler yaptığını bildiriyordu.[319] Az sonraki bir istihbarata göre, Saray çevreleri Damat Ferit'in iktidarını "güvenle" bekliyorlardı. Paşa, iktidara gelince, özellikle Bandırma'da canlı olan ulusçulara karşı hareketi desteklemek suretiyle etkili tedbirler alacaktı. Bu hükümette Mustafa Sabri Efendi'nin Şeyhülislam, Sait Molla'nın Adliye Nazırı olması bekleniyordu.[320]

Damat Ferit'in Sadaret'e dönüş hazırlıkları cümlesinden olmak üzere, 16 Ocak 1920'de Damat Ferit'le Ryan'ın yaptığı ve rapor konusu ettiği bir görüşme anılabilir.[321] Paşa bir süredir Ryan'ı görmek istiyormuş, fakat son olarak aralık ortasında görüştüklerinden, Ryan sık görüşüyor izlenimini uyandırmamak için görüşmeyi ertelemeyi uygun bulmuş. Ryan, Osmanlı-İngiliz siyasal işbirliğini kurmak için Komiserliğe yapılan ısrarlı başvurulardan yakınmış. Bu aşamada geleceğin siyaset çizgisi Komiserlik tarafından değil, İngiliz hükümeti ve Barış Konferansı tarafından belirlenecekti. Ryan bu arada, gizli kalmak üzere, Padişah'ın gönderdiği bir habere atıfta bulundu. Ryan, Padişah'a yolladığı cevapta, karşılaştıkları artan zorluklara rağmen, mevcut hükümeti devirmek için entrika yapmadıklarını, hükümetin değişmesini istedikleri takdirde muarızları vasıtasıyla Saray'a haber göndermek yöntemine başvurmayacaklarını, çünkü arzularını bildirmek için daha dolaysız yöntemleri bulunduğunu bildirmiş.

Bu cevaptan anlaşılıyor ki, Padişah, mevcut hükümeti devirmek isteyip istemediklerini anlamak istemiş, hatta belki de, isterlerse, hükümeti devirebileceğini bildirmiş. Damat Ferit, bundan sonra, hükümete gelmesi için Padişah dahil, türlü çevrelerden ısrar edildiğini, oysa kendisinin bunu istemediğini anlattı, bu arada örnek olarak da Cemal (?) (Sait?) Molla tarafından bir İngiliz istihbarat görevlisiyle hazırlanan buluşma-

Foreign Office 371/4161, 168147 (4 Aralık, no. 45).
Foreign Office 371/4161, 168774 (12 Aralık).
Foreign Office 371/4162, 176296 (22/1/1920).

yı zikretti. Paşa, görevlinin konuşulanları aynen Ryan'a anlatmasını istemiş. Ryan görevlinin buluşmayı söylediğini, fakat Paşa'nın olayı bu anlatış biçiminin "tamamen samimi olmadığını" bildiriyor. Anlaşılan Paşa, sadarete gelmek konusunda Ryan'a söylediğinden çok daha faaldi. Nitekim konuşmanın bir noktasında Paşa, Padişah'ın maneviyatının son derece bozuk olduğunu, bu yüzden uyuyamadığını ve yemek yiyemediğini, yoksa İngilizlerden gelecek tek bir kelimenin gücünü geri getireceğini açıkladı. O zaman halifeliğin "muazzam nüfuzu," Berlin'den yöneltilen siyasal İslamcılık ve Bolşevikliğe karşı harekete geçirilemez miydi? Majesteleri hükümeti bu ihtimali yalnızca düşünecek bile olsa, o "kendini feda" edip iktidarı kabul edebilirdi: Ryan, bu yönde en ufak bir ümidin bulunmadığını bildirmiş. Ryan'ın merkeze bildirdiğine göre, Paşa'nın iktidarı gündelik işleri kolaylaştırsa bile, ulusal hareketi pekiştirmekten başka bir sonuç vermeyecekti. Bu, ancak müttefik siyasetin belirgin bir biçimde değiştirilmesiyle yararlı olabilirdi. Ryan, az sonra, bu değişikliğin hangi koşullarda olabileceğine işaret ediyordu. Rusya ve Batı Asya'da olaylar öyle bir gelişme gösterebilirdi ki, hükümet, siyasetini değiştirerek bu ülkedeki dost ve dost olmayan güçler arasında bir ayırım yapmayı yararlı görebilirdi. Bolşevik tehlikesi öyle büyüyebilirdi ki, tutucu Müslüman kamuoyunun bir birleşme noktası olarak Padişah'ı kullanmak gerekebilirdi. O zaman, mutlaka Damat Ferit, "üzerinde oynayacağımız" adam olurdu.

8. ORDUNUN DURUMU

17. Orduda Atamalar ve Örgütlenme Sorunları: Ali Rıza hükümetinin ilk günlerinde, Damat Ferit'in sadaretinin son demlerinde (1 Ekim'de) imzalamış olduğu bir kararname yayımladı. Buna göre ordu mensuplarına, durumlarına göre üç ya da iki ekmek tayını ya da bedeli olan para verilecekti.[322] Karar-

[322] *Takvim-i Vekayi*, 13/10/1335, 3670.

namenin imzalanma zamanı, işin "orduyu kazanmak" anlayışı içinde ele alındığının muhtemel olduğunu gösterir. Cemal Paşa'nın Harbiye nezaretini üstlenmesiyle birlikte, Mustafa Kemal'in Kolordular vasıtasıyla sunduğu talep listesindeki en önemli maddelerden biri, yani Genelkurmay Başkanlığı'na Cevat ya da eski 1. Ordu Müfettişi Mustafa Fevzi paşalardan birinin atanması gerçekleştirildi, Ferik Mehmet Fuat Paşa'nın yerine Ferik Cevat Paşa atandı.[323] Öte yandan Sivas'ın Galatalı Miralay Şevket ve Yusuf İzzet Paşa'ya uygun gördüğü İstanbul muhafızlığı ve 25. Kolordu komutanlığına, hükümet, esaretten dönen eski 7. Kolordu Komutanı Mirliva Ali Sait Paşa'yı atadı.[324] Gerçi bu, Sivas'la anlaşma sağlanmadan önce yapılmış bir atamaydı, ama İstanbul, bunu yaparken pek büyük ihtimalle Cemiyet'in neler istediğini biliyor, fakat bu istekleri kaale almıyordu. Bundan sonra İstanbul'un bu yönde birçok davranışı görülecekti. Aslında Cemal ve Cevat paşaların durumu hayli tatsızdı. Bir yanda kabinenin diğer mensupları, Saray[325] ve başta İngiltere, İtilaf Devletleri'nin baskısı altındaydılar, öte yandan Heyet-i Temsiliye ve Kuva-yı Milliye'nin baskısı altındaydılar. Bu durumda iki yana da yaranmaları zordu. Birinciler onları Sivas'ın "adamları" olarak görme eğilimindeyken, ikinciler onları milli mücadeleye yeterince destek olmamakla suçluyorlardı.

Harbiye Nezareti uzun vadeli örgütlenme çabalarını bu sıralar sürdürmekteydi. Ekim başında, Erkân-ı Harp Miralayı Behçet Bey başkanlığında bir Teşkilat-ı Esasiye Komisyo-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 199; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 336; *Takvim-i Vekayi*, 13/10/1335, 3670 (atama 9 Ekim'de).

[324] *Takvim-i Vekayi*, 9/10/1335, 3667 (6 Temmuz günlü atama). Fakat "mülga Bahr-ı Sefid Boğazı Mevki-i Müstahkem Komutam" Miralay Şevket Bahr-ı Sefid Boğazı muhafızlığına atandı (3 Ekim). Konya'daki 12. Kolordu Komutanlığı'na da Erkân-ı Harp Miralayı Fahri (Fahrettin Altay) atandı (13 Ekim). Gördüğümüz üzere, Mustafa Kemal onceleri bu ikinci atamadan pek hoşnut olmadı. *Takvim-i Vekayi*, 18/10/1335, 3674.

[325] 20 Kasım günlü İngiliz raporu, görevlileri değiştirmek hususundaki zorluğun kabineden değil, "Saray partisinden" kaynaklandığını bildiriyordu. Foreign Office 371/4161, 163857.

nu'nun bu konularla uğraştığını öğreniyoruz.[326] Öte yandan Cemal Paşa, verdiği bir demeçte, 310 doğumluların terhisinin yeni kuraların silah altına alınmasına bağlı olduğunu, sıkıyönetimin kaldırılması için bir girişim bulunmadığını açıklıyordu.[327] 16 Aralık'ta önemli bir gelişme oldu, Askeri Şûra yeniden kuruldu. Hatırlanacağı üzere, Enver Paşa'nın kaldırdığı bu kurul Damat Ferit tarafından ihya edilmiş, fakat kısa süre sonra kaldırılmıştı. Şimdi onun tekrar sahneye çıkmasında Cemal ve Cevat paşaların iki yandan gördükleri baskılara karşı bir çeşit ordunun "vicdanı" rolünü oynaması beklenen bu kurula sığınma ihtiyaçlarının rol oynadığı tahmin edilebilir.[328] Bununla birlikte Kâzım Karabekir Damat Ferit'in günahları arasında Şûra-yı Askeri'nin lağvına yer veriyordu.[329] 31 Aralık'ta Şûra-yı Askeri azalıklarına 1. Ferik Abdullah, Zeki, Hurşit, Abuk paşalar, Ferik Şevket Turgut ve Mustafa Fevzi paşalar, Mirliva Yakup Şevki Paşa atandılar.[330] Toplanan Şû-

[326] Genelkurmay 2. Başkanı Mahmut Beliğ'in beyanatı. *Sabah*, 8/10/1335, 10737.

[327] *Sabah*, 13/10/1335, 10742; 3/11/1335, 10763.

[328] *Takvim-i Vekayi*, 22/12/1335, 3729; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 450-2; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, c. III, s. 6. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 245-9.

[329] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 350 (Cemal Paşa'ya 10 Ekim yazısı), 338. 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey, 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey de müfettişliklerle birlikte Şûra-yı Askeriye'nin ihyasını istiyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1105, 1108 (V. 156c, d).

[330] *Takvim-i Vekayi*, 3/1/1336, 3739. Damat Ferit zamanındaki Şûra-yı Askeri'de Abuk Ahmet, Hurşit, Şevket Turgut, Cevat paşalar üyeler arasındaydılar. Milne, de Robeck'e yazdığı 16/1/1920 günlü bir mektupta Yakup Şevki'nin 9. Ordu komutanıyken askerin disiplinsiz davranışı, savsaklama (herhalde mütareke hükümlerini uygulamada), Kars telsiz istasyonunu havaya uçurma gibi durumlarından ötürü suçlu görüldüğünü ve ancak sağlığının bozukluğu dolayısıyla affedildiğini, şimdi Şûra'ya atanmasını pek olumsuz karşıladıklarını bildirdi. Foreign Office 371/4162, 17762. Başka bir İngiliz askeri raporu da Şûra sayesinde Cemal Paşa'nın ulusçu faaliyetlerden ötürü sorumluluk altına girmekten kurtulmayı umduğunu belirtiyordu. Üyelerin hemen hepsi ulusçu olarak tanımlanıyorlardı. Müşir Zeki Paşa'nın, Arap ve Enver Paşa'ya bağlı olduğu, savaşta Alman Genelkurmayı'nda bulunduğu (irtibat subayı idi) bildirilmekteydi. F. 300/262/44 (51. rapor, 14/1/1920). Başka bir habere göre 8 Ocak'ta Şûra toplanmış, değişmesi gereken üyeler ▷

ra bir yönetmelik hazırladı. Yönetmeliği Meclis-i Vükela'ya getiren Cemal Paşa, taşradaki belirli bazı kolordu komutanlarının da, Şûra'nın taşrada nüfuzunu artırmak bakımından, bu kurula fahri üye yapılması önerisinde bulundu. Bu, sözü edilen amaca hizmet edebilecek zekice bir buluştu. Ne var ki, yönetmeliği kabul eden Meclis-i Vükela, öneriye iltifat etmedi. Dahiliye Nazırı, Şeyhülislam ve Tevfik Paşa karşı çıkmışlar ve böyle bir girişimin barışın imzalanmasından sonraya ertelenmesi gerektiğini söylemişler.[331] İhtimal bu kişiler, böyle bir yolun Anadolu'yu etkileyecek yerde, Anadolu'nun İstanbul'u etki altına almasına yarayabileceğinden ya da İtilaf Devletleri nezdinde acayip kaçacağından çekinmişlerdi. Aralık başında Harbiye, emeklilik hakkını henüz kazanmamış, ordu ihtiyacından fazla genç subaylardan isteyenlerin maaşlı olarak mekteplere devam etmelerini hükümete teklif etti. Meclis-i Vükela, bunun "muvafık-ı şan-ı hükümet" olacağını ve "en ziyade muhtaç" bulunduğumuz, "tababet, köy doktorluğu, baytarlık ve mühendislik" mesleklerine girmelerini ve "bilhassa kadastro usul ve muamelatını talim" eylemelerini yararlı buldu ve ilgili nezaretlerin katılacağı bir komisyonun kurulmasını kararlaştırdı.[332] Öte yandan, gelecekteki ordu kadrosuyla ilgili haberlerin basma yansımaya devam ettiğini görüyoruz. Komisyonun iki bölümden oluştuğunu, birinin ordu teşkilatını, diğerinin yeni teşkilatta yer alacak subayları belirleyeceğini, ordu dışında kalan subayların ise şu alanlarda istihdam edileceklerini öğreniyoruz: 1) Nahiye Kanunu çerçevesinde. 2) Maaşlı olarak üniversite öğrencilinde. 3) Kendilerine tahsis edilecek arazi vesair "müessesat-ı nafiada." 4) Umur-u maliyede. 5) "Bilhassa" maarifte.[333] Sonunda oluşturulup hakkın-

◁ için çekilen kura sonucunda Abdullah ve Şevket Turgut paşaların değişeceği belirlenmiş. *Tasvir-i Efkâr*, 9/1/1336, 2953.

[331] Foreign Office 371/4162, 177921, E 300/262/44 (51. rapor, 14/1/1920). *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 3/12/1335, 578. 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey imtihanla subayların nahiye müdürlüğü, mektep hocalığı ve muadili memuriyetlere atanabileceklerini düşünüyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1108 (V. 156d).

[332] *Sabah*, 24/12/1335, 10814.

da Mebusan'a bilgi verilen tasarıya göre, açıkta kalacak subaylar için şu ihtimaller öngörülüyordu: 1) "Hidemat-ı mülkiye". 2) Para tazminatı verilerek "terhis." 3) Askeri fabrikaların ticaret şirketlerine dönüştürülmesi. 4) "Arazi, alat ve edevat itası" ile gereken yardımların yapılması. Okuyacak ihtiyaç fazlası genç subaylar için de bir tasarı hazırlandı.[334] Ayrıca Harbiye "pek ziyade yükselen" amele ücretleri dolayısıyla, askere alınacakların bir bölümünün giyim, beslenme ve bir ikramiye karşılığında nafıa tesislerinde ve maden ocaklarında az bir süre çalıştırılmasını, böylece "erbab-ı sanayi" yetiştirilmesini, köylülerin "teşebbüs-ü şahsiye" alıştırılmalarını önerdi. Hükümet bu öneriyi benimsedi.[335]

6 Ocak'ta Amiral Webb'in merkeze yazdığına bakılırsa Milne'in talimatına göre Osmanlı Ordusu 53 bin mevcudunu aşmayacaktı. 18 Ekim'de fiili mevcut 43 bin imiş. Yine bu tarihte, Webb'in kanısınca mübalağalı bir tahmine göre Kuva-yı Milliye mevcudu 15 bin imiş. Müsaade edilen top 256, makineli tüfek 240 imiş. 17 milyon fişek, 350 bin top mermisi varmış.[336] Ordu mevcutlarındaki bu muazzam düşüş yanında,[337] Kâzım Karabekir'in vurguladığı bir husus, Anadolu'da "işe yarar" subay ve komutan azlığı idi. Nitekim, İsmet Bey'in Ankara'ya geldikten bir süre sonra İstanbul'a dönmek üzere Ankara'dan ayrılmasına Kâzım Karabekir pek teessüf etmiştir. Tabii, bu teessüfte –ki Cebesoy da anılarında aynı değerlendirmeyi yapıyor– Amasya askeri örgütüne mensup olmayan, buna rağmen kurulacak yeni düzende Atatürk'ten sonra iki numaralı adam olabilen İsmet Bey'in örgüte mensup ol-

[334] *Peyam-ı Sabah*, 16/3/1336, 10897 (da önce *Peyam-ı Sabah*, 27/2/1336, 10879); *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 18/2/1336, 50. Arazi meselesine dair görüşmeler sürüyormuş.

[335] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 25/1/1336, 32.

[336] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1010-1. Webb, 236 top kaması teslim edilmediğine göre, Türklerin ellerinde 492 top ve müsaade edilenin dışında 676 adet daha makineli tüfek bulunabileceğini tahmin ediyordu.

[337] *Alemdar*, Harbiye bütçesinin 6 milyon lira kadar tuttuğunu, bunun "büyük bir yekün" olduğunu belirtiyordu. *Alemdar*, 22/1/1336, 401-2701.

madığı, Anadolu'daki harekete geç katıldığını belirtmek ihtiyaç ve arzusu sezilebilir gibidir.[338]

18. Nigehbancı Hareket: *Mutlakıyete Dönüş* kitabımda Nigehban Cemiyet-i Askeriyesi'yle ilgili bazı bilgiler verilmişti.[339] Burada bazı ek kaynaklardan da yararlanarak konuyu daha geniş olarak işleyeceğiz. Göztepe'ye göre[340] Nigehban için en çok çalışanlar, Bandırma Sevkıyat Reisi Topçu Binbaşı Çopur İsmail Hakkı Bey, onun sağ kolu Tüfekçi Yakup Usta ve Umumi Kâtip Filibeli Tahsin'di. Damat Ferit'in ilk sadrazam olduğu sırada olacak, Cemiyet mensuplarından ve Arnavut oldukları anlaşılan emekli Mirliva Tayyar, Recep, Mustafa Nâtık paşalar onu ziyarete gitmişler ve ordu adına konuştuklarını belirterek Cemiyet'in hükümete destek olduğunu bildirmişler. Kısa sürede Hürriyet ve İtilaf'ın desteğini bir yana itmiş olan Damat Ferit, anlaşılan bu yeni –hem de silahlı– destekten pek hoşlanmış. Paşaların muvazzaf göreve iadelerini buyurmuş, ilk iki divan-ı harp üyeliklerine, üçüncüsü İstanbul muhafızlığına atanmışlar. Göztepe, çok geçmeden Damat Ferit'in bu başıbozuk dernekten sıkıldığını ve sadaretle birlikte Harbiye nazırı vekâletini üstlenmiş olduğu bir sırada onu Merkez Komutanı Emin Paşa'ya bastırtıp mühürlettiğini söylüyor. Damat Ferit'in vekâleten Harbiye nazırı olduğu zaman, 3. kabinesi sırasında Mustafa Nazım Paşa'nın istifasıyla (7 Ağustos 1919 ?) Süleyman Şefik'in Harbiye nazırlığı (13 Ağus-

[338] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 460, 424-5, 448-9; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 276-7. (İsmet 20 Ocak'ta Ankara'ya gelmiş, 10 Şubat'ta dönmüştür.) Her iki komutan, İsmet Bey'in Ankara'ya gelip de kendisine ihtiyaç varken yeniden İstanbul'a dönmüş olmasını vurgulamak ister gibidir. Mustafa Kemal'in Kolordulara çektirdiği telde (3 Ekim?), İsmet Bey'in Harbiye müsteşarlığına getirilmesi için bir talebin yer alması, onun değer verilen bir arkadaş olduğunu gösterir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 198-9; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 336. 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey İstanbul'da "boş oturan" subayların Kolordulara gönderilmesini istiyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1108 (V. 156d). İsmet Bey'in Ankara'ya gelişleri için ayrıca: Utkan Kocatürk, "İsmet İnönü ile bir konuşma," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 1, Kasım 1984, s. 199 vd.

[339] *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 215

[340] T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 124-30

tos) arasındaki zaman aralığı olabilir.[341] Oysa, 12 Ekim'de Heyet-i Temsiliye'nin Ali Rıza hükümetinden taleplerinden biri Nigehban'ın dağıtılması olacaktı.[342] Bu çelişki, Göztepe'nin verdiği bilginin sıhhati hususunda şüphe uyandırmaktadır. Nitekim Göztepe'nin Nigehban'ın faaliyetleri arasında saydığı bir girişim, yukarıda anılan, ordu dışında kalacak subaylara iş bulma tasarısına çok benzemekte ve onun için muhtemelen o sıralara (Aralık 1919 - Mart 1920) rastlamıştır. Göztepe'ye göre Nigehban Cemiyeti kadro dışında kalacak subayların istikbal sorununa eğilmek üzere bir komisyon kurmuş, komisyon devletin elindeki bütün askeri fabrika ve imalathanelerin büyük bir kooperatif haline getirilerek bu subaylara "mal edilmesini" istemiştir. Fakat anlaşılan bu düşünce Nigehban'a uygun görünmemiş olacak ki komisyon lağvedilmiş.[343]

Nigehban'la ilgili önemli bir bilgi kaynağımız, bir Fransız raporudur.[344] Raporda 7 Ocak 1919 günlü *Alemdar*'da çıkan Nigehban nizamnamesinin özeti mevcuttur. Bu nizamnamenin dikkati çeken hükümleri arasında alaylarda ve münferit taburlarda haysiyet divanlarının kurulması,[345] gayri kanuni işlem gören mağdurları savunma zorunluluğu, son başvuru mer-

[341] *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 455.

[342] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 236.

[343] T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 128-9. Bu komisyon üyeleri olarak emekli Mirliva Suphi Paşa, Topçu Kaymakam Fettah ve Köse Muhittin, Süvari Yüzbaşı ve Askeri Tedrisat Umum Müfettişliği Yaveri Filibeli Tahsin (buraya kadar Nigehban mensupları, sonrası "düz" muhaliflerdir), Erkân-ı Harp Miralayı Ahmet Vefik, Sadık Sabri, Erkân-ı Harp Binbaşı Asım ve Veçhi beyler, Harbiye Nazırı Yaveri Sahra Topçu Mülazım-ı Evveli Tarık Mümtaz, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Yaveri Topçu Yüzbaşı Ferit, Mülazım Mahmut, Merkez Komutanlığı Yaveri Mülazım-ı Evvel Rıfkı (karikatürcü) zikredilmektedir. Mustafa Kemal'in bir teline göre Nigehban'ın faal üyeleri Hüseyin Hüsnü, Topçu Kaymakam Sami, Köse Muhittin, Tayyar Paşa, Hamdi Paşa'nın yaveri Yüzbaşı Kemal imiş (2 Kasım). Özalp, a.g.e., s. 69.

[344] *Ministere des Affaires Etrangères*, c. 139, s. 160-3 (5/2/1919) günlü, kurmay başkanlığı 1 şube gizli raporu).

[345] Ilgınç olan odur, alaylarda haysiyet divanları kurulması fikrinin 20. Kolordu Komutanı Vekili Mahmut Bey'in istekleri arasında da yer almasıdır.

ciinin Harbiye Nezareti'ndeki Merkez Kurulu (Comité Central) oluşu göze çarpmaktadır. Merkez Kurulu her sınıftan bir subayın bulunacağı bir kurul olacak, bunlardan biri ya da ayrıca seçeceği biri, başkanlık yapacaktı. Merkez Kurulu her alayın seçeceği murahhasların kolordu karargâhında toplanıp bir murahhas seçmeleri, bunların da Harbiye Nezareti'ne gelip, burada her sınıftan bir temsilci seçmeleriyle belirlenmiş olacaktı. Merkez Kurulu kendisini ilgilendiren konularda Harbiye Nezareti'nden emir almayacaktı. Harbiye Nezareti daireleri, keyfi atamalarla Merkez Kurulu'nun üyelerini dağıtmak yoluna gittikleri takdirde, yerlerine gelenler seleflerinin haklarını savunmayı üstleneceklerdi. Nigehban Cemiyeti hiçbir bahaneyle lağvedilemezdi – bunu yapmak subay haklarının ihlali sayılacaktı.

Cemiyetin kurulması üzerine Harbiye Nazırı günlük bir emirle[346] bu tür askeri örgütlenmeyi yasaklayarak sorumsuzların devlet işlerinde karar sahibi olmalarının medeni dünyanın savaş ilan etmiş olduğu aşırı düşünceler (Bolşeviklik demek isteniyor herhalde) sonucu olabileceğine işaret etti. Emir, orduda toplu dilekçenin bile yasak olduğunu, buna karşılık kişisel şikâyet kapısının her zaman açık olduğunu hatırlatıyordu. Fransız belgelerine göre 8 Ocak'ta *Tasvir-i Efkâr*'da bu konuda bir açıklama, 10 Ocak günlü *Âti* gazetesinde ise bir protesto yer almıştı. Aynı rapor, Nigehban'ın, iddialarının tersine, siyasal amaçlı olduğunu ve 1912'de kurulan ve Sait Paşa hükümetinin devrilmesinde rol oynayan Halaskâr Zabitan örgütünü diriltmeyi amaçladığını söylüyor.[347] Nigehban'ın kurucusu Kurmay Yüzbaşı Nevres imiş.[348] Nevres eskiden İt-

[346] Günlük emrin ne zaman verildiği belli değildir. 12/1/1919'a değin Harbiye Nazırı Cevat, ondan sonra Ömer Yaver Paşa'dır. Nizamnamenin 7 Ocak'ta yayımlandığına ve konunun hayati önemine bakılırsa, emrin birincisi tarafından verilmiş olabileceği tahmin edilebilir.

[347] Aynı görüş, 14/11/1919 günlü *Orient News*'da da sunuluyor. Fransız raporunda "Halaskâran-ı Vatan" örgütü diye geçiyor.

[348] *Nutuk*'ta "matrut Erkân-ı Harp Binbaşılarından" diye geçiyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 235. Rıza Nur Erkân-ı Harp Kolağası diye sözünü ettiği Nevres'e Geyve'de rastladığını, Savaş'ta Mısır'da bulunduğunu, "maaşlı [>

tihat ve Terakkili iken Enver Paşa'yla rekabet yüzünden ya da İttihat ve Terakki'nin Edirne örgütünde görevliyken yaptığı yolsuzluk yüzünden muhalif olmuş ve Halaskâran'ın kurucularındanmış. Savaşta Çapakçur cephesinde görevliyken harita ve askeri bilgilerle Ruslara kaçmış. Sovyet ihtilali olunca İran'a geçip İngilizlere hizmet sunmuşsa da onlar onu Malta'da enterne etmişler. Ama daha sonra Türkiye'ye dönmeyi başarmış. İttihat ve Terakkililere göre İngiliz ajanıymış. Ferit Paşa Selanik'te komutan ve vali vekili iken onun maiyetinde çalıştığı için Nigehban işinde onun desteğini aramış fakat elde edememiş. Başlıca desteği 2. mabeyinci Refik Bey'miş. Refik Bey sayesinde Padişah'tan Hürriyet ve İtilaf'ı Nigehban'la birleşmeye ikna etmek için 3 bin liralık bir ihsan elde edilmiş. Ne var ki Mustafa Sabri ve Zeynelabidin efendiler bu tasavvuru reddetmişler. Nigehban iktidara geçip İttihat ve Terakki'ye karşı şiddet siyaseti uygulayacakmış.

Öte yandan, Mustafa Kemal de Askeri Nigehban Cemiyeti'nden, "bir heyeti fesadiye" diye söz etmektedir. Ona göre örgütün başında bulunanlar Kiraz Hamdi Paşa, hırsızlıktan matrut Erkân-ı Harp Miralayı Refik Bey, eski Halaskâran'dan Binbaşı Kemal Bey, Sevkıyat Reisi Binbaşı Hakkı Efendi, Erkân-ı Harp Binbaşı Nevres Bey'dir. Cemiyet hakkında Cevat Paşa Harbiye nazırı iken kovuşturma başlamış, sonra kalmış. Mustafa Kemal 12 Ekim günlü bir telle durumu Cemal Paşa'ya bildirdi ve bu fesat menbağının "hemen kökünden sökülüp atılmasını," mensuplarının da "şediden tecziye" olunmalarını istedi. Cemal Paşa, iki gün sonraki telinde kısa ve kesin bir ifadeyle "Bu kat'i mukarrerdir" dedi, Mustafa Kemal de bu sonucu kolordulara tamim etti. Ama *Nutuk*'ta

◁ İngiliz hafiyesi" olduğunu, Adalara gidip memlekette isyan çıkartmak için çalıştığını söylüyor. Milli Mücadele'de Millicilerin arasına karışmış. Rıza Nur'un ihbarına rağmen kurtulup Bursa Sanayi Mektebi müdürü olmuş. Daha sonra ve Arap olduğu için Şerif Abdullah'ın emrine girip Paşa unvanını almış ve Harbiye Nazırı olmuş. Rıza Nur'un anılarının transkripsiyonunu yapanlar, "Nevres"i yanlış okuyup "Nors" yapmışlar. Rıza Nur, *Hatıralar*,

bu kesin kararın hiçbir vakit uygulandığını hatırlayamadığını söylüyor.[349]

Oysa İngiliz istihbaratının bir raporu 18 Ekim'de Harbiye Nezareti'nin Cemiyet'i lağvettiğini bildiriyor. Bu kaynağa göre Cemiyet İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin ileri gelen görevlilerinden Hamdi Paşa'nın başkanlığındadır, 3 bin üyesi vardır ve Hürriyet ve İtilaf ile yakın işbirliği halindedir. *Sabah* dahi Cemiyet'in lağvedildiğini, evrak ve mühürlerine Harbiye Nezareti tarafından el konduğunu bildirmektedir.[350] Bu sırada Harbiye Nezareti'nde alaylılara pek elverişli olmayan bir havanın da esmekte olduğu anlaşılıyor. Diğer bir habere göre, savaş sırasında alaylı subayların terfilerinde uygulanmayan sınav usulünün yeniden uygulamaya konulması için tamim yapılmıştır. Yine haber verildiğine göre, işi biteceğinden Tetkik-i Seyyiat Komisyonu mart başında ilga edilecekti.[351] Nihayet aralıkta Nigehbancıların ileri gelenlerinden oldukları anlaşılan Tayyar Paşa, Piyade Kaymakamı Fettah, Binbaşı İsmail Hakkı, Yüzbaşı Mahmut Celalettin beyler dörder ay hapse mahkûm oldular.[352] Ne var ki, Nigehbancılar bir yönüyle ulusçulara karşı Saray'ın ve İngilizlerin hizmetinde bir fesat örgütü olarak çalışırken, bir yandan da Hürriyetin İlanı'ndan sonra ve özellikle Enver Paşa'nın Harbiye nazırlığı sırasında

[349] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 235-6; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1093-5 (V. 150-2); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 17, 22. Cemal Paşa'ya çekilen telde, *İkdam*'ın 23/9/1919 gün ve 8123 sayısında çıkan muhtırasına karşı uyanan tepki söz konusu ediliyor. Anlaşılan, Sadrazam'a sunulan muhtıra, Anadolu hareketini yapanların yurdu dört yıllık savaşta perişan edenler olduğunu ve bunların muzır bir "oyun" oynadıklarını ileri sürüyordu. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 457 (*Alemdar*, 23/9/1335).

[350] Foreign Office 371/4160, 149600, (39 sayılı ve 23 Ekim günlü rapor); *Sabah*, 19/10/1335, 10748.

[351] *Sabah*, 8/10, 3/11/1335, 10737, 10763.

Sabah, 4/12/1335, 10794. Tunaya son adı Yüzbaşı Celal diye veriyor. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 457. Meclis açıldığında esasen farklı hava dolayısıyla olacak, Divan-ı Temyiz-i Askeri cezaların artırılması için hükmü 2 no'lu Divan-ı Harbe iade etti. *Alemdar*, 28/1/1336, 407-2707.

tasfiye edilmiş subayların dayanışma ve hak arama örgütü haline gelmişti. Cemiyet'in kapatılması bu konunun, özellikle muhalif basın tarafından, kurcalanmasına engel olamıyordu. "Mağdur zabitan" ile ilgili sorular, özellikle bunların terfileriyle ilgili olanlar, sorulup duruyordu.[353] Sonuç olarak Harbiye Nezareti bu konuda bir genelge yayımlamak zorunda kaldı.[354]

Böyle bir ortam, kapatılan Cemiyet lehinde cereyanlar doğurmaktan geri kalmayacaktı. Üstelik işe İngilizler de karıştılar. Kaymakam Fettah Bey hakkında kovuşturma başladığında İngiliz Yüksek Komiseri onun lehinde şefaatte bulundu. Ali Rıza konuyla ilgileneceğini söyledi. Birkaç gün sonra Fettah Bey ve arkadaşlarının mahkûm oldukları anlaşılınca, Ryan, diğer bazı konularla birlikte bunu da Sadrazam'a götürdü (11 Aralık 1919). Ryan'a göre bu konudaki İngiliz müdahalesinin Fettah Bey'in siyasal görüşleriyle hiçbir ilgisi yoktu. Siyasal güdülerle davransalardı eylül sonunda Damat Ferit'in son girişimlerini desteklerlerdi. Fettah Bey'i tutmalarının tek nedeni, savaşta diğer kamp komutanları İngiliz esirlerine karşı haşin davranırken, onun esir kampı komutanı olarak iyi davranmış olmasıydı.[355] Sonuç şu oldu ki, Fettah Bey'in kalan cezası 29 Aralık'ta Padişah tarafından affedildi.[356] Herhalde bunun içindir ki, Atatürk kararın uygulandığını hatırlayamadığını söy-

Sabah, 4, 30/11/1335, 10764, 10790. *Peyam-ı Sabah* muhabiri, yaş haddini dolduran subayların emekliye sevk edilip edilmeyeceklerini Harbiye Nazırı'na soruyordu. *Sabah* veya *Peyam-ı Sabah* muhabirinin konuyu Harbiye Nazırı'na sormasının diğer örnekleri: 12/10/1335, 6, 20, 27/2/1336, 10741, 10858, 10872, 10879. Bu yüzden olacak, Harbiye Nezareti'nin bir tamimi "memurin ve mensubin-i askeriyenin" gazetecilere bilgi vermesini yasaklamıştır. *Peyam-ı Sabah*, 23/2/1336, 10875. Kâzım Karabekir ise Süleyman Şefik'in Harbiye nazırlığı sırasında "... birçok metruk seciyesiz ümera ve zabitanı tekrar ve fazladan hizmeti muvazafaya ..." aldığından yakınıyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 351 (10 Ekim teli).

[354] *Sabah*, 25/12/1335, 10815.

[355] Foreign Office 371/4141, 2638 (Ryan'ın 12 Aralık muhtırası). İngilizler Fettah'ın durumunu yüksek komiserlerin 19 Aralık toplantısına da getirdiler. Foreign Office 371/4156, 174160.

[356] *Takvim-i Vekayi*, 5/1/1336, 3741.

lemektedir. Gerçekten de, Cemiyet belki resmen kapalı da olsa Saray'ın ve İngilizlerin desteğiyle faaliyetine devam etmekteydi. Heyet-i Temsiliye kararları arasında Karabiga ve Bandırma, Bozkır, Düzce'de Nigehbancı çalışmalar hakkındaki bilgiler bunu gösteriyor.[357] *İrade-i Milliye*'ye göre 16 Mart tevkifatında, tutuklanacak kişileri tanıtmak üzere, İngiliz polisine Nigehbancılar refakat etmekteydi.[358] Resmen kapanmadan önce dahi Nigehban sorumlularının kim olduğu konusunda –Sevkıyatçı İsmail Hakkı dışında– her kaynağın farklı bilgiler vermesi daha o zaman el altında çalışmalar yaptığının belirtisi sayılabilir. Ama herhalde Cemiyet'in resmi görevlileri mahkûm olan kişiler olsa gerektir.

19. Kuva-yı Milliye Sorunu: Bilindiği üzere, Kuva-yı Milliye önce Yunan istilası ve sonra da Güneydoğu'da Fransız işgaline karşı oluşan milis kuvvetleriydi. Yine görüldüğü gibi, bu, çok kez subay ve komutanların önayak olması ya da yardımlarıyla sağlanan bir örgütlenmeydi. Bununla birlikte, daha işin başından, bazı nizami birliklerin de direnme işinde kullanıldıklarını görüyoruz.[359] Bu, bir bakıma tehlikeli bir işti, zira İtilaf Devletleri bu davranışı Mondros Mütarekesi'nin ihlali olarak yorumlayabilirlerdi. Ne var ki, İtilaf Devletleri, işlerine geldiği zaman, mütareke hükümlerini zaten o denli pervasızca çiğnemişlerdi ki, bizim çiğnememiz yüzünden karşı yanın misilleme yapması korkusu fazla yoktu denilebilir. Ama yine de barış şartlarını aleyhimize etkileme ihtimali dolayısıyla bir çekingenlik duyulmuş olabileceği hemen akla gelmek-

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 41, 47, 49 (31 Ekim, 6, 7 Kasım kararları).

[358] *İrade-i Milliye*, 22/3/1336, 32. İngiliz istihbarat raporuna göre, şubat başlarında ulusçular Tayyar Paşa'nın, Nigehban başkanı (?) ve arkadaşlarının Balıkesir'e gönderilmelerini istemişler. İstanbul Muhafızı ve Harbiye Nazırı bu isteği karşılamak hususunda isteksizmişler ve konu kabinece ele alınacakmış. L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, 968/262/44 (12/2/1920 raporu).

[359] Kuva-yı Milliye'nin nasıl örgütlendiği için bkz. II. fıkra, dipnotu, 160; ayrıca U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 91 Vd. Ali Fuat'ın açıklamaları.

tedir. İşte, faal direnişte bulunacak birliklerin nizami birlikler olmamasının bu bakımdan rahatlatıcı bir yönü vardı. Nitekim Yunan işgali karşısında 17. Kolordu Komutan Vekili Albay Bekir Sami ile 57. Tümen Komutanı Albay Şefik böyle düşünmüşler, merkezden de bu davranışları az çok olumlu karşılanmıştı. 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa, 61. Tümen Komutanı Albay Kâzım ve daha başkaları bu yönde çalışmalar yaptılar.[360] Nihayet 11. fıkrada anlatıldığı üzere, 9 Eylül 1919'da Ali Fuat Paşa, Sivas Kongresi tarafından Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Başkomutanı atandı.[361] Gerçi, yine gördüğümüz üzere, Paşa, bu komutanlığı yürütmek hususunda hayli engellerle karşılaştı. Ama 22 Haziran 1920'de başlayan büyük Yunan taarruzuna kadar, benimsenen savunma modeli Kuva-yı Milliye, ya da gayri nizami askeri birlikler modeli oldu. Bu, o zamana kadar başarısı az çok kanıtlanmış bir model olarak görünüyordu. Yunan işgali onun sayesinde durdurulmuş, güneydoğuda Fransızlara karşı başarılı mücadele vermiş, isyanların önü yine onun tarafından alınmıştı. Üstelik, Osmanlı hükümeti, Kuva-yı Milliye'nin davranışlarından sorumlu olmadığını, bunun Türk halkının kendiliğinden gelişen bir tepkisi olduğunu ileri sürmek imkânını da böylece elde edebiliyordu. Tabii, İtilaf Devletleri'nin Kuva-yı Milliye ile hükümet arasında hiçbir ilgi bulunmadığı tezine pek inanmadıklarını söylemeye gerek yok. Onun için Kuva-yı Milliye'nin İtilaf Devletleri'yle ilişkilerinde dikkatli davranması gerekiyordu. Nitekim Alaşehir Kongresi tarafından İtilaf Devletleri yetkililerine ve hükümet nezdine gönderilen yazılarda, girişilen direnişin yalnızca Yunanlılara karşı olduğu özenle belirtilmişti. Hatta Milne'e ve tahkikat komisyonuna gönderi-

Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 1, s. 123-5.

Bir İngiliz raporunda Ali Fuat ve çevresindekilerin askeri üniformalarını kısmen çıkarıp yarı sivil giyindikleri, askerlerinin köylerde kaldıkları, bu yüzden sevilmedikleri, kendilerinden korkulduğu ileri sürülüyordu. Foreign Office 371/4159, 145863 (no. 36, 2/10/1919). Ali Fuat'ın bu dönemdeki kıyafetine ve onunkinden farklı tutumuna Atatürk de değinir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. II, s. 504

len 23 Ağustos günlü yazıda, işgal için "mutlak bir zaruret-i siyasiye" görülüyorsa, geçici ve İzmir civarına münhasır olmak üzere uygar İtilaf askerlerinin işgaline rıza gösterildiği bildiriliyordu.[362] Dikkatli davranışın başka bir örneği, Çukurova bölgesindeki Kuva-yı Milliye direnişinin örgütlenmesinde rol oynayan ve yakından ilgili olan Ali Fuat'ın aşağıda da anlatılacağı üzere, bölgeye en yakın nokta olarak ancak Kayseri'ye kadar gitmeyi uygun bulmuş olmasıdır.

Kuva-yı Milliye stratejisinin benimsenmesinde başka bir etken daha bulunduğunu hatırlayalım. O da; 1911'den bu yana cereyan eden savaşların sonuç olarak hep yenilgiyle bitmiş olması, I. Cihan Savaşı'nda Osmanlı halklarının takatlerinin çok üstünde yaptıkları ağır fedakârlıkların düşüncesizce, hovardaca amaçlar uğruna (Sarıkamış, Kanal, Galiçya, Makedonya seferleri hatırlansın) yaptırılmış olması orduya karşı büyük tepkiler doğurmuştu. Savaş sonunda orduya karşı duyulan isteksizlik ve alerji, subayların pekâlâ farkında bulundukları bir şeydi.[363] İhtimal, savunma hizmetinin Kuva-yı Milliye tarzında yerine getirilmesinin daha az sevimsiz olacağı düşünülüyordu. Bilindiği üzere, Kuva-yı Milliye mensupları hizmetleri karşılığında çok kez para aldıkları gibi, Kuva-yı Milliye'nin, efe ve zeybeklerden kaynaklanan ya da esinlenen, disiplini çok daha gevşek ortamında halktan her türlü "destek" elde etmek imkânı vardı.[364] Tabii, bu destek gönülsüz olunca

H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 216, 209-18. Yukarıdaki dipnotunda anılan 2/10/1919 İngiliz raporuna göre, Aydın valisinin Alaşehir Kongre Başkanı'ndan aldığı bir mektupta, İtilaf Devletleri'ne karşı harekât yapılmayacağı teminatı veriliyordu.

[363] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, s. 70-5; F.R. Atay, *Çankaya*, s. 240-2.

[364] H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 222-4; Apak, a.g.e., s. 33-9. İstanbul'daki bir Bolşevik komitesine sızan ve Abdullah adını taşıyan bir İngiliz ajanı, o komite adına Balıkesir'de 61. Fırka Komutanı Kâzım Bey ile 18-20/10/1919 tarihlerinde bir görüşme yapmış. Görüşmede Kâzım Bey Bolşevik Programı'na şahsen yakınlık duyduğunu, fakat Türklere bunu kabul ettirmenin imkânsız olduğunu, onlara ancak ulusal ve dinsel bir zeminde yaklaşmak gerektiğini söylemiş. Kuva-yı Milliye mevcutları şöyleymiş: Aydın [illegible]

soygun, hatta talan biçimine bürünebileceği için, karşı olanların kolay bir propaganda hedefi olabiliyordu. Onun için, Kuva-yı Milliye'nin nizami ordu olmadığı belirtilirken, sıradan bir çete hareketi olmadığını da vurgulama ihtiyacı doğuruyordu. Nitekim Heyet-i Temsiliye'nin 15 Ekim'de aldığı bir kararında belirtildiği üzere, Kuva-yı Milliye'nin çete demek olmadığı tamimle duyuruldu. Zira bazı yerlerde asayişi bozan ve halka zarar veren ve "çete ismini taşıyan bir takım eşhas," kendilerine ulusal örgütle ilgili süsü veriyorlarmış. Hükümetin bunları kovuşturacağı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ise buna destek olacağı tabii idi. Cemiyet'in nizamnamesinde çete deyimi yoktu. Yalnız milletin silahla savunmaya mecbur kaldığı yerlerde "zapturapt altında olmak üzere" nizamnameye göre faaliyet gösteriliyordu. Haksız yere vatanımıza "ayak bastırılmış" ve her türlü zulüm ve vahşeti yapan Yunanlılara karşı kan dökenler bu "milli müfrezelerdendi." Asayişin tam egemen bulunduğu vatanımızın "başka hiçbir tarafında elan" bu yolda bir faaliyetin bulunmadığı da ekleniyordu.[365] Amasya mülakatından önce gönderdiği

◁ bölgesinde 20 bin, Balıkesir'de 10 bin İzmir cephesinde 25 bin kadar, 55-60 bin kişilik mevcut gizli seferberlikle 240 bine çıkarılabilirmiş. Kuva-yı Milliye'ye hedefte yüzde 33 isabet kaydedenler alınıyormuş, aylıkları 46 liraymış. Çok yıpranmış tüfekler kullanıyorlarmış. Komite 3 bin tüfek ve cephane vaadinde bulunmuş. Şimşir, a.g.e., c. I, s. 279-84 (Foreign Office 371/4161/163511). Anadolu'dan yeni dönen yüksek mevkideki bir Türk ajanına göre ordunun elinde 100 top, 30 bin "hafif silah" varmış. Kuva-yı Milliye'nin hafif silah sayısı 30 bin imiş, halkın elinde de 20 bin silah varmış (18 Şubat). Şimşir, a.g.e., c. I, s. 378 (Foreign Office 371/5042/2-840).

[365] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 21; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1265-6 (V. 285). Refet Bey de *İbret* muhabirine "çete değiliz" demiş bulunuyordu (*İkdam*, 5/10/1919). G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 68. Burada sözü edilen nizamnamenin, *Nutuk*'ta yer alan fakat tarihsiz olan "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilat Nizamnamesine Lâhiktir (1)" adlı gizli belge olabileceği akla geliyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 278; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1143-5 (V. 188). Tunçay, *Türk İstiklal Harbi*, c. VII, s. 28-9'a dayanarak lahikanın 28 Ekim günlü olduğunu saptıyor. M. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması* (Ankara, Yurt Y., 1981), s. 36'nın dipnotu, 14. Ama öyle olsa, 15 Ekim günlü tamimde bu lahikadan söz edilmiyor olamaz. Belge incelendiğinde "milli ▷

17 Ekim günlü mütalaada, Kâzım Karabekir, "Erzurum hakkında kat'iyyen bir milis ordusu kabul edilmeyerek mutlaka daimi bir ordu ipkasını" istemişti.[366] Bu görüşte, 15. Kolordu'nun Türkiye'deki en düzenli, kalabalık birlik oluşu, Ermeniler karşısında zayıf bir bölge bırakmama ihtiyacı nihayet Kâzım Karabekir'in kendi eğilimlerinin rol oynadığı tahmin edilebilir. Ama bunun ötesinde, Doğu'da, Batı ve Güneydoğu'daki gibi bir "sıcak harp" durumunun pek bulunmayışı, üstelik İtilaf Devletleri'yle çatışma ihtimalinin uzak oluşu da Kâzım Karabekir'in görüşünü herhalde belirlemiştir.

Ekim başında İngilizler, yeni Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya, siyasal mücadelelere karışmak niyetinde olmadıklarını, fakat mütarekeye göre Osmanlı askerinin İtilaf'ın denetimi altında bulunduğunu, izinleri olmadan hiçbir askeri birliğin yerinden oynatılmayacağım bildirdiler.[367] 16 Ekim günü İngiliz baştercümanı Ryan Ali Rıza'yı ziyarete gitti.[368] Ryan'a göre, madem son siyasal gelişmeler dolayısıyla hükümet Kuva-yı Milliye'yi tanımak durumundaydı, o halde Kuva-yı Milliye'ye dahil kuvvetler, İtilaf tarafından izin verilen asker sayısının (40 bin) içinde mütalaa edilmeliydi. Ali Rıza buna ses çıkarmadı, fakat güneydeki Kuva-yı Milliye ile kuzeydeki arasında bir ayırım yaptı. Güneydekiler hunhar Yunan istilasına karşı evini barkını savunmaya girişen halktan oluşuyordu, onun için de askeri kuvvet sayısının dışında sayılmalıydı. Kuzeydeki Kuva-yı Milliye ise pek az sayıdaydı. Üstelik

◁ müfrezelerin" örgütlenmesinde orduya ve ordu usullerine ne denli geniş yer verildiği göze çarpmaktadır. Ama Kuva-yı Milliye müfrezelerinin, hiç değilse başlarda, kendileri hakkında –tabii kötüleyici bir anlam taşımaksızın– "çete" deyimini kullandıkları 4/7/1919 günlü ve Bergamalı Helvacı Abdurrahman Çavuş imzalı bir belgeden anlaşılıyor. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 256. İkinci maddesinde söz konusu edilen "ordu planı" aşağıda ele alınacak olan "milli planı" hatırlatmaktadır.

[366] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1109 (V. 1566); K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 356.

[367] Foreign Office 371/4160, 150644 (no. 37, 9/10/1919). *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 898-30

nizami kuvvetlerin sayısı da o denli düşüktü ki (1.000-1.500 kişilik tümenler), bunların sınırı aşmayacağı muhakkaktı. Bununla birlikte, konunun araştırılmasını istemişti. Ryan, Paşa'ya itirazla, Ege'deki Yunan kuvvetleri bundan böyle Milne komutası altında olduğundan onlara karşı tedbir gerekmediğini, dolayısıyla mevcut her türlü kuvvetin 40 binin içinde ele alınması gerektiğinde ısrar etti. Buna karşı Sadrazam, Yunanlıların sınıra saygı gösterecekleri konusunda şüphesini açıkladı ve sınırın ötesinde, çıkardıkları olaylara, yaptıkları yığınağa dikkati çekti.

Zaman içinde İngilizlerin hükümetten ve özellikle Harbiye Nezareti'nden şikâyetleri arttı. Aldıkları istihbarata göre Mustafa Kemal, Ermenistan devletinin kurulmasına karşı tedbirler görüşmek üzere kasım sonu ya da aralık başlarında Erzurum'da Türk, Kürt ve Arap reislerinden oluşan bir kongre toplamış. Azerbaycan temsilcileri ve 13., 20., 3., 15. kolordu komutanları da katılıyorlarmış. Öte yandan Mustafa Kemal Kürt ve Arap aşiretleriyle subayların komutasındaki Türk birliklerini Kuva-yı İslamiye adında büyük bir ordu halinde örgütleyip kumandasını kendisi üstlenecekmiş.[369] Başka kaynaklardan doğrulanmasa da, bu tür haberlerin İngilizleri tedirgin ettiğini tahmin etmek yanlış olmaz. Ocakta İngiliz komutanlığı, Cemal Paşa'nın çektiği bütün telleri kendilerine bildiren bir adamına dayanarak, Paşa'nın silah, mühimmat, tüfek parçaları, top kamaları sevkıyatıyla yoğun olarak meşgul bulunduğunu, top kaması taşıyan iki subayın yakalandığını bildiriyordu.[370] Yine ocakta, İngiliz Savaş Bakanlığı'nın bildirdiğine göre, Milne (18 Ekim'de) nizami birlikler mevcudunu 43 bin olarak, İngiliz ve Yunan istihbaratı da Kuva-yı Milliye'yi biri 20.300, diğeri ise 14.400 mevcutlu diye tahmin etmiş bulunuyordu. Bu, genel mevcudu, mütarekenin 5. maddesine dayanarak Milne'in müsaade ettiği 45 binin üstüne çıkarmaktaydı.[371]

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 975-6 (5/12/1919).

Foreign Office 371/4161, 171775 (8/1/1920 teli).

Foreign Office 371/4161, 16/965 (5/1/1920 mektubu). Milne'in toplam ne kadar askere izin verdiği, 40 bin, 45 bin, 53 bin gibi hayli farklı sayı- ▷

Yukarıda, 11. fıkrada, Ali Fuat'ın Sivas Kongresi tarafından Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı atanmasına rağmen, kısmen hükümetin takındığı tavır yüzünden, ne kendisinin, ne de Refet Bey'in Ege Kuva-yı Milliyesi'nde etkili bir komutan rolü oynamadığını göstermiştik. Üstelik, Heyet-i Temsiliye'nin bütün mücadelesine ve 23 Ekim'de kolordusunun başına dönmesi için aldığı karara rağmen, Paşa, 20. Kolordu Komutanlığı'na resmen atanmadı.[372] Bu yetmiyormuş gibi, 9 Kasım'da eski Harbiye Müsteşarı Mirliva Ahmet Fevzi Paşa 20. Kolordu Komutanı atandı.[373] Buna, o sırada komutanlarla yapılan genişletilmiş Heyet-i Temsiliye'nin nasıl tepki gösterdiği tahmin edilebilir. Nitekim, bu konuda Cemal Paşa'dan dört gün içinde üç kez izahat istendi ve Fevzi Paşa'nın kumandayı almasına meydan verilmedi.[374] Konu, büyük bir tartışmaya dönüştü ve neticede Cemal Paşa 31 Aralık günlü bir tel gönderdi Mustafa Kemal'e.[375] Telde, Ege-

◁ larla ifade edildiği göze çarpmaktadır (336. dipnotu). Kuva-yı Milliye ile nizami birliklerin işbirliği konusunda 18/12/1919 günlü bir ABD tutanağı vardır: State Department 867.00/1085.

[372] Mustafa Kemal, Kolordu Komutanlarından, Ali Fuat hakkında muamelenin tashihiyle, 20. Kolordu komutanlığında bırakılmasını, ve ilk fırsatta müfettişlikler ihya edilerek İstanbul ve Edirne dahil, batıdaki Kolordulara müfettiş atanmasını Cemal Paşa'dan istemelerini rica etmişti. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 198-9; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 336 (3 Ekim).

[373] *Takvim-i Vekayi*, 13/11/1335, 3697. Bu atamayla birlikte Damat Ferit'in 20. Kolordu merkezini Eskişehir'e alma ve Kolordu numarasını 5'e çevirme kararı da kaldırılıyordu. Heyet-i Temsiliye'nin bunu konu eden ve Cemal Paşa'dan açıklama isteyen kararı 16 Kasım günlüdür. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 58.

[374] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 58 (16 Kasım), 60 (19 Kasım), 61 (20 Kasım); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 346-50.

[375] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 348-9; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1168-9 (V. 216). Bundan önce Mustafa Kemal'in gönderdiği 29/12/1919 telinde, "Harbde bilfiil iktisadi makam ve mevki etmiş zevatı, maduı vaziyete sokmak, olamaz" deniyor, bunun ulusal örgüt için çalışanların işbaşından ayrılmalarına yol açacağı belirtiliyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 347-8. Bu telin cevaplandığı Cemal Paşa'nın teli Altay'da (s. 207-8) tarihsiz olarak mevcuttur. Cemal Paşa birçok erkân ve umeranın açıkta bulunduğunu, onun için Kolordulara erkân (liva, ferik ve yukarısı), fırkalara miralay atamak istediğini, böylece hem bunların tatmin edileceğini, hem Anadolu'ya [illegible]

lilerin Nurettin Paşa'nın 12. Kolordu'ya getirilmesini istediklerini, Kuva-yı Milliye'nin "tanzim ve tensiki" ve ilerideki ihtimallere ciddi hazırlık olmak üzere bunun uygun görüldüğü anlatılıyordu. Ahmet Fevzi konusuna gelince. Son ulusal harekât ile açıkça meşgul olmuş kişilerin bizzat ve resmen komuta mevkilerinde bulunmaları "harice ve bilhassa ecanibe" karşı orduda siyasetin egemen bulunduğu manzarasını veriyor, ve Harbiye Nezareti'ni müşkül mevkide bırakıyordu. Bunlar gayri resmi olarak daha yararlı ve sakıncasız hizmet görebilirlerdi. Her iki Paşa "menafii milliyeyi müdrik" idiler. Üstelik Ahmet Fevzi'nin tayini irade-i seniyeden çıkmıştı. Durum bir "izzetinefis meselesi halini" almıştı ve bu atamalar kabul edilmezse, kendisi Meclis'in toplanmasını dahi beklemeden istifa etmek zorunda kalacaktı. O zaman artık Meclis'in toplanması da "bir hayali muhal" olurdu.

Mustafa Kemal'in 4 Ocak 1920 günlü uzun cevabında, Fuat Paşa, Refet ve Fahrettin beylerin durumunun Harbiye Nezareti'yle birlikte kararlaştırıldığı, Nurettin Paşa'nın atanması halinde "namus ve hayatlarını ortaya koymuş" iki değerli arkadaşın "kesri kalbine" yol açılacağı bildiriliyordu.[376] (Amasya'da kurulan askeri örgütün üyesi olmayan ve kasımda Sivas'ta Heyet-i Temsiliye toplantısına gelmesi istenmemiş olan Fahrettin (Altay) için bu ısrar, ihtimal örgüte dahil olan Refet Bey'in Nurettin Paşa ile meydanı o denli boş bulamayacağı kaygısından kaynaklanmaktaydı. Bir de, tabii ayrıca,

◁ gönderilmiş olacaklarını söylüyordu. Mustafa Kemal ise savaş deneyimi kazanarak kumanda mevkiine gelmiş gençleri kırmamak gerektiğini, barış gelmeden bunu yapmanın tehlikeli olacağını, açıktaki erkân ve ümeraya Kolordu dairelerinde ve emrinde, mıntıka ve mevki komutanlıklarında, ahzı asker dairelerinde iş bulunacağını belirtiyordu (M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 347-8). Mustafa Kemal bakımından yüksek rütbe ve kıdemdeki komutanların gelmesinin bir önemli sakıncası da bunların kendisini dinlememesi ihtimalinin pek yüksek olmasıydı. Her iki taraf da herhalde pekâlâ biliyordu ki, bu, Mustafa Kemal önderliğindeki Amasya askeri örgütünün fiilen sonu olurdu.

[376] Yukarıdaki 372 dipnotunda anılan 3 Ekim telinde Refet Bey'in 12. Kolordu komutanlığına getirilmesi istenmiyordu. Görülüyor ki bundan vazgeçilmiş, Fahrettin Bey'in yerinde kalması için mücadele edilmekteydi.

Amasya'da alınmış olan komutanın değişmeyeceği ilke kararı da vardı.) Ahmet Fevzi konusuna gelince. 20. Kolordu'nun bütün ulusal örgütü etkileyen özel bir durumu vardı. Onun için Ali Fuat Paşa'nın devlet ve umum nazarında durumunun her türlü "tenkitten, mahzurdan muarra" bulunduğu kanısı "şartı esasi" idi. Üstelik Ahmet Fevzi, Cemal Paşa'nın iddia ettiği gibi "teşrikimesai" edilebilecek bir kimse değildi. Teftişlerinde kullanmış olduğu "mantıksız ifadat" bildirilmişti. 20. Kolordu komutanlığı konusunda Bekir Sami ve Rauf Bey'in ona yazdıklarına verdiği cevapta, ordunun anarşi halinde olduğunu ileri sürmüştü. Nihayet Gönen'de, ilk iş olarak, "bin müşkülatla" yakalanabilmiş Anzavurcu canilerin tahliyesini istemişti. Zaman, izzetinefis davası güdülecek zaman değildi. Cemal Paşa'nın istifası halinde Mebusan'ın toplanamayacağı görüşü ise, kabinenin meşrutiyet yönetimine karşı olduğu anlamına gelirdi ki, Mustafa Kemal bu konuda bilgi rica ediyordu.[377]

Sonuç olarak fiili bir uzlaşım oldu. Ahmet Fevzi Paşa 20. Kolordu'nun kumandasını almadı.[378] Fakat Ali Fuat da 20. Kolordu Komutanı olarak anılmaz oldu. Heyet-i Temsiliye kararlarında onu bu sıfatla anan en son karar 14 Ekim günlüdür. Ertesi günden itibaren onun zikredildiği kararlarda bu sıfat yoktur. Üstelik 13 Aralık'ta Ali Fuat Kolordu'nun kumandasını vekil olarak 24. Fırka Komutanı Mahmut Bey'e bırakarak tebdili hava aldı.[379] Bu işlemin, Fevzi Paşa'nın resmen kal-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1172-4 (V. 217). Ahmet Fevzi için bkz. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 3, 69-70, 74, 104-6. Heyet-i Temsiliye'de Bekir Sami ve Rauf Bey kendileri gibi Çerkes olan Ahmet Fevzi'nin namuslu olduğunu söylemişlerdi. Refet Bey'e göre o, Saray'a bağlıydı (U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 78). Bayar, Saray Seccadecibaşısı İzzet Bey'in damadı olduğuna işaret ediyor. C. Bayar, *Ben de Yazdım*, c. VII, s. 2290-1'in dipnotu.

[378] Belki "sinir harbi" yapmak için *Alemdar*, "Ankara'ya gidecek olan" Ahmet Fevzi'nin bir gün önce Sadrazam ve Dahiliye Nazırı'nı ziyaret ettiğini yazıyordu. *Alemdar*, 18/1/1336, 397-2697.

[379] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 264. Nurettin Paşa'ya gelince, Bekir Sami ve Kara Vasıf'ın Cemal Paşa'nın imzası altında çektikleri 6 Ocak telinden anlaşıldığına göre, o, Refet Bey'in ya da Fahrettin Bey'in [illegible]

dırılmayan komutası ile bağdaşmazlığı açıksa da, sözünü ettiğim uzlaşıma az çok bir "kılıf" sağlıyordu. Atatürk, *Nutuk*'ta, fiilen komutanın Ali Fuat'ta olduğunu söylüyor. Cebesoy ise anlaşmazlığın bu suretle kapandığını, Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı sıfatıyla 15. ve 13. kolordular hariç, diğer kolordularla haberleştiğini, yeni durumun "hakikatte hiçbir şeyi" değiştirmediğini söylüyor. Ama 20. Kolordu karargâhından çıktığını, Yenişehir'le Cebeci arasında İncesu'ya hâkim bir evi karargâh yaptığını öğreniyoruz. 20. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi'nin izninin mart başından itibaren bir ay daha uzatıldığı yolundaki 14 Mart günlü Harbiye Nezareti kararı, İstanbul'un hukuki durum üzerinde ısrar etmekte olduğunu göstermektedir.[380] Ayrıca, yukarıda 11. fıkrada gördüğümüz gibi, İstanbul, Ali Fuat'ın Ege cephesine gitmesine, hatta belki uzaktan dahi ilgilenmesine de engel olmuştur. Nitekim Paşa'nın Sivas Heyet-i Temsiliye toplantısında bulunduğunu ve buradan dönerken 4 Aralık'ta Kayseri'ye gelip orada Çukurova bölgesinin Kuva-yı Milliye örgütlenmesi ve mücadelesiyle yakından ilgilendiğini, 11 Aralık'ta Kayseri'den ayrıldığını görüyoruz.[381] Gerçi 8 Aralık'ta Heyet-i Temsiliye'nin Salihli komutanlığına cevaben, teferruat konusunda Garbi Anadolu ulusal hareketinin yönetimini üstlenmiş olan Ali Fuat'la haberleşme gereği yönünde bir kararı varsa da,[382] Cebesoy'un anılarında Ege'deki direnişle ilgili hususların pek bulunmadığı, buna karşılık Çukurova bölgesindeki direnişin geniş olarak anlatıldığı göze çarpıyor. Üstelik, kendisinin Ege'deki askeri durumla ilgilenememesinin, 1920'de cephenin Yunanlılarca kolayca yıkılmasına yol açtığını söy-

◁ yerine değil Adana tarafında "müzaheret ve muavenet" için görevli olacaktı. Mustafa Kemal 7 Ocak teliyle Fahrettin Bey'in Nurettin Paşa'dan "değerce hiçbir farkı" olmadığını belirttikten sonra, Heyet-i Temsiliye ile çalışmak üzere Ankara'ya gelmesini "son derece" arzu ettiklerini bildirdi. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ekim 1982, s. 79-80, 85.

[380] *Takvim-i Vekayi*, 17/3/1336, 3803.

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 255-8, 260-3.

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 67; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 255-8, 260-3, 287-98.

lüyor.[383] Böylece, Ali Fuat'ın 20. Kolordu üzerindeki kumandasının ancak arka düzlemde cereyan edebildiği, Kuva-yı Milliye komutanlığının ise sanki daha çok Çukurova bölgesinde –o da hayli uzakça bir mesafeden– cereyan ettiği gibi bir izlenim elde ediliyor.

9. İDARENİN DURUMU

Gördüğümüz üzere, demokratik-ulusçu hareketle Saray arasında olagelen büyük iktidar ve egemenlik mücadelesinde, mülki ve askeri kumanda mevkilerinin kimlerin elinde bulunacağı hayati bir önemi haizdi. Damat Ferit hükümetinin çekilmek zorunda kalışıyla birlikte, Sivas bu konuda İstanbul nezdinde ısrarlı pek çok teşebbüste bulunmuş, çok kez bir sonuç alamamıştı. Dahiliye ve Harbiye nazırlarından birincisi Damat sıfatını taşıdığı için, Saray'a daha yakın sayılabilirdi. Nitekim Atatürk, onu *Nutuk*'ta birçok vesilelerle ağır biçimde eleştirir. Fakat Amasya'da kurulan askeri örgüt üyesi olmasına rağmen, Cemal Paşa'nın demokratik-ulusçu hareket Şerif Paşa'dan daha yararlı olup olmadığı tartışılabilir. Zira her iki nazırın arkasında Saray vardı ve son tahlilde davranışlarını –bu durumda atamaları– belirleyen, Saray'dı.

Mustafa Kemal'in şikâyetine konu olan mülki amirler bir hayliydi. Başlıcaları arasında Dahiliye Müsteşarı Keşfi Bey, Jandarma Umum Komutanı Kemal Paşa, Polis Umum Müdürü Nurettin Bey, Diyarbakır Valisi Faik Ali, Trabzon Valisi Mehmet Galip, Konya Valisi Suphi Bey, Ankara Valisi Ziya Paşa, Dersim Mutasarrıfı Osman Nuri, Antalya Mutasarrıfı Cemal Bey, Aydın Mutasarrıfı Cavit Bey sayılabilir.[384] Taşradaki Sa-

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 242-4. Bunu yıkılıştan sorumlu olmamak için mahsus söylediği ileri sürülebilirse de, başka kaynaklarda da onun Ege bölgesi ile esaslı biçimde ilgilendiğini gösteren bilgiler pek yoktur.

[384] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kâmil Erdelha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler* (İstanbul, Remzi K. 1975); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*; U. Iğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*; M.K. Atatürk, *Nutuk*, I-

ray yandaşı bazı amirler Damat Ferit hükümetiyle eylülde yapılan büyük mücadele sırasında tutuklandılar. Bir kısmı, Kastamonu Valisi Ali Rıza, Ali Galip ve Konya Valisi Cemal Bey gibi kaçtılar. Daha sonra, tutuklananların adliyeye teslim edilmesi kabul edildi.[385] Sivas, bu konuda çok ısrarlıydı. *Heyet-i Temsiliye Kararları* bu yolda alınmış kararlarla, *Nutuk*, bu yolda çekilmiş tellerle doludur. Ekim 1919 sonlarına doğru Heyet-i Temsiliye, bu konularda ısrar etmekle birlikte, daha aşırı bir hükümetin gelmesini önlemek bakımından, ısrarını "ipleri koparma" derecesine vardırmamak kararını aldı.[386] Esasen, Sivas ne denli ısrar ederse etsin, Mebusan Meclisi toplanmadan, İstanbul'daki makam sahiplerini kıpırdatacak durumda değildi. Mebusan Meclisi toplanınca Damat Şerif Paşa mevkiinden ayrıldı. Keşfi Bey'in müsteşarlığına son verildi, fakat bu sefer de Bursa'ya atandı. Yeni müsteşar da Heyet-i Temsiliye'nin istemediği birisi, eski Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey oldu.[387] Demek ki, Meclis toplansa da, Anadolu'nun atamaları etkileme imkânı yine sınırlı kalıyordu. Zira Saray yerinde duruyordu. Kaldı ki, bir de İngiliz vetosu vardı. Nurettin Bey'in,[388] Kemal Paşa'nın kıpırdatılamaması herhalde

◁ c. I, s. 197-8, 218-24, 240, 247, 259-64, 286-7, 302-7. Osman Nuri için bkz.: K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 401.

[385] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 21 (15 Ekim); *İrade-i Milliye*, 28/9/1335, 4. Kâzım Karabekir de mülki amirlerden şikâyetçidir, özellikle Kürtçülük yapanlardan. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 378, 397, 10 Kasım'da 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey'e, Faik Ali'ye mahalli halkça "yol verilmesi" hakkında mütalaası soruldu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 60. Anlaşılan hakkında olumsuz cevap gelmiş olacak ki, Faik Ali ocakta görevinden ayrıldı. Hükümet 1/1/1336 günlü kararnameyle sağlık nedenlerinden ötürü onu müstafi sayıp yerine eski Bitlis Valisi Hüseyin Mazhar'ı atadı. *Takvim-i Vekayi*, 6/1/1336, 3742. Erdeha (s. 153) 14 Ocak'ta "görevinin tamam olduğu kanısına vararak" istifa ettiğinden söz ediyor.

[386] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 265; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 36 (29 Ekim). Daha önce de Ziya Paşa ile ilgili olarak, bu yönde bir karar vardı: B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 33 (23 Ekim).

[387] *Takvim-i Vekayi*, 21/2/1336, 3781 (18 Şubat atamaları).

Mougin'in İstanbul'un işgali üzerine muhalifler hakkında yazdığı raporda verilen bilgilere göre, Nurettin Bey *İkdam*'da küçük bir muhasebe ▷

bundandı. Buna karşılık Anadolu da taşraya atanan mülki amirleri, komutan, memur ve subayları, fiili durum yaratarak, kabul etmemek imkânına sahipti. 20. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'ya böyle yapıldığını gördük. Mülki cihette, en iyi örnek Ankara Valisi Ziya Paşa'dır. Eski Bitlis Valisi olan Ziya Paşa, 11 Ekim'de bu göreve atandı.[389]

Ziya Paşa, 1860 doğumlu, Galatasaray ve Mülkiye mezunu, 1915 yılında emekliye ayrılmış bir idareciydi. Emekliye ayrıldığı tarih, İttihat ve Terakki iktidarıyla yeterince uyumlu olmadığı için emekli edildiği izlenimini uyandırmaktadır. Damat Ferit hükümeti zamanında, 25 Mart 1919'da Niğde mutasarrıflığına atanması bu izlenimi pekiştirici mahiyettedir. 3 Mayıs 1919'da Bitlis valiliğine Ermeni tehcirinden dolayı yargılanması söz konusu olan Mazhar Müfit'in yerine atandı, fakat yaşından ötürü orada barınamayarak İstanbul'a döndü.[390] Sivas Kongresi'ni dağıtmakla görevli Ankara Valisi Muhittin Paşa tutuklanıp vali vekili Hâlet Bey de Ankara'yı terk edince, vali vekâletini Defterdar Yahya Galip üstlenmişti. Ankara'nın eşrafı gibi, o da Milli Mücadele'ye hararetle taraftardı. Yeni valinin kim olduğu duyulunca, kendisi yoldayken, gelmemesi istendi ve geldiği taktirde tutuklanacağı bildirildi. Ayrıca, Ankara Müftüsü Rifat Hoca ve Belediye Reisi Kütükçüzade Ali Bey, muhalefetlerini İstanbul'a bildirdiler. Fakat bu direniş hükümetçe çok kötü karşılandı.[391] Bu durumda Yahya Galip, Mustafa Kemal'e gönderdiği 15 Ekim günlü telde, Damat Ferit'in "tayin edip de gönderemediği" Ziya Paşa'nın, memuriyet hayatında "hiçbir" mevcudiyet gösterememiş olan Suphi Bey'in yeni hükümet tarafından

◁ memuruydu. Tahsili ve gazetecilikle ilgisi yoktu. Savaş sırasında Erenköy'de bakkallık yapmış, Mustafa Sabri sayesinde Polis Müdürü olmuştu. İngilizlerin tam anlamıyla hizmetkârıydı. General Fuller'in paltosunu tutar, olan biteni Ali Kemal ve Mehmet Ali'ye haber verirmiş. Bir ay önce Dahiliye Nazırı onu görevinden almak isteyince, Ryan onu ziyarete gidip engel olmuş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 188, s. 47 8.

[389] *Takvim-i Vekayi*, 14/10/1335, 3671.

[390] Erdeha, a.g.e., s. 163, 160-1.

Erdeha, a.g.e., s. 246-8.

benimsenmelerini "harekâtı milliyenin söndürülmesi" amacına bağlıyordu. İstanbul'a, Mebusan toplanmadan önce hiçbir memuriyete "hariçten" kimsenin getirilmemesi istenmişti. Fakat ısrar edildiğine göre, kendisine, Mustafa Kemal gibi mesleğinden istifa ederek mücadeleye atılmaktan başka yol kalmıyordu. Ardından, hükümet, Cemal Paşa imzalı bir telle, Ankaralılardan şikâyetle, hükümetin müşkül durumda kaldığını, ataması kesinleşmiş olan valinin görev yerine gitmesi gerektiğini bildiriyordu.[392]

Bunun üzerine Mustafa Kemal, 20. Kolordu Komutanı Mahmut Bey'e her vilayetin ayrı ayrı talepte bulunmasının, zaten istifaya eğilimli olan hükümeti istifa ettirebileceğini, oysa yeni bir hükümetin nasıl olacağının "meşkûk" bulunduğunu bildirdi. Paşa, Cemal Paşa'ya çektiği teli de bildiriyor, alınacak sonuca göre, durumun "hüsnü idare" edilmesini istiyordu. Mustafa Kemal'in aynı gün (24 Ekim) Cemal Paşa'ya çektiği söz konusu tel ise, Ankaralılara Ziya Paşa'yı kabul ettirmek için çalıştığını, fakat başaramadığını bildiriyordu. Bu çok "mazbut" tavır yanında, Mustafa Kemal, Ankaralıları haklı gören birçok şeyler söylemekten geri kalmıyordu. Konya'da, Vali Suphi'nin Refet Bey'e İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyesi olduğunu söylediği rivayeti; Ziya Paşa'nın meslek ve namusu için "bir şey denemezse de" ehliyet ve iktidarı şüpheli olduğu; Şerif Paşa'nın görevine yeni başladığı için memurları tanımamasının olağan bulunduğu; Adil Bey'in dahi müsteşarlığını yapmış olan Keşfi Bey'in hâlâ mevkiini muhafaza ettiği zikrediliyordu. Sonuç olarak da Ziya Paşa'nın "şimdilik" gönderilmemesi istirham ediliyordu.[393]

Ardından, Eskişehir'de beklemekte bulunan Ziya Paşa'nın izin istediği işitildi ve Cemal Paşa'ya bu isteğin kabul edilmesi için telkinde bulundu (31 Ekim).[394] Böylece Fevzi Paşa için

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 259-60.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 206-3; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1125 (V. 173).

[394] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 279; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararlarından*, 26 Ekim akşamı Ankara dışına çıkmış olan Ali Fuat, şehre döndü. ▷

bulunmuş olan çözüm Ziya Paşa'ya da uygulanmış oldu. Fakat Cemal Paşa, 2 Kasım günlü telinde hükümetin olayı kötü karşıladığını, fikrinde ısrar ettiğini bildirdi.[395] Mustafa Kemal, sık sık kullandığı bir taktiğe başvurarak şikâyetlerini yeniden sergileyen ve haklı gösteren uzun, ayrıntılı bir telle cevap verdi (3 Kasım). Fakat Ziya Paşa'yı resmen Ankara valisi saymaya devam ettiklerini belirtmekten de geri kalmadı.[396] Ankara'nın gerek askeri, gerekse mülki amiri konusunda Anadolu ile İstanbul arasında bu denli keskin bir tartışma ve mücadelenin cereyan etmiş olması, bu vilayeti diğer yerlerden ayıran ilginç bir özelliktir. Bu durumu açıklayan iki neden geliyor akla. Biri, Ankara'nın Anadolu'nun önemli bir yerinde oluşu, yani jeopolitik durumu olabilir. Demiryolu ile İstanbul'a bağlı bulunuşu bu önemi artırıyordu. İkincisi, Ankara halkının milli mücadeleden yana kesin bir tavır içinde oluşu olmalıdır. Gördüğümüz üzere, Ziya Paşa'ya itiraz her şeyden önce ve en keskin olarak bizzat Ankaralılardan gelmişti. Ankara'nın bu bakımdan Türk çağdaşlaşma tarihinde taşıdığı büyük önemin üstünde aşağıda da duracağız.

İdari amirlerle ilgili yazışmalarda Anadolu'nun hem cüretli, hem ihtiyatlı tavrının örneklerine rastlanabiliyor. Mesela, 31 Ekim'de alınan bir Heyet-i Temsiliye kararına göre memurlar, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi olamayacaklardı. Daha sonra, 19 Kasım günlü ise "devr-i kat'i hulul" eylediğinden valilerin ve müstakil mutasarrıflardan "şahsen amal-i milliyeye mutavaatkâr ve teşkilat-ı milliyeye bütün ruh ve vicdanları" ile taraftar olduklarına dair söz alınması kararlaştırıldı. Ertesi günü bu konuda fazla ile-

◁ Ali Fuat sonuç olarak Ankaralılarla hükümet arasındaki anlaşmazlığı "halletmeye muvaffak" olduğunu söylüyorsa da, bu uğurda ne yaptığını anlatmıyor. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 245-6.

[395] Ali Rıza, 19/2/1920'de Felah-ı Vatan grubu önünde, Ankara valisi ve komutanın görevleri başına gönderileceklerini beyan ediyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1205-89 (V. 236-7).

[396] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 278-9; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 43.

ri gidildiği düşünülmüş olacak ki, kararın çok daha başka bir biçime girdiğini görüyoruz. Aynı formülle tarif edilen durum karşısında, mülki memur reislerinden, "vahdet-i millinin muhafazası emrindeki kanaat-ı vicdaniyelerinin" sorulmasına karar veriliyordu.[397] Sözü edilen "asıl devr-i kat'i" Ege'de 3 Kasım'da Milne hattının saptanması ve Kuva-yı Milliye'nin bu hattın gerisine çekilmesinin istenmesi, bir de ve daha önemlisi, Çukurova ve Antep-Maraş-Urfa bölgelerinin Fransız işgali altına girmesi ile ilgili olmalıdır. Öte yandan, demokratik-ulusçu hareketin birçok yazışmalarında tutum ve davranışlarının ciddi, sorumlu ve ölçülü olduğunu uzun uzadıya savunduğu bilinmektedir.[398]

10. EKİM AYININ İÇ SİYASET GELİŞMELERİ

20. Seçimlerle İlgili Olaylar: Yukarıda Amasya görüşmeleri dolayısıyla, seçimde nasıl bir tavır takınılması gerektiği konusunda ortaya konan görüşleri ele almıştık. Seçim bölgelerinin çoğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin denetiminde olduğu için, Cemiyet'in tutumu önemli oluyordu. Hükümet, İttihat ve Terakkililerin Meclis'e girmelerine karşı olduğu gibi, ulusçuların da ağır basmasını istemiyordu. Zira gerek Padişah, gerekse İtilaf Devletleri'nin gözünde ulusçularla İttihat ve Terakki arasında fazla bir fark yoktu. Bir bakıma "iki cami arasında" kalmış olan hükümet açısından Cemiyet'e bağlı olanlarla herhangi bir başka örgüte mensup olanlar arasında (İttihatçı olmamak şartıyla) fark olmamalıydı ve hepsi de serbestçe seçim talihlerini denemeliydiler. Oysa Cemiyet yandaşlarına göre bazı örgütler ülkeye düpedüz zararlıydılar ve bu kafada olanlar "sandıktan çıkmamalıydılar." *Nutuk*'taki şu ara başlık Cemiyet'in tutumunu ve hükümet-

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 39, 60, 61. Heyet-i Temsiliye'nin bu sıradaki "komutanlar toplantısı," yani genişletilmiş biçimiyle toplanmakta bulunduğu hatırda tutulmalıdır.

[398] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 65 (28 Kasım); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 261-3 (24 Ekim), 305-7 (11 Aralık).

ten şikâyetini yeterince açıklamaktadır: "Ali Rıza Paşa Kabinesi teşkilatı milliyeyi düşman teşkilatla, bizi Ali Kemal ve Sait Molla ile bir tutuyor."[399] Gördüğümüz üzere, ordu bile Ahmet Anzavur'un isyanını bastırmak hususunda tereddüt ederken, Padişah'ın yakınında bulunan hükümetin bu tür bir tarafsızlık durumuna girmesi beklenebilecek bir şeydi.

Seçim konusunda ilk harekete geçen fırkalardan biri, gördüğümüz üzere, Hürriyet ve İtilaf oldu. Gazete haberine göre, bu fırka bütün fırka ve cemiyetlerden, "milli cereyana karşı" alınacak vaziyeti görüşmek üzere murahhas istedi. Ne var ki çağrılanların bir bölümü, Hürriyet ve İtilaf'ın "tefessühünden" söz ederek yanaşmamışlar, bazıları da "müzakerenin alacağı şekle göre" davranmayı uygun görmüşlerdi (4. fıkra). Hürriyet ve İtilaf için olumsuz sayılabilecek bu sonuca karşılık az çok ulusal çizgide olan örgütler Milli Kongre çatısı altında mebus adaylarını saptayacak toplantılar yapmaya başladılar. 12 Ekim toplantısında Milli Ahrar Heyet-i Merkeziye üyesi Mahir Sait'in *Sabah* muhabirine söylediğine göre "teşkilat-ı milliye" meşru bir yolda yürüdüğü sürece kurtarıcı sayılacaktı. Bazı seçim bölgelerinde Sulh ve Selamet'le ortak aday göstereceklerdi. Kongre reisi Esat Paşa, amaçlarının yekvücutluk olduğunu, bütün fırkaları aynı amaç etrafında toplamak istediklerini, saptadıkları adayların çoğunun fırkalara mensup olmadıklarını söylüyordu. Çiftçiler Fırkası kurucusu ve kâtib-i umumisi Dr. Mustafa Haluk da teşkilat-ı milliyeyi "tebcil" ettiklerini söylüyordu.[400]

[399] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 287. Bununla birlikte Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir tamimi mutlak bir tarafsızlığı savunuyor gibidir. Bunda, birlik ihtiyacı vurgulandıktan sonra, "Binaenaleyh mebusan intihabında Cemiyet'in namzet iradesiyle intihabata müdahalesinin memlekette ihtiras ve tefrika tevlidine sebep olacağı teemmül edildiğinden ve bunun ise esas gayemize tesir edeceği kaviyen melhuz bulunduğundan katiyen müdahale edilmemesi kararlaştırılmıştır." *Albayrak*, 2/10/1335, 32.

[400] *Sabah*, 13/10/1335, 10742. Bu toplantıya Hürriyet ve İtilaf adına hir murahhasın gelmesi de söz konusuydu. Ertesi günkü gazetede Zeynelabidin'in söylediklerinden, Adanalı Zeynelabidin'in Hürriyet ve İtilaf temsilcisi olarak gittiğini, fakat gözlemci olarak kaldığını anlıyoruz. (Bu katılmayı 14 Ekim [

14 Ekim günlü *Sabah*, Sulh ve Selamet Merkez-i Umumisi'nden eski Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'in bazı sözlerini nakletmektedir. O, milli konularda ve unsurların haklarına riayet etmek üzere milli teşkilatı "hüsn-ü telakki" ettiklerini söylüyordu. Nazırken nispi temsil usulünde bir seçim kanunu tasarısı hazırlamış ama şimdi onun ne olduğunu bilmiyormuş. "Namus ve iffet eshabı" olmak şartıyla adayların fırkalarından olmaması önemli değildi. Bu bilgileri alan muhabir daha sonra Hürriyet ve İtilaf'a gitmiş, ama orada Sadık Bey'i bulamamış, Zeynelabidin'le görüşmüşler. Bu zat, Hürriyet ve İtilaf'ın iki-üç güne kadar hükümet ve basına bir beyanname vererek milli teşkilat ve seçimler hakkında ne düşündüğünü bildireceğini söylemiş. (Herhalde bu, aşağıda sözü edilen 13 Ekim muhtırası olmalıdır.) İngiliz Yüksek Komiserliği'ne Fırka tarafından muhtıra verildiği yolundaki gazete haberleri dolayısıyla da, Fırka'nın bundan habersiz olduğunu ileri sürmüş.[401]

Milli Kongre 14 Ekim'de toplanamadı, ertesi gün toplandı. Cemiyetlere birer mektup gönderilerek onar kişinin mebus adayı gösterilmesi istenecekti. 15 Ekim'de Vahdet-i Milliye Topçu Feriki Rıza Paşa başkanlığında toplandı ve Milli Kongre'ye katılma kararı aldı. Esat Paşa yedi İstanbul mebusluğu için adayların 60-70'i bulacağını, fırka gayreti olmadan bunları eleyeceklerini söylüyordu.[402] Fakat onlar seçim hazırlıklarını sürdüredursunlar, Hürriyet ve İtilaf'ın 13 Ekim günlü

◁ *İkdam*'ına dayanarak M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken* [s. 77-8]'de doğruluyor.) Aynı gazetedeki bir habere göre Seyyit Abdülkadir, Dr. Rıza Tevfik, Sıdkı Bey, Ahmet Refik Hürriyet ve İtilaf'tan istifa etmişler. Acaba bunlar, Milli Kongre toplantısına katılma işinden ötürü mü (lehinde ya da aleyhinde oldukları için) istifa etmişlerdir? Tunaya'dan öğreniyoruz ki, 26/5/1920'de Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi'nde Abdülkadir, Rıza Tevfik ve Ahmet Refik üyedirler. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 447-8.

[401] 28 Ekim akşamı Hürriyet ve İtilaf'ın Sadrazam'a sunduğu muhtıra, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne de Sadık Bey tarafından sunulduğuna göre, 13 Ekim günlü muhtıranın da komiserliğe sunulmuş olabileceği akla gelmektedir.

[402] *Sabah*, 15/16/10/1335, 10/744 s.

muhtırası basına yansıdı. Muhtırada milli harekât ve Anadolu'da Hürriyet ve İtilaf mensuplarının kovuşturulması eleştiriliyordu. Seçimler "gümrükten mal kaçırırcasına"[403] yapılmakta, hükümet de buna "mümaşatkâr" bulunmaktaydı. Fırka, 26 Eylül "arizasında" seçimler hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştu. Şimdi, seçimlere katılıp katılmama hususunda bir karara varabilmek için bunların selametle yapılıp yapılamayacağı konusunda hükümet görüşünün "serian" açıklanmasını istiyordu.[404, 405]

Heyet-i Temsiliye'nin ekim ayının ilk yarısına ait kararlarına bir göz gezdirmek, Sivas'ın seçim işlerinde ne denli faal olduğunu göstermeye yetmektedir. 11 Ekim günü alınan bir karara göre Batı Anadolu'da teşkilat ve seçimler konusunda Heyet-i Temsiliye'nin görüşleri Konya'daki Refet Bey'e bildirilecekti. Aynı gün alman diğer bir karara göre Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar livalarında ulusal örgütün kurulması ve

Seçimlerin yapılmasını kolaylaştırıp hızlandırmak üzere olacak, 7 Ekim günlü "1335 Senesi Mebusan İntihabına Mahsus Kararname" ve "1335 Senesi Mebusan İntihabına Mahsus 11 Muharrem 1338 ve 7 Teşrinievvel 1335 Tarihli Kararnamenin Süver-i Tatbikiyesini ve Bazı Ahkâm ve Zevabıt Mübeyyin Talimatname" çıkarıldı. *Takvim-i Vekayi*, 9, 25/10/1335, 3667, 3680.

[404] *Sabah*, 15/10/1335, 10744. Hükümete sunulan 26 Eylül muhtırasında, Anadolu'nun o karışık halinde seçimlere katılamayacaklarını bildirdikleri anlaşılıyor. Böylece herhalde demokratik-ulusçu harekete baskı yapmaya, Damat Ferit iktidarını da payandalamaya çalışmış oluyorlardı. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 445-6. Şimdi bazı şartlarla yeni bir karar almaya hazır olduklarını haber vermiş oluyorlardı. Gökbilgin, 14 Ekim'e Hürriyet ve İtilaf Reisi Hoca Zeynelabidin'in Sosyal Demokrat Fırkası Reisi Dr. Rıza Bey ve Kâtib-i Umumi Yorgi Zaferaki Efendi ile Dahiliye Nazırı Şerif'i ziyaret ettiklerini 14 Ekim günlü *İkdam*'a dayanarak yazıyor. Gazeteler genellikle bir gün önceki haberleri verdiklerinden, ziyaretin 13 Ekim'de olmuş olması akla uygundur. Hürriyet ve İtilaf'ın 13 Ekim muhtırasının bu ziyarette sunulduğu düşünülebilir. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 77-8. bu arada Hürriyet ve İtilaf önderiyle, Sosyal Demokrat Fırkası önderlerinin bu ziyareti nasıl olup da birlikte yaptıkları ilgi çekici bir hususdur.

[405] İngiliz ajanı "T. 20"nin 11/20'de bildirdiğine göre, *Peyam, Türkçe İstanbul, Sabah, Alemdar* gazeteleri Anadolu'ya sokulmuyormuş. Foreign Office 371/4160, 147126.

"makasid-i milliyeye sadık zevâtın" mebus seçtirilmesi Ali Fuat'a bildirilecekti. İki gün sonra "Meclis-i Meb'usanda milliyetperver grubun te'min-i faikiyeti için" Müdafaa-i Hukuk esaslarına sadık, "iktidar-ı ilmileri ma'lum" ve ahlakları mazbut 14 kişinin seçilmesine "himmet kılınması" için özel olarak sivil ve askeri birtakım makam sahiplerine "tavsiyeler" yazıldığını öğreniyoruz. Aynı gün, başka yörelerde ya da başka kişilerin seçimiyle ilgili dört karar daha alındı. Daha genel olarak seçimde "makasid-i milliyenin" sağlanmasına çalışılmasının komutanlara tavsiye edilmesi kararlaştırıldı.[406] Sivas'ın Hürriyet ve İtilaf konusunda da kesin tavır koyduğunu ya da koymak zorunda kaldığını, yine Heyet-i temsiliye kararlarından anlamak mümkündür. 14 Ekim'deki bir kararda Hürriyet ve İtilaf, Nigehban, Rum ve Ermeni gruplarının milli harekâtın İttihatçı olduğu yolundaki propagandalarının resmen yalanlanması, matbuat ve ajans müdürlerinin değişmesi, *Antant* gazetesinin yabancı olmayan "şerik-i mesâîlerinin" bertaraf edilmesi Cemal Paşa'dan isteniyordu. Ayrıca milli harekât aleyhinde İngilizlerle ortaklaşa "mukabil teşkilat" yapmak üzere Hürriyet ve İtilaflılardan 75 kişinin Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderildiği haber alınmıştı, bunun için Kolordu komutanlarının dikkati çekiliyordu.[407] Ay sonuna kadar beş mebus adayının daha tasvip olunduğu yolunda kararlar vardır. Buna karşılık Rıza Nur ve Kaymakam Zeki'nin "şayan-ı emniyet" olmaları, "harekât-ı mümanaatkârları" her gün gelişen Servet ve İzzet (Trabzon) beyler hakkında "tedâbir-i musibe ittihazı" kararı alınıyordu.[408] Fakat bu türlü müdahalelerin İstanbul'da büyük gürültülere yol açması üzerine olacak ki, ekim ayının sonuna doğru seçimle ilgili kararların havası biraz değişir gibi oldu. Heyet-i Temsiliye adeta daha edilgin bir tavır içine girdi. 28 Ekim günlü karara göre, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kararname ve beyannamesine muhalif" olduğundan hiç

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 16, 17-20.
B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 21, 22-3 (14 ve 18 Ekim).
B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 23, 31 (19, 23 Ekim).

kimsenin kendi adaylığını koyamayacağı, bu hatanın "bir daha" tekrar edilmemesi, halktan 300 imza ile bir kişinin aday olabileceği hatırlatıyordu.[409] Ertesi gün de Cemal Paşa'ya "ke'l-evvel" (eskisi gibi) seçime karışmama esasına riayet edileceği sözü veriliyordu.[410] 31 Ekim'de alınan bir karara göre, İzmit'te 1. Fırka Komutanı Rüştü'ye, mebusların Müdahafa-i Hukuk Cemiyeti esaslarını kabul etmiş, milliyetperver, "eshab-ı namus" ve iktidardan olmaları, "asayişsizliğe, kanunşikenane muamelâta, tahakküm ve cebir gibi mütegallibeliğe" meydan verilmemesi yazılacaktı. Aynı gün alınan diğer bir kararda, bazıları çıkarları için "tahakküm" teşebbüsünde bulunduklarından, İzmit, Adapazarı, Bursa, Konya, Balıkesir heyet-i merkeziyelerine gayri meşru ve gayri kanuni davranışların yeri olmadığının bildirilmesi öngörülüyordu.[411] Nihayet, Rıza Nur'un şikâyeti dolayısıyla "intihabâtta şikâyet ve münakaşata" meydan verilmemesi kararlaştırılıyordu.[412]

[409] Velit'in *Tasvir-i Efkâr* adına 13 Ekim'de sorduğu sorulara Mustafa Kemal, adaylığını koymadığını ve koymayacağını, fakat millet kendisini seçerse, "maaliftihar" kabul edeceğini söylüyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1086 (V. 144). 300 imzalı bir beyannameye örnek Erzurum'da sunulan ve Mustafa Kemal'i, Celalettin Feyyaz, Süleyman Necati, Süvari Binbaşı Erzurumlu Zihni, Ağazade Hüseyin Avni, Adana Valisi Nazım beyleri öneren beyannamedir. Metinde, adaylarda bulunması gereken, beklenebilecek erdemler sayıldıktan sonra, Şarki Anadolu'da "velev bir karış yer terk" etmenin, en son fedakârlığı yaparak, kabul edilmemesi, gerektiği belirtiliyordu. *Albayrak*, 26/10/1335, 39.

[410] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 35. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adeta İttihat ve Terakki'nin yaşamış olduğu ünlü Cemiyet-Fırka ikilemini yaşıyor gibiydi. İstanbul gazetelerine verilen 10 Ekim günlü cevapta, Cemiyet'in, siyasi bir fırka olmadığından, vekiller veya sadrazamın belirlenmesinde etken olmadığını ve olamayacağını söylüyor (md. 5), fakat biraz ötede yeni kabine üzerine görüş belirtebileceğini anlatıyordu (md. 7). Velit'in 13 Ekim tarihli sorularına verilen cevapta (md. 7) seçimlere "gayri meşru bir güna müdahalede" bulunulmayacağı belirtildikten sonra, "meşru" bir müdahale kapısı açık bırakılıyor, Cemiyet'in, esaslarını kabul edenlerin başarılı olmalarını dilediği söyleniyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1083-4. 1086 (V. 143, 144).

[411] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 37, 38.

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 43 (2 Kasım). Rıza Nur'a göre, Kastamonu Vali Vekili "Kör" Ferit ve Komutan Osman kendisini seç[illegible]

Sivas bu tür faaliyet göstermemiş, seçimler tamamen ve gerçekten serbest cereyan etmiş olsaydı, seçimler ne sonuç verirdi bilinemez. Fakat Hürriyet ve İtilaf pek kısa zamanda bu konuda tümüyle olumsuz bir tutuma girdi. Adeta patrikhanelerin ya da Vahdettin'in olumsuz tutumu tekrarlanıyor gibi göründü. Hürriyet ve İtilaf hiç değilse İstanbul gibi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin egemenliği altında olmayan yerlerde seçimlere girseydi, demokrasiye olan eğilimini göstermiş olurdu. Oysa o, pek kısa bir tereddütten sonra kesinlikle seçimlere sırtını döndü ve ne ölçüde Anadolu'da isyan çıkartma faaliyetine katıldığını tayin etmek zor olmakla birlikte, en azından bu faaliyetten medet umanlar safında yer aldı. Zaten ulusçu hareketi İttihat ve Terakkililik saydığı andan itibaren, Hürriyet ve İtilaf için başka bir davranış almaşığı kalmıyor gibiydi. Zira onların gözünde İttihat ve Terakki zalim bir diktatörlük kurmuş, imparatorluğu batırmış, ülkeyi mahvetmişti. Gördüğümüz gibi, Hürriyet ve İtilaf'ın 13 Ekim günlü muhtırası hükümete sunulmuş bir ültimatom gibiydi. Milli İktisat Fırkası adındaki kuruluş da, Damat Ferit'e karşı, ve Kuva-yı Milliye'den yana olduğunu belirtmekle birlikte, Milli Kongre'nin Hürriyet ve İtilaf'ın şikâyetlerini soruşturmak üzere hükümete başvurmasını istiyordu.[413] Onun üzerine hükümetten sesler gelmeye başladı. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın *Antant* gazetesine verdiği demece göre hükümetleri tarafsızdı, hiçbir "hizb-i siyasiye" dayanmamaktaydı. Yalnız "bütün millete ve taht-ı hümayuna" dayanmaktaydı. Hükümet Barış Konferansı'na bütün milleti temsilen katılabilmek ve onun "arzularını anlamak" için Mebusan'ı top-

◁ tirmemek için Sinop Şube Reisi'ni harekete geçirmişler. Seçim günü 80 kadar eşkıya toplanmış. Rıza Nur'un dostları eşkıya ile konuşarak onları caydırmışlar. Rıza Nur seçilebilmiş. Ondan sonra Mustafa Kemal kendisini Sivas'a çağırmış, fakat o gitmemiş. Ayrıca, daha önce Mustafa Kemal'e, Şerif Paşa'ya, Samsun Mutasarrıfı Deli Hamit'e başvurmuş. Rıza Nur'un seçilmesinin Heyet-i Temsiliye kararı sayesinde mi, yoksa Rıza Nur'un anlattığı biçimde mi olduğu anlaşılmıyor. Rıza Nur, *Hatıralar*, s. 511-2.

[413] *Sabah*, 17/10/1335, 10746. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952)'de Milli İktisat diye bir fırka yoktur. Ahali İktisat Fırkası vardır (s. 420-2).

lamaya karar vermişti.[114] Öte yandan Dahiliye Nezareti de 16 Ekim günlü bir genelge çıkarttı. Bunda seçmenleri hiçbir etkiye tabi olmamasının, hiçbir taraftan "imal-i nüfuz" edilmemesinin önemi üzerinde duruluyordu. Fakat ardından seçimlerin nasıl bir sonuç vermesi gerektiği belirtilerek –Amasya görüşmelerinde olduğu üzere– çelişkiye düşülmekteydi. Seçimin "cihan-ı medeniyet" gözü önünde cereyan etmekte olduğu hatırlatılıyor, seçilen Meclis herhangi bir fırka ile "birtakım eşhasın hâdim-i âmali" olursa, hele ülkeyi "emsali görülmemiş mesaibe giriftar" edenler (yani İttihat ve Terakkililer) Meclis'e girecek olurlarsa, bütün medeniyet âlemi önünde milletin kendisine fenalık edenleri ayırt edecek "rüşd-ü siyasiden" yoksun olduğuna kanıt olacağından, vatan için çok zararlı olurdu. Seçmenler seçtikleri adayların namus, iffet, hamiyet, dirayet gibi erdemlere sahip olmalarına dikkat etmeliydiler.[115] Yukarıda işaret edilen çelişki dışında, Meclis'in herhangi bir fırkanın egemenliği altına girmemesini istemenin de demokrasi kavramı ile bağdaşmadığını söylemek gerekir. Demokraside fırkalar olur ve serbest seçimler sonucunda bunlar parlamentoda çoğunluk sağlayabilirler, bu da pek olağandır. Muhtemelen hükümet Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Sivas'a şunu ihtar etmek istiyordu: Seçilmekte olan Meclis'e egemen olmanız, adına hareket ettiğinizi iddia ettiğimiz milletin aleyhinde olacaktır, böyle bir amaç gütmekten vazgeçin.

Hükümetin bu tutumunun Hürriyet ve İtilaf nezdinde olumlu sonuçlar verdiğini umduracak bir haber çıktı 20 Ekim günlü *Sabah*'ta. Buna göre, Hürriyet ve İtilaf, hükümetten aldığı teminata güvenerek, Mebusan seçimine katılma kararını sonra vermek üzere, şimdilik belediye seçimlerine katılacaktı. Fakat bunun ardından Sadık Bey'in 26 Ekim tarihli *Sabah*'ta çıkan demeci olumsuzdu. Muhabir Milli Kongre

[114] *Sabah*, 17/10/1335. Meclis'i toplama kararının nasıl oluştuğu konusundaki açıklamanın en azından hayli eksik olduğu göze çarpıyor.
[115] *Sabah*, 19/10/1335, 10748. Bu telin 8 Ekim teline zeyil olduğunu anlıyoruz. O, 7 Ekim seçim kararnamesini bildiren tel olabilir.

toplantılarına neden katılmadıklarını sorunca, Hürriyet ve İtilaf'ın "suret-i katiyede" katılmama kararı aldığını, hükümetin de verdikleri beyannameye cevap vermemiş olduğunu söyledi. Öte yandan, Milli Kongre'nin çalışmaları da aksadı. Milli Kongre fırkalar arası bir aday listesi saptamak için düzenlediği toplantılarını sürdürmekteydi ve 25 Ekim toplantısına Hürriyet ve İtilaf, Milli Ahrar, Sosyalist fırkalarının katılmaması karşısında üç oturumdur gelmeyen Hürriyet ve İtilaf'a, tutumunu saptaması için 30 Ekim'e kadar mühlet tanındı. Namzet zarfları açılmış, yalnız Milli Ahrar'ınki beklenmekteydi. Milli Kongre, İstanbul'daki belediye dairelerinin 20'ye çıkarılması için Mahir Sait ve İrfan beyleri görevlendirmişti.[416] Fakat Milli Kongre, Sadık Bey'in, 29 Ekim'de fırkasının hükümete verdiği beyannameyle de açıklanan kesin tutumdan etkilenmiş olmalı ki, 28 Ekim'deki toplantıda, şikâyetler karşısında seçimlerde faal bir rol oynamaktan vazgeçti. Bununla birlikte, Kongre, seçimlerin sonuca ulaşmaması için "bir kuvvet" hissettiği için hükümet nezdinde teşebbüslerle, basına demeçlerle "vazife-i vataniyeye" devam etmeyi, Hürriyet ve İtilaf'tan gelen cevaba bir cevap vermeyi ve bunu basında yayımlamayı kararlaştırdı.[417]

Hürriyet ve İtilaf'ın kesin tavrını ortaya koyan ve hükü-

[416] *Sabah*, 26/10/1335, 10755. Bu sayıda Ahali İktisat Fırkası ve Çiftçiler Derneği'nin aday listeleri vardı. Fırka adayları arasında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının bulunuşu dikkati çekmektedir. İşçiler de faaldi. Gazetenin 22 Ekim sayısında bir işçi toplantısı haber veriliyor, 24 Ekim'de bir işçi beyannamesi yayımlanıyordu. Ayrıca, 60 mahallenin seçimle ilgili bir "Heyet-i İrşadiye" kurduklarını öğreniyoruz (25 Ekim'de çıkan haber).

[417] *Sabah*, 29/10/1335, 10758. Bu hengâmede, İzzet Paşa, *Le Journal d'Orient* muhabiriyle konuşurken fırkalar arası rekabeti şayan-ı teessüf bulduğunu, esasen o sıradaki fırkaların çoğunun "hiçbir lüzum-u siyasiye" dayanmadığını belirtiyordu. Ulusçu hareketi gazetelerden okuduğunu, fazla bir şey bilmediğini, kabine üyelerinin çoğu silah arkadaşları olduğu için konağına geldiklerini, kendisine nezaret verileceği söylentisinin asılsız olduğunu; Âyan Meclisi'nde yapılan toplantıların "sırf şahsi müdavele-i efkâra" yönelik olduğunu; seçimler "serbesti i tam" içinde cereyan eder, "taktil ve tehcir" işine bulaşmış olanların adaylıkları bertaraf edilirse sonuçtan memnun olacağını söylüyordu Paşa.

mete hitaben yazılmış muhtırası 30 Ekim günlü gazetelerde çıktı.[418] Hürriyet ve İtilaf'ın olayları nasıl görüp yorumladığını göstermek bakımından bu belgenin üzerinde durmak yararlı olacaktır. Muhtıraya göre, 600 yıllık devleti o günkü duruma getirmiş olan İttihat ve Terakki, İzmir işgali karşısında yurt savunması hissiyle kurulan Kuva-yı Milliye'nin "şeklinden bilistifade" Anadolu'da Kuva-yı Milliye adı altında "zuhur" etmişti. Bu "cinai komite" on yıllık soygunlarına topladıkları paraları da ekleyerek, bu parayla yedek subay ve subayları, Hürriyet ve İtilaf'ın "alettevali" hükümete bu konudaki başvuru ve ricalarına rağmen, Anadolu'ya toplamayı başarmıştı. Halktan hiçbir destek görmeyen bunlar, İttihat ve Terakki'ye mensup subay, memur ve jandarmalarla seçimlerde her türlü yolsuzluk ve zorbalığı yaparak adamlarını seçtireceklerdi. Hükümet, beyannamesinde bulunan ve Hürriyet ve İtilaf'a sözlü olarak da yapılmış vaatlerini gerçekleştirmek hususunda hiçbir şey yapmamış bulunuyordu. Birçok yerlerde ikinci seçmenler seçilmişti ve İttihat ve Terakki reisleri başkentte bile Milli Kongre "maskesi altında" faaliyet gösteriyor, halk üzerinde "icra-yı tesir ve imal-i nüfuz" eyliyorlardı. Öte yandan, Salih Paşa'nın Kara Vasıf'la birlikte dönmesi, ülkede dördüncü bir kuvvetin kabulü gibi görünüyordu. Nitekim ulusçu hareketin parasız tel çekebileceği yalanlanmıştı.[419] Cephede bulunup kötü şartlarda devleti bırakışma yapmak zorunda bırakan komutanların hâlâ işbaşında bulunma-

[418] *Sabah*, 30/11/1335, 10759; Hamdi Atamer, "Milli Mücadele Başlangıcında Hürriyet ve İtilaf Partisi," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, c. 10, sayı 60, Eylül 1972. Hürriyet ve İtilaf'ın beyannamesi 28 Ekim tarihini taşıyordu. *Sabah* Sulh ve Selamet Fırkası'nın da seçimlere katılmadığını bildiriyordu (1/11/1335, 10761). Daha sonra Topçu Ferik Ferit Paşa Sulh ve Selamet'in mutlaka katılacağını bildirecekti. *Sabah*, 3/11/1335, 10763.

[419] Görüldüğü üzere, 7/8 Ekim günlü teliyle Cemal Paşa servis tarzında tellerin çekilmesini kabul etmişti. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1074 (V. 135). Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin numaralı parasız tel çekmesi 3 Kasım günlü kabine kararıyla reddedilmişti. Fakat, anlaşılan, servis tarzındaki teller yine kabul edilecekti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 3/11/1335, 518.

sı, bunlardan "ademi mütâvaatten dolayı ba irade-i seniye rütbesi nezolunan" biriyle hükümetin anlaşmak üzere temas etmesi, ulusçu hareketin hışmına uğrayan memurların, durumları incelenmeden yerlerine Sivas'ın istediği adamların atanması da seçim serbestisinin sağlanamayacağını gösteriyordu. Bu durumda her yerde şubeleri bulunan Hürriyet ve İtilaf, işler "hal-i tabiisine" dönünceye değin kesinlikle seçimlere katılmama kararı almıştı.

Muhtıra, "hal-i tabii" durumu dışında, anlaşma için bir açık kapı daha bırakır görünüyordu. İlişik listede "kısmen" yazılan cinai ve kanunsuz fiiller Hürriyet ve İtilaf'tan seçilecek bir heyet marifetiyle inceletilip kanuni cezalar verilmeliydi. Fakat, hiçbir tarafsızlık kaygısı göstermeden, heyetin Hürriyet ve İtilaf'tan seçilmesini istemek adeta peşinen uzlaşmayı reddetmek gibiydi. Listede sıralanan 30 olayın birçoğu Cemiyet'le Damat Ferit arasında eylüldeki mücadele sırasında cereyan etmişti. Bu cümleden olmak üzere Damat Ferit'ten yana mülki amir ve memurlara, Hürriyet ve İtilaf yöneticileri ve mensuplarına yöneltilmiş davranışlar vardır. Bu arada zorla para toplama olayları da söz konusu edilmekteydi. Örnek olarak, Eskişehir'de 70 bin, Sivrihisar'da 30 bin, Edremit'te 40 bin, Burhaniye'de 30 bin Kütahya'da 120 bin lira toplanmış.

Muhtıranın bir de zeyli vardı. Buradan, muhtıra hazırlandıktan sonra Ali Rıza Paşa ile bir görüşme olduğu, Paşa'nın, Hürriyet ve İtilaf ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcisi Kara Vasıf ile görüşmeler yapılarak "her iki taraftan arzu olunan" mebus isim ve sayısının belirlenmesini önerdiğini öğreniyoruz. Bildiğimiz kadarıyla cemiyetin ele almadığı bu öneriyi –" bir fırka-i siyasiye olmak üzere asla tanıyamadığı böyle bir heyet-i askeriye ile adeta pazarlığa girişmek suretiyle mebus çıkarmayı "– Hürriyet ve İtilaf kendi haysiyetine aykırı ve milletin seçim hakkını "ihlal" edici gördüğü için reddediyordu. Ve soruşturma talebini tekrarlıyordu.

Dikkat edilirse Hürriyet ve İtilaf, Sadık Bey'in 26 Ekim'de basında çıkan demecine kadar seçimler konusunda pek olum-

lu bir tavır içinde bulunmamakla birlikte, henüz katılmayı kesinlikle reddetmemişti.[420] Sadık Bey'in o tarihte kesin bir tavır almamış olması, Hürriyet ve İtilaf'ın Amasya görüşmelerinin sonucunu beklediği izlenimini vermektedir. Zira Salih Paşa 25 Ekim'de İstanbul'a döndüğüne göre, o gün Amasya'daki anlaşmanın ne denli kapsamlı olduğunun Hürriyet ve İtilaf tarafından etraflı olarak öğrenilmiş olduğunu varsayabiliriz. 19 Ekim'de ise, yani Amasya görüşmeleri başlamadan bir gün önce, Hürriyet ve İtilaf'ın Mebusan seçimlerine katılma kararını daha sonra vermek üzere, belediye seçimlerine katılacağı anlaşılıyordu. Acaba Hürriyet ve İtilaf, Amasya'da nasıl bir sonuç çıktığı takdirde seçimlere katılmayı kabul edecekti? Tahmin olarak denebilir ki, Şeyh Recep'in şikâyetlerinin dikkate alındığı bir ortamda oluşacak bir anlaşma, Hürriyet ve İtilaf'ı seçimlere katılmaya razı edebilirdi. Gördüğümüz gibi, Şeyh Recep ve arkadaşları 18 Ekim'de Salih Paşa'ya, ertesi günü Vahdettin ve Mustafa Kemal'e tel çektiler. Şeyh Recep'in rasgele bir şeyh ya da "meczup" olmayıp, mutedil Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumi üyesi, siyasal kimlik sahibi bir kişi olduğu düşünülürse, Şeyh'in girişimlerinin Hürriyet ve İtilaf tarafından bilindiği ve bunlardan bir şey umulduğu tahmin edilebilir. Nitekim Sait Molla da 24 Ekim günü Frew'a yazdığı mektupta, "Sivas vakasını nasıl buldunuz? Biraz düzensiz ama yavaş yavaş düzelecek," diye iftihar etmişti. Ama Salih Paşa'nın Amasya'da Şeyh Recep'ten yana hiçbir tavır almaması, üstelik Mebusan'ın taşrada toplanmasını dahi kabul etmesi, seçim özgürlüğü konusunun ortada kalmış olması, Hürriyet ve İtilaf'ta büyük hayal kırıklığı uyandırmış olmalıydı. Birkaç gün sonra Hürriyet ve İtilaf adına Vasfi Efendi ve Fevzi Bey, para verip tel çektirdiklerini yalan-

Sadık Bey, sonraki bir demecinde, önce kulüplere seçimlere hazırlanma emrinin verildiğini fakat sonra "lâyetegayyer" katılmama kararı alınıp tebliğ edildiğini, ama birçok yerlere ve mesela Sivas'a tamim tellerinin ulaşmadığını söyleyecekti. *Sabah*, 9/11/1335, 10769. Göztepe'ye göre Karahisar-ı Şarki mebusu seçilen Ömer Fevzi Efendi Hürriyet ve İtilaf mensubuydu. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 230.

lıyor ve artık bu koşullarda seçilecek Meclis'in toplanmayacağını ve toplanamayacağını söylüyorlardı. Meclis, "farz-ı muhal," toplansa da kararlarının hiçbir siyasal etkisi olamayacaktı.[421]

Seçimler konusunda İngilizlerin tavrı da büyük ölçüde Hürriyet ve İtilaf'ınkine koşuttu. *The Times*'ın Ali Rıza hükümetinin iktidara gelişini "Jön Türkler (yani İttihat ve Terakki) Yine İktidarda" başlığıyla verdiğini görmüştük. İngiliz basın çevreleri seçimleri, İttihat ve Terakki'nin tezgâhladığı bir oyun olarak göstermekteydiler. *Orient News*, Hürriyet ve İtilaf dahil, seçimlerle ilgili bütün kuruluşları hafife alan bir değerlendirme yaptı. *The Times* da, İttihat ve Terakkililerin, seçimleri serbest göstermek için sahte bir muhalefet kurduklarından söz ediyordu.[422] De Robeck'in Hürriyet ve İtilaf'ın ekim sonundaki muhtırasını Londra'ya sunan 12 Kasım günlü yazısındaki şu cümle de tipik sayılabilir: "Taşrada İttihat ve Terakki ile ulusçuların adaylarını mebus seçtirmek için gizleme teşebbüsü dahi olmadan her zamanki sindirme ve sahtekârlık yöntemlerinin uygulandığına şüphe yoktur." De Robeck, Fatih seçimlerinde kullanılan 1.200 oydan 1.050'sinin basılı oy pusulası olmasını nedense "ağır yolsuzluk" olarak nitelendirmekten de çekinmiyordu.[423] Resmi İngiliz çevrelerinin ulusçu hareketle İttihat ve Terakki'yi temelde aynı gördüklerini daha önce saptamıştık.[424] Yunanlıların, seçimler hakkındaki İngiliz görüşünü paylaştıklarını tahmin etmek zor değildir. Herhalde bu nedenle, ve göz koydukları toprakların Osmanlı ülkesinden ayrıldığını peşinen vurgulamak için, işgal ettikleri bölgede seçimlere izin vermediler. Fransızlar da, seçim-

Sabah, 31/10/1335, 10760.

Orient News, 31/10/1919; *The Times*, 4/11/1919 (27 Ekim haberi). *The Times* muhabiri daha 15 Ekim'de seçimlerin hileli olmasının beklendiğini, Hürriyet ve İtilaf'ın gayrımüslimler gibi katılmama kararında olduğunu, İttihat ve Terakki'nin Mustafa Kemal'in çevresindeki kuvvetle temsil edildiğini söylüyordu. *The Times*, 20/10/1919.

[421] Foreign Office 371/4160, 154967.

Bunun dışında bu örneği, de Robeck'in 10 Ekim raporudur. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 809.

ler konusunda İngilizler denli önyargılı olmasalar da güneyde işgalleri altındaki yerlerde seçimleri engellediler.[425] Oysa İtalyanlar, bulundukları bölgelerde seçimi önlemediler.[426] Amerikan Komiseri Ravndal da ulusçuları İttihat ve Terakki ile özdeşleştiriyordu. Onun 31 Ekim teline göre, savaştan önce ve savaş sırasında Türk halkı nasıl İttihat ve Terakki'ye destek olmuşsa, şimdi de ulusçulara destekti. Ravndal, ulusçuların sonunda muzaffer olmalarının beklenebileceğini söylüyordu. Seçimlerde de, muhaliflerin, İngilizler ve azınlıklar tarafından desteklenen yoğun faaliyetine rağmen, ezici bir ulusçu çoğunluğun muhtemel olduğunu, ardından bir İzzet ve Tevfik paşa kabinesinin gelebileceğini ileri sürüyordu.[427]

Hürriyet ve İtilaf'ın Sivas-Ankara anlaşmasına bu denli tepki göstermesi yanında –ve herhalde daha önemlisi– İngiltere'nin de olumsuz tavrı, hükümeti bu konuda taviz vermeye, yani ulusçulara karşı belki daha katı olmaya sevk etti gibi görünüyor.[428] Bu cümleden olmak üzere Cemal Paşa, bir genelge çıkararak, subayların siyasete karışmalarının zararları üze-

Defrance, 17 Ekim telinde Harbiye Nazırı'mn gelip, güneyde seçimlere müsaade etmemiş olan Brémond'un bu yasağının kaldırılmasını istediğini bildiriyor, ve Osmanlı makamlarına bildirdikleri üzere, güneydeki işgal Suriye'deki işgalin niteliğinde olmadığı için seçimlerin orada yapılmasından yana olduğunu açıklıyordu. Seçimlere izin vermek, nasıl olsa bölgenin kaderini etkilemezdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 3-4. Dışişleri Bakanlığı da, seçimlerin yasaklanmasına karşı çıkmamakla birlikte, bunun işgal hakkıyla değil, fiili durumla temellendirilebileceğini bildirdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 35 (Beyrut'a 23 Ekim teli). Ayrıca Pichon'un 8 Kasım teli: *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 75. Fransız gerekçesi karışıklık çıkması ihtimaliymiş. Foreign Office 371/4224, 168027 (5 Ocak günlü de Fleuriau muhtırası). Babıâli 16 Ekim nota ve muhtırasıyla güneyde seçimlerin yapılmasını istedi. İzmir'deki İngiliz temsilcisinin bildirildiğine göre Yunan komutanı 30 Ekim'de işgal bölgesinde seçimleri yasakladı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 857.

[426] Foreign Office 371/4156, 156726.

State Department 867.00/980. Rapor, İngilizlerin geniş bir işgali, Damat Ferit'in iktidarını öngördüklerini, Padişah da bu İngiliz planına bağlı olduğu için, Damat Ferit başa gelmesin diye, ulusçuların kabineyi değiştirmekten çekindiklerini bildiriyordu.

[428] Hürriyet ve İtilaf'ın seçim aleyhtarı kampanyasını etkili olduğu, *İleri*'nin 1 Kasım'da Sadık Bey'in Rus Çarı'na telini basmak ihtiyacını duymuş (

rinde durarak bu gibilerin "bila imhal ve en ağır surette" cezalandırılacaklarını duyurdu.[429] İkinci bir davranış, 5 Mayıs'ta kapatılmış olan Teceddüt Fırkası'nın yeniden faaliyete geçme isteğinin reddi oldu.[430] Üçüncü bir davranış, Salih Paşa'nın kabulüne rağmen Meclis'in taşrada toplanmasına kesinlikle karşı çıkmasıydı. Dördüncü bir davranış, aşağıda anlatılacağı üzere ve Hürriyet ve İtilaf'ın suçlamalarını bir ölçüde olsun ciddiye almak demek olan, taşraya teftiş heyetlerinin gönderilmesidir. Nihayet, Mustafa Kemal ve Rauf Bey hakkında Damat Ferit zamanında yapılmış olan işlemin düzeltilmesi işinde kısmen de sonuçsuz kalan geç ve isteksiz davranışlarda bulunuldu.

Heyet-i Temsiliye'nin 31 Ekim günlü bir kararından, bu ve diğer kişiler hakkındaki "gayri kanuni" işlemlerin düzeltilmesi için Cemal Paşa'ya yazıldığını anlıyoruz.[431] Ne var ki Harbiye'nin konuyu –o da yalnız Mustafa Kemal bakımından– Meclis-i Vükela'ya intikal ettiren tezkeresi 28 Aralık tarihliydi. O yazının telgrafla bildirilmesini kabul etsek dahi –ki haberleşmenin kural olarak telle yapıldığını görüyoruz– aradan geçen iki aya yakın sürenin ancak ihmal sayılabileceği ortadadır. Mustafa Kemal gibi birisinin "işini" ihmal etmek ise ancak kasıtlı olabilirdi. Oysa Harbiye Nezareti'nde bulunan Cemal Paşa, kendisini "Heyet-i Temsiliye'nin murahhası" olarak (7 Ekim teli) tanımlamış biriydi. Nezaret de Mustafa Kemal'in silah arkadaşlarıyla doluydu.

◁ olmasından çıkarsanabilir. Tevfik Çavdar, "'İleri' Gazetesinde 1919 Seçimleri," *Amme İdaresi Dergisi*, c. 14, sayı 2, Haziran 1981, s. 19.

[429] *Sabah*, 31/10/1335, 10760. Aynı genelgede, Cemal Paşa imzasız gelen mektupları dikkate almak şöyle dursun, okumadığını bile, ancak açık başvuruların işleme sokulduğunu duyurdu. Anlaşılan o sırada bu tür başvurular çokça olmaktaydı. Üç gün önce de mebus seçilecek subayların müstafi sayılacakları, istifa hakkı olmayan subayların ise mebus seçilemeyecekleri hatırlatılmıştı. *Sabah*, 28/10/1335, 10757.

[430] *Sabah*, 30/10/1335, 10759.

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 41. Ekim başında Genelkurmay 2. Başkanı Mahmut Beliğ, Mustafa Kemal'in rütbesinin iadesi konusunda bir tasavvur olup olmadığı hususunda bilgisi olmadığını söylüyordu. *Sabah*, 8/10/1335, 10737.

Onun için bu kasıtlı ihmal pek dikkat çekicidir. Meclis-i Vükela'nın kararında, 9 Ağustos 1919 günlü irade-i seniyenin Mustafa Kemal'i askerlikten ihraç, nişanlarını "nez" ettiğine, fahri yaverlik rütbesini kaldırmış olduğuna işaret ediliyordu. Oysa kendisi daha önce askerlikten istifa ettiğine göre (8 Temmuz'da), mahkeme kararına dayanmayan bu ihracın "keen lemyekûn" sayılması gerektiği, nişan ve madalyalarının iadesi için ise irade-i seniye alınmak üzere Harbiye'ce bir layiha tanzim edilmesi gerektiği kararlaştırıldı. Kararın bir yerinde 9 Ağustos iradesindeki gibi Mustafa Kemal için "paşa" yerine "bey" denmiş, sonra üstü çizilerek "paşa" yazılmıştır. Ayrıca, Harbiye tezkeresinde bulunduğu anlaşılan fahri yaverliğin iadesi hususunda şu ibare yazılıp sonra üstü çizilmiştir: "... ve fahri yaverlik unvanı doğrudan doğruya taraf-ı eşref-i cenab-ı şehriyariden tevcih buyurulacağı cihetle olbabda bir şey denilemeyeceği ..."[432] Bu işlemi bütünleme konusundaki büyük isteksizliği, takvim yapraklarının somutluğundan açıkça görmeye devam ediyoruz. Nişan ve madalyaları iade eden irade-i seniye 37 gün sonra 4 Şubat'ta çıktı. Fakat Cemal Paşa'nın bunu bildiren teli bir de ambargo koyuyordu. Keyfiyetin gazetelerle duyurulması "siyaset-i dahiliye" bakımından "katiyen" uygunsuz olduğundan bir süre mahrem tutulması isteniyordu. Bu sırada görüleceği üzere, Cemal ve Cevat paşalar İtilaf Devletleri'nin ültimatomu karşısında istifa etmek zorunda kalmış bulunuyorlardı.[433] Belirtmek gerekir ki, askerlikten isti-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 29/12/1335, 629; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 270-1. 9 Ağustos kararı: *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 490-1. Rauf Bey için işlem yapılıp yapılmadığı belli değildir.

[433] *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Ekim 1982, sayı 82, s. 93. Tel 5 Şubat günlü ve "Harbiye Nazırı Cemal" imzalıdır. Oysa 3 Şubat'ta Mustafa Fevzi Harbiye Nazırı atanmıştır. *Takvim-i Vekayi*, 5/2/1336, 1/68. Ayrıca Rauf Bey'in 6 Şubat teli vardır. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1201 (V. 233). Sarıhan (s. 318) gizliliğin İngilizlerden çekinmekten kaynaklandığını söylüyor ki, her halde öyledir. Gecikmeyi ise ancak kısmen bu nedenle açıklayabileceğimizi düşünüyorum.

fa etmiş Mustafa Kemal'i idari kararla askerlikten ihraç etmek anlamsız bir hınç alma davranışıydı. Nişan ve madalyaların iadesi gibi, daha çok simgesel anlamı olan, üstelik bir haksızlığı onarma niteliğinde olan bir işlemin ise bu denli zorluklara, hatta telaşa yol açması, İstanbul'da hükümet çevrelerinde Mustafa Kemal'e karşı nasıl bir hava estiğini göstermesi bakımından ilginçtir.

11. KASIM AYININ İÇ SİYASET GELİŞMELERİ

21. Teftiş Heyetleri: Yukarıda da belirtildiği üzere, Hürriyet ve İtilaf'ın seçimlerle ilgili ve İngiliz çevrelerince de benimsenen büyük şikâyetleri karşısında hükümet Hürriyet ve İtilaf'a taviz olmak üzere ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin seçime müdahalelerini önlemek ya da frenleyebilmek ümidiyle,[434] 3 Kasım 1919'da iki teftiş heyeti oluşturdu.[435] Ali Rıza 6 Kasım günü İngiliz Yüksek Komiseri de Robeck'le yaptığı "özel" bir görüşmede, Amasya mülakatının başarısız kaldığını itiraf etmiş ve dahildeki durumu incelemek üzere iki heyetin gönderilmekte olduğunu bildirmiş. 13 Kasım'da yapılan ikinci bir "özel" görüşmede Anadolu ile ilişkilerin iyi gitmediğini söylemekle birlikte, o denli kötümser görünmüyor ve giden heyetlerden kısa zamanda rapor beklediklerini söylüyormuş. Kurulan heyetlerden[436] birinde Emekli 1. Ferik Hurşit Paşa başkanlığında, eski Sa-

[434] Cemal Paşa, 10 Kasım mektubunda Hürriyet ve İtilaf'ın şikâyetlerini doğrudan söz konusu etmeyip, heyet-i tahkikiyelerin, Bozkır olayı ve seçim şikâyetleri karşısında İtilaf Devletleri'nin tahkikata kalkışmaları üzerine, bunu önlemek amacıyla oluşturulduğunu iddia ediyor. İtilaf Devletleri'nin böyle bir girişiminin gerçekten olup olmadığını bilmiyoruz. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1151 (V. 193). Hükümet, teftiş heyetlerini oluşturmadan birkaç gün önce Ahmet Fevzi'nin askeri kıtaları teftiş için Harbiye Müsteşarlığı Yaveri Refik Bey'le bir ay süreyle Afyon, Nazilli ve İzmir cephesine gideceği yolunda bir haber çıktı. *Tasvir-i Efkâr*, 30/10/1335, 2886.

[435] 1 Kasım'da Sadık Bey ile Vasfi Efendi'nin Hürriyet ve İtilaf adına Sadrazam'ı ziyaret ettikleri dikkati çekiyor. *Sabah*, 2/11/1335, 10762.

[436] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 887.

daret Müsteşarı Emin ve Temyiz Mahkemesi üyesi Ömer Lutfi beyler bulunuyordu. Heyetin görevi İzmit, Eskişehir, Konya, Afyon, Aydın, Karesi, Hüdavendigâr taraflarını teftiş etmekti. Diğer heyette başkan Ferik Ahmet Fevzi Paşa dışında Temyiz Mahkemesi'nden Cafer İlhami Bey, Fetva Emini Muavini Hasan Efendi bulunuyor ve görev yeri Ankara, Sivas, Erzurum oluyordu. 3 Kasım günlü *Sabah*, Fevzi Paşa'nın o gün İzmir'e hareket edeceğini bildiriyordu.[437] Bu bilgi, görüldüğü üzere, yanlıştı.[438] Yunanlıların, işgalleri altındaki bir bölgeyi teftiş ettirmeleri beklenemezdi. Sivas, 5 Kasım'da işin aslını öğrenince, Cemal Paşa'dan bilgi isteyen bir tel gönderdi. Burada, Cemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye murahhası bulunmasına rağmen bu heyetlerin kuruluşu konusunda bilgi vermemiş bulunduğu hatırlatıldıktan sonra, Fevzi Paşa heyetinde bulunan Fetva Emini ile Kâmil Paşa kabinesi zamanında polis müdürü olan Cafer İlhami'nin heyetteki "hikmeti vücutlarının" anlaşılamadığı belirtiliyordu. İlgili Heyet-i Temsiliye kararında, 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey'e, yolda heyete "tezahürat-ı milliye icrası" fakat özel görüşmelerinin engellenmemesi, istirahatlerinin sağlanması, ulusal amaçlar aleyhinde telkinleri olursa "tahdid-i mazar-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 3/11/1335, 519; *Sabah*, 3/11/1335, 10763. Heyet-i Teftişiyelerin kasım ayındaki hareketleri şöyledir: Hurşit Paşa ile Fevzi Paşa heyetleri 4 Kasım'da müşterek toplantı yapıyorlar. Hurşit Paşa 10 Kasım'da Konya'ya hareket ediyor. 14 Kasım'da Ankara'ya geliyor (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 76), 17 Kasım'da Konya'da, 26 Kasım'da Afyon'dadır. Fevzi Paşa 10 Kasım'da İstanbul'dan "Şam" vapuruyla hareket ediyor, 14 Kasım'da Samsun'da (Çavdar, *İleri*, 11/11/1919; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 76), 25 Kasım'da Sivas'tadır, (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 390-1). Belirtilenler dışında kaynak M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 148-9'dur.

[438] Herhalde yukarıda 434. dipnotunda sözü edilen *Tasvir-i Efkâr*'ın 30 Ekim sayısındaki habere dayanarak olacak, Heyet-i Temsiliye de 3 Kasım günü "Aydın cephesini teşrif" edecek Paşa'nın seyahat amacını sormayı kararlaştırdı. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 43, 44. Gökbilgin ve Baykal, eski Müşteşar Fevzi Paşa'yı "Çakmak" soyadıyla tanıtıyorlar. Oysa Mustafa Fevzi Çakmak hiç Harbiye Müsteşarı olmadı. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 147; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, 77

ratları" yolunda yönerge veriliyordu.[439] Hurşit Paşa heyetine temas edilmemiş olması ilginçtir. İhtimal Sivas o heyeti o denli zararlı görmüyordu. Belki de Heyet-i Temsiliye'nin itirazını karşılar gibi görünmek üzere, Ahmet Fevzi Paşa 9 Kasım günü 20. Kolordu komutanlığına atandı ve "itizar" eden Fetva Emini Muavini yerine Darülhikmet-i İslamiye üyesi Mustafa Efendi atandı. "Karşılar gibi görünmek üzere" diyorum, zira Ahmet Fevzi gibi Saray'a bağlı bir kişinin 20. Kolordu Komutanı olması "yağmurdan kaçarken doluya tutulmaktı." (Hasan yerine Mustafa Efendi'nin heyete üye olmasının Sivas bakımından olumlu olup olmadığını bilmiyoruz.) Ne var ki, Ahmet Fevzi'nin komutan olarak Ankara'ya gelişi Ankaralıların tutumu sayesinde önlendiğine göre, Sivas için sonuç yine de fena değildi. Bu son atamayı gerçekleştiren *Meclis-i Vükela Mazbataları*'nda heyet başkanı Ferik Ahmet Fevzi adındaki "Ahmet"in çizilerek üstüne "Mustafa" yazıldığını görüyoruz. Bu son kişi, sonradan "Çakmak" soyadını alacak olan ünlü paşadır.[440] Bu arada Cemal Paşa'dan Sivas'ı tatmin eden bir haber gelmiş olmalı ki, 7 Kasım günlü bir Heyet-i Temsiliye kararından, Cemal Paşa'ya "evvelki ma'ruzatın iş'âr-ı devletlerinden" önce olduğu, her iki heyete hüsnü kabul gösterileceği yolunda yazı ya-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 282; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1145-6 (V. 189); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 46.

[440] *Takvim-i Vekayi*, 13/11/1335, 3697; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 10/11/1335, 532. Diğer bir değişiklik Hurşit Paşa heyetine Petersburg Sefaret Müsteşarı Münif Bey'in katılmasıydı. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 9/11/1335, 528. Bir İngiliz raporunda Mustafa Kemal'in 7 Kasım'da Babıâli'ye yazdığı bir mektupla heyetlere itiraz ettiğinden, 9 Kasım'da Cemal Paşa'nın isteği üzerine Sivas'ın taleplerinin kabul edildiğinden söz edilmektedir. Bu bilgiler yukarıda anlatılanlara uygundur. Foreign Office 371/4161, 164001 (44 sayılı, 28 Kasım raporu). Gökbilgin, Fevzi paşaların değiştiğini fark etmediğinden, Heyet-i Teftişiye reisi olarak Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa'nın yaptıklarını hep Ahmet Fevzi Paşa'ya malediyor. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 150-4. Atatürk de, muhtemelen Mareşal Çakmak'ı müşkül mevkie sokmamak için, ikinci heyetin reisi olarak Ahmet Fevzi Paşa'yı gösteriyor ve sonradan yapılan değişikliğe değinmiyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 282.

zıldığını öğreniyoruz.[441] Bir ihtimal, Cemal Paşa'dan gelen tel, Ahmet Fevzi'nin yerine Mustafa Fevzi'nin atandığını (ya da atanacağını) bildirmişti.[442]

Heyet-i Temsiliye'nin, teftiş heyetlerini ilk duyduğu sıradaki şüpheci tavrından çıkmış gibi görünmekle birlikte, daha sonra aldığı rahatsız edici haberler karşısında yeniden ilk tutumuna döndüğünü görüyoruz. 19 Kasım'da alınan bir kararla "iş'ârât-ı müteaddide üzerine vaziyeti câlib-i şüphe" görülen Hurşit Paşa heyetinin yakından "tetkik ve tarassudda" bulundurulmasının Fahrettin Bey'e yazılması uygun görüldü. Aynı gün alınan diğer bir kararla, aynı dikkatin ileri konuştuğu anlaşılan Fevzi Paşa'nın yaveri Mülazim-i Evvel Ali Efendi için gösterilmesi kabul edildi.[443] Teftiş heyetlerine verilen görev neydi? *Takvim-i Vekayi*'de çıkan hükümet kararından, bunun, "ahval-i umumiyeyi tedkik ve intihabatın suver-i icraiyesini tahkik" olduğunu anlıyoruz.[444] Dahiliye Nazırı Şerif Paşa, daha somut bir açıklamayla seçimlere gayri kanuni müdahalelerde bulunulup bulunulmadığını anlamak için teftiş heyetlerinin raporlarından yararlanacaklarını söylüyordu.[445] Cemal Paşa'nın heyetlere verdiği talimat yazısında, 1) muamelatın mevzuata uygunluğu; 2) seçimlerin her türlü

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 48.

Meclis-i Vükela Mazbataları ve *Takvim-i Vekayi*'ye dayanarak burada anlatmaya çalıştığım, Ankara, Sivas, Erzurum'a gidecek teftiş heyetinin başkanlığına Ahmet Fevzi atanmışken, sonra değiştirilip yerine Mustafa Fevzi'nin getirildiği yönündeki açıklamalarımla çelişir görünen bir kaynak var. Cemal Paşa'nın *Sabah*'a 3 Kasım'da verdiği demeçte "1. Ordu Müfettiş-i Sabıkı Fevzi Paşa" ifadesi yer alıyor. Bu, Mustafa Fevzi'dir. Şöyle bir açıklama mümkün görünüyor: Meclis-i Vükela kararından sonra Cemal Paşa, Sivas'tan aldığı 3 Kasım günlü ikaz teli (not 438) üzerine hemen, Ahmet Fevzi'yi göndermenin uygun olmayacağını düşünmüş ve ona göre demeç vermiştir. Ya da belki kabinede bir ihtilaf söz konusudur. *Sabah*, 4/11/1335, 10764.

[443] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 61; U. Igdemir, *Heyet i Temsiliye Tutanakları*, s. 74; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 339-40.

[444] *Takvim-i Vekayi*, 8/11/1335, 3692.

Sabah, 8/11/1335, 10768. Ayrıca heyetinin amaçları hususunda Hurşit Paşa'nın açıklaması: *İkdam*, 5/11/1335 (zikreden M.T. Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 148).

etkiden uzak yapılışı; 3) Müslüman ve Müslüman olmayanların ilişkilerini denetlemek, ıslah çareleri araştırmak; 4) halka seçim ve diğer işlerdeki hak ve ödevlerini tanıtmak; 5) memurları göreve "davet ve ikaz" etmek, görevlerinin devam edip etmeyeceği konusunda önerilerde bulunmakla görevli oldukları belirtiliyordu.[446] Gökbilgin, arşivdeki heyet raporlarına ve heyetlerin gazetelere vermiş oldukları demeçlere dayanarak heyetlerin sakıncalı fazla bir şeye rastlamadıkları izlenimini veren bir tablo ortaya çıkarmaktadır. Raporlarda çok hassas bazı konulara değinilmekle birlikte, bunlar yumuşatılarak veya tevil edilerek sunulmaktadır. Örneğin, Şeyh Recep ve arkadaşlarının ulusal örgütün amaçlarını tasvip ettikleri, itirazlarının ancak örgütün önderlerine karşı bir güvensizlikten ileri geldiği iddia edilmekteydi. Örgüt önderlerinin dış tehlikeyi vesile ederek örgütlerinden "başka bir suretle" yararlanmaya kalkışmaları ihtimalinin varit olduğu, ancak bunun başarılı olamayacağı söyleniyordu. Zira Vali Reşit Paşa aşırılıkları önlemiş, zaten halk da aşırılardan nefret ediyormuş.[447]

İngiliz arşiv belgelerine bakılacak olursa, adamakıllı başka türlü bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bir rapora göre Vahdettin seçim müfettişi (teftiş heyeti mensubu?) üç yüksek kişiyi kabul etmiş ve gerek kendisinin, gerekse Veliaht'ın, İttihat ve Terakki elinde alet olmayı kabul etmeyeceklerini söylemiş. Heyetlerin ulusçuları örgütlerinden vazgeçmeye ikna etmelerini istemiş – aksi takdirde müttefikler onları dağıtırmış.[448] Bir İngiliz istihbarat raporuna göre 19 Kasım'da Fevzi Paşa Sadrazam'a bir tel çekmiş ve yolda ulusçu çetelerin saldırısına uğradığını bildirmiş. Mustafa Kemal'e durumu şikâyet ettiğinde, o, teftiş heyetinin ulusçu harekete karşı ol-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 390-1.

M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 147-55. Hurşit Paşa'nın bir beyanatına göre başkanı olduğu heyet, (Damat Ferit dönemindeki) Heyet-i Nasıha değil, Heyet-i Teftişiye idi. Kuva-yı Milliye hakkında da şikâyet yoktu. *Sabah*, 23/11/1335, 10783.

Foreign Office 371/4160, 157495 (14 Kasım raporu).

duğunu sandıkları için öyle davrandıklarını söylemiş. Sonra da hükümetten şikâyetle, teftiş heyetlerine gerek olmadığını, bunların hükümetle örgüt arasında anlaşmazlık izlenimi verdiğini bildirmiş. Mustafa Kemal'e göre seçimler meşru bir zeminde cereyan etmekteymiş. Yalnız Anadolu halkının cehaleti bazı hallerde ikinci seçmenleri belirlemeyi gerekli kılıyormuş. Fevzi Paşa, bu değerlendirmelere katılmadığını, heyetine silahlı bir birlik katılması, bütün vilayetler erkânının ve seçim kurullarının azledilmesi gerektiğini belirtiyor ve İstanbul'a dönmek zorunda bulunuyormuş. Gazetelerde çıkan, ve bir istisnayla teftiş sonuçlarını güllük gülistanlık gösteren haberler esassızmış. Hurşit Paşa heyetinin durumu da farklı değilmiş.[449]

Fakat İngiliz arşivinde bulunan asıl ilginç belge, iki teftiş heyetine verilen talimatın ana hükümlerini içeren belgedir. Bu talimatın Meclis-i Vükela tarafından hazırlandığı ve Saray'da toplanan bir komisyon tarafından onaylandığını öğreniyoruz. 18 madde olan hükümlerden Padişah'la ilgili olanlar şunlardı: Padişah'a karşı bazı gizli kuvvetlerin hareketleri hakkında gizli soruşturma yapmak, Padişah'a karşı saygı ve sadakat telkin etmek (md. 1), halk arasında cumhuriyet aleyhtarı propaganda yapmak (md. 10), Mekke ve Medine'nin kaybı karşısında Hilafet'in maruz kaldığı tehlikeyi vurgulamak (md. 11), halka partiler aleyhinde nefret, eşrafa da adil bir padişah yönetimi ilkesini telkin etmek (md. 15), taşradan halkın Padişah'a olan sadakatini doğrulayan belgeler sağlamak (md. 16). Seçimlerle ilgili hükümler de şöyleydi: İttihat ve Terakki seçimlerde lüzumundan fazla etkili olduğundan, halka bu müdahaleyi hoş görmemesi telkin edilecek (md. 4), Kuva-yı Milliye İttihat ve Terakki önderlerinin etkisi altında olduğundan halkta bunlara karşı da nefret duygusu uyandırılacak (md. 6), Kuva-yı Milliye önderlerine Meclis'in İstanbul'da toplanmasının önemi anlatılacaktı (md. 17). Bir de başkentin Anadolu'ya taşınmasına halkın ne ölçüde taraftar

[449] Foreign Office 371/4161, 163686 (28 Kasım raporu)

olduğu (md. 7), hangi İtilaf Devletleri'nin Anadolu'da faal olduğu, halkın bu devletlere karşı duyguları araştırılacaktı (md. 8). Nihayet ilginç bir başka hükme göre, ülke bazı bölgeleri kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya olduğundan, güvenilebilecek eşraf ile mülki ve askeri makamlarla bir örgüt kurulmalıydı (md. 2).[450]

Bu talimatın pek çok bakımdan şaşırtıcı olduğunu hemen belirtmek gerek. Bir kez en son sözü edilen hüküm var ki (md. 2), adeta İtilaf Devletleri'ne karşı bir çeşit direnme örgütü kurmayı tasavvur ediyordu. Öte yandan Kuva-yı Milliye'ye ve bütün partilere karşı nefret duygularının uyandırılması fikrinin (md. 6, 15) nasıl olup da Heyet-i Temsiliye murahhası ve (ve Amasya kararlarının mimarlarından) Cemal Paşa'nın tasvibinden geçtiğini anlamak mümkün değildir. Herhalde Cemal Paşa'nın bu derecede dönek ve ikiyüzlü olması düşünülemez. Herhalde bu talimat gerçek ise, Meclis-i Vükela'dan kaynaklandığını ya da en azından bütün kabine üyelerinin bilgisi dahilinde bulunmadığını kabul etmek gerekir. Bunun olsa olsa, Saray tarafından verilmiş özel bir talimat olabileceği söylenebilir (Cemal Paşa'nın heyetlere vermiş olduğu resmi talimatı yukarıda gördük). Ne var ki, İngiliz arşivindeki bu talimatı tamamen uydurma kabul etmek de zordur. Zira Kâzım Özalp, Kâzım Karabekir ve Cebesoy'un anılarında heyetlerin niyetlerinin "hayli bozuk" olduğunu ayan beyan görüyoruz.

Kâzım Özalp'ten öğrendiğimize göre, Hurşit Paşa heyeti 15 Aralık'ta Balıkesir'e gelmiş. Kâzım Bey, Balkan Harbi'nde Paşa'nın erkân-ı harbiyesine dahilmiş. Durumu ona anlatmış. Paşa, "Böyle olduğunu tam olarak bilmiyordum" demiş ve onlara hak vererek Ahmet Anzavur tahrikâtı aleyhinde ve Kuva-yı Milliye lehinde konuşmuş. Bunun üzerine Kâzım Bey, İstanbul'a döndüğünde bu yüzden "fena muamele" görmekten çekinip çekinmediğini sormak ihtiyacını duymuş.[451]

Foreign Office 371/4161, 173267 (18 Aralık raporu, no. 47).
Özalp, a.g.e., s. 79.

Fevzi Paşa heyetine gelince: Kâzım Karabekir'in anlattığına göre bu paşa ve heyeti aleyhinde Mustafa Kemal ve Rauf Bey büyük hiddet gösteriyorlarmış. Heyetin görevini şöyle anlatıyor: "Zahiren intihabın serbest cereyanına nezaret ve memurinin ahvalini tetkik vazifesiyle geliyorsa da asıl maksatlarının Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Teşkilat-ı Milliye hakkında malumat almak, halkın temayülâtını, Teşkilat-ı Milliye'nin sureti idare ve iaşesini tetkik etmek, daha fenası merkezi hükümete karşı alınan vaziyetin fenalığı hakkında halkı ikaz etmek ve Meclis'in İstanbul'da toplanmasını temin olduğu, yaverin Mustafa Kemal Paşa aleyhinde de bulunduğu geçtikleri yerlerden haber veriliyordu." Kâzım Karabekir arkadaşlarını teskin etmek için uğraştığını, 25 Kasım'da Sivas'a geldiğini, ertesi gün Fevzi Paşa ile baş başa görüştüklerini söylüyor. Bu görüşmede, Fevzi Paşa, Mustafa Kemal'in (Ali Fuat gibi) muhteris, menfaat düşkünü olduğunu, yaverini mebus yaptırdığını (bunlar kötü etki yaparmış), amacının diktatörlük olduğunu (İsmet Bey de bu fikirdeymiş),[452] bunların kuvveti bulunmadığını, kuvvetlerini Kâzım Karabekir'den aldıklarını, Mustafa Kemal'in "İstanbul'a celbine" Kâzım Karabekir'in engel olduğunu anlatmış. Kâzım Karabekir, bu-

Heyet-i Temsiliye'nin bir kararına göre, İsmet Bey'e, milli harekâtın İngilizler aleyinde olmadığı, İngilizlere eğilimli olmanın onların tasarılarını uygulamaya yardımcı olacağı, Avrupa'daki lehimizde cereyanın "cezri-radikal harekât" sayesinde olduğu, İstanbul aydın çevrelerinin buna göre "irşâdı," mevki tutkusu olan Ferit Bey'e "zamanında" layık olduğu bir yer bulunacağı, onun için milli harekâtı ihlal etmemesi bildiriliyordu. Böyle bir yazı yazma ihtiyacı, Fevzi Paşa'nın İsmet Bey'e atfettiği olumsuz tavrın gerçek olabileceğini hissettirmektedir. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 41 (1 Kasım). (Ferit Bey hakkındaki şüpheli tavır dolayısıyla Uşak'a, herhalde mebus olmasıyla ilgili bir soru üzerine, bu kişinin içtihadının "meçhul" olduğu yazılıyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 47 [6 Kasım].) Nitekim Beyoğlu-Üsküdar'dan mebus seçilecektir. Mustafa Kemal'in 14 Kasım telinde Ferit Bey'in ulusal örgüt aleyhinde partı kurduğu bildiriliyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 118. Demek ki aşağıdaki 24 Ekim raporunda Ferit Bey'in "Türk Demokratik Fırkasını ulusçuların isteği üzerine kurmaya yöneldiğini bildirirken yanılıyordu. Foreign Office 371/4160, 151996.

na karşılık, "Ondan daha hamiyetli ve değerlisini İstanbul'da iken aradım, bulamadım." demiş ve, "Burada kalınız, seni Reis yapalım. Bugün benim kuvvetle tutacağım zattır ki milletin riyasetinde durabilir. Doğrudur. Fakat bu bizzat ben olamam. Çünkü ben istinatgâhsız kalırım. Siz ve emsaliniz esaret altında oturmayı tercih ediyorsunuz." diye eklemiş. Böylece, Kâzım Karabekir, demokratik-ulusçu hareketin başkanlığını Fevzi Paşa'ya teklif ederek, Mustafa Kemal'i kişisel birtakım eksiklerinden ötürü uzaktan eleştirmenin beyhudeliğini, daha doğrusu, sorumsuzluğunu ortaya koymuş oluyordu. Ve nihayet şunları söylediğini yazıyor: "Bugün nasıl tutuyorsak aykırı hareketini görünce de bırakmak elimizdedir. Mustafa Kemal halka ve halkçılığa hürmet ettikçe mevkiinde durabilir. Herhalde pis bir muhit yapmasına meydan vermeyiz. Şimdiye kadar olduğu gibi şimdiden sonra da muvaffakiyetin birlikte olduğunu görüyor."[453]

(Kâzım Karabekir kendini Mustafa Kemal'i ayakta tutan asıl kuvvet olarak görmekte –özellikle kumanda ettiği Kolordu'nun kıymet-i harbiyesinin benzersiz oluşundan ötürü– belki o gün için haklıydı. Ne var ki Ankara'da olağanüstü yetkilerle mücehhez bir TBMM'nin başına geçen, Sakarya ve Dumlupınar zaferlerini arkasına alan bir Mustafa Kemal, Amasya örgütünün hepsi de ona karşı birlik olsalar, bir yana itilecek bir kuvvet olmaktan çıkacaktı.)

Fevzi Paşa heyetinin gelişine Cebesoy da değiniyor. Fakat nedense heyetin Cafer İlhami riyasetinde bulunduğunu, Fevzi Paşa'nın heyete dahil olduğunu söylüyor. Cebesoy, Kâzım Karabekir'in Paşa'yla yaptığı görüşmeyi şöyle nakletmiş: Mustafa Kemal ve Ali Fuat "muhteris ve menfaat düşkünüdürler." Mustafa Kemal iktidar olursa ilk işi Kâzım Karabekir'i "imha etmek" olacaktır. İsmet ve Samsunlu Şefik beyler de bu kanıdadır. "Mustafa Kemal ve Fuat paşaları derdest ve izam vazifemdir. Kendilerini derdest ederek İstanbul'a götüreceğim. Sen mümanaat etme." demiş. Fakat Kâzım Karabe-

[453] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 389-92.

kir konuşunca ikna olmuş, görevini yapmaktan vazgeçip İstanbul'a dönmüş.[454]

Özalp, Kâzım Karabekir ve Cebesoy'un anlattıklarından, heyet-i teftişiyelerin görevinin, Cemal Paşa'nın imzaladığı talimat metninin hayli "ötesinde" olduğunu anlıyoruz. Şüphe yok ki, Mustafa Kemal'i tutuklayıp İstanbul'a götürmek, zecrilik bakımından İngiliz arşivindeki talimattan da ötededir. Kâzım Karabekir, Fevzi Paşa'nın kendisine, "İstanbul'a celbine sen mâni oluyorsun." dediğini söylüyor. Ali Fuat da, Kâzım Karabekir'den naklen bunu daha kesin olarak koyuyor. Denebilir ki, bu, Kâzım Karabekir'in uydurmasıdır. Fakat Özalp'ın, Hurşit Paşa'yı ikna ettiğinde, onun hesabına endişe izhar etmesi, Hurşit Paşa'nın da Cemal Paşa'nın imzaladığı talimattan "ötede" bir talimat almış olduğuna işarettir. Bu deliller, yan yana konunca, İngiliz arşivindeki talimatın gerçek olabileceği sonucunu bize telkin etmektedir.

Söz İngiliz arşivlerinden açılmışken, yukarıda değindiğimiz Fevzi Paşa'nın 19 Kasım telinden söz etmek gerekir. 45 sayılı, 4 Aralık günlü İngiliz istihbarat raporundan, bu telin metninin ajan "T. 10/4" tarafından sağlandığını, Fevzi Paşa ile Mustafa Kemal arasındaki görüşmeyi naklettiğini öğreniyoruz. Raporun ekinde yedi sayfalık bir telin metni vardır. Hatırlanacağı üzere, bu ajan, Salih Paşa'nın Amasya'dan 18 Ekim'de merkeze çektiği teli İngiliz istihbaratına bildiren ajandır. O vesileyle bu telin uydurma olabileceği ihtimali üzerinde durmuştuk. Burada da Fevzi Paşa heyetinin Sivas'a gelişi Kâzım Karabekir ve Cebesoy'a göre 25 Kasım olduğuna göre, bu telin de uydurma olabileceği ihtimali belirmektedir.

22. Seçimler ve İlgili Gelişmeler: Hürriyet ve İtilaf'ın seçimler konusunda gösterdiği büyük tepkiyi teskin etmek için hükümetin atmış olduğu bazı adımları gördük. Milli Kongre de, bu havaya uyarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa i Hukuk Cemiyeti'ne bir ihtarda bulunmayı uygun gördü. 3 Kasım günü gazetelerde çıkan ve Esat Paşa tarafından imzalanan bu ya-

[454] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 250

zı, Milli Kongre'nin "resmen müteşekkil ve müteazzıv" 60 kadar cemiyet ve Milli Ahrar, Sulh ve Selamet, Ahali İktisat ve Sosyalist Birliği[455] gibi siyasal fırkalar adına, bazı söylentiler üzerine yazılmıştı. Devletin bu hayati döneminde Meclis'e seçilecek mebusların "mücerreb erbab-ı namustan" olmaları son derecede önemliydi. Ülkeyi o günkü kötü duruma getiren İttihat ve Terakki idaresine "kasidehan" olmuş eski mebuslar, "kirli ve temiz" İttihat ve Terakkililerin ünlü kişileri, "hatta" fırkalara mensup "şaibedar ve garazkâr" kişiler kesinlikle Meclis'e girmemeliydiler. Bunu ne millet hazmederdi, ne de İtilaf Devletleri olumlu karşılardı. Oysa Edirne, Bursa vesair bazı livalarda açıklanan mebus adaylarının Kuva-yı Milliye'den "müktesep tesirat dahilinde" birtakım ünlü İttihat ve Terakkililer ve küçük rütbede bir kısım zabitlerden ibaret olduğu "tahakkuk derecesinde bir tevatürle" bilinmekteydi. Heyet-i Temsiliye'nin livalardaki temsilcilerinin seçim işlemine karışmaları kesinlikle yasaklanmalıydı.[456]

Heyet-i Temsiliye'nin 5 Kasım günlü cevabında,[457] tevatürlerin sıhhatini saptamanın zor olduğu, kendisinin (Esat Paşa'nın) Çiftçi Derneği adı altında İttihat ve Terakki'nin "maklûbu" (başka biçimi) olan Teceddüt Fırkası üyelerini mebus yaptırmak için taşraya birçok mektuplar, hatta özel görev-

Seçimler dolayısıyla Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi 24 Ekim'de Şehzadebaşı "Ferah" Tiyatrosu'nda işçi murahhaslarıyla bir toplantı yaptıktan bir hafta sonra ("Ferah"taki toplantı izinsiz olduğu için soruşturma açıldı), 31 Ekim'de Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası Şehzadebaşı "Şark" Tiyatrosu'nda görünüşe göre bütün işçilerin çağrıldığı bir toplantı yaptı. Toplantı sonunda "umum fabrikalar amelesiyle sosyalist fırkalarından" oluşan, Sosyalist Birliği adına bir heyet seçildi. Milli Kongre çalışmalarına katılan, bu olsa gerektir Tunçay, a.g.e., 1978, s. 79'un dipnotu, s. 304'ün dipnotu; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 136-40; Çavdar, a.g.e. (*İleri*, 1, 12/11/1919).

[456] *Sabah*, 3/11/1335, 10763. Tunaya, Esat Paşa ve arkadaşlarının Kongre delegeleri tarafından böyle bir protesto teli çekmek hususunda zorlandıklarını ve mümkün mertebe geciktirerek çektiklerini yazıyor, fakat kaynak belirtmiyor. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), c. II, s. 153.

[457] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 113. İlgili Heyet-i Temsiliye kararı: B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 45-6 (4 Kasım).

liler gönderdiği, bazı zatlara Teceddüt'ün aday listesini yolladığı, böylece onun Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ulusal örgütünü "teşevvüşata duçar" etmeye çalışmakta olduğu hakkında şikâyetler geldiği bildiriliyordu. Ondan sonra Amasya mülakatında ortaya çıkan açmaz dile getiriliyordu. Siyasi bir fırka olmayan Cemiyet, seçimlere müdahale etmiyordu ve Heyet-i Temsiliye'nin hiçbir yerde mümessili yoktu. Cemiyet, Esat Paşa'nın işaret ettiği nitelikte mebusların seçilmesini isterdi. Ancak bu gibi kimseleri "tamamen" tanımadığı için ve seçimlere de karışmamayı esas kabul ettiği için seçimi millete bırakıyor, seçilenler için hiçbir sorumluluk üstlenmiyordu. Mustafa Kemal gerek Esat Paşa'nın, gerekse kendisinin telinin başkent gazetelerinde yayımlanmasını istiyordu. Aslında Esat Paşa, kendi yazısını basma vermişti ve Mustafa Kemal de herhalde bunu biliyordu. Bu ihtimal doğruysa, nazik bir şekilde cevabının da yayımlanmasını istemiş oluyordu. Bu cevap 10 Kasım günlü *Sabah*'ta yayımlandı. Heyet-i Temsiliye'nin bir kararından anlıyoruz ki Sivas, Esat Paşa hakkındaki iddiaların mevsukiyetine inanmaktadır.[458]

Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye adına verdiği cevaba rağmen, Milli Kongre hâlâ tatmin olmamış olmalıydı ki, Sivas'ın cevabının çıkmasının ertesi günü ilk yazısındaki düşünceleri tekrarlayan bir bildirge yayımladı. Bu sefer, Cemiyet'i suçlamaktan çok; seçimlerin ve seçilenlerin nasıl olması gerek-

[458] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 50 (9 Kasım). Heyet-i Temsiliye Ferit Bey'e yazdığı yazıda Esat Paşa hakkında "vesaik dahi" yayımlanabileceğini bildiriyordu. Aynı gün diğer bir kararda da Ali Fuat'ın ifadesine dayanılarak, Esat Paşa'nın İttihatçılığı ihya etmek istediği, ulusal birliğimiz aleyhinde çalıştığı ileri sürülüyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 50. Başka bir kararda, Talât Paşa'nın Almanya'da Kuva-yı Milliye'ye silah yolladığı hakkındaki *Temps* neşriyatının İstanbul basınınca "tezyifkârane" bir surette yalanlanması Şevket Bey'den istenmiyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 52 (11 Kasım). Daha önce gördüğümüz üzere, bir İngiliz raporu. İttihat ve Terakkililerin Milli Ahrar'ı tuttuklarını ve Sosyalist Fırka ittifakıyla ve Fransız sempatisine salıp Sabahattin Bey'in önderliğinde kabineye girmek istediklerini bildiriyordu. Foreign Office 371/4161, 168147 (4 Aralık günlü, 45. rapor).

tiği vurgulanıyordu.[459] Bunun gibi Dahiliye Nazırı Şerif Paşa da 12 Kasım günlü bir genelge çıkarttı.[460] Seçimler tarafsızlık ve serbesti içinde geçmeli, seçilenler "herhangi bir fırka ve eşhasın hâdim-i âmali" olanlardan olmamalıydı. Bu ihtar 16 Ekim ve 5 Kasım'da da yapılmıştı, fakat bazı yerlerden alınan teller, bu tebligattan "vaktiyle ve hakkıyla" haberdar olmayan seçim bölgeleri bulunduğunu gösteriyordu. Seçilenlerin hiçbir fırkadan olmaması, büyük ve ilginç bir taleptir ve İngiliz istihbaratına göre heyet-i teftişiyelere verilen talimata uygundur. Bir İngiliz istihbarat raporundan, bu yeni genelgenin, Meclis-i Vükela'da kararlaştırılmış olabileceği anlaşılıyor.[461] 12 Kasım'da kabine, idareye ve seçimlere karışmaması hususunda Amasya mülakatında kararlaştırılan esasların ihlal edildiği görüşüne varmış ve özellikle aşiret reisleriyle temaslar ve idari görevlere atamalar konusunda yetkesi tanınmadığı takdirde, Sivas'a istifa edileceğini bildiren sert bir yazı göndermeyi kararlaştırmış. Bu arada Padişah Sadrazam'ı, Şeyhülislam'ı, Dahiliye Nazırı'nı, Veliaht ve Tevfik Paşa ile birlikte kabul etmiş.[462] Gerçi Şerif Paşa'nınki yazı değil genelgeydi ve yalnız seçimlerle ilgiliydi. Fakat bir de Cemal Paşa'nın 10 Kasım günlü bir şikâyetnamesi vardır.

Mustafa Kemal'in şahsına yazılmış olan Cemal Paşa'nın şikâyetnamesi, Sivas'ın çıkardığı zorluklar yüzünden hükümetin desteksiz kaldığı ve bunun da kamuoyunca anlaşıldığı, dolayısıyla hükümetin zayıf kaldığı noktasını vurguluyordu.

[459] *Sabah*, 11/11/1335, 10771. Mebusların taşımaları gereken nitelikler siyaset bilimi açısından ilginçtir: "Mebus namzetlerinin iptida ahlak, saniyen ehliyet, salisen kabiliyet-i intihabiye (nazar-ı millette mesbuk mülki, askeri, ilmi, vatani hidematiyle mütemayiz, ahlakı mazbut, tahsili yüksek, reyi sâib, mütehayyizan-ı memleketten olmalarına dikkat etmek)."

[460] *Sabah*, 15/11/1335, 10775.

7 Kasım günlü rapora göre Cemal Paşa'yla Şerif Paşa arasında anlaşmazlık çıkmış. Cemal Paşa ulusal hareket hakkında görüş ortaya konmasını, Şerif Paşa ise belli bir görüş açıklanmamasını istiyorlarmış. Ardından, eski PTT Nazırı Refik Cevat'ın (!) Cemal Paşa'nın talimatıyla tutuklanması, sorunu azdırmış. Fakat şimdilik anlaşma sağlanmış. Foreign Office 371/4160, 156704. Refik Halit böyle bir şeyden hiç söz etmiyor.

[461] Foreign Office 371/4161, 164001 (no. 44, 28 Kasım).

Cemal Paşa'ya göre en önemli anlaşmazlık konusu Meclis'in nerede toplanacağıydı. Padişah İstanbul'da toplanması hususunda kararlıydı. Sonra memurlar konusu vardı. Üçüncü olarak bazı eski kabine üyelerinin ya da memurlarının cezalandırılması talebi geliyordu.[463] Üçüncü talebe konu olan kişiler çok kez İtilaf Devletleri'ne dayandıkları için bir şey yapılamıyordu. Hükümetle Cemiyet anlaşırsa işler daha iyi yürüyecekti. Aksi takdirde, hükümet düşebilirdi, o zaman da yeni kabinenin geçmiş kabine gibi olması ihtimali vardı ki, felaket olurdu. İngiliz istihbarat raporunun sözünü ettiği yazı, sert ve kesin bir ihtar mahiyetindedir. Oysa bu yazı ne çok sert, ne çok kesin sayılır. Üstelik mektuptur ve 18 gün sonra Mustafa Kemal'in eline geçmiştir.[464] Sivas'ın verdiği cevapta, İzmir Valisi İzzet Bey'in değiştirilmeyeceği görüşü dışındaki görüşlere tek tek karşı çıkılıyordu.[465] Heyet-i Temsiliye'nin kararları gözden geçirildiğinde bu yazışma dışında Cemiyet'in Cemal Paşa'ya birçok şikâyet ve taleplerde bulunduğu, öte yandan seçimlere karışılmadığı, hükümetin iktidarda kalmasının arzu edildiği, bunun için Cemiyet'in davranışlarında özen gösterdiği yolunda güvence verildiği göze çarpmaktadır.[466]

[463] Sivas'ın suçluların kovuşturulması konusunda hassasiyet gösterdiğini Heyet-i Temsiliye kararlarından öğreniyoruz. Örneğin, Ali Galip'in "Sardunya" adlı İtalyan vapuruyla Antalya'dan geçtiği, "hempalarının" daha önce İstanbul'a gittikleri saptanıyor, bunlar hakkında yasal kovuşturma yapılması Cemal Paşa'dan isteniyordu (13 Kasım). Daha sonra, Kayseri'ye gelmesi ihtimali bulunan Ali Galip'in, geldiği takdirde tutuklanması tavsiye olunacaktı (13 Aralık). B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 54, 76.

[464] Bir de İngiliz raporunda sözü edilen yazının 12 Kasım günlü kabine toplantısı üzerine gönderildiği söyleniyor, oysa Cemal Paşa'nın mektubu 10 Kasım günlüdür.

[465] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 288-9; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1149-52 (V. 193). Mektubu Binbaşı Rıza getirmiş. Cevabın metni yoksa da Heyet-i Temsiliye'nin 28 Kasım kararında cevabın esasları mevcuttur. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 65.

[466] Seçimlere karışılmadığı; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 46 (5 Kasım), 53 (12 Kasım). Hükümetin iktidarda kalması: s. 42 (2 Kasım), 53 (12 Kasım), 55 (13 Kasım). Harp divanlarınca aranılan kimselerin mebus yapıldığı suçlamasına, bunu yapanın Diyarbakır Valisi Fuat Ali olduğu [

Fakat koparılan birçok gürültüye rağmen, Heyet-i Temsiliye, seçimlerde az çok faal bir rol oynamaya devam ediyordu. Menteşe, Konya, Ankara için mebus adayları tavsiye ediliyor, hatta birinin (Ahmet Rüstem) seçilmesinin sağlanması isteniyor, Burdur'da iki münasip adaydan birinin seçimi seçmenlere bırakılıyordu.[467] Konya'da mevki komutanı Binbaşı Nazım'a "muktedir ve namuslu" kişilerin seçilmesi yazılırken, aynı gün Konya'da Kolordu Komutanı Fahrettin'e Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti esaslarını savunacak ve "mümkün olduğu kadar İstanbul'da olmayıp memleket dahilinde" bulunan kişilerin tercihan seçilmesinin, bunlara yardım etmenin uygun olacağı bildiriliyordu.[468] Bundan, ihtiyatlı davranıldığı, adamına göre talimat verildiği anlaşılıyor. Mesela, İstanbul'da Miralay Şevket'e, Erzincan'da Şeyh Fevzi'ye seçime karışılmayacağı yazılırken, 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey'e, seçim hakkındaki görüşünün uygun olduğu, müdahale biçimi gösterilmemek şartıyla bu uğurda gereken girişimlerde bulunması bildiriliyordu.[469] Bizzat Atatürk, mebuslardan söz ederken, "... her birerlerinin mebusluklarını ayrıca tavassut ve takip ile temin ..." ettiklerini söylüyor.[470] Anadolu'nun da seçimlerle ilgili şikâyetleri yok değildi. Me-

◁ cevabı veriliyordu. Bu vali, bilindiği üzere, Sivas'ın değişmesini istediği bir valiydi. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 60 (19 Kasım).

[467] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 42 (2 Kasım), 53 (11 Kasım), 43 (3 Kasım), 53 (12 Kasım), 42 (2 Kasım). Daha önce de gördüğümüz üzere, Ferit Bey hakkında sorulan mütalaaya "içtihadının meçhul" bulunduğu yolunda olumsuz bir cevap veriliyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 47 (6 Kasım). Gerek seçimlerle, gerekse örgütle ilgili konularda Mustafa Kemal Maçka'da bulunan 3. Fırka Komutanı "Halit Bey"le yakın temasta bulunmuş, bunu fark eden Kâzım Karabekir çok üzülmüştür. Tabii Kâzım Karabekir'in seçimlere müdahale edilmesine mi, yoksa Mustafa Kemal'in kendisini atlayarak emrindeki bir komutanla yazışmasına mı daha çok tepki gösterdiği, tartışmaya açık bir konudur. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 31 (23 Ekim), 46 (5 Kasım), 48 (7 Kasım), 71 (1 Aralık); K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 375-6, 392-4.

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 44, 45 (4 Kasım).

[469] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 44 (4 Kasım), 49 (8 Kasım), 61 (20 Kasım).

[470] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 341.

sela Erzurum Valisi Ahmet Reşit Paşa'nın Belediye Reisi ve Meclis üyelerine Celalettin Feyyaz Bey'in kazandırılmasını tavsiye ettiği, kendi adına bazı kazalara mektup yazıldığı, Raif Efendi'nin seçimleri etkileyici bir tel çekmesi olayını örtbas ettiği ileri sürülüyordu.[471] Bunun gibi, Merzifon Kaymakamı Mehib'in Çorum livasında mebus olmak için seçime müdahale ettiği bildirildiği için hakkında gereken muamelenin yapılması Ankara vilayetine yazılıyordu.[472]

Seçimlerin ilgi çekici bir yönü, Yunanlıların ve Fransızların işgal bölgelerinde seçim yaptırmamaları karşısında, çeşitli protesto eylemleri ve siyasal girişimler yanında bu yörelerin mebussuz kalmaması için yine de seçimlerin yapılmasıydı. Gazete haberinden, 21 tane Menemen ikinci seçmeninin 30 Ekim günü toplanıp İzmir livası adına mebus seçtiklerini öğreniyoruz.[473] Aynı şeyin güneyde, Fransız işgal bölgesinde de yapıldı-

Albayrak, 6/11/1335, 42. Mithat ve Dursunbeyzade M. Cevat'ın vilayete verdikleri dilekçe yayımlanıyordu. Paşa, Erzurum'a ilk geldiğinde demokratik-ulusçu hareket mensuplarını Celalilikle suçlamışken, bu tutumla görevde duramayacağını anlayınca, sözlerini tevil yoluna gitmişti. Erdeha, a.g.e., s. 60-2. *Albayrak*, mebus adaylarından bir-iki zat aleyhinde yafta asılmasını "gayet çirkin bir teşebbüs" olarak niteliyordu. 27/11/1335, 47.

[472] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 55 (13 Kasım).

Sabah, 6, 12/11/1335, 10766, 10772; Çavdar, a.g.e., s. 23-4 (*İleri*, 6/11/1919). 2 Kasım günlü Heyet-i Temsiliye kararında İzmir'de seçim yaptırmayan Yunanlılara hükümetçe şiddetle "müdahalede" bulunulması, Vali İzzet'in namuslu ve azim sahibi biriyle tebdili, ahalinin seçimleri aleni yapamazsa mutlaka gizli olarak yapması öngörülüyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 42. Çavdar, Aydın kazalarından Sivrihisar'da belediyede mebus seçmek üzere toplanan ikinci seçmenlerin Yunan askeri tarafından tutuklanarak götürüldüklerini bildiriyor. İzmir valisi ve vilayet meclisi Yunanlıların seçimi önleyici tutumunu protesto ediyorlarmış (*İleri*, 13/11/1919). Yunanlıların Ege'de seçimi yasaklamasını protesto eden bir nota 11 Kasım günlüydü. *Ministerè des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 147-52. Bir de Mustafa Kemal'in 30 Kasım günlü bir telle durumu İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde protesto etmesi vardır. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 933. Bildiğim kadarıyla Türkçe kaynaklarda bu telin metni yoktur. Mustafa Kemal 29 Kasım'da İtilaf mümessilleri ve tarafsız elçilikler nezdinde durumu protesto ettiklerini söylüyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 111 (B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 66, 29 Kasım). Aynı konuda başka bir girişim: B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 48 (1 Kasım) ve Aralık 1

ğını anlıyoruz.[474] Goloğlu bazı seçim olayları üzerinde durmakla birlikte, "... son Osmanlı Meclis-i Mebusanı seçimi, örnek derecede tarafsızlık ve özgürlük içinde yapılmıştı. Bunun türlü sebepleri vardı. Bir kere; o sırada, ne hükümetin, ne partilerin, ne Mustafa Kemal Paşa'nın, ne de milli kuruluşların seçimleri etkileyecek kadar güçleri yoktu" yargısını veriyor.[475]

◁ günlü *Sabah* Aydın seçimlerinin bitmek üzere olduğunu, Söke ve Çine'de tamamlandığını bildiriyordu. Nedense, 30 Aralık günlü *Sabah* Aydın seçimlerinin yeniden yapıldığından ve bittiğinden bahsediyordu. Sonraki bir haber, Şûra-yı Devlet'in, İzmir "hükümet-i mahalliyesinin" muvafakati alınmadığı, seçimin onun "muvacehesinde" yapıldığı gerekçesiyle Kuşadası'nda yapılan İzmir seçimlerini feshettiği yolundaydı. *Tasvir-i Efkâr*, 9/1/1336, 2953. Mahmut Tahir Elmevlevi'nin 31 Ocak günlü bir mektubu, İzmir seçimlerini ve mebuslarını "Sivas'ın mı İzmir'in mi?" diye eleştiriyordu. *Alemdar*, 12/2/1336, 422-2722.

[474] Adana'dan iki mebus seçilmiş olmakla birlikte, bunlar meclis toplantılarına katılmamışlardır. Meclis'te Urfa, Antep, Maraş temsil ediliyordu. Goloğlu'ya göre Adana, İzmir, Mersin'de ancak birer bucakta seçim yapılabilmiş. Ama buna rağmen (?) İzmir'den altı mebus seçildi. Nedense, Çatalca, Gelibolu, Kırklareli, Tekirdağ'da hiç seçim yapılmamış. Hepsinin de Doğu Trakya'da yerler oluşu dikkati çekiyor. M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 295-303, 320. Meclis açıldığında Adana mebuslarının durumunu inceleyen komisyon, seçimin kanuna aykırı olduğunu, ama fıkıhtan ve Batı anayasa hukukundan getirilen uslamlamalarla (özellikle zaruret durumu ve Meclis'in hâkimiyet sahibi olması) Adana merkez sancağı, Cebelibereket, Mersin ve Kozan'dan seçilen dört mebusun mazbatalarının onaylanmasını tavsiye etti. Muvaffak Bey'in (Saruhan) yaptığı açıklamaya göre eskiden Yemen mebuslarını da halk değil Meclis-i İdareler mazbatayla seçerlermiş. Adana için bu yol düşünülmüş, fakat Meclis-i İdare'deki Hıristiyan üyelerden Fransızlar haber alıp ceza verirler diye bu yapılamamış. Onun üzerine İstanbul'daki Kilikyalılar Cemiyeti bütün Adanalıları toplayıp onlara durumu anlatmış. Oybirliğiyle seçimin kendilerince yapılması kabul edilmiş. Bu arada İzmir seçimleri kısmen İzmir livası içinde, kısmen dışında yapılmış. Konu 23 Şubat'ta gizli celsede konuşuldu ve komisyon raporuna rağmen Adana mebuslarının mazbataları onaylanmadı. Bunu, 29 Şubat'ta yapılan bütçe oylamasında mevcut olan ve olmayanlar listelerinde yer almamalarından anlıyoruz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 149-51, 171, 224-5. Anlaşılan, zaruret koşullarına rağmen, Mebusan Adana seçimlerini fazla laubali bulmuştu. Belki seçilen kişilerin kişilikleri de Mebusan'ın kararını etkilemiş olabilir. Bir habere göre Yemen'de seçim yapılmış ve seçilen mebusların mazbataları Mebusan'a gelmiş. *Alemdar*, 25/1/1336, 404-2704.

[475] Afyon'da adaylar arasında olaylar çıkmış, Burdur seçimlerinde yolsuzluk iddiaları ortaya atılmış, Halit Bey Hüsrev'i (Gerede) "zorla" Trabzon ▷

İstanbul'da aday saptaması çalışmaları Milli Kongre çerçevesinde devam ediyordu. Ay ortasında, Milli Türk ve (Türkiye) İşçi Çiftçi Sosyalist fırkalarının hükümetten henüz beyannamelerini almadıkları için Milli Kongre'ye girmelerinin askıda olduğunu öğreniyoruz. Birkaç gün sonra Milli Kongre bu fırkalar için hükümete başvuruda bulunacaktır. Milli Türk Fırkası için bu sıralar Lutfi Fikri'nin, bir başyazıda, İttihatçı zihniyetin bir sığınağı diye yorumda bulunması dikkati çekiyor. Belki bu yazının da etkisiyle, Dahiliye Nezareti, "milliyet esasına müstenit" diye bu fırkaya beyanname vermeyi reddedecekti.[476] Öte yandan Sosyalist Birliği, herhalde işçi olan üç aday göstermek isteyince, Ferit Paşa (Sulh ve Selamet Fırkası) bunun aleyhine konuştu ve öneri reddedildi.[477] Sonunda, fırkalar İstanbul adaylarını saptamak hususunda anlaşamadılar ve onun üzerine Milli Kongre kendiliğinden bir aday listesi ilan etti.[478]

◁ mebusu seçtirmiş, Edirne Vali Vekili Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarına yardım edilmesi için bildiri yayımlamış. M. Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 45, 46-7. Halit Bey'le Heyet-i Temsiliye arasındaki yazışmalarda Halit Bey'in davranış tarzının "tamamen tasvip" edildiği bildiriliyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 46, 48 (5, 7 Kasım); K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 392-4. Edirne seçiminde çok yolsuzluk olduğu iddiasıyla ilgili olarak tahkikat yapılacağını, Anadoluhisarı seçimleriyle ilgili benzer iddialar üzerine yapılan soruşturmada, bu iddiaların yersiz olduğunun ortaya çıktığını, Manisa seçimlerinin tekrarlanmak üzere feshedildiğini öğreniyoruz. *Sabah*, 20/11/1335, 10780; *Takvim-i Vekayi*, 8/11/1335, 3692; *Sabah*, 27/11/1335, 10787.

[476] *Sabah*, 14, 20, 11, 23/11/1335, 10774, 10780, 10771, 10783. Ajan "H"nin 24 Aralık tutanağına göre ulusçuların isteği üzerine Ferit Bey "Türk Demokratik" Fırkası'nı kurmak için 17 Ekim'de *İfham*'da Yusuf Akçura, Hüseyin Ragıp (*İfham*'dan), Mehmet Emin (Profesör?), Reşit Saffet, Nafi Atıf (Darülulumda Tedrisat Nazırı) ile toplantı yapmış. Foreign Office 371/4160, 151996. Milli Ahrar Fırkası da Milli Türk Fırkası'nı "Kavmiyet ve cinsiyet esas unvanlarıyla siyasi cemiyetler memnudur" diyen 4. maddeye aykırı bulunuyordu. Çavdar, a.g.e., s. 25 (*İleri*, 24/11/1919).

[477] Çavdar, a.g.e., s. 20 (*İleri*, 2/11/1919).

[478] *Sabah*, 28/11/1335, 10788. Listedeki 16 ismi sınıflandırarak vermek gerekirse: 3 gazeteci (Ahmet İhsan, Lutfi Fikri, *İstiklal*'den Raul Ahmet), 2 bankacı (Osmanlı Bankası İdare Heyeti üyesi Hamit ve İttihat ı Milli Bankası 2. Müdürü Hasan Ferit). 2 hukukçu (Baro Reisi Celalettin Arif ve Ticaret ı

Bu sırada İstanbul-Sivas ilişkilerinde yine bir dalgalanma oldu. İngiliz istihbaratına göre buna yol açan, hükümette Damat Şerif Paşa'yla Cemal Paşa arasındaki yeni (?) bir anlaşmazlıktı. Damat Şerif Paşa'nın gösterdiği ilk tepki, eski Konya Valisi Cemal Bey'in kendisinden habersiz tutuklanmasına karşıymış. Daha sonra 23 Kasım'da bir yanda Damat Şerif Paşa, öbür yanda Ali Rıza ve Cemal Paşa arasında büyük tartışmalar çıkmış. Onun üzerine Ali Rıza, Maarif Nazırı Sait ve Adliye Nazırı Mustafa Nuri Saray'a gitmişler ve istifalarını sunmuşlar. Vahdettin istifaları kabul etmemiş ve göreve devam etmeleri için ısrar etmiş. Daha sonra, 3 Aralık'ta, Cemal Paşa Ali Rıza'ya, istifa ettiği takdirde Kuva-yı Milliye'nin büyük gazabına hedef olacağı uyarısında bulunmuş. Bu olaylar üzerine nezaretine gitmeyen Damat Şerif Paşa, Şûra-yı Devlet Reisi Abdurrahman Şeref'in çabaları sonucunda bu "grevine" son vermiş.[479] İşte Cemal Paşa'nın 24 Kasım'da Mustafa Kemal'e çektiği tel, İstanbul'daki bu fırtınalı gelişmelerin bir sonucu olarak görünüyor. Tel, "Devletin umuru dahiliye ve siyasiyesi kat'iyyen iştirak kabul etmez," diye pek kesin bir

◁ Bahriye Mahkemesi Reisi Yusuf Ziya), 3 hariciyeci (eski Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet, Londra Sefareti eski başkâtibi Reşit Sadi, eski Bern Sefiri Fuat Selim), bir ilmiye mensubu (eski Evkaf Müsteşarı Kemal Atıf). 2 üniversiteli (Darülfünun Hukuk Müderrisi Mişon Ventura ve Tedrisat-ı Aliye Müdür-ü Umumisi Salahattin) ve sınıflanması zor eski Şehremini Hüseyin Kâzım, Prens Sabahattin, Dr. Adnan gibi şahsiyetler. Mişon Ventura'nın aynı zamanda tek gayrimüslim olması dikkati çekiyor. Bunların çoğu seçilecekti. Milli Kongre'nin seçim için verdiği aday listesinde 11 aday vardı. Bu listede kimlerin kaldığını saptayamadım. Çavdar, a.g.e., s. 31 (*İleri*, 19/12/1919).

[479] Foreign Office 371/4161, 163857, 163686, 168147, 165718 (20 Kasım [43], 28 Kasım, 4 Aralık [45], 5 Aralık günlü raporlar). Başka yerde rastlamadığıma göre, doğruysa, Konya Valisi Cemal Bey'in tutukluluğu herhalde uzun sürmemiş olmalıdır. Bir İngiliz raporuna göre Refi Cevat da bir ara Kara Vasıf'ın talebi üzerine Cemal Paşa tarafından tutuklatılmış. Amaç, Ali Fuat aleyhindeki bir yayını önlemekmiş. Foreign Office 371/4160, 157495 (14 Kasım). Fakat bu tutuklama, Gözlüklü (Kör) Emin'in Anadolu Kulübü'ndeki bir toplantı sırasında öldürülmesi üzerine de olabilir. R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 183-5. Kumar oynanan bu kulübü, Refi Cevat, İngiliz Generali Maxwell'in himayesinde, İngilizler hesabına bilgi toplamak için açmış (Mougin raporu). *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 188, s. 30.

ifadeyle başlıyor ve Sivas'ın müdahale edilmediği yolunda ve-regeldiği teminatı yalanlayan birtakım olaylar zikrediliyordu. Bazı memurlar görevleri başına gidemiyor, Menteşe mutasarrıfı (Hilmi Bey) muhakeme edilmek gerekirken yerinde tutuluyor ve murahhas olarak Sivas'a gönderiliyor, Antalya mutasarrıfı yerini terk etmek zorunda bırakılıyor, Aydın vilayetinin Hariciye ve Dahiliye'ye çekmek istediği şifreli tellerinin gönderilmesi Nazilli Kuva-yı Milliye komutanınca yasaklanıyordu. Tel, kabinenin görüşünün bu olduğunu bildiriyor ve "tatminkâr" cevap istiyordu. Mustafa Kemal, uzun cevabında, ileri sürülen noktalara birer birer cevap veriyor ve devlet işlerine iştirak olmayacağını kabul etmekle birlikte, durumun "emsali namesbuk" olduğunu ve ulusal örgütü bilerek bilmeyerek zayıflatacak, ulusal birliği bozacak hiçbir muamelenin milletçe kabul edilemeyeceğini hatırlatıyordu. Sonunda hükümetin Amasya'daki anlaşmada üstüne düşen yükümlülüklerden henüz hiçbirisini yerine getirmediği ve, varsa, engelleyici nedenlerin dahi bildirilmemiş olduğu ileri sürülüyordu.[480]

Sivas ve İstanbul arasında zaman zaman vuku bulan ve bir sağırlar diyaloğunu andıran bu yazışmalar dışında, Mustafa Kemal'in Çürüksulu Mahmut Paşa'ya gönderdiği bir protesto telinden de söz etmek gerekir. Hükümetin kurmuş bulunduğu Sulh Komisyonu üyesi bulunan Çürüksulu'nun *Bosphore* gazetesi ile yaptığı bir mülakat, 31 Ekim günlü *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlandı. Bunda, Ermenilerin fazla taleplerine hak vermeksizin sınırlarda bazı düzeltmelere razı olunacağı ifade ediliyordu. Buna karşılık Mustafa Kemal, Doğu Anadolu hal-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 290-1; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1152-5 (V. 194-5); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 111-2. Cevapta, Antalya mutasarrıfı ile ilgili olarak, onun melaneti yüzünden İtalyanların nihayet Banco di Roma'nın şubesini açtığı, tohumluk dağıtılmadığı, Trablusgarp'ta olduğu gibi, "yirmi sene müddetle, faizle, bedeli karla" İtalyanlarca Müslümanların arazisinin ellerinden alınmakta olduğu bildiriliyordu. Mutasarrıf, Konya Valisi Cemal Bey'in adamıymış. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 31.

kının tepkisini dile getirdikten sonra, Erzurum ve Sivas kongreleri kararıyla milletin, Ermenilere "bir karış toprak bile" terk etmeyeceğini ve hükümet böyle bir şeye boyun eğmek zorunda kaldığı takdirde kendi hukukunu bizzat savunmak azminde bulunduğunu cihana duruymuş olduğunu bildiriyordu.[481] Bu protestonun ilginç olan bir yönü de, Mahmut Paşa'nın Amerikan mandasını "kabili kabul" gören görüşünü söz konusu etmemesiydi. Bundan, Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi'nde ABD mandası dolayısıyla dışa karşı koyduğu belirsiz tavrı sürdürmekte olduğunu çıkarabiliriz.[482]

Bu paragrafa son vermeden önce, seçimlerin gidişi karşısında büyük telaşa kapılan bir örgütten ve onun girişimlerinden söz etmek gerekir. Bu örgüt İngiliz Muhipleri Cemiyeti'dir ve tepkisini Padişah'a ve İngiliz Kralı'na sunduğu birer muhtıra ile açıklanmıştır. Padişah'a 27 Kasım'da sunulan muhtıraya başka vesilelerle temas etmiştim. Damat Ferit'in sadarete getirilmesini dilemekle biten bu uzun metinde seçimlere değinilmekte ve "haydutlardan" kurulu böyle bir meclisin ya açılmaması ya da, açılırsa, dağıtılması gerektiği ileri sürülmektedir.[483] Hatırlanacağı üzere, buna benzer bir düşünceye bir ay kadar önce, Hürriyet ve İtilaf, 30 Ekim muhtırasıyla ifade etmişti.[484]

Cemiyet'in İngiliz Kralı'na hitaben hazırladığı diğer muhtırayı bir heyet getirmiş İngiliz Yüksek Komiserliği'ne.[485] Heyetten iki kişi, Hariciye'den İhsan ile emekli bahriye subayı Enver beyler muhtırayı Ryan'a vermişler.[486] Muhtıranın çeviri-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 307-8; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1155-7 (V. 196).

[482] *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 527-33.

Foreign Office 371/4227, 2547, 92322. Barış Antlaşması'nın tasdiki zarureti hakkındaki görüşe yer verilmekle birlikte, bu konuda bir düşünce ileri sürülmüyordu.

[484] *Sabah*, 31/10/1335, 10760.

Foreign Office 371/4227, 161863.

Enver Bey Erkân-ı Harp Miralayı'ydı. Mougin'e göre Enver Bey Cemiyet'in başkanıymış. İhsan Londra Sefareti müsteşarlığı yapmış. İkisi İngilizlerin casus örgütünün başlarındanmışlar ve 16 Mart işgalinin cereyan ▷

sini 30 Kasım yazısıyla merkeze sunan Webb, Cemiyet'te fikir ayrılıklarının bulunduğunu, bunun da İngiltere'yi en iyi etkileme yöntemleri dolayısıyla çıktığını, örneğin bu son çıkışlarını daha gösterişli bir biçimde yapmanın söz konusu olduğunu bildiriyordu.[487] Muhtırada bu milletin, Kral'ın uyrukları olan milyonlarca Müslümanın kardeşi olduğu, bu talebin yalnız kendisine yapıldığı hatırlatılıyordu. Metin on bir yıldır ulusal ve dinsel âdetlere karşı savaş açan, müminleri "koyun gibi" boğazlayan, yağmalayan, Halife buyruklarına aldırmayan İttihat ve Terakki'den bir şikâyetti. Üç şey isteniyordu. Biri, barışın mümkün olduğu kadar çabuk yapılması ve İngiltere'nin bu ülkenin kalkınmasına yardımcı olmasıydı. İkincisi, ülkenin, İzmir, Adana, Halep, Trakya, İstanbul, Şark vilayetleri dahil, bütünlüğünün korunmasıydı. Üçüncüsü, varlığı insanlığın yüz karası olan, şimdi de ülkeyi isyana sürükleyen, başkentte kanunsuz tutuklamalar yapan, seçimlerde zor kullanan ve idareye sızmakta olan İttihat ve Terakkililerin cezalandırılmasıydı.

12. AZINLIKLARIN DURUMU

İngiliz istihbaratına göre, 4 Ocak 1920'de Meclis-i Vükela toplantısında Ahmet Rıza'nın Çürüksulu Mahmut Paşa'ya yazmış olduğu bir mektup söz konusu edildi. Mektupta, aralık ayında Fransa Başbakanı Clemenceau'nun Londra'ya yaptığı ikinci ziyaretten sonra Ahmet Rıza'nın onunla yaptığı görüşme anlatılıyordu. Fransız Başbakanı Türkiye'nin mütarekeden beri davranışlarının gerektiği gibi olmadığından, ülkeyi savaşa sokanları cezalandırmak lüzumunun anlaşılmadığından şikâyet etmişti. Ona göre Türkiye, Yunanistan ve Ermeniler arasında yapılacak bir anlaşma, Barış Konferansı'nın Türkiye hakkındaki kararını olumlu yönde etki-

◁ edeceğini 48 saat önceden biliyorlarmış. *Ministere des Affaires Etrangères*, c. 188, s. 47.

[487] *İrade-i Milliye*, 15 Ekim günlü haberinde Cemiyet'in ikiye ayrıldığını bildiriyordu. 19/10/1335, 8.

lerdi.[488] Clemenceau'nın bu görüşü, müttefikler arasında çok yaygın olduğu gibi, Türkleri de hayli etkilemiş bulunuyordu. Onun için savaş içinde haşin sayılabilecek bir muamele görmüş bulunan Ermeni ve Rumların gönlünü almak için birçok davranış göze çarpmaktadır. *Mutlakıyete Dönüş*'te de işaret olunduğu üzere, özellikle Damat Ferit'in sadaretinde azınlıkların birtakım memuriyetlere getirildiğini görüyoruz. Birtakım atamalar dolayısıyla Yorgi'nin Adalar, Kozma'nın Finike kaymakamlıklarında bulunduklarını öğreniyoruz.[489] 15. Kolordu Divan-ı Harbi tarafından (Erzurum) casusluktan idama mahkûm edilen Todori oğlu Panayot'un cezasının müebbet küreğe dönüştürüldüğünü görüyoruz.[490] Heyet-i Temsiliye, üç kez azınlıklara karşı bir tavrı olmadığını açıklayan genelge çıkartmak ihtiyacını duymuştur.[491] Başta Süryani-i Kadim Patriği İgnatiyos İlyas Efendi olmak üzere, bu cemaatin 13 ileri gelenine çeşitli rütbelerde nişanlar verilmiştir.[492] Meclis-i Vükela 30 Ekim günlü bir kararında İslam, Ermeni, Rum tehciri gibi "cidden calib-i teessürat" olan, genel ve askeri nakliye vasıtalarının özel menfaate hasrı, "havayic-i zaruriye-i nasıl tazyikle" hesapsız intikâr ve gayri meşru servetler yapanların Türk milletinden ayrı olduklarını gösterecek divan-ı harpler kurulduğundan ama sonuç alınamadığından yakınıyordu. Çare bulmak üzere Harbiye, Adliye, Nafıa nazırları ve Şûra-yı Devlet Reisi'nden oluşacak bir encümen kuruluyordu. İhtimal bu cümleden olmak üzere, üç gün sonra teh-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 1062-3. Jaeschke, bu tarihte (14 Ocak) Vahdettin başkanlığında "asılsız" bir Meclis-i Vükela toplantısından söz ediyor. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV'de o gün yapılan iki toplantı hakkında istihbarat vardır. Biri kabinenin toplantısı olup Padişah'ın başkanlık ettiğinden söz edilmemektedir (s. 1062-4). Diğeri Saray'da o gece yapılan bir toplantı olup, başkanlığını Vahdettin'i temsilen Abdürrahim Efendi yapmış (s. 1065-7). Bu ikincisinde kabineden kimse yokmuş.

Sonradan birincisi azlediliyor (14 Aralık), ikincisi becayişle Elmalı'ya (17 Ocak) veriliyordu. *Takvim-i Vekayi*, 18/12/1335, 20/11/1336, 3726, 3754.

Takvim-i Vekayi, 25/2/1336, 3785.

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, 16, 24, 28 Eylül, s. 5, 8, 10.

Takvim-i Vekayi, 5/2/1336, 3768.

cir davalarının yerinde görülmesi kararı alınıyordu. Daha önce (16 Ekim), tehcir edilenlerin tasfiye edilen mallarının nasıl iade edileceğini düzenleyen iki tasarı Şûra-yı Devlet'e geri gönderilmişti. Bununla ilgili kararname 8 Ocak'ta imzadan çıktı.[493] Şubatta İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi ve Teşkilat-ı Mahsusa reisi Bahaettin Şakir idama, İttihat ve Terakki Elaziz murahhası mesulü Resneli Nazım on beş sene küreğe, Halil Paşa altı ay hapse (ayrıca askerlikten kovuluyordu) mahkûm ediliyorlardı.[494] Yukarıda Vahdettin'in bir arazisini Ermeni yetimhanesine bağışladığını görmüştük. Hükümet de yardıma katılmayı devlet şanının bir gereği saymakla birlikte, mali durumun kötülüğünden ancak ayda bin lira ile katılabileceği için yeriniyordu.

Bu gönül alıcı davranışlar yanında o denli yumuşak sayılamayacak tutumlara da rastlıyoruz. Mesela kabinenin 10 Kasım günlü kararına göre "tehcir ve taktil" ile ilgili bir kovuşturmadan kaçıp Sivas vilayetine sığınan Giresun Belediye Reisi Feridunzade (Topal) Osman Ağa ve 169 arkadaşı hakkında kovuşturmanın tecili kararı alınıyordu. Bunun gibi, 6 Kasım'da Ermenilerin tehcir öncesi suçları hakkındaki kovuşturmanın ertelenmesi kararının kaldırılması kabul ediliyordu. Öte yandan, Ermenilerin Çukurova'da Fransız himayesinde bir Ermeni yoğunluğu sağlamak ve Müslümanlara karşı mücadele etmek üzere o taraflara göçmek istemelerine karşı, Kayse-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 217/506, 516, 484; *Takvim-i Vekayi*, 12/1/1336, 3747. Ali Rıza 11 Ekim'de de Robeck'e yaptığı ziyarette tehcir, taktil ve ihtikar suçlarının cezalandırılması için başlanan kovuşturmaların sonuçlandırılacağı, böylece Türkiye'nin lekelenmiş namusunun temizleneceği yolunda teminat verdi. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 811-2. Ryan, 12 Aralık'ta Sadrazam'la yaptığı görüşmede, İngiliz çıkarları söz konusu olduğunda çabuk netice aldıklarını, oysa azınlıklarla ilgili konularda öyle olmadığından şikâyet etti. Oysa bu gibi durumlarda, gerekirse, askeri yoldan netice almak hiç de zor değildi. Ryan, örnek olarak, Haydarpaşa'da bulunan Ermeni mültecilerine yer tahsis edilmemesi, Gelibolu'da yıkılmış köylerin imarı için askeri malzeme verilmemesi, emval-i metrukenin iadesi komisyonlarının tıkanıp kalması, bu malların iadesi hususunda mevzuatın bir türlü çıkmaması gibi örnekler veriyordu. Foreign Office 371/4141, 2638.

[494] *Takvim-i Vekayi*, 24/2/1336, 3784.

ri Mutasarrıflığı, İslam ahalinin bir arzusu olarak bunların "men-i hicretini" istiyordu. Meclis-i Vükela 26 Ekim kararında böyle bir yasağı uygun bulduğu gibi, İzmir tarafına gitmelerini de yasaklıyordu.[495] Fakat Defrance'ın bildirdiğine göre, patriklerin ve dinsel önderlerin çağrılarına rağmen, Anadolu'daki Hıristiyanlar kitle halinde bir göçe zaten pek eğilimli değillerdi.[496]

Bu aylarda Hıristiyanların hallerinden memnun olduklarını gösteren bir hayli bilgi vardır. *İrade-i Milliye*'nin haberine göre İstanbul Rumları arasında anlaşmazlık çıkmış ve bir kısmı eski imtiyazlarının genişletilmesi şartıyla hükümetle anlaşmak taraftarıymış. Aynı gazete, bir diğer yazısında, Türklerle Ermenilerin tarih boyunca sevgi ilişkileri içinde komşuluk ettiklerini, şimdi Maraş'ta yeniden anlaşmanın "ilk hatveleri" atılırken, 30 Mart'ta Sivas Numune Mektebi'nde Türk ve Ermeni unsurlarının "münevver kısımlarının" toplanarak, anlaşmak için konuşma ve görüşmeler yaptıklarını bildiriyordu.[497] Fransız görevlisi Laporte, kasımda Konya'ya yaptığı bir geziden sonra, Hıristiyanların güvenliklerinin ancak Yunan işgalinin sınırlarında şüpheli olduğunu, ulusçu hareketin bu konuda çok titiz davrandığını ve Hıristiyanların yalnızca olum-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 217/531, 566 (6 Kasım), 503, 537. 15 Ocak kararında İtilaf Devletleri'nin bu konudaki şikâyetine karşılık, ısrar kararı alınıyordu (218/15). Foreign Office 371/4156, 165711. Fakat Heyet-i Temsiliye, sekiz Ermeni yetiminin Ankara'dan Kilikya'ya nakilleri "lüzumunu" Cemal Paşa'ya bildirmiştir (31 Ekim). B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 40.

[496] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 203 (12 Aralık). Capitaine Capdevielle'in 19 Ağustos raporuna göre Bursa'daki Gregoryen ve Katolik Ermeniler birbirlerini fazla sevmiyorlarmış. Katolikler, Gregoryen istibdadı Türklerinkinden müthiş olur korkusuyla, kurulacak bir Ermenistan'a gitmek istemiyorlarmış. Savaşta Katolik Ermeniler tehcir edilmemişler. *Ministère des Affaires Etrangères*, s. 90, s. 98-9.

[497] *İrade-i Milliye*, 1/12/1335, 1/4/1336, 14, 34. 10 Kasım günlü gazetede rahiplerce hükümete çekilmiş, memnuniyet beyan eden bir telden, ayrıca Hıristiyan bir belediye reisinin ve Ürgüp'ten iki muhtarın buna benzer görüşlerinden söz ediliyordu. De Robeck'e göre, bu gibi ifadeler Osmanlı makamlarınca zorla veya baskıyla elde ediliyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 897.

suz Barış Konferansı kararları açıklandığı takdirde gösterilecek tepkilerden çekindiklerini bildiriyordu.[498]

17 Ekim 1919 günü Ermeni Patriği ve Rum Patrik Vekili birlikte Yüksek Komiserlikleri ziyaret ederek, Türkiye'de ulusal hareketin başarısının ve kurulan yeni hükümetin Hıristiyanlar için büyük bir tehlike teşkil ettiğini ve durumu İttihat ve Terakki'nin yeniden iktidar olması biçiminde değerlendirdiklerini, belki de istifa edip cemaatlerini o denli umut bağladıkları İtilaf'a emanet edebileceklerini bildirdiler. Olayı merkeze bildiren de Robeck, iki din adamının davranışını "emsali görülmemiş" diye niteliyordu. Osmanlı uyruğu olan patriklerin hükümetlerini yabancı elçiliklere şikâyet etmeleri gerçekten "olacak" şeylerden değildi ve temsil ettikleri cemaatlerin Osmanlı ülkesinden ayrılmak ümit ve beklentilerini yansıtıyordu.[499] Başvuru, uluorta yapıldığı için, İstanbul basınına da yansıdı. Bu davranışı hem "gemileri yakmak," hem de Türkiye'ye hayli ağır bir tahrik olarak yorumlayabiliriz. Herhalde pek akıllıca bir davranış değildi. "Yüksek" siyaset yapmaktan çok, gündelik yaşantılarını sürdürmek durumunda olan taşradaki Hıristiyan cemaatler, gördüğümüz üzere, bazen zorlama da olsa,

[498] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 211, s. 172 (13 Kasım). Buna karşılık 30 Ağustos'ta Albay Brémond, Kayseri'de bulunan 4 bin Rum ve 1.600 Ermeninin oradan ayrılamadıklarını, Kuva-yı Milliye'nin elinde olduklarını ve orayı Avrupa askeri işgal etmezse durumlarının nazik olabileceğini söylüyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 90, s. 100. Anadolu'yu baştan başa kat eden Harbord'un, gezinin sonunda yazdığı ilk rapor tehcir edilen Ermenilerin yavaş yavaş yerlerine dönmekte oldukları ve hiçbir şikâyet ve endişeleri bulunmadığı, yeni bir kırımın olamayacağı merkezindeydi. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 817-8.

[499] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 827-8; Foreign Office 371/4160, 146634, 371/4159, 143405. Başka bir belgeden anladığımıza göre, İttihat Devletleri Ermenilere özel himaye kâğıtları veriyorlarmış. Fransızlar ve İtalyanlar bu kâğıdı ücret mukabili verirken, İngilizler para almıyorlarmış. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 833. *The Times* muhabirinin bir haberine göre (27 Ekim), Sivas'ta Ermeniler Mustafa Kemal'e bombalı bir saldırıda bulunmuşlar. Muhabir, kimsenin canının yanmamış olmasından olayın mürettep olduğu sonucunu çıkarıyor ve Ermeni kırımlarının hep bu cins haberlerden sonra yapıldığını hatırlatıyor. *The Times*, 4/11/1919.

yalanlama telleri göndermek durumunda kaldılar.[500] Tahrik edici diğer bir davranış, Aydın vilayetinde terhis olan Osmanlı Rum askerlerinin Yunan ordusuna asker alınmalarıydı.[501]

Hıristiyanların Osmanlı camiasından ayrılma iradesini açıkça ortaya koyan diğer bir davranışları, seçimleri boykot etmeleri olmuştur. Hürriyet ve İtilaf, ortamı elverişli gördüğü takdirde seçimlere girmek isterken, Hıristiyanların bu konuda hiçbir tereddütleri olmamıştır. Bu, hem kendilerini Osmanlı saymadıklarını belirtmeye, hem de belki seçimlerin meşrutiyetine gölge düşürmeye yarıyordu. Patrikhanelerin seçimlere katılmama kararı bilindiği halde, Milli Kongre onları nispi temsil esasları dairesinde çalışmalara katılmaya çağırdı. Fakat gerek Çiftçiler Fırkası, gerekse Sulh ve Selamet Fırkası'nın ileri gelenlerinden Mustafa Arif Bey, bu konuda ısrarı gereksiz ya da yersiz gördüler.[502] Nitekim patrikhaneler hiçbir cevap vermedikleri için, Milli Kongre 25 Ekim'de Müslüman olmayanlara hitaben, onlara seçimin milli ve içtimai bir görev olduğunu hatırlatan bir beyanname çıkartma kararı aldı.[503] Yahudilere gelince, Hahamhane'de daha ön-

[500] *Sabah*, 19, 21, 26/10/1335, 10748, 10750, 10755. Bazı kaynaklar, kış dolayısıyla Hıristiyanların büyük sıkıntılar çekeceklerini belirtiyorlardı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 917-8; *The Times*, 2/12/1919. Hükümetin bir tebliğine göre, son bir yılda tehcir edilen Ermeni ve Rumlardan 335 bin tanesi devlet tarafından yerlerine iskân edilmişler ve bunun için 50 bin lira harcanmış. *Orient News*, 11/3/1920, 228. Rumelikavağı'nda bu iskân evi yıkılan Hıristiyanları, Müslümanların evlerine yerleştirilip Müslümanları kapı dışarı etmek suretiyle gerçekleştirilmişti. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 217/602 (15 Aralık).

Foreign Office 371/4156, 165711 (Yüksek Komiserler 27 Kasım toplantısı). Terhis olunanlarla Yunanlıların İstanbul'da bir ihtilal teşebbüsleri de olmuş. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 63 (24 Kasım).

Sabah, 13, 14/10/1335, 10742-3. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa gayrimüslimlerin kesin bir karar aldıklarını sanmadığını söyleyerek işi tevil etmeye çalışıyordu. *Sabah*, 17/10/1335, 10746. Milli Kongre'nin Rum, Ermeni, Ermeni Katolik patriklerine ve Hahambaşılığa, katılmaları için diğer bir mektubu: *Sabah*, 23/10/1335, 10752.

Sabah, 26/10/1335, 10755. Çiftçiler Derneği bu girişimin de karşısındaydı. Kürdistan Teali Cemiyeti de Hürriyet ve İtilaf'ın ardından seçime katılmama kararı almıştır. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 430.

ce feshedilmiş olan Meclis-i Cismani, İttihat ve Terakki'nin yakını sayılan Emanuel Karasu'yu İstanbul adayı ilan etmekle adeta rezalet çıkarmış oldu. Buna karşı Musevi Milli İntihap Komitesi kuruldu ve Hukuk Fakültesi'nden Mişon'u İstanbul'dan, yine Darülfünun'dan Avram Galanti'yi İzmir'den aday gösterdi. Fakat Hahambaşı Vekili İzak Azyel, seçime karışmalarının caiz olmadığını söyleyerek, adeta Hıristiyan cemaatlerin safında yerini aldı.[504] Paris'te bulunan Hahambaşı'nın seçimlere katılmaktan yana oluşu ise Yahudi cemaatinin bu konuda bölünmüşlüğünü gösteriyordu. Nitekim İstanbul'dan Hukuk Profesörü Mişon Ventura mebus seçilmiştir.[505] Fakat Hıristiyanların bulunmaması, Avrupa kamuoyunda yaratacağı etkiler bakımından çok sakıncalı bulunuyordu. Bu düşünceden hareketle Niğde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi, seçime katılmasalar dahi, Hıristiyan bir mebus seçtirilmesini önerdiğinde, Heyet-i Temsiliye bunun ve "bilhassa" kendi taraflarından böyle bir öneride bulunulmasının münasip olmayacağını bildirdi.[506] Gerçekten de bu, laubali bir davranış olurdu ama Hıristiyansız bir meclisin sakıncaları da ortadaydı. Nitekim, taşrada seçimlerin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin zaferiyle sonuçlanacağının belli olmasının burukluğu ile dolu Lutfi Fikri, "Hıristiyansız Meclis-i Mebusan" başlıklı başyazısında "Fakat böyle Hıristiyan Osmanlıların intihabatına iştirak etmedikleri bir Meclis-i Me-

[504] *Sabah*, 16, 22, 24, 26, 28/10/1335, 10745, 10751, 10753, 10755, 10757. Karasu'nun aday gösterilmesine Adliye Nezareti de tepki gösterip, Meclis-i Cismani'nin yeniden seçilmesi gerektiğini bildirdi.

[505] Foreign Office 371/4161, 174127 (3 Ocak); M. Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 299. Çavdar, 17 ve 27 Kasım'da *İleri*'de çıkan Nahum Efendi'nin iki demecine değiniyor.

[506] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 25 (22 Ekim). Labonne'un 31 Ekim raporuna göre, kendilerinden aday olmasa da taşrada Hıristiyanlar oy kullanma zorunluluğunu duyuyorlarmış. *Ministere des Affaires Etrangeres*, c. 91, s. 124-7. *Albayrak* dengeli bir yaklaşım taraftarıydı: ekalliyetlerin hakkına hürmet edelim derken muvazene i içtimaiyeyi ve bu suretle ekalliyetlerin de ekseriyetler gibi saadet ve sükununu ihlal edecek gayri tabii vaziyetler ihdasına meydan verilmemelidir. 25/12/1335, 55

busan, haliyle uzun müddet yaşayamaz ve esasen yaşamamalıdır" diye yazıyordu.[507]

13. ARALIK VE OCAĞIN İLK YARISINDA İÇ SİYASET GELİŞMELERİ

23. Heyet-i Temsiliye Ankara'ya Taşınıyor (27 Aralık): Seçimlerin sonuçlanmaya başlaması ve böylece Meclis-i Mebusan'ın toplantı tarihinin yaklaşması üzerine Mustafa Kemal ve arkadaşları daha batıya gitme kararını aldılar. Heyet-i Temsiliye Sivas'taydı, çünkü Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kuran kongre bu şehirde yapılmıştı. Kongrenin burada yapılacağı haziran ayında Amasya Toplantısı'nda kararlaştırılmıştı. Amasya Tamimi'nde de belirtildiği üzere, Sivas, "Anadolu'nun bilvücuh en emin mahalli" olarak tercih edilmişti. Buna, murahhasların kolay gelebilmesi bakımından Anadolu'nun az çok orta yerinde bulunması mülahazasını da ekleyebiliriz. Gerçi Sivas'tan daha orta yerde bulunan yerler yok değildi ama, Damat Ferit iktidardayken Anadolu'nun ortasının biraz olsun doğusunda bulunmakta yarar vardı, zira Doğu'da en kuvvetli askeri birim, 15. Kolordu vardı. Damat Ferit devrildikten ve seçimler yapıldıktan sonra, İstanbul'da toplanacak olan Meclis'e yakın olmak, Meclis'i ve mebusları etkileyebilmek önem kazanıyordu. Nitekim daha henüz Damat Ferit'in çekildiği haberi gelmeden, hükümete karşı mücadelenin başarıya ulaşmak üzere olduğu anlaşıldığında, Mustafa Kemal Heyet-i Temsiliye karargâhını Ankara'ya "ve daha garbe" nakletmeyi düşündüklerini Kâzım Karabekir'e bildiriyor ve mütalaasını soruyordu. Buna Kâzım Karabekir olumsuz tepki gösterdi ve Heyet-i Temsiliye'nin değil Ankara'nın, Sivas'ın dahi batısına gitmesini sakıncalı buldu. Ona göre böyle bir şey Doğu illerinin örgütsüzlüğüne yol

Sabah, 21/11/1335, 10781. İhtimal, Hıristiyan boykotunun biçimsizliğini biraz olsun gidermek amacıyla Ali Rıza, ayrıntıya girmeden, azınlık prensiplerini tespit etmekte olduğunu açıkladı. *Sabah*, 19/12/1335, 10809.

açacak ve ayrıca demokratik-ulusçu hareketin düşmanlarınca –nedense– bir çetecilik davranışı olarak yorumlanacaktı.[508] Atatürk'ün de işaret ettiği üzere, bu gerekçeler (hele ikincisi) fazla kuvvetli görülmemektedir.[509] İhtimal batıya gidiş Heyet-i Temsiliye'nin 15. Kolordu'nun nüfuz alanının biraz daha dışına kayması anlamına geleceği için de Kâzım Karabekir tedirgin olmuş olabilir. O, *Nutuk*'taki eleştirilerin haksız ve o görüşünün ekim ayma ait olduğunu, kasımdaki komutanlar toplantısında Heyet-i Temsiliye'nin batıya gitmesinin oybirliğiyle kararlaştırıldığını hatırlatıyor. Gerçekten, 18 Kasım günlü toplantıda, İstanbul'a gitmeden önce mebusların Eskişehir'e bağlı Seyitgazi'de toplanmaları, Heyet-i Temsiliye merkezinin de burası olması kararlaştırıldı.[510]

Eskişehir'de toplanılması kabul edilmedi, zira orada bir İngiliz birliği vardı ve güvenlik açısından bu sakıncalı görüldü. Ali Fuat, Seyitgazi'yi güvenlik ve gitme kolaylığı açısından Söğüt'ten daha uygun buluyordu. Aynı nedenle Bursa da benimsenmedi.[511] Fakat neticede Ankara'nın batısına gidilmedi. Bunun üzerinde duralım. Önce, neden acaba Ankara tercih ediliyordu? Mazhar Müfit, Ankaralıların "tamamen" Kuva-yı Milliye taraftarı olduklarını bildiklerini yazıyor.[512] Gerçekten, Sivas Kongresi'ne karşı Ali Galip - Muhittin Paşa komplosu daha ortaya çıkmadan, Kongre'nin Kurban Bayramı'nı kutlamak için Padişah'a gönderdiği telgrafın, Padişah'la doğrudan haberleşilemez diye İstanbul tarafından kabul edilmemesi üzerine (5 Eylül 1919), Ankaralılar, başta Ankara Müftüsü Rifat Hoca ve Defterdar Yahya Galip olmak üzere, İstan-

[508] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 331-3.

[509] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 333-6.

U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 57. Her heyet-i merkeziye, seçilen mebuslardan bir tanesini murahhas yapacak ve o gelecekti Seyitgazi'ye.

[511] U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 49-51. *Akşam*, Heyet-i Temsiliye'nin Eskişehir'e taşınacağını yazıyordu. 22/12/1338, 4/50.

[512] Kansu, a.g.e., s. 489. Ayrıca bkz. Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler* (Ankara, Kültür ve T.B.Y., 1988), 66-78. Sakallı, Ankaralıların Heyet-i Temsiliye'ye yapmış oldukları önemli para yardımlarını zikretmektedir (s. 72-3).

bul hükümetini ve onun valisi Muhittin Paşa'yı tanımadıklarını açıkladılar. Erdeha'nın bu anlatışına bakılırsa, Sivas Kongresi Damat Ferit hükümetiyle bağları koparmadan, Ali Galip komplosu Ankara'da duyulmadan önce Ankara isyan bayrağını açmış bulunuyordu.[513] Yahya Galip vali vekilliğini üstlendi.

29 Eylül'de Ankara'da bir miting yapıldı. Mitingten sonra "milli bir alay" kurulmasına teşebbüs olundu ve Müftü Rıfat Hoca alayın fahri komutanlık ve sancaktarlığını, Hacı Atıf Efendi müftülüğünü, Hacıbayram hatibi Hafız Mehmet Efendi 1. tabur imamlığını üstlendiler. Bu olayı memlekete duyuran 1 Ekim 1919 günlü tel genelgeye göre, eşraftan Kütükçüzade Hacı, Kınacızade Mehmet, belediye üyelerinden Emin ve Tomikalezade (?) Naşit efendiler gönüllü nefer yazılmışlar ve "millet, eşrafı memleket ve ihtiyat mütekait zabitan" ile hükümet memurlarının çoğu yazılmak için başvuruyorlarmış. Mülhakattan gelen tellerden, orada da buna benzer bir örgütlenme içinde bulunulduğu anlaşılıyordu.[514] I. Meşrutiyet'te önce Selanik'te kurulan Asakir-i Milliye teşkilatının ya da "Millet Askeri"nin ihtilalci anlamlara büründüğü, Sultan Hamit'in bundan kuşkulanıp bu örgütlenmeye son vermiş olduğu ve Hareket Ordusu örneği hatırlanırsa, Ankaralıların milli alayının devrimci anlamı daha iyi kavranmış olur.[515]

Daha sonra Ali Rıza hükümeti, gördüğümüz üzere, eski Bitlis Valisi Ziya Paşa'yı atayınca, Rıfat Hoca ile Ankara Belediye Reisi Kütükçüzade Ali Bey hükümete yeni valiyi kabul etmeyeceklerini bildirdiler. Ziya Paşa'ya da, geldiği takdirde

5 Eylül günü, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Ali Galip komplosunu haber almaları, Damat Ferit'e başkaldırmaları iki gün sonradır.

[514] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 345.

Danişmend, a.g.e., s. 297-8. Atatürk'ün babası Ali Efendi Selanik Asakir-i Milliye Taburu'nda mülazım-ı evvel idi. İhsan Sungu, "Atatürk'ün Babası Ali Efendi ve Mensup Olduğu Selanik Asakiri Milliye Taburu," *Belleten*, III, sayı 10, 1/4/1939. Sungu, başta İstanbul, başka yerlerin de bu hususta Selanik'i örnek almalarını yazıyor. Bunlar arasında Ankara'nın bulunup bulunmadığı meraka değer.

Muhittin Paşa gibi tutuklanacağı söylendi. Bu sert tutum karşısında Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye adeta müşkül mevkide kaldılar, İstanbul'la ilişkiler kötüleşmeye yüz tuttu.[516] Zira Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti hükümetle Amasya'da anlaşmıştı, Ziya Paşa'nın ise Bitlis'e Damat Ferit tarafından atanmış olmak dışında hiçbir kusuru yoktu.[517] Andığımız iki olayda da, Ankaralıların Mustafa Kemal ve arkadaşlarından daha erken ve daha köktenci davranabildikleri göze çarpmaktadır.

Ankara'nın bu tavrını belki tarihinden gelen açıklamalarla aydınlatmak mümkün olabilir. Mesela, ticaretçi ve sanayici Ahi geleneğinin adeta cumhuriyetçi, bağımsız, özgür havasından, Osmanlı merkezi feodalitesine karşı oluşagelmiş tepkilerden söz edilebilir. Bu açıklamaya eklenebilecek daha yakın tarihten bir izah, Ankara'nın I. Cihan Savaşı sırasındaki iktisadi gelişmesi olabilir. Gerçekten Koç'un anlattığına göre, savaş sırasında denizyolu kullanılmaz hale gelip de Karadeniz ticareti aksayınca bütün bölgenin ticareti Ankara üzerinden yapılır oldu. Artık mallar İstanbul ile Ankara arasında demiryolu ile, Ankara ve Samsun, Trabzon arasında arabayla veya hayvan sırtında taşınıyordu. Bu gelişmeler Ankara'ya büyük bir canlanma getirdi. Yine Koç, bu yıllarda vagon sağlamanın zorluklarını anlatmaktadır. Bunun için Ankaralı tüccarların İttihat ve Terakki ile iyi geçinmek yolunu seçtiklerini tahmin edebiliriz. Nitekim Koç, Ankara'da İttihatçıların kurdukları Milli Ticaret Şirketi ile iş yapar, sonradan da şirketin ortaklarından birine damat olur.[518] Ankara'da hayli kalabalık olan İttihatçılardan 200 kadarı, İngilizlerin talebi üzerine Muhittin Paşa vali iken tutuklanmış-

Erdeha, a.g.e., s. 246-50. Erdeha, Yahya Galip'in defterdar olarak ticaret erbabı ile, tarikata bağlı kişi olarak da din çevreleriyle iyi ilişkiler içinde bulunduğuna işaret ediyor.

[517] Erdeha, a.g.e., s. 163.

Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem* (İstanbul, Apa Ofset Basımevi, 1974), s. 23-5. Ama 1917 yılında Ankara'nın büyük bir yangın geçirdiği anlaşılıyor. Erdeha, a.g.e., s. 231.

lardı. Yahya Galip'in vali vekili olması üzerine bunlar salıverildiler.[519]

Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'yı tercih etmesinde Sivas'a göre İstanbul'a daha yakın olmasının, demiryolu bağlantısının payı şüphesiz vardı.[520] Ama bu mantığa göre Konya veya Eskişehir de uygun sayılabilirdi. Belki Ankara'da Mustafa Kemal'in yakın ülkü arkadaşı Ali Fuat'ın komuta ettiği 20. Kolordu'nun karargâhının bulunması bir tercih sebebiydi. Ne var ki, Konya'da da Refet Bey'in az çok etkisi altında bir Kolordu vardı. Öyle görünüyor ki, Ankara'nın esas tercih nedenini Ankara halkının ta başından beri milli mücadeleden yana koyduğu cesur ve tavizsiz tutumda aramak yerinde olacaktır. Hatta görülüyor ki, 20 Kolordu'nun Konya Ereğlisi'nden Ankara'ya intikal ettirilmesinde bu gerekçe de göz önünde bulundurulmuştur.[521] Ankaralılar, dar imkânlara rağmen Heyet-i Temsiliye'ye hazırladıkları muhteşem bir karşılama töreniyle (27 Aralık) duygularını açıkça dile getirdiler.[522]

18 Aralık 1919'da Sivas'tan hareket eden Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Ankara'ya gelirken anlamlı bir davranışları, Hacıbektaş'a uğramak olmuştu (22-3 Aralık). Orada Çelebi Cemalettin Efendi ile Hacıbektaş dede postu vekili Niya-

[519] Kansu, a.g.e., s. 488-9; Erdeha, a.g.e., s. 247. Kansu, Ankara'da Hürriyet ve İtilafîların da bulunduğundan reislerinin Cabir Paşa olduğundan bahsediyor.

[520] Mütareke sırasında Ankara-Haydarpaşa hattında ulaşıma ara verilmişti. Meclis-i Vükela'nın 20 Kasım günlü kararına göre bu hattın çalışmasına engel olacak hallere meydan verilmemesi için gereken tedbirler alındığından, hattın işletmeye açılması için Hariciye girişimde bulunacaktı. Bu hat çalışıyor olmasaydı herhalde Heyet-i Temsiliye, Ankara'ya taşınmak hususunda tereddüt edebilirdi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 217, 541.

Esasında Ankara, 20. Kolordu'nun hazardaki merkeziydi. Ama milli mücadele ile ilgili gerekçelerin de intikalde payı olduğu anlaşılıyor. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 40, 48-9.

Kansu, a.g.e., s. 497-501. Defrence, 2 Ocak'ta Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'da "az heyecanla" karşılandığını bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 1. 14 Ocak günlü İngiliz raporu ise Heyet-i Temsiliye'nin Eskişehir'e geldiğini haber veriyordu. Foreign Office 371/4162, 174171. Bunlar, İngiliz ve Fransız istihbaratının ne denli zayıf olabileceğini apaçık ortaya koyuyor.

zi Salih Baba ziyaret edildi. Kansu, Anadolu'daki milyonlarca Alevinin Çelebi'ye bağlı olduklarını, bu bakımdan onu kazanmanın önemini belirtiyor. Yine Kansu'ya göre Mustafa Kemal'le görüşmelerinde Çelebi cumhuriyetçi olduğunu ihsas etmiş, fakat Mustafa Kemal renk vermemiş. Çelebi daha sonra TBMM'ye mebus ve hatta Meclis Reis Vekili de olacaktı.[523] Çelebi'nin önemi şundan belli ki, Heyet-i Temsiliye'den önce Muhittin Paşa, onu Damat Ferit hükümetine kazanmak için Kırşehir'e gitmiş ve para dahil, elinden gelen imkânları kullanmış, fakat başarılı olamamıştı.[524] Cumhuriyetçi idiyse Çelebi'nin ona kanması beklenemezdi.

Kansu, a.g.e., s. 492-4. Yazar, "icabı hal bunu yaptırmış olsa gerektir" diyor. Salih Baba, Çelebi'den daha "hür fikirli, çok ileri" bir kimseymiş. Çelebi ile Baba arasında mal mülke ilişkin bir anlaşmazlık varmış ve Mustafa Kemal ile arkadaşları bunu da bir ölçüde çözmüşler.

[524] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 157; Erdeha, a.g.e., s. 243-4. Ali Fuat, Hacim Muhittin'in bu girişimlerini izlemek üzere Topçu Miralayı Osman'ı görevlendirmiş.

1921'de Çorum Mutasarrıfı bulunan Cemal Bardakçı *Alevilik-Ahilik Bektaşilik* kitabında Atatürk'ün Çelebi Cemalettin Efendi ile Hacıbektaş'ta görüştüklerinden hiç bahsetmiyor. Tersine, Alevilerin milli hükümetçe kırılacaklarına dair propaganda yaptığını, Alevilerin huzursuz olduğunu, bu yüzden kendisinin Çelebi'yi ziyaret etmek zorunluluğunu duyduğunu anlatıyor (s. 3). Ayrıca Erzurum'dan Ankara'ya gelirken Hacıbektaş'ta bir gece kalan TBMM 2. Reisi Celalettin Arif'i kabul etmediğini, kendisini de bin bir zorlukla kabul ettiğini yazıyor (s. 9-11 vd.) Hatta Çelebi'nin Atatürk'e tel çekmek konusunda ne denli çekindiğini (s. 25), ve Bardakçı'nın uzun konuşmaları sayesinde nasıl onun milli davaya bağlandığını öğreniyoruz (s. 46 vd.). C. Bardakçı, *Alevilik-Ahilik Bektaşilik* (Ankara, 1970). Fakat Çelebi'nin 1. TBMM'de mebus bulunduğu düşünülürse Bardakçı'nın söylediklerinin abartma olabileceği ihtimali akla geliyor. Mustafa Kemal'in Çelebi'yi ziyaret ettiği, Kansu dışında, Z. Oranlı, *Atatürk'ün Yayımlanmamış Anıları* ve E.B. Şapolyo, *Kemal Atatürk* eserlerine dayanan Gologlu (M. Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 5) ve Sırrı Kardeş, *Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Kırşehir*'de eserine dayanan Kocatürk (s. 93) tarafından da doğrulanmaktadır. *Nutuk*'ta Hacıbektaş ziyaretinden söz edilmemekte, yalnız Ankara'ya varıldığında Hacı Musa Bey ile Çelebi'ye 2 Ocak'ta gönderilen bir "tebliğ" anılmakta, metnin bir bölümü verilmektedir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 332-3. Bu ihmali siyasal nedenlere bağlayabiliriz. Cebesoy, 11 Aralık gecesi Hacıbektaş'ta misafir kaldığını, çok ikram gördüğünü ve Çelebi'den ulusal hareket için destek vaadi aldığını yazmaktadır. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 263.

Mustafa Kemal'in Ankara'ya geldikten sonra yaptığı bazı girişimler zikre değer. Bir tanesi, sonradan *Ulus* olacak olan *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin kurulması oldu. *İrade-i Milliye*'nin imtiyaz sahibi, gazetesinin Ankara'ya nakledilmesini kabul etmediği için, sahibi ve mesul müdürü Recep Zühtü olan bu yeni gazete kuruldu.[525] İlk sayısı 1 Ocak 1920 günü çıkan gazete, mesleğini, "Milletin iradesini hâkim kılmaktır" diye ilan ediyordu.[526] Mustafa Kemal'in diğer bir girişimi, arkadaşlarıyla birlikte kaldığı Ziraat Mektebi'nde Ankaralılara –herhalde ileri gelenlerine olacak– "saatlerce" süren uzun bir konferans verip mütarekeden beri olup bitenleri anlatması oldu.[527]

Konuşmanın ana çizgileri şöyle özetlenebilir. İtilaf Devletleri iki defa sözlerinden dönmüş bulunuyorlardı: Wilson'un 14 madde içinde Türkiye'yi ilgilendiren 12. maddeden, ve Mondros Mütarekesi hükümlerinden. Buna karşılık hükümet İstanbul'un, Antalya'nın, Kilikya'nın haksız işgalini protesto dahi etmemişti. İkinci olarak barış yapmadığımız bir milletten jandarma komutanı atamıştı (Fransız Albay Foulon). Üçüncüsü, kömür tedarik edememek yüzünden İstanbul'un tramvaylarını, su idaresini ve bütün demiryollarını İtilaf Devletleri'nin yönetimine vermişlerdi. Hatta Damat Ferit son zamanlarda Babıâli'nin muhafazasını dahi yabancılara bırakmıştı (bunun nasıl olduğu açıklanmıyor). Öte yandan Tevfik Paşa ülkenin bir bölümünü Ermenistan'a katmakta, Damat Ferit ise Doğu'da geniş bir Ermenistan'ın özerkliğinde sakınca görmemekte, üstelik Toroslar'ın güneyinde Türkçe konuşulduğundan habersiz görünmekteydi. Mustafa Kemal'e göre mütareke çizgisi Türkiye'nin sınırı olmalıydı. Yani Antakya - Cerablus Köprüsü - Fırat - Deyrzor çizgisini izlemeli, Musul, Kerkük ve Süleymaniye'yi ihtiva etmeliydi. Fakat, asırlardan be-

Kansu, a.g.e., s. 503-4.

Gazetenin 2. sayısı 14 Ocak'ta çıktı. *İrade-i Milliye*'nin ilk sayıları arasında bu denli uzun bir zaman aralığı yoktu.

Kansu, a.g.e., s. 502-3; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 357-8; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1178-90 (V. 220).

ri vatandaşlarımız olan ve Suriye, Irak, Yemen ve Şark'ta bağımsızlık için "sarfı mesai" eden dindaşlarımız ve kardeşlerimizin bağımsızlığa kavuşmaları büyük bahtiyarlık olurdu. Yabancılar, Türk milleti hakkında, gayrimüslimleri adalet ve eşitlikle yönetemez ve kabiliyetsiz olduğu için her yeri "harabezara" çevirir, diye doğru olmayan iddialarda bulunuyorlardı. ("Memleketimizde yaşayan anasırı gayrimüslimenin başına ne gelmiş ise, kendilerinin ecnebi entrikalarına kapılarak ve imtiyazlarını suiistimal ederek sureti vahşiyanede takip ettikleri iftirak siyaseti neticesidir.") İzmir'in işgali üzerine millet "mütenebbih" olmuş ve örgütlenip Damat Ferit hükümetini yıkarak Mebusan Meclisi'nin toplanmasını sağlamıştı. Bu örgütlenme karşısında Avrupa, hakkımızda aldıkları "imha ve idam" kararının pek yanlış olduğunu anlamış bulunuyordu.

Bu sırada önemli bir sorun da, mebusların İstanbul'a gelmezden önce Ankara'da toplanmalarını önlemek için İstanbul'un bir "manevraya" girişmesiydi.

Heyet-i Temsiliye, Sivas'tan hareketinden bir gün önce gönderdiği bir tamim ile (17 Aralık 1919) yakında İstanbul'a yakın bir yere gideceğini açıkladı. Görülüyor ki, gidiş tarihini ve gidilecek yeri gizli tutmak gibi bir tedbire başvurmaktan geri kalınmıyordu. Tamimde, Heyet-i Temsiliye'nin milli bağımsızlık ve mülki tamamiyeti sağlamak için başvurulacak çareleri Mebusan'ın toplantısından önce görüşmek zorunda olduğu, bunun için her livadan seçilen mebusların Cemiyet heyet-i merkeziye veya heyet-i idareleriyle toplanıp bir mebusu Heyet-i Temsiliye'ye üye seçmeleri bildiriliyordu. Heyet-i Temsiliye'ye katılacak mebuslar bir-iki günlük kısa bir görüşmeden sonra İstanbul'a gideceklerdi.[528] Heyet-i Temsiliye, Ankara'ya ulaştığı gün, buraya gelip burasını merkez yaptığını her tarafa açıkladı. İki gün sonra da, 29 Aralık genelgesiyle, Ankara-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 336-7; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1166-7 (V. 213). 22 Aralık günlü *İrade-i Milliye* de Heyet-i Temsiliye'nin iki gün önce ayrıldığını bildirirken, nereye gittiklerini açıklamıyordu. Gazete Ankara'ya varıldığını 29 Aralık sayısında haber verdi.

Eskişehir hattının işlemekte olması dolayısıyla Heyet-i Temsiliye üyesi seçilenlerin 5 Ocak'tan itibaren Ankara'ya gelmeleri, ayrıca üye olmayanlardan da "mümkün olduğu kadar fazla miktarda" mebusun da görüşmelere katılmaları istendi.[529]

Ne var ki, bazı mebuslar, Aydın Mebusu Hüseyin Kâzım ve Dahiliye Nezareti tarafından ayrı ayrı, en seri vasıta ile İstanbul'a gitmeleri lüzumunun bildirildiğini haber verdiler. Mustafa Kemal, önce Ankara'ya gelineceğini tekit etmesi üzerine, Cemal Paşa 1 Ocak günlü bir telle Mebusan'dan bir grubun yazılı bir talepnamesini bildirdi. Bununla, Mebusan'ın bir an önce toplanması gerekirken, mebusların önce Ankara'ya gitmeleri Mebusan'ın "başka kuvvetlerin" etkisinde olduğu yolunda dahil ve hariçte bir güvensizlik uyandıracağı, gerekiyorsa geniş yetkili bir kimsenin İstanbul'a gönderilmesinin maksadı sağlayacağı belirtiliyordu.[530] Mustafa Kemal durum karşısında tepki göstererek, tipik bir davranışla bu mebusların kimler olduğunu sordu ve bildirilen dört isme ("Hüseyin Kâzım, Tahsin, Celalettin Arif, Hamit... ilh.") tel çekerek görüşünü kendilerine bildirdi. Atatürk, talepnamedeki görüşleri *Nutuk*'ta eleştirip istihza konusu yaptıktan sonra, herhalde sonradan edindiği bilgilere dayanarak, tel metninin sahiplerinden habersiz uydurulduğunu yazıyor. Görüldüğü üzere, daha önceki yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendi listesinden seçilmiş mebusları parti disiplinine sokmaya, hatta etkilemeye çalışması nasıl anormal karşılanıyor idiyse, şim-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 332, 337; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1167 (V. 214); *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 146. Hatırlanacağı üzere, Sivas Komutanlar Toplantısı'nda Meclis'e katılmadan önce mebusların toplanma yerleri Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir, Bursa, Bandırma, Edirne olarak saptanmıştı. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 162.

[530] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 337-40. Cemal Paşa bir demecinde, bazı mebusların Ankara'da toplandıkları "rivayetini" yalanlıyor ve yaveri Cevat Bey'i Ankara'ya bunun için göndermediğini söylüyordu. *Tasvir-i Efkâr*, 9/1/1336, 2953. *Peyam-ı Sabah*, 40 kadar mebusun Konya'da ulusçu reislerle toplandığını, bu yüzden nisap olmadığını ileri sürüyordu. *Peyam-ı Sabah*, 29/1/1336, 10850.

di Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne aynı muamele yapılmaya çalışıyordu."[531] Atatürk'ün bu konuda ileri sürdüğü görüşlere –parlamenter demokrasi geleneği içinde– itiraz etmek mümkün görünmemektedir.

24. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Örgütlenme Sorunları (Yahya Kaptan Olayı): Daha önce, 11. paragrafta, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bazı örgütlenme sorunlarına değinilmişti. Burada örgütü tabandan genişletme ve İstanbul'da örgütlenme ile ilgili sorunlar ele alınacaktır. Birinci konuda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ne durumda olduğunu çok iyi anlatan, 24 Kasım günlü, Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'ne çekilmiş bir tel vardır. Bunun ilk cümlesi şöyledir: "Vatanımızı parçalanmaktan kurtaracak, düşmanlarımızın her türlü âmali istilâcuyanelerine set çekecek yegâne noktai istinadımızın 'başta' şerefli ordumuz bulunduğu halde efkârı umumiyei cihana kudreti milliyemizi tanıyan teşkilatı hazıra olduğu malûmu âlileridir." Bundan sonraki cümlede, zamanın acil ihtiyacından doğan bu örgütün "asıl temel taşını" oluşturacak mahalle ve köy örgütünün "hemen ekseri" yerlerde yapılmamış olduğundan şikâyet ediliyordu. Üçüncü cümlede, önerilen çare yer alıyordu. Kolordu, fırka komutanları, askerlik şubesi başkanları "doğrudan doğruya" bu konuyla meşgul olup, köy ve mahalle örgütlerinden sonra vilayet ve müstakil liva heyet-i merkeziyelerine varıncaya kadar örgüt "ıslah ve tensik" edilecekti. Bu konuda mülki amir ve memurların yurtsever-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 340-4; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1167-8 (V. 215). Atatürk'ün verdiği bilgiye göre, Sadrazam şahsen tanıdığı Hakkı (Siverek mebusu deniyorsa da herhalde Van olmalı) ve Hüseyin Kâzım'ı çağırarak kısa bir tel yazdırmış. Bunu bazılarına imza ettirdikten sonra, şifrelenmek üzere ikisi Cemal Paşa'ya götürmüşler, beş maddelik ve takrir denen (Cemal Paşa'nın çektiği) asıl tel ise "uydurulmuş. Cemal Paşa'nın Mustafa Kemal'e bildirdiğine göre, teli kendisine getirenler Hüseyin Kâzım ve Tahsin imiş. (Hakkı'nın adı geçmiyor.) Tahsin, Aydın mebusu Tahsin (Uzer) değildir herhalde, zira o Mustafa Kemal'in yakını olmuştur. Bu, Maraş Mebusu Tahsin Hüdayizade olmalıdır. "Uydurma" işinin bizzat Cemal Paşa tarafından veya onun bilgisi dahilinde yapıldığı tahmin edilebilir.

ce yardımlarından "azami istifade" edilecekti. Son cümlede, seçim mücadelesinin ulusal birliğe verdiği "cüzi, külli ... mazarratın" bir an önce giderilmesi komutan arkadaşlara tevdi ediliyordu.[532]

Bu metinde ilk göze çarpan, ordunun ön planda tutulan rolüdür. İlk cümlede ordunun rolü "başta" sözcüğü ile nitelendirilmektedir. (Kelimenin altını ben çizdim.) Mustafa Kemal'in orduya, mülki örgüte göre vermiş olduğu birincil önemin örneklerine, daha önce de değindim. Burada da ordunun Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti örgütüne göre önceliği dile getirilmekte, Cemiyet örgütünü yaygınlaştırmak, ıslah etmek görevi de orduya verilmektedir. Bu konu, kendi deyimiyle Cemiyet'in ordu ve "idare-i mülkiye" tarafından "güdümlenmesi" Tunçay'ın eserinde de incelenmektedir.[533] Denebilir ki, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, ardından CHF ve CHP'de, partileşme-bürokratikleşme eksenleri arasında gidip gelmeler olmuş, fakat çok kez resmi bürokrasiye kayma eğilimi ağır basmıştır. "Kadro" hareketi, Recep Peker, Kasım Gülek, Bülent Ecevit hareketi ise CHP tarihinde, çok kez başarısız kalmış olan partileşme eğilimlerini temsil etmektedirler. Sözünü ettiğim genelgede de

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 128-9; Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı, *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981), s. 51-2. Her iki kaynakta eksik ve yanlışlar olduğundan karşılaştırılmaları gerekir. Genelge, Heyet-i Temsiliye'nin bir kararı sonucuydu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*'nda (24 Kasım) "Cihet-i askeriye ve mülkiyenin el ele vererek" denmektedir (s. 64). Kâzım Karabekir'in 15. Kolordu Komutanlığı Vekâleti'ne gönderdiği aynı mealdeki 23 Kasım teli, örgüt kurma görevini askerlik şubeleri subaylarına, onlara nezaret görevini de fırka komutanlarına veriyordu. Demek ki Kâzım Karabekir, "Cihet-i mülkiyeyi" hiç zikretmediğine göre, "daha askeri" düşünüyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 389.

[533] Tunçay, a.g.e., 1981, s. 32-3. Tunçay'ın *TBMM Gizli Celse Zabıtları* (Ankara, 1980), c. 2, s. 194'ten yaptığı şu alıntı çok şey anlatmaktadır: "Mustafa Kemal - Aramızdan birisi 'Hakiki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri yapmalı' buyuruyorlar. Bittabi hakiki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini hepimiz arzu ederiz. Fakat bunu bendeniz başka türlü ifade-i kelam edeceğim: Hükümet teşkilatı yapmalıyız."

güdümlü de olsa, örgütlenememe sıkıntısı ortaya konmaktadır.

Gelelim İstanbul'da örgütlenme ile ilgili sorunlara. Bilindiği üzere, Mustafa Kemal, Erzurum'dayken ordu içinde "Karakol" adındaki gizli bir örgütün nizamname ve talimatnamesinin yayılmakta olduğunu haber almıştı. Ordu aşama sırasına (hiyerarşisine) koşut ve gerektiğinde ona egemen olmak üzere hazırlanan örgütün arkasında emekli Miralay Kara Vasıf Bey ile arkadaşları vardı. Mustafa Kemal Karakol'un bu özelliklerini Sivas Kongresi'ne murahhas gelen Vasıf Bey'den öğrenmişti. Yine ona sorarak öğrenmişti ki, örgütün başkomutanı kendisi, genelkurmayı arkadaşlarıdır. Oysa Mustafa Kemal'in bu işlerden hiç haberi yoktu. Ayrıca, bu gizli örgütün varlığı haber alınır alınmaz orduda büyük bir kuşku dalgasının uyandığını Atatürk anlatmaktadır.[534] Zira Kurmay Miralay Galatalı Şevket Bey'in açıkladığı üzere, "Bir üst makamdan verilen emirleri ifa etmeyenleri ve bunun ifası sırasında yüksek fedakârlık ve basiret göstermeyenleri, şahsi menfaat sağlayanları, düşmanla el ele verip Türk ve Müslümanları imha edenleri, hayat behasına da olsa gerek düşmana ve gerekse en yakınlarına cemiyetin sırlarını ifşa edenleri idam edecektik."[535]

Yöntemleri benimsenmese bile, İstanbul'da Karakol gibi ordu içinde örgütlü bir gizli ulusçu kuruluşun varlığı belki gerekliydi. Ama İstanbul'da yürütülmesi gereken bir de açık siyasal mücadele vardı ki, bunu da herhalde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yürütecekti. Sivas Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'ye Kara Vasıf seçilmekle bir bakıma bu da sağlanmış görünmekle birlikte, Mustafa Kemal'in Kara Vasıf ve arkadaşları karşısında, aşağıda çözümlemeye çalışacağım çok açık bir tedirginliği vardı. Nitekim 10 Ekim'de, kendisi Karakol kurucularından olan (fakat sonraki hayat hi-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 72-4.

Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşında İstanbul ve Yardımları* (İstanbul, Ülkü Matbaası, 1975), s. 84-5.

kâyesinden Atatürk'e daha yakın olduğunu çıkarsadığımız) Kaymakam Kemal'in (Kemalettin Sami) önerisi üzerine İstanbul'da Cemiyet'in "henüz ayrıca" bir temsilcisi bulunmadığı, "icabedenlerle" Sivas'ın telle doğrudan ilişki kurduğu yolunda bir genelge gönderildi.[536] İşin daha da ilginç yönü, *Tasvir-i Efkâr* başyazarı Velit'in 13 Ekim günlü "İstanbul'a mümessil tayin ettiğiniz Vasıf Bey ne vakit gelecektir, talimatı nedir?" sorusuna Mustafa Kemal'in hiçbir cevap vermemesiydi.[537] 14 Ekim'de Mustafa Kemal'in Ali Fuat, Bekir Sami (Bursa), Kâzım'a (Balıkesir) gönderdiği telde, Batı Anadolu'da bulunan Redd-i İlhak ve Karakol gibi diğer örgütlerin varlığından şikâyet edilerek, bunların Sivas Kongresi'yle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde birleştirilmiş oldukları hatırlatılıyordu.[538] Heyet-i Temsiliye'nin 15 Ekim günlü bir kararında Heyet-i Temsiliye üyesi Kara Vasıf'ın İstanbul'la Heyet-i Temsiliye arasında ilişkileri "muhafaza ve te'min" etmek üzere başkente gönderilmesinin kabul edildiği yazılıydı. Fakat üç gün sonraki bir karardan, Şevket Bey'e, Sivas'tan İstanbul'a gönderilmiş bir temsilci bulunmadığının yazıldığını –hayretle– anlıyoruz.[539]

Şevket Bey'in Sivas'a gönderdiği 20 Ekim günlü tel İstanbul'daki ulusçu örgütlenme hakkında hayli açık bir fikir vermektedir.[540] Buna göre İstanbul'da üç şube vardı, üyeleri çoktu. Asker, jandarma, sivillerin, memurların "kısmı küllisi", kıtaların hemen hepsi elde edilmişti. Örgüt gizliydi, fakat bunun çalışmaları sayesinde İstanbul'da belirli örgüt, grup ve ki-

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 15; *Sabah*, 12/10/1335, 10741; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 104.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1084-8 (V. 144). 20 sorudan cevapsız kalan diğer soru, "General Harbord ile ne mülâkat ettiniz?" sorusuydu.

[538] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1099 (V. 155c).

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 22, 23. Gerçi Kara Vasıf ancak 25 Ekim'de Salih Paşa ile İstanbul'a varacaktı ama kararda hiç değilse buna işaret edilebilirdi. M.T. Gökbilgın, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 110, 126.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 267; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1130-1 (V. 179).

şiler taşradaki milli cemiyetlerin aleni icra vasıtası haline getirilmişti. Kuva-yı Milliye geliştikçe İstanbul'da aleni teşkilat yapılmakta ve düşünülmekteydi. Fakat İstanbul'da Padişah'ın, muhaliflerin, İtilaf Devletleri'nin tehdit edici varlıkları dolayısıyla ulusal kuvvetleri yönetecek kuruluşun burada gizli kalması ve Anadolu'daki Kuva-yı Milliye'ye dayanması gerekiyordu. Bir de tavsiye vardı: İstanbul'da ayrıca gizli örgüt kurmamak uygun olurdu (herhalde metindeki "kalkışılmasının" sözcüğü "kalkışılmamasının" olması gerekir). İstanbul için söz konusu olan ve rakipsiz kalması istenen gizli örgüt acaba hangisiydi? Bu örgüt Şevket Bey tarafından şöyle tarif ediliyordu: "Hükümeti sabıka zamanında teşkilatı bir dereceye kadar ilerletilen ve bilâtefrik bütün İslâmlar dahil edilen ... ikmal edilmesine..." Ne yazık ki örgütün ismi yerinde üç nokta var. Fakat eldeki verilerden bu tek örgütün Karakol Cemiyeti olduğunu tahmin etmek zorundayız. Atatürk'ün, başka yerlerde eleştirdiği ve hiçbir zaman tam kabul edemediği, fakat İstanbul'un özel şartları dolayısıyla belki "kerhen" kabullendiği bu örgütün ismini, söz konusu metin kendisini örgütü benimsiyor gibi gösterdiği için, bilhassa çıkartmış olabileceği bir ihtimal olarak akla gelmektedir. Nitekim, Mustafa Kemal'in çok daha sonra, 12 Mart 1920'de, Şevket Bey'e çektiği telde, İstanbul'daki örgütlenmenin "maksadı temine gayri kâfi" olduğunu ve sebebinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti örgütlenmesi adı altında Karakol nizamnamesinin uygulanmaya çalışılması olduğunu yazacaktı.[541] Yani, aleni teşkilat Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti görünmekle birlikte, altında gizli Karakol Cemiyeti vardı ve anlaşılan, bütün çabalara rağmen o egemendi. (Hatta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul'da görünüşte dahi var olduğu söylenemez sanıyorum.)[542] Mus-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 407-8.

Tunaya, kendini TBMM'deki Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun İstanbul şubesi sayan, Nisan 1919'da kurulmuş İstanbul Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adlı kuruluş hakkında bilgiler veriliyor. Daha önce Mustakil Erenköy Kuva-yı Milliye Heyeti olarak çalışan Cemiyet'in yöneticileri Ali Haydar, [illegible]

tafa Kemal, devamla, Karakol nizamnamesinin birçok kişileri ürküttüğünü, oysa Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nizamnamesinin uygulanması gerektiğini, bunun fikir akımlarını birleştireceğini, esas kuvveti bunun sağlayacağını söylüyordu. "Fiili harekât ve hususi teşebbüsatı" gerçekleştirecek silahlı teşkilat için Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nizamnamesi lahikasının uygulanması yeterdi.[543] İstanbul ve çevresinde aleni çalışmak sakıncalı görülüyorsa heyet-i merkeziye ve heyet-i idareleri oluşturan kişiler gizli kalabilirdi. Bu esaslara göre oluşturulacak örgütteki yöneticilerin adlarının bildirilmesi isteniyordu.

Mustafa Kemal'in Karakol karşısındaki bu kuşkulu tavrı nereden ileri geliyordu? Himmetoğlu'na göre, Karakol, Enver ve Talât paşaların emirleriyle Kara Vasıf ve Kara Kemal tarafından kendi isimlerinin "baş harfleri" (baş heceleri?) kullanılarak kurulmuştur. Amacı, İttihat ve Terakki'yi yeni bir isim altında devam ettirerek İtilaf'a karşı mücadeleyi sürdürmekti. Gerçi 5 Ocak 1919'da Karakol'un Anadolu'daki harekete katıldığı bildiriliyorsa da, yazar, İttihat ve Terakki kökeni dolayısıyla Anadolu'nun bu örgütü "şüphe ve tereddütle" karşıladığını kaydediyor.[544] Nitekim Şevket Bey'in 20 Ekim

◁ Yakup Kadri, Abdülbaki, Salahorzade Ziya, Nesip, Ziyaettin, Halim Baki'dir. Kuruluşunda Mustafa Kemal tarafından tensip edildiği, fakat TBMM'nin kurulmasından sonra Ankara tarafından tescil edilmediği bildiriliyor. Bildiğim kadarıyla pek bir varlık göstermemiştir. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 526-7.

[543] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1143-5 (V. 188) (bkz. yukarıda 19. fıkra).

[544] Himmetoğlu, a.g.e., s. 81-7. Bu şüphe ve tereddüt, ama aynı zamanda çaresizlik Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal arasında geçen fakat yazık ki anlamı tam ortaya çıkmayan şu görüşmede de sezilmektedir: "Karabekir — Mesela Enver Paşa, Vasıf Bey İstanbul'da Enver Paşa'nın Azerbaycan'da teşkilatla meşgul olduğundan bahsediyor." "Mustafa Kemal — Biz de onu geri çağırdık. Onların murahhaslariyle de güzel anlaşacağız. Başka ne yapalım?" U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 123. Himmetoğlu Karakol için şunları yazıyor: İttihat ve Terakki erkânı tarafından kurulan ve 5 Kanunusanı 1335 (1919) tarihinde Anadolu kadrosuna geçen ve resfiyeit (resmiyeti?) kabul edilen Karakol teşkilatı ihbarla dağıldıktan sonra 23 Nisan 1336 (1920) tarihinden itibaren Zabitan grubu namı altında yeniden faaliyete geçmiştir." (c. I, s. 87). Tunaya, Karakol'un sonunu, Heyet-i Temsiliye'nin ▷

telinde "bilâtefrik bütün İslamlar dahil edilen" nitelemesi bu konudaki şüpheleri gidermek için olsa gerektir.

Mustafa Kemal'in "şüphe ve tereddütleri" devam etmiştir. 23 Ekim'de Heyet-i Temsiliye Kartal heyet-i idaresine, doğrudan Heyet-i Temsiliye ile temasta bulunmasının uygun görüldüğünü bildiriyordu.[545] 3 Kasım'da Kara Vasıf'a Bristol ile özel olarak görüşüp görüşmediği soruluyordu.[546] İstanbul, Topçu İhsan ve emekli tabip kaymakam Rasim beylerin mebus seçilmeleri için tavassutta bulunduğunda, hükümete söz verildiği için seçimlere karışılamayacağı bildiriliyordu.[547] 11 Kasım'da Vasıf ve Şevket beyler iki konuda muaheze ediliyorlardı. Biri, ancak Heyet-i Temsiliye'nin yetkisi dahilindeyken İstanbul örgütünün İtalya'da bulunan Ahmet Rıza'ya talimat göndermesiyle, diğeri bir haberi tahkik etmeden bildirmekle ilgiliydi.[548] Öte yandan, Mustafa Kemal, Şevket Bey'in 20 Ekim teline verdiği 1 Kasım günlü cevapta, Şevket Bey'in verdiği İstanbul'daki örgütlenme ile ilgili bilgiler dolayısıyla "teşkilatınızın" kelimesini kullanıyordu.[549] Aynı şekilde, Mustafa Kemal'in Erzurum heyet-i merkeziyesine gönderdiği 15 Kasım günlü şifrede, İstanbul'da "bir mücerrip rüfekamız" (refikimiz?) tarafından teşkilata başlanmış olduğu, "ayrıca" bu amaçla Kara Vasıf'ın İstanbul'a gönderildiği bildiriliyordu.[550]

◁ emri üzerine "lağvedilerek" yerine, Müdafaa-i Milliye Teşkilatı ve Mim Mim Grupları'nın 23/4/1920'de kurulması biçiminde tarif ediyor. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 522-3.

[545] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 31.

[546] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 43. 1 Kasım'da Kara Vasıf Sovyet diplomatı Eliava ile görüştü (?). G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 74.

[547] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 44 (4 Kasım).

[548] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 52.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1135. Ne var ki, Atatürk *Nutuk*'ta Şevket Bey'in 20 Ekim telinden söz ederken, bunun "İstanbul teşkilatımızdan" geldiğini söyleyebilecekti.

[550] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 123. U. Işdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*'nda demokratik ulusçu hareketin kullandığı ya da kullanmayı düşündüğü ihtilalci usuller konusunda bazı örnekler var: "Mebusların fikirlerinden vazgeçenleri öldürmeye bile karar verilmiş ve mütalaat [

Atatürk'ün üzerinde durduğu bir konu olan Yahya Kaptan olayının da önemi bu bağlamda daha iyi anlaşılabilmektedir sanıyorum. 3 Ekim 1919 günü Yahya Kaptan ilk kez Mustafa Kemal'i telle arayarak, İzmit'ten tavsiye edilen kişinin kendisi olduğunu, ertesi günü Üsküdar'la Gebze arasında bir köy alan Kuşçalı'dan haberleşebileceklerini bildirdi. Mustafa Kemal oraya çektiği telde, ona, Adapazarı Kaymakamı Tahir Bey vasıtasıyla (İstanbul vasıtasıyla değil) kendileriyle temas edebileceğini, bölgesinde "kuvvetli bir teşkilat" yapmasını söyledi. Atatürk Yahya Kaptan'ın bu emri yerine getirdiğini ve "ayrıca İstanbul'la temas eden muhitlerde hain çetelerin icraatına" engel olduğunu, sonunda İstanbul hükümetince katlettirildiğini yazıyor.[551] Dikkat edilirse bu hükümet, içinde Cemal Paşa'nın bulunduğu Ali Rıza hükümetidir. Daha ilginci, İstanbul'daki ulusçu örgüt, başta Kara Vasıf ve Şevket Bey olmak üzere, Yahya Kaptan'ı "muzır" saymakta hükümetten geri kalmıyorlardı.

Şimdi olayların nasıl geliştiğini görelim. 12 Ekim'de Adapazarı ve Gebze'den gelen bir haber üzerine, İzmit ve Gebze'de

◁ sedretmiştim. Orada bir teşkilat yapmak elzemdir. Ve bunu biz yapmalıyız." (Mustafa Kemal, 17 Ekim, s. 24.) "Hariçteki teşkilat kuvvet-i bazu ile oldu. Kaç insanı tehdit ettik." (Kâzım Karabekir, 17 Ekim, s. 31). "Biz milli kongreleri yaparken, karşımıza çıkan kuvvetleri nâmeşru dedik, ezdik. Ve bunda haklı idik. Bu seferki muhalefeti de yine ezecek miyiz?.. Bugün teşkilat-ı milliye teşkilat-ı askeriyenin başka bir şeklidir. Ve askerlik gibi memleketin her tarafına yayılmıştır." (Kâzım Karabekir, 18 Ekim, s. 53). "Heyet-i Temsiliye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şimdiye kadar gösterdiği sermaye maddi kuvvettir. Müsellâh kuvvetlere kumanda ediyor." (Rauf Bey, 18 Ekim, s. 55). Aynı üsluba Karakol'un programında rastlıyoruz: Md. 4 "Karakol'un dahildeki faaliyeti: ... her hürriyeti boğan, her hakkı ezen ve yalnız kuvvet ve menfaat önünde secde eden müstebidlere karşı indeliztırar silahı ihtilale sarılacak ve kırılmaz bir azim ile yumruğunu sallayacak..." T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 523.

[551] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 310-1. Burada verilen teller III. ciltte de mevcuttur (s. 1158, V. 199-200), fakat orada Kuşçalı telgraflaşması 24 Kasım tarihlidir. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*'ndan anlaşılıyor ki (s. 21, 14 Ekim kararı) bu tarih yanlıştır, M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I'deki 4 Ekim tarihi doğrudur. Karardan, Yahya Kaptan'ı tavsiye edenin Adapazarı'nda Sırrı Bey olduğunu öğreniyoruz.

olup bitenleri soruşturmak üzere İstanbul'dan uygun bir kişinin buraya gönderilmesi Heyet-i Temsiliye tarafından Kaymakam Kemal'den (Kemalettin Sami) istendi. Henüz İstanbul örgütüne karşı bir şüphe bulunmadığı düşünülebilirse de, bu talebin Şevket Bey'e değil de Kemalettin'e yöneltildiği göze çarpıyor. İki gün sonra Yahya Kaptan'a "muktedir bir zabit" göndermesi için Ali Fuat'a haber verilmesi kararlaştırıldı. 23 Ekim'de, gördüğümüz gibi, Kartal heyet-i idaresinin doğrudan Heyet-i Temsiliye ile haberleşmesi kabul edildi. 31 Ekim'de İzmit 1. Fırka Komutanı Rüştü'ye, Yahya Kaptan nezdine Manastırlı Yüzbaşı Agoş Ali Efendi'nin "ta'limat-ı lazime" verilerek gönderilmesi istendi. Asayişsizliğe meydan verilmeyecekti. 11 Kasım'da elde para bulunmadığından Yahya Kaptan ve maiyetinin "hoş tutularak idare edilmesinden" başka çare bulunmadığı Rüştü'ye bildiriliyordu.[552]

Derken, Yahya Kaptan'ın çevresinde bir fırtına kopmuştur. 20 Kasım'da Şevket Bey ve Kara Vasıf imzalı bir tel, Gebze Kaymakamı Mehmet Nurettin'in muhalif olduğunu, Damat Ferit zamanında Kuva-yı Milliye'den kaçtığını, sonra tekrar geldiğini, "şımarıklığından dolayı envai fecayie cür'et eden" Yahya Kaptan'ın fenalıklarını örtmeye, Nigehbancı Mülazım Hakkı ile işbirliği yaparak Kuva-yı Milliye'ye leke sürmeye başladığını bildiriyor, becayişini istiyordu. Mustafa Kemal de Mehmet Nurettin hakkındaki bu isteği 24 Kasım cevabında uygun karşılıyordu.[553] Aynı gün Kartal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye Reisi Binbaşı Ahmet Necati Sivas'a bir tel çekerek Yahya Kaptan'ın "bilâkabahat" katil (maktulün kabahati olmaksızın?), nahiye mü-

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 17, 21, 31, 40, 52.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 308-9; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1157-8 (V. 197-8); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 64. Kara Vasıf'ın bu teli nasıl imzaladığı anlaşılamıyor, zira Kara Vasıf 27 Kasım günü Heyet-i Temsiliye'de, İstanbul'dan çıkalı yirmi gün olduğunu söylüyordu. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 127. Çavdar'dan, Kara Vasıf'ın 10 Kasım'da "özel işleri için" Şam vapuruyla Samsun'a hareket ettiğini öğreniyoruz (*İleri*, 11/11/1919).

dürünü darp, gasp fiillerinden ötürü, hükümete teslim edilmesi zorunluluğunun doğduğunu, Dahiliye Nezareti'nin işi takip ettiğini, makine başında emir beklediğini bildirdi. 25 Kasım'da Mustafa Kemal Rüştü'den, "hüsnü hizmeti meşhud" olan Yahya Kaptan'ın "asla" hükümete teslim edilmemesini, hükümetin de nüfuzunu göz önünde tutarak, Yahya Kaptan'ın yasal kovuşturmadan "bu aralık" kurtarılmasını istedi.[554] Ertesi gün Hereke'den "Gebze Kazası Milis Komutanı" Yahya Kaptan'ın teli yetişti ve Ahmet Necati'nin yolsuzluklarından şikâyetle hemen soruşturma istedi. 27 Kasım'da Sivas'tan iki tel gönderildi. Biri Rüştü'nün Ahmet Necati hakkında süratle soruşturma yapıp her türlü yanlış anlamayı gidermesini istiyordu. Diğeri, müfrezesinin giydirilmesi ve teçhizi için Yahya Kaptan'a "mümkün olabilen" yardımın yapılması yolundaydı.[555] Anlaşılan Yahya Kaptan'ın, "hoş tutularak idare edildiği" (yani parasız bırakıldığı) takdirde belki eşkıyaca yöntemlere de başvurabileceği (ya da başvurmuş olabileceği) düşünülerek 16 gün önceki karardan dönülüyordu.

Bundan sonraki yazışmalarda İzmit'ten Rüştü, Komutan Vekili Fevzi ve Sırrı'nın, İstanbul'dan Mustafa Kemal'in yaveri Cevat'ın telleri Yahya Kaptan ve adamlarının ulusal dava için iyi ve yararlı bir unsur oluşturduklarını; İstanbul'dan Vasıf ve Şevket beylerin telleri ise onların son derecede zararlı olduklarını anlatıyordu. O bölgede iki Rum bekçisinin öldürülmüş, bir zengin Rumun da kaçırılmış olması, işe dış siyaset bakımından ayrı bir nezaket veriyordu. Vasıf ve Şevket beyler, İstanbul hükümeti, yerel olarak da Ahmet Necati ve Yüzbaşı Nail, bu ve bunun gibi kötülükleri Yahya Kaptan'a ve adamlarına, diğerleri ise Arnavut Küçük Arslan çetesine mal ediyorlardı. Neticede, Mustafa Kemal'in ve İzmit'in kurtarma çaba-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 312-3. Atatürk, asker ve resmi memurların alenen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlıklarını üstlenmelerinin usulden olmadığını, ancak bir tek Heyet-i Temsiliye olduğuna, yerel organların bu adı taşıyamayacağını işaret ediyor.

[555] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 313; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 65.

larına rağmen, İstanbul hükümeti 50 jandarma ile İstanbul Muhafız Alayı'ndan 90 askeri ışıkları söndürülmüş Bandırma (!) vapuru ile gece Hereke'ye çıkardı ve bunlar Taşvancıl'ı kuşattılar (8 Ocak). Yahya Kaptan teslim olduysa da öldürüldü. Bir tele göre "köy haricinde aleti cariha" ile öldürülmüştü, kafası da kesikti.[556] Jandarma dışında Muhafız Alayı askerinin kullanılmış olması Cemal Paşa'nın da sorumluluğunu akla getiriyor. Nitekim Atatürk bunu belirtiyor.[557] İlginç olan, İstanbul örgütünün Yahya Kaptan'a karşı tavrını, trajik ölümüne rağmen ısrarla sürdürmüş olmasıdır. Trajik olan

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 313-24; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1158-65 (V. 201-11). 300, hatta 2 bin kişilik bir kuvvetten de bahsediliyordu. Son rakamın abartma olduğu anlaşılıyor. İzmit'in 9 Ocak ve 10 Ocak tellerinde Yahya Kaptan'ın bir müsademede öldüğü belirtiliyorsa da, 14 Ocak telinde hiç müsademe olmadığı bildiriliyordu (V. 209a, b ve 211). Daha sonra Rauf Bey de 19 Şubat mektubuyla Yahya Kaptan'ın teslim olduktan sonra öldürüldüğünü doğrulayacaktı. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 327. Kocatürk, Şükrü Uras'ın *Yahya Kaptan* (1968, s. 141) eserine dayanarak, Yahya Kaptan'ın 9 Ocak'ta teslim olduktan sonra çeşmeden su içerken arkadan tabancayla vurulduğunu kaydediyor (s. 96-7). Bir gazete haberine göre, Yahya Kaptan'ın yanında bulunan Mekteb-i Hukuk mezunlarından İdris Bey ve iki arkadaşı daha önce teslim olmuşlar. Jandarma Komutanı Mirliva Ali Kemal Paşa, yaptığı bir mülakatta, Komutan Muavini Hilmi Bey'in 300 kişilik bir müfrezeyle Tavşancıl'da "icra-yı şekâvet" eden Yahya Kaptan'ı ölü olarak ele geçirdiğini, çetesini "tarumar" ettiğini söylüyordu. *Peyam-ı Sabah*, 12, 15/1/1336, 10833, 10836. Aynı Kemal Paşa'nın daha sonra çıkan bildirisindeyse Yahya Kaptan ve Küçük Arslan çetelerinin tenkil edildiği, Yahya Kaptan'ın arkadaşları İdris ve Haydar ile Büyük Arslan çetesi ve çetesi dağıtılan Küçük Arslan'ın teslim olmak zorunda kaldıkları, Yahya Kaptan'ın "meyyiten istisal" edildiği haber veriliyordu. Şile Yeniköy civarında "bir-iki çapulcu Rum çetesi" kalmışsa da bunun dışında Üsküdar asayişi "tamamen denilecek bir surette" sağlanmıştı. Bunların da diğerlerinden "mütenebbih" olarak teslim olacaklarını, yoksa "kahr ve tenkil" olunacaklarını kuvvetle umuyordu. *Alemdar*, 21/1/1336, 400-2700. Yahya Kaptan'ın teslim olduktan sonra öldürülmesine dair eşinin savcılığa şikâyeti hakkında haber: *Alemdar*, 20/1/1336, 399-2699. Atatürk'ü Samsun'a götüren vapurun (ya da aynı adda başka bir vapurun?) onun sadık bir adamı olan Yahya Kaptan'ı ortadan kaldırma harekâtında kullanılması herhalde hazin bir tesadüftür.

[557] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 321. Fakat Muhafız Alayı askerinin kullanılmış olması, belki Cemal Paşa'nın dışında, Saray'ın da rolü olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

bir yön de, Yahya Kaptan'ın her yandan gördüğü muhalefet üzerine 4 Aralık günü İzmit'te Rüştü'ye gelip hayatının tehlikede olduğunu söyleyerek, müfrezesinin silah ve mühimmatını teslim edip bölgeden ayrılmak kararında olduğunu bildirmesiydi. Bunun üzerine Rüştü, kendisini "nesayihi lazime" vererek ve bunların hizmet edecek mühim zamanlar olduğunu belirterek görevine devam etmeye ikna etmişti. Mebus Sırrı Bey, Sivas'a çektiği 11 Ocak günlü telleriyle Yahya Kaptan'ın tenkilinin Kuva-yı Milliye'ye ve genel olarak ulusçu akıma ne denli ağır bir darbe olduğunu uzun uzadıya vurguladı.[558]

Burada bizi en çok ilgilendiren husus İstanbul örgütünün tavrıdır. Vasıf Bey 20 Ocak günlü telinde, Yahya Kaptan'ın "pek çok" fenalıklar yaptığını, fakat "Heyetimizce" kendisinin geçici olarak saklanması, Kuva-yı Milliye işlerine karışmaması, fenalık yapmaması, yanındaki firari asker ve jandarmaları geri vermesi şartıyla hakkında kovuşturma yapılmaması teklifini iletmek üzere Gebze'ye memur gönderildiğini, fakat bu sırada kendilerinden habersiz tenkil harekâtına girişildiğini bildirdi.[559] Oysa Yahya Kaptan'ın tenkili "bilmeden" yapılmış bir iş değildi, zira Heyet-i Temsiliye murahhası olarak hükümette bulunan Cemal Paşa'nın varlığına rağmen, 11 Ocak'ta Meclis-i Vükela, Kartal ve Şile'ye eşkıya takibine giden askeri müfrezeye, az zamanda gösterdiği hizmet karşısında 40 bin kuruş para mükafatı verilmesini kararlaştırdı.[560] Hükümete ve Cemal Paşa'ya rağmen Yahya Kaptan'ı öldürme durumu olsaydı, bunu yapanlar herhalde ödüllendirilmezlerdi. Atatürk belki bu ayrıntıyı bilmiyordu, ama üzerine düştüğü bir konunun kolay kolay peşini bırakmayan bir

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 314, 325-7.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 322. Kara Vasıf'a göre hükümet "sırf" Yahya Kaptan'ı yakalamak istediğini ilan etmişti. Bu açıklamadan amaç, harekata herhangi bir müdahaleyi –örneğin İstanbul örgütünün– önlemek olabilir. Atatürk, örgütün harekâttan habersiz olduğuna pek inanmadığını belirtiyor.

Meclis-i Vükela Mazbataları, c. 218, s. 8.

mizaca sahipti. 22 Ocak teliyle Yahya Kaptan'ın "fenalıklarının" neler olduğunu sordu. Vasıf Bey iki gün sonraki cevabında, Yahya Kaptan'ın teslim olduktan sonra öldürüldüğünü duyduklarını bildirdikten sonra (önceki telinde Yahya Kaptan'ın yakalandıktan sonra kaçmaya kalkışması üzerine vurulduğunu yazmıştı) ölümünün nedenlerini şöyle sıralıyordu: a) Hiçbir kimseyi dinlememesi. b) Kuva-yı Milliye adına "aleni fecaat, şekavet" yapması, eşkıyayı saklaması. c) "Gösterilen mahale" gitmesi için verilen emirleri dinlememesi. Bunun üzerine hükümet, köylerden "ve etraftan" başvuranların ısrarına dayanamayarak, harekâtı kendilerinin haberi olmadan yapmıştı. Buradaki "hiçbir kimseyi dinlememe" sözünden "bizi dinlemiyordu" anlamını çıkarmak gerekiyor.[561] Nitekim Rüştü'nün 17/18 Ocak telinden anladığımıza göre, Gebze ve Hereke milli teşkilat bakımından İstanbul'a bağlı olmakla birlikte, İzmit'ten "İstanbul'a karşı himaye" edilmek istenilmiş. Son olarak İstanbul'dan Yahya Kaptan'a yapılan tebligatta, orasının İstanbul'a bağlı olduğunu bildirilmiş. Yahya Kaptan'ın buna red cevabı vermesi "mucibi tedibi" olmuş. Bu açıklama üzerine Mustafa Kemal, 18 Ocak günü Şevket Bey'e yazdığı telde, Gebze ve Kartal heyet-i idarelerinin, hükümetle ilişkilerinin kesildiği dönemde doğrudan Heyet-i Temsiliye'ye bağlandığını, fakat bu havalinin, İstanbul vilayetine bağlı olduğu için İstanbul heyet-i merkeziyesi tarafından yönetilmeye başlandığının haber alındığını bildirdi. Bununla ilintili olarak, Mustafa Kemal, "mahallerine tebligatı lazime icrası için" bu konudaki kararların ne olduğunu soruyordu.[562] Sonuç olarak, sorunun,

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 322-4. Kara Vasıf'ın 27 Aralık telinde Yahya Kaptan'ın "Gebze heyet-i idaresini" tanımadığından yakınılıyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1160 (V. 204). Kansu (s. 458) şöyle diyor: "Yahya Kaptan İstanbul'u dinlemezdi. Çünkü doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'dan emir alıyor ve Paşa'yı dinliyordu. Verilen emre göre hareket ediyordu. Zaten bizce de Dahiliye Nazırı'ndan, şundan bundan gelen emirleri dinlememesi matluptu."

[562] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1165-6. Yazık ki Mustafa Kemal'in bu teline nasıl cevap verildiğini bilmiyoruz. Rüştü'nün bildirdiğine göre, Gebze [>

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezinin İstanbul'daki ulusçu örgüte karşı duyduğu bir güvensizlik ve bu durumda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile İstanbul örgütünün nüfuz alanlarını genişletmek için birbirlerine karşı yaptıkları bir mücadele olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yalnız, konuyu daha da aydınlatmak bakımından burada Yahya Kaptan hakkında *Nutuk*'ta bulunmayan bazı ek bilgileri de vermek gerekir. Bir kez Yahya Kaptan'ın Gebze bölgesindeki faaliyeti, Mustafa Kemal'le haberleştikleri ekim başından hayli önce başlamıştır. Nitekim 7 Ağustos 1919'da Bekirağa Bölüğü'nden kaçırılan Halil Paşa ile Küçük Talât, Kısıklı'dan sonra ve Karamürsel'e geçmeden önce, bir hafta süreyle Yahya Kaptan'ın himayesinde kalmışlardır. Bu sırada Yahya Kaptan'ın İstanbul örgütüyle arası çok iyidir. Yahya Kaptan, Bulgar, Sırp, Yunanlılara karşı mücadele etmiş (herhalde Balkan Savaşları sıralarında), Teşkilat-ı Mahsusa'da yer almış, İttihat ve Terakki'nin yakını, Köprülülü bir çeteciydi. Nitekim Halil Paşa, Yahya Kaptan ile birlikteyken, Kara Vasıf gelmiş ve Yahya Kaptan'a çetesinin iaşesi için 4 bin lira getirmişti.[563] Anlaşılan, Yahya Kaptan'ın Karakolcularla yıldızının barışmazlı-

<1 ve Hereke'de Dr. Enis Fahri görevli görünüyor ve muhtemelen o, İstanbul örgütünce oraya gönderilmişti. Hatırlanacağı üzere Kara Vasıf da, Yahya'ya bazı tekliflerde bulunmak üzere bir "memuru mahsusun" Gebze'ye gönderildiğini 20 Ocak telinde yazmıştı. İhtimal, bu, Dr. Enis Fahri idi. Mustafa Kemal, 18 Ocak telinde bu kişinin o civara memur edilip edilmediğini Şevket Bey'e soruyordu. Dr. Enis Fahri, Karakol Cemiyeti mensuplarından Dr. Fahri (Can) idi. Himmetoğlu, a.g.e., s. 86. Enis Fahri Gebze'de hükümet tabibiydi ve Önelçin'e göre Gebze yöresinde Rum çetecilerinin yok edilmesi harekâtına katılmıştır. H. Adnan Önelçelçin, *Nutuk'un (Söylev'in) İçinden* (İstanbul, Yüce Y., 1981), s. 54; M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 33.

G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 56; Halil, a.g.e., s. 281-M. Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 33; Önelçin, a.g.e., s. 194-5. Önelçin'e Yahya Kaptan Ankara'ya gidip Mustafa Kemal'le de görüşmüş. Bu doğruysa. Atatürk'ün neden bundan söz etmediğini açıklamak gerekir. Aynı kaynak, Halil'le Talât'ın (ve Yüzbaşı Şadi) Yahya Kaptan tarafından kaçırıldığından söz ediyor. Fakat buradaki açıklamaların ışığında, Yahya Kaptan olayının Goloğlu'nun dediği kadar muammalı olmadığı söylenebilir.

ğı ekimden sonra, yani kendisinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezinin emrine girmesiyle başlamıştır.[564]

25. Teftiş Heyetleri: Bu dönemde teftiş heyetlerinin faaliyetleri, 22. fıkrada belirtildiği biçimde devam etmiştir.[565] Hurşit Paşa heyetinin sonuç olarak Eskişehir, Ankara, Konya, Afyon, Balıkesir, Bandırma, Bursa gibi yerlere gittiği anlaşılıyor. 5 Aralık günü, Bursa'dan İstanbul'a geldiğinde seçimlerin gerektiği gibi yapıldığı yolunda bir demeç verdi.[566] Ama muhtemelen, verdiği yazılı, hele sözlü raporları o denli iyimser değildi. Bir İngiliz raporuna göre, Paşa'nın Dahiliye nazırına sunduğu mahrem raporlarda Konya, Ankara, Eskişehir'de seçimlere müdahale edildiği bildiriliyor ve bazı mülki ve adli memur-

[564] Nitekim Yahya Kaptan'ın dul eşi Şevket Hanım, kocasının "Mahza Zatı Samilerine olan münasebeti dolayısıyla" teslim olduğu halde alçakçasına şehit edildiğini 14 Ocak telinde bildirecekti. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 329.

[565] Hurşit 5 Aralık'ta Bursa'dan İstanbul'a döndü (*Sabah*, 6/12/1335, 10796). 8 Aralık'ta Ali Rıza tarafından kabul edildi (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 79), ve 500 lira daha ödenek çıktı (*Meclis-i Vükela Mazbataları*, 582), 10 Aralık'ta Bandırma yoluyla Balıkesir'e gitti (*Alemdar*, 10/12/1335, 359-2659). 30 Aralık'ta geri geldi (*Sabah*, 31/12/1335, 10821). 31 Aralık'ta heyetine 500 lira ödenek çıktı (*Meclis-i Vükela Mazbataları*, 631). 1 Ocak'ta Eskişehir, Afyon yönüne gittiler (*Alemdar*, 2-3/1/1336, 382-2682-383-2683). Fevzi Paşa heyeti 25 Kasım'da Sivas'a gelmişti. 1 Aralık'ta Sivas'tan ayrıldı (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 396). 6 Aralık'ta Erzincan'daydı (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 397). 10 Aralık (?)'ta Erzurum'daydı (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 398, 400). 14 Aralık'ta Trabzon'a hareket etti (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 405). 4 Ocak'ta (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 83) veya 6 Ocak'ta (*Tasvir-i Efkâr*, 8/1/1336, 2952) İstanbul'a döndü. Jaecshke, ihtimal Gökhilgin'e uyarak ve yanlış olarak Mustafa Fevzi'yi hep Ahmet Fevzi diye anıyor. Oysa asıl Ahmet Fevzi aralık ortalarında bambaşka bir yerde, Gönen'de bulunuyor, Manyas'a gitmeye hazırlanıyordu. Gazeteye göre, görevi Aydın muhacirlerinin iskân ve iaşesi için incelemelerde bulunmak idiyse de, gerçek görevinin Çerkeslerle temas ve Ahmet Anzavur fitnesini nasihatle önlemek olduğu anlaşılıyor. *Sabah*, 14/12/1335, 10804; Özalp, a.g.e., s. 70-1; *Alemdar*, 11/1/1336, 391-2691. Mustafa Kemal Ahmet Fevzi'nin orada "ilk iş olarak" Anzavur işinde bin müşkülatla ele geçirilebilen canlerin tahliyesini talep ettiğini Cemal Paşa'ya 4 Ocak telinde yazdı. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1174 (V. 217).

[566] *Sabah*, 6/12/1335, 10796.

ların azledilmeleri tavsiye ediliyordub[567] Gazete haberlerine göre, Hurşit Paşa Balıkesir'de ahaliye bir söylev vererek, onlara "selam-ı şahaneyi" bildirmiş ve "vesaya-yı hayırhahanede" bulunmuş.[568]

Yukarıda Fevzi Paşa heyetinin Sivas'a gelinceye kadarki faaliyetlerini gördük. Fevzi Paşa ile Kâzım Karabekir, aynı gün, yani 1 Aralık'ta, birincisi yaylı arabayla, ikincisi otomobille Sivas'tan ayrıldılar. Kâzım Karabekir, yoldaki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezlerine, Fevzi Paşa heyetiyle temas etmeleri, milli birlik, kuvvet ve bilincin yüksek, seçimlerin ve halkın serbest olduğunu söylemeleri için talimat verdi. Erzurum'a geldiğinde, heyete okulları gezdirdi. 12 Aralık'ta Vahdettin'in İngilizlerle yaptığı gizli anlaşma Sivas'tan bildirilince Kürt meselesi hakkında heyetin ağzını aradı. Fevzi Paşa söze karışmıyor, İlhami konuşuyor, böylece heyetin gizli işlerinin onun tarafından yöneltildiği izlenimini veriyormuş. Söylediği, Türkler Doğu Anadolu'dan çıkmak zorunda bırakılırlarsa, İtilaf Devletleri milliyet ilkesine göre davrandıkları için ve buralara Ermenilerin sokulmaması bakımından Kürtçü hareketin yararlı olduğu merkezindeymiş. Kâzım Karabekir, buna karşılık, Türkler çekilirse bölgenin Ermenistan olmasının kaçınılmaz olacağını hararetle savunmuş, İlhami "cansız tasdiklerde" bulunmuş.[569]

Fevzi paşa heyeti aralık ortalarında Dahiliye Nezareti'ne Erzurum'daki durum hakkında bir rapor telledi. Bunda, Erzurumluların ulusal örgüt kurmalarına rağmen merkezi hükümete karşı muhalefet amacını gütmediklerini, her şeyin yolunda ve usulüne göre yürüdüğünü, Mustafa Kemal'in ulusal örgütün kurucusu olmayıp, Erzurumluların yarattığı harekete katılmış olduğunu, "arzusu hilafına" 500 mühürlü maz-

Foreign Office 371/4162, 17468 (2 Ocak raporu). Hurşit Paşa'ya göre, Eskişehir-Konya bölgesinde çiftçiler ürünlerini demiryoluna vermeye çekiniyorlarmış. Aynı rapor, 16. fırkada gördüğümüz üzere Hurşit Paşa Çerkes örgütlerine ve Anzavurcu eşrafa ne denli müsait davrandığını bildiriyordu.

Sabah, 23/12/1335, 10813.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 396, 400, 403-6.

bata ile halk tarafından aday gösterildiğini bildirdiler.[570] Fakat Hurşit Paşa heyeti için olduğu gibi, Fevzi Paşa heyeti için de, "güllük gülistanlık" resmi rapor ve demeçlerin ardında olumsuz gizli rapor ve mütalaaların bulunduğu yönünde işaretler vardır. İngiliz istihbarat raporlarına göre, Fevzi Paşa heyetine seçimlerle ilgili bilgiler veren memurlar azledilip hapse atılmış, ulusçuların çıkardığı zorluklar yüzünden, heyet, Erzurum ve Bitlis'i teftiş edebilmelerinin şüpheli olduğunu bildirmiş.[571] Nitekim 4 veya 6 Ocak'ta Fevzi Paşa heyeti İstanbul'a döndükten sonra 7 Ocak sabahı Fevzi Paşa, Cemal Paşa'yı ziyaret etti.[572] Bu ziyarette iç açıcı şeyler söylenmediği Cemal Paşa'nın Kâzım Karabekir'e çektiği 10 Ocak telinden bellidir. Tel, 3. Fırka Komutanı Halit (Deli)'ten şikâyet ediyor, komiteci ruhuyla siyasetle uğraştığı, kendi düşüncesinde olmayanlara baskı yaptığı, seçmenlere istediği yönde oy kullanmaları için ant içtirdiği, ülkenin ancak İttihat ve Terakki zihniyeti ile kurtulacağını söylediğini bildiriyordu. Komutanlıktan ayrılırken de bundan "menhus emir" diye söz eden bir genelge çıkartmış.

Kâzım Karabekir, verdiği cevapta, Halit Bey'in "müfrit milliyetperver" olduğunu, yapılan soruşturmada Maçka seçimlerinde silahlı müdahalede bulunduğu söylentisinin doğrulanmadığını söyledi. Buna karşılık Erzurum Kongresi'nde orduyu dağıtmak önerisinde bulunan "bedtıynet şerir" Ömer Fevzi gibilerin Fevzi Paşa heyetini zehirlediklerinin anlaşıldığını, heyetin hiçbir yerde tarafsız davranmadığını, Zara'da halkın Mustafa Kemal aleyhinde teşvik edildiklerinden bahisle heyetten şikâyetçi olduklarını, Hürriyet ve İtilafı olan İlhami'nin kesinlikle milli harekât aleyhinde olup önceki kabinenin zihniyetini taşıdığının Kürt sorunu ile ilgili görüşmeden

M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 268-9. *Albayrak* muhabiri Fevzi ile mülakat yapıp seçimlerde müdahale olup olmadığını sorduğunda "pek ehemmiyetsiz" dedikten sonra birbirlerine muhalif grupların müdahalesi ve karşı tarafın mümanaatından söz etmiş. *Albayrak*, 14/12/1335, 52.

[571] Foreign Office 371/4161, 168774 (12 Aralık), 170/56 (19 Aralık).

Tasvir-i Efkâr, 8/1/1336, 2952.

anlaşıldığını, Hürriyet ve İtilaf'ın "esasatından" biri olan gençlik aleyhtarlığının kendilerinde göründüğünü, heyetin ilmiyeden olan üyesinin fena bir şey düşünmek kabiliyetinden yoksun olduğunu, Fevzi Paşa'nın ise "pek ziyade düşkün ve manen bitkin" olup İlhami ne derse onu kabul ettiğini bildirdi, ve heyetin görüşlerinin buna göre değerlendirilmesini istedi.[573]

26. İstanbul Seçimleri (18 Aralık): Aralık ayının en önemli seçim olayı, İstanbul'daki seçimlerdi. Demokratik-ulusçu çizginin Anadolu'daki zaferi İstanbul'da da tekrarlandı. Hürriyet ve İtilaf'a ya da Saray'a bağlı olmamakla birlikte bu çizgiye karşı olanlar da hayallerinin yıkıldığını gördüler. Bunların başında *Sabah* başyazarı Lutfi Fikri ve Prens Sabahattin geliyordu. Lutfi Fikri, Milli Kongre tarafından aday gösterilmesine rağmen, yazılarında gitgide kötümserleşiyordu. 29 Kasım'da "Niçin İntihap Sandık Başları Tenha" diye,[574] 3 Aralık'ta "Meclise Nasıl bir Ekseriyet gelecek?" diye soruyordu. 4 Aralık'ta ise kurtuluşu Padişah'a sarılmakta buluyordu. "Teşeb-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 436-8. Halit Bey "menhus" kelimesini İngiliz siyasetini nitelemek için kullanmış. Bir gazete haberine göre, Dahiliye Nezareti bir de Erzurum ve Sivas'ta "bazı mesaili" soruşturması için Ziya adında birini yollamış. Ziya, aralık sonunda Erzurum'dan geri dönmüş, raporunu henüz vermemiş. *Sabah*, 23/12/1335, 10813. Bu zat, ağustosta Trabzon, Erzurum tarafına gönderilmiş olan tahkik heyetindeki ve İngiliz Muhipleri'nden Lazistan Mutasarrıfı Ziya olmalıdır. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 448, 501, 522.

[574] Bir İngiliz raporuna göre seçim sonuçlarına karşı "tam bir ilgisizlik" vardı. Foreign Office 371/4161, 173267 (48 sayılı, 25 Aralık raporu). Teğmen Slade'in Kastamonu'dan bildirdiğine göre, burada İttihat ve Terakki aleyhtarları, köylülere her bakımdan hükmeden büyük toprak sahipleriydi. Buna rağmen mebus seçilenler İttihat ve Terakkililer ya da Müdafaa-i Hukukçulardı ki, bunların birçoğunun savaş suçlarından ötürü Malta'da olması ya da asılması gerekirdi. Dışişleri bu bilgiyi ilginç buldu ve 14 Şubat günlü "çok acil" yazısıyla mebuslardan kırım ya da benzeri suçlarla ilgili olanların acele bildirilmesini istedi. Foreign Office 371/4162, 177613. Daha önce Yüzbaşı Perring'in 11 Kasım Samsun raporu, ulusçu hareketin, Mustafa Kemal'in Padişah tarafından gönderildiği iddiasının doğru olmadığı anlaşıldığından, artık hiç tutulmadığını, mali desteğin tehditle elde edildiğini, Yunanlılar ülkeyi istilaya devam etmezler ya da büyük, bağımsız bir Ermenistan kurulmazsa, hareketin istikbali olmadığını bildirmişti. Foreign Office 371/4160, 159178.

büsat Nereden Gelmelidir?" başyazısında şöyle diyordu: " bila tereddüt, hatta acilen diyebiliriz ki bugün memleket için hayırlı teşebbüsleri en ziyade taht-ı Osmanideıı bekliyoruz... Bütün hayırlı teşebbüsler padişahtan sâdır olmalı, Meclis tasvip etmelidir. Bir çokluğun yapması maddeten mümkün olmayacak nice şeyler vardır ki bir şahıs yapabilir." Bununla birlikte Meclis konusunda kendince iyimser bir yorum ortaya koyuyordu: "Zat-ı Hazret-i Padişahi bütün bu gavail-i millette (boşluk) bütün hayırlı teşebbüslere taht-ı hümayunlarını masdar yapıyorlarsa o halde de en çok hüsnüniyet sahibi her Meclis-i Mebusan'dan istifade olunabilir ve Meclis'e şunlar daha çok gelmiş, yok bunlar daha az gelmiş tarzındaki dedikoduların da artık büyük bir ehemmiyeti olamaz." Böylece bu arada kendi mebusluğu da "meşrutiyet" kazanmış oluyordu.

İstanbul seçimleri 18 Aralık Perşembe günü yapılacaktı. *İleri*'ye göre (15 Aralık sayısı) 469 ikinci seçmen, Darülfünun konferans salonunda intihabat heyet-i teftişiyesi, İstanbul Kadısı ve ruhani reisler huzurunda toplanıp adaylar arasından seçilmesini istedikleri 11 kişinin adlarını yazıp sandığa atacaklardı. Çiftçiler Derneği 10, Ahali İktisat 11, Sulh ve Selamet 5, Türkiye Sosyalist 2, Milli Ahrar[575] ile Ahali İktisat 11, Milli Kongre 11, bağımsızlar 5, Sosyal Demokratlar 4, mazbata ile halk 14 aday göstermişler, ayrıca 19 kişi de kişisel olarak adaylıklarını koymuşlardı. Tekerrürler düşülünce ortaya 78 aday çıkıyordu.[576] Bizim için ilginç olan cihet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir aday listesinin bulunmamasıydı.

Rıza Nur'un yazdığına göre, Hamdullah Suphi ve Yusuf Akçura Türk Ocağı'ndan Milli Ahrar Fırkası'na gelip, kendilerinin aday kabul edilmesi karşılığında Ocağın işbirliğini önermişler. Rıza Nur da, daha önce de yaptıkları gibi, Ocağı siyasete bulaştırdıkları için onları eleştirmiş. Rıza Nur, *Hatıralar*, s. 506.

[576] Çavdar, a.g.e., s. 30-1 (*İleri*, 15, 17-19/12/1919). Ilginç bir nokta, adayların seçim günü salonda programlarını açıklayan demeçler verdikleri haberidir. 78 adaylı bir seçimde bunun nasıl olabildiği merakla değer. Tunaya, seçim konusunda Çiftçiler Derneği ile Sosyal Demokrat Fırkası'nın birleştiklerini söylüyorsa da, ayrı aday listeleri sundukları göze çarpıyor. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 459.

İstanbul seçim sonuçları şaşkınlık yarattı – en azından Lutfi Fikri'de. Seçildiği halde, mebusluktan istifa etti. Zira, seçim gününe kadar en ufak bahsi geçmemiş adaylar "el altından dolaştırılan listeler sayesinde" büyük çoğunlukla seçilebilmişler, oysa İttihat ve Terakki dışında genellikle "mebuslukları arzu edilen" birçokları kazanamamıştı. Kendisi, İttihat ve Terakkili olmayanlarca seçilmiş bulunuyordu ama "tamamen İttihatçı enkazı kuvvetiyle husul bulmuş" bir mebus listesinde "katiyen" yer alamayacağını bildiriyordu.[577] Oysa, gördüğümüz gibi, kendisi kısa bir süre önce Meclis'e şundan fazla, bundan az seçildiği yolundaki eleştirileri "dedikodu" diye nitelemiş bulunuyordu. Başka itirazlar da vardı. Seçime katılmamış olduğu halde Hürriyet ve İtilaf ile katılanlardan Sulh ve Selamet ve Milli Ahrar'ın protesto yazıları hazırladıkları bildiriliyordu.[578] Sulh ve Selamet'e göre, Trabzon, Rize, Maçka, Ankara, Keskin, Haymana, Kalecik seçimlerinde "hariçten müdahale" olmuştu. Prens Sabahattin de bu protesto korosuna –nazikâne– katılmaktan geri kalmadı. Biri Lutfi Fikri'nin çekilmesiyle ortaya çıkan üç münhal mebusluk için yapılacak seçimde "tereddüt ve teşettüt-ü âraya mahal" vermemek için aday gösterilmemesini rica etti.[579] Fakat buna kar-

Sabah, 20/12/1335, 10810. Lutfi Fikri konuyu işlemeye birkaç gün devam etti – mesela "İki Dereceli İntihabatın Mahzuru", "İntihabat Kanununda Islahat" gibi (*Sabah*, 22-3/12/1335, 10812-3).

[578] *Sabah*, 22, 26, 31/12/1335, 10812, 10816, 10821.

Peyam-ı Sabah, 8/1/1336, 10829; *Tasvir-i Efkâr*, 8/1/1336, 2952. Prens Sabahattin Çiftçi Derneği, Milli Kongre, Sulh ve Selamet gibi örgütlerin listelerinde –belki bir ara da olsa– aday görünmüştü. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 78-80. Webb'e 3 Ocak'ta merkeze bildirdiğine göre, Prens 18 Aralık'ta 107 oy almış. Webb'e göre, "reklamcılarına ve iddialılığına" rağmen Prens, gerçekten önemli bir etken değildi. Foreign Office 371/4161, 174127. Yalman, Prens Sabahattin'in seçilmemesine "ateş püskürdüğünü," Lutfi Fikri'nin istifasını eleştirdiğini yazıyor. Prens Sabahattin'in adaylıktan çekildiğini zikretmiyor. Bu sırada Prens'le araları çok iyiymiş. Yalman, a.g.e, c. II, s. 45-7, 52. Heyet-i Temsiliye'nin Prens Sabahattin ile anlaşmanın uygun olduğu yolundaki bir kararından, onu kazanmak için çalışıldığını anlıyoruz. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 73 (10 Aralık). Mustafa Kemal'in 12 Ocak teli bir anlaşmanın var olduğunu doğruluyor. Altay, a.g.e., s. 212.

şılık, *Sabah*'ta Cemil Paşa'nın demeci çıktı. Bunda, seçimin tarafsız yapıldığını, fakat ahalinin kayıtsızlığı yüzünden "bir hizbin" çalışıp başarılı olduğunu, bununla birlikte Lutfi Fikri'nin istifa etmekte haklı olduğunu söylüyordu. 20 yıl sonra Cemil Paşa'nın anlattığına göre Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa kendisini çağırıp, İstanbul seçimlerinde "İttihatçıların" kazanabileceklerini, bunu önlemek üzere kendisine tahsisat-ı mestureden 3 bin lira verileceğini söylemiş. Cemil Paşa bu teklifi reddedip tarafsız kalmış ve sonuç olarak "İttihatçılar" kazanmış.[580] Cemil Paşa'nın 20 yıl sonra hâlâ kazananları "İttihatçı" diye nitelemesi ilginçtir. Yahya Kaptan olayı dolayısıyla gördüğümüz üzere, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İstanbul ve çevresine egemen olamamış, burada İttihat ve Terakkililerin kurduğu ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti karşısında en azından özerk durumda olan Karakol ve benzeri örgütler demokratik-ulusçu hareketi yürütmüşlerdir. O bakımdan Cemil Paşa'nın değerlendirmesine tamamen isabetsiz denemez. Yalman'a göre seçilen İttihat ve Terakkililer üç taneydi.[581] Nihayet, Çiftçiler Derneği'ne göre de seçim sonucu meşru idi.[582]

Sabah, 21/12/1335, 10811; Cemil Topuzlu - Salih Alaçam, *Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler* (İstanbul, A. Halit, 1939), s. 149. Defrance'ın 20 Aralık teline göre de seçilenler yalnız ulusçu değil, İttihat ve Terakkiliydiler. Güya seçime katılma oranı yüzde 12 imiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 208.

[581] Yalman, a.g.e., c. II, s. 46-7. Yalman'a göre o sıra muhalif olan Câmi Bey, Lutfi Fikri'nin yanıldığını, seçimlere İttihat ve Terakki ruhunun değil, milli bir ruhun egemen olduğunu söylemiş. Yalman da gazetesinde istifayı eleştirmiş.

[582] *Sabah*, 27/12/1335, 10817 ("İntihabat Meşru İmiş!..") *Akşam*'da çıkan, "İttihatçılar Neden Oyun Ettiler? – Müntehib-i Sanilerimizle Mülakat" yazısı da iddiaları destekler mahiyetteydi (22/12/1335, 450). İstanbul mebuslarının listesi şöyleydi: Dr. Adnan, Ahmet Ferit, Ahmet Muhtar (eski elçi), Numan Usta, Salahattin Bey, Fuat Selim, Hamit, Kâmil Efendi, Rauf Ahmet, Reşat Hikmet, Mişon Ventura. Bunlardan yedi tanesi Milli Kongre'nin de adayı idiler. Ayrıca, İstanbul mebusluğundan çekilen Lutfi Fikri ve Celalettin Arif beyler de düşünülürse, seçilenlerin İttihat ve Terakkililer olduğu görüşünün tartışılabilir olduğu izlenimi uyanıyor. M. Cologlu, *Uçuncu Meşrutiyet*, s. 299. İstanbul'da üçüncü bir mebusluk Darphane Müdürü Hasan Fehmi Bey'in [illegible]

Seçimlerle ilgili diğer bir protesto konusu Zeytinburnu fabrikasında fişekçi ustası olan Numan Usta'nın da İstanbul mebusu seçilmesiydi. Böylece ilk kez bir işçi mebus seçilmiş oluyordu. Olay Türkiye Sosyalist Fırkası'nı sinirlendirdi, zira bu fırkanın adayları olan Dr. Refik Nevzat ve Sadri Celal beyler seçilememişlerdi. Onlara göre Numan Usta'nın mensup olduğu Osmanlı Mesai Fırkası, sırf sol partilere "mukabil ağırlık" olmak üzere İttihatçı bazı memurlarca kurulmuştu. Sosyalist Fırka, Numan Usta'nın sosyalist değil, İttihat ve Terakkili olduğunu ileri süren ve *Alemdar*'da yayımlanan bir beyanname çıkarttı.[583]

Ülkedeki derin kutuplaşma bu vesileyle tekrar ortaya çıktı. Refi Cevat, başyazısında, son seçimlerin milletin "İttihatçı fırıldaklarına" ne derece kayıtsız kaldığını gösterdiğini söylüyordu. Fakat ne olursa olsun "taammüden" Türkiye'yi "öldürmek" isteyenlerin cezası idamdı. Ve pek de örtülü olmayan biçimde dış müdahaleye kapı açıyordu: "Bu masum vatanın intikamını elbette beşeriyet alacaktır. Eminiz!"[584]

İstanbul'da seçimlerin yol açtığı gürültülü tartışmalar Anadolu'da üzüntüyle karşılanıyordu. Bunu *İrade-i Milliye*'nin sütunlarından takip edebiliyoruz. 1 Aralık günü çıkan "Tereddi Meselesi" başlıklı yazı Kuva-yı Milliye'ye soysuz-

◁ ölümü ile boşalmıştı. *Peyam-ı Sabah*, 9/1/1336, 10830. 15 Ocak'ta üç münhal mebusluk için yapılan seçimde kazananlar, Ahmet Ferit, Rauf Ahmet, Fuat Selim idiler. Yalman, a.g.e, c. II, s. 50. Aldıkları oylar sırasıyla 283, 194, 279 idi. Prens Sabahattin 11 oyla 12. idi. *Alemdar*, 16/1/1336, 396-2696. Aynı nüshada Refik Halit şöyle yazıyordu: "Elimizde artık ne Roma İmparatorları gibi saltanat sürecek Suriyeler, ne (Napolyon) ordusu gibi buz sahralarında kırılıp tükenecek fazla ahali, ne istikraz-ı milli diye Yahudilere kaptıracak mebzul paramız, ne de hunriz kasaplara boğazlatacak tuvana neslimiz var... Siz, onları isteyen, onlar gibi yapmak isteyen, onların yavruları değil misiniz? Artık size kimse ne taht-ı Osmaniyi ne de memalik-i Osmaniye'nin bakiyesini emniyet edebilir!"

[583] T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 458, 464; T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), c. II, s. 330-6; Çavdar, a.g.e., s. 31-2 (*İleri*, 21/12/1919); Tunçay, a.g.e., 1978, s. 79, 90. Numan Usta'nın aldığı 135 oy, seçilenlerin aldıkları oylar arasındaki en küçük oy sayısıdır.

[584] *Alemdar*, 17/1/1336, 397-2697

laşma atfeden çevrelere bir cevaptı. "Kuva-yı Milliye, müttehit bir kitle halinde birleşmiş Anadolu demektir. Anadolu hukukunu, mevcudiyetini ve atisini müdrik olarak henüz yaşamaya başlamış, sağlam, pür hayat ve azimkâr bir kitledir." Bundan gafil olanlar iyi niyetli sayılamazlardı. 8 Aralık günü çıkan "Meclis-i Milli'de" yazısı, "sükûn ve intizam" içinde sona ermek üzere bulunan seçimlerin meşrutiyetin düşmanlarını susturduğunu haber veriyordu. Seçime engel olanlar "mahdut nazarlı" ve düşünceli olanlar yanında "ihtiyac-ı hakikiden doğmamış" ve hükümet kuvvetiyle, yani cebir ve tazyikle taraftar toplamaya çalışan bir fırkaya mensuptular. Ulusal egemenliğin Türklerin toplum ve siyaset hayatında "sarsılmaz bir mevkii" vardı. Devlet ricali bunu bilmek zorundaydı. Milletin esir veya hayvan gibi küçük bir gruba egemenliği tevdi etmesi "çok uzak bir maziye" karışıp gitmişti. "O zamanların uzaktan kulağa pek hoş gelen aristokratik ve saltanatlı, ihtişamlı idare-i cahilanesine ricat etmek, bu asr-ı tekâmüle intisabı inkâr eylemek demektir." İttihat ve Terakki bile, istibdadını Meclis'i kaldırmak noktasına götürememişken, onun yerine gelen "fırka karikatürleri" bu buhrana sebep olmuşlardı. Bundan sonra yazı, mebusların düşünce ve ifade özgürlüğünü kabul etmekle birlikte, bağımsızlık ve mütareke sınırları üzerinde birlik olunmasını ve ısrar edilmesini istiyordu. "Bin türlü süslü zevahir altında, bin türlü mestur tekayüdat ile dahi olsa istiklal-i milliye dokunacak bir mesele mevzubahis olamaz." denirken manda da reddedilmiş oluyordu. "Cumhuriyet kokan" bu yazının, Mustafa Kemal'in kaleminin bir ürünü olmasa bile onun onayından çıkmış olması ihtimali yüksektir.

Daha 12 Ocak günlü *İrade-i Milliye*'de İstanbul'da Matbuat Cemiyeti'ne gönderilen bir tele rastlıyoruz. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziye Reisi Mehmet Rauf imzasını taşıyan telde, başkentte çıkan basınla milletin düşünceleri arasındaki yabancılıktan, bu basının "şahsi, fırkavi dedikodulara sahne" olmasından şikâyet ediliyor ve bunun milletin "mütecanis olmadığını, hakk ı ha

yata kabiliyeti" bulunmadığını ilan ettiği belirtiliyordu. Bu tür davranış içinde olanlar "dinsiz, vatansız, milliyetsiz birkaç serseri," gazeteleri de "paçavra" diye tarif ediliyordu. Aynı nüshada Sivas ikinci seçmenlerinin seçtikleri mebuslara gönderdikleri bir tel vardı. Payitahtın "her türlü tereddisine", Cihan Savaşı'nın doğurduğu zafiyete ve gereken araçlardan yoksunluğa rağmen, mebusları mütarekede bize kalan ülke ve "istiklal-i tam" için, "şerefle harita-i âlemden silinmeyi" göze alarak çarpışmaya çağırıyordu. Bazı gazeteler bir kısım Sivas mebusunun istifa edeceğinden söz etmişti.[585] Böyleleri varsa, onlar hemşerilikten tard ve "hıyanet-i milliye" ile lanetlenerek yerlerine başkaları seçilecekti. Telin altında 22. seçmenin imzası bulunuyordu.

27. Saray ve Muhalefet Cephesinde Gelişmeler: Yukarıda, 7. ayrımda Saray'ın Ali Rıza hükümeti yerine önce Zeki Paşa, sonra da Prens Sabahattin hükümetleri üzerinde durduğunu, fakat kasım sonunda almaşık olarak bir Damat Ferit hükümetini tercih eder duruma geldiğini görmüştük. Bu arada Hürriyet ve İtilaf'ın durumu da ilginçtir. Bütün birleştirme çabalarına rağmen Fırka'da bölünme devam ediyordu.[586] Sadık Bey daha önce Damat Ferit'e yapmış olduğu muhalefetin cezasını, fırkasının bölünmüşlüğü ile ödüyordu. Mutedil Hürriyet ve İtilaf'ın başında Sabri Efendi, Hürriyet ve İtilaf'ın başında Sadık Bey bulunuyordu. Her iki grup Damat Ferit'i tutuyordu, fakat Paşa –ve Padişah– Mutedilleri tercih ediyorlar-

1 Ocak günlü Tevfik Paşa, İngiliz Yüksek Komiseri'nin yeni yılını kutlamak için yaptığı ziyarette, çeşitli yerlerde İttihat ve Terakkililerin mebus seçildiklerinden, fakat bazılarının istifa ettiğinden, başkalarının bu yola gitmelerinin muhtemel olduğundan söz etti. Webb'in, bu tür mebusların ulusçu hareketi ne ölçüde temsil ettikleri sorusuna cevap vermemekle birlikte, ulusal hareketin ülkenin bütününü temsil ettiğini belirtti. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1005.

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 442, 507-9. Barışma, birleşme sözlerine karşılık (T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* [1952], s. 150), çok sonra, 5/9/1336 ve 629-2929 sayılı *Alemdar*'da dahi Mutedillerinin adı geçiyordu. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 453'ün dipnotu, 29.

dı. Bunların kadrosunda daha çok büyük isim vardı,[587] ve *Alemdar* ile *Peyam-ı Sabah* gibi önemli iki gazeteye dayanıyorlardı.[588] Lutfi Fikri'nin kasım başında yazdığına göre, Hürriyet ve İtilaf'ın "muhafazakâr ve hürriyetperver" diye Sadık ve Zeynelabidin kanatlarına ayrılması uygundu.[589] İstanbul seçim sonuçları belli olduktan sonra, Sadık Bey ile Sabri Efendi'nin Merkez-i Umumi'de barıştıkları haberi çıktı. İngiliz istihbaratına göre bu, ulusçuların ve İttihat ve Terakki'nin maneviyatını kırmış, ve Damat Ferit istifa ettiğinden beri düşünülen İzzet Paşa hükümeti fikrinden vazgeçmişler.[590]

Daha önce de gördüğümüz üzere, İngiliz istihbaratına göre, Saray çevreleri aralık başlarında Damat Ferit'in iktidarını "güvenle beklemekteydiler." Bu hükümette Sabri şeyhülislam, Sait Molla adliye nazırı olacaktı.[591] Bir hafta sonraki

5/6/1919'da seçilen Merkez-i Umumi'de Mustafa Sabri, Seyit Fazıl Paşazade Mehmet Paşa, Şerif Sadettin Paşa, Âyan Üyesi Zeynelabidin Efendi, Rıza Tevfik, Sadaret Müsteşarı Cemal Bey, Mehmet Ali Bey, eski İstanbul Muhafızı Natık Paşa, Sait Paşazade Fuat Paşa, eski Konya Valisi Ali Rıza Paşa, eski Ankara Valisi Muhittin Paşa, Refik Halit, Şemsüddin-i Sivasi ahfadından Şeyh Recep Efendi bulunuyordu. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1952), s. 449-50 (*Alemdar*, 6/6/1335'den).

[588] R.H. Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 185. 12 Aralık günlü bir İngiliz raporu Sabri'nin "Abdülhamit çizgisinde" yeni bir İslamcı parti kurmakta olduğunu, aslında diğer partiler gibi ulusçu olduğunu bildiriyordu. Foreign Office 371/4161, 168774.

[589] *Sabah*, 9/11/1335, 10769.

[590] *Sabah*, 21/12/1335, 10811; Foreign Office 371/4161, 173267 (no. 48, 25 Aralık). *Alemdar*'a göre, 20 Ocak'ta Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi Sadık Bey başkanlığında toplanmış ve Mustafa Sabri ve Zeynelabidin bu toplantıya katılmışlar. *Alemdar*, 21/1/1336, 400-2700.

[591] Foreign Office 371/4161, 168774 (12 Aralık) Defrance 4 Aralık günlü telinde Padişah'ın üç ay önceki siyasetine dönmeye hazır olduğunu, birçok defa Damat Ferit'i huzuruna çağırdığını, ona her zamanki gibi güvendiğini, iktidara gelmesinin mümkün olduğunu bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 156-60. Aynı günlü bir istihbarat telinde, beş gündür Sadık Bey, Zeynelabidin ve Damat Ferit'in yeni İngilizci bir hükumet kurulması için Padişah nezdinde enerjik girişimlerde bulunduklarını, fakat Ali Rıza kendiliğinden istifa etmeyeceği için İttihatçı usulünde bu hükumet darbesi beklenebileceğini, bunun Anadolu'da genel isyan gibi ciddi karışıklıklar doğurabileceğini bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 178.

rapor ise Vahdettin'e Zeynelabidin ve Sadık Bey tarafından bir Damat Ferit hükümetinin tavsiye edildiğini, Sulh ve Selamet Fırkası'nın da bunu desteklediğini bildiriyordu. Bunun üzerine Padişah Tevfik Paşa'ya danışmış, o da bunun sırası olmadığını, bu yola gitmenin iç savaşa götüreceğini söyleyerek onu etkilemiş.[592] Diğer bir rapora göre Padişah, hükümetin değişmesi için hazırlattığı emri, 6 Aralık'ta, İttihat ve Terakkililerin Veliaht'ı kendi nezdine göndermeleri üzerine, iptal etmek zorunluluğunu duymuş.[593] Yeni yılda siyasal ortamın kızıştığını gösteriyor sayılabilecek bir gelişme, Ocak 1920 başında *Sabah* ile Ali Kemal'in kurduğu *Peyam*'ın, *Peyam-ı Sabah* adı altında birleşmeleri, ve daha önemlisi "yeni" gazetenin başyazarlığına Lutfi Fikri'ye göre daha aşırı olan Ali Kemal'in gelmesiydi.[594] 7 Ocak günü Hürriyet ve İtilaf merkezini ziyaret eden bir muhabir, onların Damat Ferit'in iktidara geleceğine "muhakkak" nazarıyla baktıklarını saptıyordu.[595]

Foreign Office 371/4161, 170756 (19 Aralık).

[593] Foreign Office 371/4161, 173267 (no. 47, 18 Aralık). Haber Heyet-i Temsiliye'ye ulaştığında, onlar da bir Damat Ferit iktidarının payitahtta karışıklıklara yol açacağını bildirmişler. Foreign Office 371/4162, 17468 (2 Ocak). 9 Ocak raporu ise Damat Ferit'in Hürriyet ve İtilaf, Sulh ve Selamet, İngiliz Muhipleri'yle blok kurmak istediğini ve Sadrazam'dan İstanbul seçimlerinin iptalini istediklerini haber veriyordu. Foreign Office 371/4162, 174171.

[594] *Sabah*, 29/12/1335, 10819. Ermeni olan *Sabah*'ın sahibi Mihran, egemen siyasal çizgiyi teşhiste ve gazetesini ona uydurmakta sezgisi kuvvetli bir kimseydi. İzzet Paşa kabinesinin kurulmasından iki gün sonra *Sabah*, Ali Kemal'e "tevdi" edilmişti. Arada Ali Kemal *Peyam*'ın sahibi olmuştu. Şimdi de ortaktılar. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 37. Kızışmanın başka bir alameti, Kâmil Paşazade Sait Paşa ile Gözlüklü Salahattin'in Mısır'dan gelmekte oldukları haberi olabilir. *Sabah*, 30/12/1335, 10820. Buna karşılık gazeteye beyanat verdiklerinden ötürü, eski Divan-ı Harb-i Örfi üyesi Mirliva Mustafa ve eski Erkân Divan-ı Harbi Üyesi Mirliva Hamdi paşalar hakkında kovuşturma açılıyordu. *Sabah*, 29/12/1335, 10819. Anlaşılan, Ermenice bir gazeteye verilen bir demeç söz konusuydu. Demeci verdiği sırada Kürt Hamdi Paşa emekli olduğu için men-i muhakeme kararı çıktı. Mustafa'nın davası 20 Ocak'ta başlayacaktı. *Peyam-ı Sabah*, 4, 15/1/1336, 10825, 10836. Ayrıca, görevden ayrıldığı tarihten itibaren geçerli olmak üzere Ali Nadir Paşa, emekliliğe "irca" edilmişti. *Alemdar*, 10/12/1335, 359-2659.

[595] *Tasvir-i Efkâr*, 9/1/1336, 2983.

Saray ve muhalefet cephesi Damat Ferit'i iktidara getirmeye çok hazır olmakla birlikte, bunun için önemli bir siyasal payandaya ihtiyaç vardı ki, bunu da o sıra ancak İngilizler sağlayabilirdi. Fakat İngilizler henüz beklemeyi tercih ediyorlardı.

28. Meclis-i Mebusan'ın Açılması (12 Ocak): Seçimler yapıldıktan sonra Mebusan Meclisi'nin açılması Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hükümetle yaptığı anlaşmanın en can alıcı noktasıydı. Ne var ki, seçimin demokratik-ulusçu hareketin ezici başarısıyla sonuçlanması bu hareketin dışında olanlarda Meclis'e karşı yoğun bir tepki, bir isteksizlik doğurdu. İngiliz istihbaratının 5 Aralık günlü bir raporuna göre, Hürriyet ve İtilaf gizli bir komite kurmuş. Amacı Meclis'in açılmasından üç gün önce büyük mitingler düzenleyip, seçilenler halkı değil, İttihat ve Terakki'yi temsil ettikleri için Padişah'ı seçimleri iptal etmeye zorlamakmış.[596] Defrance'ın 20 Aralık günlü teli de seçimlerin ulusçuların ve İttihat ve Terakkililerin zaferiyle sonuçlandığını bildirdikten sonra, bu koşullarda Padişah ve hükümetinin Meclis'i dağıtıp dağıtmayacağı, dağıttığı takdirde Meclis'in kendiliğinden bir Anadolu kentinde toplanıp toplanmayacağı sorusunun söz konusu olacağını söylüyordu.[597] 19 Aralık günü Damat Şerif Paşa'nın verdiği demeç, İstanbul seçimlerinin sonucu karşısında duyulan öfkeyi dile getiriyordu. Paşa'ya göre, Meclis ocak başında toplantıya çağrılabilmesi "gayri melhuzdu." Zira barış antlaşması yapılmadığından, işgal altındaki bölgeler Osmanlı ülkesine dahildi. Oysa buralarda seçim yapılamamıştı. Bu durumda yeni Meclis'in toplanabilmesi için mebus sayısının önceki Meclis'tekinin üçte ikisine ulaşması "şarttı." Ancak 82 mebus seçilebilmiş, bunların harcırahları gönderilmişti.[598] Şerif Pa-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 976.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 91, s. 208. İngilizlerin 21 Kasım istihbarat raporuna göre Padişah, ulusçuları uyararak Türkiye yenildiği için isteklerini yumuşatmaları gerektiğini, hükümet işlerine karışılırsa Meclis'in toplanamayacağını, hükümetin istifa edeceğini söylemiş. Foreign Office 371/4161, 161851.

[598] *Sabah*, 20/12/1335, 10810. Aslında bu tür bu mantık, işgal altındaki yerlerin temsil edildiği son Meclis'i dağıttığı için Padişah'a ağır bir tohmet [illegible]

şa'nın bu söyledikleri Kanun-u Esasi bakımından yanlıştı, zira 51. maddeye göre görüşmelere başlayabilmek için gerekli olan çoğunluk üye sayısının yarısından bir fazlasıydı. Üçte iki çoğunluğun tasrih edildiği haller dışında ise hazır bulunanların salt çokluğu karar nisabıydı. Öte yandan, hukuken eski Meclis'in mebus sayısını esas almak doğruydu ama, demokrasiyi kabul eden insanların seçim yapılamayan yerler için uygun bir hukuki çözüm bulmaları da gerekirdi. Fakat bu tür çözümler bulmaktan ne denli uzak bulunulduğunu, yukarıda söz konusu ettiğim, Kuşadası'nda yapılan İzmir seçimleri dolayısıyla gördük. Gerçekten İntihabat Heyet-i Teftişiyesi İzmir'de yapılamayan bu seçime itiraz etti. Şûra-yı Devlet'in Mülkiye Dairesi de Celal Bey'in başkanlığında toplanıp "merkez livanın suret-i resmiyede nakli icra edilmediği" için oybirliğiyle seçimlerin "caiz" olamayacağına karar verdi.[599] Fakat sonuç olarak İzmir mebusları Meclis çalışmalarına katılmışlardır.

Bu sıralarda Hürriyet ve İtilaf Meclis hakkında "pek ümitli" değildi. Milli Ahrar Fırkası ise 5 Ocak'ta yayımladığı bir bildirge ile, İttihat ve Terakki "bakıyyet-üs-süyufunun" seçilmiş olmasının bağımsızlık hakkımızın tanınmasına yol açabileceğini, onun için bu Meclis'in "hemen" feshini istiyordu. Bu yapıldıktan sonra milletin arzusunu serbestçe açıklaması için imkânların hazırlanmasını, ardından dışarıda güveni, içeride birliği sağlayacak kişileri getirecek bir seçimin yapılmasını talep ediyordu.[600] Bu sıralarda muhalif ya da muhalefete yat-

1 altına sokmaktaydı. *The Times* muhabirinin 26 Aralık haberinde de "gayrı meşruiyetinden" dolayı hükümetin Meclis'in toplanmasını engelleyeceği ısrarlı bir rivayet olarak kaydediliyordu. Meşrutiyet sorunu Kanun-u Esasi'de öngörülen nisaptan –hemen bütün Müslüman ve Müslüman olmayan seçmenlerin büyük bir bölümünün katılmaması yüzünden– 80 eksik olmasından kaynaklanıyormuş. *The Times*, 2/1/1920.

Peyam-ı Sabah, 6, 9/1/1336, 10827, 10830; ayrıca 473 sayılı dipnotu. Seçilen mebuslar Yunus Nadi ve eski Erzurum (Suriye) Valisi Tahsin, seçilmeyenler Muammer ve Tokadizade Şekip beylerdi.

Tasvir-i Efkâr, 9/1/1336, 2953; *Alemdar*, 5/1/1336, 385-2685. Câmi Bey, beyannamenin 4/5/1335'de saptanan esaslara aykırı olduğunu, bunun ancak Kongre kararıyla oluşturulabileceğini iddia etmiş. Buna karşı Fırka'nın ▷

kın gazeteler istifa eden mebuslar, feshedilen seçimlerle ilgili haberleri adeta memnuniyet duyarak ya da ısrarla verir gibiydiler.[601] Belki de bu hava yüzünden, İstanbul mebusluklarının üçü için 10 Ocak'ta yapılan seçimde çoğunluk sağlanamadı, 15 Ocak'ta yeniden toplanmak gereği doğdu.

Fakat muhalefetin çok da tutarlı davrandığı söylenemez. Lutfi Fikri istifa ederken ve mümkün olduğu kadar çok mebusun istifa etmesi arzu ediliyor gibi görünürken, Hürriyet ve İtilaflı Karahisar-ı Şarki Mebusu Ömer Feyzi istifa etmedi. Bu noktanın 10 Mart günlü *Serbesti*'de kurcalanması üzerine, Ömer Feyzi şöyle bir açıklamada bulundu: "... Fırka'mız intihaba iştirak etmemeye, intihapta rey vermemeye karar vermişti. Niçin? Zira Kuva-yı Milliye namını taşıyan tahakküm-ü askeri tesiri altında yapılacak intihabı gayri meşru addediyor ve o intihabı istemiyordu. Fakat maateessüf muvaffak olamadı. İntihap oldu yani oldu dendi ve iktisab-ı resmiyet ettirildi. Bu kuvve-i mütegallibe her tarafta kendi taraflarını tayin ettirmişti. Fakat bizim Karahisar-ı Şarki gibi bazı yerlerde ahalisinin cesaret-i medeniyesi hasebiyle imal-i nüfuz edemedi. Kendim İstanbul'da bulunduğum ve namzetlik vaz eylemediğim halde hemşerilerim beni kendiliklerinden intihap eylemişler. Bunu reddeylemeyi fırkam akıl ve hikmete muvafık görmedi, ben de istifa etmedim çünkü Fırka öyle tesir altında intihap yapmamaya, kimseyi intihap etmemeye, elhasıl rey vermemeye karar vermişti. İntihap olunmamaya, mebus olmamaya değil."[602] (Bu son iki cümledeki mantık pek açık değil.)

◁ Heyet-i Siyasiyesi'ndeki çoğunluk adına Mahir Sait öyle olmadığını açıkladı. *Alemdar*, 7/1/1336, 387-2687.

[601] Örneğin, Sivas seçimlerinin feshi, Kayseri Mebusu ve Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Süleyman Efendi, Amasya Mebusu ve Levazımat-ı Askeriye Reisi Miralay Ömer Lutfi Bey'in, Ankara'dan Şeyh Tayyip Efendi'nin istifası haberleri. *Peyam-ı Sabah*, 4, 8, 12, 14/1/1336, 10825, 10829, 10835; *Alemdar*, 11/1/1336, 391-2691. *Sabah*'ın ısrarına rağmen, Ömer Lutfi'nin Amasya mebusluğundan çekilmediği, Şeyh Tayyip'in istifasının da asılsız olduğu anlaşılıyor. M. Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 300, 295.

[602] *Alemdar*, 12/3/1336, 451-2751. Bir de Kütahya Hürriyet ve İtilaf şubesi reisi Hocazade Rasih Efendi seçilmiş. Mevlanzade Rifat onun için "ihtiva ▷

Tevfik Paşa, 1 Ocak günü de Robeck'e yaptığı yılbaşı ziyaretinde, gördüğümüz üzere, bazı İttihat ve Terakkililerin seçilmiş olduğundan, fakat bir bölümünün istifa ettiğinden, bunları başkalarının da izlemesi ihtimalinden söz etmişti. Ondan sonra da, Meclis'in tek bir amaçla toplandığını, bunun da Barış Antlaşması'nı onaylama olduğunu, bunu yapar yapmaz devam etmesi için bir sebep bulunmadığını söyledi.[603] Büyük bir ihtimalle Paşa, Padişah'ın telkiniyle, "İttihatçı" bir meclisin uyandıracağı kötü izlenimleri silmek için İngiliz Yüksek Komiseri'ne gelmiş bulunuyordu. Vahdettin, böylece, dolaylı olarak, antlaşma onaylanır onaylanmaz Meclis'i dağıtmayı yükümleniyordu. Webb, ihtimal bu bilgiye dayanarak 3 Ocak günlü yazısında Meclis'in hızla feshedileceği ya da en fazla Barış Antlaşması açıklanıncaya değin devam edeceği, fakat Padişah'ın ilk almaşıktan çekineceği tahmininde bulunuyordu.[604] Görülüyor ki Meclis'in toplanmasını önlemek yönündeki düşünceler rağbet görmemişti. Nitekim Şerif Paşa dahi, yukarıda değindiğim açıklamasından üç gün sonra, Meclis'in açılması için 1914 yılı Osmanlı ülkesi itibarıyla tam sayı olan 254'ün 2/3'si yerine, bu sefer yalnızca bu sayının yarıdan bir fazlasını şart koşuyordu.[605] Nihayet bu paşa, Meclis'in açılmasından bir hafta önce, olumsuz tavrını ikinci kez biraz daha sulandırarak, Meclis'i birkaç güne kadar açmak istediklerini söyledi. Gerçi gelen mebus sayısı kanuni nisabı sağlamıyordu ama, bu, açılışa engel değildi. Nisap olmadan görüşmeler yapılamazdı, fakat birkaç güne değin bunun da hasıl olacağı "ümidindeydi." Paşa bayağı "hayırhahtı" – nisap yine de sağlanamazsa, Kanun-u Esasi'nin Meclis'in çalışmasına imkân verecek elverişli bir yorumu için Âyan Meclisine başvurulabileceğini de hatırlatıyordu. (Gerçekten, Âyan'da bir hazırlık vardı. 7 Ocak'ta orada yapılan bir toplantıda Da-

1 hitabeti haiz değildi" diyor. Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü* (Halep, Vakit Matbaası, 1929), s. 134.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 1005, 1007.

Foreign Office 371/4161, 174127.

Sabah, 23/12/1335, 10813. Bu habere göre 101 mebus seçilmiş o güne dek.

mat Ferit, Mustafa Sabri, Vasfi Efendi, Keçecizade İzzet, Hoca Asım ve başkaları hazır bulunmuşlar ve Hürriyet ve İtilaf tarafından yeni Meclis'e karşı ittihaz olunacak tavır ve mesleği söz konusu etmişlerdi.) Şerif Paşa ayrıca, hükümetin siyasal programının ancak nisap oluştuktan sonra Meclis'te okunabileceğini de hatırlatmamazlık edememişti.[606]

Şerif Paşa'nın olumsuz tutumuna karşılık, Adliye Nazırı, Şeyhülislam, Ticaret ve Ziraat Nazırı, Harbiye Nazırı çok daha olumlu demeçler vermişler, sonuncusu dört gün öncesinden Meclis'in 12 Ocak'ta toplanacağını bildirmişti.[607] Bu sırada hayli yoğun bir kulis faaliyetinin cereyan ettiğini basından izleyebiliyoruz. Padişah 1 Ocak'ta Ali Rıza'yı, Tevfik Paşa'yı, Şeyhülislam"ı, 2 Ocak'ta Damat Şerif Paşa'yı, Zeki ve Süleyman Şefik paşaları, 5, 6, 8, 10 Ocak'ta Ali Rıza'yı, 9 Ocak'ta Tevfik Paşa'yı kabul etti. Buna karşılık, 3 Ocak'ta Cemal Paşa'yı ziyarete gelenler, Şehzade Abdürrahim ve Osman Fuat efendilerle Kara Vasıf ve Bekir Sami idi. Bekir Sami'nin İstanbul'a geldiğine dair bulabildiğim en erken atıf budur.[608] 10 Ocak günlü *Peyam-ı Sabah, Antant*'a atfen Rauf Bey ve Bekir Sami'nin geldiği "şayialarını," bununla birlikte Rauf Bey'in "ketm-i nefs" etmek istediğini bildiriyordu. *Antant*, Rauf Bey'in geldiği gün şayiaları öğrendiyse, Rauf Bey 8 Ocak'ta gelmiş demektir. Defrance'ın 9 Ocak sabahı çektiği tele göre, Bekir Sami ve Rauf Bey İstanbul'a gelmiş bulunuyorlardı ve birincisi Padişah tarafından kabul edilmiş-

[606] *Peyam-ı Sabah*, 6, 9/1/1336, 10827, 10830. 1 Ocak günü de Âyan'da bir toplantı yapıldı. *Alemdar*, 2/1/1336, 382-2682. *Bosfor* muhabiri Damat Şerif'e seçilenler arasında İttihat ve Terakkililerin bulunup bulunmadığını sorunca, "Belki!" demişti. Muhabirin bu işin sakıncalarını belirtmesi üzerine de, İttihat ve Terakkili diye suçlananların artık öyle olmadıklarını söylediklerine işaret etmişti. Muhabir, bu oyuna hükümetin gelip gelmeyeceği sorusunun ardından, ne yazık ki sansürün kestiği 59 satır vardır. *Peyam-ı Sabah*, 8/1/1336, 10829.

[607] *Sabah*, 25, 31/12/1335, 10815, 10821; *Alemdar*, 1/1/1336, 381-2681. *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah*'tan. Mebusların toplantısı "Milli Blok" kurmak içinmiş. Bekir Sami'yi 4 Ocak'ta İstanbul'da gösteren şüpheli bir kaynak: 38. fıkrada.

ti.[609] İngilizlerin istihbarat raporuna göre, Bekir Sami ve Kara Vasıf hükümet ve Veliaht'la sürekli temastaydılar.[610] Gerçekten, bu sırada Veliaht'ın hayli faal olduğu göze çarpıyor. 3 Ocak'ta Veliaht Dolmabehçe'de Ali Rıza'yı kabul etti. 5 Ocak'ta Abdülmecit'in Bağlarbaşı'ndan Beşiktaş Sarayı'na "naklettiğini" öğreniyoruz – oysa taşınma mevsimi değildi. Veliaht 8 Ocak'ta da Damat Şerif Paşa'yı kabul etti.[611]

7 Ocak günlü "gayet müstacel" bir telle Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e, Rauf Bey'in İstanbul'a gitmesi hususunu danıştı. Mebuslarla yapılan temaslardan bunun zaruri olduğu, Meclis'te ulusal esaslara sadık güçlü bir grubun ancak böyle sağlanabileceği, yoksa bütün emeklerin heba olacağı ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal, Rauf Bey'in Barış Konferansı'na murahhas olarak gitmesi konusunda da Kâzım Karabekir'in mütalaasını sordu. Kâzım Karabekir, 9 Ocak cevabında, her iki düşünceye katıldı fakat kendine özgü, İttihat ve Terakki'nin denetleme iktidarı modelinden kaynakladığı söylenebilecek bir mantıkla, Rauf Bey'in Meclis'te başkanlık, hatta ikinci başkanlık gibi görevlerden kaçınmasını savundu. Zira, aday olup da seçilemezse durumu sarsılır, kazanırsa da "kuvvetli muarızlar" çıkardı.[612]

Ali Fuat Türkgeldi, Saray içinde bir gözlemci olarak, bu sırada Meclis'in toplanamama ihtimalinin hayli yüksek oldu-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 92, s. 10 (saat 9'da çekilmiş tel). Foreign Office 371/4162, 177921 (15 Ocak).

Peyam-ı Sabah'tan. Yalman, Veliaht'la "sıkı bir temas" halinde olduğu, "vakıt vakit" 2. Veliaht Selim Efendi'yi gördüğünü yazıyor. Yalman, a.g.e., II, s. 52-3.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 433-4. Mustafa Kemal'in Sivas Heyet i Merkeziyesi'ne çektiği 8 Ocak günlü tele göre, bazı heyet-i merkeziyeler kendisinin ve Rauf Bey'in İstanbul'a gitmelerinden endişe ettiklerini bildiriyorlarmış. Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye'nin eskisi gibi ulusal görevine devam edeceğini ve Meclis için tam güvenlik koşulları gerçekleşinceye degin Anadolu'da kalınacağını haber veriyordu. Burada kullanılan "bizim" sözü, Rauf Bey'in İstanbul'a gitmesi dolayısıyla yalnızca kendisini kapsamaktadır. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 149-50. Rauf Bey'in 9 Ocak'ta İstanbul'a geldiği kabul edilirse, Kâzım Karabekir'in cevabı beklenmeden yola çıkmış demektir.

ğunu anlatan bilgiler veriyor bize.[613] Önceleri Vahdettin Meclis'in açılmasında yana olduğu halde, İstanbul seçimlerinde İttihat ve Terakki adaylarının ve "bahusus ameleden" (!) Numan Usta'nın seçilmesi, kendisinde İttihat ve Terakkililerin yine hükümeti ele alacakları endişesini uyandırmış ve Meclis'in açılması konusunda ayak sürümeye (taallüle) başlamış. Ne var ki seçilip İstanbul'a gelen mebuslar Ali Rıza Paşa'yı, o da Padişah'ı sıkıştırmaya başlamış. 9 Ocak akşamı Vahdettin, Tevfik Paşa ile görüşürken Ali Fuat'ı yanlarına çağırıp Paşa'nın uygun bulduğu bir çözümü açıklamış. Fırka reisleri toplantıya çağırılacaklar, ve kendilerine Meclis'in "hal-ı hazırı" ile mi açılması, yoksa içlerinden bazıları istifaya davetle, yerlerine diğer fırkalardan da birkaç kişi alınarak mı açılması sorulup, aralarında anlaşma olduktan sonra Meclis açılacakmış. Yani, demokratik-ulusçu hareket, Meclis'in açılmama tehdidi ile bir kısım mebuslardan vazgeçmek zorunda bırakılacaktı. Ali Fuat, bunun zamanının geçtiğini, mebusların İstanbul'da toplandığını, fırkalar anlaşamadıkları takdirde ne olacağını sorarak itiraz etmiş. Padişah da sesini çıkaramamış.

10 Ocak günü Ali Rıza Saray'a gelip Meclis'in açılış gününün tayini için yeniden üstelemiş. "Taallülatı" Damat Ferit'e hamlederek, sadarete hevesli olmadığını, Padişah onu istiyorsa kendisinin derhal çekileceğini ihsas etmiş. Vahdettin, cevap olarak, "Benim öyle bir niyetim olsa böyle dosdoğru yürürüm ve kimseden çekinmem" dedikten sonra, ertesi sabah kesin kararını ona bildireceğini söylemiş. Sabah (11 Ocak) Vahdettin, birisiyle görüşeceği için görüşmenin ikindiye ertelenmesini istemiş. Fakat bunu haber vermek için giden yaver, Sadrazam'a rastlayamadığı için, o da sabahtan çıkagelmiş. O sırada Vahdettin'le görüşmeye gelmiş olan Damat Ferit'in otomobili Harem'in önünde duruyormuş. Vahdettin Sadrazam'a ikindi vakti gelmesi için haber gönderince, Ali Rıza "tehevvürle" gitme için koltuğundan fırlamış. Ali Fuat yakasından tutup oturtmuş, durumu içeriye bildirmiş. Bunun

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 284

üzerine Vahdettin, yemek yemesini, ondan sonra kabul edeceğini bildirmiş. Görüştüklerinde de, Meclis'in açılması için "emr-i kat'i" vermiş. Demek ki, Ali Fuat'ın anlatışına göre, Padişah'ın isteksizliğini yenen, mebusların baskısı altında bu konuda ısrar eden Sadrazam olmuştur. Fakat Saray cephesi aşağıda anlatılacağı ve yukarıda Şerif Paşa'nın çıkardığı zorluklardan söz ederken değinildiği üzere, bu sefer de nisap meselesine dayanarak Meclis'i açmakla Meclis'in toplanması arasında "ince" bir ayrım yapmaya çalıştı.

The Times muhabirine göre Padişah Meclis'i açmamak istemesine rağmen, Kara Vasıf'ın baskısı üzerine cumartesi gecesi (10 Ocak) "ansızın" açılmasını emretmiş. Oysa seçilen 132 mebusun yarısından azı İstanbul'daymış. Aşırı ulusçular Meclis'in taşraya nakledilmesi için oylama istiyorlarmış. Bazı mebuslar Meclis taşraya gitsin diye açılışa katılmamışlar. Muhabir, bu şartlarda açılışın "tamamen komedi" olduğunu yazıyordu.[614] Birçok yanlış bilgi arasında Vahdettin'in Meclis'i açmak istemeyişi haberi göze çarpıyor. Bu arada Padişah'ın karar değiştirmesinde demokratik-ulusçu hareketin baskısı rol oynamakla birlikte, İstanbul'un Osmanlı başkenti olmaktan çıkarılacağı haberinin de önemli payı olabilir. Gerçekten, *Peyam-ı Sabah*'ın 4 Ocak günlü *Pall Mall* gazetesine dayanarak verdiği habere göre, başkent Anadolu'ya gidecek, İstanbul yalnızca hilafetin merkezi olacaktı. Aralık sonunda *Matin* de başkentin Bursa veya Konya'ya taşınacağını bildirmişti.[615] Sonraki günlerde haber, henüz bir karara varılmamış olduğu biçimde yalanlandıysa da, Türkiye'de ilk haberin nasıl

The Times, 20/1/1920, 13 Ocak haberi. Franchet d'Esperey'in 13 Ocak teline göre (no. 2008/2P) ulusçuların baskısı altında ve üç gün önce gizli olarak Mustafa Kemal'in temsilcisi Kara Vasıf'ı kabul ettikten sonra Padişah Meclis'in açılmasını emretmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 14. 15 Ocak İngiliz tutanağı da aynı yönde bilgi vermektedir. Foreign Office 371/4162, 177921.

The Times, 1/1/1920. *The Times* henüz karara varılmadığını bildiriyordu. 3 Şubat günlü İngiliz tutanağı göre Irak Şeyhülmeşayihi Acemi Sadun Paşa bu sıralarda Padişah'a Meclis'in serbestçe toplanmasını isteyen bir tel çekmiş. Foreign Office 371/5165, F. 652/262/44.

bir teessür dalgası uyandırdığını tahmin etmek zor değildir. *Stamboul*'un başyazarı Le Goff Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ile yaptığı mülakatta, Paşa, "İstanbul'suz Türkiye başsız, ruhsuz, hayatsız bir gövdedir" diyordu.[616] Bu teessürledir ki büyük İstanbul mitinglerinin sonuncusu 13 Ocak günü toplandı. Meclis'i açmazsa o gün orada aleyhinde bir hareket oluşturulabileceğinden de çekinmiş olabilir Vahdettin. Ayrıca Türkiye'den İstanbul'u bile koparmayı düşünen İtilaf Devletleri'ne karşı bir tepki olarak da Padişah'ın Meclis'in açılmasına rıza göstermiş olabileceği akla gelmektedir.

Meclis'in açılması demek, yasama işlevinin bir ölçüde yavaşlaması demekti. Bu bakımdan hükümetin Meclis açılmadan önce, önemli ve acele gördüğü bazı mevzuatı hazırlayıp hızla ilan etmek yoluna gitmek istediği tahmin edilebilir. Bir de yasama işlevi yavaşlayacağı için değil, fakat Meclis'in bazı mevzuatı geri çevirmesi ihtimali olduğu için, ya da Meclis'e bir oldubitti olmak üzere bunların alelacele ilanında fayda görüldüğü söylenebilir. Gerçi muvakkat kanunların Mebusan'dan geçirilmesi zorunluluğu vardı (Kanun-u Esasi, md. 36) ama Meclis'in kolay kolay yayımlanmış mevzuatı kaldırmaya veya değiştirmeye kalkışmayacağı düşünülmüş olabilir.

Böyle bir düzenlemeye örnek olarak 14 Aralık'ta çıkarılmış olan Harp Kazançları Vergisi Kararnamesi gösterilebilir. Buna göre, 1916-1918 yıllarının olağanüstü kârlarından bir defaya mahsus olarak alınacak olağanüstü bir vergi söz konusuydu.[617] Göreceğimiz üzere, bu vergi Mebusan'da uzun boylu tartışılmış ve sonunda reddedilmiştir. İhtimal hükümet böyle bir olasılığı düşündüğü için elini çabuk tutmuş olabilir. Hükümetin bu vergiden –devlete ek bir gelir elde etmenin dışında– umduğu yarar, herhalde bu yoldan İttihat ve Terakkili ticaret çevrelerine bir darbe vurmak ve bunu yaptığı için de İtilaf Devletleri'ne şirin görünebilmekti. (Burada, haklı ola-

Peyam-ı Sabah, 9/1/1336, 10830. Aynı uslamlamayı Rıza Nur da öne sürüyordu. Arıburnu, a.g.e., 1975, s. 62.

[617] *Takvim-i Vekayi*, 22/12/1335, 2729. Kararnamenin nasıl uygulanacağına dair Talimat: *Takvim-i Vekayi*, 5/1/1336, 2741

rak, savaşta olağanüstü kâr elde edenlerin İttihat ve Terakki iktidarının koruduğu iş çevreleri olacağı varsayımı söz konusuydu.) Vergiyi bir an önce tahsil edebilmek için hayli süratli hareket edildiği bazı gazete havadislerinden anlaşılıyor.[618] Yine oldubitti yaratmak için yapılan, daha önce değinmiş olduğum bazı karar ya da düzenlemeler de vardır. Biri, Nigehban Cemiyeti kurucularından ve İngilizlerin korudukları Fettah Bey'in kalan cezasının affıydı (29 Aralık). İkinci bir düzenleme, tehcir hakkındaki 26 Eylül 1915 günlü muvakkat kanun ve 8 Kasım 1915 günlü nizamname gereğince Maliye ve Evkaf hazineleri adına kaydedilen taşınmazların iadesini hükme bağlıyordu. Üçüncüsü, Hazine-i Hassa'dan Maliye'ye devredilmiş "emlak ve arazi ve müessesat ve imtiyazatın" iadesi ile ilgiliydi (8 Ocak).[619]

Meclis'in karşı karşıya bırakıldığı önemli bir oldubitti, İtilaf Devletleri'ne 6 Ocak günü sunulan ıslahat muhtırasıdır. Muhtıra, "Mösyö Wilson" ilkelerine göre Osmanlı Devleti'nin siyasal varlığının korunması gerektiğini, ayrıca Osmanlı birliğini ve egemenliğini bozacak çözümlerin Doğu'da "nihayetsiz igtişaşata" bir merkez oluşturacağını söylemekle başlıyordu. Daha önce girişilmiş olan ıslahatın bir sonuca ulaşamayışı iç ve dış bir "silsile-i ahvalin" sonucuydu. Şimdi adliye, maliye, zabıta ile ilgili ıslahat yapılacaktı. Bunun için hükümet, "istiklalini haledar ve izzet-i nefs-i milliyi cerihedar" eylemeyecek bir biçimde büyük devletlerden birinin yardımını kabule hazırdı. Muhtıraya ekli layihada adliye ıslahatının esasları ortaya konuyordu. Adliye Nezareti'nde, müdür ve üyeleri yabancı olacak olan bir Heyet-i Teftişiye, bu kurulun müdürüyle üç üyesinin katılacağı bir Encümen-i Âli, bir yabancı genel müdür (ve en fazla iki yabancı yardımcı) yönetiminde bir Za-

Maliye'den yapılan tebligat üzerine Hapishaneler İdare-i Umumiyesi, muamelesi olduğu müteahhit ve tüccarların hesaplarını incelemeye başlamış. Başka bir habere göre (15 Ocak) hazırlıklar tamamlanmış, on gün sonra uygulamaya geçiliyormuş. *Peyam-ı Sabah*, 13, 15/1/1336, 10834, 10836.

[619] *Takvim-i Vekayi*, 5, 12/1/1336, 3741, 3747. İlk iki düzenlemenin dış siyasetle yakından ilgili olduğu açıktır.

bıta-yı Adliye Müdüriyeti (vilayet ve müstakil livalardaki şube müdürleri de yabancı olabilecekti) kurulacaktı.[620]

Webb'in 4 Ocak yazısında bildirildiğine göre, Sadrazam birkaç vesileyle, ülkesinin ancak yönetimin her dalma uzman sağlayacak tek bir devletin manevi desteğiyle ıslah edilebileceğini söylemiş. Ona göre bu uzmanlar da yürütme yetkisine haiz olmalıymışlar. Ali Rıza, Meclis'in bu tür bir uygulamayı baltalayabileceği fikrini kabul etmiyormuş. Webb, bunun 1856'da Paris Kongresi sırasındaki Islahat Fermanı'nı çıkarmaya benzeyecek bir taktik olduğunu söylüyor ve ciddiye almaya asla yanaşmıyordu.[621] Sonuç olarak layiha kimseyi fazla tatmin etmedi.[622] İtilaf Devletleri ayrıca, kendilerine sunulan bir muhtıranın yayımlanmasını münasebetsiz bir davranış olarak değerlendirdiler ve 10 Ocak'ta protesto ettiler.[623] Oysa gerek demokratik-ulusçu hareketi bir oldubitti karşısında bırakabilmek, gerek Avrupa kamuoyunu etkileyebilmek için layihanın yayımlanması gerekliydi. Cemal Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği 31 Aralık tarihli mektuplarından birinde layihayı "kabul edebileceğimiz ıslahat" diye sunmasına rağmen, Mustafa Kemal, daha layihayı görmeden buna usulden itiraz

Takvim-i Vekayi, 11/1/1336, 3746; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 218, 5/1/1336, 4; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 326-8.

[621] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1007.

Sait Molla, kendisiyle yapılan bir mülakatta muhtırayı ilke olarak tasvip etmekle birlikte, bazı eleştirileri olduğunu söylüyordu. Ayrıca devletleri rekabete düşürmek istediği duygusunu uyandırmamak için "daha samimi ve kanaatbahş" bir dil kullanılmalıydı. *Alemdar*, 17/1/1336, 397-2697. Fakat ertesi gün çıkan üç yıldız imzalı bir yazı Hürriyet ve İtilaf'a hisse çıkarmak için muhtırayı alkışlıyordu. "Hürriyet ve İtilaf Ne Kadar Kuvvetli - Ne Kadar Cazibedar - Ne Kadar Durbin" başlıklı bu yazıda muhtıra ile sekiz ay önce Hürriyet ve İtilaf'ın Şûra-yı Saltanat'ta savunmuş olduğu görüşün benimsendiği ileri sürülüyor ve yazı şöyle bitiyordu: " Hürriyet ve İtilaf ölmedi, ölmeyecek ve bu mübarek vatanın cerihalarını sarmak için onların tahayyül ettiklerinden çok kuvvetli ve çok fedakâr yaşayacaktır." *Alemdar*, 18/1/1336, 397-2697.

[623] Fransız Yüksek Komiseri, Barış Konferansı tavsiye almadan ya da fikir sormadan Türklerin barış antlaşmasını kısmen olsun etkilemeye kalkışmasını da uygunsuz bulmuş. Onun için verilen ortak nota, Osmanlı notasını "yok" saydığını bildiriyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1014-5.

etti. Meclis toplanmadan çıkarılan ve oraca kabul edilmeyen metinlerin "düşmanlarımızca haizi kıymet ve itibar" sayılmayacağını bildirdi.[624] Atatürk, *Nutuk*'ta layihaya ayrıca değinmiyorsa da, ne düşündüğüne işaret sayılabilecek uzun bir yazı vardır *Hâkimiyet-i Milliye*'de.[625] Burada, Meclis toplanmadan böyle bir layiha verilmesine itiraz edildikten sonra şöyle deniyordu: "... millet, Sivas Kongresi'nde kabul ettiği esasat ile bu müzaheretin şeklini tayin ve tespit etmiş ve hükümet-i seniye de bunu alenen kabul ve dairede çalışmayı taahhüt eylemiştir. Müzaheretin bu muayyen şekli iktisadi ve fenni ve sınaidir. Yoksa adliyesini, yani hakk-ı kazasını, maliyesini, yani istiklal-i siyasisini ve istikbalinin bütün şerait-i inkişafını, zabıtasını, yani bütün emniyet-i dahiliyesini murakabe altına koyduktan sonra milletin, tahlis ettim diye muvaffakiyetine memnun olacağı şey nedir, bilmek isteriz. Mümkün olduğu kadar vasi bir çerçeve, mesela Arabistan'ı da ihtiva edecek bir hudut mu? Böyle olsa bile, bu hudut dahilinde kalacak memleketten kim müstefit olacaktır, biz mi, yoksa mevcudiyetimize vaziülyed bulunan 'izzet-i nefs-i milliyi cerihedar etmeyecek bir şekilde,' yani mahiyeti mevzubahis olmayarak, Babıâli ile akd-i mukavele edecek olan devlet-i muazzama mı?"[626] Bu sözler, ki pekâlâ Mustafa Kemal'in olabileceği gibi, hiç değilse onun denetimden geçmiş olması ihtimali pek yüksektir, demokratik-ulusçu hareketin siyasal dünya görüşü ile Saray'ınki arasındaki farkı pek güzel belirtmektedir. Mustafa Kemal 10 Ocak 1920 günlü genelgesiyle de ıslahat layihasının hükümetin taahhütlerine ve ulusun çıkarlarına aykırı olduğunu belirtti.[627]

[624] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1177, 1170 (V. 219, 217).

Mustafa Kemal, *Hâkimiyet-i Milliye* için şunları söylüyor: "Zahiren hususi bir gazete halindedir. Yazıları Heyet-i Temsiliye'miz tarafından verilmektedir." K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 440.

[626] *Hâkimiyet-i Milliye*, 14/1/1336, 2. Şu cümle de çok önemli bir doğruya parmak basıyordu: "Bugünün Osmanlı milleti, Abdülhamid-i Sani devrinden müntakil miller değildir ki onun namına üç beş kişinin hâkimiyetini kurtardıktan sonra maksat istihsal edilmiş addolunabilsin."

[627] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 160-1.

Cemal Paşa, yukarıda söz konusu mektuplarında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni yumuşatmak ve "hizaya getirmek" üzere çok sert çıkışlar yaptı. Söylediğine göre, Dahiliye ve Hariciye nazırlarının Meclis açıldıktan sonra değiştirileceği "muhakkak" sayıldığı için, Şerif Paşa iki kez istifaya kalkışmış, "bir buhrana sebebiyet vermemek" için bütün kuvvetin sarfıyla istifanın önüne geçilmiş. (Şerif Paşa'nın Meclis'in açılması hususunda takındığı olumsuz tavrı, bu, açıklıyor olabilir.) Oysa Hürriyet ve İtilaf ve İngilizler Meclis'i açtırmamak için bütün güçleriyle çalışmaktaydılar. Meclis açılıncaya değin, "bu on gün için" hükümetin kuvvetli olması gerekiyordu. Oysa Cemiyet Ahmet Fevzi'nin atanması ile irade-i seniyeye iktiran etmişken, "böyle nezih zevatın" kabul edilmemesi Cemal Paşa'yı zor duruma sokmakta, kendisine izzetinefis sorunları yaratmaktaydı. Nurettin ve Ahmet Fevzi paşalar kabul edilmezse Meclis'in açılmasını dahi beklemeden hemen istifaya mecbur kalırdı. Bu halde artık Meclis'in toplanması "bir hayali muhal" olur, bundan vicdanı da sorumlu olamazdı.[628] Mustafa Kemal'in cevabı uzun, mantıkı ve taviz vermeyen bir cevaptı. Dahiliye Nazırı'nın istifası kabine buhranına yol açmazdı. Bu ancak Sadrazam'ın istifasıyla olurdu. Anlaşılan kabine Şerif Paşa'ya tabi olmaktaydı. Oysa o Damat Ferit'e bağlıydı. Polis müdürünün işbaşında bulunması bunu gösterdiği gibi, Cemal Paşa ve Ahmet İzzet Paşa'nın Ali Rıza hükümetinin kuruluşu sırasındaki vaatlerine ve bizzat Cemal Paşa'nın kişisel güvenliğine aykırıydı. Meclis açılınca Dahiliye ve Hariciye nazırlarının değişeceği sözüne karşılık, bunun somut olarak hangi yoldan gerçekleşeceğini soruyordu. Mustafa Kemal'e göre düşmanların Meclis'i açtırmak istememeleri tabiiydi. İşin can damarı şuydu: Padişah Meclis'i gayri meşru görüyorsa Meclis İstanbul'da dağıtılmak ve milleti mebusansız bırakmak için mi toplanıyordu?

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1177, 1169 (V. 219, 216). Ahmet Fevzi'nin 20. Kolordu'ya, Nurettin Paşa'nın ise Fahrettin Bey'in yerine 12. Kolordu komutanı atanması söz konusuydu.

Böyle ise Meclis'in güvenli bir yerde toplanması sorunu yeniden gündeme gelirdi.[629]

Sonunda Meclis, 12 Ocak günü 72 mebusun huzuruyla açıldı.[630] Fakat bu açılışa karşı Saray tavrını belli etti. Meclis'in açıldığı pazartesi günü gazetelerde Padişah'ın hasta olduğu haberi çıktı. Fakat ihtiyatlı Vahdettin, temaruz suçlamasına hedef olmamak için "Sertabib-i Şehriyari Ahmet Reşat" imzalı raporlarını da yayımlattı. İlk rapora göre cumartesi sabahından beri "inhiraf-ı mizacı" ve ateşi vardı. Pazar günkü ateşi, 38,5 C° olup dört-beş gün tedavi ve istirahat gerekiyordu. Ali Fuat, Vahdettin'in temaruz ettiğinden emindir: "... Hünkâr ziyade muteheyyiç olmasıyla hastalık bahane ederek Meclis'te bizzat ispat-ı vücud etmedi ..." diyor.[631]

İngiliz istihbaratına göre hükümetteki ulusçu nazırlar Padişah'ın tutumunu mesele yapmışlar ve onun yerine Veliaht'ın ya da şehzadelerden birinin açılışa gelmesini önermişler. Fakat Tevfik Paşa, Padişah'ın Sadrazam tarafından temsiline emsal bulunduğunu söyleyince, Vahdettin'in açış nutkunun Ali Rıza Paşa tarafından okunması kabul edilmiş.[632]

Ama 12 Ocak günü açış nutkunu Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa okudu. Burada harbe katılma ve diğer savaş kötülüklerinden "saltanat ve milletin" suçlu olmadığı belirtiliyor, mütarekenin 14 ay devamından, işgallerden şikâyet olunuyor-

[629] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1170-1 (V. 217).
İlk gün 72 mebus ant içmiştir. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*; T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 235.

[631] A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 254; *Takvim-i Vekayi*, 13/1/1336, 3748. 15 Ocak'a kadar beş tutanak yayımlandı. Defrance da 13 Ocak telinde temaruz olasılığı öngörmekteydi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 13. İngiliz istihbaratına göre bu sırada Padişah İslamcı hareket ve özellikle Hindistan ve Afganistan ile ilgileniyordu. Saray'dan birinin bir yüksek memura yazdığı özel mektuba göre Meclis'e gelmemesinin nedeni, İngilizlerin Meclis'i kapatmaları ve Hürriyet ve İtilaf'ın tepkisi ihtimalleriymiş. Barış konusunda da iyimsermiş. Foreign Office 371/4162, 177921 (15 Ocak). 22 Ocak raporuna göre Meclis'in açılışından beri Ali Rıza Padişah'la görüşemiyormuş. Yaver Paşa tarafından kabul ediliyormuş. Foreign Office 371/5165, F. 262/262/44.

[632] Foreign Office 371/5165, F. 652/262/44 (3 Şubat raporu).

du. Devletin hak ve çıkarlarını korumak için her türlü "makul" siyasal girişim yapılacaktı. "Her türlü tefrika ve şikaktan tevakki" edilerek bütün milli emellerin "felah-ı vatan" noktasında birleşmesi gerekirdi. Son olarak ıslahat konusu ele alınıyor ve Meclis'in hükümete "murakıp ve müzahir-i hakiki" olması tavsiye ediliyordu.[633]

14. MECLİS'İN AÇILMASINA DEĞİN DIŞ İLİŞKİLER

Bu sıralarda dış ilişkilerin temel konusu barış sorunuydu. Ne var ki, 30 Ekim 1919'da Mondros Mütarekesi'nin yıldönümü gelip çattığında görünürde bir barış antlaşması yoktu. Oysa 28 Haziran'da Almanya ile Versailles, 10 Eylül'de Avusturya ile St. Germain barış antlaşmaları imzalanmış bulunuyordu. Bulgaristan ile Néuilly barışı 27 Kasım'da imzalandı. Macaristan ile Trianon barışı da Osmanlı Sévres barışı gibi gecikti (4 Haziran 1920). Bunun esaslı bir nedeni vardı: Macaristan'da iç savaş çıkmış bulunuyordu. Türkiye barışının gecikmesinin nedeni ise ABD ile ilgili belirsizlikti. ABD'nin savaş sonrasında Türkiye'de nasıl bir "sorumluluk" alabileceği uzun bir süre belirsiz kalmıştı. Özellikle ülkesi Doğu Anadolu'ya yayılmış bir Ermenistan'ın yaşayabilmesi, ancak ABD'nin üstesinden gelebileceği büyük mali, iktisadi, askeri külfetleri gerektiriyordu. Lloyd George, ABD'nin İstanbul mandasını da üstlenmesinden yanaydı. Bu takdirde İstanbul (ve Boğazlar) Avrupalılar arası bir çekişme konusu olmaktan çıkarılmış oluyordu.[634] Ne var ki, 19 Kasım 1919 tarihinde ABD Senatosu Versailles Antlaşması'nı ve bununla birlikte Milletler Cemiyeti Misakı'nı çekinceli haliyle dahi reddedince, ABD Barış Konferansı'ndaki etkin rolünden çekildi.[635] Böylece İn-

Takvim-i Vekayi, 13/1/1336, 3748.

[634] L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 194-5. Lloyd George'a göre, muhalefete danışılmış olsaydı, ABD hükümeti pekâlâ İstanbul ve Ermenistan mandasını üstlenebilirdi. George, a.g.e., s. 1264.

[635] Konu 19/3/1920'de yeniden Senato'nun önüne geldiğinde, bu meclis önceki kararında ısrar etti. Bundan böyle 15 Kasım'da Sadrazam Fransız [illegible]

giltere, Fransa ve İtalya Türkiye barışını kendi başlarına yapmak durumunda kaldılar. İngiltere ile Fransa temsilcileri 22-23 Aralık'ta Londra'da toplanarak Türk barışının esaslarını saptadılar. Daha sonra İtalya'nın katılmasıyla Londra (12 Şubat - 10 Nisan 1920), San Remo (18-26 Nisan), II. Hythe (20 Haziran), Boulogne (21 Haziran), Spa (11 Temmuz) konferanslarıyla Sévres'in barış şartları oluşturuldu. ABD, Senato'daki oylama üzerine Barış Konferansı çalışmalarına gözlemci olarak katıldığı halde, 1920'deki Londra Konferansı'na gözlemci olarak dahi katılmayı reddetti ve ancak San Remo'ya gözlemci gönderdi.[636]

Bu olağandışı uzunluktaki mütareke dönemi, bilindiği ve tahmin edilebileceği üzere Türkler için pek sıkıntılı olmuştur. Zira I. Cihan Savaşı'nda İtilaf Devletleri hasımlarını, alışılmışın dışında, alelade düşman gözüyle değil de, ideolojik bir bakışla, birçok yönden adeta "suçlu" olarak görmek istemişlerdir. Almanlara göre bakıldığı ve ona göre muamele edildiği gibi, Türklere karşı da –ve sanıyorum çok daha ileri derecede– böyle bir tavır alınmıştır. Osmanlı Devleti, Düvel-i Muazzama'nın bir bölümüne savaş ilan etmekle, Teşkilat-ı Mahsusa ile sömürge düzenlerine karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunarak, büyük bir küstahlık ve haddini bilmezlik, bir "suç" işlemiş bulunuyordu. Osmanlının Rum ve Ermeni azınlıklarına muamelesi ve kapitülasyon düzenine son vermesi de "suçtu." İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ne büyük bir hınçla ve tah-

◁ Yüksek Komiseri'ne Konferans Başkanı Clemenceau'ya iletilmek üzere bir tel sundu. 15 Kasım'da Bulgaristan'a verilen mühletin biteceğinden ve 25 Haziran'da Osmanlı Murahhas Heyeti'ne verilen cevap mektubunu dikkate alarak, Heyet'in Konferans'la "nihayet" temasa geçebilmesi için ne zaman Fransa'da bulunması gerektiğinin saptanmasını rica ediyordu. Başvuruyu merkeze bildiren de Robeck, bunun İstanbul'da çok yankı uyandırdığını söylüyor. Ona göre barış sürecini bütünlemek hususunda hükümetin gösterdiği bu hevesin, Mustafa Kemal'den kaynaklandığı söyleniyormuş, zira ulusçu hareketi daha ne kadar ayakta tutabileceği hususunda tereddütleri varmış. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, c. I, s. 275-6; *Sabah*, 18/11/1335, 10778.

[636] L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 235.

kir edici bir tutumla yaklaşınca, Türkiye'de barış şartları hakkında çok kötümser tahminler yapılmaya başlandı.[637] Ne var ki, zaman zaman İtilaf Devletleri haşin tavırlarının göreli de olsa yumuşadığına işaret sayılabilecek davranışlarda bulunuyorlardı. O zaman da Türk kamuoyunda iyimserlik havaları esmeye başlıyordu. Kaba hatlarıyla bu dalgalanmaları belirtmek gerekirse, Mondros'un hemen ardından ortaya çıkan iyimserlik havası, İstanbul'un işgali ile yönetimine yer yer el konması ve diğer yerlerde işgallerin yayılmasıyla kısa zamanda yerini günbegün koyulaşan bir karamsarlığa bıraktı. Bu karamsarlığın en koyu noktalarından biri, İzmir'in ve Ege bölgesinin Yunanlılar tarafından işgali oldu. Bunun üzerine ve çeşitli nedenlerle Barış Konferansı durumu hafifletmek ihtiyacını duyarak, Damat Ferit'in Paris'e heyet gönderme talebini kabul etti. Haziranda Paris'e gelen Damat Ferit heyeti çok ters bir muamele gördüyse de, Paşa, özellikle iç siyasette durumunu zaafa uğratmamak endişesiyle durumu kamuoyundan gizlemeye çalıştı.[638] Ona iyimserlik verecek başka işaretler de yok değildi. 18 Temmuz'da Konferans lehimizde sayılabilecek iki karar daha aldı. Birincisi, 18 Mayıs'ta Yunan işgal bölgesine konan fakat hiç aldırış edilmeyen sınırlardan sonra, Yunan işgalinin yeniden geçici olarak sınırlandırılmasının kabul edilmesiydi. İkincisi, Ege'de Yunan mezalimini soruşturacak bir kurulun gönderilmesi önerisi benimsendi.[639]

Burada "pazarlık tekniği" açısından bir hususu açıklamakta yarar vardır. O da şudur ki, o sırada Türkiye'de hemen hiç kimse, Konferans'tan ağır barış şartları çıkacağı tahmininde bulunmak istemiyordu. Herkes mümkün olduğu denli iyimser havalar takınmaya gayret ediyordu. Zira kötümser tahmin-

Bu hususta bkz. *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, c. I, s. 20-7, 82-5, 92-112, 157-69 vb.

[638] Barış Konferansı'nın cevap muhtırası ancak ordu müfettişliklerine ve kolordulara "gayet mahrem" olarak bildirildi. *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, c. I, s. 438.

[639] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 691-2; L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 180-1.

lerde bulunmak, karşı tarafa buna hazır bulunulduğu izlenimini verebilir, onları ağır şartlar hazırlamaya teşvik etme sonucunu doğurabilirdi. Onun için iç siyasetteki taraflar birbirlerini eleştirmekle birlikte, mümkün olduğunca iyimser tablolar çizmeye ve bunu da kendi başarıları olarak göstermeye çalışıyorlardı. Nitekim Damat Ferit, 16 Şubat 1920 günü Meclis-i Âyan'da yaptığı bir konuşmada, Mondros Mütarekesi'nde bulunduğunu iddia ettiği gizli maddeleri ve yeni işgallere imkân veren 7. ve 24. maddeleri eleştirdikten sonra, adamakıllı iyimser bir dış siyaset tablosu çizmişti. Batı Trakya'nın bize verileceğini ima ettikten sonra, İzmir soruşturma komisyonunun lehimizde karar verdiğini, Avrupa'da Ege sorununun çözümünün Yunan işgaline son verilmesine bağlı bulunduğu hususunda tam bir kanı oluştuğunu iddia ediyordu. Barış Konferansı'nın 25 Haziran 1919'daki cevabı olumlu bir şekilde geçiştirildikten sonra, Avrupa devlet adamlarının savaşın sorumluluğunu İttihat ve Terakki'ye yükleyip Osmanlı milletini temize çıkardıkları, bu kanının kısmen Padişah hakkındaki güvenin sonucu olduğu belirtiliyordu.[640]

Atatürk de, muhtemelen aynı güdülerle buna benzer bir tavır ortaya koymaktan geri kalmamıştır. Örneğin, Atatürk'ün Ankara'ya ilk geldiği günlerde Ankaralılara verdiği ve yukarıda (24. fıkra) özetlediğim uzun konferansta, İtilaf Devletleri'nin ve özellikle İstanbul hükümetlerinin kusurları üzerinde uzun uzadıya durduktan sonra, sonunda, İzmir'in işgali üzerine ulusun toparlandığını, Damat Ferit hükümetini devirerek Meclis'in toplanmasını sağladığını, bu durum karşısında Avrupa'nın, "imha ve idam" kararının pek yanlış olduğunu anladığını ileriye sürmüştü.[641]

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, s. 47-9; S. Akşin, "Son Meclis-i Umumi'de Cepheleşme Olayı," *Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan* (Ankara, SBF Y, 1983).
[641] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1178-90 (V. 220). Damat Ferit hükümetinin devrilmesinin hemen ardından Ankara'daki İngiliz "kontrol zabitinin" kendilerinin ulusal akıma karşı olmadıkları ifadesiyle, İngilizlerin Samsun'u boşaltması, Heyet-i Temsiliye'nin birer genelgesine konu olmuşlardı. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 12, 13 (3 Ekim, 5 Ekim); *Atatürk'ün* ▷

29. Çukurova Bölgesi ve Fransa ile İlişkiler: 15 Eylül 1919'da, bilindiği üzere, İngiltere ile Fransa, Suriye ve Kilikya'daki İngiliz işgal kuvvetlerinin Fransız kuvvetleriyle değiştirilmesi hususunda anlaştılar. Bu değişikliğin Barış Konferansı'nın ilgili bölgeler hakkındaki nihai kararını etkilemeyeceği tasrih edilmişti.[642] Ama birkaç nedenden ötürü bu işgal Türkler için çok rahatsız ediciydi. Bir kez, İngilizler ya da onların komutası altındakiler muharebe sonucu ya da muharebeden az sonra Çukurova ve doğusunu işgal ettikleri için, buraların barış antlaşmasında belki Türklerden koparılmayacağı umudu beslenebiliyordu. Oysa mütarekeden bir yıl sonra Fransızların buralardaki işgali ve/veya komutayı devralması, işgalin geçiciliği açısından fazla hayra alamet değildi. İkincisi, Fransızların bir Ermeni Lejyonu[643] kurmuş olmaları, onun her türlü faaliyetine ve zulmüne aldırmamaları da Fransız işgaline başka bir mahiyet veriyordu. Çukurova'yı ilk işgal edenler arasında Allenby'nin yüksek komutası ve Fransız komutası altındaki Ermeni Lejyonu vardı. 21 Aralık 1918'de Adana'ya girenler bunlardı. Peşlerinden de yoğun bir Ermeni muhacereti başlamıştı.[644] Ermeni Lejyonu'nun Adana'da sebep ol-

◁ *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 99-100. Bunlar ulusal hareketin başarıları olarak duyuruluyordu.

[642] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 384-5.

[643] Paul du Véou, *La Passion de la Cilicie, 1919-1920* (Paris, Paul Geuthner, 1937), s. 16-7, 20.

[644] Du Véou'ya göre Çukurova'ya 120 bin Ermeni iade edilmiş, Ayıntap, Maraş ve Urfa "yeniden iskân edilmiş," İstanbullu ya da başka yerlerden 50 bin Ermeni getirilmiş (s. 49-50). Yukarıda 12. fıkrada belirtildiği üzere, hükümet, Rumların Ege'ye, Ermenilerin Çukurova'ya hicretlerini önlemek için tedbirler almıştır. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 217, 503 (26 Ekim), 537 (13 Kasım). 44 Ermeni satıp savıp Adana'ya gitmeye kalkışıp da gidemeyince, Patrikhane vasıtasıyla şikâyette bulunmuşlar. Hükümet, seyahat varakalarını yasak kararından önce aldılarsa gidebileceklerine karar verdi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 217, 558 (24 Kasım). (Çukurova'ya 120 bin Ermeninin iade edildiği sözü doğruysa, 1915 tehcirinin katliamdan ibaret olduğu iddiasını yalanlayan diğer bir kanıttır.) İtilaf Yüksek Komiserleri 27 Kasım toplantılarında Ermeni hicretine engel olunamayacağı kararını aldılar. Foreign Office 371/4156, 165711. 28 Kasım İngiliz istihbarat raporu, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Kayseri, Tokat, Amasya'dan Ermenilerin Adana'ya [illegible]

duğu asayişsizlik bir ara ancak İngiliz komutası altındaki Hint askerleri tarafından önlenebildi.[645] Fransızlar 23, 29 Ekim, 1 Kasım'da sırasıyla Maraş, Ayıntap ve Urfa'yı işgal ettiler. Fransızlar, getirmekte oldukları büyük kuvvetlerle, halkı bölük pörçük dinsel ya da etnik gruplara bölmeleriyle,[646] Ermenileri geniş çapta yerleştirmeleri ve imar hareketleriyle, kalmaya geldiklerini belli ediyorlardı.[647]

Bir süredir bölgede mevcut olan şikâyetler, yoğunlaşmaya başladı. Kasım sonlarında Adana'da zorla Fransız bayraklarının dağıtıldığı ve "hukuk-ı düvele münafi olarak" resmi ve özel yerlere astırıldığı bildiriliyordu.[648] Diyarbakır ileri gelen-

◁ göçmekte olduklarının haber verildiğini bildiriyordu. Foreign Office 371/4161, 163686.

[645] Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım* (İstanbul, Tan Matbaası, 1961), s. 77. 15 Ekim günlü bir habere göre İngilizlerle Fransızlar arasında "bazı" müsademeler çıkmış. *İrade-i Milliye*, 19/10/1335, 8.

[646] Arıkoğlu, a.g.e., s. 78-9. *Peyam-ı Sabah*'ın bir haberine göre, Albay Brémond'un eşi başkanlığında toplanılıp, bir kaç tane aşhanenin açılması kararlaştırılmış. Bir grup Fatma Dublan Hanım, öbürü Hacı Şefika Hanım başkanlığındaymış. Böylece "Türk olsun, Arap olsun İslam muhtacininin" ihtiyaçları karşılanacakmış. *Peyam-ı Sabah*, 4/1/1336, 10825. Fransızlar Ermenilere arka çıkarken, İngilizler de Türklerle Kürtler arasında nifak çıkarmaya uğraşıyorlardı. Nitekim Meclis-i Vükela'nın önüne gelen bir mesele, Halep bölgesi İngiliz işgal komutanlığınca yazılan ve Urfa'daki komutanlıkça yayımlanan, Kürtlere hitap eden bir bildirgeydi. Bunda haklarının kaybettirilmeyeceği (md. 1) ve hareketlerine (herhalde Ermeni tehciri sırasındaki davranışlar olacak) intikam nazarıyla bakılmayacağı (md. 6) duyuruluyordu. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 30/10/1335, 217/506; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 101-2. Buna karşı Urfa'nın Barazi aşireti Konferans'a duyurulmak üzere Dahiliye'ye çektiği 17 Kasım teliyle Türk-Kürt birliğini ve Osmanlı kalma arzusunu doğruluyordu (teli diğer bazı aşiretlerin reisleri de imzalamıştı. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 194-5).

[647] Du Véou, a.g.e., s. 49-58. Yazar, övünerek, buna karşılık İngilizlerin kendi işgalleri altındaki yerleri imar etmediklerini ileri sürüyor.

[648] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 66 (28 Kasım). Maraş'ta Fransızların cuma günü hükümet konağına bayrak çekilmesini önlemeleri istemeleri olay olmuştu. Komutana, Osmanlı bayrağı çekilmezse bunun Osmanlı bağımsızlığını tanımama anlamına geleceği izah edilince, o da bu hususta talimat alıncaya kadar çekilmesine izin vermişti. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 189. Aynı kaynakta Fransız işgalinin doğurduğu sorunlara ait bir çok örnek yer almaktadır (s. 182-95).

lerinin Harbiye Nezareti'ne gönderdikleri bir tel, Maraş'taki Fransız işgal kuvvetlerinin arasındaki Ermenilerin Müslüman kadınlarına ve mukaddesatına tecavüz ettiklerinden şikâyet ediyordu. Yine Meclis-i Vükela önüne gelen bir konu, Adana'daki ufak İngiliz müfrezesinin ayrılması üzerine katliam söylentilerinin çıktığı, bu yüzden bir hicret havasının esmekte olduğu yolundaydı. Ayrıca, İngilizlerin Kilis'i boşaltması üzerine yerli halk ile oraya gelen bir Arap müfrezesinin Fransız işgaline engel olmaya hazırlandıkları bildiriliyordu. Meclis-i Vükela bu konuyu, Yunan işgaliyle birlikte ele alarak, yapılanların mağlup ve müttefik devletlerin hiçbiri hakkında uygulanmadığını, ayrıca Wilson'un ilan ettiği ilkelere aykırı olduğunu saptıyor, durumun İtilaf Devletleri'ne, taraf-sız devletlere, Avrupa'da Osmanlı hakları için çalışmakta olan kimselere protesto edilmesini öngörüyordu.[649]

Adana'da işgal komutanlığınca uzaklaştırılan bir kısım memura yarım maaş verilmesi hükümet tarafından kararlaştırıldı. Ayıntap mutasarrıfının bildirdiğine göre, Fransız Generali "Kuneren" Islahiye kaymakamına Ayıntap, Maraş ve Urfa sancaklarında ortak bir Osmanlı-Fransız yönetiminin kurulmasının kararlaştırıldığını söylemiş. Jandarma Fransız komutası altında, maliye bir Fransız subayının deneti altında, kendisi de havali genel komutanı olacakmış. Meclis-i Vükela bu haberi yalanlıyordu.[650]

[649] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 4/12/1335, 217/579, 580. Daha önce 11 Ekim günlü bir haberde, İngiliz kuvvetlerinin 15 Ekim'de Adana'dan çekilip asayiş işini Fransızlara verecekleri bildiriliyordu. Bu habere göre, üç Ermeni çetesi polis ve jandarma kıyafetinde geceleri soygunlar yapıyor, Müslüman memurları istifaya zorluyorlardı. Polis Müdürü Emin Bey azledilerek yerine hat komiseri Muzaffer Bey'in katiliyle ilişkili olan Vahan adında biri atanmış. *İrade-i Milliye*, 12/10/1335, 7.

[650] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 217, 15, 18/12/1335, 598, 610. Oysa *İrade-i Milliye*'nin haberine göre, 27 Ekim'de Ayıntap'a "administrator" sıfatıyla bir Fransız miralayı, maiyetinde iki kişiyle gelmiş bulunuyordu. "Muhtac-ı teyit" bir havadise göre de Kuva-yı Milliye ile Fransızlar arasında çatışma olmuş ve iki taraf önemli zayiat vermiş. Aynı gazete Ayıntap Ermenilerinin Fransız ordusuna gönüllü yazılmaya hazırlanmalarının huzursuzluk yarattığını bildiriyordu. *İrade-i Milliye*, 10/11/1335, 11.

Tepkiler belirmekte gecikmedi. Maraş'ın işgal edildiği gün, Heyet-i Temsiliye 11. Fırka Komutanı'na yazdığı talimatta, Ulukışla teşkilatına ve seyyar milli müfrezelere 500 tüfeğin verilmesinin uygun olduğunu, fakat bunların Adana tarafına talimat verildiğinde geçeceklerini bildiriyordu. İki gün sonra (25 Ekim) Ayıntap'a, ulusal örgütün "sürat-ı mümkine" ile kurulması, her türlü siyasal tedbire "tevessül" edildiği yazıldı. Ardından (26 Ekim) 13. Kolordu'ya yazılan telde Urfa, Maraş, Ayıntap'ı, "Fransızlara işgal ettirmemek ve işgal etseler bile barındırmamak için icap eden her türlü tedabire hemen tevessül edilmesi" diye çok kesin ve açık bir talimat veriliyordu. Urfa için aynı komutana verilen talimat (26 Ekim), buranın Fransızlardan önce işgal edilmesi, Harbiye Nezareti'ne oldubitti yapılması, merkezden "eser-i zaaf" gösterilmesi halinde "kat'iyyen ehemmiyet" verilmemesi yolundaydı. Durum Cemal Paşa'ya da bildirildi (26 Ekim) ve önce "kemâl-i ciddiyetle" protestoda bulunulması, Fransızlar aldırmazlarsa milletin "bütün vesaite" başvurarak "bütün mevcudiyetiyle fiilen" kendisini savunmaya yetkili olacağı yazıldı. Bu kesin tutumun Cemal Paşa'ya ve hükümete ne denli tehlikeli ve maceracı görünmüş olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Elbistan'a, işgal haksızlığına "mukabelede tereddüt edilmemesi", ihaneti görülenlere "lüzum görülecek muamelenin" uygulanması, Ayıntap'a, her türlü müdahale ve işgale "süver-i mümkine ile mümânaat şart ve esas" olduğu bildirildi (31 Ekim). 1 Kasım'da da Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığı'na Binbaşı Kemal (Doğan) ve yardımcılığına Yüzbaşı Osman Nuri (Tufan) atandılar.[651] Kâzım Karabekir, Fransız işgalinin Küçük Ermenistan kurma hedefini güttüğü değerlendirmesini yaparak, Heyet-i Temsiliye'nin tutumunu destekledi.[652] Heyet-i Temsiliye'nin

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 33, 34, 35, 39, 41. "Vezaifi milliyelerinin devamı müddetince" Kemal, "Aydın oğlu Doğan," Osman "Kozan oğlu Tufan" takma isimlerini taşıyacaklardı. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 110 (1 Kasım). Adı geçen kaynak, adları yanlış vermiştir.

[652] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 51 (10 Kasım). Kâzım Karabekir'in sözü edilen telinin metnini bulamadım.

çok kesin tutumunun örnekleri devam eder. İşgalci Fransızlara karşı "ika-ı müşkilat hususunda" tereddüt gösterilmemesi 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey ve 5. Fırka Komutanı Kenan Beylere yazıldı (4 Kasım). Ulukışla'da 7 Müslümanın Ermeni Fransız askerlerince öldürülmeleri üzerine, Cemal Paşa'nın bir daha böyle olursa "mukabele-i bilmisile" girişileceğini Brémond'a bildirmesi kararlaştırıldı (13 Kasım). 16 Kasım'da Cevdet Bey'e milletin namus ve haklarını savunmada "tamamıyla serbest" bulunduğu yazıldı. Aşiret adamlarıyla yapılacak harekât düzenlendi (25 Kasım). Ayıntap'a, hükümet hakkına ve ulusal bağımsızlığa Fransız müdahalesi karşısında "fiilen mümânaat ve mukabelede asla tereddüt edilmemesi" bildirildi (3 Aralık).[653] Bu arada Çukurova ile Maraş, Ayıntap ve Urfa'da milli harekâtı yürütmek üzere, Ali Fuat tarafından bir talimatname hazırlandı, Heyet-i Temsiliye bunu aynen benimsedi.[654]

Eylemli mücadele yanında protestolara da devam edilmesi için taşraya ve İstanbul'a yöneltilmiş uyarılara çok örnek vardır Heyet-i Temsiliye kararları arasında.[655] Bu cümleden olmak üzere, Mustafa Kemal imzasıyla yayımlanan 16 Kasım günlü protestoname anılabilir. Yedi asırlık bir tarihe "kuvvetli bir inkişafı teceddüdün bütün esbab ve anasırına malik" olan devleti parçalayarak yapılmak istenen büyük haksızlık belir-

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 45, 54, 57, 64, 69.

[654] Metin A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 256-8'dedir. Kâzım Karabekir talimatnamenin 23 Kasım'da matbaada basıldığını söylüyor (s. 388-9). Heyet-i Temsiliye, 28 Kasım'da benimsedi. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 149.

[655] Protesto tellerinin "yağmur gibi" Fransız Yüksek Komiserliği'ne yağdığı anlaşılıyor. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 169, s. 181-96, 207-13, 216-24, 226-9. Urfa, Ayıntap, Maraş'ta Fransız işgalinin muazzam mitinglerle protesto edildiği, Mütafaa-i Hukuk cemiyetlerinin ve belediyelerin de protesto telleri göndermeleri gerektiği hakkında Heyet i Temsiliye'nin genelgesi 6 Kasım tarihlidir. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 115. Nedense bununla ilgili Heyet-i Temsiliye kararı 7 Kasım tarihli olarak gözüküyor. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 48. *İrade-i Milliye*, 25 Ekim'de Ayıntap'ta yapılan "muazzam" bir protesto mitingini bildiriyordu. *İrade-i Milliye*, 27/10/1335, 9.

tildikten sonra, parçalanma ve esaret zilleti karşısında milletin bütün maddi ve manevi gücüyle kendini savunacağı anlatılıyordu. Gayri insani yolda ısrar edilirse sonucun "pek elim" olacağı söyleniyor ve muğlak bir tehdit öne sürülüyordu: "... bu halin yalnız birkaç memlekete değil, belki iki büyük cihana sirayetinden korkulur."[656] Bu tehdit havası Mustafa Kemal'in Sivas Valisi Reşit Paşa'ya gönderdiği ve belki aynı zamanda genelge niteliği taşıyan telde de sezilmektedir (30 Aralık). Daha önce Kuva-yı Milliye'den "ürkerek lehimize kâmilen" dönen Clemenceau, bir buçuk ay önce Sivas'tan geçen birinin raporunda bu kuvvet "bir bölük" diye gösterildiği için, yeniden aleyhimize temayül etmiş. Onun için asayişi muhafaza etmekle birlikte, Kuva-yı Milliye'nin "azamet ve resaneti" herkese gösterilmeliydi.[657]

Bu kararlı ve enerjik tutum karşısında İstanbul'daki demokratik-ulusçu örgütten bazı tereddütler dile getirildi ve İngilizlerin aleyhinde bulunarak Fransızları kazanmak siyasetini tercih ettikleri bildirildi. Heyet-i Temsiliye bu görüşe karşı kesin tavrını sürdürerek, "mümaşat ve riyakârlıktan ibaret" Babıâli siyaseti yerine, Fransızların haksızlık ve zulümlerinin yüzlerine vurulmasından yana bulunulduğu, "Garp zihniyetine nazaran hakikatguluğun" daha yararlı olduğu cevabını verdi (12 Aralık). Pek ilginçtir ki, Fransızlara tepki gösterip İngi-

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 124-5. Daha önceki bir genelge-tel, 1916 Sykes-Picot Antlaşması'nı esas alan 15 Eylül Fransız-İngiliz anlaşmasını "gadrü tecavüz", "caniyane mukarrerat" olarak protesto ettikten sonra, ana hükümlerini açıklıyordu: 1) Fransızlar, İngilizlerin boşalttıkları yerleri işgal ederek işe başlayacaklar; 2) Halep'in batısından ve Urfa, Ayıntap, Maraş, Adana'dan başlayarak Harput ve Sivas'a kadar uzanıp, Mersin'in batısında biten ve Doğu ile Batı Anadolu'yu ikiye ayıran bir bölge Fransız nüfuz ve idaresine verilecek; 3) Suriye'ye ait bölümde Beyrut vilayeti işgal edilerek "dindaşlarımız" en zengin kıyalardan yoksun bırakılacak ve Araplara "güya" kalan Şam, Hama, Humus, Halep bölgesi de Fransa'nın iktisadi, sınai, harsi nüfuzu altına girecekti (14/11/1919). *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 119-20.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 140 (30 Aralık). Rapor sahibi olarak akla Picot geliyorsa da, rapor içeriğinin Mustafa Kemal'e nasıl ulaştığını anlamak zordur.

lizleri tercih etmeye kalkışan Silifke'deki bir kısım Adana eşrafına da bu görüşün yanlış olduğu yazıldı. (14 Aralık).[658] Demek ki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çok bilinçli bir siyasetle, Fransızlara karşı güttüğü sert tutuma rağmen, hatta onun sayesinde, Fransızlarla anlaşabileceğini umuyordu. Nitekim de öyle oldu.

F. Georges - Picot Suriye ve Ermenistan'da Fransız Yüksek Komiseri olarak atanmış bulunuyordu. Daha önce Sykes-Picot Antlaşması'nın mimarlığını, bundan da önce 1913-14 yıllarında Beyrut'ta başkonsolosluk yapmıştı.[659] Picot eylül sonunda, Konya, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin denetine geçerken orada bulunuyordu. Refet Bey'le burada, 29 Eylül'de bir görüşme yaptı. Picot'un bildirdiğine göre, Refet Bey, ulusçuların Suriye'yi ve Arap ülkelerini istememekle birlikte, Halep'in kuzeyine değin Adana bölgesi üzerindeki iddialarını, bu uğurda Fransa ile geniş ölçüde bir çatışmaya girme ihtimalinin bulunduğunu gizlemiyordu. Ayrıca, kendisinin yaptığı imaları ustalıkla atlatarak, Osmanlı Dev-

[658] B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 53, 56. Babıâli'nin "mümaşatına" bir örnek şu olabilir: Ayıntap mutasarrıfı Fransız komutanın müdahalelerinden yakınınca, hükümet kendisine "hüsn-ü suretle müdafaa", merkezden müsaade almadan hodbehod bir şey yapılmaması, memur ve halkın "igfalat-ı hariciyeye" kapılmamaları talimatını verdi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 15/1/1336, 218/2. Bursa'da Bekir Sami'ye "İzmir'den Yunanlıları çıkarın" diyen bir Fransız dolayısıyla Mustafa Kemal 10 Kasım telinde ülkelerle olan ilişkileri inceliyordu. Urfa, Maraş, Ayıntap işgali dolayısıyla, "Fransızlarla-İngilizleri beraber ad ve kabule mecburuz" dedikten sonra, "hiçbir tarafı iltizam etmemeliyiz" sonucunu çıkarıyordu. Çukurova ve civarındaki davranışları gösteren "hiçbir vakit dostumuz değildir. Bugün dostumuz yoktur. Ancak dostumuz vahdet-i milliyemiz teşkilatımızdır efendim." Fehmi Nuza, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981), s. 107-8. Bağdadlılar'ın yazdığına göre Maraş'a gelen İngilizler önceleri Ermenilere arka çıkarken, daha sonra "ne mal olduklarını" anlayarak onlara yüz vermemeye başlamışlar. O derece ki, Fransızlar gelip de Ermeniler meydanı yine boş bulunca, Maraşlılar İngiliz işgalini istemişler. Bu, muhtemelen İngiliz-Fransız sömürge rekabeti çerçevesinde bir İngiliz taktiği olabilir. Nitekim Suriye'de İngilizlerin Feysal'a karşı takındıkları kararsız tavır Fransızların işini çok zorlaştırmıştır. Adil Bağdadlılar, *Uzunoluk* (İstanbul, Kervan Y., 1974), s. 33-4.

[659] Du Véou, a.g.e., s. 28.

leti üzerinde yabancı bir manda ya da vesayet ihtimalini ele almaya dahi yanaşmıyordu. Refet Bey'e göre İngiltere, Fransa'nın müttefiki olmakla beraber, Doğu'da rakibi bulunuyordu. Fransa, Türklerle anlaşmayıp onları İngilizlerin "kollarına atarsa," Hicaz da İngiltere'nin yakını olduğuna göre, Fransa'nın İslam dünyasında durumu iyice zayıflamış olurdu. Picot, savaş öncesinde Beyrut'tan tanıdığı Bekir Sami ile de temas kurmuştu. Bekir Sami, işleri dolayısıyla yerinden ayrılamayacağını söyleyip onu Sivas'a çağırmıştı. Picot, ulusçu partinin ne düşündüğünü anlamak için Sivas'a gitmekte fayda görüyordu.[660] 9 Ekim'de Picot'un yerine General Gouraud atandı, fakat sıfatı değişmiş bulunuyordu. "Suriye ve Ermenistan" Yüksek Komiseri değil de, "Suriye ve Kilikya" Yüksek Komiseri olmuştu. Bu değişiklik nispeten daha mütevazı bir hedefin benimsenmiş olduğunu işaret eder gibiydi.[661]

Gouraud, 19 Kasım'da Beyrut'a geldi. Selefi, iki gün sonra Sivas'a hareket etti. Önce Kayseri'ye geldi. Burada Ali Fuat ile görüştü. Ona, yakında Fransa'da hükümet değişikliği olacağını, Briand'ın iktidara geleceğini, onun ve Fransız ulusunun bağımsız bir Türkiye devletinin varlığını istediklerini, yalnız Kilikya'daki çatışmaların durması gerektiğini söyledi.[662]

[660] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 90, s. 234-6 (3 Ekim), 260 (12 Ekim); c. 91, s. 93-7 (2 Ekim). Daha önce Adana "administratörü" Brémond Mustafa Kemal'e 28 Ekim'de bir mektup yazmıştı. Cevapta, Mustafa Kemal Aziziye ve Everek işgalinin esassız olduğuna sevinmekle birlikte, Urfa, Ayıntap, Maraş'ın işgal olunacağının yalanlanmasının ve Kilikya işgalinin de geçici olduğunun ilanının Fransa ile geleneksel dostluğu yenileyeceği görüşünü açıklıyordu (30 Ekim). G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 73; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 37.

[661] Du Véou, böylelikle Ermenistan ve Kürdistan'dan vazgeçilmiş olduğunu söylüyor. Gouraud aynı zamanda Levant (Batı Asya'nın Akdeniz kıyıları) Ordusu Başkomutanı sıfatını taşıyordu. Du Véou, a.g.e., s. 39. Gouraud'nun 22/1/1920 tarihli bir yazısının matbu başlığı "Fransa Cumhuriyeti Suriye ve Ermenistan Yüksek Komiserliği" iken, "Ermenistan" iptal edilip yerine daktiloyla "Kilikya" yazılmıştır. *Ministère des Affaires Etrangères*, 169, s. 243.

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 268-9. Bu sırada Clemenceau başbakandı. Onun cumhurbaşkanı seçilmesi beklenirken, Deschanel seçilince, başbakanlıktan ayrıldı. Hükümeti, 20/1/1920'de Millerand kurdu. ▷

Picot daha sonra Sivas'a gitti. Mustafa Kemal'le görüşmelerinde (5-7 Aralık) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin görüşmeleri kendisine anlatıldı. O da, hareketinden önce Ermeni kıtalarının yeni işgal olunan yerlerden çekilmesini emrettiğini, Fransa'nın Türk bağımsızlığını, Adana'da iktisadi çıkarların sağlanmasına karşılık, Çukurova, Maraş, Ayıntap, Urfa'dan çekilmelerinin, diğer İtilaf Devletleri'nin

◁ Derken cumhurbaşkanı hastalanıp görevden ayrılınca Millerand cumhurbaşkanı seçildi (24/9/1920). Hükümeti G. Leygues kurdu. Briand ancak 16/1/1921'de başbakan olabildi. Kansu'ya göre, Picot, Sivas'ta Briand'ın yakında başbakan olacağını, onun tavsiyesi üzerine kendileriyle anlaşmak için geldiğini açıklamış (s. 461). Bir de İzmir Telgraf Başmüdürü Ethem Bey vasıtasıyla Fransız banka memuru veya müdürü "Taluyi"nin (?) Sivas'a gönderdiği haber vardı. Bunda ABD mandası aleyhinde bulunuluyor, Briand'ın düşünceleri açıklanıyordu. Konu 26 Kasım'da Heyet-i Temsiliye önüne geldi. Bekir Sami Briand'ın Clemenceau yerine gelmesi ihtimalini açıkladı. Briand ile görüşmeler yapılması söz konusuydu. Mustafa Kemal ve Ali Fuat Taluyi ile Eskişehir veya Afyon'da görüşmeler yapılabileceğini düşünüyorlardı ve karar da o yönde oldu. Fakat Mustafa Kemal ve Ahmet Rüstem pek iyimser değillerdi. Mustafa Kemal Kilikya'yı kendilerine terk etmemizi isteyeceklerini söylüyordu. Ali Fuat Briand'ın harp aleyhtarı (I. Dünya Savaşı) ve ez çok Caillaux ile hemfikir olduğunu söylüyordu. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 107-8. İlgili kararda, Briand tarafından İzmir'e gönderilen "Talon"un (veya "Talun") Afyon'a gelmesi için Ethem Bey'e yazılacağı belirtiliyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 65 (28 Kasım). Başka bir görüşme süreci de İstanbul'da gelişiyordu. Kaymakam Edip ile Amiral Dümon (B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*: Dubon) arasında temaslar vardı. Anlaşılan Amiral Samsun'da Mustafa Kemal ile bir görüşme istemişti. Mustafa Kemal'e göre buna imkân yoktu. Rüstem'e göre görüşmeler "laklakiyattı." Daha sonra Edip'in temasları sürdü, fakat Picot ile görüşmelerde durum geliştiğinden, Heyet-i Temsiliye ile başka temasın "hiçbir suretle muvafık olmadığı" kararlaştırıldı. U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 102-3 (26 Kasım); B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 66 (28 Kasım), 73 (8 Aralık). İhtimal, bu temaslara fazla hevesli görünmenin Türk pazarlık gücünü zayıflatacağı düşünülüyordu. Bir ay kadar önce bir de İtalyan temsilcisi Trabzon, Samsun, Sivas'a geldi "Unici Illari" (M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*) ya da "Luviçi Villari" (B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*) adındaki bu zat, Sivas'a gelince (10 Kasım), bulunduğu binaya İtalyan bayrağı çekmekle yol açtığı olay dışında fazla bir yankı uyandırmadı. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 198-9 Heyet-i Temsiliye'nin ona ilişkin tek kararı, ilgililere, onunla temaslarında "azm-ı kat't-i millinin" anlatılması yolundaki karardı (6 Kasım). B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 47.

de aynı biçimde çekilmeleri için çalışmalarının muhtemel olduğunu, "sırf mütalaatı şahsiyesi" olarak ve "kaydı mahremane" ile açıkladı. İsteği, ulusal örgütlenme çalışmaları yapılmakla birlikte kendilerine karşı silahlı bir isyan çıkartılmamasıydı. Bunun üzerine Picot'ya Fransızlardan ve Ermenilerden bir saldırı gelmedikçe kendilerine ilişilmeyeceği güvencesi verildi.[663] Bu karar ilgili yerlere bildirilmekle birlikte örgütlenme çalışmalarının da özenle sürdürülmesi isteniyordu.[664]

Sivas'ta Mustafa Kemal Picot görüşmeleri hakkında Gontaut-Biron hayli hayli farklı şeyler anlatıyor. Picot, Çukurova'dan çekilmek için yerel yönetim üzerinde gözetim hakkı, azınlık hakları, Fransız subaylarının denetiminde jandarmanın yeniden örgütlenmesi, iktisadi işbirliği ve bayındırlık işlerinin Fransız uzmanlara havalesi, Osmanlı egemenliğine biçimsel olarak saygı gösterilmesi esaslarını ileri sürmüş. Mustafa Kemal jandarma ile ilgili hükmü kabul etmiş, bunun dışında genişletilmiş yetkileri bulunacak olan konsoloslara razı olmuş ve Fransa'nın, müttefikler nezdinde Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü güvence altına alması şartını ileri sürmüş. Mustafa Kemal ABD yardımına açık olduklarını, fakat onların ilgilenmediklerini, İngiliz yardımını istemediklerini,

Cebesoy Picot'un 6 Aralık'ta Kayseri'de, 8 Aralık'ta Sivas'ta bulunduğunu yazıyor. Gontaut-Biron, Mustafa Kemal'in Picot'yu 5 Aralık'ta kabul ettiğini, görüşmelerin iki gün sürdüğünü söylüyor. Cemal Paşa'ya Picot heyetiyle yapılan temasta "ü-i tefehhümlerin izâle" edildiğinin bildirilmesi için 7 Aralık'ta karar alındığına göre, Gontaut-Biron'un verdiği tarih doğru gibi görünüyor. R. de Gontaut-Biron, *Comment la Frances'est Installèe en Syrle* (1918-1919) (Paris, Plon, 1922), s. 338. Oysa Kâzım Karabekir'de tarihler farklıdır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 399-400, Picot ile neler görüşüldüğünü Kâzım Karabekir'e bildiren tel 1 Aralık diye gösteriliyor ki, eldeki tarihlere göre yanlış olması gerekir. Ayrıca, Kâzım Karabekir bu teli 10 Aralık'ta aldığına göre, telin doğru tarihinin 10 ya da 12 Aralık olması gerekir. (*Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, [s. 130-1] bu teli K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*'den aynı yanlışla alıyor.) Sonuç olarak Gontaut-Biron'un tarihleri doğru gözüküyor. *İrade-i Milliye*'ye göre Picot'nun maiyetinde iki subay varmış ve Sivas'ta üç gün kalmış. *İrade-i Milliye*, 15/12/1335, 16.

[664] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 132-3 (8 Aralık), 137 (15 Aralık).

dolayısıyla bir tek Fransa ile anlaşmak istediklerini söylemiş. Erzurum Kongresi kararlarınca öngörülmüş olan iktisadi yardımı, yönetim ve siyasette tam serbestlik ve bağımsızlık olmak üzere, kabule hazır olduklarını söylemiş. Picot, buna karşılık, müdahale değil, işbirliğine taraftar olduklarını, Dahiliye, Maliye, Adliye nezaretlerine Fransız danışmanlar verileceğini, icabında bunların Osmanlı memurları olabileceklerini söylemiş. Mustafa Kemal de, devletler arasındaki rekabete engel olmak için Picot'nun öngördüğü şartlarla bütün Türkiye üzerinde bir Fransız mandası önermiş. Gontaut-Biron, bir hamlede savaşta kaybedilen mevkii elde etmekten, "eski kapitülasyonlar kadar verimli" anlaşmalardan ve Fransız hükümetinin anlayışsızlığından söz ettikten sonra, bu yüzden arada birçok para ve can harcadıktan sonra, galip iken Ankara İtilafnamesi'yle yeniklere özgü bir antlaşma imzalandığını söylüyor.[665]

Sanırım burada Mustafa Kemal'e atfedilen ve tam bağımsızlık ilkesinden büyük tavizleri içeren görüşleri (jandarmanın Fransız subayları gözetiminde yeniden örgütlenmesi, "genişletilmiş" yetkileri olan konsoloslar, nihayet Fransız mandası) çok abartılmış, daha doğrusu hayal mahsulü diye değerlendirmek gerekir. Gontaut-Biron'un söylediklerinde, var olan iç tutarsızlıklar bir yana, Picot görüşmeleri hakkında, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Defrance'ın merkeze gönderdiği 20 Aralık günlü tel de bunun böyle olduğunu gösteriyor.[666] Mustafa Kemal, İngiltere hakkında meydan okuma, hatta düşmanlık duygularını dile getirip, Fransa Türkiye'yi parçalamamaya kararlı olmak şartıyla, yalnız Fransa'nın yardı-

Gontaut-Biron, a.g.e., s. 338-41. Görüşmelerde Bekir Sami, Rauf Bey ve Rüstem de hazır bulunmuşlar.

[666] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 169, s. 237-8. Picot trenle (herhalde Ankara'dan) gelip, 17 Aralık'ta Paris'e hareket etmiş. Defrance, Picot rütbesinde bir görevlinin Sivas'a gitmesini, ulusçularla resmi ilişki kurmak diye yorumlanacağı için sakıncalı bulmuştu. Nitekim, hükümetin bundan hoşlanmadığını ve yabancıları da şaşırttığını belirtiyor. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 169, s. 232 (4 Aralık teli).

mını kabule hazır olduğunu söylemiş. Picot'un vardığı sonuç şuymuş ki, sağlam ve iyi yönetilmiş çetelerin çetin ve süresi belirsiz direnmesiyle karşılaşmak istenmiyorsa, 1916 antlaşmasının aynen uygulanmasından vazgeçilip, Çukurova'da kendilerine güvence ve menfaat sağlayacak özel bir rejime razı olunmalı, ve bu vilayette itibarı hâkimiyet Padişah'a bırakılmalıydı. Defrance bu düşüncelerin Picot'da yeni belirdiğini sandığını, oysa kendisinin öteden beri böyle düşündüğünü ekliyordu.

İki ay kadar önceki (12 Ekim) mahrem bir telinden Defrance'ın Çukurova için neler düşündüğünü öğrenebiliyoruz. Yüksek Komiser, Fransız basınından "Türk ülkeleri Türklere" ilkesine doğru gidildiği izlenimini edindiğini ve bunu kendisinin de tasvip ettiğini belirttikten sonra, Çukurova'nın tartışmasız Türk olduğunu söylüyordu. Bu vilayeti Türkiye'den ayırmak Türklere çok dokunur ve İzmir ile Antalya'da söz konusu ilkenin uygulanmasını istemeye imkân bırakmazdı. Fakat Çukurova'da önemli bir Ermeni azınlığı bulunduğu ve Toroslar Suriye'yi koruyacak eşsiz bir sınır olduğu için burada özel bir yönetim olmalıydı: Padişahın egemenliği altında Fransız idaresi. Böylece Çukurova Ermenilere ya da Suriye'ye ait olmayınca, Türkleri bu çözüme ısındırmak nispeten kolaylaşmış olurdu.[667]

Nitekim 22-23 Aralık'ta Londra'da Türk barışını hazırlamak için toplanan Fransız-İngiliz konferansında görüşmelere esas olan Berthelot'nun 12 Aralık notasında, Suriye'nin savunmasında Torosların önemi vurgulanırken, bir yandan da Türk kültürünün Çukurova'da egemen olduğu, buna saygılı olacak bir çözümün bulunması gerektiği belirtiliyordu. Bunun için Adana vilayetinde manevi türden itibari bir Türk egemenliğinin kabul edileceği söyleniyordu. İngilizler manevi egemenlik esası kabul edilirse, Türklerin 1912 Osmanlı-İtalyan antlaşmasında oldığu gibi kadı ve naip atamak iddiasını ileri sürebilecekleri itirazında bulunınca, Berthelot manevi sözcüğü-

Ministère des Affaires Etrangeres, c. 169, s. 141-2.

nü kaldırmayı kabul etti. Çukurova için öngördükleri çözümün ayrıntılarını sonra sunacaklardı, fakat Kilikya'da yerleşmek isteyen Ermenilere bir yuva ve himaye sağlamak niyetinde olduklarını açıkladı.[668]

Bu kısa incelemeden hayli ilginç bir sonuç çıkmaktadır. Fransızlar, özellikle İngilizlere göre kendilerini Türk taraftarı olarak değerlendirdikleri halde, nasıl bir Türkiye ile karşı karşıya bulundukları konusunda garip bir anlayışsızlık içinde bulunuyorlardı. Türkiye'nin 1908'den beri ne yönde ve ne denli kökten bir biçimde değiştiğini göremiyorlardı. Kafalarındaki model, Türkiye'yi "mümkün olduğunca az" parçalamak yönünde olduğu için ve Ermeni koruyuculuğu ile uyduluk ilişkisine Türklerden "esaslı" bir itiraz gelebileceğini düşünmedikleri (düşünmek istemedikleri) için, kendilerini Türk taraftarı olarak görüyorlardı. Ulusçu önderlerin kendilerine anlattıkları Erzurum-Sivas programını duydukları halde herhalde bunu tam idrak edemiyorlardı. Muhtemelen bu sözleri ciddiye alamıyorlar, bunları belki "şark mübalağası" kabul ediyorlardı.[669] Buna karşılık, demokratik-ulusçu önderler de bir anlayışsızlık içinde bulunuyorlardı denebilir. Picot ile görüşmelerden sonra, işlerin düzeldiği ya da düzelmekte olduğu konusunda belki fazla bir iyimserliğe kapılmışlardı. Fransızların Çukurova ve doğusunda bir çeşit himaye düzeni kurmak istediklerini görmediler ya da görmek istemediler. Nite-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 949, 961-2.

[669] Bir Fransız belgesine bakılırsa, demokratik-ulusçu harekete mensup sayılabilecek biri, Ahmet Rıza, başka havalarda olabiliyordu. Roma'daki Fransa Büyükelçisi Barrère'in raporuna göre Ahmet Rıza, onunla yaptığı görüşmede ABD'nin Türk mandasını almayacağını, İngiltere'yi uygun görmediğini, Fransa'nın ise İngiltere'yi kıskandırmamak için mandater olmayacağını, bu durumda Fransız kültürüne sahip başka bir ülkenin, Belçika'nın mandayı üstlenmesinin uygun olduğunu söylemiş. (Barrère'e göre Belçika çözümü "boş bir hayal"di.) Ahmet Rıza'nın çizdiği sınırlar da çok şaşırtıcıdır. İtalyanlar, Yunanlılar çekilecek, Çukurova, Edirne, İstanbul bizim olacak, Van, Erzurum, Muş, Bitlis havalisi Erivan Ermeni Cumhuriyeti'ne verilecekti. Ahmet Rıza bunları gerçekten söylediyse onun o sıra adamakıllı bir manevriyat düşüklüğünden mustarip olduğuna hükmetmek gerekir. *Ministere des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 204-6 (22/10/1919)

kim, Picot görüşmelerini Kâzım Karabekir'e bildiren telde en fazla Adana'da iktisadi çıkarlar sağlanmasının istendiğinden söz ediliyordu. Mesela, yukarıda dipnotunda sözü edilen, Picot ile görüşmeler üzerine "sû-i tefehhümlerin izâle" edildiği yolunda Cemal Paşa'ya yazılan tel, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul'daki nüfuzunu artırmaya yönelik bir propaganda ifadesi değilse, yersiz bir iyimserlik olarak da yorumlanabilir. Birinci ihtimale göre, Meclis'in açılıp açılmayacağının kesin olmadığı, müdahale konusu olduğu bir sırada böyle bir propagandanın yararı kolayca anlaşılabilir.[670]

İster propaganda amaçlı olsun, ister samimi olsun, gösterilen iyimserlik en azından bir süre için, olaylar tarafından acı bir biçimde yalanlandı. Yalanlayan olaylar içinde ve en başında "idam fermanı" Sévres Antlaşması gelmekteydi. Fransa bu antlaşmanın başmimarı değilse de mimarlarından biriydi.[671] Cemal Paşa Franchet d'Esperey'in tehditlerini bildirdi-

Bununla birlikte, Urfa'ya müftüye yazılan telde de, "... Fransızların vaziyetleri muvakkat olup ... oraların tamamen tahliye olunacağına itimatı kavimiz vardır." denmekteydi. Bu telle ilgili kararda da böyle kesin bir ifade vardı. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 132-3; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 72 (8 Aralık). Buna benzer, Kilikya Komutanı Kemal'e ve Adana Heyet-i Merkeziyesi'ne yazılması için alınmış kararlar vardır. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 73 (8 Aralık), 75 (12 Aralık). Bir yandan da kararlı tavır devam ediyordu. Ayıntap'ta Fransızların jandarma ve polise el koyma girişimlerinin protesto edilmesi, Ulukışla ve Ereğli'ye gelen Fransız müfrezelerine 24 saat mühlet verilmesi, çıkmazlarsa ihraçları hakkındaki kararlar böyledir. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 72 (7 Aralık), 75 (11 Aralık).

[671] Bizi burada doğrudan ilgilendirmemekle birlikte üzerinde durulabilecek noktalardan biri, Fransız iç siyaset çalkalanmalarının ele aldığımız olaylara etkisidir. İlginçtir ki Briand, daha iktidara gelmeden bazı temsilciler ve bu arada Picot gibi yüksek bir memur eliyle, Türkiye'de "Briand çizgisi" yararına faaliyet göstermeye başladılar. Bu, İngiltere karşısında bağımsız bir sömürge siyaseti izlemek anlamına geliyordu. Ne var ki, işaret edildiği üzere, Briand'ın iktidara gelmesi gecikecekti. Hesapça Sévres antlaşması bir ölçüde "Clemenceau çizgisinin," yani, İngiliz arzularına uygun, sert bir Türk siyasetinin zaferiydi. Buna karşılık İngiltere'nin de sert bir Alman siyasetini kabul etmesi ve Fransa'nın Almanya karşısındaki uzun vadeli güvenlik sorununu çözmesi bekleniyordu.

ğinde, Heyet-i Temsiliye onun "müfrit bir Yunan muhibbi" olduğunu açıklayarak adeta dolaylı biçimde Fransa'yı mazur gösteriyordu. Zira aynı cümlede, Picot heyetiyle olan temaslarda "sû-i tefehhümlerin izâle" edildiği "müjdesi" verilmekteydi (7 Aralık).[672] Fransızlarla çıkan bazı münferit çatışmaların –31 Ekim'de Maraş'ta Sütçü İmam olayı, 28 Kasım'da yine Maraş'ta Fransız bayrağının kaleden indirilip yerine Türk bayrağının asılması, 18 Aralık'ta Dörtyol'un Özerli köyüne girmek isteyen Fransız taburunun ateşle püskürtülmesi–[673] pek de münferit kalmayacağı, tersine, tırmanıp gideceği, Kilis'i işgal eden Fransız birliğinin komutanının beyannamesiyle belli olur gibi olmuştu. Bu beyannameye göre üzerinde silah bulunan kimse hiçbir soruşturma olmadan kurşuna dizilecek; çıkabilecek bir kargaşalıkta bir Fransız askerine bir şey olursa, kura ile seçilecek iki Türk kurşuna dizilecek; bir evden silah atılırsa o ev yakılacaktı; böyle bir durumda Osmanlı memurlarının "derhal hakkı idare ve hâkimiyetleri ıskat" edilecek, sokaklar mitralyöz, bomba, gazlı mermilerle ateş altına alınacaktı.[674]

Olaylar bu biçimde gelişirken, 1 Ocak'ta Maraş topyekûn mücadeleye hazırlandı. Şehir barikatlarla kapatıldı, siperler kazıldı. Maraş kuryesini getirmekte olan Fransız suvarileri öldürüldü. Maraş civarında çarpışmalar oldu. 20 Ocak günü Hafız Veliyüddin ve Mustafa efendilerin Fransızlarca öldürülmesi mücadeleyi sürekli hale getirdi. 8 Ocak'ta Urfa'da, 12 Ocak'ta Antep'te mücadele başladı.[675]

30. Ege Sorunu ve Yunanistan: İzmir ve yöresinin Yunanlılarca kanlı işgalinin Türklerde ne denli ağır bir tepki uyan-

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 71.

Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı* (Ankara, Kultur ve Turizm Bakanlığı Y., 1983), s. 155-6. Ulusçular, 29 Kasım'da Maraş'ta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurarak mücadele planları yapmaya başladılar.

[674] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 143. Mustala Kemal, protestosunda (4/1/1920), "Akvamı vahşiyeye bile bu asırda tatbikine vicdanı beşerin kabul etmeyeceği bu tedabiri zalimane diyordu.

[675] Belen, a.g.e., s. 155-9; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II (Ankara, Öğretmen Dünyası Y, 1984).

dırdığını, bunun nedenlerini önceki kitapta görmüştük. Ardından Damat Ferit'in açıklamalarda bulunmak üzere Paris Barış Konferansı'na çağrılması bir iyimserlik havası estirmişti. Fakat Paşa Paris'ten hakaretler görerek kovulunca yine kötümserlik egemen oldu. Derken Konferans'ın 18 Temmuz'da almış olduğu iki karar yeniden bir ümit uyandırdı. Bu kararlara göre Yunan ve İtalyan işgalinin sınırları yeniden saptanacak ve Ege'deki Yunan zulmünü soruşturmak üzere bir komisyon kurulacaktı.[676] 21 Temmuz'da kurulan ve Hare, Bunoust, Dall'Olio'dan oluşan komisyona Bristol'ün başkan olması, bu zatın Türklere az çok dost olmasından ötürü olumlu bir gelişmeydi. Hayli ayrıntılı bir çalışmadan sonra 14 Ekim'de Bristol raporu Konferans'a sunuldu, 8, 10, 12 Kasım toplantılarında görüşüldü. Bunda zulüm olayları saptanıyor ve Türk tarafında bazı kusurlu davranışlar görülmekle birlikte, asıl sorumlunun Yunanlılar olduğu belirtiliyordu. Onlar Yüksek Kurul'un işgal sınırlarına uymamışlar, ordu birliklerinin yanma silahlı siviller katmışlar, zulüm ve katliamı önlemek için tedbir almamışlardı, güya asayişi korumak için yapılan bir işgal, ilhak harekâtına dönüşmüştü. Yunan kuvvetleri çekilmeli, yerine –gerekirse izzeti nefislerini korumak üzere– Yunanlıların da katılabileceği bir müttefik kuvveti konmalı, Yunan kuvveti ile Kuva-yı Milliye'nin temasa geçmesi önlenmeliydi. Bundan sonra Türkiye, müttefik subayların gözetiminde jandarmasına çekidüzen vermeli ve sıkıyönetim yerine sivil yönetime geçilmeliydi. Ayrıca, rapor, İzmir ve

İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, c. I, s. 456-65. Yunanlıları İzmir'e çıkarma kararının alınması hususunda bkz.: S. Akşin, "Paris Barış Konferansı'nın Yunanlıları İzmir'e Çıkarma Kararı," *Üçüncü Askeri Tarih Semineri* (Ankara, ATASE, 1986). İngiliz Genelkurmay Başkanı Wilson 28/10/1919'da Venizelos'a, İzmir'e gitmekle ülkesini de, kendini de mahvettiğini söylediğinde "zavallı adam" bunu kabul etmiş, fakat kabahatin Türkün "işini bitirmediği" için Paris'in (Konferans'ın) olduğunu söylemiş. Wilson 19/3/1920'de Yunanistan'ın yıllarca Türkiye ve Bulgaristan'la savaşmak durumunda olacağını, Yunanistan'ın bu denli çok para ve adam bulamayacağını söyleyince, Venizelos bu sefer bunların tamamen yanlış olduğu cevabını vermiş. Callwell, a.g.e., s. 213, 230.

Ayvalık kentleri dışında Türk nüfusunun bölgedeki çoğunluğu kesin olduğuna göre buraların Yunanistan'a bağlanmasının milliyet ilkesine aykırı olacağını, esasen bunu Türklerin kabul etmeyeceklerini, Yunanlıların bu işi tek başlarına zorla kabul ettirmeleri ihtimalinin de zayıf olduğunu belirtmekteydi.[677] Hasımlarımızın kurdukları bir heyet belki de bundan daha tarafsız olamazdı. Ama muhtemelen aynı sebepten, bu raporun uzun vadede Türkiye lehinde önemli sayılabilecek siyasal sonuçlar doğurması beklenemezdi.[678]

Konferans 12 Kasım'da kabul ettiği, Venizelos'a hitaben kaleme alınmış bir notayla, Bristol komisyonunun saptadığı zulüm örneklerine teessüf edip sorumluluğunun Yunan askeri

Documents on British Foreign Policy, c. II, s. 237 vd.; L. Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey*, s. 180-2. Rapor, işgal öncesinde Vali İzzet Bey'in tam tarafsız bir vali olduğunu, asayişin yerinde olduğunu, Yunanlıların işgalden önce ele geçirdikleri, Rumların katledilmelerini isteyen beyannamelerin güya bunları yazıp imzalamış olan Osmanlı jandarma subaylarınca yazılmamış (yani sahte) olduklarını, İzmir'in işgali için dayanak olarak Mütareke'nin 7. maddesinin gösterildiğini, oysa bu maddeye göre işgalin haksız olduğunu belirtiyordu (s. 239). Bristol raporu Konferans tarafından yayımlanmadı ama basına sızdı. Örneğin 5/1/1920 günlü Fransız *L'Eclair* gazetesi raporun sonuçlarını bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 212, s. 112-3. Daha önce, Bristol komisyonunun danışman üyesi Miralay Kadri, komisyonun çalışmaları hakkında bir rapor sunmuş bulunuyordu. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 68 (5 Ekim). Fakat onun, raporun üç ana bölümü olan olgular (7 Ekim), sorumluluklar (11 Ekim), sonuçlar (13 Ekim) bölümlerinden, Yunan meslektaşı Albay Mazarakis gibi, yalnızca birincisinden haberli kılınmış olduğu tahmin edilebilir. Armstrong anlatıyor: Bir gün İstanbul'da Yunan temsilcisi Canelopoulos İngiliz Yüksek Komiserliği'ne gelmiş. Yüksek Komiser Yunan askerinin ilerlememesi gerektiğini, yoksa Hıristiyanların kırıma uğrayacağını söyleyince, karşısındaki, kırımın yakında başlamasını dilediğini, zira Yunan ilerlemesi için gerekçe olacağını söylemiş. Armstrong, Aydın'dan Yunan askeri çekilirken, birlikte gelmek isteyen Rumların, kırılacakları biline biline, oldukları yerde kalmaya zorlandıklarını öne sürüyor (s. 94).

[678] *Peyam-ı Sabah*, *L'Eclair*'e dayanarak rapor hakkında bilgi verdi. İngiliz-ler 5 Şubat notasıyla *L'Eclair*'in davranışı için teessüflerini bildirdiler. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 212, s. 171; *Peyam-ı Sabah*, 22/1/1336, 10843. İngiliz Parlamentosu'nda Aubrey Herbert, Bonar Law'u İzmir raporunun yayımlanması için sıkıştırdıysa da, Law, İzmir sorununu çözmekte zorluklar yaratacağını söyleyerek, buna yanaşmadı. *The Times*, 3/4/1920

makamlarına ait olduğunu belirtti. Ne var ki aynı solukta, Venizelos'un –"karakterinin yükseklik ve içtenliği" gereği– kusurları kabul ettiği ve suçluların cezalandırılmasını emrettiği açıklandıktan sonra, kazanılan deneyimler ve Milne'in sınır çizme faaliyeti sayesinde bu gibi olayların tekrarlanmayacağı umudu dile getirildi. Sonunda, İzmir işgalinin ilerisi için bir hak doğurmayan geçici bir tedbir olduğu bildirildi.[679] Tahmin edileceği üzere, Venizelos ve Yunanseverler, bu son noktaya bozuldular. Konferans başkanı olarak Clemenceau'ya yazdığı 15 Kasım günlü bir mektupla, Venizelos, Ege'deki kanlı olayların Türklerin Bristol soruşturmasından umuda kapılarak yaptıkları zayıf saldırılardan kaynakladığını ileri sürdü. Asayiş, Türkler umutlarını yitirip yenildiklerini "anladıklarında" geri gelecekti. İkinci olarak, Yunan işgalinin anlamı hususunda Yunan hükümeti ve halkı haklı bir beklenti içindeydi. Zira Ege'deki Yunan iddialarını herkes bildiği gibi, bunlar Yüksek Kurul'da savunulmuş ve Yunan Toprak Talepleri Komisyonu'nda da açıkça kabul görmüştü. İzmir'de Yunanlıların hukuki hakları belki yoktu ama, manevi hakları vardı. Bunun üzerine Clemenceau 18 Kasım'da Venizelos'un cevabına cevapla, görüşünde ısrar etti: Yunan işgalinin geçici olduğunun Dörtler Kurulu'nun işgal kararı ile birlikte kendilerine resmen bildirilmiş bulunduğunu belirtti. Bu sefer Venizelos tartışmayı sürdürmeyi pek maslahata uygun görmemiş olacak ki, itirazını Konferans'taki İngiliz murahhası Sir E. Crowe'a yaptı. İzmir'in işgali hususunda Lloyd George kendileriyle ilk kez konuştuğunda ve Lloyd George, Clemenceau ve Wilson'un huzuruna çıkıp işgale dair görüştüğünde, bunun geçici olduğu kendisine hiç söylenmemişti. Ancak işgalden sonra Yüksek Kurul'a girdiğinde (o sefer İtalyan murahhası Soninno da varmış) işin bu yönü üzerinde durulmuş.

Documents on British Foreign Policy, c. II, s. 295-6. Bu yazının Berthelot tarafından yazılması 10 Kasım'da (s. 267) kararlaştırıldığı halde, nedense 12 Kasım'da İngilizler tarafından hazırlanmış bir metin diye kaydedilmiş (s. 287). Aydın'dan Koçak Çayı'na kadar Yunan işgalinin genişletilmesi önerisi reddedildi (s. 289).

Venizelos işgal kararının zımnen buraları Yunanistan'a vermek anlamına geldiğini söylüyor ve Lloyd George'u bu hususta tanık gösteriyordu. Son iki mektubu merkeze bildiren Crowe da bunun doğru olduğunu söylemekteydi. Buna karşılık Webb, 5 Ocak günlü telinde, bizzat Yunanlıların işgal sırasında, işgallerinin İzmir'in nihai kaderini hiçbir biçimde önceden belirlemediğini ilan ettiklerini bildirmeyi gerekli gördü.[680]

Sınır saptama işine gelince, yine önceki kitabımda işaret edildiği üzere, burada da Türklerin geri çekilmesi öngörülmüş bulunuluyordu. Sınırı saptama işi bir İngiliz generaline, yani Karadeniz Ordusu Komutanı Milne'e verildiğine göre, Yunanlıların gözetileceği muhakkaktı. Nitekim, 19 Mayıs'ta Konferans İzmir sancağı ve Ayvalık kazasından ibaret bir işgal bölgesi tespit etmiş olduğu halde, Milne'in Konferans'a sunduğu 1 Eylül tarihli tel-raporda, başlıca endişe, çatışmaları asgari ölçüde davet edecek küçük değişikliklerle Yunanlılara iyi bir taktik sınır vermekti. Yunanlıların Konferans kararına aykırı olarak Manisa ve Aydın istikametlerine yayıldıkları işaret edilmekle birlikte, yalnız ikinci işgale son verilmesi tavsiye ediliyordu – zira Yunan kuvvetlerinin buradaki taktik durumları sağlıksızdı. Buranın da Kuva-yı Milliye'ye ya da, Venizelos-Tittoni sınırının güneyindeki İtalyan kuvvetlerine teslimi söz konusu değildi. Yunan kuvvetlerine kol kanat germek üzere buraya Yunanlıların da katılacağı, fakat İtalyanların katılmayacağı müttefik kuvvetleri yerleştirilecekti (5 Büyükler'in 7 Kasım günlü kararları).[681] Böylece Milne hattı Konferans tarafından kabul edilmiş oldu.

Fakat Aydın bölgesine, yani Büyük Menderes Ovası'na yerleştirilecek İtilaf kuvvetleri sorun oldu. Önce İngiliz Savaş Bakanlığı bu işe itiraz etti. Crowe'un, önerinin bizzat Milne'den kaynaklanmış olduğu yolundaki ısrarı üzerine bakanlık bir bir-

Documents on British Foreign Policy, c. II, s. 852-3; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, 904-5, 1007-8.

[681] *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 868 vd. (Milne'in tel raporu: s. 879-80).

lik göndermeye razı oldu.[682] Fakat Fransızlar yanaşmadılar. Franchet d'Esperey'in 16 Ekim'de yazdığı yazıya göre, İngilizler Anadolu'da komutanlığı elde ettikten ve burada tehlikeli bir durumun ortaya çıkmasına meydan verdikten sonra (arada buradaki Fransız nüfuzunu da yok ederek) şimdi düzeni korumak için yardım istiyorlardı. Oysa onlar Romanya, Macaristan, Bulgaristan'da Fransızlara yardımcı olmayı reddetmişlerdi. Zaten Suriye ve Çukurova'ya gönderilecek kuvvetlerden sonra elinde asker kalmayacaktı. Büyük Menderes Ovası'na kuvvet gönderilecekse, İngilizlerin Bulgar Trakyası'nda yaptıkları gibi 40 kişilik bir müfreze yollanmalıydı.[683] Yüksek Komiser Defrance ise 24 Ekim günlü gizli telinde, bu tür bir girişime ancak Yunanlıların İzmir'den çekilmelerine yol açacak ve bu hedef duyurulacak olursa taraftar olduğunu bildiriyordu. Aksi takdirde, bütün sıkıntılarını çektikten sonra şimdi meyvelerini toplamaya başladıkları çekimser tavrı sürdürmek yararlı olurdu.[684] Defrance'ın elde ettiklerini söylediği yararlar ne olabilirdi? Bu sırada Maraş, Ayıntap, Urfa henüz işgal edilmemiş, Refet Bey ile Picot 29 Eylül'de Konya'da görüşmüşlerdi. Belki Defrance'ın kafasında bu vardı, fakat herhalde Damat Ferit'inkine göre çok daha az İngilizci olan Ali Rıza Paşa hükümeti de vardı. Hatta, aşağıda göreceğimiz üzere, bizzat Padişah'ın tavrında Fransızlardan yana bir değişikliği düşünüyordu.

İngilizlerin bir tabur istemiş olmalarına karşılık, Fransız Dışişleri Bakanlığı, Defrance'a, asker sayısının azlığını ileri sürerek, iki bölük asker tahsis edileceğini haber verdi. Ne var ki, sonuç olarak Fransızlar hiç verecek askerleri olmadığı gerekçesiyle Aydın bölgesine asker göndermeyeceklerini 29 Ekim'de İngilizlere bildirdiler.[685] Yüksek Kurul'un 12 Kasım

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 827, 833-4 (18, 20, 31 Ekim). Savaş Bakanlığı işe "bulaşmak" istemiyor ve önce Milne'in Anadolu'daki komutanlığının tanınmasını istiyordu.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 211, s. 90.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 211, s. 105.

Foreign Office 371/4222, 146937; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 211, s. 106, 114, 150; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 852 (no. 576). Crowe, Fransız reddini Milne'nin komutanlığını tanımamak yolunda bir ▷

toplantısında Fransız tutumu doğrulanınca, Crowe, Savaş Bakanlığı'nın görüşüne uygun olarak İngilizlerin de bu durumda asker göndermeyeceklerini bildirdi. Bunun üzerine Yüksek Kurul Aydın bölgesinde mevcut Yunan işgalinin devamını oybirliğiyle kararlaştırdı.[686] Böylece Türkler, hiç olmazsa o bölgede zulmün kalkmasından yararlanamadılar.

Bristol raporunun Yunan işgalini kınaması ve buna son verilmesini tavsiye etmesi, ihtimal, İzmir'de Yunan işgaline ve/ya da buranın Yunanlılara verilmesine karşı olan çevreleri yüreklendirmiş olmalıdır. Buna karşı olanlar, tabii Türklerden başlayıp birtakım İngiliz resmi makamlarına kadar uzanıyordu. Yunan işgalinden iki hafta sonra, İzmir'deki İngiliz ve Fransız ticaret odaları, ortak bir yazıyla idari, mali, iktisadi ve adli düzenin birliğini sağlamak ve dahilde nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman çiftçilerin göçünü önlemek üze-

◁ manevra olarak yorumladı ve fırsattan yararlanarak ikinci bir İngiliz taburunun gönderilmesini, ya da Yunan askerinin artırılmasını önerdi. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 856 (no. 580). Heyet-i Temsiliye'nin 8 Aralık'ta Nazilli'de Erkân-ı Harp Binbaşı Nazım'a Fransız ve İngiliz askerinin gelmeyeceğini bildirmesi, olan bitenin geç haber alındığının belirtisi sayılabilir. Heyet-i Temsiliye'ye göre bu kararın nedeni iki ülke kamuoyunun hariçte kan dökmeye karşı oluşuydu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 72. Daha önce Nazilli'de bulunan Demirci Efe, bölgeyi gezen bir İngiliz albayına, araya İngiliz, Fransız askeri girse dahi Aydın ilinde Yunan askeri kalmaması için silaha başvuracağını bildirmiş, o da kendilerine karşı silaha başvurulacağı sözüne üzüldüğünü, ılımlı dil kullanmanın Türkler için hayırlı olacağını söylemiş. Demirci'nin bunu bildiren 3 Aralık teline verdiği cevapta (7 Aralık), Mustafa Kemal, Demirci'nin tutumunu "son derece şayan-ı iftihar" buluyordu. Gösterilen "mukavemet-i delirane" iyi etkiler yapmıştı ve Allah'ın inayetiyle "belki de çok kan dökmeden" İzmir'e kavuşulacaktı. Şimdilik "ufak tefek baskınlarla" düşman iz'aç edilmeli ve mevziler pekiştirilmeliydi. Fehmi Nuza, *Atatürk'ün Millî Dış Politikası*, s. 111-4.

[686] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 877 (no. 587); *Documents on British Foreign Policy*, c. II, s. 287-9. Ama Milne'in, Yunan kuvvetlerinin Aydın'dan Koçak Çayı'na ilerlemesi yolundaki teklifi reddedildi. Defrance, İngilizlerin Kuva-yı Milliye'nin bulunduğu hattan geri çekilmeyi reddetmesi yüzünden asker göndermeme kararına vardıklarını tahmin etmiyse de, Paris asıl sebebin Fransa'nın reddi olduğunu bildirdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 211, s. 184 (Defrance'ın 16 Kasım teli), s. 231 (Berthelot'un 21 Kasım teli).

re, manda altında Osmanlı egemenliğinin muhafazasını savunmuşlardı.[687] Aydın Demiryolu Şirketi de 29 Mayıs günlü bir yazı ile Venizelos'tan Osmanlı Devleti'nin verdiği imtiyazın tanınmasını ve İzmir'in Anadolu'nun en büyük ihracat ve ithalat limanı olma durumunu engelleyecek tutumlardan kaçınılmasını istedi. Paris'te bulunan Venizelos bir gün sonra –bu arada hükümet üyeleriyle danıştığı şüpheli görünmektedir– bu teminatı verdi.[688] Anlaşılan Yunan işgali şirketi tedirgin etmişti. Özellikle Osmanlı ülkesinde bulunan İngiliz yetkilileri arasında da çok şikâyetçi olanlar vardı. Bunların arasında Yüksek Komiser Amiral Sir J. de Robeck de vardı. Merkeze yazdığı 20 ekim günlü bir mektubunda 17 Eylül ve 1 Ekim yazılarında söylediklerini tekrarlayarak, Anadolu'dan Yunan ve İtalyanların kısa zamanda çekilmelerinin arzuya şayan olduğunu, bunların varlıklarının asayişi düzeltecek yerde tersine etki yaptığını bildiriyordu. Yine de Robeck'in 23 Kasım günlü bir yazısı, Türkiye'deki bütün kötülüklerin kaynağı olarak İzmir'in işgalini gösteriyordu. Bu işgal asayiş adına yapılmış, oysa bir fetih ve haçlı seferine dönüşmüştü. Türkler cezalandırılmalıydı, fakat İngiliz Müslüman İmparatorluğu'ndaki çıkarlar bakımından bu ceza, büyük çoğunluğu Osmanlı olan vilayetlerin bölünmesi şeklini almamalıydı. Bu yapıldığında, Ulusçu Parti, İttihat ve Terakki ile işbirliği yaparak imparatorluğun güvenliğini tehdit edecekti. Yine de Robeck'in Milne'in ağzından 19 Kasım'da yazdığına göre, General, Bristol komisyonuna bağlanan ümitler dolayısıyla son üç ayda Türkleri denetlemekte zorluk çekmemişti. Şimdi, söz konusu raporla ilgili herhangi bir şey yapılmayacağı anlaşılınca durum değişecekti.[689] Bizzat Curzon da İtalyan büyükelçisine Yu-

Foreign Office 371/4210, 96961 (30 Mayıs). Yazıyı başkanlar Lucien Pagy ve H.W. Whittall, yazmanlar L. Tourtet ve F.S. Mc Vittie imzalamışlardı.

[688] Foreign Office 371/4210, 97897.

[689] Foreign Office 371/4161, 164067; 4223, 153825. Webb de, Osmanlı ordusunun mütareke gereğince "tatminkâr" bir biçimde yürüttüğü silah teslimi işlerinin İzmir'in işgaliyle birlikte durduğunu bildiriyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1010 1 (6 Ocak).

nanlıları İzmir'e çıkartmanın Paris'te yapılmış olan en büyük hata olduğunu söylüyordu.[690] İngiliz Dışişleri'nin 6 Ekim tarihli bir raporu, Yunan çıkartmasının İzmir'in içinde "katliamlar ve vahşi davranışlarla birlikte" meydana geldiğini, Yunan ilerlemesinin şiddet ve karşı-şiddete yol açtığını belirtiyordu.[691]

7 Ekim'de Paris'te kabul edilen Milne hattı, Milne'in 3 Kasım günlü bir mektubuyla Harbiye Nezareti'ne bildirildi.[692] Gördüğümüz üzere, bu hat, asgari değişikliklerle de olsa, Yunanlıların bulundukları hattı, askeri bakımdan ıslah etmeyi, ve esas itibarıyla genişletmeyi hedef alıyordu. Üstelik Milne Kuva-yı Milliye'nin yeni hattın 3 km gerisine çekilmesini de istemekteydi.[693] Bu köy ve arazi terki, aynı zamanda birtakım müstahkem mevkilerin ya da hâkim noktaların terki anlamına geliyordu. Milne'nin ilk önerisinde ve Konferans'ın kararında Türklerin 3 km çekileceklerine dair bir kayıt yoktu. Anlaşılan Milne bunu sonradan eklemişti. Cemal Paşa'nın 5 Kasım günlü cevabında karar protesto ediliyor ve konunun hükümete havale edildiği bildiriliyordu. Cemal Paşa, 15 Kasım'da yazdığı ikinci bir yazıda hükümetten daha karar çıkmadığını, onun için cevap veremediğini bildiriyordu. Fakat zaten Milne daha önce Yunanlılara ilerleme iznini vermiş ve Kuva-yı Milliye direnmesi üzerine her iki taraf kayıplara uğramıştır.[694] (Bu-

[690] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 838 (22 Ekim). Foreign Office 371/4215, 2404.

[692] Milne hattı için bkz.: *Documents on British Foreign Policy*, c. I, s. 879-80; Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, ks. 2, s. 120-2; Asaf Gökbel, *Milli Mücadelede Aydın* (Aydın, Coşkun Matbaası, 1964), s. 367-8. Birinci metindeki bazı nirengi noktaları Türkçe metinde atlanmıştır. Köy adları söz konusu olduğunda, bu köyler Yunan tarafında kalacak biçimde sınır belirlenecekti. Jaeschke, yanlışlıkla Harbiye Nezareti'ne bildirme tarihini 3 Kasım yerine 3 Ekim diye veriyor (s. 68).

[693] Milne'in 3 Kasım notasının metnini göremedim. Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. II, 2, s. 120-2'deki anlatışa göre bu çekilme, Büyük Menderes Ovası'nda, müttefiklerce işgal edilecek bölgenin sınırı olan Umurlu-Bademiye hattı için söz konusuydu. Bununla birlikte, sonuç olarak burada Yunan kuvvetlerinin tek başlarına bırakıldıklarını gördük.

[694] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 990 (Milne'in de Robeck'e 11 Aralık mektubu). Bu mektuptan, Kuva-yı Milliye'nin 3 km'lik tarafsız [

nunla birlikte Milne, 4 Kasım günlü bir telle, kendisinin Türkleri haberdar etmesini ya da gerekli tedbirleri almasını beklemeden yeni hattı işgal ettikleri için Yunanlıları protesto etmiştir.)[695]

Türk tarafında, öteden beri Yunan işgalinden ve bunun genişlemesinden acı acı şikâyet edilmekteydi. Zira her Türk çekilmesi bölge halkının da hicretine ve perişanlığına sebep olmaktaydı. Bristol komisyonunda Osmanlı murahhası Erkân-ı Harp Kaymakamı Kadri Bey'in Tire'nin 20 mil doğusundaki Gereli'nin Yunanlılarca işgal edilmesine Milne tarafından müsaade olunduğunu bildiren yazısı üzerine, Meclis-i Vükela, "düvel-i mütelifenin şimdiye kadar meşhut bulunan hissiyat-ı hayırhahanesiyle kabil-i telif" görülemediğini işaret edip, Yunan yayılmasının ve bulundukları yerlerde tahkimat ve sevkıyatın önlenmesi için girişimlerde bulunulması hususunda karar aldı. Hükümet, Bristol raporu ile Yunan mezaliminin saptanması dolayısıyla duyduğu iyimserlikle, kış gelmeden Yunan işgaline son verilerek, 120 bin muhacirin daha fazla perişan edilmemesini de istiyordu.[696] Meclis-i Vükela'nın 23 Ekim günlü kararı da yine hükümetin hayalci tutumuna örnekti: Hep bizden fedakârlık istenmesinden şikâyetle "bu gibi mesailde ta-

◁ bölgeyi de boşaltmadığını öğreniyoruz. Aşağıda görüleceği üzere, Milne hattı 10 Kasım'da Meclis-i Vükela önüne geldiğine göre 15 Kasım'da Cemal Paşa'nın hükümetin henüz karar almadığını bildirmesi akla yakın değildir.

[695] Foreign Office 371/4222, 149232. Milne'in kendi resmi makamlarıyla yazışmalarda böylesine taban tabana zıt fikirler ileri sürmesi hayret vericidir.

[696] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 11, 16/10/1335, 217/449, 481; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 70-5. Muhacirler işgal altındaki evlerine dönmeyi istemiyorlarmış, Kuva-yı Milliye de aynı fikirdeymiş. Ama Heyet-i Temsiliye 8 Aralık kararında, Yunan taarruzlarının devamı muhtemel olmadığından, kış vakti cepheye yakın bulunan halkın hicrete zorlanmaması gerektiği görüşünü savunuyordu. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 72. Hükümet 29 Ekim'de eski Harbiye Müsteşarı Mirliva Ahmet Fevzi Paşa'yı muhacirlerin yaşam koşullarını ve bölgedeki askeri birlikleri teftişe memur etti. Paşa, Anadolu'ya giden iki teftiş heyetinden bir tanesine başkanlık da etmekteydi. Hükümetin 11 Ocak kararnamesine göre muhacirlerin yanlarında getirecekleri üründen öşür alınmayacaktı. *Takvim-i Vekayi*, 2/11/1335, 12/1/1335, 12/1/1336, 3687, 3747.

rafeynin mütekabil fedakârlıkta bulunmaları lazime-i siyaset ve maslahattan" olduğu söylenmekteydi.[697] Milne hattı sorunu 10 Kasım'da hükümetin önüne geldi. Verilen kararda, müzmin hale gelen şikâyetler yine sıralandıktan sonra, her iki tarafın birer buçuk kilometre çekilmelerinin hakkaniyet gereği olduğu belirtiliyor, bu tarafsız kuşağa da yalnızca İngiliz, Fransız, İtalyan askeri yerleştirilmesi isteniyordu. Herhalde Hariciye Nazırı Reşit'in 20 Kasım'da İtilaf temsilcilerine sunduğu nota (no. 19033/402) bu kararı bildiriyordu.[698] Daha sonra hükümet Yunan işgalinin devam edeceğini öğrendi, fakat buna rağmen işgalin kaldırılmasını, hiç olmazsa İngiliz ve Fransız memur ve askerlerinin yönetim ve inzibata katılmasını bir kez daha talep etmeye karar verdi (15 Aralık).[699]

Kuva-yı Milliye'ye gelince, Aydın, Menteşe ve civarının Kuva-yı Milliye Komutanı Demirci Mehmet Efe'nin İtilaf temsilcilerine çektiği 11 Kasım günlü tel Milne hattını reddediyordu. Türkler soruşturma komisyonunun kararına güvenirken, şimdi Kuva-yı Milliye'nin dağ ve tepelerdeki mevkilerini teslim etmesi, dolayısıyla pek çok köyü korumasız bırakması isteniyordu. Yunan mezalimi anlatıldıktan sonra, Aydın'a gelecek olan birkaç bin İngiliz ve Fransız askerinin Yunan mezalimini önlemeye yetmeyeceğini, nitekim İzmir'de bulunan İtilaf donanmasının da bu bakımdan bir işe yaramadığı belirtiliyordu. İnsanlık adına Anadolu'yu Yunanlıların bir an önce boşaltması sağlanmalıydı.[700]

Yunanlıların, hükümetin dikkatini çeken başka davranış-

Meclis-i Vükela Mazbataları, 217/499; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 100-1. Gökbilgin *Meclis-i Vükela Mazbataları*'ndaki kayıttan hareketle, s. 100'de Küre (Kere) diye de yazıyorsa da, bunun Gereli olması daha doğru görünüyor.

[698] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 10/11/1335, 217/533; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 178-9.

[699] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 217/596. Aydın vilayetine başka yerlerden Rumların getirilmesinin de önlenmesi istenecekti.

[700] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 211, s. 190-3. Yine Nazilli'den Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Aydın ve Havalisi Heyeti Merkeziyesi adına 12 Kasım'da Milne'e çekilen Ömer imzalı tel: Gökbel, a.g.e., s. 369-70.

ları da vardı. Mesela Yunanlıların İstanbul civarında 712 ere karşılık 83 subayı, 160 makineli tüfeği vardı. Hükümet, yerli Rumları silahlandırıp Yunan ordusuna katma niyetinde şüphe etmekteydi. Öte yandan Aydın vilayetinde gayrimenkul alıcıların yüzde 90'ının Yunan uyruklu oluşu dikkati çekiyordu. Yunanlılar için burada gayrimenkul edinme yasağı kaldırıldığı halde, Yunan hükümeti mukabil bir davranış göstermediğine göre, yasak iade edilecekti. Ayrıca halka Rumlara emlak satmamaları tavsiye edilecek, ihtiyacı olanlara Ziraat Bankası kredileri verilecekti. Öte yandan, Harbiye Nezareti'ne göre Amerikan Rumları yerleşmek için gelmekte, Güney Rusya Rumları da Trabzon ve İstanbul civarına hicret etmekteydiler.[701]

Yunanlıların daha çarpıcı davranış girişimleri olduğu hususunda da rivayetler vardı. Defrance'ın gizli bir teline göre (24 Ekim) İzmir'de bir kısım Yunan subayı özel bir birlik kurarak ve halkı silahlandırarak, bir tahliye kararı verildiği takdirde, Fiume'de yapıldığı üzere, buna meydan okumak için tedbirler alıyormuş. Defrance, bu bilgiyi ciddi kaynaklardan aldığını bildiriyordu.[702] İhtimal Bristol raporunun Yunan işgalini, yaptığı mezalimden ötürü mahkûm etmesi Yunanlıları telaşlandırmış, Konferans'ın tahliye kararı alabileceği ihtimalini akıllarına getirmişti. Fransız istihbaratının 1 Kasım günlü bir raporuna göre, İzmir'in tahliyesi emrolunursa, adı "... pulos" diye biten bir albay hareketin başına geçip Yunan ordusuna, atalarının mirası olan İyonya'yı terk edemeyeceklerini

Meclis-i Vükela Mazbataları, 11, 20/10/1335, 217/453, 510, 11/1/1336, 218/9; M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 175-6. Sisam'da toplanan 4 bin Rum Anadolu kıyılarına çıkıp asayişi ihlal edeceklermiş. B.S. Baykal, *Meclis-i Vükela Kararları*, s. 52 (11 Kasım). Mustafa Kemal'in 15. Kolordu'ya bildirdiğine göre (15 Ocak), mütarekeden sonra ABD'den 250 bin Rum ve Ermeni İstanbul'a gelip yerleşmişler. Rumlar siyasi temsilciliklerinde bir askerlik şubesi ve bir mahkeme kurmuşlar. Yunan subay ve askeri de son hafta içinde artmış. Yunan Meclisi İstanbul'da bir üniversite, bir eski eser okulu kurmayı kararlaştırmış. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 164.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 211, s. 103.

bildirecekmiş. Bunlar Venizelosçularmış ve İzmir'den çekilmenin Venizelos'un ve yandaşlarının sonu olacağından çekiniyorlarmış. Yine bu sıralarda İstanbul'daki Yüksek Komiserlerin merkezlerine çektikleri bir örnek tellerde Yunan idaresinin İzmir'de İtilaf Devletleri'nin ve Osmanlı makamlarının yerini almaya çalıştığından şikâyet ediliyordu. Yunan Yüksek Komiseri'ne yapılan şikâyetlerden bir sonuç alınamadığı için Konferans Yüksek Kurulu'nun tedbir alması isteniyordu.[703] Hatırlanacağı üzere, bundan sonra 12 Kasım notasıyla Konferans, Yunanistan'a, işgalin kendilerine ilerisi için bir hak sağlamadığını bildirdi. Bu da Venizelos'un tepkisine yol açtı. Nitekim 4 Ocak'ta, Türklerin yüz çevirdikleri, Yunanlıların da yokmuş gibi davrandıkları için bir çeşit gölge varlık durumuna düşmüş olan İzmir Valisi İzzet Bey ölünce,[704] Yunanlılar yeni vali gerekmez tavrına girdiler. Eski Sadaret Müsteşarı Emin Bey vali atandıysa da, Yunanlıların oluru alınmadığı için onlardan gelecek bir redde maruz kalmamak amacıyla görev başına gönderilmesinden vazgeçildi.[705]

Ministère des Affaires Etrangères, c. 212, s. 50-1; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 856-7 (5 Kasım).

[704] Vali İzzet'in cenaze masraflarını hükümet üstlendi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 15/1/1336, 13.

[705] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 3-5 (6 Ocak); c. 212, s. 115, 121, 143-4; *Peyam-ı Sabah*, 6/1/1336, 10827; *Alemdar*, 11/12/1336, 391-2691. Emin Bey'in İzmir'e gittiği haberi (14 Ocak); G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 85 (*İfham*'dan). Oysa Emin Bey 17 Ocak'ta Dahiliye Nazırı'nı ziyarete gitti. *Alemdar*, 18/1/1336, 397-2697. Kabinenin 14 Ocak toplantısında Dahiliye Nazırı İzmir'deki Yunan Komutanı'nın Emin Bey'in atanmasına karşı çıktığını bildirdi. Bunun üzerine Harbiye Nazırı İtalyan Yüksek Komiseri'ne danıştıktan sonra Yüksek Komiserlere nota yazılması kararlaştırıldı. Foreign Office 371/5165, E 340/262/44. Sonraki bir habere göre Emin Bey "bazı esbaba mebni gidemeyeceği için yerine müteareke komisyonu reisi Fahrettin'e teklifte bulunulmuş, ama o reddetmiş. Ertesi gün çıkan haber eski Tahran sefiri ve *Vakit* yazarı Mecdi Bey'in babası Sadrettin Bey'in "derdest-i tayin" olduğu yolundaydı. Sonra Polis Müdür-ü Umumisi'nin, ya da Şûra-yı Devlet Reisi Avni Bey'in ya da Sadrettin'in atanacağı söylentileri, Reşit Bey'in vali atandığı, Dahiliye Nazırı Şerif'i ziyaretedip talimat aldığı, bir-iki güne kadar gideceği haberi, nihayet "İzmir Neden Valisiz? - Yoksa onu da Unuttuk mu?" başlıklı yazı çıktı. *Alemdar*, 28-30/1, 1, 8, 13/2/1336, 407-2707, 409-2709, 411-2711, 418-2718, 423-2723; ▷

Bu sıralarda İngilizlerin zihnini kurcalayan bir sorun, İmroz, Bozcaada, Limni adalarının ne olacağı sorunuydu. Buralardaki İngiliz garnizonu kışı orada geçirecekse barınaklar inşa etmek gerekeceğinden, İngiliz Deniz Kuvvetleri sakınca yoksa, masraftan kaçınmak amacıyla adalardan çekilmek istiyordu. Atina'daki İngiliz elçisi ise Yunanistan'daki İngiliz aleyhtarı akımın önlenmesi bakımından adaların Yunanistan'a ilhakını istiyordu (21 Ekim). Curzon, bu adaların Yunanistan'a verilmesini arzu etmekle birlikte İmroz ve Bozcaada'nın Boğazlar'a egemen olan devlete ait olması gerektiği görüşünün öteden beri kabul edildiğini bildirdi (27 Ekim). De Robeck'e gelince, Türkiye'de tepki uyandıracağı için İzmir'in aidiyeti sorunu çözümlenene değin Limni'nin Yunanistan'a verilmesini sakıncalı buldu (27 Ekim). Barış Konferansı'nda bulunan Crowe ise Yunan kamuoyunun tatmini bakımından Limni'nin Yunanistan'a verilmesinden yana çıktı (16 Aralık). Sonuç olarak (29 Aralık) Curzon, Türkiye ile barış yakın olduğuna göre Türkleri sinirlendirecek böyle bir adımın gereksiz olduğunu bildirdi.[706]

23 Aralık'ta Sadrazam ve Hariciye Nazırı de Robeck'i ziyarete geldiler ve Yunanlıların Rum takvimine göre 1 Ocak'ta, yani miladi 14 Ocak'ta işgal altındaki yerleri ilhak edeceklerini Yunan kaynaklarına atfen ısrarla ileri sürdüler. Fransız istihbaratının bilgileri bu uyarıyı destekler mahiyetteydi. İngiliz Yüksek Komiserliği bu iddiaya hiç ihtimal vermemiş görünmekle birlikte, Webb, donanmadan aldığı bazı istihbarat-

◁ *Peyam-ı Sabah*, 8/12/1336, 10829. Bir ay kadar önce çıkan bir habere göre Vali İzzet, işgal "muvakkat" olduğundan Yunan Generali Nieder ile yapılan anlaşma gereğince, Nazilli'de bulunan Aydın memurlarının ve İstanbul'da bulunan Aydın Mutasarrıfı Cavit Bey'in görevleri başına gelmeleri için telgraf çekmiş. Belki böyle bir anlaşma olmuştur ama herhalde işgalin "muvakkat" olduğunu Nieder söylemiş olamaz. *Sabah*, 6/12/1335, 10796. Heyet-i Temsiliye, Refet Bey'le Demirci Mehmet Efe'nin Vali İzzet'in resmi haberleşmesine "mahzur-u siyasiyeye mebni," engel olmamalarını istedi (2 Aralık). B.S. Baykal, *Meclis-i Vükela Kararları*, s. 68.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 837, 845 (no. 568), 936 (no. 629), 989 (no. 642).

lar karşısında bunun yabana atılacak bir olasılık olmadığını itiraf edecekti (5 Ocak).[707] Mustafa Kemal, bu haber kendisine intikal ettiğinde, Konya, Nazilli, Bandırma, Balıkesir, Bursa'da, Salihli cephesinde bulunan komutanlara bu durumda "bütün kuvvet ve vesaitimizle" Yunanlıları vatanımızdan kovmak zarureti bulunduğunu, Kuva-yı Milliye'nin bu işi tek başına başarmasının "tabii müteassir" (zor) olduğunu bildirdi (31 Aralık). 14. ve 12. kolordular zamanı gelince "suret-i zahire ve resmiyete" hükümetle ilişkilerini kesip Kuva-yı Milliye'ye dönüşecek ve plana göre harekâta başlayacaklardı. Bunun için fırkalar "mümkün olduğu kadar" seferberlik mevcutlarına iblağ edilecekti. Daha sonra durumun "azim" mitinglerle ve "şiddetli bir lisan" ile İtilaf Devletleri ve ABD temsilcileri nezdinde protesto edilmesi istendi.[708] 17 Ocak gün-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 972-3, 1007-8; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 212, s. 74-7. Defrance'ın 24/12/1919 günlü gizli teli D'Annunzio'nun Fiume'de yaptıklarını hatırlattıktan sonra, İstanbul'daki Rum ve Yunan çevrelerinin bu haberler karşısında sevinç içinde bulunduklarını bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 212, s. 79. Hariciye Müsteşarı'nın Ryan'a yazdığı bir mektup, Yunanlıların Ege'ye 50 bin asker daha çıkarmak niyetinde olduklarını bildiriyordu. Yunan Dışişleri Bakanı İngiliz elçisinin bu konudaki başvurusu karşısında rivayetin İtalyanlardan kaynaklandığını söyleyip haberi yalanlamıştı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1015-6. 14 Ocak İngiliz tutanağına göre bağımsızlık ilanını Anadolu'daki Yunan birlikleri ya da İzmir'deki bir Yunan derneği yapacakmış. Bu konuda Osmanlı kabinesinde gizli bir rapor ele alınmış 4 Ocak'ta. Buna göre Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesi ya da Harbiye Nazırı ve Hurşit'in ortak tedbirleri görüşmek üzere onunla bir yerde buluşmaları öngörülüyormuş. Dört nazır karara karşı çıkmışlar ama buna rağmen kabul edilip Saray'a iletilmiş. Aynı gün sonraki bir toplantıda Sadrazam, Hurşit'in 1 Ocak'ta Mustafa Kemal'le görüşmeleri hakkında bazı nazırlara bilgi vermiş İzmir Yunanlılara verilirse Kuva-yı Milliye bağımsızlığını ilan edip Yunanlılara saldıracakmış. Kürtlerin ve Kafkasyalıların destekleyecekleri umuluyormuş. İtalyanlar da müdahale etmeyeceklermiş. Mevcut askeri birlikler İstanbul ya da Ege bölgesine kaydırılacakmış. Bu bölgelerden askerler terhis edilip evlerine dönmeleri sağlanacakmış. Foreign Office 371/5165, E 300/262/44. (Sözü edilen Mustafa Kemal - Hurşit görüşmesi asılsızdır.)

[708] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 141-2 (31 Aralık). Protestolar hususundaki genelge: *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 148-9 (7/1/1920). İkincisinde "Anadolu'da ikinci bir Makedonya" ▷

lü bir telde, yılbaşında İzmir'deki Yunan ve Rum gençlerinin hükümet konağı civarında bayraklarla gösteri yapmaya kalkıştıkları, fakat yabancı temsilcilerin ve Yunan askerinin müdahalesiyle dağıtıldıkları, böylece tasavvur olunan "ilhak ve istiklal" keyfiyetinin sonuçsuz kaldığı bildiriliyordu.[709]

Zaten Yunan işgali ile ilgili Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye'sinin girişimleri öteden beri devam edegelmekteydi. İzmir işgalinin "tâkat-fersâ" bir zulüm haline geldiği, devam ederse "mukabele-i bilmisle" mecbur kalınacağı, durumunun proteste edilmesi gerektiği, tahliye talebinde bulunulması hakkında kararlar vardır.[710]

31. İstanbul'un Kaderi Gündeme Geliyor: Uzayıp giden mütareke ayları içinde herkes Türkiye'nin ne olacağını soruyordu. Nitekim İngiltere Parlamentosu'nda da bir üye bunu sormuştu. 12 Kasım'da hükümet adına Bonar Law bunu cevaplandırırken, "eski Türk İmparatorluğu'nda" yaşayan ve tek başlarına durabilecekleri güne değin korunacak halklar bakımından ABD'nin bir sorumluluk alıp almayacağını anlamak için beklenmiş olduğunu açıkladı.[711] Arapları İngiliz-

◁ ihdasına asla müsaade edilmeyeceği bildiriliyordu. Bir de Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin 7 Ocak günlü ve İtilaf temsilcilerine gönderdiği protestoname vardı. Bunda Yunan işgaline son verilmesi isteniyor ve şayet Yunanlılar bir oldubitti yaparlarsa, İzmir'le her türlü ilişkinin kesileceği ve Kuva-yı Milliye'nin işgalden kurtulmak için her türlü harekette bulunmaya kendisini "muhtar" göreceği bildiriliyordu. Kâzım (Özalp) 14 Ocak sabahı taarruza hazır olduklarını, hatta bu hazırlığı yapmışken Soma cephesinde ufak çaplı bir taarruz yapılarak bazı mevkilerin ele geçirildiğini yazıyor. Ayrıca, İngiliz Kemal'i (asıl adı Esat) İzmir'e gönderip 11/12 Ocak gecesi beyannameler dağıttırıp, 12/13 Ocak gecesi bazı yerlere bombalar koydurmuşlar. Özalp, a.g.e., c. I, s. 81-3.

[709] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 165.

B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 36 (30 Ekim), 37, 38 (31 Ekim), 43 (2 Kasım), 47 (6 Kasım), 56 (14 Kasım). 31 Ekim günlü bir karar, İzmir hakkında İstanbul'da yapılmak istenen mitingin önlenmesi dolayısıyla Cemal Paşa'nın "nazar-ı dikkatini" çekmek yönündeydi (s. 40).

[711] Foreign Office 371/4160, 152361.

lerle Fransızlar paylaşmak kararında olduklarına, Kürtleri de İngilizler benimsediğine göre, burada İngilizlerin düşündüğü, Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan'ın himaye edilmesiydi.

9 Eylül tarihinde ABD Kongresi'nde Senatör Williams, ortak bir karar tasarısı sunarak, Ermenistan'a Amerikan askeri gönderilmesi için hükümete yetki verilmesini önerdi. 30 Eylül'de ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Ermenilerin korunması için asker göndermenin acil bir ihtiyaç olduğunu bildirdi. Söylendiğine göre Savaş Bakanlığı bütçe tahminleri bunu hesaba katarak hazırlanmıştı.[712] Fakat bundan sonra Washington'dan Londra'ya gelen haberler, bazı ümitli ihtimallere işaretle birlikte, daha çok ABD'nin Türkiye'de herhangi bir sorumluluk üstlenmeyeceği yönünde oldu.[713] Nitekim Fransız Cumhurbaşkanı Poincaré ile resmi bir ziyaret için 10 Kasım'da Londra'ya gelen Dışişleri Bakanı Pichon, Curzon'a, Osmanlı ülkesinde bir ABD mandası ihtimali –kendi görüşüne göre– kalmadığına göre, burayla ilgili başlıca iki devlet olarak İngiltere ve Fransa arasında mahrem görüşmelere başlanmasını önerdi. Osmanlı Devleti'yle yapılacak nihai barış konferansının Londra'da olup olmaması hakkındaki anlaşmazlık do-

[712] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 797 (Washington'da İngiliz Büyükelçisi Grey'in 7 Ekim yazısı).

[713] Grey'in 10 Ekim teli, Wilson'un hastalığı dolayısıyla zaten zayıf olan ABD'nin manda üstlenmesi ihtimalinin büsbütün zayıfladığını bildirdi. (Senato'nun Milletler Cemiyeti Misakı ile ilgili itirazlarını yenmek üzere başlattığı propaganda gezisi sırasında, 25 Eylül'de Wilson'a inme gelmişti.) *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 797-8. Grey, 13 Ekim telinde, General Wood başkan seçilirse, belki bir ABD mandası olabileceğini bildirdi (s. 815). Grey'in 23 Kasım teli Wilson henüz çok hasta olduğu için Türkiye ile ilgili bir karar alınamayacağını, kendi hesabına, barış görüşmelerini yürütmekten başka çare görmediğini haber verdi (s. 901-2). Oysa Bristol 9 Kasım ve 24 Kasım günlü haftalık raporlarında Rumeli, Anadolu, Suriye, Filistin, Irak'ı genel eğitim ve din özgürlüğü sağlayacak demokratik, iyi bir yönetim altında (anlaşılan, tek ülkenin mandası altında) birleştirmekten söz etmeye devam ediyordu. Herkes eğitildikten sonra halk, nasıl bir hükümet istediğine, ülkenin nasıl bölüneceğine karar verecekti. İlginci, ilk raporunda Bristol bağımsız bir Ermenistan'a da karşı çıkıyordu (State Department 867.00/1063).

layısıyla geçen bir süreden sonra 22 Aralık'ta bu şehirde bir İngiliz-Fransız konferansı toplandı.[714]

Bu konferansı ele almadan önce, Türkiye'deki gelişmelere bir göz atalım. Daha önce de belirtildiği üzere, bu sırada Türkiye'de iyimser bir hava esmekteydi. İngilizler işgal ettikleri birtakım yerlerden çıkıyorlardı (Kafkasya, Samsun gibi). Rusya'dan dönen gönüllü askerler Plymouth'da hadise çıkarıyorlardı. Mısır, İrlanda ve Kürtler de İngilizlere karşı isyan halindeydiler. Rusya'da Beyazlar Kızıllar'la başa çıkamıyorlardı. Hint Müslümanları 17 Ekim günü Halife'nin egemenliği için bütün ülkede dua ederlerken, Gandhi Hinduların da Hindu-Müslüman dayanışması gereği olarak aynı şey için dua edip oruç tutmalarını istiyordu.[715] Görünüşe göre Kuva-yı Milliye Yunanlıların Anadolu'da daha fazla ilerlemesini önleyebilmekteydi. Bristol Komisyonu da Yunan işgalinin fecaatini ortaya koymuş bulunuyordu. İşte bu ortamda Vahdettin, İtalyan *Coriere della Serra* gazetesine verdiği demeçte, mütareke yapıldığı sırada çok ümitsiz olduğunu belirttikten sonra, şöyle devam ediyordu: "Halbuki hal ve vaziyet, şimdi Türkiye'nin pek lehine döndü. Zira müttefikler, hakikati anladılar. Avrupa'nın menfaati, Türkiye'nin adem-i inhilalini icabettirir."[716]

Bu iyimserlik haftalar geçtikçe kötümserliğe dönüşecekti. İngilizlerin Çukurova ve doğusunun işgalini Fransızlara devretmeleri, onların da 23, 29 Ekim ve 1 Kasım'da Maraş, Ayıntap ve Urfa'yı işgal etmeleri birinci önemli kötü haberdi. Fakat garip bir şekilde, resmi ya da gayri resmi Fransız çevreleri ve basını "Türkiye Türklerindir" tarzında pek çok edebi-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 878-81. 10 Ekim'deki görüşmede Curzon Barış Konferansı'nın aralıkta toplanıp ocak ortasında sonuçlandırılmasını öneriyordu.

[715] *The Times*, 10, 27/10/1919. İngiltere'nın dertleriyle ilgili bu tür haberleri *The Times* kadar *İrade-i Milliye*'den de izlemek mümkündür.

[716] *Sabah*, 16/10/1335, 10745. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın *Entente*'a demeci de hayli iyimserdi. *Sabah*, 17/10/1335, 10746. Sadrazam Ali Rıza ise bir ay sonra hâlâ iyimserdi: "Duvel-i İtilafiye ile aramızda tebayün-ü efkâr mevcut değildir. Devletlerle münasebatımız muhadenetkârane ve bir ahenk-i tam dahilindedir." *Sabah*, 19/12/1335, 10809.

yat yapıyordu.[717] (Tabii itiraf etmek gerekir ki Lloyd George ve benzerlerine göre Fransızlar belki yine de "ehven-i şer" durumundaydılar.) İkincisi, Bristol raporuna rağmen Barış Konferansı'nın 12 Kasım'da Aydın bölgesinde dahi (İzmir sancağı ve Ayvalık dışında) Yunan işgalinin sürdürülmesini kararlaştırmasıydı. Gerçi bu kararla birlikte Yunan işgalinin barış antlaşmasında peşin bir hak sağlamayacağı belirtilmişti. Ama Yunanlılar hiç çıkmayacakmış gibi davranmaktan başka, bir de Fiume'vari oldubittiler peşine düşmüş bulunuyorlardı. Türkler, Hıristiyan Balkan ülkeleri ile Türkiye arasında tercih söz konusu oldukça Avrupalıların birinciler lehinde ne denli yumuşak yüzlü olduklarını en son Balkan Savaşı'nda da görmüşlerdi. Nihayet Lloyd George'un 8 Kasım günü Londra Belediye Başkanı'nın (Lord Mayor) Guildhall'deki ziyaretinde söylediği bazı sözler Türk kamuoyunun "ayağını suya erdirdi", Defrance'ın deyimiyle, büyük bir heyecan yarattı (grande sensation). Adı geçen, bu konuşmasında, Rumların, Arapların ve Ermenilerin yaşadığı topraklarda Türklerin kötü hükümetini sona erdirmek ve Karadeniz kapılarının bütün ülkelere açık olması gerektiği, bekçiliğinin de, bu emanete ihanet edip Prusya asker gücünün isteği üzerine bunları müttefiklerin suratlarına kapatan devlete artık verilemeyeceği hususlarında müttefiklerin aynı düşüncede olduklarını söyledi.[718]

Örneğin, Pichon, Washington'a 29 Ekim'de çektiği bir telde şöyle diyordu: "Türkiye hakkında bize ulaşan bütün veriler Osmanlı İmparatorluğu'nu parçaladıkları takdirde devletlerin maruz kalacakları türlü tehlikelere işaret eder mahiyettedir. Özellikle Fransa, hayati çıkarlarını feda etmeden böyle bir şeye girişemez." *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 211. Fransız basınındaki çeşitli fikirler için bkz.: Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)* (Ankara, TTK Y., 1975).

[718] Foreign Office 371/4160, 153782 (Milne'in 14 Kasım teli); State Departmen 867.00/1024; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 216 (12 Kasım); M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 180. Sonuncu kaynak, *İkdam*'a dayanarak ve yanlış olarak, konuşmanın Avam Kamarası'nda yapıldığını ileri sürüyor. 25 Aralık'ta Ahmet Rıza Lloyd George'a cevabi bir mektup yazdı, suretini de Berthelot'ya getirdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 221. Türk barışı konusunda İngiliz hükümetinin tutarsız demeçleri olmuştu. 18/12/1916 günü Balfour'un Wilson'a verdiği notada, ▷

Burada büyük yankı uyandıran yalnızca "Rumların, Arapların, Ermenilerin oturduğu topraklar" deyiminin elastikiyeti değildi. (Avrupalıların bilinen anlayışları, çoğunluk falan gibi "incelikler" aramadan "Ermenistan" dedikleri bölgeyi Ermenistan yapmak, Rumların Türklerle bir arada bulundukları Marmara, Ege, Karadeniz kıyılarını çekip alıvermek gibi davranışlara elverişliydi.) Belki daha da önemlisi, bizzat başkentin Osmanlı egemenliğinden çekilip alınması gereğinin söz konusu edilmesiydi.

İngiliz Dışişleri'nin 6 Ekim tarihli bir raporunda Barış Konferansı'nın İstanbul'un yazgısı konusunda hiçbir kararı bulunmadığından şikâyet ediliyor, yalnız Bulgar barış antlaşması görüşülürken, İstanbul bölgesinde kurulacak bir uluslararası devlet sözünün arada geçtiği belirtiliyordu. Anlaşılan bu hususta hep ABD'den işaret beklenmişti.[719] Webb'in bir raporu dolayısıyla Peterson'un 24 Ekim'de yazdığı mütalaaya göre, Paris basınında sesini duyuran mali çevrelerin Türkiye'ye karşı yumuşak olma tezleri iltifat görmediği takdirde –ki herhalde böyle olacaktı– İstanbul ve İzmir, antlaşmayı yürütmek için değerli rehineler olurdu. Bunlardan birinin Türklere verilmesi antlaşmayı kabul şartına bağlanabilirdi.[720] Venizelos'un da İstanbul'un kaderi tartışmalarında bir etken olduğu anlaşılıyor. Venizelos ekim ayında iki haftalık bir ziyaret için İngiltere'ye geldi. Görüştüğü birçok kimse arasında Curzon da vardı. Ona göre Türkler mutlaka İstanbul'dan çıkarılmalıydılar. Bu, hem Türklerin yenilgisini simgeleyecek, hem de ileride teh-

◁ "Türklerin kanlı istibdadına bağımlı halkların serbest bırakılması; ve Batı uygarlığına kesinlikle yabancı olduğu için Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan çıkarılması" söz konusu edildiği halde, Lloyd George 5/1/1918'de bir söylevinde, "Türkiye'yi başkentinden ya da sayıca çoğunluğu Türk olan Küçük Asya ve Trakya'daki zengin ve ünlü topraklarından yoksun bırakmak için de savaşmıyoruz" demişti. Nicolson'a göre, Yunanlılar İzmir'e çıkarılınca Türk kamuoyunu İstanbul'da taviz vererek yatıştırmak zorunlu oluyordu. Curzon bunu geç fark etmişti. Nicolson, a.g.e., s. 99, 107.

[719] Foreign Office 371/4215, s. 402.

Webb'in *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 802-10'daki (10 Ekim) raporu üzerine.

like olmalarını önleyecekti. Kentin mandasına gelince, ABD bunu üstlenecek durumda değildi. İngilizler istemezdi, Fransızlara da Türkler razı olmazdı. Tek çare, Milletler Cemiyeti'nin atayacağı bir yüksek komiser başkanlığında uluslararası bir yönetimdi. Venizelos'a göre, İstanbul âleminin böyle bir çözüme büyük bir tepki göstermesi söz konusu değildi. Curzon bu yönetimle birlikte Padişah'ın İstanbul'da kalmasına ne diyeceğini sorduğunda, başkent Bursa'da olmak şartıyla, Saray ve belli başlı camilerin Türk yönetiminde kalabileceğini söyledi. Curzon'a göre Yunan başbakanı öyle ateşli bir yurtsever ve uzak görüşlü bir siyasetçidir ki, onun asıl amacı ilerde İstanbul ve civarında bir Rum çoğunluğu sağladıktan sonra burayı uluslararası yönetimden kolayca devralıp Yunanistan'a katmaktı.[721] Venizelos'un Lloyd George ve Clemenceau gibi devlet adamlarında yarattığı hayranlık, yine bu kişilerin Basil Zaharoff gibi etkili Yunanlılarla yakınlığı düşünülürse, onun bu düşüncelerinin önem ve ağırlığı daha iyi anlaşılır.

Gazetelerde çıkan Mustafa Kemal'in Meclis'in Bursa'da toplanmasını istediği yolundaki bir gazete haberi dolayısıyla İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Hohler, kasım başında İstanbul'un durumu hakkında de Robeck'in de katıldığı bir muhtıra hazırladı. Hohler'e göre, Meclis'in Bursa'da toplanması uygundu. Barış antlaşması Osmanlı Devleti'ni herhalde adamakıllı küçültecekti. Üçüncü sınıf bir Asya krallığının İstanbul gibi büyük bir başkenti olması uygun değildi. İstanbul'un kutsal bir kent olduğu da doğru değildi. Kutsal olan yalnızca iki şey vardı. Biri Kutsal Emanetler'di, ki sadece kendileri kutsaldı, yoksa bulundukları yer değil. Hazreti Eyüp türbe-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 835-7. Venizelos'un ziyaret haberi: *The Times*, 3/10/1919. Dışişleri'nden Kidston ile görüşmesinde, İttihatçı Mustafa Kemal hareketini mutlaka ve bir an önce ezmek gerektiğini söyledi. Kidston, yeniden Türkiye ile savaşmak istemediklerini ve askerlerini bir an önce geri getirmeye baktıklarını söylediğinde, Venizelos muhteşem malzemeli ve bir İngiliz generalinin komutasındaki Yunan ordusunun başkaca yardıma ihtiyacı olmadığını söyledi (*Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 837).

si ise uydurmaydı. Zordan başka bir şeyden anlamayan Türklere, yenilmiş olduklarını iyice kafalarına yerleştirmek, ve diğer Müslümanlara da İngiliz hükümetine karşı durmanın ne denli tehlikeli olduğunu anlatmak için onları İstanbul'dan çıkarmak gerekiyordu. İstanbul uluslararası bir yönetim altına girmeliydi. Hohler, sona bıraktığı kısa bir paragrafla Türkleri kovma yoluna gidilmeyecekse, İstanbul'un bir çeşit rehin olarak, şartlı olarak verilebileceğini söyledi.[722]

Görülüyor ki, Türkleri İstanbul'dan çıkarmak için güçlü bir akım vardı ve Lloyd George 8 Kasım'da Lord Mayor'un ziyafetindeki konuşmasıyla bu ihtimali kuvvetle sezdirmişti. Hükümet, kasım ayı içinde Barış Konferansı'na bir murahhas heyet göndermek için Fransız Yüksek Komiserliği'ne başvurdu ve bu başvuru Paris'e iletildi.[723] Bir gazete haberinden Ali Rıza Paşa'nın 15 Kasım'da bir an önce barış yapılması için Clemenceau'ya (Barış Konferansı başkanı olarak) tel çektiğini öğreniyoruz.[724] (İki başvurunun aynı olması muhtemeldir.) Dedikoduların yayılması karşısında herkes gibi Vahdettin'in

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 853-5. Müsteşar T.B. Hohler, Vahdettin için, görünüşte yüksek ilkeleri ve amaçları olan, fakat zayıf karakterli ve cesaretsiz, Yıldız'da titreyerek oturuyor, diye söz ediyordu. Hanedan, görünüşe göre tükenmiş, halkı yönetecek yetenek ve gücü olan şehzadelerden yoksundu. Bu sırada ilginç bazı mektuplar yazılıyordu. Paris'ten Sir E. Crowe'un Kidston'a yazdığı 17 Kasım mektubu Ermenileri silahlandırma gereğine işaret ediyor, İtilaf'ın durumunu iyimser bir biçimde yorumluyordu. Kidston'un 28 Kasım cevabı ise Ermeniler ve diğer konularda barış antlaşmasını istedikleri gibi yapabilecekleri hususunda kötümserdi. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 892-5, 907-10. Ryan'ın İstanbul'dan Paris'te Forbes-Adam'a yazdığı 26 Kasım mektubu ise sertti. Her yerinde Müslüman olmayanlar yaşadığı için Türkiye'nin hiçbir yeri kontrolsüz bir Türk yönetimine bırakılmamalıydı. Türklerin İstanbul'dan kovulmaları siyasal İslamcılık için bir nakavt darbesi olacağı için, İslam âleminde bunun yaratacağı dalgalanmalar göze alınmalıydı. İslamiyet siyasal bir sistem, dolayısıyla siyasal bir tehditti. Foreign Office 371/4161, 162140.

[723] 27 Kasım Yüksek Komiserler Toplantısı. Foreign Office 371/4156, 165711.

Sabah, 18/11/1335, 10778. Bunu, Dahiliye Nazırı'nın bir demecinden öğreniyoruz. Nazır, seçimlerin hızlandırılması için bir genelge daha gönderildiğini, Meclis'in mutlaka İstanbul'da toplanacağını söylüyordu. Foreign Office 371/4161, 165691.

de telaşa kapıldığı tahmin edilebilir. Nitekim de Robeck'in 15 Aralık telinde bildirildiğine göre, "geçenlerde" Padişah kendisine bir haberci göndererek resmi olmayan bir görüşme istemiş. Bir şey sormayacakmış, tutum ve görüşlerini bildirecekmiş. Cevap olumlu olursa, diğer Yüksek Komiserlere de haber verecekmiş, zira yalnız birini görmenin mümkün olmadığının farkındaymış. Komiserleri toplu olarak mı, ayrı ayrı mı görmek istediğini bildirmemiş, fakat asıl kendisiyle görüşmek istediğine göre, de Robeck herhalde ikinci şıkkı tercih edeceğini düşünüyordu. De Robeck meslektaşlarıyla görüşmüş. İtalyan bir sakınca görmemekle birlikte Defrance dedikodulara yol açacağını söylemiş. De Robeck de bu görüşe katıldığı için olumsuz cevap verecekmiş. Onun tahmini, Padişah barışın bir an önce yapılması gereğini, zira bu belirsizlik durumunun Türk Devleti'ne büyük zararlar verdiğini hatırlatacaktı. Kendisine başvurmasının nedeni ise tek umudunun İngiltere olmasındandı.[725] "Son tahlilde," ve tabii şartlar eşit olduğunda, Vahdettin'in tercihi belki İngiltere'ydi ama, onların bu cevabından hiç hoşlanmadığını tahmin edebiliriz.

Vahdettin'in o sıra umutsuzluğunun ve İngilizlere karşı duyduğu kırgınlığın başka bir belirtisi de Amerikalılara yaklaşmak için bazı davranışlarıdır. Bunlardan birincisi Associated Press (AP) muhabiriyle yaptığı ve 16 Aralık'ta açıklanan mülakattır. Bunda Vahdettin, bir an önce barış istediğini, zira bu gecikmenin savaştan kötü olduğunu belirtiyordu. Belirsizlik halkın maneviyatını çökertiyor, onlarda sefalet ve hastalıklara yol açıyordu (herhalde Egeli muhacirlerin durumu kastediliyordu). Avrupa devletleri için hayati bir nokta, Doğu'da huzuru getirecek bir barış yapmaktı. Bunu da, Türkiye'nin bağımsızlığını sürdüren bir antlaşma sağlayabilirdi. Kötü hükümetlere rağmen halk iyiydi. Barış olur olmaz iç sorunlar ele alınacaktı ve Vahdettin bunun için büyük devletlerin uygarlaştırıcı yardımlarını istiyordu. Padişah şöyle diyordu: "Ye-

Curzon, de Robeck'in tutumunu tasvip etti (24 Aralık). *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 936.

ni Türkiye'ye, onun yeniden dirilişine, toplumsal ilerlemesine içtenlikle inanıyorum, eğer halkımıza genel eğitim ve ayrıca refahın çağdaş araçlarını sağlayabilirsek... Yeniden inşa edilen Türkiye Doğu'da barış ve ilerlemenin odağı olacaktır. Bu sonuca ulaşmak benim sarsılmaz kararımdır... Bize açık olan büyük bir alan Türk kadınının özgürleşmesidir. İnancım odur ki dinimiz sayesinde onlara Amerikalı kız kardeşlerinin durumunu vererek, şeref ve namuslarını koruyabilir ve aile kurucu olarak refahlarını sağlayabiliriz."[726] Dikkat edilirse bu söylenenler şaşılacak derecede Bristol'un düşüncelerini andırmaktadır. Buna şaşmamak gerekir. Vahdettin devletin bağımsızlığından nerdeyse tamamen vazgeçmeye hazırdı ama, geniş ve haşmetli bir imparatorluğun gölgesine, hayaline müsaade edilmek şartıyla. Oysa Lloyd George'un hissettirdiği gibi İstanbul, ülkenin ruhu ve kafası, tarihi payitahtı, gittikten sonra imparatorluğun hayali bile ayakta duramazdı. Vahdettin'in Amerikalılara itirazları ne olursa olsun, onların temsilcisi Bristol, Yunan zulmünü tespitten kaçmıyor ve ABD mandası altında da olsa İstanbul, Rumeli, Anadolu, hatta Arap ülkeleriyle imparatorluğu muhafaza etmeyi vaat ediyordu. Kurnaz Padişah, özellikle Amerika'ya ilerici bir görüntü vermek gerektiğini bildiği için ona göre "idare-i lisan" ediyor, sarayında "tam teşkilatlı" bir harem hayatı yaşandığı halde, kadınların özgürleşmesinden söz edebiliyordu.

Vahdettin'in Amerikalılara ikinci bir yakınlık davranışı 26 Aralık günü Selamlık'ta Amerikan Yardım (iaşe) Heyeti başkanı Binbaşı Davis Arnold'u kabul etmesiydi. Daha sonra kendisine üçüncü rütbeden Osmani nişanı verilecekti.[727] Daha ön-

[726] *The Times*, 17/12/1919.

Sabah, 28/12/1335, 10818; *Takvim-i Vekayi*, 19/1/1920, 3753 (17 Ocak iradesi). Daha önce (17 Kasım), ABD Yardım Heyeti'nin iki ay içinde getireceği eşyanın gümrükten muaf olması için kararname çıkarılmıştı. Aynı sırada ABD Standard Oil petrol şirketinin İstanbul "vekil-i umuru" Ayronig Tomas'a (?) ikinci rütbeden Nişan-ı Osmani verildi (19 Kasım). Daha sonra amerika Ticaret Odası Reisi ve Standart Oil Bilad-ı Şarkiye Müdür-ü Umumisi Oscak Gunkle'a (?) tebdilen ikinci rütbeden Nişan-ı Osmani verildi (2 Mart). *Takvim-i Vekayi*, 20/11/1335, 4/3/1336, 3704, 3792. Oysa Ermenistan ▷

ce de Sadrazam Amerikan Yardım Heyeti'nin Çapa'daki satış barakasını ziyaretle kendilerine teşekkür etti.[728]

Burada iki soruyu daha cevaplandırmak gerekir. Biri, Padişah'ın İngiliz Başbakanı'nın sözleri üzerine neden ilkönce Fransızlara yanaşmadığıdır. Bunun bir izahı herhalde İngiltere ile Fransa'nın –özellikle Yunansever Clemenceau çizgisi– son zamanlarda birlikte hareket etmekte oluşlarıdır. Nitekim Padişah'ın görüşme isteğine Fransız Yüksek Komiseri de olumsuz yanıt vermişti. İkincisi, Fransa, daha doğrusu bir kısım Fransız çevreleri, demokratik-ulusçu hareketle temas kurmuş bulunuyorlardı. Vahdettin de bunun farkındaydı. Üçüncüsü, Fransa'nın Kilikya'daki davranışları olabilir. Dördüncüsü, Damat Ferit'in haziranda Barış Konferansı'nda gördüğü muamele, Saray'a, Fransa'nın İngiltere ya da ABD kadar bir ağırlığı olmadığını hissettirmiş olmalıdır.[729] Ne var ki Wilson'un ağır hastalığı, Amerikan Senatosu'nun Almanya ile Versailles Barış Antlaşması'nı 19 Kasım'daki ilk oylamada reddetmesi (kesin red: 19 Mart) ve infiratçılığa doğru gitmesi, aşağıda görüleceği üzere, ister istemez Vahdettin'i Fransa'ya yöneltecektir.

Cevaplandırılması gereken ikinci soru da, Saray'ın barışın gecikmesinden neden rahatsız olduğudur. Bunun bir cevabı barış olmadığı için örneğin Ege insanlarının hicret etmek zorunda kalıp, sefalet içinde yüzmeleriydi. Diğer bir cevabı da, bu belirsizlikler döneminin demokratik-ulusçu hareketin

◁ Müttefik Yüksek Komiseri nezdinde irtibat subayı olan Commander H.V. Bryan'ın raporuna göre bu Yakındoğu Yardım (Relief) heyeti Mütareke döneminin başlarında Ermenilere 3 milyon tüfek fişeği, ordularına günde 27 bin tayın vermiş, ayakkabı satmış. Bu şekilde desteklenen Ermeniler de birçok katliam yapmışlar. State Department 867.00/1047.

[728] *Sabah*, 12/12/1335, 10802.

[729] 28 Kasım İngiliz istihbarat tutanağı, Paris'e gitmek üzere olan Dr. Nihat Reşat'a hükümetçe verilen ve Ahmet Rıza'ya hitaben yazılmış talimatı bildiriyordu. Türkiye'nin bütün unsurlara özgürlük vereceğini söyleyip İzmir'in Türk olması hususunda ısrar edecekmiş. Ahmet Rıza'nın etkisiyle Fransız hükümeti nasıl tavır alırsa alsın, Türkiye'nin kaderinin İngiltere'nin elinde olduğu hatırlatılıyormuş. Foreign Office 371/4161, 163686.

kemikleşmesine yol açmasıydı. Mücadelenin ilk evresini bu hareket kazanmıştı. Fakat barış yapılıp dış ilişkiler istikrara kavuştuğu zaman Vahdettin'in demokratik-ulusçu hareketin hakkından gelebileceğine inandığı tahmin edilebilir.

32. Barış Koşullarını Belirleyecek İngiliz-Fransız Görüşmeleri: Bu toplantı Londra'da 22-23 Aralık tarihlerinde yapıldı. Fransa'yı Siyasal ve Ticari İşler Başkâtibi Berthelot ile Fransız Elçiliği Müsteşarı Fleuriau, İngiltere'yi Lord Curzon, Maliye'den Armitage Smith, Dışişleri'nden Vansittart ve Forbes-Adam temsil ediyorlardı. Görüşme için esas alınan metin Berthelot'un 12 Aralık günlü notasıydı. Bu tarihten bir gün önce de, 11 Aralık'ta, Lloyd George ve Clemenceau başkanlığındaki heyetler konuyu ele almışlardı. Adı geçen son toplantıda Clemenceau Anadolu'da manda olmamasını, İstanbul'un Osmanlı başkenti olarak devamını, ama Boğazlar'ın Türk denetiminden çıkarılmasını savunmuştu. Buna karşı Lloyd George, İstanbul'un Türklerin elinden alınmasını istemişti. Ona göre İstanbul, Karadeniz Boğazı'nı denetleyen uluslararası kuvvetin elinde olmazsa o kuvvet için gereken mali destek İstanbul dışından sağlanamayacağı gibi, Karadeniz Boğazı'na da egemen olmak zor olabilirdi. Lloyd George ancak Venizelos'un önerisi olan, İstanbul'u Osmanlı başkenti olmaktan çıkarmakla birlikte onu bir çeşit Müslüman Vatikan'ı yapmak çözümünü kabul edebiliyordu.[730]

Berthelot'nun ertesi günkü notasına ve İngilizlerin buna yazdıkları görüşlere gelince,[731] bu, İstanbul'un Türklerden alınma-

Documents on British Foreign Policy, c. II, s. 727-33.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 942-56. Bu notada, "Fransız kamuoyunun, basitliği birçok iş bilir insana çekici gelen ve yeniden kurulacak bir Rusya'nın duyarlılıklarına aykırı gelmeyecek, eski Türkiye'nin muhafazasından yana olduğu" bildiriliyordu. Burada basitliği sözü edilen eski Türkiye, 1908 ihtilali, yani İttihat ve Terakki ve ulusçuluk öncesi Türkiye'sidir. Notada "edebiyat" da yapılıyordu: "Türklerin İstanbul'u fethi ortaçağın sonunu işaretlemişti. Onların buradan çıkması yeni zamanların başlangıcını belirleyecektir. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, 944, 947. Fransız notasının İstanbul'u Türklere verme tutumundan görünüşe göre bu denli kolay vazgeçmesi bu yandan "Türkiye'nin muhafazası" sözleri ▷

sı düşüncesini tamamen onaylıyordu. Türkiye 500.000 km²'lik ve 10 milyon nüfuslu bir devlet olacaktı. Burada manda ve özel nüfuz alanları bulunmayacaktı. Padişah, başkent Konya'dan "çok sıkı" bir maliye denetimi altında ve "dikkatle" kurulmuş bir adli örgütle hükmedecekti.[732] Fransızlar mali denetimi Düyun-u Umumiye eliyle yapmaktan yanayken İngilizler, notaya yazdıkları mütalaanamede, yeni bir örgütlenmeye gitmeyi savunuyorlardı. Curzon, iktisadi öncelik bölgeleri olmayacaksa İtalyanlara ne verileceğini sorunca, Berthelot bunun İtalya'ya özel iktisadi ayrıcalıklar verilmesini dışlamadığını kabul etti. Fransız notası Ege kıyılarını ve Edirne bölgesini Yunanlılara vermek hususunda genel ve olumlu bir tavır koymakla yetiniyordu. İngilizler ise, bu konuda çok düşündüklerini belli edercesine, hayli ayrıntılı biçimde bu iki yörenin hangi şartlar altında Yunanlılara verileceğini bildiriyorlardı. (Ege'de "itibari, hoş bir yapıntı (fiction)" mahiyetinde

◁ ederken– Choublier'nin Fransa Dışişleri'ne İstanbul'dan yazdığı 14 Kasım günlü raporu hatırlatıyor. Rapor, Türkiye'de bir Fransız Muhipleri Cemiyeti kurmayı tasarlayacak derecede Fransa lehinde bir hava doğmuşken Kilikya'nın Ermeni Lejyonu tarafından işgaliyle bunun bozulduğunu, ilk defa Mustafa Kemal'in protestolarına muhatap olduklarını belirtiyordu. Bunun da sebebi, şüphesiz, Fransız siyasetinin İngiltere'den esinlenmiş olmasıydı. İngilizler bir yandan Fransızları Suriye ve Kilikya'yı işgale teşvik ediyor, öte yandan Araplarla Türkleri direnmeye sevk ediyorlardı. Yunanlı, Türk ve İtalyanlarla araları bozulsun diye kendilerine Menderes Ovası'nı işgal ettirmeye çalışmışlardı. Van-Sivas-Adana üçgenini onlara işgal ettirip, Fransa'nın arasından Mısır'la Hindistan rahatça birleştirilecekti. İngilizler bir yandan Denikin'e yaptıkları yardımlarla övünürlerken, öte yandan Kafkas cumhuriyetlerini destekliyor ve Batum'u elde tutuyorlardı. Bunun da amacı, Rusya ve Hindistan arasında tampon devletler oluşturmaktı. İngilizler Hindistan-Mısır hattını böyle tamponlarla koruyup pekiştirdikten sonra, tamponları da kaldırabileceklerdi. İngilizler Türkiye'yi ortadan kaldırmak istiyorlardı, zira onun bir gün Müslüman âlemini ayağa kaldırabileceğinden çekiniyorlardı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 169, s. 197-205.

[732] İngilizler Osmanlı başkenti olarak Bursa'yı tercih ediyorlardı. Berthelot, Bursa olursa İstanbul'a ve Boğazlar devletine çok yakın olur, İstanbul'u geri alma düşüncesini bu yakınlık canlı tutabilir, diyordu. Curzon'a göre Bursa'nın güçlü bir geleneği, pek çok camii vardı ve oraya taşınmak daha kolay olurdu. Üstelik, Bursa'da olurlarsa, gerektiğinde onları sindirmek daha kolay olurdu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 959.

bir Türk egemenliği bulunacaktı. Yunanlıların İzmir'den çekilmesi ihtimali de sonraki görüşmelerde söz konusu edildi ama, bu takdirde İzmir serbest liman olacak ve Rumların yönetimde ağırlıkları bulunacaktı. Adana'da Türklere "manevi türden," buna benzer bir egemenlik hakkı tanınacaktı.) Türk ordusu ortadan kalkacak, yerine müttefiklerin eğittiği jandarmalar olacaktı. Zorla asker yapılan Türk köylüleri buna sevineceklerdi. Moğollar ve Orta Asya Türkleri örneği, Türklerle aynı ırktan olan en savaşkan ve en vahşi halkların nasıl kolayca barışçıl bir siyasal hayata doğru evrime uğradıklarını gösteriyordu. İngilizler bu görüşe katılıyor ve denizci bir millet olarak, Türk donanmasının da kaldırılması gerektiğini hatırlatıyorlardı. Boğazlar bölgesi ve İstanbul İngiltere'yle Fransa'nın ağırlıklı olacakları uluslararası bir devlet haline gelecekti. Notada uzun bir bölüm de Anadolu'da bir Ermenistan'ın nasıl kurulacağını irdeliyordu.[733] Kürtlerin bulunduğu bölgede, Yukarı Fırat'ta, Türkmenler bulunduğu için Berthelot'un 23 Aralık günlü notasına göre buralarda nazari bir Türk egemenliği, arada yine Ermeniler, Yezidiler, Kildaniler vs. bulunduğu için federal bir yapı ve bölgesine göre Fransa ya da İngiltere'nin yakın denetimi bir çözüm olabilirdi. Curzon buna itiraz etti ve itibari de olsa, Türk hükümdarlığının olmamasını ve Kürtlerin kendi başlarına bırakılmasını savundu. Berthelot'un aklı bu düşüncelere yatar gibi oldu.[734]

Londra toplantısında İstanbul için alınan karar Fransız basınına sızdı ve onlar tarafından kamuoyuna açıklandı. Curzon, İstanbul temsilciliğine bir tel göndererek toplantıda böyle bir karar alındığını, fakat iki hükümetin onayına sunu-

Berthelot, Rus ve Türk Ermenistanı'nı birleştirmeyi öngörüyordu. Ona göre Trabzon'dan İskenderun'a uzanan büyük bir Ermenistan megalomanca bir rüyaydı. Türk Ermenistan'ı Oltu-Hasankale (hariç) - Bingöl dağları - Muş'un doğusu Muş ovasının su ayrımı çizgisi - Van Gölü'nün güneyi - Başkale sınırları içinde olacaktı. İngilizler ise Erzurum'u ve batısındaki yakın toprakları da dahil etmekten yanaydılar.

[734] Berthelot'nun notları, İngiliz mütalaanamesi ve Londra'daki görüşmeler: *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 938-70; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 209-82.

lacağını bildirdi (31 Aralık).[735] Durumu gazetelerden öğrenen Mustafa Kemal İstanbul'u "Vatikanlaştırma" tasarısı için "an'anatı milliye ve diniyemize mugayır" dedi ve milletin bunu asla kabul etmeyeceğini, İtilaf temsilcilerine şiddetli protestolarda bulunulmasını istedi.[736] Bundan sonra İngiltere ve Fransa, kendi içlerinde sorunu hararetle tartışmaya başladılar. Avam Kamarası'nda General Surtees ve Aubrey Herbert Lloyd George'un 5 Ocak 1918'de verdiği demeçte Türkiye bütünlüğünün korunacağını vaat etmiş olduğunu hatırlattılar.[737] 18 Aralık'ta Lloyd George Avam Kamarası'nda bir konuşma yaparak, "O kapılar (Boğazlar) açık olsaydı savaşın süresi iki-üç yıl fark ederdi. Onları haince yüzümüze kapattılar. Aynı kapıcıya güvenemeyiz. Ne kalacağına gelince, bu da Amerika'nın işe katılıp katılmayacağına bağlıdır" dedi.[738] Ardından Ağa Han bir demeç vererek, Hintlilerin İngiltere'nin Asya dış siyasetine ilgisiz kaldıkları, bunu etkilemedikleri günlerin geride kaldığını ve bir daha geri gelmeyeceğini, Türkiye'ye bir haksızlık yapılmasını istemediklerini bildirdi. Demeci yayımlayan *The Times* gazetesinin başyazısı, cevap olarak, Osmanlı barışının Ağa Han'ı ve Hint Müslümanlarını hayal kırıklığına uğratabileceğini, sorunun yalnızca onların arzularına göre çözülemeyeceğini, İngiliz Başbakanı'nın 5 Ocak 1918'deki sözlerinin bir vaat değil, savaştan vazgeçmeleri için bir teklif olduğunu ileri sürdü.[739] *The Times*'ın ertesi sayılarında Emir Ali, Coles Paşa ve Aubrey Herbert'in Türkiye lehinde mektupları çıktığı gibi, 23 Aralık'ta 14 İngiliz ve Hint ileri gelenleri İstanbul hakkında Lloyd George'a bir muhtıra sundu-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 991. Fransızların Clemenceau vasıtasıyla ilk önerileri İstanbul'un Osmanlı başkenti olarak muhafazası yönündeyken, İngilizlerin telkini üzerine tam tersini kabul etmişlerdi. Oysa Curzon'un 31 Aralık teli sanki Fransız önerisi İngiltere'nin teziyle aynıymış gibi yazılmıştı. Londra'da iki hükümetin baş başa verip karar almaları İtalyanların canını sıktı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 992.

[736] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 151 (8 Ocak).

The Times, 18/11/1919.

The Times, 19/12/1919.

The Times, 20/12/1919.

lar.[740] Fakat Türk aleyhtarı mektuplar da çıkıyor ve *The Times*'ın Paris muhabiri sevinçle "uluslararası kurullarda ağırlığını mübalağa etmeye imkân bulunmayan" Venizelos'un oraya geldiğini (26 Aralık) bildiriyordu.[741] 1 Ocak'ta Hindistan Bakanı Montagu İstanbul'un Türklerde kalması için bir muhtıra hazırlayıp kabine üyelerine gönderdi. Bunun üzerine Curzon kabinedeki arkadaşları için karşı tezi hararetle savunan, uzun bir muhtıra hazırladı. Curzon'a göre Türkiye her halükârda –ister İslamcı, ister Turancı olsun– hasım olacaktı. Mesele şuydu ki, İstanbul'a sahip olan bir Türkiye daha tehlikeli bir hasım olacaktı. Ve çeşitli korkulu ihtimaller sıralıyordu. İstanbul'u isteyen Yunanlılar, Bulgarlar, Ruslar onu elde etmek için neler yapacaklardı kim bilir. Belki Bolşevikler muzaffer olup Türklerle birleşeceklerdi. Belki Almanya kendine geldiğinde 1914 tecrübesini tekrarlayacaktı. Belki Fransızlar Almanya'nın rolüne hevesleneceklerdi. Bu yüzden Fransızlar ve İngilizler ve onların Müslüman halkları hasım olacaklardı. 500 yıldır Avrupa'nın siyasal hayatını zehirleyen bir sorunun temelli çözülmesini, savaşa girmekle onu en az iki yıl uzatan, kendilerine milyonlarca servete ve 10 binlerce cana mal olan bir düşmanın yenilmesiyle ele geçen fırsatın değerlendirilmesini istiyordu Curzon.[742]

7 Ocak günü çıkan *The Times*'daki başyazı Curzon'un çizgisini savunuyordu. Hintlilerin İstanbul hususundaki duyarlıklarının yeni bir gelişme olduğu, İstanbul'un Osmanlı kalıp

The Times, 22, 23, 24/12/1919. Muhtıra sahipleri Lord Abington, Ağa Han, Lord Ampthill, Emir Ali, Sir Mancherjee M. Bhownagree, Yüzbaşı E.N. Bennett, Albay Algernon Durand, Amiral Sir Edmund Freemantle, Lord Edward Gleichen, Yakup Hasan, Sir Theodore Morrison, Lord Parmoor, Marmaduke Pickthall, General H.C. Surtees idiler. Muhtıra imparatorluğa tehlikenin her zaman kuzeyden geleceğini bildiriyordu. (Bu sırada Kızıllar Rusya'da ağır basmaktaydılar.) Herbert'in mektubu, Türk siyasetinde yanlışlıklar yapılırsa, İngiltere'nin ya Müslüman imparatorluğunu kaybedeceği, ya da bunu çok kanlı bir baskı rejimiyle ayakta tutabileceği uyarısını yapıyordu.

[741] *The Times*, 29/12/1919.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 992-1000. Demek ki Curzon'a göre İstanbul'u Türklere vermek temelli bir çözüm olamıyordu.

kalmamasının Padişah'ın manevi yetkileriyle ilgisiz olduğu ileri sürülüyordu. Öte yandan Türklerin İstanbul'da kalmalarıyla Batı Asya barışı için rehine olacakları, Anadolu'ya sürülürlerse Bolşeviklerle bir olacakları görüşü varmış. Gazete bu görüşe iltifat etmiyor ve Türkler geldikleri Anadolu yaylalarına dönmedikçe Avrupa'nın sürekli barışa kavuşamayacağı sonucunda karar kılıyordu.[743] 6 Ocak'ta yapılan kabine toplantısında ise, hükümet, Curzon'un görüşlerine rağmen İstanbul'un Türklerde kalmasını kararlaştırdı. Lloyd George'un ve daha başka hükümet üyelerinin Türklere karşı hiçbir yakınlık duymadıkları muhakkaktı. Ne var ki, 18 Nisan 1919'da İngilizlerin Amritsar'da yapmış oldukları katliamın derin yankıları Hindistan'ın gündeminde kalmaya devam ediyordu. Mısır'da da kaynaşma vardı. Curzon hükümetin kararına çok tepki gösterdi ve 7 Ocak'ta ikinci bir muhtırayla protesto etti.[744] *The*

The Times, 7/1/1920. İki gün sonra çıkacak mektubuyla Emir Ali cevap verdi ve 100 milyon Müslüman uyruğu olan İngiltere yerine 25-30 milyon Müslüman uyruğu olan Fransa'nın Türkiye'den yana çıkmasını garip bulduğunu belirtti. *The Times*'ın daha önceki Paris mahreçli bir haberinde, bu hususta Gladstone'culuk ve Şarkiyatçılık görüşlerinin çarpışmakta olduğundan söz ediyordu. *The Times*, 5/1/1920 (4 Ocak haberi).

[744] Curzon'a göre Çanakkale fedakârlığının ve Doğu'daki savaşın amacı Avrupa'yı Türklerden kurtarmak olduğu halde, şimdi beş yüzyıldır beklenen fırsat kaçırılıyordu. Oysa Hindistan'daki zorluklar büyük ölçüde yapay ve geçiciydi. Mısır'dakilerin ise aslında İstanbul sorunuyla hiçbir ilgisi yoktu. Nicolson, a.g.e., s. 113-4; Ronaldshay, a.g.e., s. 270-1. Amritsar'da duvarla çevrili bir parkta toplantı yapan 5 bin kadar silahsız Hintliye İngiliz askerleri cephaneleri tükeninceye değin ateş ettiler. 379 kişi öldü, 1.200 kişi yaralandı. Görünüşe göre, *The Times* ancak 15 Aralık'ta katliamı "fark edebilmişti." *The Times*, 15, 16/12/1919. Paris'teki İngiliz heyetinde Eric G. Forbes-Adam 10 Ocak günlü bir muhtıra hazırlayıp Curzon'a, o da Lloyd George'a sundu. Ona göre Türkleri İstanbul'dan çıkarmanın birinci gerekçesi, Türk siyasetine İslamcı ve Turancı tutumuyla egemen olması beklenebilecek olan İttihat ve Terakki'nin itibarını kırmaktı. İkincisi, İstanbul uluslararası olursa entrika konusu olmaktan çıkar, uluslararası yönetim daha pürüzsüz işlerdi. Üçüncüsü, Yunanlılar İzmir'den çıkacaksa Türkleri İstanbul'da tutmak daha zor olurdu – gerek Yunanistan ile denge, gerekse Yunanlıların Doğu Trakya'daki güvenliği açısından. Dördüncüsü, başkentin İstanbul'dan çıkması Türk köylüsünün çıkarına olabilirdi. Türk ülkesinin içinde, adem-i merkezi, mahalli demokrasiye yer veren bir yönetim kurulabilirdi. *Documents on* ▷

Times, kararın, hükümet üyelerinin "büyük çoğunluğunun" muhalefetine rağmen Lloyd George'un Hindistan Bakanı'nın görüşüne katılmasıyla alındığını bildiriyordu.[745]

11 Ocak 1920'de Berthelot İngilizlere bir nota vererek Türkiye ile yapılacak barış için en son düşüncelerini bildirdi. İhtimal değişmiş olan İngiliz tavrı ve/veya Fransa'da Türklerin İstanbul'dan çıkarılmasına gösterilen muhalefet hesaba katılarak, İstanbul'un Türklerde kalması hususu açık bırakılmış, her iki ihtimal öngörülmüştü. Türkiye'nin sınırları şöyle olacaktı: "Kuzeyde" Gürcistan'a verilecek olan, Trabzon'un doğusunda Lazistan'ın sınırı. "Güneyde" Lamas Suyu (Limonlu Çay) - Çamurlu Dağ - Üç Kapılar (Pozantı) Dağı'na kadar Bulgar (Bolkar) Dağları su ayrımı çizgisi - Tokma Suyu'na kadar Kızıl Dağ (Soğanlı Dağ'ın güneybatısı), Hezanlı ve Belli Gedik (Darende güneyi) Dağları boyunca vilayet sınırları Mamuretülaziz ve Diyarbakır sınırına kadar Tokma Suyu ve Fırat boyu - Murat Suyu'na kadar vilayet sınırı - Murat Suyu'nun Munzur Suyu ile birleştiği nokta. "Doğuda" kaynağına değin Munzur Suyu - Mercan Dağı'ndan Kara Dere boyunca Trabzon'un doğusu, Erzincan, Harput Türkiye'ye, Erzurum Ermenistan'a, Ergani Madeni Fransız mandasına kalacaktı. İstanbul olmazsa başkent Konya, Ankara veya Bursa olacaktı. Fransızlara göre mali denetim olmadan Türkiye müttefiklere karşı yükümlülüklerini yerine getiremeyeceği gibi varlığını da sürdüremezdi. Bunun için Fransız ve İngiliz temsilcilerinden oluşan müttefikler arası bir denetim kurulu mali sorunlara bakacağı gibi, bütçe ve mali kanun tasarıları Meclis'e sevk edilmeden önce onun onayına sunulacaktı. Düyun-u Umumiye'nin yetkileri genişletilecek, vergileri o toplayacak-

◁ *British Foreign Policy*, c. IV, s. 1026-8. Böylece bizi İstanbul'dan kovarlarken "iyiliğimizi" de düşünmüş oluyorlardı.

[745] *The Times*, 10/1/1920. *The Times*, haberi ancak o gün verebildi. Montagu, İngiliz Genelkurmay Başkanı Wilson'a Türkleri İstanbul'dan çıkarma kararının aslında yalnızca Lloyd George, Curzon ve Balfour tarafından benimsendiğini, ama şayet o buna karşı çıkarsa, kararın bozulacağını söylemiş. Nitekim Wilson Montagu'nun dediğini yapmış ve karar bozulmuş. Callwell, a.g.e., s. 218, 221.

tı. Sadaret ve Hariciye gibi sırf siyasal işlevleri olan yerler dışında, her bakanlık biriminde bulunacak İngiliz, Fransız, İtalyan murahhasların imzaları sayesinde idari denetim sağlanacaktı. Yunanlılar, Midye-Enez hatta Çatalca hattına kadar Doğu Trakya'yı alacaklardı. İzmir müttefikler arası denetim altında serbest bir liman olacak, Yunanlılar tedricen Ege'den çekilmekle birlikte İzmir kentinde özel idari bir mevkileri ve İzmir sancağında askeri ve adli denetimleri olacaktı. Notanın parlamentolu bir hükümeti (meşrutiyeti) öngörmesi, Kürdistan ile ilgili bir husus bulunmaması dikkati çekiyor.[746]

33. Osmanlı Kamuoyunda Yankılar: Muhalefete mensup olmakla birlikte Lutfi Fikri, kasımda yazdığı bir başyazıda emperyalist fikirlere iltifat edilmemesini, Bulgar sınırından İran'a uzanan Anadolu kıyılarına sahip bir Türkiye kurtarılabilirse buna sevinmek gerektiğini söylüyordu.[747] Dikkat edilirse bu, aşağı yukarı Erzurum ve Sivas kongrelerinin programına temel olan Mondros sınırlarıdır. Öte yandan, Sivas'ta İtilaf Devletleri'nin sansürü olmadan çıkabilen *İrade-i Milliye*, özellikle İngiliz İmparatorluğu'nun dünyanın çeşitli köşelerinde karşılaştığı zorlukları özenle okuyucularına iletmeye çalışırken, iyimserliği de elden bırakmamaya çalışıyordu. *Yeni Gün*'ün barışın yakın olduğu, hatta belki Meclis toplanmadan önce olacağı ve çoğunlukla milli sınırlar içinde, ülke bütünlüğünü sağlamak yönünde düşüncelerin egemen olduğu haberine yer veriliyordu. Diğer bir habere göre Osmanlı murahhas heyeti başkanlığının Tevfik Paşa'ya verilmesi Paris'te memnuniyetle karşılanmıştı.[748]

Londra'da kararlaştırılmış olan Türklerin İstanbul'dan kovulması keyfiyeti *Peyam-ı Sabah*'ta 4 Ocak günü, *Pall Mall* gazetesine atfen, sansürün çok kestiği bir yazı ile bildirildi. Baş-

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 1016-25. Burada sözü edilen sınırla ilgili bir sorun şu ki, yeni harita ve atlaslarda isimlerin değişmiş olması bir yana, bazı dağlar (örneğin Çamurlu Dağ) başka bir isimle de olsa, belirtilmemiştir.

[747] "Emperyalist Fikirler," *Sabah*, 18/11/1335, 1077/8

İrade-i Milliye, 22/12/1335, 17.

kent Anadolu'da olacak, fakat İstanbul Hilafet merkezi olarak kalacaktı. Ertesi gün aynı gazete sözü edilen haberi hafifletmeye çalışarak, başkentin elden gideceği haberinin doğrulanmadığını bildiriyordu.[749] *Alemdar*'da Refi Cevat ise "Vah! Vah! Vah..." başyazısını ve "Sevgili İstanbul'umuzdan Ayrılıyor muyuz?" başlıklı haber-yorumu yazıyordu.[750] Kamuoyunda esen heyecan fırtınasında İtalya'nın Osmanlı başkentine ilişilmesine karşı olduğu haberi, hükümetin ıslahat tasarısı ile ilgili haberler belki bir ölçüde kötümserliği hafifletiyordu. Harbiye Nazırı Cemal Paşa, ihtimal kötümserliği azaltmak için, "Sulhümüz her ne şekil ve suretle halledilirse edilsin size şurasını temin edeyim ki bizim için daima hayırlı olmak neticesinden inhiraf etmeyecektir" gibi "kuvvetli" sözler söylüyordu.[751] Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de, başta Mustafa Kemal, İstanbul konusundaki tasavvurları protesto etti. Yüksek Komiserliklere ve gazetelere gönderilen telgraflar tam bir "yağmur" halindeydi. Mustafa Kemal'inki dışında, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne 117 protesto teli geldi. Mustafa Kemal 11 Ocak tarihli telinde Erzurum ve Sivas kongresi kararlarını hatırlatıyor ve milletin kararların sonuçlarını elde etmeye "kaviyen azmeylemiş" olduğunu bildiriyordu. De Robeck, bunu, pek az örtülmüş bir tehdit olarak değerlendirdi.[752] O telaş içinde Milli Ahrar Fırkası başka telden çalarak, seçilen mebusların niteliği dolayısıyla Meclis'ten "faydadan ziyade felaketler" bekledikleri için, bunun önceki Meclis gibi feshini ve bütün milletin iradesini serbestçe açıklamasına imkân verecek bir hazırlıktan sonra yeni seçimler yapılmasını istedi.[753]

[749] *Peyam-ı Sabah*, 4-5/1/1336, 10825-6.
Alemdar, 5/1/1336, 385-2685.
Tasvir-i Efkâr, 9/1/1336, 2953. Gazeteye göre temsilciler hükümetlerine telgrafla bilgi vermişler ve salı gecesi tasarının asıl metni "suret-i mahsusada" hareket ettirilen bir torpido ile gönderilmiş.

[752] Şimşir, a.g.e., c. I, s. 346-56 (Foreign Office 371/5162, E 249); *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 161-2.

[753] Ertesi gün *Alemdar*'da bu konuda çıkan "Müsevvitzade" imzalı bir başyazı "Geç Olmasa Dahi İyi Olurdu" başlığını taşıyordu. *Alemdar*, 5-6/1/1336, 385-2685, 386-2686.

II.

Meclis'in Açılmasından Salih Paşa Hükümetinin Kurulmasına Kadar Olup Bitenler

1. İTİLAF DEVLETLERİ'NE KARŞI TEPKİLER VE ONLARIN KARŞI TEPKİLERİ

34. İstanbul Mitingi (13 Ocak): 13 Ocak 1920 günü Mütareke İstanbulu'nun son büyük mitingi Sultanahmet meydanında yapıldı. *Vakit* gazetesine göre 150 bin kişi toplanmış. Rıza Nur, Nakiye Hanım ve Hamdullah Suphi konuştular. Rıza Nur Türklerin medeni olmadıkları görüşünü tarihten örneklerle çürütmeye çalıştı. Nakiye Hanım Türklerin ölmeye hazır olduklarını belirten bir konuşma yaptı. Hamdullah Suphi, Ustruma Nehri'ne kadar Trakya'nın "yekpare bir Türk memleketi," efelerin koruduğu İzmir ve bölgesinin, Çukurova'nın Türk olduğunu, Bizans'ın bin yılda İstanbul'da yaptıklarının 10 katının 500 yıl içinde Türkler tarafından yapıldığını anlattı. Mitinge sunulan bazı kararlar kalabalık tarafından onaylandı. Bunlar İstanbul'un, Edirne ve "tevabiinin," İzmir ve mülhakatının, Anadolu'nun doğu ve güneyinde halkı çoğunlukla Türk ve Müslüman olan vilayetlerin Osmanlı ve Türk kalması, Osmanlı Hıristiyalarına diğer ülkelerdeki Türk ve Müslüman azınlıklara tanınacak hakların eşit ve karşılıklı olarak tanınması, Türk milletinin ciddi ve samimi yardım ve "irşadata" kavuşturulması yönündeydi.

Özellikle Rıza Nur'un konuşması Fransızların Türkleri kayırmaya daha yatkın olduklarını hissettiriyordu. Hamdullah Suphi konuşurken bir Fransız kadını ağlamış, "Türkler, Tür-

kiye ölmeyecektir" diye bağırmış ve aleyhte olan Fransızların Türkiye'yi tanımayanlar olduklarını söylemiş.[1]

35. İngilizlere Karşı Amerikancı ve Fransızcı Tutumlar: Mütareke dönemi başlarında Halide Edip'in girişimiyle 4 Aralık 1918'de Wilson Prensipleri Cemiyeti kurulmuş, ve özellikle gazete başyazarları toplanmıştı. Bundan önceki ciltte belirtildiği üzere, Vahdettin'in İngilizlerden yana bir tercihi olması, Wilson'a yapılan başvurulara herhangi bir tepki gelmemesi, Mustafa Kemal'in *Minber* gazetesinin muhalefeti, Doğu Anadolulların ABD'nin Ermenistan kurma girişimini hararetle destekleyeceği şüphesi gibi nedenlerle Cemiyet ancak iki ay kadar faaliyet gösterebildi. Fakat yine gördüğümüz üzere, İzmir'in işgali büyük bir şok etkisi yaptı, ve bir yandan Padişah'ın desteklediği İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurulurken (20 Mayıs 1919), bir yandan da Amerikancılık –fakat herhangi bir örgütlenme çabasına girmeksizin– yeniden canlandı.[2] Şüphesiz Amerikan mandası taraftarlığı şeklinde somutlaşan Amerikancılığın canlanmasında 28 Ocak 1919'da İstanbul'a gelmiş olan Amiral Bristol önemli rol oynamıştır. Yine gördük ki saraycılar İngilizciliği, meşrutiyetçiler Amerikancılığı tercih ediyorlardı. Sivas Kongresi'nde az sayıda olan murahhas-

Arıburnu (1975), a.g.e., s. 61. Yalman, Meclis'in açılışı münasebetiyle miting yapıldığını söylerken yanılıyor. Yalman, a.g.e., c. II, s. 49. Adıvar, hazirandaki miting girişiminden sonra "küçük bir miting" daha yapıldığını, fakat artık Darülfünun salonunda toplanmanın tercih edildiğini yazıyor. Yazılanlar doğruysa, 13 Ocak mitingi küçük değildi. Belki kendisi katılmadığı için bunu öyle sanmıştır. Adıvar, a.g.e., s. 40. Defrance 200 bin kişinin katıldığının ileri sürüldüğünü, herhalde gerçek rakamın 10-20 bin olduğunu yazıyordu (14 Ocak). *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 18, 20. Konuyla ilgili de Robeck tutanağı konuşmacılarının Türkiye için Fransız desteğinden söz ettiklerine işaret ediyordu. Mitinge katılan ve Fransızların Türklere karşı sevgisinden söz eden Fransız kadını Posta Telgraf Nazırı Yusuf Razi'nin eşiymiş. Foreign Office 371/5162, E 259/249/44 (3 Şubat). 14 Ocak İngiliz raporuna göre 9 Ocak Cuma günü başlıca camilerde protesto toplantıları yapılmış. Fatih'te 5 bin kişi toplanmış. 13 Ocak'daki Sultanahmet mitinginde 10 bin kişi varmış. Bir Fransız binbaşısı Hamdullah Suphi'ye teşekkür etmiş. Mitingler heyecansız geçmiş. Foreign Office 371/5165, E 300/262/44.

[2] *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 314-8.

lar arasında Amerikan mandacıları hatırı sayılır miktardaydılar. Kongre sanki Amerikan desteğine sahipti ve Mustafa Kemal bu görünüşü bozmamaya adeta dikkat etmişti. Ne var ki, Lloyd George'un 8 Kasım Guildhall konuşmasından beri İngiliz hükümetinin Türk aleyhtarlığının başını çektiği ve bunun –Saray'ın İngiliz istihbaratıyla yaptığı söylenen 12 Eylül 1919 günlü gizli anlaşmanın şartlarına aykırı olarak– Türkleri İstanbul'dan (en azından saltanatı) çıkarmaya kadar vardığını Vahdettin öğrendiğinden beri o da Amerikancı bir tutum benimsemişti.[3]

Fakat, Wilson'un hastalanmasıyla birlikte Amerika'nın Avrupa siyasetinden elini eteğini hızla çekmeye başladığı anlaşılınca, başka bir kapı çalma zarureti belirdi. Bu kapı, Fransa'ydı. Zira İstanbul'un Osmanlı başkenti olmaktan çıkarılması kararı başta olmak üzere, Türkiye'nin başına gelen felaketlerin İngiltere'den kaynaklandığı izlenimi yaygındı. Nitekim 12 Aralık notasında ve 22-23 Aralık Londra Konferansı'nda Berthelot, önceki Fransız tutumundan 180 derecelik bir dönüş yaparak İstanbul konusundaki İngiliz tutumunu benimsemiş görünürken (Berthelot Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda Siyasal ve Ticari İşler 1. Sekreteri'ydi), yine kendi imzasıyla 11 Ocak'ta sunduğu nota ile İstanbul için iki almaşık çözümün lehindeki delilleri ortaya koyup sorunu yine ortada göstermişti.[4] İki dernek, Fransa'ya umutla yönelen bakışı simgeliyor-

Padişah, Associated Press muhabirine verdiği ve *The Near East* (?) dergisinde çıkan demecinde, Türkiye'nin özgür olmasında Avrupa'nın menfaati bulunduğunu, İslam âleminin ancak bu suretle sükûna kavuşacağını söyledikten sonra, ABD'den "milyonlarca Türk ve İslamların ümitlerinin istinatgâhı" diye söz etmiş. *Alemdar*, 24/2/1336, 434-2734.

[4] İstanbul başkent olmayacaksa, Konya ve Bursa dışında Ankara da öneriliyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1016-26. Webb'in 9 Ocak teli, Fransız, hatta İngiliz gazetelerinde dahi Türkleri İstanbul'dan çıkarma kararının İngiltere'den kaynaklandığı görüşünün ortaya konduğunu, bunun hem Fransa'ya bir üstünlük sağlayacağından, hem de Türklere direnme düşüncesini ilham edeceğinden şikâyet ediyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, 1013-4. Belki İtalyanlara da bu yakınlaşmadan söz edilebilir. İngiliz ajanı T. 26/7'nin bildirdiğine göre, Hariciye Nazırı 4 Şubat'ta İtalyan Yüksek Komiseri'ne bir mektup yazarak, memur maaşlarını ödemek

du. Birincisi Türk-Fransız Muhipleri Cemiyeti'dir. 15 Aralık 1919'da Ahmet Vefik (müdür), Süleyman Nazif (kâtib-i umumi), Reşat Fuat, Celalettin Arif beyler tarafından kurulmaya teşebbüs edilmiş, arkası gelmemiştir.[5] Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın 31 Aralık günlü bir yazısı, bu girişimi ve bu sıradaki düşünceleri açıklaması bakımından ilginçtir. Paşa İtilafçıların henüz hakkımızda kesin bir karar vermediklerini, en korkulan cihetin memleketimizi nüfus bölgelerine ayırmaları olduğunu, İngilizlerin "açıktan açığa" bize muarız olduklarını, Fransızların "zahiri yaltaklık" gösterdiklerini, ama Adana konusu ortaya atılınca tutum değiştirdiklerini, bir Fransız muhipleri cemiyetinin kurulması için Celalettin Arif'e başvurduklarını, Adana'nın tahliyesi şartı öne sürülünce işin "muallakta" kaldığını bildiriyordu.[6] (Anlaşılan Fransızlar

◁ medeki güçlüğe çözüm olmak üzere ve onun sözlü vaadi gereğince mali yardım istemiş. Konuyu İtalyanlarla Ziya Paşa, Ragıp ve Reşit Saffet beyler görüşecekmiş. Mektuba göre, İtalyan Yüksek Komiseri'nin hayırhah tutumuna teşekkür etmek için Padişah kendi eliyle bir mektup yazmış ve mektup 7 Şubat'ta sunulacakmış. Mektubun varlığını ajan T. 10/4 doğruluyormuş. Foreign Office 371/5215, E 1435/1435/44.

[5] T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), c. II, s. 536-9. Tunaya'nın verdiği bilgilere göre, 1914'te Cemal Paşa'nın önayak olmasıyla bir Türkiye-Fransa Cemiyeti kurulmuş. *Alemdar* gazetesinin 4/7/1335 haberine göre bu Cemiyet Türkiye-Fransa Muhadenet Cemiyeti adı altında canlandırılmış. İstanbul kâtib-i umumisi Düyun-u Umumiye Mektupçusu Vahit Bey'di. Paris'teki yönetim kurulunda Krepi (eski Dışişleri Bakanı), G. Leygues (Bahriye Nazırı), Lantiac (Senato 2. Başkanı), Pierre Loti, C. Farrère gibi tanınmış isimler vardı. Fakat bu kuruluş bir varlık gösterememiş ki, bu sefer Fransızlar Celalettin Arif'ten bir cemiyet kurması için ricada bulunmuşlar. 15 Aralık'ta kurulmaya kalkışılan cemiyetin nizamnamesinde hayli garip hususlar bulunmaktadır. Siyasi fırka mensuplarının uzak tutulmasını öngören dört ayrı madde vardır (md. 3, 4, 9, 10). Üye olmak için "erbab-ı tefekkürden" olmak şartı aranmaktadır (md. 5). Cemiyet kurucularına olağanüstü ayrıcalıklar ve sürekli yöneticilik sağlanmıştır (md. 13, 14, 16).

[6] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1177 (V. 219). "Amerikalılar da bizim kendi memleketimiz için ne gibi metalibimiz olduğunu" soruyorlarmış. Miting hakkındaki 16 Ocak telinde, d'Esperey, mitingdeki Fransız taraftarı düşünce ve duyguları (özellikle Türklerin İstanbul'da kalmasını isteyen Fransız basını dolayısıyla), TPT Nazırı Yusuf Razi'nin Fransız asıllı karısının konuşmasını tasvipkâr bir eda ile anlattıktan sonra, Şark karakterinin oynaklığı dolayısıyla bu Fransız vaulilığına fazla da önem verilemeyeceğini, zira bazı ▷

"şartlı" bir sevgi değil, kayıtsız şartsız bir sevgi peşindeydiler.)

İkinci dernek 10 Ocak 1920'de kurulan Piyer Loti Cemiyeti'ydi.[7] Müteşebbis heyet Abdülhak Hamit (reis), Ahmet İhsan, Hamdullah Suphi, Ebüzziyazade Velit, Kâzım Şinasi, Süleyman Nazif, Yakup Kadri, Yahya Kemal, Arif Bey, Bedri Naim, Mösyö Kiçner'den oluşuyordu. Asıl ilginci, Veliaht Abdülmecit fahri reisti.[8] İstanbul'un bile Türklerden alınmasının gündemde olduğunun anlaşılmasının şokuyla sarsılan Türk kamuoyu, öteden beri Türklere dost olmuş, mütarekenin en karanlık günlerinde cesaretle kendi hükümetine, hatta bir ölçüde kendi kamuoyuna rağmen Türkleri İstanbul'dan kovma işinde İngiltere ile işbirliğine hazır olduğuna göre, Fransa'ya değil, tavizsiz bir Türk dostu olan bu Fransıza bağlanmak daha uygun düşüyordu. Pierre Loti, siyasetin değil de edebiyat âleminin bir siması olduğuna göre, Saray'ın da onu hararetle benimsemesinde fazla sakınca yoktu. Nitekim görünüşe göre Cemiyet'in yegâne faaliyeti olan Darülfünun salonunda düzenlenen Piyer Loti gününe (23 Ocak 1920) Saray, bizzat Vahdettin dışında, büyük ölçüde katıldı. Bu sırada artık Padişah'la meselesi kalmamış olan Abdülmecit'ten başka bir şehzade, iki damat ve Padişah'ın Başyaveri Miralay Naci Bey o toplantıda hazır bulunuyorlardı. Süleyman Nazif Abdülmecit'i de ağlatan, basında çok sansüre uğrayan uzun bir konuşma yaptı.[9,10] İngilizlerin bu olaya ne denli sinirlenmiş olduklarını tahmin etmek zor değildir.

◁ konuşmacıların İzmir'in işgaliyle birlikte Adana'ninkini de kınadıklarını yazıyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 25-7.

T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), s. 547-57 9 Şubat'ta Mebusan'da Pierre Loti ile Ağa Han ve arkadaşlarına teşekkür eden bir önerge kabul edildi. Tunalı Hilmi, Klod Farer ve başkaları dışlandığı için bunun kabulünü münasebetsiz buldu. *Meclisi Mebusan Zabıt Cerîdesi*, s. 71.

[8] Abdülmecit Cemiyet'i himayesi altına almış ve 100 lira bağışlamış. *Sabah*, 15/1/1336, 10836.

Daha önce Osmanlı yazar, yüksek memur, siyasetçi, serbest meslek sahibi ve üniversite mensupları 5/6/1919'da Pierre Loti'ye 81 imzalı bir mektup göndermiş bulunuyorlardı. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), I

36. İtilaf Devletleri'ne Karşı Yöneltilen Tehditler: İtilaf Devletleri'ne karşı Türkiye'den yöneltilen dört türlü tehdit söz konusudur. Bir tanesi İslamcılık siyasetidir – yani, Müslüman sö-

◁ c. II, s. 555-7; Orhan Koloğlu, "La Campagne de Pierre Loti en Faveur de la Turguie Pendant la Guerre d'Indèpendance," *La Turguie et la France à l'Epoque d'Atatiirk* (Paris, Association pour le Developement des Etudes Turgues, 1981). Süleyman Nazif'in konuşmasındaki "Millet Harb-i Umumiye bile bile, seve seve, güle güle girdi..." sözüne Refi Cevat'ın cevabı: "Hayır,... hayır, hayır, hayır! Bu millet Harb-i Umumiye'ye bilmeye bilmeye, istemeye istemeye, ağlaya ağlaya sürüklendi! Hakikat budur. Şu zamanda olsun memlekete acıyınız!" 24/1/1336, 403-2703. İhtimal mitingler ve Piyer Loti günündeki konuşmalar yüzünden, bir süre sonra toplantılardaki konuşmaların önceden yazılıp sansür edileceği Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'nce bildirildi. *Alemdar*, 23/2/1336, 433-2733.

[10] Tabii Fransa ile yakınlaşma bahsinde Ahmet Rıza'nın başlı başına bir yeri vardır. Roma'daki Fransız Büyükelçisi Barrère 18 Ekim'de onun Roma'da olduğunu, İtalyanların çok yakınlık gösterdiklerini, fakat onun ağırdan aldığını, kendisini ziyarete geldiğini, İstanbul'da Fransa'ya gitmek için kendisine izin verilmemesine gücendiğini, fakat Fransa'ya karşı sempatisinin devam ettiğini, Pichon ve Clemenceau ile görüşmesinin iyi olacağını bildiriyordu. Bunun üzerine Paris'ten Barrère'e vize vermesi için tel geldi (29 Ekim). *Ministère des Affaires Etrangères*, c, 142, s. 199, 210. Bundan sonra Ahmet Rıza'nın Paris'e geldiğini ve buradaki çevrelerle temasa geçtiğini görüyoruz. Basına göre Rıza, pozitivistler toplantısı için Paris'e gelmiş bulunuyordu. Daha sonra onun Clemenceau ile henüz görüşemediği bildiriliyor, Franko Paşa ile birlikte Barış Konferansı'na murahhas olacağı yalanlanıyordu. *Sabah*, 22/11, 8, 29/12/1335, 10782, 10798, 10819. D'Esperey'in bildirdiğine göre (16 Ocak) bazı Türkler Paris çevrelerinde ve basınında Ahmet Rıza'ya gösterilen yakınlığın onun gazetelere dağıttığı paraların sonucu olduğunu ileri sürüyorlarmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 25-7. İngiliz istihbaratına göre (19 Aralık), Rıza 16 Kasım günlü, Paris İtalyan elçiliği vasıtasıyla gönderdiği mektupta, ayrıcalıklar karşısında Fransız desteği elde etmeye çalıştığını bildiriyormuş. Bu amaçla Mandel ve Cassagnac'la görüşmeler yapmış, ikincisiyle yaptığı görüşmede İtalyan müsteşarı da hazır bulunmuş. Foreign Office 371/4161, 170756. *The Times* 10 Nisan'a göre 26 Ocak günlü mektubunda Ahmet Rıza, Deschanel'in cumhurbaşkanlığını kutlamak için onu ziyarete gittiğini, Dışişleri'nden Petit vasıtasıyla Sadrazam'ın 22 Ocak talimatını aldığını, Dışişleri'ne Millerand'ı görmek için gittiğini, Petit ile görüştüğünü, ondan İstanbul Yüksek Komiserliği'nden alınan tel üzerine Millerand'ın Adana'nın Türkiye'ye iadesini mümkün gördüğünü öğrendiğini bildirmiş. Bununla birlikte Fransa'ya verilecek ayrıcalıklar üzerinde görüşmek gerekiyormuş ve 19 Şubat sıralarında, Londra görüşmelerinin seyrine göre konuyu müzakere etmek için onu arayacakmış. Rıza Diyarbakır-Kayseri-Birecik demiryollarını ve ilgili ayrıcalıkları kararlaştırmak ▷

mürgeleri olan İtilaf Devletleri'ne karşı, Müslümanları ayaklandırmak için faaliyet gösterilecektir. İkincisi, Irak ve özellikle Suriye ile, yani daha önce Osmanlı yönetiminde olan ve o sıra komşu bulunan ülkelerle İtilaf'a karşı işbirliği yapmaktır. Bu ikinci tehdit aynı zamanda kısmen birinci tehdidin de kapsamına girmektedir. Üçüncüsü, İtilaf'a yöneltilen silahlı mücadele tehdididir. Suriye ile işbirliğinin kapsamına silahlı işbirliği de girdiğine göre, burada da bir örtüşme söz konusudur. Dördüncü bir tehdit ise Bolşeviklerle işbirliği yapmak, hatta çok sıkışık bir durumda Bolşevik olmak tehdididir.

Önce İslamcı tepkiyi ele alalım. *The Times* muhabirinin 17 Ekim'de Bombay'dan bildirdiğine göre, bütün Hindistan'da Müslümanlar Halife'nin dünyevi iktidarının devamı için dua etmiş bulunuyorlardı. Gandhi de o gün Hinduların dahi oruç tutup dua etmelerini, böylece Hindu-Müslüman bağına kutsal bir damga vurulmasını istemiş. Aynı gazetede Tahran muhabiri, 20 Ekim'de Mustafa Kemal'in Erzurum'daki örgütünün Orta Asya'da İslamcı ve Turancı bir propaganda yürütmekte olduğunu bildiriyordu. Kâzım Bey (başkan), Sadık ile Hati (Hacı?) Ahmet'ten oluşan bir heyet bu amaçla Buhara'ya gelmiş. Halk son ikisini öldürmüş. Kâzım Bey kaçmış. İran'ın Erdebil bölgesinde de bu tür adamlar faalmiş. Bakû hükümeti gitgide daha çok İran düşmanlığı ve İslamcılık yapıyormuş.[11]

◁ üzere İtalyan müsteşarıyla görüşmüş. Müsteşar, İzmir konusunda bizi desteklediklerini, buna karşılık Adalarda ve Konya'da ayrıcalıklar beklediklerini söylemiş. Foreign Office 371/5216, E 1437/1437/44 (Ayrıca bkz. 51. fıkra). 5 Şubat'ta İtalyan Büyükelçisi Kont Bonin Fransız Dışişleri'ne gelerek Ahmet Rıza'nın bir anlaşmaya varıldığı yolunda söylentiler yaydığını, buna göre İzmir için Yunanlıların katılacağı uluslararası bir yönetim karşılığında Yunanlıların Trakya'da tavizler elde edeceğini Laroche'a bildirmiş. Bonin bunun doğru olup olmadığını soruyormuş. Laroche bunu duymadığını söyleyince, durumu soruşturmasını rica etmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 212, s. 170. 3 Mart İngiliz tutanağına göre, Fransızlar bütün Ereğli kömür madenlerini ele geçirmek istiyorlarmış ve bu konuda Rıza ile Paris'te bazı ön görüşmeler yapılmış. Foreign Office 371/5166, E 1782/1762/44.

[11] *The Times*, 27/10/1919. Lord Sydenham 30 Ekim'de çıkan mektubunda Emir Ali'den hesap soruyor ve ne tavsiye ettiğini somut olarak bildirmesini istiyordu. Emir Ali'nin cevabı aynı sayıda çıktı. Sydenham'ın cevabı [

Daha sonra Emir Ali'nin bir mektubunu görüyoruz. Emir Ali Şeriat'a göre Halife (Yüksek İmam) ile halk arasında manevi bir bağ olması gerektiğini, Halife bağımsız bir hükümdar olmazsa bağın kurulamayacağını, dolayısıyla ibadetin de geçersiz olacağını öne sürüyordu. Bir başka yazıda İtilaf Devletleri'nin Sünusilerle bir anlaşmaya varması isteniyor, yoksa eski şeyhleri Ahmet'in İttihatçılarla entrikalar çevireceği belirtiliyordu.[12] Avam Kamarası'nda Aubrey Herbert ve Kenworthy gibi üyeler, hükümete yönelttikleri sorularla, Hint Müslümanlarının Türk sorununa duydukları ilgiyi işaret ediyor, Türkiye ile insaflı bir barışın İngiltere'nin Hindistan ve Mısır'da karşılaşmakta olduğu sorunları hafifleteceğini belirtiyorlardı.[13] 30 Ekim'de Curzon'un Paris'te bulunan Crowe'a bildirdiğine göre, Lloyd George'a Hint Müslümanlarından birçok telgraf geliyormuş. Bazıları Arap ülkelerinin Osmanlı yönetiminden ayrılmasını kabul etmekle birlikte, çoğunluk kutsal yerler dolayısıyla Arap Yarımadası'nın Osmanlı kalmasını istiyormuş. Curzon'a göre bu kampanya İngiltere'de bulunan Merkez İslam Cemiyeti (Central Islamic Society) kâtibi Şeyh Kidvai ve arkadaşları tarafından yürütülmekteydi.[14] *The Times* gazetesi büyük bir rahatlıkla İslamcılık-Bolşeviklik bağlantısını kuruyordu – örneğin şu başlık: "Afgan Birlikleri Merv'i İşgal Ettiler – İslamcılık ve Bolşeviklik." Başyazıda da asi Türk generali Mustafa Kemal'in Lenin'e bir mesaj göndererek ittifak önerdiği öne sürülüyordu (oysa böyle bir şey yoktu).[15]

İlk başlarda Hindistan'da ve İngiltere'de hayli canlı bir İslamcı kampanya yürütülürken, Türkiye bu konuda fazla sesini çıkarmıyordu. Zira cihat ilan ederek Dünya Savaşı'na giren, savaş süresince de Afganistan, Hindistan, İran, Mısır,

◁ cevabı 5 Kasım'da çıktı. Daha sonra bu mektuplu tartışmaya General F.H. Tyrell de katılacaktı (8, 11 Kasım).

[12] *The Times*, 28/10/1919.
The Times, 4/11/1919.
Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 847 (no. 572).
The Times, 11/11/1919

Trablusgarp'a adamlar göndererek ya da propaganda ile buraları emperyalist ülkelere karşı ayaklandırmaya çalışmış olan Osmanlı hükümeti bu yüzden "kabahatli" idi. Mütarekede bu işi yeniden kurcalaması hiç uygun olmazdı. Ama, Lloyd George Türklerin İstanbul'dan dahi çıkarılmasından dem vurmaya başlayınca (8 Kasım) bu silaha da başvurulmaya başlandı. Bu hususta İtilaf'm istihbarat raporlarında en çok yankı uyandıran, Sivas'ta yürütülmekte olduğu söylenen, uluslararası çapta İslamcılık faaliyetleriydi. Bunlar hiçbir zaman başka kaynaklar tarafından doğrulanmadığına göre, İtilaf'ın gözünü korkutmak, şüphe ve tereddüde sevk etmek için demokratik-ulusçu örgüt ya da çevrelerce uydurulup İtilaf'ın istihbarat ya da haber alma örgütlerine "sızdırılan" haberlerdi. Bu örgütler bu haberleri raporlarında sadakatle bildirmekle birlikte, bunların ne denli etki yaptıklarını kestirmek kolay değildir.

Havas Ajansı'nın İstanbul muhabiri Mothu'nun 20 Kasım günlü özel mektubu, Mustafa Kemal'in daveti üzerine, Hicaz Kralı'nın gönderdiği bir heyetle bir Afgan heyetinin Sivas'a gelmekte olduğunu, bir Azerbaycan heyetinin de Sivas'ta bulunduğunu bildiriyordu. Burada bir kongre toplanıp kararlar Konferans'a bildirilecekmiş.[16] Daha önce 17 Eylül günlü Fransız Deniz İstihbaratı'nın bir raporu Sivas Kongresi'ne altı Suriyelinin katılmış olduğunu ve yabancı işgaline karşı başkaldırma kararı alındığını bildiriyordu.[17] 28 Kasım günlü İngiliz istihbarat raporu ise ertesi hafta Sivas'ta Suriye, Mezopotamya, Azerbaycan'dan temsilcilerin genel bir Müslüman konfederasyonunun kuruluşunu görüşmek üzere toplanacaklarını bildiriyordu. Bu bilgi, Kâzım Karabekir'in Harbiye Nezareti'ne 20 Kasım'da çekmiş olduğu bir tel ele geçirilerek öğrenilmiş. Rauf Bey'in de, Sivas'ta yanında iki Hintli "asi" varmış.[18] 4 Ara-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 91, s. 161-4. Yukarıda, Prens Sabahattin'le ilgili olarak, Türkiye, İran, Kafkasya, Afganistan ve Irak'ı birleştirecek bir konfederasyon tasarısına değinilmişti

[17] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 176.

Foreign Office 371/4161, 164001. Ayrıca aynı cilitte no. 161851

lık günlü rapor ise yine Sivas'taki İslamcı kongreyi söz konusu ettiği gibi, murahhasların isimlerini de vermektedir.[19]

19 Aralık günlü İngiliz raporu, görünüşe göre "tasfiye halinde" bulunan Teşkilat-ı Mahsusa'yı, gizli faaliyet gösteren İslamcı bir örgüt olarak niteliyordu. Çalışmalar Binbaşı (aslında Yüzbaşı) Hüsamettin (Ertürk), Yüzbaşı Muhtar ve Rıza (Sevkıyatçı Binbaşı Ali Rıza?) idiler. Hüsamettin İstanbul'daki bütün İslamcı entrikanın başıymış, bu amaçla ayrılmadan önce Enver Paşa ona hayli para vermiş.[20] Daha önce Binbaşı V. Vivian'ın 26 Kasım günlü bir raporu Merkez İslam Cemiyeti'nin İslamcı broşürlerinin *Tasvir-i Efkâr* ve *İleri* matbaasında basıldığını, Tekaüt Sandığı'ndan Mehmet Faik'in Cemiyet'in kâtibi Muşir Hüseyin Kidvai ile yazıştığını, basım ve dağıtım içinde önayak olan örgütün Milli Kongre olduğunu bildiriyordu. Broşürde İngiltere'nin Hull kentinde 24 Kasım 1919'da yapılan bir toplantı anlatılıyormuş. Havası Türkçü ve İslamcıymış.[21] 5 Aralık günlü İngiliz raporuna göre Milli Ahrar Cemiyeti İngiliz aleyhtarlığı yapmak üzere Mısır ve Hindistan'a İslamcı heyetler gönderecekmiş.[22] Yine İngilizlerin 9 Ocak 1920 günlü haftalık raporu, İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi'nin (Merkez-i Umumi?) kalan üyelerinden en önde gelenlerin Hilaliahmer Cemiyeti üyesi doktorlar arasında bulunduklarını, başlarının Esat Paşa, muhasibin Teyfik Rüştü, (Dr. Nazım'la sıhri hısım) olduğunu, İslam Birliği için

[19] Foreign Office 371/4161, 168147. Sivas'taki Suriye temsilcisi Azımzade Hüseyin Paşa'ymış. 2 Ocak raporuna göre Paşa Diyarbakır'a, oradan da Havza'ya, Milli Kürtlerinin reisleri İbrahim Paşa ve Mahmut Bey'le (Muş) görüşmeye gitmiş. Şeyhlerin burada toplandıkları Kâzım Karabekir'in Harbiye'ye 14 Aralık telinde söz konusu ediliyormuş. Foreign Office 371/4162, 17468. 25 Aralık raporuna göre İttihat ve Terakki gitgide İslamcılığa dönüyor ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İslamcılığını zayıf buluyormuş. Fakat bu hususta alınacak karar büyük ölçüde Sivas İslam Kongresi'nin sonuçlarına bağlıymış. Foreign Office 371/4161, 173267. Başka kaynaklarda bu "Sivas Kongresi" hakkında herhangi bir bilgi kırıntısına rastlayamadım.

[20] Foreign Office 371/4161, 170756.
Foreign Office 371/4154, 163700.
Foreign Office 371/4161, 165718.

çalışıldığını, İttihat ve Terakki için para toplandığını bildiriyordu. Cemiyet diğer ülkelerle Talât Paşa'nın özel doktoru Dr. Adnan'ın elinde bulunan özel şifreyi kullanarak haberleşiyormuş. Mustafa Kemal'in bir adamı, Esat Paşa'nın evinde bir Mısır ulusçusu ile Mustafa Kemal'den Londra'daki Merkez İslam Cemiyeti'ne bir haber gönderme hususunu görüşmüş.[23] 5 Şubat günlü rapora göre Osmanlı kabinesi 21 Ocak'ta toplandığında şeyhülislamın yabancı ülkelere kişiler veya heyetler göndermesi hususu konuşulmuş. Şeyhülislam bunun için daha fazla paraya ihtiyacı olduğunu söyleyince, Maliye Nazırı'nın muhalefetine rağmen, diğerlerinin hilafetin Müslümanlarla ilişkilerinin önemini vurgulaması üzerine, Maliye Nazırı 160 bin liralık bir avans vermeyi kabul etmiş. Sonraki bir rapora göre kabinenin 11 Şubat toplantısında Meşihat'a propaganda amacıyla 40 bin lira avans verilmesi kabul edilmiş. Şeyhülislam Teali-i İslam Cemiyeti'nin propaganda çalışmalarını anlatmış. Sadrazam, müttefikleri kızdırmamak bakımından Meşihat'ın bu tür faaliyetlerinin makul ölçüler içinde kalmasını bilhassa rica etmiş.[24]

Burada bir de Muvahhidin (Tanrı birliğine inananlar) Cemiyeti'nden söz etmek gerekir. İngilizler aralık ayı sonlarında bu adla Anadolu'da kurulmuş İslamcı bir örgütün belgesini "çok gizli" bir kaynaktan buldular. Durumu merkeze bildiren Webb'e göre örgütü "İttihat ve Terakki ile Türk ulusçuları" kurmuş olmalıydılar. Belge Cemiyet'in şubelerine hitaben çıkarttığı dört bölümlü bir genelgeydi. Birinci bölümde 11 Kasım 1919'da Sivas'ta toplanan Cemiyet'in genel kurulunun faaliyetleri anlatılıyordu. İkinci kısım dünyanın bütün Müslümanlarına hitap ediyor ve Hıristiyan devletlerin Müslümanlığı ve Müslüman ulusları yok etmek üzere yaptıkları hücumlarla mücadele etmek üzere onları Cemiyet'i destekle-

Foreign Office 371/4162, 174171.

Foreign Office 371/5165, E 1351/262/44; Foreign Office 371/5166, E 1782/262/44. Özbekler Tekkesi'nde ve Sultanahmet Camii'nde Hintli askerlerin fikirleri çelinmeye çalışılıyormuş. Foreign Office 371/5165, E 968/262/44 (12 Şubat).

meye çağırıyordu. Bu beyannameden 1 milyon kadar nüsha dağıtılmış. Üçüncü kısmı Cemiyet'in nizamnamesi oluşturuyordu. Dördüncü kısım Cemiyet'in amaçları uğrunda almış olduğu tedbirleri içeriyordu. Cemiyet Mısır'a 3, Suriye'ye 3, Irak'a 2, Kafkasya ve Azerbaycan'a 4, Afganistan, Tunus, Fas ve Hindistan'a birer heyet göndermiş. Aynı şekilde Mardin Kürt aşiretlerine, İbni Reşit ve Suud'a, Barzanlılara, İmam Yahya'ya birer heyet gönderilmiş. Bunlar da merkeze birer heyet göndermişler. Birçok kentte şubeler kurulmuş. Cemiyet yabancı himayesi veya egemenliği altındaki bütün Müslüman ülkeleri tamamen ve derhal kurtarmayı ve hepsini Osmanlı Hilafeti'nin başkanlığı altında birleştirmeyi amaçlıyormuş. İhanet eden üyeleri yargılamak için bir Yüksek Mahkeme bulunuyormuş. Anlaşılan ilk genel kurul pek başarılı olmamış. Katılan 37 murahhastan 12'si (Mustafa Kemal ve Rauf Bey dahil) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcileriymiş, 16'sı yerli Türkler ve ancak 9'u Türkiye dışındanmış. Bu sonuncular Mısır, Suriye, Arabistan, Güney Kafkasya ve Kırım'ı temsil ediyorlarmış. Cemiyet'le ilgili İngiliz raporunda Sivas'ta 15 Ocak 1920'de toplanacağı haber alman İslamcı konferansın, Cemiyet'in ikinci genel kurulu olabileceği tahmin ediliyordu.[25]

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 1028-31 (Webb'in 16 Ocak yazısı ve Cemiyet hakkında 30 Aralık raporu). Rapor, Cemiyet'in aşırı iddialarının pek de tehlikeli sayılmayacağına işaret olabileceğini, ama yine de tehlikesiz sayılamayacağını belirtiyordu. Rapor yayımlanırken, belgeyi sağlayan ajanın ismi çıkarılmıştır. Fransızların Rollin ve Goybet imzasıyla 27 Aralık'ta "kayd-i ihtiyatla" bildirdiklerine göre, İslamcılığı canlandırmak için Muvahhidin Cemiyeti kurulmuştu. Amaç bütün Müslüman ülkeleri saltanat ve hilafete bağlamak, aynı zamanda her birinin bağımsızlığını korumaktı. İlk toplantı Zara'da (Sivas) yapılmış. Suriye, Azerbaycan, Kafkasya, Kürdistan, Mısır'dan murahhaslar varmış. "Erzurum komutanı" Bekir Sami açılış söylevini vermiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 561, s. 115. Mougin'in 8 Aralık günlü tutanağına göre Sivas veya Erzurum'da bir kongre toplanacak, buna Kafkasya'da bulunan Enver Paşa'nın temsilcileriyle Azerbaycan, Arap, Kırım temsilcileri ve Afganistan'dan Ubeydullah Memalik Han ile Habid (Abit?) Han, Iran'dan Küçük Han katılacakmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 181-201.

Elimde Cemiyet'in Sivas'ta yaptığı 10 Aralık günlü "üçüncü" (?) toplantı hakkında bilgiler var. Mısır ve Hindistan'dan gelen raporlar ele alınmış. Bombay'da bir şube kurulmuş, bunun için Hurşit Sezai Bey Türkiye'den oraya gitmiş. Türk ulemasından 15 kişinin cihat ilan etmek üzere Afganistan'a gitmesi hususu görüşülmüş. Padişah Osmanlı hükümetiyle Merkez İslam Cemiyeti arasındaki ilişkilere önem veriyormuş. Hariciye Nezareti'nden Muhammet Sait, Cemiyet'ten Marmaduke Pickthall ile temasla görevliymiş. Muvahhidin, Pickthall'e Türkiye'nin durumu ile ilgili yazılar ve İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin programlarını göndermiş.[26]

Muvahhidin Cemiyeti faaliyeti olarak geçen üçüncü bir olay veya belge Cemiyet'in Ankara'daki 8 Ocak günlü dördüncü toplantısı hakkında Babıâli'ye gönderilen ve İngilizlere ajan "T. 20/10" tarafından sağlanan rapordu. Söz konusu olan, Cemiyet'le Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yürütme kurullarının ortaklaşa bir toplantısıymış. Toplantı Ankara Darülmuallimi'nde yapılmış, Mustafa Kemal oybirliğiyle başkan seçilmiş. Malta'dan serbest bırakılan mahpuslardan biri bütün oradakiler adına Sait Halim imzasını taşıyan bir muhtıra getirmiş. Bunda, muhakeme edilmek üzere mahpusların İstanbul'a iadesi için propaganda yapılması isteniyormuş. Yahya Sezai Afganistan hakkında konuşmuş. Cemiyet Afganistan'ı hâlâ İngiltere ile savaş halinde ya da bir savaşın arifesinde sanıyormuş ve bu mücadeleye Azerbaycan ve İran'ı da müttefik olarak katmaya çalışıyormuş. Bu amaçla Bolşevik temsilcileriyle Sivas'ta bazı görüşmelerin sonuçlandırılması gerekli görülmüş ve bunun için Büyükelçi Rüstem, İsmail Hami ve Rauf Peşdili (?) görevlendirilmişler. Ahmet Attar Mısır hakkında konuşmuş. Herhalde Mısır'ı isyana hazır gördüklerinden, buraya bazı Osmanlı askeri paşaları göndermek istiyorlarmış. Rüstem Bey İtilaf'ın Osmanlı barışı için önerilerini anlatmış ve bununla ilgili bazı tedbirler saptanmış. Sonra askeri komitenin önerileri vardı. Kamaları müt-

Foreign Office 371/5165, E 652/262/44 (3 Şubat tutanağı).

tefiklere teslim edilmiş olan toplara kama imal edilecekti. "Maazallah" savaş çıkarsa gayrimüslimleri korumak için bunlar özel kamplara yerleştirileceklerdi. Bolşevik hükümetiyle işbirliği yapacak olan askeri komisyonun seyahat masrafları muntazaman ödenecekti. Bir seferberlik dairesi kurulacaktı. Kimseye, özellikle gayrimüslimlere müdahale edilmemesi için askerlik şubelerine ve emniyet müdürlerine sıkı tembihlerde bulunulacaktı. 12 Ocak'ta mebuslarla bir toplantı yapılacaktı. Bu bilgiler karşısında İngiliz görevlilerinin mütalaaları ilginçtir. Bir kez Türklerin top kaması imal etmek için gerekli ustalığa ve aletlere sahip olacaklarına ihtimal verilmiyordu. Sonra, gayrimüslimleri kollama hususunda gösterilen özen Foreign Office'ten W.S. Edmonds'a şüpheli görünüyor ve belgeleri sağlayan ajanın kısmen olsun "doldurulmuş" "spoon-fed" olabileceği ihtimaline dikkat çekiyordu.[27]

Muvahhidin Cemiyeti ve Türkiye'deki İslamcı faaliyetlerle ilgili olup, Türk kaynaklarınca hiçbir şekilde doğrulanmayan bilgileri ya bugüne kadar olağanüstü derecede iyi saklanmış bilgiler, ya da İtilaf'ın gözünü korkutmak için bizim taraftan uydurulmuş haberler olarak kabul etmek gerekir. Bence birinci ihtimal hayli zayıf olduğu için ikinci ihtimale itibar etmek gerekir. Kendisi dahi "çok dikkatli" kullanılması gereken bir kaynak olmakla birlikte, Hüsamettin Ertürk de uydurma haberler çıkarıp yaydıklarını ileri sürüyor.[28] Bu uydurma haberleri İngiliz istihbaratı sadakatle kaydetmekle birlikte, bundan ne ölçüde etkilendikleri, ne ölçüde doğru kabul ettikleri pek açık değildir. Fakat görebildiğim kadarıyla, doğruluklarını tahkik etmek için uzun boylu bir çaba gösterilmediği-

Foreign Office 371/5201, E 963/963/44. Muvahhidin'in Ankara'da 21 Şubat'ta yaptığı bir toplantının da raporu vardır. Burada hazır bulunanlar: Mustafa Kemal, Ahmet Attar, Cilanizadan (zade?) Necip, Ahmed Zafriel Meba, Yanya Tehnasseb, Rauf Peşdili, Cevherizade Ahmet Nimet imiş. Foreign Office 371/5201, E 3053/963/44.

[28] Ertürk'ün *Milli Mücadele Senelerinde Teşkilatı Mahsusa* başlıklı, Emekli General Tevfik Apay'ın Öz Türkçeleştirdiği çoğaltılmış raporu (1975): s. 60, 69. Raporda aynen yer alan Emin Ali'nin mektubu da bunu doğruluyor, s. 131, 135.

ne göre, çok da ciddiye aldıkları söylenemez. İhtimal Hindistan Bakanlığı bu tür istihbarata daha duyarlıydı ve o Bakanlık'ın arşivinde yapılacak bir araştırma, söz konusu uydurma haberlerin ne denli ciddiye alındıklarını anlamak bakımından daha anlamlı olabilir. Şunu da belirtmeli ki, bu sırada Mısır ve Hindistan'da İngilizlere karşı pek çok hareketler, karışıklıklar olduğu için onlar bu tür haberleri, uydurma da olsalar, bir ölçüde dikkate almak zorundaydılar.

37. Saray'da İki Toplantı: Bir İngiliz ajanı Saray'da yapılan iki toplantı hakkında bilgi vermiştir. İlk toplantı 4 Ocak gecesi Yıldız'da yapıldı. Hazır bulunanlar, Padişah'ı temsilen Şehzade Abdürrahim Efendi, Damat İsmail Hakkı ("Chief of the Palace Staff" – Saray personelinin başı), Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa, Bekir Sami ve Kara Vasıf'mış. Abdürrahim Efendi, kolordulardan ve Azerbaycan ile Dağıstan'da Enver Paşa'nın faaliyetleriyle ilgili olarak gelen telleri Padişah'a gösterdiğini söylemiş. Vahdettin bu sonuncular hususunda fazla bilgisi olmadığını, onun için Şark vilayetlerine bir şehzade, ve Dağıstan'a kendisinin atayacağı bir temsilci göndermenin uygun olacağını söylemiş. Cevat Paşa, Enver Paşa'nın çok önemli çalışmalar yaptığını, fakat Padişah'ın tasarısının uygun olmadığını, Şark vilayetlerinin korunması için 15. Kolordu'ya emir verdiğini açıklamış. Kara Vasıf, bir ayaklanmaya hazırlık olarak, kolorduların Almanlardan kalan depoları işgal etmelerini ve silahların Kuva-yı Milliye'ye dağıtılmasını; Cevat Paşa da bunun mütarekeye aykırı olacağını, depoların halka yağmalatılmasının daha doğru olduğunu ileri sürmüşler. Cevat Paşa, askeri fabrika makinelerinin satışa çıkarılıp bu şekilde Anadolu'ya kaçırılmasını önermiş. Padişah Şam'da çıkan *Erden* gazetesinin tutumunu, ayrıca bu gazeteye Saltanat ve Hilafet'i savunması için para verilmesini tasvip etmiyormuş. Yine Vahdettin, Doğu Anadolu'da Ermenistan olacağına Türkiye'ye siyasal, iktisadi ve mali bağlarla bağlı bir bağımsız Kürdistan'ın daha iyi olacağını düşünüyormuş. Padişah İttihatçıların İsviçre'deki faaliyetlerinden memnun değilmiş ve gereksiz kan dökülmesine yol

açacağı için İtilaf'a karşı silahlı direnmeye karşıymış. Öte yandan İbni Suud'un bağlılık mesajını ve Londra'daki İslam Cemiyeti'nin faaliyetlerini olumlu buluyormuş.[29]

İkinci toplantı 7 veya 8 Ocak'ta yapılmış ve aynı kişiler hazır bulunuyormuş. Abdürrahim, Padişah'ın acil olarak Hindistan'daki Osmanlı faaliyetleri hususunda haberdar olmak istediğini bildirmiş. Cevat Paşa, İbni Suud'a Cabbara ve Abu Selman'ın gönderileceğini, Vali Gulibad Han ile giden subayın Hint sınırına ulaştığını, Bender Buşir gazetelerine para verildiğini bildirmiş. Vahdettin, Han'ın (isim yokmuş) ve Afgan ordusunun kuvveti hakkında bilgi edinmek ve Hint sınırındaki Mahsud aşiretiyle Afganların arasının bulunmasını istiyormuş. Cevat Paşa ikinci hususun sağlandığını söylemiş. Toplantı sonunda bu toplantıların her hafta yapılması kararlaştırılmış.[30]

Birinci raporu merkeze gönderen Webb, bunun doğruluğu hususunda tereddütlerini dile getirerek, Zat-ı Şahane'nin Enver Paşa'nın faaliyetlerinden haberli olduğuna inanmanın zor olduğunu yazıyordu. Ardından, ajanın güvenilirliğinin, yeterince uzun süredir onlar hesabına çalışmadığı için kesin olmadığını, fakat başka bilgilerle desteklendiği için rapo-

[29] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1065-7. 9 Ocak günlü istihbarat tutanağından da zikrediliyor. Foreign Office 371/4162, 174171. Pech, 22 Ocak günlüğünde söz ediyor (s. 108).

[30] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1074-6. Webb'in raporu merkeze sunan mektubunda aynı ajanın, Kırım'da Bolşevik-İslam propaganda hususundaki bilgileri ve Müslümanları Bolşeviklere katılmaya çağıran bir afişin tıpkıbasımını içeren raporundan da söz ediliyordu. Aşağıda değinileceği üzere, Reuter Ajansı bir haberinde Yıldız toplantılarından söz edecekti. *The Times*, 24/2/1920. 22 Ocak günlü İngiliz istihbarat raporuna göre İstanbul'un kaybı ihtimaline karşı sabotaj, grev, karışıklık yapmak için Kara Vasıf ve Mustafa Kemal'in yaveri Cevat Paşa başkanlığında fedai grupları oluşturulacakmış. Cevat Paşa saraydaki bir toplantıda 25. Kolordu Komutanı'nın bu hususta bazırlıklarını anlatmış. Aynı rapor 14 Ocak günü Abdürrahim'in başkanlığında bir Saray toplantısından söz ediliyordu. Cevat Paşa da varmış. "Asker alma müşaviri" Behiç Bey, Anadolu'da kolordu bölgelerindeki durumu anlatmış. Silah altında 41 bin kişi varmış. Bu toplantıyı başka bir kaynak da doğrulamış. Foreign Office 371/5165, E 262/262/44.

ra yine de güvenilebileceğini bildirdi (20 Ocak). Jaeschke ise, Saray toplantısını *Kronoloji*'sine koymakla birlikte, bunu "asılsız" diye niteliyor. Gerçekten de, bu hükme katılmak mantıklı görünüyor. Bu kadar çok tanığı olan toplantıların Türk kaynaklarında hiç yankı bulmamış olması düşünülemez. Öte yandan Vahdettin'in, işine geldiğinde İslamcı faaliyetlerden kaçınacağına ihtimal verilemezse de, onun gibi kuruntulu ve ihtiyatlı birinin bu tür çalışmaların Saray'da yapılmasına meydan vereceği akla yakın görünmüyor. Webb'in ikinci raporu sunan mektubu, bunun doğruluğu hususunda hiçbir tereddüt göstermiyor (22 Ocak).

38. Araplarla İşbirliği: Suriye ile ilişkiler konusunu yazmış olduğum bir tebliğde incelediğim için burada kısaca değinmekle yetineceğim.[31] Burada da karşımızda uydurma olması muhakkak görünen birtakım ilişkilere rastlıyoruz. 24 Temmuz 1919 günlü bir İngiliz raporu Suriye Kralı Faysal'ın Vahdettin'e bağlılık sunan bir mektup gönderdiğini, buna bir cevap hazırlandığını bildiriyordu.[32] Daha sonra, güzün, İngiliz ve Fransız kaynaklarında, 16 Haziran'da güya Emir Faysal ve Mustafa Kemal'in imzaladıkları dokuz maddelik bir anlaşma haberi çıktı. Şerif Hüseyin Arap ülkelerinde bir hükümet kurmakla birlikte, Osmanlı Devleti eskisi gibi devam edecek ve İtilaf'a karşı cihat ilan edilecekti.[33] Metin incelendiğinde, anlaşmanın uydurma olduğu ve muhtemelen Türkler tarafından uydurulmuş olduğu ortaya çıkmaktadır. 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey'in Diyarbakır'dan 16/17 Ekim'de bildirdiğine göre, Suriyeliler yabancı himayesini istemiyor ve Şerif Hüseyin'in yönetiminde bütün Arapların birleşmesi-

"Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı* (1980-81). Ayrıca Robert F. Zeidner'in bu konudaki çalışması: "Mustafa Kemal Pasha's Military Cooperation with Non-Turkish Muslim Nationalists During the Turkish War of Independence" (yayımlanmamış? makale).

[32] Foreign Office 371/4233, 117548.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 142, s. 145-7 (15/9/1919); Foreign Office 371/4215, 2404 (s. 399), 6/10/1919. Fransızlar da bu anlaşmayı ciddiye almadılar. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 91, s. 116.

ni istiyorlardı. Fakat, kendisi de Arap asıllı olan Cevdet Bey'e göre bu, gerçekleşecek bir tasarı değildi. Onun yerine Halife'nin başkanlığında çeşitli Arap ülkelerini içerecek bir konfederasyon kurulmalı, her ülke konfederasyon bayrağında birer hilalle simgelenmeliydi.[34] Bir İngiliz istihbarat raporuna göre (24 Ekim) Azımzade Yusuf ve eski Havran valisi Cemal Nâsır görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a geleceklerdi.[35] 15 Aralık'ta Halep'te direnme örgütünün başı olan Kaymakam Şakir Nimet, Mustafa Kemal'e tel çekerek Türkiye-Suriye askeri işbirliği, Suriye bağımsızlığı (Filistin dahil) ve Hilafet'e ya da Hilafet ve Saltanat'a bağlılık esasları dahilinde bir yakınlaşma istedi.[36] 21 Aralık tarihinde Şamar (Şemmer) aşireti Şeyhi Meşal, Osmanlı makamlarına bir mektup yazarak Deyr Zor halkının, Halep ve Şamlılar gibi Osmanlı yönetimi istediklerini ve Osmanlı ordusunun yardımıyla İngilizleri kolayca ülkeden çıkarabileceklerini ifade etti.[37] 4 Şubat 1920'de hükü-

[34] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1104 (V. 156c).

Foreign Office 371/4160, 151996. Azımzade Yusuf, Faysal'ın Savunma Bakanı Yusuf el-Azma olmalı. E. Kedourie, *England and the Middle East* (London, Bowes and Bowes, 1956), s. 171. İngilizlerin 9 Ocak istihbarat raporuna göre Osmanlı hükümeti bahriye subayı Zeki Bey ve Miralay Mahmut Bey'i görüşmeler yapmak üzere Mekke'ye gönderecekmiş. Foreign Office 371/4162, 174171. Heyet-i Temsiliye'nin 11 Aralık kararında Yahya Hayati Bey'in başkanı bulunduğu Türk Muhibbi Komitesi adlı Suriye örgütünün temsilcisi olarak İstanbul'a gelen bir Mülazım Zeki'den söz edilmektedir. Heyet-i Temsiliye, bağımsız bir Arap hükümeti kurulduktan sonra konfederasyona gidileceği fikrindeydi. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 75. Bu komitenin aşağıda sözü geçen "heyet-i ciddiye" ile bir ilişkisi olabileceği akla geliyor.

[36] Sahir Uzel, *Gaziantep Savaşının İçyüzü* (Ankara 1952), s. 103-4. *İrade-i Milliye* Resülayn, Şam, Beyrut, Halep'te halkın Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmekteydi. *İrade-i Milliye*, 1/12/1919, 14. Allenby'nin 30 Kasım teline göre Kral Hüseyin ile İngiltere'nin ilişkileri pek iyi değilmiş, zira ona verilen para azaltılmış, bu da artık altın yerine kâğıt para ile ödeniyormuş. Ayrıca, Suriye işinden ötürü de tepki gösteriyormuş. Allenby onun görevini terk edeceğinden, oğullarını da beraberinde sürükleyeceğinden çekiniyordu. Foreign Office 371/4147, 156998.

[37] M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 389-92 (21 Aralık). Buna benzer daha önceki bir davranışı dolayısıyla Heyet-i Temsiliye Şeyh Meşal ve Samarra Nakibüleşrafı Aneze Aşireti reisi Seyyit Mehmet'e (Mahmut'a ?) ▷

met, Müslüman ve gayrimüslim ileri gelenlerden oluşan Suriyeli "bir heyet-i ciddiyenin" yazıp, Zürih'teki Osmanlı konsolosluğuna elden gönderdiği bir mektubu görüştü. Bunlar içişlerinde tam serbest olmak şartıyla Osmanlı idaresine geri dönmek istiyorlardı. Halk bir Meclis-i İdare ve bir Meclis-i Umumi seçecek, Meclis-i Umumi de görevi Halife tarafından onaylanacak Vali-i Umumi gibi bir sıfatla beş yıl süreli bir yönetici seçecekti. Vergiler yerinde harcanacak, yalnız merkeze yıllık belirli bir vergi verilecek, Osmanlı hükümeti, askeri ve diğer bazı hususlarda yetkili olacaktı. Sözü edilen seçim ilkesi, önerinin Faysal'a karşı olan demokratik çevrelerden kaynaklandığını göstermektedir. Hükümet bu teklifi olumlu karşıladı.[38]

Osmanlı Devleti ile ilişkileri sürdürme arzusu bazı Irak çevrelerinde de vardı. Bağdat'taki İngiliz Sivil Komiseri'nden gelen bazı teller orada Türk taraftarlarının bulunduğunu, hatta bunların propaganda yaptıklarını bildiriyordu.[39] Öte yandan Mustafa Kemal'in Mardin'de oturan Irak Şeyhül Meşayini (Şeyhler Şeyhi) Acemi Sadun Paşa'ya özel bir ilgi gösterdiği görülüyor. Amasya mülakatında (20-22 Ekim) Salih Pa-

◁ teşekkürlerini bildirdi. B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 18 (13 Ekim); *İrade-i Milliye*, 12/10/1919, 7; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 975 (5 Aralık). 27 Ocak günlü Fransız Bahriyesi'nin istihbarat tutanağı Zor bölgesinde Bedevilerin ve Arap ulusçularının İngilizleri yenilgiye uğrattıklarını bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 48. İngiliz istihbaratına göre (21 Kasım) Şamar aşireti ve Kürt aşiret reisi Seyyit Mahmut, ulusçu Türklerle anlaşma halindeymişler, hatta 17 Ağustos'ta bir de yazılı antlaşma yapılmış. Aynı rapor Babıâli'nin Milli aşiretiyle anlaşmak ve Kürtleri Fransız ve İngilizlere karşı kışkırtmak için iki Kürdü Diyarbakır'a gönderdiğini haber veriyordu. Foreign Office 371/4161, 161851.

[38] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 218 ("mahrem" kayıtlı, numarasız).

[39] Bağdat Nakibüleşrafı'nın oğlu Muhittin Geylani ekimde Bağdat'a gelip Türk propagandası yapacakmış. Foreign Office 371/4151, 159602 (25 Kasım). Aynı şekilde Naci Bey ve Yasin Paşa Türk taraftarlığı yapıyorlarmış. Bazı siyasetçiler İstanbul Meclisi'ne mebus göndermeye çalışacaklarmış. Foreign Office 371/4152, 167027 (27 Kasım), 167325 (24 Aralık)). Sivil Komiser'in 15 Kasım yazısına göre, İngiliz yönetimi yerine "amatör" bir Arap yönetimi kurulursa, halk bir süre sonra Osmanlı yönetimini arzu etmeye başlayacaktı. Foreign Office 371/4152, 172818.

şa ile bağıtlanan, fakat mahrem sayıldığı için imzalanmayan dördüncü protokolde, Paşa'nın ve maiyetinin desteklenmesi öngörüldü. 13 Ekim'de Heyet-i Temsiliye'nin aldığı bir karara göre Acemi Sadun Paşa'ya, Fransız Binbaşısı Labon'la yaptığı görüşmedeki "hamiyetkârane" tutumundan ötürü teşekkür edilecekti.[40] Fransız deniz istihbaratının 27 Ocak'ta merkeze bildirdiğine göre, Barış Konferansı kararı olumsuz olursa Acemi Sadun Paşa Maraş, Antep, Urfa yöresinde Fransızlara karşı harekâta girişecekti.[41]

39. İtilaf'a Karşı Savaş Tehdidi: Siyasetin barışçı yollardan amacına ulaşamadığı durumlarda taraflar için siyaseti bu sefer savaş yoluyla yürütmeye çalışma seçeneği ortaya çıkar. Bu dönemde dayanılmaz derecede ağır barış koşulları ile karşılaşmak ihtimali ortaya çıkınca, Türkiye'de bu uğurda savaş yapmak düşüncesi de gündeme geldi. Ege'de ve Güney'de Kuva-yı Milliye zaten faaliyet halindeydi. Burada söz konusu olan, seferberlik ilan ederek, nizami birliklerle yapılan topyekûn bir savaştı, daha doğrusu bunu bir tehdit olarak ileri sürmekti. Daha 30 Ekim'de General Milne ulusçu hareketin silahlı direnme fikriyle "flört" ederek Barış Konferansı'nı etkilemeyi umduğunu bildiriyordu.[42] Yukarıda (30. fıkra) gör-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 247-8; B.S. Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 18, 25, 62. Anlaşılan Acemi Paşa Irak'ta "kıdemli" bir aşiret reisiydi.

[41] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 48.

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 998. Ulusçu önderlerin bu davranışlarının Milne'e göre ikinci bir nedeni, bunun Türkiye'de siyasal örgütlenmenin "olağan" yöntemi olmasından ileri geliyordu. Bu "büyük" söz ilginç olmakla beraber herhalde temellendirilmesi gerekir. 22 Ocak İngiliz raporuna göre Genelkurmay 14. Kolordu'ya ve Kuva-yı Milliye'ye askerin toplanacağı noktaları, komutanları belirtmiş. 1295-1316 sınıflarını silah altına almaya yetkili kılmış. 20. Kolordu Komutanı'nın 1309-1314 sınıflarını Kuva-yı Milliye'ye alma önerisi kabul edilmemiş. Harbiye Nezaret'i de emekliye ayrılan subayların Kolordu bölgelerinde kalmaları için talimat vermiş. 1914'deki gibi genel seferberlik emirlerinin hazırlanması için askeri basımevlerine gizli emirler verilmiş. Foreign Office 371/5165, E 262/262/44. Daha sonraki bir rapor bu seferberlik emirlerinin tarihleri boş olarak basılıp Ankara'ya gönderildiğini, tuğralı olduklarını, daha önceki asker almaların Padişah adına olmadığı için başarısız kaldıklarını bildiriyordu. Foreign Office 371/5166, E 2611/262/44 (3 Mart).

düğümüz üzere, Ayıntap, Maraş, Urfa'nın işgali üzerine 16 Kasım'da çıkarılan protestonamede milletin zillet-i esarete razı olmaktansa "bütün kuvayı maddiye ve maneviyesiyle" haklarını savunacağı, sonucun herkes için "elim" olabileceği, ileri sürülüyordu.[43] Yine gördüğümüz üzere (31. fıkra), Yunanlıların İzmir'i ilhak edecekleri söylentileri üzerine komutanlara gönderilen bir genelgeyle 14. ve 12. kolorduların Yunanlıları tard etmek üzere seferberlik hazırlıkları yapmaları isteniyordu (31 Aralık). Mustafa Kemal'in düşüncesine göre, bu birlikler Kuva-yı Milliye birliklerine dönüşeceklerdi. Kâzım Karabekir ise Kuva-yı Milliye'nin birtakım sakıncalarından ötürü bu çözümü daha sınırlı olarak uygulamak taraftarıydı.[44]

Nihayet Mustafa Kemal daha somut bir seferberlik ve harekât tasarısı ortaya koydu.[45] 9 Ocak günlü "gayet mahrem ve zata mahsus" bu belge, Yunanlıların Aydın'ı ilhak etmesi halinde ya da İtilaf Devletleri Sivas Kongresi'nin belirlediği anavatanı bölmeye kalkışıp da saltanat, hükümet ve meclis çaresiz kalırsa, "sırf son bir tedbir olmak" ve "hiçbir vakit Anadolu'nun istiklaliyeti" anlamına gelmemek üzere düzenlenmişti. Tasarı Yunanlıları hedef almıştı ve onlara karşı kazanılacak başarının devletin "kuvay-i hayatiyesini âleme isbat" edeceği, İtalyan işgaline son vereceği hesabına dayanıyordu. İtilaf'ı doğrudan ilgilendiren hususlar, güneyde Fransızlara karşı bazı ihtiyati tedbirler, bir de demiryolu ve cephaneliklere el

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 124-5.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 141-2; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 428-9. Kâzım Karabekir'e göre Konferans İzmir'in Yunanlılarca tahliyesi kararına varıp da Yunanlı ve Rumlar kendi "Kuva-yı Milliye"lerini oluştururlarsa, bunlara karşı Türk Kuva-yı Milliyesi değil, nizami ordu başrolü oynamalıydı. 5 Aralık günlü İngiliz istihbarat raporuna göre Hâdi, Ahmet Abuk, Abdurrahman Şeref, Salih paşalar Cemal Paşa'nın konağında toplanarak yeni bir askeri örgütlenmeyi görüşmüşler. Ayrıca hükümetle varılan bir anlaşmaya göre ulusçular Aydın cephesindeki kuvvetlerini iki katına çıkaracaklardı. Söz konusu askerler Konya ve Ankara bölgesinden toplanacak, gereken para, araç ve gereçler hükümetçe sağlanacaktı. *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 976.

[45] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 152-9.

konmasıdır.[46] Tasarı gerçekçi, dolayısıyla ihtiyatlıydı. O günkü şartlarda Yunanlıları çıkarıp atmanın zor göründüğü kabul ediliyordu, fakat işi kolaylaştıracak bazı etkenler sıralanıyordu: 1) Kışın Yunanlıların Ege üzerinden büyük takviyeler almaları zordu; 2) İzmir istilası ile Yunanistan'da başlayan muhalefet, Türk seferberliği karşısında güçlenecekti; 3) Yunanlıların şimdiye kadarki başarısı üstün kuvvetlerinin "bir avuç ve mahalli" Kuva-yı Milliye karşısında oluşundan kaynaklanıyordu. Dikkati çeken husus, harekâtın hükümetin işbirliğini varsaymasıydı. Kolordu seferberlikleri Harbiye Nezareti'nin 24 Aralık 1919 gün ve 32 numaralı "gayet mahrem" işaretli emirnamesine göre yapılacaktı. Tasarının Anadolu'nun bağımsızlığı anlamını taşımayacağı, "son bir tedbir" olarak düşünüldüğü, hükümetin "gizli ve azami" yardımını göreceği, mevcut komutanlara göre düzenlendiği dikkatle belirtilmişti. Ama bu son noktaya rağmen Ali Fuat, Refet Bey'e görev verildiği gibi, Mustafa Kemal de kendisine Umum Anadolu Komutanı unvan ve mevkiini veriyordu. İlginç başka yönler de var. Bir kere Edirne'de 1. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar'a, İstanbul'da Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Şevket ve 10. Kafkas Fırkası Komutanı Kemal beylere tasarının büyük bir gizlilikle iletilmesi öngörüldüğü halde, Harbiye nazırının hariç tutulduğu görülüyor. İkincisi, tasarının gönderileceği komutanlar arasında 61. Fırka Komutanı Mi-

Plana göre İstanbul ve Trakya'nın hesaba katılmaması, Trakya ile Anadolu arasına "kuvvetli ecnebi kıtaatın" girebilmesi ihtimalinden ötürüydü. Gerçi bu sırada Batı Trakya için de bir mücadele vardı, fakat Doğu Trakya'daki mücadele dahi zayıf gidiyordu. Anlaşılan Doğu Trakya'nın dahi Fransız himayesi altında Yunanlılaştırılmakta olduğu, Konferans'ın bu yönde karar alacağı, ve kararın bizzat Fransızlar tarafından uygulanacağı düşünülüyordu. F. d'Esperey'in Atina ve Edirne ziyaretleri, Edirne'deki sözleri bunu doğrular gibiydi. Bu yüzden maneviyatın düşük, mücadele azminin zayıf olduğu anlaşılıyor. (Oysa bölgedeki Fransız kuvvetleri gitgide azalıyordu.) Mustafa Kemal, Doğu Trakya'da ordu desteğiyle milli müfrezeler kurulmasını 1. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar'dan 3 Ocak ve 15 Ocak telleriyle istiyordu. M.K. Atatürk, *Nutuk* c. I, s. 403-4; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1218-25 (V. 246-250d). Söz konusu planı Kâzım Karabekir de veriyor, fakat son bölümünde bazı cümleler yoktur. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 446-8.

ralay Kâzım Bey vardır ve adının altında şöyle bir not bulunmaktadır: Tasarının aynen veya kısmen üstü olan 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa'ya verilmesi Kâzım Bey'in "reyine muhavveldir." (Hatırlanacağı üzere Paşa, Sivas'taki Komutanlar Toplantısı'na, "gelme" dercesine "yarım ağız" çağrılmıştı. Gerek bu tutumda, gerekse sözünü etmekte olduğum teldeki şüpheli tavırda, Yusuf İzzet'in Amasya askeri örgütünün asıl mensuplarından biri olmaması olduğu kadar, belki Paşa'nın Ahmet Anzavur karşısındaki gevşek tutumu da rol oynamış olabilir. Tabii, daha uzak geçmişte Mustafa Kemal'le bir sürtüşme de düşünülmesi gereken bir ihtimaldir.) Bu, tasarıyı takdim eden telin başındaki yazıdır. Esas tasarı metninin başında ise, tasarının gönderileceği komutanlar listesindeki ilk isim, Yusuf İzzet Paşa'nınkidir. Aynı gün yazılmış olan iki metin arasındaki bu çelişki çarpıcıdır. Tasarının bir özeti 14 Ocak günlü bir telle Kâzım Karabekir'e ulaştırıldı. Genellikle Mustafa Kemal'e karşı rahatça eleştirici tavırlar takınabilen Kâzım Karabekir, bu sefer pek bir şey demediği gibi tasarıyı "Milli Plan" diye niteliyor.[47] Özetin beş gün sonra, yani hayli gecikmeyle tellenmiş olması dikkati çekiyor. Bu, tasarının göründüğü kadar acil, hatta Yusuf İzzet hususundaki çelişkiye bakılırsa, belki çok ciddi dahi olmadığının bir işareti sayılabilir.[48]

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 446-8. Fakat ilginçtir ki *İrade-i Milliye*, *The Times*'ın Mustafa Kemal'in asker toplamakta olduğu yolundaki haberini "yanlış bir zehap ve iftira" diye değerlendiriyordu. *İrade-i Milliye*, 5/1/1336, 19.

[48] 14 Ocak günlü İngiliz istihbarat raporuna göre İslamcı ve ulusçu çalışmalar yapmak üzere son zamanlarda dört örgüt kurulmuş. 1) İstikbal-i Asker Fırkası: Başkanı Ahmet İzzet Paşa imiş ve ulusçulara subay ve asker sağlamak için kurulmuş. 2) Mebusan Fırkası: Başında eski Selanik Valisi Şeyh Muhsin-i Fani (Hüseyin Kâzım Bey) varmış ve istihbarat, asker ve para topluyormuş ulusçular için. 3) Dahili Fırka: Başında Darülfünün mensubu ve Hilal-i Ahmer üyesi Yusuf Arçu (Akçura ?) varmış ve hükümet-halk ilişkilerini bozmak, karşı-casusluk, müttefik ülkelerde propaganda amacını güdüyormuş. 4) Kharzi (Keardi) (Harsî ?) Fırka: Başında Ahmet Rıza olup İsviçre'deki İttihat ve Terakkilerle temas kurmak, oradan para sağlamak için kurulmuş. Foreign Office 371/5165, E 300/262/44. Tunaya bu kuruluşlardan bir ▷

40. "Blöf" Sorunu: Milli Mücadele'nin ilk evrelerinde bunun blöf olduğu görüşü, bazan aynen bu kelime ile, bazan daha dolaylı bir anlatımla ortaya atılmış olduğu için bunu kısaca tartışmakta yarar görüyorum. Daha önce de gördüğümüz üzere, Hacim Muhittin 19 Eylül için, günlüğünde gerek Doğu, gerekse Batı Anadolu'da yürütülen mücadeleyi "şantaj ve blöf" diye niteliyor, fakat bütün dünyanın buna inandığını ileri sürüyordu. Onun 23 Eylül için, günlüğünde aynı ifadeyi İngilizler için kullandığını görüyoruz. Kütahya'ya cephaneye el koymak için gelen Kuva-yı Milliye karşısında İngilizlerin çekilip gitmeleri karşısında Hacim Muhittin onlar için de bu hükme varmıştı.[49] Reşit Bey'e göre Vahdettin, kendisine demokratik-ulusçu hareketin kuvveti olmadığını, yaptıkları gürültünün blöf olduğunu "mevsukan" haber aldığını söylemiş.[50] *Peyam* gazetesinin Eskişehir'de çıkan *İtidal*'den iktibas ettiği bir yazıda, Sivas Kongresi kararlarının hükümetin Paris'te Konferans'a sunmuş olduğu muhtıranın "hemen aynısı" olduğu; 2. maddeye göre Padişah'ın etrafında toplanma amacı ortaya konduğuna, o Padişah da bu hükümete güvendiğine göre, hükümetin silah yolunu reddedip diplomasi yolunu tercih etmesinin Padişah'ın da tercihi olduğu açıklanıyordu. *İtidal*'e göre esasen ülke İtilaf'ın denetiminde olduğuna göre, "... köylülerden asker derc olunmak, para toplanılmak gibi askerin milleti önüne katmak istediği, bu harekâtın harp ve darptan çıkmış olan millete pek ağır gel-

◁ tekinin adını dahi anmıyor. (T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), c. II.) Yapılan seferberlik ve savaş planlarına karşılık, Yunanlıların İzmir'i ilhak etmemeleri, kimilerine gereksiz yere telaş edildiği izlenimini vermiş olabilir.

[49] H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 62, 72. "Bu hal İngilizlerin şarkta silah patlatmak istemediklerini anlatıyorki bunda bize karşı bütün hiddetlerinin blöften ibaret olduğu anlaşılıyor. Zaten bütün bunlar İngiltere'de amele grevinin Lloyd Georges'u tazyiki netice(si olduğu?) anlaşılıyor."

[50] Rey, a.g.e., s. 257 (tahminen 1919 Ağustosu). Reşit Bey'in cevabı: "Başımıza indirilecek darbeyi zelilane beklemektense az çok bir mukavemet göstermek daha şereflidir."

diği ...", hissiyat-ı müzaheretkâranede kusur etmemiş olan" İngilizlerden gizlenemezdi. Millet 31 Mart Olayı'nda aldanmış, Abdülhamit yönetimine "bin kere" razı olduğu için, "ikinci bir Hareket Ordusu'na" müsaade etmezdi. Durum, "... süngülerinin suya düşmesi, kendilerinin, yine kendilerinden başka kimseyi inandıramamasıyla, ancak başlarına cebren topladıkları köylülerin fırsat buldukça kaçıp hükümetin agüş-u müşfikine iltica etmesiyle meydana" çıkmış bulunuyordu.[51]

Meclis'in toplandığı sıralarda konunun yeniden alevlendiğini görüyoruz. Bristol komisyonunun çalışmaları, heyecanları biraz yatıştırmışken, Lloyd George'un İstanbul hakkındaki sözleri, Yunanlıların Aydın vilayetini ilhak edecekleri söylentileri, Fransızların güneyde giriştikleri harekât, yine ortalığı karıştırmış bulunuyordu. Yukarıda (30. fıkra) gördüğümüz 30 Aralık tarihli bir genelge başlangıçta Clemenceau'nun Kuva-yı Milliye'den "ürkerek lehimize kâmilen döndüğü," fakat bu kuvvetin "bir bölük" olarak gösterilmesi üzerine, eski düşmanlığını gösterdiği, onun için Kuva-yı Milliye'nin "azamet ve resanetinin enzarı yar ve ağyara" belirtilmesi bildiriliyordu.[52] Görülüyor ki burada gözdağı ve korkutma unsurlarına yer veriliyordu. Yine yukarıda (31. fıkra) ele aldığım 7 Ocak günlü bir genelgede, İzmir'in Yunanlılar tarafından ilhakı karşısında ülkenin çeşitli vasıtalara başvurmak zorunda kalacağı, "bunun ise selameti cihan için tehlikeli olacağı" tehdidi öne sürülüyordu. Kâzım Karabekir bundan işkillenip bu "vesaitin" neler olduğunu sordu. 11 Ocak günlü cevapta bunun "Avrupalıların en korktuğu katliam, Bolşeviklerle ittihat" gibi anlamları içerdiği bildirildi. Kâzım Karabekir, daha Bolşeviklerle temas olmadan bu tür tehditlerin Avrupa kamuoyunu aleyhimize çevirece-

Peyam, 5/10/1335.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 140 (no. 126). Yukarıda 526. dipnotunda Mustafa Kemal'in, gösterilen direnişin etkili olduğu, bu sayede "belki çok kan dökmeden" İzmir'e kavuşulacağı yolundaki düşüncesini nakletmiştim (7 Aralık).

ği düşüncesindeydi ve bu itirazını Heyet-i Temsiliye'ye bildirildi.[53]

Öte yandan, İstanbul seçimlerinin de tamamlanması, ve burada da demokratik-ulusçuların (muhalefete göre "İttihatçılar") kesin bir zafer kazanmaları muhalefeti ayağa kaldırmıştı. *The Times* muhabirinin 26 Aralık'ta bildirdiğine göre, Matbuat Müdürü Meclis'in toplanmasıyla Kuva-yı Milliye'nin dağılmayacağını, ve Sivas Kongresi'nin çizdiği Doğu sınırını koruyacağını söylemiş. Oysa Sivas'tan gelen bir gözlemci, Mustafa Kemal'in tutumunun büyük ölçüde blöf olduğunu, yalnızca birkaç bin silahlı adamı olduğunu, bunların da teçhizatça zayıf olduklarını, toplarının hemen hemen yok derecesinde bulunduğunu bildiriyordu.[54] Refi Cevat, Mustafa Kemal'in *Vakit*'te çıkan bir nutku dolayısıyla onun Enver Paşa'ya karşı olduğunu, fakat bunun ilkeye dayanan bir karşıtlık olması gerektiğini, Teşkilat-ı Milliye'nin "sırf milli" bir örgüt olmasını beklediklerini, oysa "işkencecilik, sopacılık" eden İttihatçıların orada at oynattıklarını söyledikten sonra, "İzmir, Sivas teşkilat-ı milliyesinden ne fayda gördü? İzmir'i kurtardık mı? İşgal sahası daraldı mı? Hedef ve gaye bu idi ve bu olması lazım gelirdi..." diyordu.[55]

Peyam-ı Sabah'da çıkan "Saltanat ve Hilafet" adlı yazıda, bu iki kurumun devletin en büyük dayanağı olduğunun anlaşıldığı, bunlar olmasaydı, son beş yılda yapılanların cezası olarak yalnız Boğazlar'dan değil, İstanbul'dan yoksun kılınacağımız anlatılıyordu. Sonra da şöyle deniyordu: "Koca Kabakçı, davul zurnasını peşine takarak istediği kadar Sivas'tan Ankara'ya, Ankara'dan Eskişehir'e gelsin, dursun. O yalancı pehlivanlığın küçük bir ecnebi müfrezesini bile ürkütmeye muktedir olmadığını görmüştür. İstanbul'un ve Boğaz-

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 148; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 431-2.

[54] *The Times*, 2/1/1920.

Alemdar, 12/1/1336, 392-2692. Refi Cevat, milliyetperverliği komşunun yuvasını dağıtmak, ocağını söndürmek, gözünü oymakta bulmadığını, "ahrarane" bir ulusçuluktan yana olduğunu söylüyordu.

lar'ın aleyhimizde tayin-i mukadderatını ise adeta tacil ettiğini tabii anlamıştır."[56]

3 Mart günlü İngiliz raporu şöyle diyordu: "Hiç şüphe yok ki, barış şartlarına karşı silahlı direnme hazırlıklarını yaparken, Anadolu ve Trakya'da durumu denetlemeye çalışan ulusçu önderler, geniş çapta gerçek bir direnmenin mümkün ya da gerekli olacağını beklemiyorlar. Hazırlık ve propagandaları, daha çok, güçlerini abartarak gerçekte yapabileceklerinden çok daha fazlasını yapmak tehdidiyle elverişli barış elde etmek niyetiyle yapılıyor."[57]

Blöfle ilgili görüşleri bu şekilde sergiledikten sonra belirteyim ki, blöf kelimesi sözünü ettiğimiz duruma pek uygun değildir. Poker oyununda blöf, olmayan bir kart varmış gibi davranılarak yapılır. Oysa Milli Mücadele'de savaş yapmak belki "olması zor bir işti" ama, olayların gösterdiği gibi, imkânsız değildi. Yeter ki "bıçak kemiğe dayansın," başka alma-

[56] *Peyam-ı Sabah*, 17/1/1336, 10838. Aslında gerek İstanbul hükümetinin, gerekse Padişah'ın Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin tehdidinden siyaset düzleminde yararlanmayı umduklarını, eski bir nazır bir İngiliz ajanına açıklamış. İstanbul ve İzmir'den yoksun olma durumu gibi bir felaketle karşılaşılırsa ulusçulara, "Ne yaparsanız yapın, memleketi kurtarabilirseniz ne âlâ" denecekmiş. Foreign Office 371/5166, 3800 (3/3/1920). Refi Cevat ne derse desin, ortada dolaşan ya da dolaştırılan haberler d'Esperey'i telaşlandırmış olacak ki, 18 Ocak'ta Defrance'a gönderdiği bir yazıda, Osmanlı askerinin Topkapı Sarayı ve Ayasofya çevresinden çekilmesini, kendi kafasına göre bir hükümet kurma imkânını vermek üzere, hükümetin maceracı bir siyaset gütmesi ihtimalinin Padişah'a bildirilmesini, Yıldız Sarayı'nın, Padişah'ı İttihatçı bir darbeden korumak ya da Anadolu'ya kaçması ihtimalini önlemek üzere gözaltında bulundurulmasını tavsiye ediyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 268.

[57] Foreign Office 371/5166, E 2611/262/44. Bir hafta sonraki istihbarat raporu, ulusçuların nisan sonundan önce barış koşullarının bildirilmesini, hazırlıklarını tamamlamak bakımından istemedikleri haberini ele alıyordu. Tutanak, bunun propagandadan ibaret olduğunu, aslında zamanın geçmesiyle çetelerin vuruşma hevesinin azaldığını ve hareketi mali bakımdan zora koştuğunu öne sürüyordu. Silah, para, disiplin, örgüt ve ulaşım araçları eksikliği çetelerin müttefik harekâtına karşı seyyar bir kuvvet olmalarını önleyecek durumdaymış. Halkın savaş yorgunluğu dolayısıyla bu kuvvetler en iyi koşullarda ancak savunma savaşı yapabilirmiş. Foreign Office 371/5166, E 2610/262/44.

şık kalmasın, Sèvres Antlaşması gibi öldürücü bir barış dayatılsın. Fakat bir anlamda blöften, "olmayan bir karttan", bir imkânsızlıktan söz edilebilir. O imkânsızlık da –yine olayların göstereceği gibi– Kuva-yı Milliye ile Yunan ordusunu Anadolu'dan sürüp çıkarmaktı. Nitekim bizzat Atatürk 9 Ocak günlü taarruz planında o günkü şartlarda bunu gerçekleştirmenin zor olduğunu itiraf ediyordu. *Nutuk*'ta Aydın cephelerinde durumun "her gün kesbi nezaket ve ciddiyet peyda" ettiği, yabancı subayların Aydın cephelerinde dolaşarak "vaziyeti anladıkları" anlatılmaktadır.[58] Demek ki blöf kavramının, ancak 1919-20 kışında mevcut olan Kuva-yı Milliye ve bazı zayıf ordu birlikleriyle Yunanlıları zorla Ege'den çıkarmak hususunda kısmi geçerliliği kabul edilebilir. Nizami, hazırlıklı bir ordu bakımından blöf kavramının geçerliği söz konusu olamaz.

41. Meclis'in Çalışmaları (1): Yayımlanmış bulunan ve yukarıda değindiğim bir makalemde Meclis-i Umumi'de "cepheleşme" olayını incelemiştim.[59] Bu çalışmayı gereksiz yere uzatacağı için o yazıyı buraya aynen almak zordur. Bununla birlikte o yazının bir özetini sunmak, merak edenleri o yazıyı arayıp bulmak zahmetinden kurtaracaktır.

Meclis'in çalışmalarında da, diğer bazı bölümlerde üzerinde durduğum ve duracağım üzere, aşırı bir cepheleşme, bir kutuplaşma, kısaca, bir iç savaş ortamı vardı. Saray cephesi Meclis'in varlığına dahi muhalifti. Mebusan da bu cepheden Şarki Karahisar Mebusu Ömer Feyzi Efendi, Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'nın görüşünü benimseyerek, Meclis'in 256 mebustan oluşması gerektiğini, buna göre nisap bulunmadığını ileri sürüyordu. Oysa diğer mebusların hesabında, seçilen mebus sayısı olan 160-170 esas alınıyor, buna göre nisap 86 olarak belirleniyordu. Mebusan'da Saray cephesinden (bunlara "Damat Ferit yarânı" deniyordu) başka kimse yok-

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 155; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 330.

[59] A.g.m.

ken, Âyan'da pek çok Saraycı vardı. Meclis açıldıktan çok sonra, 29 Şubat tarihinde Âyan üyesi Vasfi Efendi nisap meselesini yeniden ortaya atıyordu. Buna karşı Seyyit Bey, "meşrutiyet Meclis-i Mebusan'sız olmaz" diye hatırlatmak zorunluluğunu duyuyordu. Dikkate değer olan husus, 16 Mart felaketinden sonra dahi Vasfi Efendi'nin –20 ve 25 Mart günü– nisapsızlık iddiasını tekrar edebilmesiydi. Bir de 1 Mart günü Hamdi Efendi'nin Meclis'in toplanma süresini kısa kesmek için başarısız bir girişimi oldu.

Diğer bir tartışma konusu Rifat Bey, Hayri Bey, İbrahim Hayrullah Bey gibi Malta'da tutuklu bulunan eski siyasilerin ve Çürüksulu Mahmut Paşa'nın mütarekede, özellikle Damat Ferit döneminde uğradıkları haksızlıklardan şikâyet eden başvurularıydı. Konu Âyan Meclisi'nin önüne geldiğinde, Saraycılar İbrahim ve Hayri beylere değil maaş vermek, onların âyanlıktan iskat edilmelerini istediler. Saraycıların Âyan'da bu denli ağır basmalarının nedeni, Damat Ferit'in 16 Mart ve 15 Eylül tarihlerinde Padişah'a kendi yandaşlarından 14 kişiyi âyan yaptırmış olmasıydı.

Padişah'ın açış nutkuna Âyan'ın vereceği cevap görüşülürken, Saraycı cepheden Adil Bey, "Biz 'iki hükümet olmaz' diyoruz. Hükümet bir olmak lazım gelir. Anadolu'daki kuvvet kendisine ne paye veriyor? Ne suretle teşekkül etmiştir? Milletin hangi kuvvetini, vekâletini haizdir?" diyordu.[60] Bu sözler görüşmeleri çığrından çıkartmıştı. Cepheleşme o derecedeydi ki, Damat Ferit, İzzet Paşa hükümetini, Rauf Bey'i kötüleyebilmek için İtilaf işgallerinin Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesine uygun olduğunu savunabiliyordu. Oysa Arif Hikmet Paşa, ilginç bir yorumla o maddenin "nokta" işgallerine izin verdiğini, mesela Adana işgalinin ise nokta değil, "kıta" işgali olduğunu, onun için Doğu Anadolu'da kıta işgaline cevaz veren ayrı bir madde konmuş bulunduğunu açıklı-

1908'de Meclis'in çalışmaya başlaması üzerine Ali Kemal'in ve *The Times*'ın İttihat ve Terakki'nin yeni döneme ayak uydurması gerektiği yolundaki görüşleri bu görüşleri andırmaktadır. S. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 108.

yordu. Vasfi Efendi, Damat Ferit tarafından da desteklenen bir önergeyle Anadolu'daki "kıyam ve igtişaşın" son bulması gereğinin cevaba yazılmasını istedi. Tekrar kavga çıkmaması için Reis önergeyi oya koymadı.

42. Cemal ve Cevat Paşaların İstifa Ettirilmesi (21 Ocak): 11 Aralık 1919 tarihinde General Milne Yüksek Komiser de Robeck'e bir mektup göndererek Milne hattı ile ilgili bilgi ve görüşlerini veriyordu. 3 Kasım'da Cemal Paşa'ya gönderdiği mektupta Osmanlı ordu birlikleri ve Kuva-yı Milliye'nin 3 km geri çekilmesini istediği zaman Paşa buna uymamış, bu yüzden yeni hatta doğru ilerleyen Yunan askeri kayıplar vermişti. Bunun üzerine kendisi Paşa'ya 1 Aralık'ta Babıâli'yi durumdan sorumlu tutan bir yazı yazmış. (Cemal Paşa buna 4 Aralık günlü bir cevap göndermiş.) Milne, talimatına uyulmaması, Türklerin 3 kilometrelik tarafsız bölgeyi boşaltmayıp Yunan kuvvetlerini taciz etmeleri, en azından Harbiye nazırının edilgin rızasıyla Türk nizami kuvvetlerinin Afyon'dan Yunan cephesine indirilmesi karşısında durumun protesto edilmesini; Harbiye nazırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisinin değiştirilmelerinin istenmesini tavsiye ediyordu.[61]

Sonuçta bu tavsiye benimsenecekti, fakat Babıâli'den bunun resmen talep edilmesine kadar biraz zaman geçecekti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı 9 Ocak'ta Milne'in tavsiyesi hakkında Webb'den görüş istedi. Webb, 17 Ocak telinde Fransız Yüksek Komiseri ile harekete geçme kararı alındığını bildirdi.[62] (Webb, Cemal ve Cevat paşaların tutuklanıp Malta'ya gönderilmelerini önerdiği halde, Fransız meslektaşı, Anadolu'daki İtilaf subaylarını misillemeye maruz bırakabileceği düşüncesiyle buna itiraz etti.) Webb'e göre, başlıca amacı Barış Konferansı'nı sindirmek ve sert barış şartlarına karşı direnme hazırlamak olan ulusçu hareket, Harbiye Nezareti tarafından yönlendiriliyordu. İtalyan Yüksek Komiseri Maissa ilke olarak

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 990-1.

Önemli sayılması gereken böyle bir kararın mahalli olarak, İstanbul'da alınmış olması, biraz hayret vericidir.

söz konusu davranış biçimini kabul etmekle birlikte, Paşalara yöneltilen suçlamaları incelemek istemiş.[63] Konu Franchet d'Esperey'e anlatıldığında, o, durumun Milne'in beceriksizlik ve zaaflarından kaynaklandığını söyledikten sonra Topkapı Sarayı, Ayasofya ve civarının da Türk askeri karakollarından arındırılmasının talep edilmesini istemiş. Defrance, diğer Yüksek Komiserlerle birlikte, İstanbul'un kalbinde alınacak bu tedbirin Türkler tarafından başkentten kovulmanın ilk adımı sayılacağından çekindiği için, teklifi kabul etmedi.[64]

Cemal ve Cevat paşaların görevlerinden çekilmeleri için 48 saat süre tanıyan ortak nota 20 Ocak günü Fransız Yüksek Komiserliği'nin tercümanı Ledoulx tarafından saat 11'de Ali Rıza'ya teslim edildi. Paşalardan şikâyetler Mondros Mütarakesi'nin 5. ve 20. maddelerine dayanıyordu ve altı noktada toplanmıştı:

1) İstanbul'dan Kuva-yı Milliye'de görev yapmak üzere özel olarak seçilmiş subayların gönderilmesi.[65]

2) Harbiye Nezareti'nin emriyle 14. Kolordu'dan terhis edilen askerlerin Kuva-yı Milliye'ye gönderilmesi.

3) İstanbul'dan Bandırma'ya top kaması ve diğer top parçaları götüren iki subayın suçüstü yakalanmasıyla ortaya çıkan Kuva-yı Milliye'ye gizli silah sevkıyatı.

4) Milne'den izinsiz iki taburun Zonguldak'tan İstanbul'a getirilmesi, ve bir ay boyunca iade emrinin geciktirilmesi.

5) İzin almadan 159. Alay'ın Afyon'dan Alaşehir'e intikal ettirilmesi. Cemal Paşa önce bundan habersiz olduğunu

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 1014 (no. 655), 1032-3. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 236-8 (Defrance'ın 24 Ocak raporu).

[65] Kâzım Karabekir'e göre bundan maksat, başta İsmet Bey'in Ankara'ya gelmesiydi. İsmet 20 Ocak'ta Ankara'ya ulaşmış. 10 Şubat'ta İstanbul'a dönmüştü. Cebesoy'un İsmet Bey'in gelişini 8 Ocak diye göstermesi yanlış olmalıdır. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 454, 448, 460; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 393; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 276. Göztepe'ye göre İngilizlerin en büyük tepkisi Cemal Paşa'nın Refet Bey'i İzmir cephesinde görevlendirmesiydi. Fakat o, oraya İstanbul'dan gitmediği gibi, herhalde fiilen de Cemal Paşa'nın emrinde değildi.

öne sürmüş, sonra da Alay'ın dönmesini emretmiş, fakat ancak ufak bir kısmı uymuş, çoğunluğu Kuva-yı Milliye'ye katılmış.

6) 174. Alay'ın Bursa'ya izinsiz intikal ettirilmesi ve ancak soruşturma istendiği zaman bilgi verilmesi.[66]

Milne'in 13 Ocak tarihli şikâyetnamesi aslında çok daha ayrıntılıydı ve hayli farklı noktalar üzerinde duruyordu. Anlaşılan Yüksek Komiserler başka noktalar ya da gerekçeler üzerinde durmayı yeğlemişlerdi. Milne'in başlıca şikâyet konuları şöyleydi: A) Kuva-yı Milliye'ye personel ve savaş malzemesi sağlamak; B) Diyarbakır vilayetinde Kuva-yı Milliye'nin örgütlendirilmesi; C) Ulusçu karşıtı faaliyetin bastırılması; D) ulusçu ilkeleri bütün Anadolu'ya yaymak. C maddesi Ahmet Anzavur'a karşı 174. Alay'ın harekete geçirilmesiyle ilgiliydi. D maddesi İslamcı ve İtilaf karşıtı ulusçu propaganda ile ilgiliydi. Örneğin, aralık sonunda Harbiye Nezareti iki kolorduya genelge göndererek İsviçre'de Tunus, Cezayir, Mısır ve Fas aydınlarından oluşan ve İtilaf aleyhtarı, İslamcı bir kongreyi bildirmişti. Milne'in yazısı Yakup Şevki Paşa'nın Askeri Şûra'ya atanmasını ve Harbiye'nin Ermenilerle mücadele halinde bulunan Azeri kuvvetlerine cephane yardımı yapmasını –başka davranışlarla birlikte– da zikrediyordu.[67] Komiserlerin, notalarında mütarekenin "teknik" ihlallerini ileri sürmeleri ve Milne'in C ve D maddelerindeki şikâyetleri zikretmemeleri ihtimal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni tahrik etmemek içindi.

Paşaların direnmeleri, İtilaf'a, hükümete, Padişah'a karşı isyan veya gösteriler kışkırtmaları ihtimaline karşılık, komutanlardan, tedbir almaları istendi. Ayrıca, gerek hükümete, gerekse Paşalara ek bir baskı unsuru olmak üzere, ve böy-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 142, s. 237; *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1034. Yüksek Komiserlerin birlikte bizzat notayı sunmaları söz konusuyken, Maissa'nın kesin muhalefeti üzerine bundan vazgeçilmiş.

[67] Foreign Office 371/4162, s. 82-9.

lece Paşaların direnme ihtimalini azaltmak için, nota verilir verilmez "güvenilir bir aracı" (Webb'in ifadesi) ile Padişah'a durum hakkında özel bir haber gönderildi. Ali Rıza'nın Padişah'ı durumdan hemen haberli kılmaması ihtimaline karşı ve Padişah'ın hemen devreye girmesini sağlamak için bir önlemdi bu. Öngörülen sürede istifa etmemeleri durumunda Paşalar tutuklanacaklardı.[68]

Ertesi sabah Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa Fransız Yüksek Komiseri'ni ziyarete gelerek neden böyle kesin bir nota verildiğini, neden sözlü bir başvuruda bulunulmadığını sordu. Paşa, bu takdirde de Ali Rıza'nın onların arzularını nasıl olsa yine yerine getireceğini söylüyordu. Bundan sonra Cemal Paşa'nın İtilaf iddialarını reddeden bir açıklamasını okudu. Hükümet hem mütarekeyi yürütmek, hem sükûneti muhafaza etmek ve hem Mustafa Kemal ile ulusçuların sabırsızlıklarını gemlemek gibi çok zor bir durumda elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Defrance, hükümetin iyi niyetinden şüphe etmediklerini söylemekle birlikte Cemal Paşa'nın savunmalarını kabule imkân olmadığını söyledi. Reşit Paşa, İngiliz ve İtalyan yüksek komiserlerini de ziyaret edip durumun umutsuz olduğunu gördükten sonra, 21 Ocak akşamına doğru paşaların istifa ettiklerini, Padişah'ın istifaları kabul ettiğini resmi birer mektupla temsilcilere bildirdi.[69] *Alemdar*, istifaları 22 Ocak sayısında bildirdi ve istifa nedeninin "henüz suret-i katiyede" açıklık kazanmadığını duyurdu.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 142, s. 236 (ve arkası), 237 (ve arkası); Foreign Office 371/4161, 172133 (20 Ocak).

[69] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 237 (ve arkası); *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 1068. Salih Paşa'nın Harbiye Nezareti vekâletine atanması yine 21 Ocak'tadır. Nedense, Cevat Paşa'nın istifası 25 Ocak'tadır. *Takvim-i Vekayi*, 24, 28/1/1336, 3757, 3761. 5 Şubat İngiliz raporuna göre Damat Şerif İtilaf'ın şikâyetlerini desteklercesine Cemal Paşa'nın mütarekeye aykırı davrandığını ve hükümete danışmadan önemli kararlar aldığını öne sürmüş. Onu Şeyhülislam desteklemiş. Maliye Nazırı da onu, nezaretinin ödeneğinin ötesinde harcama yapmakla suçlamış. Abuk Paşa ise Cemal Paşa'yı savunmuş. Padişah Şeyhülislam'ın tutumuna sevinmiş. Foreign Office 371/5165, F. 1351/262/44.

2. PAŞALAR SORUNUNA MUSTAFA KEMAL'İN BÜYÜK TEPKİSİ VE SONRAKİ GELİŞMELER

43. Mustafa Kemal'in 22 Ocak Telleri: Öyle anlaşılıyor ki, iş olup bittikten sonra Cemal Paşa durumu Ankara'ya bildirdi. "Tehiri mucibi mesuliyettir" kayıtlı 21 Ocak günlü tel ertesi gün Ankara'ya ulaştı. Cemal Paşa durumu (yanlış şekilde "İngilizlerin" notası olarak) ve Harbiye'ye Salih Paşa'nın vekâlet edeceğini bildirdikten sonra, "kabineyi müşkül vaziyete sokacak" davranışlarda bulunulmamasını rica ediyordu: "Aksi halde vaziyet, tasavvur buyurduğunuzdan daha vahim" olurdu. Besbelli Mustafa Kemal'in atakça bir davranışta bulunmasından çekiniyordu. Durumu geç haber vermesi de ihtimal bundan kaynaklanıyordu. Nitekim Eylül 1919'da merkezle taşra arasında haberleşme bağlarını koparmak çok cesur bir davranıştı ve Mustafa Kemal'in buna benzer bazı ataklıkları Kâzım Karabekir tarafından önlenmişti. Mustafa Kemal söz konusu durumu çok vahim olarak değerlendirdi ve olağanüstü bir faaliyet göstererek bir günde bu konuyla ilgili on tane telgraf çekti. Mustafa Kemal, Cemal Paşa'nın teline 11.30'da verdiği cevapta, notayı "aynen" öğrenmek istediğini ve istifada acele edilmemesini, notayı inceledikten sonra görüşünü bildireceğini telledi.[70] Dikkat edilirse, Mustafa Kemal, kısmen Cemal Paşa'nın kullandığı ifade yüzünden, henüz oldubittiyi kabul etmemiş görünüyordu. Cemal Paşa, aynı gün notanın özetini telledi. Burada savunmalarını da bildirdi. Ona göre 1., 2., 3. maddeler yalandı. 4. madde kendisinden önce olmuştu. 5. madde ile ilgili açıklama anlaşılmı-

Söz konusu on teli *Nutuk*'ta veriliş sırasına göre numaralandırdım. Kimisi birkaç yere birden çekildiğinden, toplam sayısı daha yüksektir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c I, s. 263-73; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c III, V. 222. Heyet-i Temsiliye, 23 Ocak'ta durumu Kâzım Karabekir'e bildirdi. Onun düşüncesi: "Meclis'in böyle bir vaziyette Anadolu'ya geçeceğini hiç de zannetmem. Hükümet mukavemet etmeli, İtilaf'ın cebren hükümeti iskat ettiği görülmeli, Meclis celadet göstermeli nihayet kendisi de cebren kapatılmalı ki, herkesin kafasına, başka çaremiz kalmadı klişesini hakketsin." K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 453-4.

yor: "fırka komutanını tebdil ettim." 6. madde: Ahmet Anzavur sorunu askeri değil, asayişe ait bir hususdu. Dosyalar incelenirse sorun ortaya çıkacaktı. Yüksek Komiserler bu açıklamaları kabul etmeyince üç şık kalıyordu. Aldırmamak: Bu takdirde "iskandal zuhur" edebilirdi. Kabinenin istifası: O zaman onların istedikleri olur, Damat Ferit iktidara gelirdi. Bu durumda kendisinin istifa etmesi yeğlenmişti. Cemal Paşa, Mustafa Kemal'in kararını önce kendisine bildirmesini rica ediyordu. Mustafa Kemal'in ikinci teli çok sertti. Görevden çekilerek İngilizlerin (dikkat edilirse İtilaf denmiyor) talebine uymak, tasavvur edilen kötülüklerden daha fenaydı. Ayrıca, Heyet-i Temsiliye'nin murahhası olarak Cemal Paşa'nın, bu kurulun haberi olmadan ve hele onun görüşüne rağmen çekilmesi kabul edilemezdi. İngilizlerin kendisini zorla görevden almaları ihtimali dahi hesap edilmişti ve tedbiri alınmıştı. Ardından, notanın aynen bildirilmesi ve göreve devam edilmesi isteniyordu.

Mustafa Kemal'in üçüncü teli Ali Rıza'ya idi. İtilaf'ın davranışı tahlil edilmeye çalışıldıktan sonra, Paşaların zorla "kaldırılması" ya da hükümetin düşürülmesinin Paşaların feda edilmesine göre –"gerek hariç ve gerekse dahile karşı"– daha ehvenişer olduğu belirtiliyordu. Paşalar "feda edilirse," hükümet, milletten aldığı kuvveti "tamamen" kaybetmiş olacaktı ve Heyet-i Temsiliye hükümetin sorumluluğunu ilan etmek zorunda kalırdı. Bir-iki saate kadar cevap isteniyordu. İngilizler İstanbul'la haberleşmeyi keserlerse, "istiklali milli uğrunda mücahedei milliye ve diniye ilan etmek yolunda ilerleyeceğiz!" deniyordu. Ali Rıza'nın cevabı, notanın yalnız İngilizlere ait olmadığını, ortak olduğunu bildiriyordu. Mebusan Meclisi bir-iki güne kadar toplanacaktı. Sorun ona sunulacaktı. Heyet-i Temsiliye'nin hiçbir şey yapmaması gerekirdi, zira yetkili Mebusan'dı. "Müdahalata" son verileceği 24 Ocak Cumartesi sabahına kadar bildirilmezse hükumet çekilecek ve bunun sonuçlarından kendisi sorumlu olmayacaktı. Görülüyor ki, Mustafa Kemal'in istelemelerine Ali Rıza bir ültimatomla cevap vermiş bulunuyordu. Ayrıca, Mus

tafa Kemal İtilaf notasının metnini "arz ve rica" ettiği halde, buna Sadrazam yanaşmadı.

Dördüncü tel Cemal Paşa'ya yazılmış, suçlayıcı bir teldi. Nezaret'i terk ettiğinin anlaşıldığı, bunun görevden kaçma anlamına geldiği vurgulandıktan sonra, "İngiliz" davranışı ile birlikte Cemal Paşa'nın davranışının da –"vazifei vataniyesini ifa etmemekten mesul olduğunu"– ağır bir surette ilan edileceği tehdidine yer veriliyordu. Mustafa Kemal hâlâ onun görevine dönmesini istemekteydi. Ayrıca, nota mealini bir gün sonra bildirmesi ve hâlâ Heyet-i Temsiliye ile "temasa gelemeyecek surette" uzaklaşmasının durumu ağırlaştırdığı bildiriliyor, cevap "talep ve rica" olunuyordu.

Ali Rıza'nın ültimatomuna Mustafa Kemal'in gönderdiği altıncı telin havası diğer tellerinden biraz değişikti. Hükümetin Ankara'nın yazılarını müdahale sayması şöyle yorumlanıyordu: "... vakai hariciyeyi bir tarafa bırakarak, bir meseli dahiliye önünde bulunduğunu zannetmiştir." Meclis açılmıştı ama göreve başlamamıştı. Göreve başlayınca, "... hükümete hiçbir şey için müracaat etmeyeceğimiz tabiidir" deniliyordu.

Mustafa Kemal'in yedinci teli Ankara, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Bandırma, Balıkesir, Konya, Edirne, İstanbul ve Bursa'daki komutanlara, Refet ve Kenan beylere çekilmiş olup, durumu bildiriyor ve İngiliz talebine uymanın onların işini kolaylaştıracağını, onun için onların zor kullanmalarını da göze alarak, karşı durulması düşüncesinde olduğunu açıklıyordu. Teli alanın "hemen" görüşünü bildirmesi isteniyordu. Bu tel *Nutuk*'ta yedinci tel olarak yer alıyorsa da, Mustafa Kemal'in henüz sadece İngilizlerden söz ediyor olması, oldübitti durumunu fark etmemiş olması, zamanca nispeten daha erken bir saatte çekildiğini gösteriyor.

Sekizinci tel 10. Kafkas Fırkası Komutanlığı'na çekildi. Rauf Bey'e haber verilmesini ve durumun birlikte izlenmesini, "İngilizlerin" talebinin kabul edilmemesini, İstanbul'daki telgraf haberleşmesinin "tahtı temine" alınmasını istiyordu. Dokuzuncu tel Kemalettin, Şevket ve Salih beyler gibi komu-

tan veya subaylar vasıtasıyla Rauf, Bekir Sami, Câmi beylerle "umum mebuslara" hitap ediyordu. "İngilizlerin" Paşaların çekilmesini istemeleri devletin istiklali aleyhinde kesin bir hareketti. İstiklal uğruna yapılacak mücadelenin ilk evresinde görev mebuslara düşüyordu. Bunun kararlaştırılıp bildirilmesi isteniyordu. Ama iki hususa dikkat edilmeliydi. Birincisi, Meclis'i fesih iradesinin ansızın okunması ihtimaline maruz kalınmamalıydı. Bunun için mebusların girişimlerini özel toplantılarda yapmaları yeterliydi. İkincisi, devletin bağımsızlığına karşı bir girişim olduğu, Barış Konferansı'na, Avrupa'ya, İslam âlemine ve ülke içine duyurulmalıydı. "İngilizlerin" tecavüzü geri alınmadığı takdirde, Meclis'in görevi Anadolu'ya geçip idareyi ele almaktı. Bu uygulama, bütün milletin kuvvetlerini toplamış olan Kuva-yı Milliye tarafından desteklenecekti. Şimdiden gereken önlemler alınmıştı. Mustafa Kemal'in 22 Ocak günü çektiği onuncu tel işte böyle bir önlemi içeriyordu. Ankara, Konya, Sivas ve Erzurum kolordu komutanları, İngilizler nazır ve mebusları, Rauf Bey'i tutuklamaları durumunda buldukları İngiliz subaylarını tutuklayacaklardı. Bilhassa Erzurum'daki Rawlinson'un kaçırılmaması istendi.

23 Ocak günü Mustafa Kemal Rauf Bey'e iki tel çekti. Bunlarda Paşalar meselesinin vahametine ve bu tür davranışları tepkisiz bırakmamanın, dünya kamuoyuna maletmenin önemine işaret ediliyordu.[71] Bu tellerden birinde Paşalar so-

Bunlar olurken *Peyam-ı Sabah* Paşaların "istifa-i zarurilerine" şaşmadıklarını, her zamana göre rical gerektiğini, Paşaların namuslu olsalar da önceki devirde Enver Bey ve Cemal Paşa'yla "pek ziyade" işbirliği yaptıklarını belirtiyordu. *Peyam-ı Sabah*, 23/1/1336, 10844. *Alemdar* ise garip şekilde istifa nedenini bilmez görünüyor, olağanüstü bir odeneğin verilmemesi yüzünden istifa etmiş olabileceklerinden söz ediyordu. *Alemdar*, 22, 24/1/1336, 104-2701, 403-2703. *Alemdar*'ın gerçek istifa nedenini 24 Ocak'ta öğrenmemiş olması düşünülemez, fakat sansür dolayısıyla bunu yazamayacağı da ortadadır. Bu durumda işi bir muamma gibi sunmak yolunu tercih etmiş olsa gerek. İlginç olan sansürün dışında olan *Hâkimiyet i Milliye* ve *İrade i Milliye*'nin de konunun üzerinde durmamış olmalarıdır. Bu, belki kamuoyunun maneviyatını bozmamak güdüsüyle açıklanabilir. Öte yandan *The Times* da yalnızca İtilaf Yüksek Komiserlerinin yüksek mevkideki bazı kişilerin tutum

rununa tepki olarak hükümeti düşürmenin "kâfi olup olmadığı" soruluyor, diğerinde hükümetin düşürülmesi gerektiği belirtiliyordu. Yerine İzzet Paşa'nın gelebileceği, "daha rütbeli" biri olmazsa Harbiye Nezareti'ne İsmet Bey'in getirilebileceği belirtiliyordu.[72]

Nasıl Mustafa Kemal'in Ali Rıza'ya çektiği tele sert bir karşılık, bir ültimatom geldiyse, Rauf Bey'e çekilen 23 Ocak tellerine de 24 Ocak tarihli görünüşte yumuşak, aslında sert cevaplar geldi. Birinde (bu, Rauf, Vasıf, Bekir Sami imzalarını taşıyordu), Meclis'te grup işinin (yani, Mebusan'da grup kurma işi) "karar veçhile" olacağı bildiriliyordu. Meclis dört-beş güne kadar resmen görüşmelere başlayacaktı. O zaman kabine "meselei hazıra" nedeniyle çekilecekti. (Nasıl çekileceği belirtilmiyordu.) Fakat o güne dek kabinenin durması gerekliydi. Mustafa Kemal'in yazışmaları "muvafık" bulunmakla birlikte, İstanbul'dan son vaziyet bildirilmeden ilişkiler kesilip harekâta geçilmeliydi. O gün Sadrazam ile görüşülecek, durumun ciddiyeti kesin bir dille hatırlatılmakla birlikte birkaç gün kendisi "oyalanacaktı." Mustafa Kemal'den o gün "ademi müdahaleye" dair cevap bekleniyordu. Bu cevap alınırsa Sadrazam ile görüşülecekti. Sonunda yeniden hatırlatılıyordu: Mebusan açıldığına ve Heyet-i Temsiliye işlerin artık kendisine tevdi edilmiş olduğunu telgrafla bildirdiğine göre, emirlerinin kendilerine (Rauf Bey'e) tebliği, görüşlerinin her makam nezdinde "hakkile müdafaa" edileceğine güvenilmesi isteniyordu.

◁ ve davranışları yüzünden yaptıkları sert bir teşebbüsten, bunun yol açtığı aşırı ulusçularla kavgadan, dolayısıyla hükümetin durumunun zayıflamasından söz ediyordu. (20 Ocak). Gazetenin bu suskunluğu Hint Müslümanlarını tahrik etmemek kaygısıyla açıklanabilir. *The Times*, 22/1/1920.

[72] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1191-3 (V. 224-5). Hangisinin önce çekildiği, neden ikinci bir tele gerek duyulduğu merakı mucip oluyor. Daha ayrıntılı ve güvensizlik oyu hususunda daha kesin olanın sonra çekilmiş olabileceği akla geliyor. İngiliz istihbaratı da ulusçuların kabineden hoşnut olmadıklarını haber almış bulunuyordu (22 Ocak raporu). Sadrazam olarak İzzet Paşa, nazır olarak Çürüksulu, Tahsin ve Nabi Bey düşünülüyormuş. Damat Ferit partisi de Âyan'da hükümete karşı bir çıkış tasarlıyormuş. İzzet Fuat'ın gizli oturum talebi bu hareketin başlangıcıymış. Foreign Office 371/5165, F. 262/262/44.

Yine 24 Ocak günlü ve Çanakkale Mevkii Müstahkem Komutanı Şevket'in imzasını taşıyan tel vardı. Buna göre İtalyan temsilcisi (Maissa) "çok namuslu ve doğru sözlü bir Türk muhibbi" imiş. Selanik'ten beri dost olduğu Kaymakam Edip Bey ile görüşmesinde, İngilizlerin Barış Konferansı ile iş göremeyince Paşalar olayını çıkarttıklarını, bunun Milne'in bir ültimatomu sonucu olduğunu, Paşalar istifa etmeseymiş Harbiye Nezareti'nin işgal edileceğini söylemiş. Kuva-yı Milliye'nin gösterdiği "sükûnet ve metanet" İngilizleri çıldırtıyormuş. Bu tavrı sürdürmeliymiş. 10-15 gün içinde İtalya ve Fransa "gayet sarih bir vaziyet" alacaklarmış. İngilizler daha delilik yapabilirlermiş. Bizimse o sıra hazır olmaya çalışmakla birlikte "zinhar" delilik yapıp İngilizlerin aksine gitmememiz gerekmiş. Görülüyor ki Rauf Bey ve arkadaşları gibi Şevket Bey de, ne ölçüde gerçek olarak nakledildiği meçhul olan İtalyan Yüksek Komiseri'nin gerçek "tavsiyeleri" ile açıkça Mustafa Kemal'in "çılgınca" bir davranışını "gemleyemeye" çalışıyordu.[73]

İlginçtir ki hemen her zaman görüşlerini savunmak için mücadeleye hazır olan, karşı tarafın görüşlerine genellikle onunkinden daha uzun cevaplarla karşılık veren Mustafa Kemal, Ali Rıza karşısında gerilediği gibi, Rauf Bey karşısında da gerilemek ihtiyacını duydu. Ona gönderilen 25 Ocak günlü kısa telde, Cemal Paşa'nın verdiği eksik bilgiler üzerine ve mebusların durumu belli olmadan hükümete başvurulduğu, mebusların güven içinde oldukları anlaşılır anlaşılmaz Babıâli'ye başvurmaktan vazgeçildiği ve her konuda Rauf Bey'in aracı olmasının doğal bulunduğu bildirildi.[74]

44. Mustafa Kemal Başka Cephelerde (Çukurova 25 Ocak ve Akbaş 26 Ocak) Harekete Geçiyor: Mustafa Kemal'in Cemal ve Cevat paşaların istifa etmek zorunda bırakılmasını nasıl kötü karşıladığını, fakat bu hususta gösterdiği büyük duyarlık ve tepkinin İstanbul'da ne Cemal Paşa, ne Ali Rıza, ne

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1194-7 (V. 227, 229).
M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1195 (V. 228a).

de Rauf Bey nezdinde yankı bulmadığını, hatta onların tepkisini davet ettiğini gördük. Yine gördük ki, bu tepki üzerine Mustafa Kemal de gerileme ihtiyacını duydu. Fakat, aslında bu gerileme olurken, Mustafa Kemal başka yerlerde atağa geçmiş veya geçmek üzere bulunuyordu. 25 Ocak'ta Mustafa Kemal Rauf Bey'e davasından vazgeçer gibi bir tel çektiği sıralarda, Maraş kentinin içinde dört gündür kesintisiz muharebeler başlamış bulunuyordu. Maraş'taki Fransız komutanı General Querette, Maraş'ın çevresinde, adeta muhasara şeklinde yoğun faaliyet gösteren Kılıç Ali'nin ocak ayı başından beri kumanda ettiği Kuva-yı Milliye karşısında, gelebilen Fransız takviyelerden cesaret alarak, 21 Ocak günü eşrafı ve memurları rehin alıp hükümet binasını işgale kalkıştı. Bu şekilde, anlaşılan, Kuva-yı Milliye faaliyetini önleyebilmeyi umuyordu. Onun üzerine Maraş'ta, Fransızların 11 Şubat'ta şehri boşaltmalarına kadar sürecek olan genel bir ayaklanma ve mücadele başladı. Fransızları böyle bir mücadeleye iten, Kuva-yı Milliye'nin Maraş civarında, Mustafa Kemal'in yakını olan Kılıç Ali'nin girişimiyle, yani büyük bir ihtimalle Mustafa Kemal'in emriyle yaptığı bir dizi çarpışmadır. (Türkoğlu, [5-7 Ocak], Araplar [13 Ocak], Harabe [19 Ocak] çarpışmaları.)[75] Bunun üzerine Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal ve Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı Ali Fuat paşalar 24 Ocak günü iki yazı hazırladılar. Genelge olan birincisi, Suriye'deki Faysal hükümetinin Halep'te bir fırkası (tümeni) bulunduğunu, komutanı Kaymakam Emin Bey'in Halep Polis Müdürü Şakir Nimet'le birlikte Osmanlı camiasından ayrılmak istemeyen bir örgüte bağlı olduklarını bildiriyordu. Maraş'taki muharebe dolayısıyla haklarımızın geri alınabilmesi için bir hareket-i milliye gerekebilirdi. Bu durumda Halep milli kuvvetleri İskenderun, Lazkiye, Dörtyol ve Humus istikametlerini güven altına aldıktan sonra üç kuvvetli müfreze kurup bunları Ceyhan, Islahiye ve An-

[75] Hulki Saral, Tosun Saral, *Vatan Nasıl Kurtarıldı* (Ankara, İş Bankası Y., 1970), s. 181 vd.

tep'e göndereceklerdi. Fransızlarla çarpışmaya girmeden önce onların 48 saat içinde, silah ve cephanelerini teslim ettikten sonra ülkelerine dönmeye davet edilmeleri tavsiye olunuyordu. İkinci yazı Halep'te Arap Teşkilat-ı Milliye riyasetine yazılmıştı. Buna göre Teşkilat adına yazılan mektuplarda Suriye, Irak ve Türkiye'nin konfederasyon veya başka tür birlik kurmaları teklif edilmiş ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bunu kabul ederek mufassal talimat göndermiş. Fakat bu talimatın alındığına dair bir haber gelmediği için talimat tekrar bildiriliyordu: Havran, Şam, Balebek civarındaki kuvvetlerle Şam'ı Zeydani Boğazı'nda savunmak, Amman, Merciun kuvvetleriyle Sayda ve Beyrut'tan gelecek tehditlere karşı koymak, Beyrut ve Trablusşam'da isyan çıkarmak, Humus'taki kuvvetlerin buranın savunmasından başka Zeydani'ye yardımcı olması. Türkler, Araplarla Türkler arasına girmiş olan Fransız-Ermeni işgal kuvvetlerine karşı harekâta başladıklarından, Halep ve Hama kuvvetlerinin de buraların savunmasını sağladıktan sonra ikinci derecede kuvvetlerle Antep ve Osmaniye istikametlerinde düşmanı arkadan vurması lazımdı.[76]

Cebesoy bu iki belgeyi eserine almış olmakla birlikte ne ölçüde sahih oldukları tartışılabilir. Birincisi genelge olduğu halde, Kâzım Karabekir de, Özalp da, *Nutuk*'ta zikredilmiyor. Arsan bunu derlemesine almış, diğerini almamıştır. Jaeschke ikisini de zikretmiyor. Muhtemelen bunlar Fransızların kulağına gitsin diye, onları tedirgin edip Suriye'de kuvvet bulundurmalarını sağlamak için yazılmış metinlerdir. Zira Suriye'de Osmanlı camiası içinde, konfederatif bir statü ile kalmak yönünde güçlü sayılabilecek bir akım bulunmakla birlikte, Suriyelilerin Türk ulusal mücadelesine yardım edebilecek büyük bir kuvvetleri yoktu. Aynı şekilde, Türklerin de Suriyelilere yardım edecek mecalleri yoktu. Yani, söz konusu iki yazı muhtemelen uydurma değildi ve ilgili yerlere gönderilmiş-

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 289-92; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 169-71.

ti ama, yazılanlar belki somut gerçeklerle ilgisiz, propaganda amaçlı şeyler gibi göründüğü için yukarıda sözü edilen kaynaklar (*Nutuk* dahil) bunu görmezlikten gelmişlerdir. Maalesef Arap kaynaklarından habersiz olduğumuz için Türk-Suriye askeri işbirliğinin fiiliyatta ne ölçüde gerçekleştiği hususunda tam bir fikrimiz yok. Ama 15 Şubat'ta Mustafa Kemal'in Cebesoy'un yayımladığı belgeler havasında bir genelge daha çıkartması –bunu Kâzım Karabekir hem zikrediyor, hem de eleştiriyordu– bu tür temasların faydalı görüldüğünü gösterir.[77]

25 Ocak'ta Mustafa Kemal bütün kolordulara ve Kâzım ile Refet beylere bir genelge gönderdi. Bunda Maraş'taki çarpışmaların sonucunun henüz anlaşılamadığı, fakat Fransızların kuvvet getirerek olayı bastırabilecekleri, bunu önlemek için her yerde milli müfrezelerin "ufak büyük" harekâta başlamalarının zorunlu olduğunu bildiriyordu. Bunun Aydın'da olduğu gibi bir cephe kurulmasına yol açması ihtimali vardı, ama ses çıkarmamak bölgede hayatiyet kalmamasına yol açacaktı. Ayrıca, Barış Konferansı'na, geçici olarak işgal edilen yerlerin ilhakının mümkün olmadığını fiilen göstermek gerekiyordu. Onun için önce Urfa'da geniş alanda gerilla tarzında mücadele yapmak lazımdı. Jaeschke bu emri haklı olarak "Fransızlara karşı çete muharebesi (guerilla) hakkında talimat" diye nitelendiriyor. Bu hususta genelgeyi alanlardan acil görüş isteniyordu.[78] Kâzım Karabekir, Yusuf İzzet, Cafer Tayyar ve Kâzım Bey, Mustafa Kemal'in düşüncesini ka-

Akşin, "Turkish-Syrian..." Bu makalede, Mustafa Kemal ile Faysal arasında 15/9/1919 günü yapıldığı iddia edilen anlaşma gibi bazı Türk-Suriye temaslarının propaganda amaçlı uydurma haberler olduğu ortaya konmaya çalışıldı. Öte yandan, Suriyelilerin Fransızların ulaştırmasını baltalayarak somut yardımlarda bulundukları anlaşılıyor. *The Times*, 19 ve 20 Ocak günlü sayılarında Suriye'de Fransızlarla şiddetli çarpışmalar olduğunu, Fransızların çekilmek zorunda kaldıklarını, Suriyelilere toplar kaptırdıklarını yazıyordu. Ne var ki, genelde Maraş ve Antep'le ilgili haberlere bakılırsa, *The Times*'in bu hususta çok güvenilir bir kaynak olmadığı anlaşılır.

[78] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Mart 1965, sayı 15, V.no. 382; Jaeschke, a.g.e., s. 86.

bul ettiler.[79] Bunun üzerine aynı gün Mustafa Kemal, Ali Fuat ve İsmet Bey imzalı genelge kolordulara gönderildi. Harekâtın gerekçesi bir kez daha açıklandıktan sonra mücadelenin nasıl yapılacağı anlatıldı. İki tür müfreze kurulacaktı: Onar kişiden kurulacak muvasala ve temas müfrezeleri. Muvasala müfrezeleri demiryolu köprü ve tünellerini atacak, karayollarını otomobil işlemeyecek hale getireceklerdi. Temas müfrezeleri her gece Fransızlara baskın ateşi açacaklardı. Bu sırada büyük birlikler hazırlanacak ve önce Fransızların en zayıf olduğu noktalara saldırılacaktı. Birinci dönem olarak Urfa bölgesi seçilmişti ve harekât burada "derekap" başlayacaktı. 13. Kolordu'nun görevi sözü edilen yöntemlerle Fırat'ın doğusunu temizlemekti, fakat Antep bölgesinde de harekât yürütülecekti. Fransızlar Maraş'tan içeriye işgallerini genişletmeye kalkışırlarsa 3. Kolordu nizami birlikleriyle karşı koyacaktı. Gerilla savaşı Maraş ve Kozan bölgelerine de yayılacak, 20. Kolordu hızla müfrezeler hazırlayıp talimat bekleyecekti. Bizim için daha çok fedakârlığı gerektiren ve siyasal sakıncalar doğurabilecek cephe teşkilinden "mümkün olduğu kadar" kaçınılacaktı.[80]

Mustafa Kemal'in gerilla emri üzerinden iki gün geçmeden 26/27 Ocak gecesi Köprülülü Hamdi Bey, Dramalı Rıza Bey, 50 kadar Kuva-yı Milliyeci ve pek çok kişinin yardımıyla Gelibolu'nun Akbaş mevkiinde Fransız askerinin muhafazası altında bulunan cephaneliği bastılar. Burada Osmanlı Ordusu'nun Cihan Savaşı'nda Ruslardan ele geçirdiği silah ve cephane bulunuyordu.[81] Bunlar somut bir amaç için, Yunan cep-

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, sayı 15, V.no. 384-7. Diğer komutanların ne cevap verdiklerini bilmiyoruz. Belki diğerlerinin cevapları da Harp Tarihi arşivinde vardır. Yusuf İzzet ayrıca "gayet ciddi bir iktisat muharebesi" yapılmasını, fakat Bolşeviklik mahiyeti verilmemesi için harbin yalnız Fransızların zulüm yaptıkları bölgeye hasredilmesini istiyordu.

[80] *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 16, V.no. 383.

[81] Özalp'ın bildirdiğine göre Akbaş'ta 8 bin tüfek, 40 makineli tüfek, 20 bin sandık cephane vardı. Silahların hepsi, cephanenin de 5 bin sandığı Bergos'a (Umurbey) kaçırılıp oradan da Yenice'ye taşındı. Özalp, a.g.e., c. I, s. 91. Aynı yerde 300 makineli tüfekten söz edilmekle birlikte, herhalde yanlış olacak. Su, Dahiliye belgelerine dayanarak, İngilizlerin Akbaş'ta kalanların ▷

hesinde taarruz edecek 5 bin kişilik bir Kuva-yı Milliye kuvvetini oluşturmak için kullanılacaktı. İtilaf Devletleri bu işe çok sinirlendiler. D'Esperey misilleme olarak İstanbul ve Gelibolu'da bulunan diğer cephanelerin yok edilmesini emretmiş veya bunu önermiş(?).[82] Sonuç olarak İngilizler Gelibolu'daki bazı cephanelikleri boşaltıp Çanakkale'ye taşımışlar, taşıyamadıklarını denize atmışlar.[83] Bir de, yukarıda değinildiği gibi, kaçırılan mühimmat kadarını Babıâli'den istediler. Mustafa Kemal, söz konusu malzemenin iadesine yardımcı oldu diye Rauf Bey'i eleştirmiştir.[84]

◁ bir bölümünü Çanakkale Çimenlik iskelesine, bir bölümünü de Boğaz dışına taşıdıklarını, Çimenlik'e yığılan silah, cephane ve top kamalarının yığınlar oluşturduklarını, dolayısıyla Hamdi ve arkadaşlarının cephaneliğin içindekilerini ancak kısmen götürebildiklerini yazıyor. Kâmil Su, *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı* (Ankara, Kurtuluş Basımevi, 1984), s. 178. Sonradan müttefikler Akbaş'tan kaçırılan silah ve cephane kadırını Babıâli'den talep ederken, 8.500 tüfek, 30 makineli tüfek, 500 bin fişek istediler (13 Şubat ortak notası). Bunların 15 gün içinde teslimi isteniyordu. Foreign Office 371/5162, E 1360/253/44; Foreign Office 371/5042, E 950/3/44. *The Times*'ın haberi (3 Şubat) 80 bin tüfek, 8,5 milyon fişek ve 33 makineli tüfekten söz ediyordu. *The Times*, 5/2/1920. Ayrıca Su, a.g.e., s. 135'in dipnotu, 177. Kâzım'ın baskını Mustafa Kemal'e bildiren telinde Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçişini çağrıştıran bir ayrıntı var – güya Akbaş baskını sallarla yapılmış. Bu hoş efsane, baskına koşan fedakâr motorcuları, kayıkçıları, mavnacıları korumak bakımından mı, yoksa Rumelili olan Kâzım için duygusal bir simgeciliği ifade ettiği için mi uyduruldu (belki her iki neden) pek anlaşılamıyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 392. Mevlanzade'nin kitabı bazı belge metinleri içermekle birlikte olgusal yanlışlarla doludur. Akbaş, "Aktaş" olmuştur. Cephaneliği İngiliz ve Fransızlar birlikte korumaktadırlar. Baskın emrini Cemal Paşa vermiştir. Baskın sırasında "bir miktar" İngiliz ve Fransız askeri ölmüştür vs. Mevlanzade, a.g.e., s. 139.

[82] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 54-8. Bu arada İngilizler Maçka cephaneliğini olaysız işgal etmişler ve oradan Boğaz'a doğru inen birkaç yüz metrelik tünel söylentisinin doğru olduğunu saptamışlar. *The Times*, 5/2/1920.

[83] Su, a.g.e., s. 179. *The Times*'in Reuter kaynaklı bir haberine göre Akbaş dışında İngilizlerin muhafazası altındaki diğer bir cephanelik de basılmış ve bu yüzden Gelibolu Mutasarrıfı, Belediye Başkanı ve diğer yetkililer tutuklanmış. Ayrıca Gelibolu'dan yürüyerek on saat uzaklıkta başka bir depo da yağmalanmış. Bunlar Yıldız Sarayı'nda bir ay önceki gizli bir toplantıda alınan kararın gereği imiş. *The Times*, 24/2/1920. Burada 38. fıkrada ele alınan raporlardaki bilgilerin kullanılmış olması ilginçtir.

[84] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 386 (21 Şubat teli).

Özalp'e göre baskının gerekçesi, müttefiklerin bu malzemeyi Denikin ordusuna vermeye hazırlanmalarıydı. Su, müttefiklerin, mühimmatı Ruslara verme önerisinin Meclis-i Vükela tarafından kabul edildiğini söylüyor. Hatta ocak ayında malzemeyi Rusya'ya götürmek için Gelibolu limanına bir Rus gemisinin geldiğini ileri sürüyor.[85] Ben sözü edilen yönde bir karara rastlayamadım. Malzemeyi taşımak için gelen gemiler hakkındaki bilgiler de hayli belirsiz. Bununla birlikte Defrance'ın bir teli, mühimmatı Beyaz Ruslara verme niyetini doğrulamaktadır.[86] Özalp, anılarında, Damat Ferit zamanında Kütahya'da bulunan savaş gereçlerinin müttefikler tarafından nasıl İstanbul'a gönderilmek istendiğini ve Soma ve Akhisar'daki Kuva-yı Milliyecilerce bunun önlendiğini, fakat ele geçen miktarın az olduğunu, onun için Akbaş üzerinde durulduğunu anlatıyor. Bunun için o sırada Balıkesir'de bulunan Hamdi'ye konuyu açtığını, onun bu işe aklının yattığını söylüyor.[87] Burada söz konusu olan, malzemenin Rusya'ya gitmesi değil, Kuva-yı Milliye'nin mühimmat ihtiyacıdır. Hamdi'nin 37 kişilik bir kuvvetle ocağın ilk haftasında (veya 10 Ocak'ta) Balıkesir'den Biga'ya hareketi demek ki bu amaca yönelikti.[88] Öte yandan, Mustafa Kemal'in ordu ile temaslarını kolordu düzeyinde yürütmekle birlikte, bu kurala aykırı olarak bazı fırkalarla da doğrudan ilişkide bulunduğu biliniyor. O sırada Türkiye'de bulunan 18 fırka içinde böyle en çok doğrudan haberleşilen fırkalar 5. Fırka (Mardin), 3. Fırka (Trabzon), 61. Fırka (Bandırma ve Balıkesir), 56. Fırka (Bursa) idi. Aslında bu fırkalardan çok, Mustafa Kemal'in gözünde onların komutanları önemliydi. Bunlar da sırasıyla Kenan, Halit, Kâzım (Özalp), Bekir Sami beylerdi. Bazan (ve kısmen) bunlara verilen önem,

Su, a.g.e., s. 136. Özalp da "bazı nakliye gemilerinin" bu amaçla Gelibolu önlerine geldiklerinden söz ediyor (s. 89). Kaynaklar, malzemenin Wrangel'e verilmesinden söz ediyorlarsa da, mart sonlarına kadar Güney Rusya Beyaz ordularına komuta eden Denikin'di. O tarihten sonra komutayı Wrangel üstlenmiştir.

[86] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 85 (19 Şubat).
Özalp, a.g.e., c. I, s. 74.

[88] Su, a.g.e., s. 124-5.

üstleri olan kolordu komutanlarına olan güvensizlikten ileri geliyordu – Diyarbakır'da 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey ve Bandırma'da 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa gibi. Fakat her halükârda Mustafa Kemal'in bu fırka komutanlarına özel bir güveni olduğu muhakkaktır. (Mesela Halit Bey'le bu özel ilişki, Halit Bey'in üstü olan Kâzım Karabekir'le Mustafa Kemal arasında mesele olmuştur.) Kâzım Bey'in hayat hikâyesi incelendiğinde bu durum açıkça görülür. Kâzım Bey'in orgeneralliğe kadar yükselmiş, 34 yıl milletvekilliği, 17 yıl TBMM başkanlığı ve Milli Müdafaa Vekilliği yapmıştır. Kâzım Bey'in Köprülülü olmak itibarıyla Yahya Kaptan ve Köprülülü Hamdi ile hemşeri oluşu da dikkati çeken bir cihettir. Akbaş harekâtına hemşerisini kolayca razı edebilen Kâzım Bey belki Yahya Kaptan'ın Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlanmasında da rol oynamış olabilir. (Ama bu konuda elimde herhangi bir ipucu yoktur.)[89]

Mustafa Kemal ile 61. Fırka Komutanı Kâzım Bey arasında bu özel ilişki olunca ve Akbaş baskını bir ay kadar önce tasarlanmış bir harekât olduğuna göre, Kâzım Bey'in tasarıdan Mustafa Kemal'i haberdar etmemiş, hatta olurunu almamış olması zayıf bir ihtimaldir. Tabii Mustafa Kemal harekâttan haberdar idiyse bu durumda Atatürk'ün neden bunu *Nutuk*'ta açıklamadığı sorusu gündeme gelir. Bu soruya cevap verirken, *Nutuk*'ta 25 Ocak günlü gerilla savaşma başlama emrinin, ya da Vahdettin'le İngilizler arasında 12 Eylül 1919'da yapılan gizli anlaşmanın neden hiç ele alınmadığı sorusuna da cevap verilmiş olacaktır. Tahmin olarak denebilir ki, İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmanın gündemde olduğu ve aynı zamanda *Nutuk*'un yazılmış olduğu 1926-27 yıllarında, iki ülke ile Türkiye arasında geçmişte cereyan etmiş olan şiddetli mücadelenin bazı ayrıntıları üzerinde fazla durmamak "siyasi" bakımdan isabetli görünmüş olabilir. Ayrıca Akbaş cephaneliğine yapılan baskının Mustafa Kemal'in bilgisi da-

[89] Yahya Kaptan'ın Köprülülü olduğunu ve İstanbul Jandarma Dairesi'nin yaptığı bir planla şehit edildiğini yazıyor Ozalp (s. 88).

hilinde cereyan ettiğinin bilinmesinin –belki bu titizlik en azından bugünkü perspektiften yersiz de görünse– Atatürk'ün devlet adamlığı imgesini bir miktar gölgeleyebileceği de düşünülmüş olabilir. Zira Kâzım Bey dahi, kendisi ile Hamdi arasındaki ilişkiyi hafif geçmek, ve ne ölçüde geçerli olduğunu kestiremediğim, silahların Ruslara verileceği gerekçesini vurgulamak eğiliminde gözüküyor. (Oysa Mustafa Kemal'in Kâzım Bey'e gönderdiği 29 Ocak günlü kutlama teli Hamdi'ye teşekkürlerinin bildirilmesini isterken Kâzım Bey'i de "böyle azim bir muvaffakiyete saik olan zatı biraderleri" diye niteliyordu.)[90] Yine dikkati çeken husus, hemen her konuda fikir beyan eden Kâzım Karabekir'in (görebildiğime göre) Akbaş olayına hiç değinmemesidir. Basında da bu konuda bir sessizlik olduğu göze çarpıyor. İtilaf sansürü dolayısıyla İstanbul basınının olayı bildirmemesi anlaşılıyorsa da, *Hâkimiyet-i Milliye*, *İrade-i Milliye* ve *Albayrak* gazetelerinin de olayın üzerinde durmadıkları anlaşılıyor.[91]

Akbaş baskınından bir hafta kadar sonra, 3 Şubat'ta Mustafa Kemal'in "mahrem ve zevata mahsustur" kaydıyla komutanlara gönderdiği genelgede Akbaş baskınından "güya" diye bahsediliyor ve bunu "bahane" eden İngilizlerin Bandırma'ya 200 asker çıkardıkları bildiriliyordu.[92] İhtimal baskın olayı bu sırada Mustafa Kemal'e dahi fazlaca cüretli bir davranış gibi görünmüş olmalı ki, baskından bu biçimde bahse-

[90] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1210 (V. 236 b). De Robeck'in Hariciye Nazırı Sefa Bey'e 19 Şubat'ta yaptığı ziyarette, Mustafa Kemal'in bir Konya gazetesinde basılan ve Heyet-i Temsiliye adına imzaladığı bir mektubunda Akbaş olayına sahip çıkıp bununla övünmekle "baklayı ağzından çıkarttığını" söylüyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 6.

[91] Yalnız *Hâkimiyet-i Milliye*, Akbaş olayı üzerine 1 Şubat'ta Bandırma'yı işgal eden 200 kişilik İngiliz müfrezesinin 11 Şubat'ta Kuva-yı Milliye'nin etkili girişimleri sonucunda burayı boşalttıklarını bildiriyordu. *Hâkimiyet-i Milliye*, 16/2/1336, 9.

[92] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 392; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1211-2 (V. 240). Mustafa Kemal ince bir noktaya değiniyordu: Akbaş "sırf" İtilaf askerleri tarafından korunmaktaydı. Yani, Osmanlı nöbetçileri yoktu. Bu, hem Akbaş'ı hedef almayı kolaylaştıran, hem de resmi Osmanlı makamlarını sorumluluktan kurtaran bir durumdu.

diliyordu.[93] Fakat bir de uyarı vardı. Afyon, Eskişehir gibi İtilaf askerinin bulunduğu yerlerde cephaneliklerimize suikast yapacakları veya içindekileri yararlanılamayacak bir yere taşıyacakları haber verilmekteydi. Bunun ve önemli ulaşım noktalarının yeniden işgalinin ulusal kuvvetlerimizi ne ölçüde zayıflatacağı açıktı. Bu vesileyle "bazı arkadaşlarımızın" işgalin genişlemesi, "resmi bir muhasamanın" başlaması ihtimalleri dolayısıyla direnmede tereddüt edip zaman kaybettiklerine dikkat çekiyordu. Oysa komutanların bölgelerinde bütün milli kuvvetlerden yararlanarak, ellerindekine göre birkaç kat kuvvet elde edecekleri ve "milliyet namı altında" yapacakları harekâtın resmi çatışmalara yol açmayacağı şüphesizdi. Düşmanın yabancı bir bölgede genellikle sömürge askerine sahip olması, cüretini azaltan bir nedendi. Onun için Mustafa Kemal "azim ve katiyet" rica ediyordu.

Bu telden iki gün sonra 5 Şubat'ta Mustafa Kemal Türkiye'nin uluslararası çerçevede genel siyasal durumunu ve bununla ilgili izlenecek siyaseti anlatan bir genelge gönderdi.[94] Ona göre İtilaf'ın aralık sonlarına doğru Türkiye ile barış yapmak konusunda gösterdiği ilgi sönmüş bulunuyordu. İtilaf Güneydoğu'da Ege'de ve Antalya bölgesindeki oldubittileri esas alan, Boğazlar'ı İngiliz egemenliğine bırakan bir formül üzerinde duruyordu. Fakat bu son nokta İngiltere'nin bütün Türkiye ve Karadeniz'e egemen olması demek olduğundan, Fransa ve İtalya'nın itirazına yol açmıştı. Bolşevik başarılarının olağanüstü bir hız kazanması da barışı erteleyici bir etki yapmış-

Mustafa Kemal'in cüretle ihtiyat arasında ne denli ince bir denge kurmaya çalıştığını gösteren bir davranışı da, Konya'da *Öğüt* gazetesinin yasaklanıp, matbaasının İtalyanlar tarafından işgali üzerine, Mustafa Kemal'in protesto mitingleri yapılmasını, gazetenin başka bir adla çıkarılmasını uygun görmesi, fakat matbaayı kurtarmak için kuvvet kullanılmasına karşı çıkmasıdır. Buna gerekçe olarak, İngilizlerin, Avam Kamarası açılmadan önce Türkiye'de olaylar çıkartıp Avam Kamarası'nı kızıştırmak istedikleri söylentisi gösteriliyordu. Asıl gerekçe herhalde Türklere eğilim gösteren İtalyanları gücendirmemekti. Fehmi Nuza, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, s. 138-9.

[94] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 180-4; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 465-7.

tı. Çünkü barış yapılmış olsa bile Bolşeviklerle temas olunca bu barış tehlikeye girecekti. Türkiye ya toplumsal ve/veya siyasal alanda onlara katılmak, ya da silahla karşı koymak durumunda kalacaktı. İkinci şıkkın gerçekleşmesi için İtilaf'ın tutkularından fedakârlıkta bulunması, yani Arap olmayan toprakları Türkiye'ye geri vermesi gerekiyordu. Oysa İtilaf henüz kendini böyle bir zorunluluk altında görmediği için, Türkiye'yi kahretme planları yapmaktaydı. Bunun için Türkiye'nin tamamen kuşatılması gerekiyordu ve bu da hemen hemen başarılmış durumdaydı. Yalnız Kafkasya kalıyordu ki, Beyazlar'ın yenilgisi yüzünden bu görev Kafkas devletlerinden bekleniyordu. Onun için bağımsızlıklarını tanımış, Bolşeviklere karşı onlara yardım ediyorlardı. Bu tasarı başarıya ulaşırsa Türkiye yıkılır ve Türkler, İtilaf'ın emrinde Kafkasya'da Bolşevikliklе mücadeleye sokulurdu. Demek ki Kafkasya seddinin yapılması Türkiye'yi mahvetme planının önemli bir parçasıydı. İkinci bir parça da ülkeyi içeriden oyarak çökertmekti ki, bunun için "mevcut nifak-ı siyasi" ve "bazı makamatın" mutlak teslimiyet eğiliminden yararlanılacaktı. Bu sayede Kuvayı Milliye yıkılır, Türkiye'nin elindeki silah ve cephane yararlanılamaz duruma getirilirdi. Bunun için Babıâli'de "zayıf, müteredditt" hükümetler bulunması isteniyor, kamuoyu "bilâ inkıta gayri vâzıh ve gayri sahih" umutlarla oyalanıyordu. Türkiye'nin kuşatılması ve içten çökertilmesi tamam olunca "maskelerini birdenbire atarak" İstanbul'da geniş çapta tutuklamalara, çeşitli cephelerde yığınaklara ve ablukaya başvuracak ve "hükm-ü idam mahiyetinde" barış şartlarını bildireceklerdi. Bu tahlilin kapsam ve sağlamlığına, henüz başlamamış olan büyük isyan dalgası, 16 Mart işgali, Sèvres Antlaşması'yla ilgili tahminlerin isabetine şaşmamak mümkün olmasa gerekir.

Bu tahlil ve tahminlere göre Mustafa Kemal alınacak tedbirleri sıralıyordu. Önce, Doğu'da seferberlik yapılacak, özellikle Azerbaycan ve Dağıstan hükümetleriyle temasa geçilerek tutumları öğrenilecek, ve şayet bize set olma kararındaysalar Bolşeviklerle anlaşma yapılacaktı. İkinci olarak ulu-

sal örgüt güçlendirilecek, silah ve cephaneyi vermemek için silah kullanılacaktı. Üçüncüsü, İtilaf'ın zaman kazanmasına meydan verilmeyecek ve maskesini atıp bütün ülkeyi birleştirecek vesileyi vermeye zorlanacaktı. Bu sonuncuyu ancak kesin kararı olan bir hükümet yapabilirdi. Böyle bir hükümet, sınırlarla ilgili şartlarımızı ve bu şartların ertelenmesine takati olmadığını resmen duyurur, Doğu ile ilgili tedbirlere ve gerektiğinde ülkenin Anadolu'dan yönetimini mümkün kılacak sair hazırlıklara girişildiğini belli ederdi. Eğer İtilaf bizimle çarpışmaya girişmeyi yeğleyecek olursa, bizim bakımımızdan iki ay sonrasından daha elverişli şartlarla buna girişmiş olacaktık. Böyle bir hükümet kurulamayacaksa iyimser olmak zordu. Bu durumda derhal Heyet-i Temsiliye'nin üyelerini İstanbul'dan çekmek, Kafkas ulusları ile temas kurup diğer tedbirlere başvurmak gerekirdi. O zaman da iç ve dış ilişkilerin kesilmesinin uzak olmayacağı tahmin edilebilirdi.

Bu tele Kâzım Karabekir'in verdiği talihsiz cevap, Mustafa Kemal'in Kafkasya üzerine söyledikleri üzerinde duruyor ve her zaman olduğu gibi ihtiyatı tavsiye ediyordu.[95] Ona göre Türkiye'nin Kafkasya yönünden de kuşatılabileceği düşüncesi, ve dolayısıyla bu bölgede harekete geçme zorunluluğu 12 Şubat'ta bu konuda çektiği telin ışığında artık geçerli olamazdı.[96] Bolşevikler Kafkasları ve Azerbaycan'ı geçip temasa gelmedikçe, durumları belli olmadıkça, işe karışmak "defaatle mesbuk maruzatımız vechile"[97] bizi en yakın tehlikeye

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 467-8, 463.

[96] Mithat Sertoğlu, "İngilizlerin Kuva-yı Milliye'yi Bolşeviklere Karşı Kullanma İstekleri," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Eylül 1968, sayı 12.

[97] Örneğin Kâzım Karabekir'in 22 Ocak teli. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 450-1. Bunda, son haberlere göre Fransız basınında gereğinde Türklerin Bolşeviklere karşı İtilaf'a yardımcı olması ihtimali üzerinde durulduğunu, mütarekeden sonra "ilk olarak ve alenen" ortaya atılan bu konuyu "fevkalade mühim" saydığını bildiriyordu. Bolşevikler sınırlarımıza dayanıp güçleri belli olmadan onlara katılmak veya onlara karşı tavır almak –ister onların galip gelmeleri, ister İtilaf'ın kucağına düşmek suretiyle– mahvımıza yol açardı. Yapılacak şey, kesin bir taraftsızlığı benimsemekti. Ancak ▷

sokup İtilaf'a ezdirirdi. Fakat durum aydınlandıkça yapılacak hareketler bizi mazur gösterirdi. Kâzım Karabekir tarafsız kalınmasını ve Misak-ı Milli çerçevesinde hızla barış yapıldığı takdirde, İtilaf'ın istediği Bolşeviklere karşı Kafkas seddinin kendiliğinden oluşacağının onlara anlatılmasını istiyordu. İtilaf çevrelerinde bir Alman-Bolşevik-Türk işbirliği konusundaki propagandalar, gösterdiği titizliğin ne denli gerekli olduğunu ortaya koyuyordu. Kâzım Karabekir'in mantığında bir hata yoktu ama, İtilaf'ın Türklere karşı olumlu bir tavır içine girebileceği gibi gerçekleşmeyecek bir ihtimale dayanıyordu.

45. Meclis'in Çalışmaları (2): 12 Ocak açılışında 72 mebus ant içti. İkinci birleşim ancak 10 gün sonra 22 Ocak'ta yapıldı. 25 kişi daha ant içti. Daha hâlâ nisap sorunları tartışılıyordu. Meclis'e gönderilen teller söz konusu olduğunda Mustafa Kemal'in telinin okunmasını isteyen sesler yükseldi. Ne var ki, buna karşı, istisna olmaz, hepsi okunsun, sesleri yükseldi. Bunların arasında Bolu Mebusu Nuhzade Mehmet Efendi, okunacaksa hepsi okunsun, dedi. Sonuç olarak, bütün o tellerin okunması çok vakit alır diye olacak, Mustafa Kemal'inki dahil, hiçbir tel okunmadı (s. 15-6).[98] Oysa Mustafa Kemal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'nin başkanıydı ve mebusların hemen hepsi o cemiyetin listelerinden seçilmiş kimselerdi. Mensup oldukları örgütün başkanına bu kadar olsun bir bağlılık göstermeleri herhalde gerekirdi. Salt bu davranış bile Mustafa Kemal'in önderliğinin şüphe ve tereddüt konusu olduğunu göstermeye yeterdi.

28 Ocak günü, tedavide bulunduğu İsviçre'den vapurla İs-

◁ tarafsızlık siyaseti, İtilaf'ı bunun kendileri için yararlı olduğuna inandıracak şekilde maharetle yürütülmeliydi. Bu sayede işgallere son verilir, Türkler de bu arada Bolşeviklere bir engel oluşturmuş olurlardı.

[98] Mustafa Kemal'in tebrik telinde (14 Ocak) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin mukadderat-ı milliyeyi Meclis'e tevdi etmekle bahtiyar olduğu, bundan sonra da Meclis'in nigehbanı ve istinatgâhı olacağı bildiriliyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 163-4.

tanbul'a gelen İstanbul Mebusu Reşat Hikmet Fransızlar tarafından tutuklandı. Herhalde bu, 26/27 Ocak gecesi Köprülülü Hamdi'nin Akbaş cephaneliğine yaptığı baskına bir misillemeydi. En yaşlı üye Hacı İlyas'ın çekilmesi üzerine geçici reis olan Celalettin Arif vasıtasıyla Sadrazam'a başvuruldu. "Bütün mesuliyeti deruhde" ile Rauf Bey, Celalettin Arif'e, sorun çözülmezse, Meclis tehlikede sayılacağından Anadolu'nun İstanbul'la ilişkilerini kesmek zorunda kalacağını bildirdi. Rauf Bey'in "mevsuken istihbar" ettiğine göre, Heyet-i Temsiliye üyelerinin tutuklanması Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesine ertelenmişti. Bu bilgileri veren Rauf Bey'e, Mustafa Kemal, Meclis kararlarının "bütün vesait" ile uygulanacağını bildirdi. Yapılan girişimler sonunda Reşat Hikmet 29 Ocak'ta saat 17'de serbest bırakıldı.[99]

Üçüncü birleşim 26 Ocak'ta, dördüncü birleşim 27 Ocak'ta, beşinci birleşim 31 Ocak'taydı. Bu son birleşimde başkanlık divanı seçimleri yapıldı. Başkanlığa Reşat Hikmet, dördüncü turda 115 oydan 65'ini alarak seçildi.[100] Diğer turlarda Cela-

[99] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 176, 178; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 375. *Alemdar*'da Salih Paşa ile yapılan bir mülakat sırasında Reşat Hikmet'in tutuklanmasıyla ilgili soru değil de, cevabı sansür edilmişti. *Alemdar*, 30/1/1336, 406-2709.

[100] Barış Antlaşması arifesinde Mondros Bırakışması görüşmelerine katılmış, Hariciye Müsteşarlığı yapmış olan hariciyeci Reşat Hikmet'in başkan seçilmesi herhalde mesleği göz önünde bulundurularak yararlı görülmüştü. Önelçin, a.g.e., s. 157-8. Ayrıca, tutuklanması dolayısıyla kendisine duyulan sempatinin ve İtilaf'a karşı protesto güdüsünün de payı olmuş olabilir. Reşat Hikmet Sivas Kongresi sırasında mandacılardandı. Kansu, a.g.e., c. I, s. 182, 186, 189. Vahdet-i Milliye heyeti ve Milli Ahrar Fırkası'yla ilişkileri olmuştur. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), c. II, s. 440, 462. Seçilmesi üzerine yaptığı konuşmada Rusya yüzünden savaşa girilmiş olduğunu, artık bu tehlikenin kalmadığını, Osmanlı Devleti'nin Wilson ilkelerine güvenerek barış yaptığını açıkladı (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 41). Mustafa Kemal'e bildirildiğine göre (7 Şubat) Reşat Hikmet'in tutuklanması güya onun Münih'e gidip Talât Paşa ve İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'yle görüşmesi yüzündenmiş. İngilizler bu asılsız bilgiyi alıp işi Fransızlara yaptırmışlar. İngilizler neden kendileri tutuklamasınlar, pek anlaşılmıyor. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 187 (no. 174) De Robeck'e göre (13 Şubat), Reşat Hikmet eski İttihat ve Terakki çetesinin esaslı bir mensubu, ve anlatıldığına göre Talât Paşa'nın yakınıymış, hatta ▷

lettin Arif'le çekişiyordu. Reis vekilliklerine Hüseyin Kâzım ve Hoca Abdülaziz Mecdi Efendi, kâtipliklere Rahmi ve Faik seçildiler. Başkanlığa Reşat Hikmet'in seçilmesi Mustafa Kemal'in düşüncelerine aykırı bir durumdu. Zira, o, Meclis'in saldırıya uğrayacağını muhakkak görüyordu. Bu olduğunda, dağılan Meclis'i Ankara'da yeniden toplamak tasavvurundaydı. İşte bunun için kendisinin başkan olması çok uygun olacaktı. İstanbul'a gitmeyeceği için başına bir iş gelmezdi ve Meclis'i rahatça toplayabilirdi. Bu düşüncesini "icabeden zevata" söylemiş ve onlar bunu onaylamışlardı. Ne var ki Rauf Bey'in 28 Ocak teli bunun olamayacağını gösteriyordu.[101] Başkaları İstanbul'a gelmeden reis olmanın "gayri tabii bir vaziyet" olacağını, gerçekte Meclis "hariçte" imiş gibi etki yapacağını, Heyet-i Temsiliye'nin "müessiri hakiki" bulunduğu fikrine yol açacağını söylüyorlarmış. Sırf bu yüzden taraftarlar Mustafa Kemal'e oy vermekten kaçınacaklarmış. Rauf Bey'e göre ulusal birlik açısından bu "meş'um" bir sonuç olurdu. Bu yüzden Mustafa Kemal'in adaylığını ileri sürmekten vazgeçiyorlardı. Fakat yine de Mustafa Kemal'in "iradelerini istirham" ediyorlardı. Mustafa Kemal'i ikna etmek için bir de olay anlatıyordu: Tevfik Paşa'ya İngilizler, Meclis'i toplamamalıydınız, demişler. O, Kanun-u Esasi'nin zorunlu kıldığını söyleyince, Meclis'in İtilaf aleyhinde galeyan etmesi ihtimalinden söz etmişler. Bunun üzerine Paşa, fesih ve tatilin Padişah'ın hakları arasında bulunduğu karşılığını vermiş.

Mustafa Kemal'in 29/30 Ocak günlü cevabı, mebusların "beğendiklerini yapmak" hakkını teslim ettikten sonra, aday olup da seçilememenin kötü olacağını da kabul ediyordu. Ama

◁ İsviçre'de onunla temas etmiş. Şimşir, a.g.e., c. I, s. 372 (Foreign Office 406/43, s. 204, no. 110). 12 Şubat İngiliz raporuna göre Reşat Hikmet, Brest-Litovsk'da Talât Paşa'nın yanındaki heyette bulunuyormuş. İsviçre'den dönerken İttihat ve Terakki'nin ulusçu harekete parasal katkılarını getiriyormuş. Foreign Office 371/5165, E 968/262/44.

[101] Mustafa Kemal'in başkanlık sorunu: M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 362-3, 373-5; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1197-9 (V. 2 30 1).

ileri sürülen sakıncalar daha önce "etraflıca" düşünülmüş şeylerdi. Ve Mustafa Kemal sakıncaları karşılayacak bir çare daha gösteriyordu: Kendisi reis seçilir, sonra da reisin mutlaka İstanbul'da bulunması isteniyorsa, reislikten istifa ederdi. Herhalde Mustafa Kemal'in düşündüğü şuydu: Böylece önderliği onaylanmış olacak, sonra da Meclis'i taşrada toplamak gerekirse eski reis olarak hiç değilse manevi bir sıfatı olacaktı. Mustafa Kemal telinde, başkanlığını gerekli kılan üç gerekçeyi bir kez daha tekrarladıktan sonra bu düşüncelerin İstanbul çevresinde "şayanı ihmal" sayıldığının anlaşıldığı serzenişinde bulunuyordu. Oysa nazırların zorla düşürülmesi, mebusların tutuklanması gibi haller, Meclis'in dağıtılması ihtimalinin ve "müdafaai milliyeye teşebbüs" zamanının yakın olduğunu gösteriyordu. İsabetsiz görüşler yüzünden milli savunma da "noksan" olursa, sorumluluk o görüş sahiplerine ait olurdu. Ve ekliyordu: "Şahsan benim bu hususta müstağni olduğumu temine hacet yoktur zannındayım."

Riyaset konusunda Rauf Bey'den 1 Şubat günlü bir tel daha geldi. Bunda "hususi mahrem" bir toplantıda konunun yeniden ele alındığı, Şeref Bey'in Mustafa Kemal'in başkanlığı lehinde konuştuğu, sonuç olarak herkesin kendisine "son derece hürmetkâr" olduğu ve riyasetin Mustafa Kemal'in "mevkii bülendine" göre küçük bile kalacağı düşüncesinde bulundukları anlatılıyordu. Ama başkanlık hususunda oyların kesinlikle bölüneceğini sezince, Rauf Bey, Mustafa Kemal'in "milletin resikârında Meclis-i Milliye nigehban olarak kalmağı" zaten tercih ettiğini söylemek durumunda kalmış ve bu sözler alkışlarla karşılanmış. Telin sonunda Rauf Bey başkanlık seçimi sonuçlarını bildirdi.

46. Misak-ı Milli ve Grup Kurma Çalışmaları: Atatürk'ün anlattığına göre Misak-ı Milli denen belgenin esasları Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye tarafından Ankara'da, daha sonra Meclis tarafından resmen benimsenmek üzere, saptandı. Rauf Bey bir yandan bu konuyla, bir yandan da Mustafa Kemal'in –ve ihtimal aynı zamanda Heyet-i Temsiliye'nin de– arzusu olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu

oluşturmak için çalışıyordu. Gördük ki 24 Ocak telinde, "Meclis'te grup: Karar veçhile olacaktır" diyordu. Oysa 27 Ocak telinde başka bir hava vardı.[102] "Fevkalbeşer müşkülat ve mesai" ile çalıştıklarını söylüyor ve ekliyordu: "Buradaki meb'uslar bütün milletin müştereken Maraş havalisine dair meclise gelen telgrafları bile heyeti umumiyede okumaya müsait değildir. Çünkü henüz grup yoktur... Toplanacak yer şöyle dursun henüz başımızı sokacak bir dam altı bulamadığımızın..." Telden anlıyoruz ki Rauf Bey (ve yakınları?) işe el koymadan önce, genel havaya göre herkesin kabul edebileceği bazı esaslar yazılıp "mukavele (pakt)" şeklinde imzalanmış. Rauf Bey bunun Ankara'da saptandığı biçimde ele alınmasını sağlamış. Grup kurmak için de uğraşılıyordu. Görülüyor ki, Misak-ı Milli, kurulacak grubun programı niteliğinde düşünüldüğü için, grup kurma çalışmalarıyla birlikte yürüyordu.

Genelkurmay Askeri Tarih Başkanlığı Atatürk Arşivi'nde bulunan bir belge, muhtemelen Ankara'da hazırlanmış olan Misak-ı Milli müsveddesidir.[103] Bu, "Atideki vaziül imza mebusan zirdeki mevdadda bilittifak sulhun akdine kadar 'müdafaai hukuk' grubu namıyle bir grup teşkil etmişlerdir," diye başlıyordu. 1. maddeye göre Osmanlı Devleti ile İtilaf arasında 30 Ekim 1918'de mütareke yapıldığında "hududumuz dahilinde kalan ve hükümeti seniyenin idaresinde" bulunan, her noktasında Müslüman çoğunluğu bulunan ülkeler "heyeti umumiyesi fiili ve hükmi" hiçbir sebeple ayrılmaz bir bütündü. 2. madde de aynı mealdeydi. 3. madde mütareke sınırları içinde Müslüman olmayan azınlıkların siyasal haklarının, mülki bütünlüğü ve siyasal dengeyi bozmayacak şekilde doğrulanmasını öngörüyordu. 4. maddeye göre Arap ül-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1199-1200 (V. 232). Bu sırada diğer bir örgütlenme haberi: 3 Şubat İngiliz raporuna göre Bekir Sami, Kara Vasıf, Dr. Esat, Dr. Adnan Cağaloğlu 34 no'da Teşkilat ı Milli Meclis ı Kebiri'ni kurmuşlar. Hilaliahmer, Milli Kongre, Sosyalistler, İttihat ı İslam ittihatçıları gibi örgütler arasında eşgüdümü sağlamak için. Foreign Office 371/5165, F 652/262/44.

[103] *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler*, s. 113-4.

keleri, halkların kendi yazgılarını belirleme hakkı gereğince, ne olacaklarını kendileri kararlaştıracaklardı. Doğu sınırında bulunan üç liva ile Batı Trakya'nın Bulgaristan'dan ayrılan kısmı, kendi yazgılarını kendileri tayin etmeliydiler. 5. madde çizilmişti (dolayısıyla ne olduğunu bilmiyoruz). Hilafet, saltanat ve hükümet merkezi olan İstanbul'un bağımsızlık ve güvenliği sağlanmak şartıyla Boğazlar uluslararası ticaret ve taşımaya açık olacaktı (md. 6). Savaş sorumluluğunu üstlenen ve Kanun-u Esasi'ye tecavüzle onu hükümden kaldıran kabineler hakkında yasal kovuşturma "katiyyen matlubumuzdur" (md. 7). Görülüyor ki, burada Erzurum ve Sivas kongrelerinin Mondros sınırlarını esas alan ilkesi tekrarlanıyor ve Arap ülkelerinin kendi kaderlerini belirleme hakları öne sürülmekle birlikte, buraların Osmanlı yönetimine dönmesi hususunda hiçbir talepte bulunulmuyordu. Savaşa girme sorumluluğunu üstlenen İttihat ve Terakki hükümetinin kovuşturulması talebi dikkati çekiyor, fakat bunun sırf savaşa girme sorumluluğu ile ilgili olduğu, tehcirden söz edilmemesinden anlaşılıyor. Ayrıca, Sait Halim Paşa hükümetinin yanında Kanun-u Esasi'ye ve Meşrutiyet'e tecavüz eden hükümetlerin de –ki bununla herhalde öncelikle Damat Ferit hükümeti kastediliyordu– kovuşturulması isteniyordu.

28 Ocak 1920 günü Meclis'in gizli oturumunda oluşan Misak-ı Milli ya da Ahd-ı Milli Beyannemesi[104] yukarıdaki müsveddede yer alan Arap ülkelerinin Osmanlı camiasında kalmasını talep etmeme tutumunu benimsememişlerdir.[105] İz-

[104] *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler*, s. 114-6; ayrıca *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 115. Oturum "o derece" gizlidir ki, tutanaklarda gizli oturum yapıldığına dair bir kayıt yoktur. O bakımdan o oturuma belki "yarı resmi", hatta "gayri resmi" gizli oturum demek daha doğru olur.

[105] Buna Mustafa Kemal Kâzım Karabekir'e gönderdiği 23 Şubat telinde işaret ediyor. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 217-8; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 480. Gerek Erzurum-Sivas programı, gerekse Mustafa Kemal'in Misak-ı Milli taslağının ruhu, tam bağımsızlık ilkesine dayanıyordu. Fakat kabul edilen bu ilkenin özelliği, tam bağımsızlığın Araplara da tanınmasıydı. Bu durumu çok iyi açıklayan bir metin: "Hudut Meselesi," *Hâkimiyet-i Milliye*, 24/1/1336, 4.

mir ve İstanbul'un dahi Osmanlı Devleti'nden koparılması herkesin ağzındayken, Paris'te bu tür talepleri yüzüne fırlatılarak reddedilmiş olan Damat Ferit örneği ortadayken, Arap ülkeleri hakkında ümitler beslemek son derece hayaliydi. Ama bunca yüzyıldır Osmanlı olmuş olan vilayetler için son kez de olsa, talepte bulunmamak ihtimal demokratik-ulusçu hareketin mensuplarına dahi, görevden kaçmak gibi görünüyordu. Bu yüzden Misak-ı Milli'nin 1. maddesi hayli garip bir ifade taşıyordu. Mütarekede Arapların çoğunlukta oldukları ve düşman ordularının işgali altında kalan yerlerde halkın kaderinin halkoyuyla belirlenmesi "lazım geleceğinden," mütareke hattının "dahil ve haricinden dinen, irfanen, emelen"[106] birleşik bulunan yerleri bölünemezdi. Yani 1914 Osmanlı ülkesinin bölünemezliği ilan edilmekle birlikte, Araplara da kaderini tayin hakkı tanınıyordu (md. 1). Halkoylaması "lazım geleceğinden" deyip cümlenin ikinci kısmında bölünemezlik ilkesini ilan etmek bir mantık ya da ifade hatası olarak görünebilir. Bu iki düşünce herhalde şöyle bağdaşabilirdi: Ülke bölünemez, ama inanmıyorsanız halkoylaması yapın, Arap bölgelerinin ne istediği anlaşılsın.

Madde 2 Elviye-i Selase, madde 3 Batı Trakya, madde 4 İstanbul ve Boğazlar hakkında müsveddedeki hükümleri tekrarlıyordu. Madde 5 azınlıklarla ilgiliydi ve müsveddeden farklı bir ölçüt getiriyordu: İtilaf'la düşmanları arasında yapılan antlaşmalardaki azınlık hakları, civar ülkelerdeki Müslümanlar aynı haklardan yararlanmak şartıyla tarafımızdan "teyid ve temin" edilecekti. Madde 6 milli ve iktisadi gelişme ve "da-

[106] *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler*, "irfnen" diye veriyor, herhalde "irfanen" olacak. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* "ırken" diyor. Tunçay "örfen" diye okuyor. Mete Tunçay, "Misak-ı Milli'nin 1. Maddesi Üstüne," *Birikim*, Ağustos-Eylül 1976, no. 18/1919. Araplarla Türkler aynı ırktan olmadıklarına göre, "ırken" olmaması gerek. Fehmi Nuza, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*'nda nereden alındığı meçhul, hasılınış bir metin klişesi var, fakat klişede "hatt-ı mütareke dahil ve haricinde" dendiği halde, transkripsiyonda nedense yalnızca "dahilinde" diyor. Fehmi Nuza, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, s. 131-3. Dikkat edilirse, 2. Amasya Protokolu'nde, ihtimal Salih Paşa'nın ısrarıyla, mütareke sınırlarının asgari talep olduğu belirtilmişti.

ha asri bir idarei muntazama" için "istiklal ve serbestii tamme" istiyor, siyasal, adli, mali, vs. sınırlamalar, bu esaslara aykırı borç ödeme şartlarına karşı çıkıyordu. (Kapitülasyon ve borçlar konusundaki bu sarahat Sivas Kongresi Beyannamesi'nde yoktur.)

Ahd-ı Milli, ya da Misak-ı Milli Beyannamesi 17 Şubat günü Mebusan Meclisi'nde Edirne Mebusu Şeref Bey tarafından bir sunuştan sonra okundu ve kısa bir görüşmeden sonra Avrupa parlamentoları ile basına bildirilmek üzere oybirliğiyle benimsendi.[107] Böylece resmiyet kazanmış oldu.

6 Şubat günü Rauf Bey, Ankara'ya çektiği bir telle 70 kişilik bir grup kurulduğunu, nizamname ve grup programının ilk fırsatta sunulacağını bildirdi. Her şeyi bilmek isteyen Mustafa Kemal, 9 Şubat teliyle grubun nizamname ve programını, kimlerin gruba katıldığını, kimlerin katılmadığını, hangi seçim çevrelerinden olduklarını sordu. Tülay Duran'ın sunduğu bir belgeye göre grup 88 kişiden oluşuyordu. İhtimal bu sayı daha sonra artmış olabilir. Ama Mustafa Kemal bu hususta da kötü bir sürprizle karşılaşmış bulunuyordu. Kurulan grup, kararlaştırıldığı üzere "Müdafaa-i Hukuk" adını alacak yerde, "Felah-ı Vatan" ismini benimsemişti.[108] Oysa Rauf Bey,

Mesela Fransızlara, 24 Şubat tarihinde ve 2. Reis Hüseyin Kâzım'ın imzasını taşıyan bir mektupla bildirildi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 111-2. Fakat Fransız Meclisi'ne gelişi geciktiği ve İstanbul'un işgali sıralarına rastladığı için, Fransız Dışişleri Bakanlığı Misak'ın üyelere resmen tebliğ edilmemesini tavsiye etti. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 110-4, 127. İngiliz Dışişleri, parlamento başkanının 8 Mart yazısına karşılık, Misak dolayısıyla bir cevap yazılmaması görüşünde bulunmuştur. Foreign Office 371/5162, E 1195/249/44.

[108] Tülay Duran, "Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Felahı Vatan İttifakı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ekim 1972, sayı 61. Bu makalede, sözü edilen belgelerden başka, grubun "İttifakname" ve "Dahili Nizamname"si bulunmaktadır. İdare Heyeti seçiminde en çok oyları sırasıyla 1. seçimde Celalettin Arif (58), Hüseyin Rauf (53), Kara Vasıf (44), Hamit (36), Bekir Sami (36), Salahattin (35), 2. seçimde Bahtiyar (30), Rauf Ahmet (28), 3. seçimde Abdullah Azmi (32) beylerin aldıkları anlaşılıyor. Duran, belgeleri nerede bulduğunu nedense belirtmiyor. Önelçin yönetim kurulunun Rauf, Bekir Sami, Kara Vasıf, İbrahim Süreyya, Dr. Adnan, Câmi Bey, Yunus Nadi'den oluştuğunu, Rauf'un başkan olduğunu söylüyorsa da kaynak vermiyor. ▷

24 Ocak telinde grup işinin "karar veçhile" olacağını bildirmiş bulunuyordu Ankara'ya.

47. Hükümet ve Güvenoyu Sorunu: Yukarıda gördüğümüz üzere, Mustafa Kemal (ve Heyet-i Temsiliye?) Cemal ve Cevat paşaların görevde kalmalarını sağlayamayınca, İtilaf'ın müdahalesine karşılık olarak, bu müdahaleyi kabullenmiş bulunan Ali Rıza hükümetinin düşürülmesini kararlaştırmış (23 Ocak telleri), yerine nasıl bir hükümetin kurulabileceği hususunda düşünce geliştirmeye başlamıştı.[109] Cevap olarak Rauf, Vasıf ve Bekir Sami beyler Meclis resmen çalışmalarına başlayıncaya kadar hükümetin kalması gerektiğini, o zaman çekileceğini bildirmişler, arada hükümeti oyalayacakla-

◁ (Anlaşılan liste Cebesoy'dan kaynaklanıyor: A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 305. O, Rauf'tan "liderlerden biri" diye söz ediyor.) Tersine, İstanbul'dan gelen bazı teller ve *Nutuk* grup reisi olarak Celalettin Arif'i göstermektedir. Önelçin, Felah-ı Vatan deyiminin Padişah'ın açış söylevinde geçtiğini, grup adının oradan kaynaklandığını belirtiyor. Onelçin, a.g.e., s. 247; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 396; c. III, s. 1214 (V. 242). Nitekim 28 Şubat'ta Mebusan Reisi Reşat Hikmet kanserden ölüp de 4 Mart'ta Celalettin Arif onun yerine seçilince Felah-ı Vatan reisliğine Câmi Bey seçildi. (6 Mart). Jaeschke, a.g.e., s. 90-2. Göztepe'ye göre de grubun başında Cami Bey vardı. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 248. Felah-ı Vatan ismini Rauf, 4 Şubat telıyle Ankara'ya bildirdi. "Harisicah" olanların varlığı ve "teşettürü efkâr" yüzünden "naçar" Felah-ı Vatan ismi benimsenecekti. "Şekil o derece nazik"miş ki, söz verenler dahi müdafaa-i hukuk isminden çekinmişler. *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler*, s. 120-1. Bu arada Defrance ilginç bir cehalet örneği veriyordu. Ona göre Meclis'te iki ulusçu grup, blok, ya da parti varmış: Biri Felah-ı Vatan, diğeri Ahd-ı Milli ya da Ulusal Parti. Birincisi sürekli bir grupmuş ve daha çok iç sorunlarla ilgiliymiş. İkincisi dış siyasetle ilgili konuları ele almak için kurulmuş geçici bir grupmuş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 84. *Peyam-ı Sabah*'ın haberine göre 50 mebus, şu iki sorunu görüşmek için blok kurmuşlar: Malta'da bulunan eski nazırlardan bir bölümünün geri dönmesi hakkında dilekçe ve İzzet Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulması. *Peyam-ı Sabah*, 29/1/1336, 10850.

[109] Oysa *Alemdar*'a göre bir gün önceki kabine toplantısına Dahiliye Nazırı Şerif, Nafıa Nazırı Abuk Ahmet, Ziraat Nazırı Hâdi paşalarla Adliye Nazırı Mustafa Efendi'nin katılmamasına ve bu yüzden bir iki gündür dolaşan hükümet buhranı söylentilerinin artmasına rağmen, hükümetin mevkii "emindi." Gelmeyenler de, Sadrazam'a göre "rahatsızlıklarından" oturu gelememişlerdi.

rını söylemişlerdi (24 Ocak).[110] Rauf Bey'in üç gün sonraki teli ise başlangıçta kabinenin toptan istifa etmeyi düşündüğünü, Meclis'te bir grup ve "bunun itimatına müstenit bir vaziyet" oluşuncaya kadar, anarşi olmaması için çekilmeyeceklerini haber veriyordu. Ayrıca yukarıda sözü geçen İtalyan Yüksek Komiseri'nin tavsiyelerini andırır, fakat birçok kelimeler düştüğü için anlaşılamayan bazı satırlar var. Bu arada "mümaşatkâr davranmaklığımızı tavsiye ediyorlar" ibaresi yer alıyor. Hükümetin pek gidici olmadığı ve hatta belki mebusların da bunu destekledikleri (veya istedikleri) "Harbiye Nezareti'ne Kavaklı Fevzi Paşa'nın tayini hükümetçe mukarrerdir" cümlesinden anlaşılıyor.[111]

Rauf Bey'in 4 Şubat teli Ali Rıza hükümetinin "zaruret olarak" yerinde tutulması, fakat Dahiliye, Maliye, Harbiye, Bahriye, Adliye nazırlarının değiştirilmesi yönünde bir düşünce billurlaşması bulunduğunu bildiriyordu. "Teşkilat-ı Milliye'yi esas kabul etmek" ve Polis Müdürü, Jandarma Komutanı, Dahiliye Müsteşarı ve Memurin Müdürünü'nü de değiştirmek şartıyla Rauf Bey buna taraftardı. Bu arada kimi mebuslar Meclis'ten kimsenin hazır olmamasını savunmaktaymışlar.[112] Bunu Mahmut Şevket Paşa ve Hizb-i Cedit'ten bir esinti saymak gerek herhalde.

Alemdar bu üç kişinin "Kuva-yı Milliye murahhasları olarak" Sadrazam'ı ziyaret ettiklerini bildiriyordu. *Alemdar*, 25/1/1336, 404-2704.

[111] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1199-1200 (V. 232). Fevzi Paşa'nın Harbiye'ye atanması 3 Şubat'tadır. *Takvim-i Vekayi*, 5/2/1336, 3768. *Alemdar*, *Akşam*'ın Harbiye Nezareti'nin Çürüksulu Mahmut'a önerildiği, onun reddettiği haberini yalanlıyordu. 24/1/1336, 403-2703. Aynı gazetenin bildirdiği bir rivayete göre Şevket Turgut'a öneri yapılmış, ama o reddetmiş. 28/1/1336, 407-2707.

[112] *Atatürk'ün Özel Arşivinden Seçmeler*, s. 120-1. Mougin'in 4 Şubat istihbarat teline göre Lloyd George'un söylevi büyük heyecan yaratmış ve hükümet istifa etmiş. Yerine Salih Paşa, İzzet Paşa veya Tevfik Paşa gelebilirmiş. İzzet Paşa istemiyormuş ve Tevfik Paşa da yaşlı olduğu için Salih Paşa'nın hükümeti kuracağını tahmin ediyormuş. Lloyd George'un hangi söylevinin söz konusu olduğunu saptayamadığım gibi, hükümetin istifa ettiğini doğrulayan başka bir kaynak da yoktur. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 52-3.

6 Şubat'ta Rauf Bey'in çektiği telde anlatıldığına göre, sonraki günlerde hükümetin tutumunda açık bir sertleşme oldu.[113] Bir gün önce akşamleyin Rauf Bey Salih Paşa ile görüşmüş. Salih Paşa mebusların riyaset odasında hükümet hakkında yaptıkları bir görüşmeden haberdarmış. ("İçimizden birisinin söylediği anlaşılıyor") Salih Paşa, Ali Rıza'nın kabinede hiçbir değişiklik yapmadan Meclis'e geleceğini ve kayıtsız şartsız güven isteyeceğini söylemiş. "Mükerrer istirhamata" rağmen Fevzi Paşa'yı Harbiye Nazırı da yapmıyorlarmış. Bir gün önce Cemal Paşa, Sadrazam'ın güvenoyu almadan hükümette tasfiye yapmayacağını, güvenoyu aldıktan üç gün sonra istifa ederek yeni hükümet kuracağını söylemiş. Salih Paşa tasfiyeye taraftar olmadığını, yalnız Evkaf ve Nafıa nazırlarının değişebileceğini, Dahiliye Nazırı'nın "muhakkak" kalacağını söylemiş. Yukarıda zikredilen ve 70 kişilik bir grup kurulduğunu bildiren Rauf Bey'in yine 6 Şubat tarihli diğer telinin, günün daha sonraki bir saatinde Felah-ı Vatan grubu kurulduktan sonra çekildiği anlaşılıyor. Bunda, mebusların güvenoylamasından önce kabinenin tasfiye edilmesini ve bu cümleden olmak üzere Hariciye, Dahiliye ve Adliye nazırlarının değişmesini kararlaştırdıkları bildirildi. Anlaşılan mebuslar da hükümete tepki göstermeye başlıyorlardı. Bu konuda Reşat Hikmet, Ali Rıza ile ertesi günü (7 Şubat) görüşecekti.[114] Burada bir gariplik var. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul'daki en yetkili adamı olan Rauf Bey,

Hükümetin sertleştiğini Abuk Ahmet'in *Terciman-ı Hakikat*'e verdiği demeçten anlıyoruz: Islahat tasarısının Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile hükümet arasında ihtilaf konusu olduğu hususunda, "Resmi bir hükümet harekât-ı milliye gibi gayri resmi ve gayri mesul kimselerin başına geçemeyeceği gibi kendilerine istinat etmez ve edemez. Binaenaleyh hükümetle böyle gayri resmi bir cemiyetin arasında ne gibi ihtilaf olabilir veya olması ihtimali var. Bittabi hiç..." demiş. *Peyam-ı Sabah*, 5/2/1336, 10857. *Hâkimiyet-i Milliye*'nin "Meclis-i Mebusan Kapanabilir mi" başyazısı da, İstanbul'da Meclis-i Mebusan'ın kapanması ihtimali olmadığını, şayet kapanırsa onu Anadolu'da millet kongrelerinin istihlaf edeceğini belirtiyordu. *Hâkimiyet-i Milliye*, 6/2/1336, 7.

[114] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 375; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1200-1 (V. 233); Duran, a.g.e., s. 14-5.

Mustafa Fevzi'nin 3 Şubat günü Harbiye'ye atandığından habersiz görünüyordu. Daha vahimi, Paşa'nın bu göreve geldiği, gerek *Takvim-i Vekayi*, gerekse diğer gazeteler tarafından 5 Şubat günü, yani Rauf Bey'in telinden bir gün önce duyurulmuş, o gün de *Peyam-ı Sabah*'ta yeni nazırla bir mülakat ve onun orduya gönderdiği genelgenin sureti yer alıyordu.[115] Rauf Bey'in bu derecede "habersiz" oluşu çok garip olduğu için telde bir tarih hatası olabileceğini de düşünmek gerekir.[116]

Hükümetin sertleşmesinden söz ettim. Herhalde bu sertleşmede önemli payı olan bir etken, Ryan'ın 5 Şubat'ta de Robeck adına Ali Rıza'ya yaptığı ziyarettir. Bu ziyarette de Robeck'in, Maraş'la ilgili olarak Fransızların yaptığı girişimleri desteklediğini, Fransızlara yapılan saldırıların Mustafa Kemal'in yayımladığı saldırgan bir "manifesto"nun uygulaması olduğu, işe ordu birliklerinin de karıştığı yolundaki görüşlerini bildirdi. Esasen hükümet iktidara geçtiği sırada, Kuvayı Milliye'nin hükümet kuvvetlerinin bir parçası sayılacağı bildirilmişti. Asabı çok bozuk görünen Ali Rıza Fransızlara saldırıldığını, ordu birliklerinin işe karıştıklarını inkâr etmiş ve Fransızları Kuva-yı Milliye'nin ortaya çıkmasına sebep olmakla suçlamış.[117] Başka bir etken de Vahdettin'di. İngiliz istihbarat raporuna göre 7 Şubat'ta Ankara'da Heyet-i Temsiliye toplanıp mebusların Dahiliye, Hariciye, Adliye nazırlarının çekilmesi önerisini görüşmüş. Hükümet dış durumu ters etkiler diye buna karşıymış ve ulusçular, yerine başka hükü-

[115] *Peyam-ı Sabah*, 6/2/1336, 10858, Fevzi Paşa, "Şevketmeap efendimiz hazretlerinin" Nezareti "lütfen bendenize tevdi ve emanet" ettiğini, görevi kabul ederken "avnı-ı yezdana" sığınıp arkadaşlarının yardımına güvendiğini, sığındığı "tevfik-i süphaniye pek mutekid" olduğunu açıklıyordu. Defrance'ın bildirdiğine göre (10 Şubat), Fevzi Paşa atanmadan önce d'Esperey'in onayı alınmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 59.

[116] Fakat Mustafa Kemal'in ordudan çıkarılması işleminin iptali hakkındaki irade 4 Şubat tarihli olduğuna göre, telin 4 Şubat'tan önce yazılmış olduğu söylenemez.

[117] *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 2-3 (17 Şubat raporu). Bu sıralarda hükümetin olağanüstü haller yaşadığının bir göstergesi. 6-14 Şubat günleri arasında Meclis-i Vükela mazbatalarındaki boşluktur. Bu günlerde hiçbir yazılı karar alınamamıştır.

met koymaya hazırsalar çekilmeye hazırmış. Padişah da bu görüşteymiş ve kendisine takdim edilen bazı mebuslara bunu söylemiş. Anlaşılan hükümet sonra tekrar yumuşamış ve Dahiliye'ye Reşit Bey, Hariciye'ye Sefa Bey, Adliye'ye Kâzım'ı önermiş. Tepkiler üzerine Dahiliye'ye Hâzım'ı kabul etmiş. Heyet-i Temsiliye şimdilik kaydıyla bu durumu onaylamış.[118]

7 Şubat günü Mustafa Kemal'in gönderdiği tel, hükümetin milli hazırlıklara engel olmak suretiyle hem İtilaf'ın, hem de "mehafili malûmenin" desteğini kazandığını, mebusların ise mümkün olduğunca kalabalık bir grup oluşturabilmek üzere "uysal olmak sevdasile" etkilerini "kâmilen" yitirdiklerini söylüyordu. Yapılacak şey, kalabalık grup toplamaktan vazgeçip ilkelere tamamen bağlı kimseleri bir araya getirmekti. Bu grup azınlıkta bile olabilirdi "çünkü mahzuru uysallıktan azdır." Böyle bir grupla çalışarak hükümette hiçbir tasfiyeye razı olmamak ve mutlaka onu düşürmek gerekiyordu. Kesin bir mücadele tavrı alınırsa karşı taraf boyun eğerdi.[119]

Görüldüğü üzere, Mustafa Kemal, hükümetin toptan çekilmesinden yana iken, Rauf Bey hep buna karşı çıkmış, ve kabinede değişiklikle yetinilmesi gerektiği fikrini savunmuştur. Kabinede tasfiye, demokratik-ulusçu mebuslar arasında bir asgari müşterek durumundayken, Rauf Bey'in tellerinden anlaşıldığı üzere, hükümet buna karşı dirençli pazarlıkçı bir tutum takınmış, kimlerin tasfiye edileceği, Saray cephesinin kilit adamı gibi görünen Dahiliye Nazırı'nın feda edilip edilmemesi hususunda tartışma açmak istemiş, hatta güvenoyu almadan hiçbir tasfiyeye yanaşmamak gibi bir tavır almayı denemiştir. Bu sıralar tasfiyeye dair haberleri *Alemdar* yalanlıyordu. Tasfiyeye karşı direnme ihtimal ve imkânını zayıflatan bir gelişme Dahiliye Nazırı Damat Mehmet Şerif Paşa'nın eşi, Sultan Abdülaziz'in kızı Emine Sultan'ın bu günlerdeki hastalığı ve 30 Ocak günü ölmesi olmuştur. Görüldüğü üzere (Ra-

[118] Foreign Office 371/5165, E 1428/262/44 (19 Şubat)
[119] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 376; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1201-2 (V. 234).

uf Bey'in teli), 6 Şubat'ta Felah-ı Vatan grubu kurulmuş ve o gün Dahiliye, Hariciye ve Adliye nazırlarının değişmesi, durumun Sadrazam'a iletilmesi kararlaştırılmıştı.[120] 7 Şubat'ta saat 14'te Mebusan Reisi Reşat Hikmet bu isteği Ali Rıza'ya Sadaret'te bildirdi. Sadrazam durumu Meclis-i Vükela'ya sundu, onlar da buhrana sebep olmamak için tasfiye kararı aldılar. Mehmet Şerif hemen istifa etti. Mustafa Reşit üç gündür Nezaret'e gelmiyordu.[121] Fakat, anlaşılan, Rauf Bey'in bildirdiği Felah-ı Vatan'ın kararının ötesinde de bir gelişme olmuş ve söz konusu nazırlardan başka Ticaret ve Ziraat Nazırı Hâdi Paşa da istifa etmişti. *Peyam-ı Sabah*'a göre Şerif Paşa 7 Şubat'ta, öbürleri 8 Şubat'ta istifa ettiler. Yerlerine yine 8 Şubat'ta Hariciye Nazırı olarak Sefa Bey, Dahiliye Nazırı olarak Hüdavendigâr Valisi Ebubekir Hâzım Bey, Adliye ve Mezahip Nazırı olarak Mahkeme-i Temyiz Başmüddeiumumisi Kâzım Bey atandılar. Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Şûrâ-yı Devlet Reisi Abdurrahman Şeref vekâlet edecekti.[122]

8 Şubat günlü *Peyam-ı Sabah* "Reha-yı Vatan" grubunun kurulduğunu ve Dahiliye, Hariciye, Adliye, Maliye, Nafıa nazırlarının değişmesini istediğini bildiriyordu. Bir gün önce saat 3'te özel toplantı yapıp bir buçuk saatlik görüşmeden sonra, hükümete bildirilecek kararları almışlar. O gün de grup idare heyeti öğleden önce saat 11'de toplanıp hükümetin cevabını görüşecekmiş. (Misak-ı Milli'nin zaman zaman Ahd-ı Milli olması gibi, Felah-ı Vatan'ın Reha-yı Vatan oluşu kuruluş isimleri hususunda Osmanlı umursamazlığının bir örneği sayılabilir.) *Peyam-ı Sabah*, 8/2/1336, 10860. 28 Ocak İngiliz raporuna göre Nafıa, Dahiliye, Adliye nazırları istifa etmeyi önermişler, fakat bu, kabul edilmemiş. Foreign Office 371/5165, E 340/262/44. 3 Şubat günlü tutanağa göre, hükümet yeter sayı bulunmadığını ileri sürerek Meclis'e programını sunmayı reddediyordu. Dahiliye ve Nafıa nazırları istifa etmek istemişler ama Sadrazam kalmalarını rica etmiş. Bu durumda Kara Vakıf ve arkadaşları Esat Paşa'nın evinde toplanıp durumu görüşmüşler. Foreign Office 371/5165, E 652/262/44.

[121] *Peyam-ı Sabah*, 9/2/1336, 10861.

Takvim-i Vekayi, 10/2/1336, 3772. Dahiliye'ye eski Beyrut Valisi İsmail Hakkı, Adliye'ye Temyiz Reisi Osman beylerin geleceği yolunda da söylentiler vardı. *Peyam-ı Sabah*, 9/2/1336, 10861. De Robeck'in tahliline göre (13 Şubat), tasfiyenin sınırlı olmasının (yani ulusçuları ihtiyata sevk eden) başlıca nedenler Padişah'ın açılışa gelmeyerek "tavır koymuş" olması ve İtilaf'ın Cemal ve Cevat paşaları çekilmeye zorlamış olmasıydı. Adliye Nazırı'nın tasfiyesine sebep adli ıslahat tasarısıymış. Mustafa Reşit'in ▷

Nihayet 9 Şubat günü hükümet Meclis'e programını sundu. Bunda, iktidara gelindiğinde ülkenin durumu hatırlatılıyordu. Hemen seçimlere girişilerek merkezi hükümetle Anadolu arasında haberleşmenin kesilmesi derecesine varan anlaşmazlığın giderilmesi yoluna gidilmişti. Artık Meclis'in toplanmasıyla, ulusal iradenin Meclis'te tecellisiyle, meşrutiyet kurallarına "tamamen tevfiki harekete" hiçbir engel düşünülemezdi. Böylece II. Meşrutiyet siyaset sahnesinde İttihat ve Terakki'nin belki en bunalımlı sorunu olan Fırka-Cemiyet ilişkileri, ikiliği sorunu adeta yeniden "ısıtılıp" ortaya konmak isteniyor gibiydi. Bu sefer Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Mebusan ya da Felah-ı Vatan grubu ile olan ilişkiler söz konusuydu. Meclis toplandığına göre artık hükümet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin arka plana çekilmesini istemekteydi. Az örtülü olarak dile getirilen bu arzunun Mustafa Kemal'i nasıl sinirlendirdiği tahmin edilebilir. Üstelik hükümet Cemal ile Cevat paşaları istifa ettirten İtihaf ültımatomunu hiç söz konusu etmiyordu. Buna karşılık mütarekeye mutlaka uyma gereğinden, yabancı uzmanların yetkili gözetiminde yapılacak ıslahattan söz ediliyordu.[123]

Meclis'te programla ilgili ilginç görüşmeler yapıldı. Rauf Bey, mütareke yaparken İngilizlere güvendik, diyor; Şeref Bey, bir yıldan fazladır süregelen "fasıla-i meşrutiyetin" on yıl-

◁ tasfiyesi aynı nedene ve hayati bir dönemeçte dış siyasete tam egemen olabilmek arzusuna bağlanabilir. Hâdi'nin çekilmesi, verdiği bir demeç yüzündenmiş. Şimşir, a.g.e., c. I, s. 373-4 (Foreign Office 406/43, s. 204, no. 110).

[123] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 58; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1203-5 (V. 235); M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 376-8. Hükümet programı Mustafa Kemal'i hiç memnun etmezken, Defrance (10 Şubat) kabinede temizlik yapılmış olmasını ve oybirliğine yakın bir güvenoyu alınmasını, ulusçuların hükümete egemen olmuş olmaları şeklinde değerlendiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 59. De Robeck'in değerlendirmesi de aynı yöndeydi (10 şubat). Hükümete kendi önderliğini koymayı ya gereksiz görmüşlerdi ya da cesaretleri yetmemişti. *Documents on British Foreign Policy*, s. 1088. Göztepe, hükümete güvenoyu vermemenin "düşmanın ekmeğine yağ sürmek" demek olacağı düşüncesindeydi. İ.M. Göztepe, *Vahdeddin Mütareke Gayyasında*, s. 240.

lık kötü yönetimden daha fazla fenalıklar yaptığını söylüyordu. Yusuf Kemal, "Osmanlı Devleti taksim olunuyor" dedikten sonra, "Efendiler, o karar (barış şartları) bize geldiği zaman biz ne yapacağız?.. Fakat zannetmem ki kabul edeceğiz" diye ekliyordu. Rauf Ahmet ise "Karara göre" diye sesleniyordu. Yusuf Kemal milletin hakkını muhafaza ve müdafaaya hazır olduğunu, Ömer Lutfi (Amasya) hâlâ milletin "kabiliyet-i harbiye ve hayatiyesi" bulunduğunu bildiriyorlardı. Yusuf Kemal ıslahatın halkın sefaletini gideremeyeceğini, bu asrın "iktisadiyat asrı" olduğunu, yalnız devlet hazinesini düşünmemek gerektiğini, "bugün yüzüne baktığımız zaman adeta insan demeye çekindiğimiz kimseleri" kalkındırmak için para harcamak gerektiğini söylüyordu. Sonuç olarak 108 mebustan 104'ü güvenoyu, 2'si güvensizlik oyu verdiler. Bu son ikisi Ömer Feyzi (Karahisar) ve Numan Usta (İstanbul) idiler.[124]

48. Mustafa Kemal'in Siyasal Önderliği Sorunu: Görüldüğü üzere, Mustafa Kemal'in Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti önderi olarak, hemen hemen hepsi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti listelerinden seçilmiş olan mebuslardan üç önemli talebi olmuştu. Birincisi, bir müdahale olduğu takdirde Meclis'i Anadolu'da toplayabilmek için bir yetki, bir dayanak noktası teşkil etmek üzere kendisinin Meclis Reisi seçilmesiydi. İkincisi, Paşalar bunalımında Ali Rıza hükümetinin gösterdiği teslimiyeti cezalandırmak ve böylece İtilaf'a Türklerin şeref ve onurlarına düşkünlüklerini, ağır barış şartlarını kabul etmeyeceklerini göstermek için bu hükümete güvenoyu verilmemesiydi. Üçüncüsü, mebusların, kendilerini seçtiren ve ihtimal çoğunlukla kendilerinin de üye oldukları Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin adıyla bir grup kurmalarıydı.

Fakat gördük ki Mustafa Kemal'in her üç arzusu da yerine getirilmedi. Anlaşılan Mustafa Kemal'in en ağırına giden, üçüncü isteğinin yerine getirilmeyişi olmuştur, zira bununla ilgili olarak, yıllar sonra *Nutuk*'ta apaçık bir öfkeyi dile ge-

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 58-72.

tirmektedir. Mebusları imansız (" çünkü, âmali milliyenin salâbetine (gücüne) inanmıyorlardı.") cebin (korkak) ("... çünkü, teşkilat-ı milliyeye mensubiyeti dahi mehalik görüyorlardı."), cahil ("... çünkü yegâne istinatgâhı halâsın millet olduğunu ve olacağını takdir edemiyorlardı. Padişah'a tekâpu ederek, ecanibe hoş görünerek, mülayim ve nazik davranarak, büyük gayelerin istihsal olunabileceği gafletini gösteriyorlardı.") diye nitelemektedir. Atatürk'ün bu ağır sözleri *Nutuk*'ta biraz daha devam eder, hatta Felah-ı Vatan ismini de o kızgınlıkla "fellah" diye alaya alır.[125] Bu sözler gerçekten ağırdı, zira 1927'de *Nutuk*'u okurken büyük bir saygı ile kendisini dinleyen devlet büyüklerinin içinde muhtemelen son Osmanlı Meclisi'nde mebus olarak bulunmuş bazı kimseler herhalde vardı (mesela Yunus Nadi, Celal Bayar, Şeref Aykut, Celal Nuri, Faik Kaltakkıran, Ferit Tek, Yusuf Kemal Tengirşenk, Hüsrev Gerede, Hamdullah Suphi, Hacim Muhittin gibi isimler akla geliyor). Fakat Atatürk kolay kolay sözünü esirgeyecek bir insan değildi. Nitekim cumhurbaşkanlığı mevkiinden değil, daha işin başlarında, 1920'de TBMM açılışında ve onun başkanlığına seçilmeden önce de mebusların davranışını eleştirmekten geri durmamıştır: "... milletin kuvvetine istinat etmekten korkan mebuslar, hiçbir kimsenin indinde mu-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 360-1. Sonraki kuşaklar bu kızgın alayı baskı yanlışı diye tevil edip geçiştirmeye kalkmasınlar diye de, "Bililtizam şeddeli yazılmıştır" dipnotu düşmüştür. Felah-ı Vatan dışında grup kurma girişiminin de olduğu anlaşılıyor. *Peyam-ı Sabah*'a göre Aydın'dan Hüseyin Kâzım ve Çanakkale'den Yahya Sezai bir çiftçi fırkası kurmak istiyorlarmış. *Peyam-ı Sabah*, 15/2/1336, 10867. Tabii bu, Felah-ı Vatan'ı, yani demokratik-ulusçu grubu zayıflatırdı. Osmanlı Çiftçiler Derneği seçimlerde İstanbul'dan on aday gösterdi: Celalettin Arif, Hasan Ferit, Hamit, Reşat Hikmet, Reşit Sadi, Rauf Ahmet, Ahmet Salahattin, Fuat Selim, Lutfi Fikri, Mişon Ventura. Bunlardan Hasan Ferit, Reşit Sadi seçilemediler. Seçilenlerden Fuat Selim ve Lutfi Fikri istifa ettiler. Diğerleri, Reşat Hikmet hariç, Felah-ı Vatan'a girdiler. Hüseyin Kâzım ve Yahya Sezai girmediler. Yahya Sezai eski Saray başkâtiplerindendi. Hüseyin Kâzım ise Rauf Bey'e göre Saray ve İngilizlerle entrika yapıyordu. T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), c. II, s. 366; M. Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 302; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 401; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 25

teber olamaz... Hariçen hükmolundu ki bu millet vekilleri teşkilat-ı milliye denilen şeyler o kadar alâkadar değil, o halde ya teşkilat-ı milliye yoktur veya zayıftır, şayanı havf bir şey değildir. Veyahut varsa bile bu mebusan ile onun alâkası yoktur, binaenaleyh her iki taraf için zayıf bir kuvvet hükmolundu "[126]

Mustafa Kemal'in 1920'nin ilk aylarında içine düştüğü durum irdelenirse, gösterdiği duygusal tepki daha iyi anlaşılır. Kendisi büyük mücadeleler sonunda Erzurum ve Sivas kongrelerinde önderliğini onaylatmış, daha sonra Damat Ferit hükümetiyle giriştiği büyük bir mücadeleyi siyasal bir zaferle sonuçlandırmış, ve nihayet önderi olduğu örgüt, seçimlerde ezici bir başarı elde etmişti. Her biri önderliğini perçinliyor görünen bu kadar önemli gelişmelerden sonra Meclis'in kalkıp onun üç büyük isteğini geri çevirmesi kim bilir onda ne büyük bir hayal kırıklığı uyandırmıştı. Reis seçilmemesi ve Müdafaa-i Hukuk adının reddedilmesi önderliğinin ve kurduğu örgütün inkârı anlamını taşıyordu. Kendisi ve örgütü adeta devre dışı bırakılmış oluyordu. Şimdi bu ilginç durumu biraz açıklamaya çalışalım.

Aslında Mustafa Kemal'in gördüğü ters muamele sözü geçen üç maddeden ibaret değildi. O diziye iki şey daha ekleyebiliriz. Birini yukarıda (24. fıkra) gördük. Seçilen mebusların Ankara'ya uğramadan doğruca İstanbul'a gelmeleri için Hüseyin Kâzım ile Hüdayizade Tahsin'in (ve Hakkı?) Ali Rıza Paşa'nın telkiniyle giriştikleri, fakat anlaşılan Celalettin Arif ve Hamit beylerin de karıştıkları hareketti bu. Diğeri (46. fıkrada gördük) belki önemsiz bir davranıştı, ama mebusların Mustafa Kemal'e karşı tutumunu sergilemek bakımından çok anlamlıydı. Meclis'e gelen tebrik telleri söz konusuydu. Bazıları Mustafa Kemal'in teli okunsun deyince, okunacaksa hepsi okunsun görüşü ağır basmış, sonuç olarak hiçbir tel genel kurulda okunmamıştı. Davranış belki çok adildi ama "siyasi" değildi – öndere asgari bir bağlılık siyasetin icapla-

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, c. I, s. 47.

rından biriyse. Daha doğrusu, siyasal önderi tanımazlıktan gelen bir davranıştı bu. Bu davranışlar bir ölçüde Mustafa Kemal'in o devrin birçok insanı için popüler olmayan ve sevimli gelmeyen kişiliğinden ileri geliyordu denebilir.[127]

Fakat dediğim gibi, bu ancak kısmi bir izahtır. Başka etkenleri de hesap etmek gerekir. İkinci bir etken olarak İstanbul'un Mustafa Kemal ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bakımından "olumsuz" havasından söz edilebilir. Bu hava mebusları etkiliyordu ve bunun böyle olacağını –"taht-ı tesirde" kalacaklarını– Mustafa Kemal tahmin etmişti. Söz konusu "havayı" daha yakından incelersek, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin dışında ve ona karşı üç unsur ayırt edebiliriz. Biri, İtilaf Devletleri'nin maddi (askeri işgal) ve manevi (Osmanlı Devleti'nin kaderinin bu devletlerin ileri sürecekleri barış şartlarına bağlı olması) baskısıydı. İkincisi Saray cephesinin (ve bu arada muhalefetin) etkisiydi. Üçüncüsü İttihat ve Terakki'nin İstanbul seçimlerinde somutlaşan payitahttaki ağırlığıydı. Gerçi İttihat ve Terakki dahi demokratik-ulusçu ideolojiye bağlı bir hareketti ve başta Mustafa Kemal, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kadrolarının pek çoğu bir zamanlar ya da yakın zamanlara kadar İttihat ve Terakki'nin saflarında çalışmış kimselerdi. Ama Yahya Kaptan olayının kanlı bir biçimde gösterdiği üzere, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile eski örgütlerine ve önderlerine bağlılıklarını sürdüren İttihat ve Terakki'nin kılıç artıkları arasında önemli bir çelişki var-

Bu hususu başka yerde belirtmiştim. Akşin (1983), a.g.e., s. 55-7. Mustafa Kemal askeri ve siyasal hayatında birkaç kez hüsrana uğramıştır. Mesela, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin yayılamaması; Babıâli baskınına karşı çıktığı için daha sonra Sofya'ya "sürülmesi;" I. Dünya Savaşı çıkınca cephe görevi almak için yaptığı başvuruların bir süre karşılıksız kalması; 7. Ordu komutanı iken Enver Paşa'ya karşı yaptığı çıkışta (1917) Cemal Paşa tarafından yalnız bırakılması; İzzet Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olamaması; mütarekenin başında mebusların kendisinin Tevfik Paşa hükumetine güvenoyu verilmemesi yolundaki telkinlerini kabul edeı gorunup yine de güvenoyu vermeleri sayılabilir. Ama ihtimal o sıralar onderlıgı genel kabul gormüş bir kimse olmadığı için bu olaylar onu o denli yaralamamıştı

dı. Bu çelişki bütün mütareke boyunca, hatta İzmir suikastına değin sürecekti. Aynı ideolojiye sahip insanlar arasındaki bu çelişkiyi anlayabilmek ya da somut olarak ortaya koyabilmek zordur. Belki şu söylenebilir. İttihatçılar Mustafa Kemal'in kendilerine katılmasını (örneğin Erzurum Kongresi sırasında ortaya atılan Karakol Cemiyeti tasarısı), fakat bu katılım sırasında Mustafa Kemal önder bile olsa eski İttihat ve Terakki havasının devamını arzu ediyorlardı. Bana öyle geliyor ki, bu havanın en önemli özelliği İttihat ve Terakki'nin sonuna kadar uyguladığı "kolektif liderlik" - "toplu önderlik" ilkesiydi. Buna göre tek önder yoktu ve Enver Paşa'nın, Talât Paşa'nın büyük ağırlıkları olmakla birlikte, Merkez-i Umumi'nin dahi gerçek bir ağırlığı vardı. Oysa Mustafa Kemal'in kafasında muhtemelen daha çok "tek önder" modeli vardı. Gerçi başlangıçta Amasya Grubu ya da askeri örgütü vardı. Ama Mustafa Kemal'in Amasya'da kurulmuş olan toplu önderlik modelini bir süre sonra ideolojik nedenlerle –azami-asgari program sorunları–[128] dağıtmak yoluna gittiği söylenebilir. Amasya Grubu'nu dağıttıktan sonra da yeni bir kolektif önderlik kurmadığını ve İsmet Bey ve Fevzi Paşa'yla –Aydemir'in deyimiyle– onları "ikinci" adam kabul ederek çalıştığını biliyoruz. Fakat Mustafa Kemal'in "tek adam" olma arzusu basit bir mutlak iktidar arzusu değildi. Laik bir cumhuriyet kurmak isteyen Mustafa Kemal, herhalde bu denli kökten bir değişikliğin toplu önderliğin uzlaşmacı mekanizması ve ortamı içinde gerçekleştirilemeyeceğini hissediyordu. Kâzım Karabekir gibi köktenci bir insanın dahi üzerinde oynamak istediği frenleyici, tütucu rolü görüyordu. Şunu da unutmamak gerekir ki, Mustafa Kemal kendisi de eski bir İttihat ve Terakkili olmak itibarıyla Frew'un İttihat ve Terakki'yi reddetmesi tavsiyesine yanaşmamakla birlikte, demokratik bir ihtilali başar-

[128] S. Akşin (1983), a.g.e., s. 76. Fakat, anlaşılan, İttihatçılar da mebuslardan fazla hoşnut değillerdi. Galatalı Şevket'in Kâzım Karabekir'e onlar hakkında ilettiği değerlendirmesi şuydu: " eskeriyeti fikrimizi mürevvic ve ferden aynı mütalaada iseler de şimdiye kadar bunlardan da fiilen müspet bir şey göremediğimizi " (3 Mart). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 498.

mış olan bu örgütün, özellikle savaş sırasında pek çok leke almış olduğunun da idraki içindeydi. Böylece bir örgüt mahkûm edilemezdi, ama onunla özdeşleşmek de siyasal bakımdan ağır bir siyasal ipotek yüklenmek anlamına geldiği için çok sakıncalıydı.

Üçüncü muhtemel bir etken Rauf Bey'di. Rauf Bey Amasya Grubu'nun ve Heyet-i Temsiliye'nin bir üyesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul'daki önderi ve sözcüsü olarak bulunuyordu. Ama acaba bu sözcülüğü gerektiği gibi yapıyor muydu? Mustafa Kemal'in üç büyük isteğinin kabulü için gerekli gayreti göstermiş miydi? Mebusan'a reis seçilmesi konusunu ele aldığında, Atatürk (*Nutuk*'ta) reis olması aleyhindeki iki gerekçeyi açıkladıktan sonra, "Bu nevi muhakeme ve mantık yapanların, pek de uzak insanlar olmadığını görenler, ihtiyarı sükûtu tercih eylemişler..." diyor.[129] "Pek de uzak" olmayanların başında belki Rauf Bey de vardı. Bu suçlamada "gayret göstermemenin" çok ötesinde, muhtemelen "aleyhte çalışma" söz konusudur. Atatürk, elinde açık seçik delil olmadan bu ağır suçlamayla ilgili isim veremezdi. Fakat iyi bildiği Sivas Kongresi başkanlığı konusunda isim vermekten çekinmiyor. Orada Rauf Bey ve başkaları, Bekir Sami'nin evinde toplanıp Mustafa Kemal'i reis yapmamaya karar vermişler. Rauf Bey bunun uygun olacağını Mustafa Kemal'in yüzüne de söylemiş.[130]

[129] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 363.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 86-8. İsmail Fazıl Paşa, Sivas'ta, isme ya da temsil edilen yere göre alfabetik sırayla başkanlık yapılmasını önerdi, fakat bu reddedildi. Mustafa Kemal, "sahib-i davet" sıfatıyla Kongre'yi açtı ve oybirliğiyle başkan seçildi. Goloğlu geçici başkanlık yapmasını eleştiriyor. M. Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 65. Kongre tutanaklarında oybirliğiyle seçildiği söyleniyor, oysa *Nutuk*'ta "üç rey müstesna" deniyor. İğdemir (1969), a.g.e., s. 1. İhtimal Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in ilişkilerinin bu yönlerini bildiği veya sezinlediği için, Rauf Bey ve Felah-ı Vatan'ın "müdahale ve tecavüzleri" karşısında Hâzım, Mustafa Kemal'le ayrıca anlaşmak ihtiyacını duydu. Bu amaçla ve Ali Rıza'nın onayı ile Muhacirin Umum Müdürlüğü'nde memur olan Maruf'u Ankara'ya gönderdi. Maruf'a göre Mustafa Kemal memurların atama ve azilleri için yapılan müdahaleler konusunda, "Ben onlara ihtar ederim. Bununla beraber Nazır Beyefendi onlara o kadar ehemmiyet [

Öte yandan Çarıklı'nın 1927 günlüğüne göre kendisi son Mebusan'da Mustafa Kemal'in reisliğini önermiş, kabul ettirememiş. Çarıklı, Atatürk'ün üç isteği geri çevrildiği için mebusları "tezyif" ettiğini, oysa mebusların onun bu isteklerinden tamamen habersiz olduklarını yazıyor. Burada, Rauf Bey suçlanmaktadır, zira Mustafa Kemal'in yönergelerini mebuslara iletmek onun göreviydi. Celal Nuri ve Hamdullah Suphi gibi o dönemin mebusları durumu açıklamak için kendisinden de bilgi alarak gazetelere bir yazı göndermek istemişler. Gazi önce razı olmuş, fakat sonra vazgeçmiş, "benim maksadım eşhas-ı malûmedir" demiş. Oysa, Çarıklı'nın da işaret ettiği üzere, Mustafa Kemal'in sözleri bütün mebusları hedef alırcasına yazılmıştır.[131] Ama bütün bunlara rağmen bu konuda Rauf Bey hakkında çok kesin bir yargıya ulaşmak zordur.

Dördüncü etken belki en önemli etkendi. Anadolu'da görülen mücadeleci ruh, İstanbul'un kılı kırk yaran, yılgın ve teslimiyetçi, hatta İttihat ve Terakki'nin savaşa girmesi, tehcir yapması dolayısıyla kendi kendini suçlandırıcı ortamında, "süt dökmüş kediye" dönüşüyordu. İstanbul'un bakış açısından Kuva-yı Milliye'yi örgütlemek, Ege'de ve Çukurova'da mücadeleye girmek, Barış Konferansı'nda Türkiye'nin aleyhinde işlemesi çok muhtemel olan davranışlardı. Hele hele Suriye Kuva-yı Milliyesi'yle işbirliğine kalkışmak, Maraş'ta Fransızlarla açık mücadeleye girmek, onları Maraş'tan zorla çıkarmak, Fransız askerinin beklediği Akbaş cephaneliğini basıp

◁ vermesin" demiş. Gayet güzel anlaşmışlar ve ortak bir şifre anahtarı düzenlenmiş. Mustafa Kemal bazı taleplerde bulunmuş. Bunlardan biri Kuva-yı Milliye'nin meşruiyetinin kabulü hususundaymış. Hükümetin bu konuda ortak bir demeç vermesi imkânsız olmakla birlikte Hâzım gazetelere verdiği demeçlerde bunu belirtiyormuş ve bu yüzden daha sonra başı derde girmiş. Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları* (İstanbul, Çağdaş Y., 1982), s. 30-4.

[131] H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları*, s. 255. Gördüğümüz üzere, Rauf Bey'in bildirdiğine göre, Mustafa Kemal'in reisliğini savunan bir tek Şeref Bey olmuş, M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 374; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1198 (V. 530b).

silah ve cephaneyi kaçırmak bela davet etmek anlamında çılgınlıklardı. Bu durumda en iyisi Mustafa Kemal'i tanımıyormuş gibi davranmak, Müdafaa-i Hukuk adını bir yana koyup, aradaki ilişkiyi biraz olsun örtmek üzere Felah-ı Vatan adını benimsemek, ihtiyatlı ve şimşekleri çekmeyecek bir davranış gibi gözüküyordu. Atatürk'ün deyişiyle "mülâyim ve nazik" davranarak Türkiye'yi yaklaşan barış şartları fırtınasından asgari zararla kurtarmanın hesaplarını yapıyorlardı.

Şunu da belirtmek gerekir ki, kenara itilmek istenen yalnız Mustafa Kemal değildi. 26 Ocak'ta Mebusan'da yapılan geçici başkan seçiminde aday olan Celalettin Arif, Hamit, Hüseyin Kâzım, Mustafa Arif'ten hiçbiri Heyet-i Temsiliye (ki bunlar 16 kişiydiler) üyesi değildi. 31 Ocak'ta yapılan başkanlık seçiminde Reşat Hikmet'in eklenmesiyle aynı aday listesi ortaya çıktı ve bunlardan Reşat Hikmet seçildi ki, Gologlu'ya göre o, Saray'ın adayı idi.[132] Reşat Hikmet ölünce, 4 Mart'ta yapılan seçimde oy alan 11 kişiden hiçbiri Heyet-i Temsiliye üyesi değildi. Diyelim ki Meclis reisliğine "sivri" kimseler getirilmek istenmiyordu. Ama Felah-ı Vatan grubunda bu tür kaygıların payı olmaması gerekirken, orada da en çok oyun (58) Celalettin Arif tarafından alındığını, Rauf Bey'in 53 oyla ancak ikinci olabildiğini görüyoruz. Kara Vasıf 44 oyla üçüncü, Bekir Sami 36 oyla beşinci olmuşlardır. Grubun İdare heyetinin dokuz üyesinden ancak 3 tanesi aynı zamanda Heyet-i Temsiliye üyesidirler. Üstelik, daha önce de değinildiği üzere, Reşat Hikmet'in ölümü üzerine boşalan Mebusan Reisliği'ne 4 Mart günü mevcut 110 mebustan 80'inin oyunu alarak Celalettin Arif seçilince, Felah-ı Vatan grubu reis olarak yine Rauf Bey'i değil, Cami Bey'i seçti ki o da Heyet-i Temsiliye üyesi değildi.[133] Demek ki Mebusan'da

M. Gologlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s. 58, Heyet-i Temsiliye'nin 16 üyesi için bkz. M. Gologlu, *Sivas Kongresi*, s. 110.

[133] Celalettin Arif'in, seçilmesi üzerine yaptığı konuşma, hayli ilginç bir çizgideydi ve İtilaf'ın insaf ve adaletine güvenen şu sözlerle bitiyordu: "İşte efendiler; gayri kabili inkâr ve izale olan bu hakk-ı mevcudiyetimize istinat ve bugün mukadderat-ı âlemi takrir eden zümre-i galibiyetin insaf ve adaletle [

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ye karşı genel bir red havası vardı.

3. BULUTLAR KARARMAYA BAŞLIYOR

49. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Dağıtılması İsteniyor: Gördüğümüz üzere, Ali Rıza hükümeti Meclis'e sunduğu program ya da bildirgesinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin varlığını tartışma konusu etmeye kalkışmıştı (9 Şubat). Günümüzde siyasal partilerin siyasal düzenin vazgeçilmez bir unsuru olduğu, adeta apaçık bir önerme olarak kabul edilmektedir. Oysa II. Meşrutiyet dönemi başlayıp, seçimler yapıldıktan sonra ve Mebusan Meclisi toplandığı zaman İttihat ve Terakki'nin kenara çekilmesi gerektiği ileri sürülmüştü. Meclis artık "kendi kendine" çalışmalıydı.[134] Şimdi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin karşısına aynı talep çıkarılıyordu. Hükümet bunu programında dile getirmekle yetinmedi, bu yönde mülki teşkilata bir genelge de çıkardı (14 Şubat). Meclis'i Umumi toplandığına ve her türlü ulusal emellerin "tecelligâhı münferidi" olduğuna göre, Meclis'ten başka yerde ulusal irade adına konuşmaya ve isteklerde bulunmaya "mahal ve imkân" kalmadığından, hükümet işlerine karışma şeklindeki davranışların cezayı gerektireceği bildiriliyordu.[135] Mustafa Kemal'in

◁ hareket edeceklerine itimat ederek kemal-i vekar ve sükûnetle milletin bize tevdi ettiği vazife-i tarihiyeyi ifaya devam eyleyelim. Tevfik Allahtandır." *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 247 (4 Mart).

[134] S. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s. 108; ayrıca Kâzım Karabekir ve Atatürk'ün bu konudaki düşünceleri: M.K. Atatürk *Nutuk*, c. I, s. 218-24; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1077-8 (V. 140); K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 348 (8 Ekim).

[135] M.K. Atatürk, *Nutuk*, s. 378. Abuk Paşa bir gazetecinin hükümetle Kuva-yı Milliye arasındaki ilişkiler konusundaki sorusuna, bu hususta "ihtiyatkâr davranmak mecburiyetinde" olduğunu söylüyordu. Hükümet Mebusan'la doğrudan doğruya temasta bulunacak, Mebusan hükümeti denetleyecekti. "Kuva-yı Milliye ancak mevcudiyetimizin müdafaası için teşekkül etmiştir." Sanırım II. Meşrutiyet başındaki düşünce de İttihat ve Terakki'nin işlevinin meşrutiyeti getirmek ve korumakla sınırlı olduğu yönündeydi. *Alemdar*, ▷

"hayasızlık" diye nitelediği bu genelgenin demokrasi kuramı bakımından tutulacak yanı yoktu. Meclis varken, Meclis dışında siyasal faaliyet olmaz demek garipti. Hükümetin davranışlarına müdahale etmemeye gelince, bu, ancak denetleme ve eleştirinin ötesine giden müdahaleler için doğru olabilirdi. Aslı aranırsa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti seçimleri kazandığına göre, hükümeti de, Mustafa Kemal'in istediği gibi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin serbestçe oluşturması gerekti. Ne var ki, 1908'de nasıl seçimleri İttihat ve Terakki kazandığı halde Mebusan Meclisi İttihat ve Terakki'nin denetiminden çıktıysa ve mebuslar Mahmut Şevket'le bir olup İttihat ve Terakki'ye "oyunlar" oynadılarsa, şimdi de aynı durum söz konusuydu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ye rağmen, mebuslar Ali Rıza ile bir olmuşlar, Mustafa Kemal'e kafa tutuyorlar veya tanımazlıktan geliyorlardı. Oysa hükümet son tahlilde Saray'ın hükümetiydi. Nitekim Ali Rıza hükümetinin Hariciye Nazırı Sefa Bey (hem de hükümete yeni katılan nazırlardan) de Robeck'le 19 Şubat'ta yaptığı görüşmede hükümetinin ulusçu hareketten "çok farklı" bir şey olduğunu "ısrarla" belirtmişti.[136]

◁ 12/2/1336, 422-2722. Harbiye Nazırı Fevzi hükümetle Kuva-yı Milliye arasındaki ilişkiler konusundaki bir soruya, "Hükümet ile Kuva-yı Milliye değil, hükümet ile Meclis-i Mebusan arasındaki vaziyet hükümetin beyannameyi kıraatinden sonra taayyün ve tavazzuh edecektir" diyordu. *Peyam-ı Sabah*, 6/2/1336, 10858. 18 Şubat ve 3 Mart İngiliz raporlarına göre hükümetin Kuva-yı Milliye'nin dağılması yönündeki önerisi Padişah'ın "ricası" üzerine yapılmış. 15 Şubat'ta yapılan Meclis-i Vükela toplantısında Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması sorunu görüşülmüş ve Maliye, Adliye, Dahiliye, Maarif nazırları bundan yana olmuşlar. Hariciye Nazırı, Ahmet Rıza'nın tavsiyesine uygun olarak karşı çıkmış. Karara varılamamış. Foreign Office 371/5166, E 1551, E 2611/262/44. Dahiliye Nazırı Hâzım, Bursa'da vali olduğu sırada nezaret önerildiğinde hasta olduğunu, İstanbul'a gelmekte geciktiğini, tamimle ilgisi olmadığını söylüyor. Anılarına koyduğu gazete haberi 14 Şubat'ta işe başladığını gösteriyor. Dediği gibi tamim daha önce hazırlanmış olmalıydı. Anılarında *Nutuk*'taki tamim metni bulunduğu gibi, aynı mealde başka bir tamim metni de vardır (belge 4). Tepeyran, a.g.e., s. 11-3, 143, 145.

[136] *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 4 Mart İngiliz raporuna göre ulusçular bu sıralar (şubat ortası), Ali Rıza kabinesinde değişiklik ▷

Aşağıda göreceğimiz üzere, Rauf Bey'in aynı gün Ankara'ya çektiği telde de hükümete Meclis'ten çok, Padişah'ın egemen olduğu bildiriliyordu. Gerek hükümeti, gerekse Mebusan'ı demokratik-ulusçu hareketten uzaklaştıran şey ise, bir yandan Osmanlı Devleti'nin yazgısının İtilaf Devletleri'nin elinde oluşu, bir yandan da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin en son Akbaş baskını ve Çukurova'daki gerilla harekâtı ile somutlaşan, silahlı mücadele noktasına varan etkin tutumuydu.

Mustafa Kemal 17 Şubat'ta karşı bir genelgeyle cevap verdi. Burada Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "iradei milliyenin tecelligahı kanunisi" olan Mebusan'ı açmış olduğu ve en önemli ödevlerinden birinin, barışın sağlanmasına değin ulusal emellere uygun esaslar dahilinde ulusal birliği korumak olduğu belirtiliyordu. Cemiyet'in "vatanı ve mevcudiyeti milliyeyi" kurtarmak uğrundaki çalışmalarını daha büyük "azmü imam" ile sürdürmek gerekli olduğundan, ulusal örgütün ülkenin her köşesinde kurulmasının eskisi gibi sürdürülmesi isteniyordu.[137]

İki gün sonra, 19 Şubat'ta Rauf Bey'den gelen bir tel, durumun zorluklarını Mustafa Kemal'e açıklamaya çalışıyordu.[138] O gün Sadrazam, Dahiliye ve Bahriye nazırları Felah-ı Vatan "İttifakı" toplantısına gelmişler, "pek uzun ve asabi" tartışmalar olmuş. Ali Rıza Kuva-yı Milliye'nin "ikinci bir hükümet" olarak görünmemesini, icraata karışmamasını, Maraş taraf-

◁ düşünmeye başlamışlar. 17 Şubat günü Heyet-i Temsiliye toplantısında Rauf Bey'in Damat Ferit kabinesinde üyelik yapmış olan nazırları değiştirmek yolundaki teli okunmuş. Mustafa Kemal 14 Şubat genelgesinin Mebusan'la anlaşılarak çıkarıldığını (?) ve gerçekte Kuva-yı Milliye çalışmalarını etkilemeyeceğini söylemiş. Foreign Office 371/5166, E 2306/262/44.

[137] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 379. Hasan İlhami'ye göre ulusal birlik: "Şu felaketli günlerde 'vahdet-i milliye' çok lazımdır, yalnız 'İttihatçılık: tahribat' zihniyeti büsbütün kalkmak şartıyla... Vatan kendisini seven düşünen evlatlar istiyor... Hainlerin, zalimlerin bu mülkte yeri yoktur. Vatansızlar! Bu mukaddes topraktan çıkınız..." *Alemdar*, 22/1/1336, 401/2701.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c I, s. 383; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1205-6 (V. 236).

larındaki harekâtın genişletilmemesini, "vahdeti tamme gösterilmesini" istemiş. Hatta Salih Paşa, Maraş bölgesinde Fransızların boşalttığı yerlere hükümet tarafından el konmasının siyaseten mümkün olamayacağını söylemiş. Ama yine de hükümet, oraların Fransızlar tarafından yeniden işgalini önlemek için temaslarda bulunuyormuş. İdare adamları konusuna gelince, hükümetin polis müdürü ve jandarma komutanlarını değiştirmek hususunda "hiçbir kudretleri" yokmuş. Telde açıklanmıyordu ama anlaşılan, bu yetki İngilizlerin (veya İtilaf'ın) elindeydi. Üstelik hükümet Ahmet Fevzi ve Ziya paşaların Ankara'ya atanmasında ısrar ettiği gibi, yine Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kara listesinde olan Keşfi Bey'i Bursa'ya vali, Faik Ali Bey'i de Dahiliye müsteşarı yapmak istiyordu. Sonuç hayli acıydı: "... zatı şahane hükümete meclisten ziyade hâkimdir." Ayrıca, Meclis'in "şu günlerdeki haleti ruhiyesine göre" bu hükümeti düşürerek yerine milli bir hükümet getirmek olanaksızdı.

Hâzım, Felah-ı Vatan'la görüşmeyi biraz farklı anlatıyor. Hükümetin siyasete karışılmaması hakkındaki görüşü "teessür ve hiddet içinde şiddetli sözlerle" eleştirilmiş. Eleştirenlerin başında Rauf Bey varmış. Gürültü iyice arttığı bir sırada İstanbul'un bize bırakıldığına dair gelen telgrafın haber verilmesi üzerine Ali Rıza toplantıdan ayrılmış. Salih Paşa da gidince Hâzım Polis Müdürü Nurettin ile Dahiliye Memurin Müdürünü savunmuş. Birincisi Hürriyet ve İtilaflıydı, fakat işini tarafsız ve dürüst bir biçimde yürütmüştü. İkincisi de Ermeniydi ama onun için de aynı şey söylenebilirdi. Van'da vali muavini iken hükümete sadakatle hizmet ettiği için tehdit edilmiş, kardeşi öldürülmüştü. Hâzım, kanaat ve tutumuna aykırı davranışlara zorlanırsa istifa edeceğini de söylemiş. Rauf Bey ve diğerleri yumuşamakla birlikte, Rauf Bey hakkını teslim etmemiş.[139]

Mustafa Kemal Rauf Bey'in verdiği bilgileri kolordulara,

[139] Tepeyran, a.g.e., s. 16-8. Hâzım'a göre 20 Şubat günlü *Akşam* dahi Nurettin Bey'i öven bir yazı yazmış.

bazı fırkalara ve Ankara Vali Vekili Galip Bey'e bildirdi (20 Şubat).[140] Bu genelgede ulusal emellere uygun bir barış elde edilmeden Kuva-yı Milliye'nin faaliyetten vazgeçemeyeceği belirtildikten sonra, ulusal birliğin korunması hususunda her zamandan çok uyanık olmak gerektiği bildiriliyordu. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti örgütü ve örgütlenmesi devam etmek şartıyla, Mustafa Kemal, belki istemeyerek de olsa Rauf Bey'in gösterdiği tavizci tutumu benimsemiş gibi görünüyordu. Fakat ertesi günü (21 Şubat) Mustafa Kemal'in Rauf Bey'e gönderdiği üç tel onun her zamanki yüksek faaliyetini sürdürdüğünü gösteriyordu.[141]

Birinci telde hükümetin, aldığı güvenoyuna dayanarak Kuva-yı Milliye'nin nüfuzunu kaldırmaya çalıştığını, ulusal birliğin gereğine inandıklarını, fakat hükümetle ahenk ve birliğin korunmasının ancak kurulu düzeni sürdürmekle olanaklı olduğunu söylüyordu. Kuva-yı Milliye'ye karşı olduğu için görevinden aldırılmış memurlara görev vermek hususunda ısrar edilmemeli, hele Fevzi ve Ziya paşalar Ankara'ya gönderildikleri takdirde "derhal" iade edilecekleri bilinmeliydi. O gün Rauf Bey'den bir tel geldiğini söylüyor Atatürk. O tele verilen cevapta (yani Mustafa Kemal'in o gün çektiği ikinci tel) Meclis grubunun güçlü olması ve hükümete "neticeye kadar" Kuva-yı Milliye'nin devam edeceğinin bildirilmesi gereği belirtiliyordu. İstanbul'un Osmanlı egemenliğinde kalacağı haberi ne denli sevindiriciyse, İzmir ve Adana aynı ege-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 384; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1206-8 (V. 237).

[141] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 384-8. Bu sırada *Hâkimiyet-i Milliye*'de çıkan bir başyazı Kuva-yı Milliye hakkında ilginç bir görüşe yer veriyordu. Kuva-yı Milliye olmasaydı, milletin başına geçenler olmasaydı, milletin tepkisi "serseri, hedefsiz," "yalnız taassup ve intikam için yaşayacak" bir ihtilale dönüşebilirdi. Oysa şimdi Kuva-yı Milliye sayesinde halkın galeyanı "makul hedeflere" sevk ve "makul şeraite" bağlanmıştı. Ayrıca Kuva-yı Milliye milletin "kuvve-i teyidiyesi", milletin ta kendisiydi. Dolayısıyla onun sona erdirilmesi söz konusu olamazdı. Bir de ilginç yargı: "Milleti her türlü teşkilattan mahrum bırakarak onun namına her suiistimali vücuda getirmek altı yüz seneden beri gelen hükümetlerin mesleği idi." *Hâkimiyet-i Milliye*, 24/2/1336, 11.

menlikte kalıncaya değin silahlar terk edilemezdi. Kuva-yı Milliye'nin Güneydoğu'daki faaliyetinin son bulması için Fransızların Adana'yı derhal boşaltmaları istenmeliydi. Aksi takdirde mücadelenin Suriye'ye de yayılacağı onlara açıklanmalıydı. Akbaş'tan elde edilen cephanenin bir kısmının iadesi dolayısıyla, "böyle sahte cemileler" göstererek hakkımızda barış şartlarını değiştirecek "isticlabı merhamet" umudunun "gaflet" olduğu belirtiliyordu.

Mustafa Kemal'in üçüncü teli belki de onun koyu bir kötümserlik anında çekildi. Bir bakıma da hareket tarzı sürekli eleştirilen demokratik bir örgüt önderinin çekmesi gereken bir teldi. Bu telde, tüzük gereğince Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin "tebdili şekline" yetkili olan kongrenin toplanmasının, Meclis'in görevini tam bir güven ve serbesti içinde yapmakta olmasını teyit etmesine bağlı olduğu (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nizamnamesinin 11. maddesi), fakat "bilcümle rüfekamın tensip ve ısrarı üzerine" barışa değin Heyet-i Temsiliye'nin "muhafazai şekil" etmesinin kararlaştırıldığı hatırlatılıyordu. Hükümetin, muhalif gazetelerin, Âyan'ın eleştirileri, bir yandan da "arzuyu şahaneye" uygun olarak her yerde Kuva-yı Milliye'ye karşı oluşturulmaya çalışılan Teali-i İslam Cemiyeti ve benzeri davranışlar Heyet-i Temsiliye'yi zor durumda bırakıyordu. Bu durumda hükümetin, ve Felah-ı Vatan grubunun Kuva-yı Milliye'yi muhafaza edip etmeme hususunda kesin bir karara varmaları isteniyordu. Kuva-yı Milliye'nin ortadan kalkması yolunda bir karara varıldığı takdirde Ege, Güneydoğu "ve sair" cephelerde düşman kuvvetlerine karşı hükümet tarafından gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamak gerekiyordu. Bu kararların önemle ve ciddiyetle ele alınmasını ve "bizi şahsan da müşkül vaziyetten tahlis için" sonucun süratle bildirilmesi rica ediliyordu. Böylece Mustafa Kemal bütün sorumluluklardan sıyrılmaya hazır olduğunu bildirmiş oluyordu. Fakat bunu bildirirken hükümetin açmazına da işaret etmekten geri kalmıyordu. Kuva yı Milliye dağılırsa Ege'de Yunana, Güneydoğu'da Fransıza kim karşı koyacaktı? Hü-

kümet ve özellikle Padişah karşı koymama siyasetini güttüklerine göre, buralarda mücadeleden vazgeçmek gerekecekti ki, bunun da sorumluluğunu üstlenmek son derecede zordu. Telin sonunda ağır bir eleştiri yer alıyordu: "İstanbul'daki bazı rüfekanın bunca emeklerle vücuda getirilmiş olan vahdet ve Kuva-yı Milliye'ye vurulan darbelere karşı kati tedbir almakta, son gayret ve ciddiyeti göstermekten ziyade, harici ve uzak kuvvetlerden büyük ümitlere kapılarak müteselli oldukları zehabı hasıl oluyor. Biz, elimizdeki kuvveti hüsnü muhafaza edemediğimiz takdirde, harici kuvvetlerin dahi iltifatına değerimiz kalmıyacağını, hatıra olarak arz eyleriz."

Bu tele Rauf Bey'in nasıl karşılık verdiğini bilmiyoruz, ama Kâzım Karabekir'inki biliniyor. Aslında Kâzım Karabekir 23 Şubat günü Ankara'ya iki tel çekti.[142] İkincisi Mustafa Kemal'in teline cevaptı, fakat birincisi de aynı konudaydı. Birincisinde barış elde edilinceye değin Kuva-yı Milliye'nin faaliyetten "behemahal" vazgeçmemesi isteniyordu. Günün koşullarında arzuya uygun bir hükümetin kurulamayacağı açıktı. Barış oluncaya değin Kuva-yı Milliye'nin harekât olan bölgelerde "fiilen" kendini göstermesi, sair yerlerde yalnız örgütlenmeyle uğraşması ve Heyet-i Temsiliye'nin hükümetle temas etmeyerek Meclis'teki grup aracılığıyla işlerini görmesi tavsiye ediliyordu. Aynı gün çekilen ikinci tel daha uzundu. Kâzım Karabekir Heyet-i Temsiliye'nin Meclis'e karşı "makûs ve mütehakkim" bir tavır almasını hiç uygun bulmuyordu. Ayrıca Mustafa Kemal'in Kuva-yı Milliye'yi dağıtma önerisinin Rauf Bey vasıtasıyla mebuslara yapılmasını da uygun görüyordu. Ne var ki, ona göre Meclis'in, sorumluluğu üzerine alarak durumunun ve geleceğinin güven altında olduğuna dair bir karar alacağı "pek meşkûk"tu. Fakat bu ihtimal gerçekleştiği takdirde de Heyet-i Temsiliye bunu memnuniyetle kabul edip ilan eder, faaliyetten uzaklaşırdı. Ne var ki, Kâzım Karabekir Kuva-yı Milliye'nin askeri faaliyetinin son bulmasına

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 389; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1208-9 (V. 238); K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 483, 486.

razı değildi. Böyle bir karar çıksa bile Aydın cephesinin dağılmasını, ya da hükümetin dağıtmasını kabul etmiyordu. Bu cephe eskisi gibi devam ederdi, fakat "mevzii," ve kolorduların yönetiminde olurdu. (Nedense Güneydoğu Cephesi zikredilmiyor.) İlerideki hareketler içinse "zuhurata tabi" kalınırdı. Görülüyor ki Kâzım Karabekir, her zamanki gibi, Mustafa Kemal'e geri durmasını, ihtiyatı tavsiye ediyordu.[143] Atatürk *Nutuk*'ta "zuhurata tabi" olma sözüne takılıyor ve bunu kaderci bir tavır olarak değerlendiriyor. Ona göre zuhuratın ne olacağını önceden tahmin etmeye çalışmak ve ona göre karşı tedbirler düşünüp anında uygulamak gerekiyordu.

Meclisi Vükela Mazbataları'nda hükümet işlerine Kuva-yı Milliye veya Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından müdahalelerle ilgili iki karar göze çarpıyor. Birincisi 4 Şubat günlü olup Nazilli evkaf sandığı mevcudunun merkeze gönderilmesi buyurulduğu halde Kuva-yı Milliye komutanlığı tarafından "tevkifi"nin istenmesiydi. Dahiliye, durumu "bu gibi müdahalatın men'i lüzumu" kaydıyla bildiriyordu. Kararda, paranın "cihet-i mülkiyece" evkaf namına İzmir'e sevki ve gerektiğince "cihet-i askeriyenin" bu yönde yardımcı olması isteniyordu. İkincisi 18 Şubat günlü olup "heyet-i milliyenin" kararı üzerine görevden alınan ve onların yerine getirilen memurların maaşlarıyla ilgiliydi. Birinciler izinli sayılarak tam maaş alacaklar, azillerini gerektiren bir halleri varsa azledilecekler, yoksa ya memuriyetlerine iade edilecekler veya başka bir göreve atanacaklardı. Heyet-i Milliye'nin göreve getirdiği memurlar merkez tarafından onaylanmazsa vekil sayılacaklardı. Birinci karar Ali Rıza hükümetinin tasfiyesinden önce alınmıştı. İkincisinde demokratik-ulusçu hareketle bir uzlaşma biçimi saptanmaya çalışılıyor, fakat dikkat edilirse bu hareketin kararına karşı direnmek şıkkı da öngörülüyordu.[144]

Kâzım Karabekir'in ihtiyatına başka iyi bir örnek, onun 22 Şubat telidir. Bu tel ve Mustafa Kemal'in ona verdiği cevap, benim "Turkish Syrian..." makalemde s. 11-2, dipnot 18'de ele alınmıştır.

[144] *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 4, 18/2/1336, 44, 52. İkincisi gerçekleşecekti.

Sonuç olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin dağıtılması sorunu, Ali Rıza hükümetinin istifası üzerine ortaya çıkan telaş içinde kaynayıp gitti. Aslında Sivas Kongresi tüzüğünün 11. maddesine göre, Millet Meclisi toplanıp "emniyet ve serbesti" içinde çalışmalarını sürdürmekte olduğunu saptarsa Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kongresini toplayarak ondan sonra ne yapacağını ("alacağı vaziyeti atiye") kararlaştırması öngörülmüştü. Başka bir deyişle, Mebusan'ın güvenlik içinde çalışmalarını yapabilmekte olduğunu saptaması kendiliğinden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ye son vermeyecekti. Kararı Cemiyet'in kongresi verecekti ve bu karar Cemiyet'i sürdürme yönünde de olabilirdi. Komutanlar toplantısında Mazhar Bey bunu belirttiği halde Mustafa Kemal kongrenin toplanmasının zor olacağını, Mebusan güven içinde olduğuna karar verince, kendiliğinden, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de yok olacağı görüşünü savunduğunu görmekteyiz.[145] Gördüğümüz üzere, Mustafa Kemal'in 21 Şubat günlü üçüncü teli Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nizamnamesinin 11. maddesini hatırlattıktan sonra Heyet-i Temsiliye'nin (yani Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin) barışa kadar devamının kararlaştırıldığını ama eleştirilerin yoğunluğu karşısında örgütün devam edip etmemesine Felah-ı Vatan grubunun karar vermesini istiyordu. Bu çözüm, zaten ikinci Amasya protokolünde karara bağlanmış bulunuyordu. Kâzım Karabekir de bu görüşe katılıyordu ama mebusların Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ye son vermeye karar vermeleri halinde direniş kuvvetleri olarak Kuva-yı Milliye'nin kolorduların yönetiminde devamını öngörüyordu.[146]

M. Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 226; U. İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, s. 101-2 (23 Kasım oturumu). Mustafa Kemal'in bu görüşünde, Kongre murahhaslığını Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mebusluğuyla özdeşleştirdiği anlamı çıkmaktadır.

[146] Oysa Mustafa Kemal telinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Kuva-yı Milliye'yi eşanlamlı gibi kullanmaktadır. Kâzım Kara- ▷

50. Maraş ve İstanbul ile İlgili Gelişmeler: 21 Ocak'tan beri Maraş'ta, bir tarafta Türkler, diğer tarafta Ermeniler ve Fransızlar; kanlı bir mücadele cereyan etmekteydi.[147] Kilis ve Antep civarında Şahin Bey'in buyruğundaki kuvvetler Fransızlara karşı gerilla savaşı yürütmekteydiler. Yine aynı günlerde Ali Saip Urfa üzerine yürüyor ve 9 Şubat'ta Urfa'nın yarısını ele geçiriyordu. Birecik, Suruç, Dörtyol gibi başka yerlerde de çarpışmalar olmaktaydı. 9 Şubat'ta Fransızlar Maraş'ı terk etmeye karar verdiler. Maraşlılar da tükendiklerini hissetmiş olacaklar ki, kent adına Dr. Mustafa onlarla ateşkes görüşmelerine başladı ve anlaşılan, Maraş'ın Fransızlara teslimini kabul etti (11 Şubat). Buna rağmen Fransız kuvvetleri şehri topa tutup yangın yerine çevirdikten sonra, peşlerine takılan 8 binden fazla Ermeni ile 11/12 Şubat gecesi Maraş'ı terk ettiler. Anlaşılan muharebeden yılmışlardı ve belki de Dr. Mustafa'nın Kuva-yı Milliye'ye, hatta kente söz geçirebileceğinden şüpheliydiler.

Maraş başarısı ve Güneydoğu'da şiddetlenerek yayılan mücadele bir yandan sevinç ve ferahlık yaratırken, İtilaf'ın bu duruma şu ya da bu biçimde, arada barış koşullarını ağırlaştırarak, sert tepki gösterebileceği ihtimali zihinlerde tereddüt ve korkular uyandırmaktaydı. Bu sırada, 8 Şubat'ta, Mustafa Kemal Kâzım Karabekir'e bir tel çekerek Fransızların Amiral "Döbon" (de Bon) vasıtasıyla "bizimle anlaşmak fikrinde" olduklarından, Karadeniz limanlarından birinde İngilizlerden gizli olarak Mustafa Kemal ile görüşmek için "mükerreren" İstanbul'dan başvurduklarını bildirdi. Buna karşılık, Fransızlara, anlaşmak istiyorlarsa işgal bölgelerini "derhal" boşaltmaları gerektiği, bu takdirde her türlü siyasal ve iktisadi konuları görüşebilecek "meracii tabiiye" (doğal merciler bulunduğu, mevsim ve işler dolayısıyla buluşmaya olanak olmadığı, fakat Amiral Ankara'ya gelirse kendisiyle görüşülebilece-

◁ bekir'in formülü Sivas Kongresi öncesi adem-i merkezi muhtaza-i hukukçuluğa dönüş anlamına gelmektedir.

[147] Güneydoğu'da cereyan eden olayları Sarıhan özetlemekte, ayrıca başlıca kaynakları göstermektedir.

ği haber verilmişti. Yukarıda (30. fıkra) Amiral "Dümon" veya "Dubon"un (de Bon) Kaymakam Edip'le temaslarından söz edilmişti, fakat Heyet-i Temsiliye kasım ve aralık başlarında bunlara son verilmesini kararlaştırmıştı. Acaba bu temaslar gerçekten yeniden mi başlamıştı, yoksa bu eski haber, sırf bir çeşit propaganda amacıyla ve Kâzım Karabekir'in endişelerini yatıştırmak için, "ısıtılarak" mı ortaya atılıyordu? Buna kesin bir şey söylemek mümkün değildir.[148]

Kuva-yı Milliye'nin Akbaş baskını ve Güney'deki başarılı mücadelesi İtilaf çevrelerinde ve özellikle durumu yakından izleyen Türkiye'deki temsilcileri arasında büyük telaşa yol açtı. Üstelik 10 Şubat günü Milne, de Robeck'e Konya'da katliam olabileceğini haber verdi. Güya ulusçular bunun için ulemanın halkı kışkırtması için çalışıyorlarmış. Bunun üzerine İngiliz Yüksek Komiseri, Defrance ile danıştı ve sonuç olarak Babıâli'nin uyarılmasına karar verildi. Bu amaçla üç İtilaf devleti tercümanlarının 11 Şubat günü Sadrazam ile yaptıkları görüşmede Akbaş ve Kilikya'da saldırganlık olaylarından, Ana-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 481. Teli aynı kaynaktan veren Arsan "Dübon"u "le Bon" olarak düzeltmektedir. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 188. Doğrusu de Bon'dur. Pellé'nin Fransız Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı 28 Ocak mektubuna göre Paris'te Osmanlı temsilcisi Nabi Bey, bir gün önce kendisine Gouraud ile bir bırakışma görüşmek üzere Mustafa Kemal'in yolladığı Albay Hayri adında bir temsilcinin Paris'e geldiğini bildirmiş. Nitekim 27 Ocak'ta Jean Herbette Gouraud'ya telefonla Kemalist bir temsilci tarafından ziyaret edildiğini ve 28 Ocak sabahı kendisiyle görüşmek istediğini bildirmiş. Pellé'ye göre Konferans'ı beklemeden muhasematın son bulması için Kemalistlerle anlaşmak gerekiyordu. Hayri hakkında ya da bu konuda başkaca bilgimiz yoktur. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 169, s. 250. Bir İngiliz raporuna göre, daha önce, Ahmet Rıza'nın yazdığı mektup ve raporlar (bunları Hariciye Müsteşarı Fahrettin özetlemiş bulunuyordu) 15 Şubat günü kabinede ele alınmış. Buna göre Fransa Adana bölgesinde Osmanlı egemenliğini kabule hazırmış, ama buna karşılık Fransa'nın siyasal çıkarlarının önceliğinin tanınmasını istiyormuş. Hükümet orada sınai ve mali bütün ayrıcalıklarda Fransa'ya öncelik vermeyi kabul etmiş. İtalyanlar da Antalya bölgesinde bunu istiyorlarmış. Hariciye Nazırı'nın 26 Şubat'ta Mebusan'da ulusçu mebuslarla yaptığı bir toplantıda yukarıdaki koşullar bazı kayıtlarla kabul edilmiş. Foreign Office 371/5166, E 2306/262/44 (4 Mart).

dolu basınından, Konya'daki gelişmelerden şikâyet edildi ve Meclis toplandıktan sonra artık çıkabilecek bütün olaylardan hükümetin sorumlu olduğu hatırlatıldı.[149] Ertesi günün akşamı de Robeck'in merkeze çektiği telde, müttefiklere karşı ulusçu bir düşmanlık patlamasının Doğu'daki genel durum üzerinde çok felaketli etkiler yapacağını bildiriyor, onun için Türkleri İstanbul ve İzmir'den yoksun bırakmak hususunda kesin bir karar verilmediyse, bunu hemen duyurmak mümkün olmasa da heyecanı hafifletecek teskin edici bir iletide bulunmak için yetki istiyordu. Buna benzer teller Fransız ve İtalyan yüksek komiserleri tarafından da kendi merkezlerine çekildi. Muhakkak ki, bu faaliyete yol açan, Maraş'ın kurtulduğu haberiydi.

İstanbul'dan gelen haberler üzerine, 12 Şubat günü Londra Konferansı toplandı. Konferans 14 Şubat günü İstanbul'un Türklerde kalacağını ve bunun Osmanlı hükümetine bildirilmesini kararlaştırdı. Curzon 16 Şubat'ta kararı de Robeck'e bildirdi. Yalnız bir şart vardı. Ermenilerin katliamı ve müttefik kuvvetlerine karşı saldırılar derhal sona ermeliydi. Yoksa barış şartları muhtemelen Türkiye'nin aleyhinde değiştirilirdi.[150]

Bu sırada yine belki Türklere taviz havası içinde "Düvel-i Mütelife Zabıta Komisyonu Reisi Brigadiye General F. Fuller"in imzasını taşıyan 7 Şubat günlü bir bildiri yayımlandı. Bunda, "birkaç vakitten beri" Türk zabıtasının görev yaparken "ahali" tarafından "kesretle" saldırıya uğradığı belirtiliyor ve bunun sakıncasına işaret ediliyordu. Ahali şikâyetçi olacaksa ilgili memurun adını ve numarasını alarak müttefik za-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 92, s. 60, 70-1; c. 142, s. 283-5. Ayrıca Damat Ferit ile İngilizler arasında imzalanan "uydurma" antlaşma ile ilgili basın haberlerinden de şikâyet edildiği anlaşılıyor. Görüşmeyi yapan tercümanlar Ryan, Ledoulx, Galli idi.

[150] *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 1. Jaeschke ve Sarıhan'ın c. II, İstanbul'un Osmanlı kalacağı kararının de Robeck tarafından Sefa'ya bildirilmesi tarihini 18 Şubat olarak veriyorlar. Oysa de Robeck'in 23 Şubat raporuna göre bu, 19 Şubat'ta bildirilmişti. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 4. De Robeck'in teklifi üzerine Defrance'ın aynı gün çektiği benzer tel: *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92

bıtaya bildirmeliydi. Bu tür şikâyetler tarafsız olarak inceleniyordu. Bundan sonra da görev yaparken Türk polisine hakarete kalkışanlar derhal tutuklanacak ve İtilaf zabıtası tarafından "örfi bir surette" muhakeme edilecekti.[151]

Yukarıda gördüğümüz üzere, aralıkta Londra'da yapılan İngiliz-Fransız konferansından İstanbul'un Türklerde kalması kararlaştırıldığı halde, bir yandan Kuva-yı Milliye'nin direnişi, bir yandan Hindistan'dan ve Fransız kamuoyundan gelen tepkiler, diğer yandan Beyaz Rus ordularının birer birer bozguna uğraması sonucunda bu niyetten caymaya yüz tutmuşlardı. Şimdi, Türkiye'deki tepki ve direnişi köreltmek için bu yönde karar alıp bunu henüz kesinleşmemiş olan diğer şartlardan önce bildirme cihetine gidiyorlardı.[152] Bunun İtilaf hesabına çok yararlı bir taktik olduğu hemen ortaya çıktı, zira direnme aleyhtarlarını haklı çıkarıyor gibi görünüyor, direnme yandaşlarını da yer yer "ama bundan sonra uslu duralım" tavrına sürüklüyordu. İtilaf'ın bu cümleden bir davranışı da Yunanlıları Ege'de askeri faaliyete geçmekten men etmek oldu.[153] Hatta, zaman zaman Yunanlıların Ege bölgesini boşaltacakları yolunda garip havadisler dahi çıkıyordu.[154] Fakat İti-

Peyam-ı Sabah, 13/2/1336, 10865.

Lloyd George bu işe kerhen razı oldu. 14 Şubat günlü müttefik toplantısında "şu vebadan ve gizli bela kaynağından" Avrupa'yı temelli kurtarmak için bu "büyük fırsatın" kaçmasına teessüf ediyordu. *Documents On British Foreign Policy*, c. VII, s. 46. Burada işaret edilmesi gereken bir nokta var. Batı'daki devlet adamlarını, yüksek memurları ve kanaat önderlerini Türkiye lehinde etkilemek için yoğun bir faaliyet sürdürülmekteydi. Bu faaliyeti yürütenlerden biri Galip Kemali'ydi. Anılarında çabalarını anlatmaktadır. Onun işaret ettiği üzere, ayrıca Ahmet Rıza, Dr. Nihat Reşat, Hüseyin Hilmi, Mahmut Muhtar, Münir Paşa, Ahmet Cevdet, Esat Fuat, Reşit Saffet, Ahmet İhsan, Harun Aliça'yı da anmak gerekir. Söylemezoğlu, a.g.e., s. 164-5.

[153] 8 Şubat'ta Milne'in merkeze çektiği tel, Yunanlıların taarruza geçmek için izin istediklerini bildiriyordu. Curzon Türklerin Ege'de saldırıya geçmemek hususunda uyarılmasını isterken, Yunanlıları da durdurmak için Venizelos'a mektup yazdı (24 Şubat). *Documents on British Foreign Policy*, c. XII, s. 4 (no. 5), 8 (no. 7), 9 (no. 9).

[154] 1 Şubat'ta Aydın vilayeti vekâletinin bir yazısı, Sakız Adası'nda Ege'deki yüksek Yunan görevlileriyle Venizelos arasında yapılan görüşmenin İtilaf'ın ▷

laf'ın son tahlilde niyeti Türkleri ezmek olduğu için, bu arada yalnızca taviz vermekle yetinemezlerdi. Aşağıda anlatılacağı üzere, aynı zamanda 16 Mart'ta gerçekleşecek olan Türklere "sopa göstermenin" planlarını da tasarlamaya başladılar.

İstanbul'un bize kalacağı müjdesini ilk kez 13 Şubat günü *Peyam-ı Sabah* verdi. Ertesi gün *Alemdar* "Büyük bir Tebşir: Millerand İstanbul'umuzun Türklerde Kalacağını Söylüyor" başlığı ile bildirdi. Fakat söylenti niteliğinde bu haberlere fazla güvenilemediği için olacak, İstanbul basını ancak 17 Şubat günü ve sonra sevinçli bir koroya dönüşebildi.[155] Bu sırada, 13 Şubat günü, Teali-i İslam Cemiyeti İstanbul'un hilafet ve saltanat merkezi olduğunu bildiren bir muhtıra sundu İtilaf temsilciliklerine.[156] İstanbul basınının Maraş'ın kurtuluşuna sevinmesi yasak olduğu için ancak Anadolu'da çıkan gazeteler bunu yapabiliyorlardı.[157]

◁ muhtemel bir tahliye kararına karşı direnme hazırlıkları ile ilgili olduğunu yazıyordu. M.T. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, c. II, s. 338-9. İngiliz istihbaratına göre, Hariciye Nazırı bir kabine toplantısında muhtemelen İzmir'in Yunanlılara verilmeyeceğini, geçici bir İtilaf işgalinde tutulacağını, buna karşılık Trakya'nın onlara verileceğini söylemiş. Rapora göre bu görüş Türkiye'de çok yaygınmış. Ulusçular bu yönde demeçler yayımlıyor ve bunu ulusçuların büyük bir zaferi olarak tanıtıyorlarmış. Foreign Office 371/5166, E 2611/262/44 (3 Mart). Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir bildirisine göre, Trakya ve Batı Anadolu hakkındaki Venizelos iddiaları "külliyen" reddedilmiş bulunuyordu. Sadrazam "dün" Meclis'te, Londra Konferansı'nda, İzmir dahil, Türklerin yaşadığı yerlerin boşaltılmasına karar verildiğini müjdelemiş. *Albayrak*, 19/2/1336, 69. *İzmir'e Doğru* gazetesi, Hamdullah Suphi'den aldığı bir tele dayanarak, İzmir'in boşaltıldığını bildiriyordu. Hamdullah Suphi, kaynağının "mevsuk" olduğunu yazıyormuş (18 Şubat). Oysa o sıralar Venizelos Konferans'ın kararını biliyor ve bunu İzmir'e bildiriyordu: Yunanlılar İzmir'de kesinlikle kalacaklar, bütün İzmir ilçelerini, Manisa, Kasaba, Akhisar'ın 4/5'ini, Ayvalık ve Kemer ilçelerinin 3/4'ünü alacaklardı (21 Şubat). Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 338, 342.

[155] Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 330, 332, 336, 338. *Alemdar*'ın 19 Şubat'ta "İstanbul'dan Sonra Anadolu da Türk Hâkimiyetinde" şeklinde bir haberi vardı. *İrade-i Milliye* de Barış Konferansı'nın Anadolu'nun boşaltılmasına karar verdiğini bildiriyordu. İrade-i Milliye, 16/2/1336, 25.

[156] *Alemdar*, 14/2/1336, 424-2724.

Albayrak, 15/2/1336, 68; *İrade-i Milliye*, 16/2/1336, 25, *Hâkimiyet-i Milliye*, 16/2/1336, 9.

İtilaf'ın İstanbul'la ilgili kararının bir sonucu Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın kolordulara yaptığı ve bir örneğini Mustafa Kemal'e gönderdiği 19 Şubat günlü bir genelge oldu. Bunda İngiliz Yüksek Komiseri'nin İstanbul ile ilgili bildirisinden ve "Ermeni kıtali" ile her türlü harekâtın "hemen" tatiline ilişkin uyarısından söz edildikten sonra, "mucib-i şikâyet en küçük hadiseye bile" meydan bırakılmaması isteniyordu. Paşa'nın bildirdiğine göre hükümet bu yönde güvence vermişti. (Bundan sonraki anlaşılmaz cümlede Ermeni ve Yunanlılarla ilgili bir husus vardı.) Mustafa Kemal bu tele uzun iki cevap verme fırsatını kaçırmak istemedi. 20 Şubat günlü ilk cevapta Ermeni kırımının olmadığını, Ermenilerin Fransızlar tarafından silahlandırılarak ve onların himayesinde "cebredilerek" Müslümanlara saldırdıklarını, Fransızlarla Ermenilerin Maraş'ı top ve makineli tüfekle "hak ile yeksan" ettiklerini, binlerce kadın ve çocuğu yok ettiklerini, buna Amerikalıların da tanık olduğunu, teslim olan Ermeni muhariplerinin "sinei şefkat ve himaye" altına alındığını, olaylardan Ermenilerin ve onları kışkırtanların sorumlu olduğunu bildirdi. Milletin Kilikya ve İzmir milli cephelerinde döktüğü kan, "yaşamak hususundaki azm-i tarihiyesinin" büyüklüğünü ispatladığı için, ulusal emellere uygun bir barış elde edeceğimiz umulabilirdi. Kurye ile gönderilen bu cevap eline geçmeden Fevzi Paşa teline cevap isteyince, Mustafa Kemal bir yazı daha yazmaktan kaçınmadı. Aynı hususlara işaret ediyor, Yunanlıların karşısında bulunan Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması arzu ediliyorsa, Fevzi Paşa'nın buna razı olduğunu sanmadığını söylüyordu. Son üç gün içinde Yunanlılar İzmir'e bir piyade, bir süvari alayı, 24 "yük otomobili" (kamyon), nakliye arabaları ve 6 batarya sevk etmişlerdi. Urfa'da Fransızlar bütün Ermenilere tüfek ve makineli tüfek vererek olay yaratmışlardı. De Robeck'in girişiminin zaman kazanmak için olduğunu tahmin eden Mustafa Kemal, Kuva-yı Milliye'yi dağıtma girişiminin tarihsel sorumluluğunun Sadrazam tarafından düşünülmesi gerektiğini, hükümetin buna taraftar

olduğunu "bir an bile" hatıra getirmek istemediğini belirtiyordu.[158]

Fevzi Paşa Mustafa Kemal'e kısa fakat belki biraz da telaşlı bir cevap verdi. Kuva-yı Milliye'nin zaafa uğratılması "kat'iyyen mevzuubahis" değildi. Sadrazam'ın beyannamesi sırf hükümet işlerine fiili müdahaleden kaçınmakla ilgiliydi. İleri sürülen şüphelerin giderilmesi için kuryeden yeterli bilgi alınabilecekti.[159]

Bu sırada İngilizler İstanbul'da bir gövde gösterisi yaptılar. Akdeniz donanmasının birinci Muharebe Filosu, Visamiral Sir Sydney Freemantle komutasında 21 Şubat günü İstanbul'a geldi. Reuter'in haberine göre önceden kararlaştırılmış bir ziyaret olmakla birlikte, yine de günün olayları dolayısıyla bazı çevreler bunu anlamlı buluyorlarmış. 23 Şubat'ta İngilizler Dolmabahçe'ye çıkıp Beyoğlu'nda yürüyüş yaptılar. Bir gün sonra İstanbul, 25 Şubat'ta da Haydarpaşa ve Üsküdar'da yürüyüş yaptılar. Reuter'e göre, bu gösteri, son zamanlarda büyük konuşmaya başlayan Türk ulusçuları üzerinde sağlıklı bir etki yapmış bulunuyordu.[160] *Alemdar*, haberi, "Mühim bir

[158] Daha sonra TBMM'nin açılışından Mustafa Kemal İstanbul'u vermeye karşılık, İtilaf'a karşı harekât yapıldığını ve Ermenilerin kırıldığını kabul ettirmeyi, Cevat ve Cemal paşaların istifa ettirilmesinden sonra ulusçu harekete karşı taarruzun ikinci adımı olarak değerlendirecekti. Başka bir deyişle, İstanbul'u vermek sözü, harekât ve kırımın varlığını kabul ettirmek için bir tuzaktı. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c. I, s. 48-9.

[159] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 206-11; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 487-9. Talihsiz bir olay, 1 Şubat günü James Perry ve Johnson adında iki Amerikalının Ayıntap yakınlarında öldürülmeleriydi. Mustafa Kemal'in Urfa Kuva-yı Milliye Komutanı Namık'a çektiği 21 Şubat günlü tel, Amerikalıların memleketimizin "muazzez musafirleri," milletimizin "kıymettar muhipleri" olduklarını belirtiyor, Fransız ve Ermenilerce öldürüldüğü bildirilmiş olan iki Amerikalı dolayısıyla açılan kovuşturmanın derinleştirilip toplanan belgelerin kendisine gönderilmesini istiyordu. *The Times*, 14/2/1920; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 214.

[160] *The Times*, 24-5, 27/2/1920. 3 Mart İngiliz tutanağına göre ulusçular alay etmişler: İngilizlerin kara kuvvetleri olmadığı için donanma ile Fransız ve İtalyanları etkileyip Osmanlı aleyhtarı görüşlerine yaklaştırmak istiyorlarmış. Bir de Anadolu'yu önceki haline getirmek için gemileri tekerlek üzerine bindirmek gerekeceğini söylemişler. Foreign Office 371/5166, 1 2611/26244, 1

İngiliz Filosu – 1. İngiliz Harp Filosu Limanımızda – Sir Freemantle Kimdir? – Dostlarımızı Tanıyalım" başlıklarıyla veriyordu. Gazeteye göre Amiral, İstanbul'un bizde kalması için Emir Ali Han'ın muhtırasını imzalayanlardandı. Bu filonun böyle bir "muhibbimizin" kumandası altında bulunmasını "büyük bir memnuniyet ve meserretle karşılamamak kabil" değildi.[161] Oysa Kâzım Karabekir, 23 Şubat günlü teliyle "devletin can noktası" olan Harbiye Nezareti binasının yanı başındaki itfaiye kışlasını İngilizlerin işgal etmesinin ve İngiliz filosunun "nümayişkârane harekâtta" bulunmasının Londra görüşmelerinde lehimizde verilmiş gibi gösterilen kararlarla "mühim bir tezat" oluşturduğunu bildiriyor ve aydınlatılmasını rica ediyordu.[162]

İtilaf'ın başka bir gövde gösterisi de, 3 Kasım'da yapılmış olan Ege'deki Kuva-yı Milliye cephesinin 3 km geri çekilmesi hakkındaki talebi ortak bir notayla 16 Şubat'ta tekrarlamaları oldu. De Robeck 19 Şubat'ta Hariciye Nazırı Sefa Bey'e yaptığı ziyaret sırasında bu notaya dikkati çekmekten geri kalmadı. Meclis-i Vükela 26 Şubat'ta bu konuda aldığı kararda, Kuva-yı Milliye'nin hükümetin buyruğu dışında "bir heyet-i müdafaadan" başka bir şey olmadığını belirttikten sonra bu isteğe uymanın halk arasında büyük tepkilere yol açacağına ve barışın yakın olduğu, o sırada böyle bir şeyin anlamsız olduğuna dikkati çekti.[163] Bir de Milne'in 20 Şubat'ta bir mek-

◁ Fransız ve İtalyanlar da İstanbul'a gemi göndereceklermiş. İngilizlerin "gündelik" gövde gösterileri de devam etmekteydi. Mesela Tersane'nin bazı önemli ambar ve rıhtımlarını istediler. Bahriye'nin karşı koymasına rağmen, Vükela, buraları verilmezse cebren işgal "kaviyen melhuz" olduğundan, verilmesini kararlaştırdı. Başka bir olay İngiliz harp esiri subayların mütareke sonrasında Pera Palas'taki 154.574 kuruş olan masraflarını Maliye ödemek istemedi, hükümet "mesarif-i gayri melhuza" tertibinden ödenmesine karar verdi. *Meclis-i Vükela Mazbataları*, 17/1, 26/2/1336, 218/23, 74.

[161] *Alemdar*, 22/2/1336, 432-2732. *İrade-i Milliye*, "... şu hareket dostane telakki edilse bile bir tehdit manasını tazammun etmektedir" diye çelişik bir değerlendirme yapıyordu. *İrade-i Milliye*, 1/3/1336, 27.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 488.

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 5-6; *Meclis-i Vükela Mazbataları*, c. 218, 26/2/1336, 69.

tubu geldi. Burada Çanakkale, İzmit ve İstanbul'da bulunan bütün silah depolarından Osmanlı muhafızlarının kaldırılması ve Çanakkale'de İtilaf'ın işgal ettiği sahada Osmanlı askeri kalmaması isteniyordu. Buna verilen karşılıkta ilk isteğin mütarekenameye uygun olduğu, ama İngilizlerin kabul edecekleri sayıda Osmanlı muhafızının bulunmasının yine de "münasip" olacağı, ikinci isteğin, mütarekenin 1. maddesine göre ancak istihkâmlarla sınırlı olabileceği belirtildi.[164]

En azından *The Times*'dan izleyebildiğim kadarıyla, Maraş'ın kurtuluşu ve İstanbul'un bize "verilmesi" Avrupa kamuoyunda büyük yankı ve tartışmalara yol açtı. Maraş'ın kurtuluşu, 16 Mart'ta İstanbul'un resmen işgaliyle sonuçlanacak büyük bir "katliam" gürültüsüne yol açtı. İstanbul'un "verilmesine" karşı olanlar buna dört elle sarıldılar. 14 Şubat'ta 1.500 Ermeninin öldürüldüğü ileri sürülüyordu. Üç gün sonra bu sayı 7 bin, beş gün sonra yeniden 1.500 oluyordu. 28 Şubat'ta Maraş'tan çıkan 4.500 Ermeniden 3 bininin katliama uğradığı, Maraş'ta bulunan 20 bin Ermeniden toplam olarak 16 bininin kırıldığı ileri sürülüyordu. 2 Mart'ta 22 binden 16 bininin öldürüldüğü, ayrıca Maraş'tan kaçan 4 bin Ermeniden 1.300'ünün "soğuktan" öldüğü söyleniyordu.[165]

Meclis-i Vükela Mazbataları, 28/2/1336, 218/79; *The Times*, 1/3/1920; Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 341. *The Times*'a göre 15 gün de süre tanınmış. Vükela kararında birinci isteğe ilişkin olarak, "... bu suretle berri, bahri mevad-ı askeriyenin mütarekenamenin 13. maddesinde mezkur olduğu veçhile ademi tahribi hususunun tarafımızdan da temini mümkün olacağının ..." denmekteyse de ben bunu pek anlamlandıramadım. Yüksek Komiserlerden önce 30 Ocak'ta Milne 3 km geri çekilme talebini bir mektupla bildirmiş. 2 Şubat'ta Salih Paşa buna karşı çıkmakla birlikte karar vermeye yetkili olmadığını yazmış. Foreign Office 371/5042, F. 957/3/44.

[165] İhtimal bu katliam kampanyası üzerinedir ki Dahiliye bir tamimle gayrimüslimlerin ve bilhassa İtilaf'ın "bihakkın" şikayetlerine yol açabilecek hallerden kaçınılmasını istedi. *Peyam-ı Sabah*, 27/2/1336, 10879. Fransız kaynaklarına göre Maraş'ta daha önce 20 bin Ermeni varken 8 bin kalmış, gerisi kırılmış. Foreign Office 371/5042, F. 1001/3/44. Bondiere, çekilme sırasında ölen Ermeni sayısını 2-3 bin olarak veriyor. G. Bondiere "L'Affaire de Maraş," *Turcica*, c. IX/2-X, 1978, s. 160. Saral'ın zikrettiği bir Amerikalı doktorun mektubuna göre Maraş'ta 20 bin Ermeni varmış. Yavveh Abraham adında birinin tahminine göre, bunların 10 bini muharebe sırasında olmuş. [

Oysa İstanbul'dan Amiral de Bon merkeze yazdığı telde, Londra'nın, Türkiye'de kimsenin bilmediği ve kaynağını gösteremediği bilgileri nasıl elde ettiğine şaşıyordu. Amiral, İngiliz meslektaşı General Claudel, Ermeniler ve yetkili dinsel makamlarla karşılıklı danışmış. Bu konuda çok konuşulduğu halde, herhangi bir yerde somut olarak Ermeni kıyımının varlığı kanıtlanamıyordu. Özellikle Maraş için iddialar "tamamen yanlıştı." Aynı şekilde Defrance, 19 Mart günlü bir yazısı ile Türkiye'de olup bitenleri anlamanın zorluklarına işaretle, önce Ankara'daki bir Ermeniden aldığı 13 Mart günlü telleri naklediyordu. Bunlara göre Ermenilerin hayat, mal ve ırzları sürekli tehlikedeydi. İşkence yapılıyor, uydurma suçlamalarla hapse atılıyorlar, zorla askere alınıyorlardı. O bölgeye gelen 60 bin Ermeni ve 2 binden fazla Rum bin ölü vermişlerdi. Kaymakam Kemal, adamları, bazı eşraf, çete reisleri Şeyh Ali ve Mustafa Şakir katliam ve zulüm yapıyorlarmış. Onun için Ermeniler büyük devletlerin himayesi için yalvarıyorlarmış. Oysa Ankara'dan 15 Mart sabahı ayrılan, istihbarat başkanı Yüzbaşı Boiseaux'ya göre o güne dek hiçbir gayrimüslim askere alınmadığı gibi, kimse ne tehdit edilmiş, ne de katliama uğramış. Sonraları yapılan tek şey, Kilikya'ya giderler diye Ermeni ve İzmir'e giderler diye Rum erkeklerinin oradan ayrılmalarına engel olunmasıymış.[166]

İstanbul'un Türklere vaat edilmesi, *The Times* tarafından İngiliz hükümetinin açıklanmış siyasetinden geriye dönüş olarak dikkate şayan bulunuyordu (16 Şubat). Ondan sonraki günlerde bu gazete Maraş "katliamını" Konferans'ın İs-

◁ Doktor bu sayıyı abartılmış buluyor. Türklerden bin, Fransızlardan 150 ölü varmış. Saral, a.g.e., s. 205. 1963 yılında dahi *British Documents*, c. XII'ün editörleri ocak sonu ve şubat başında çok sayıda Ermeninin Türkler tarafından "katliama" uğradıklarını yazmak suretiyle Batı emperyalizminin "klasik" terminolojisini kullanıyorlardı. Beyrut'taki İngiliz konsolosunun 21 Şubat telinde Amerikalılara atfen bildirildiğine göre, Maraş veya civarında "katliama" uğrayan Ermeni sayısı 5 bin imiş. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 2.

[166] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 26-8 (Millerand'ın 7 Mart telinde naklediliyor); a.e., c. 92, s. 142-4.

tanbul kararını eleştirmek için sürekli olarak işledi. 18 Şubat günü çıkan başyazıda, bir gün belki bizzat Mustafa Kemal'in başına geçebileceği bir Türk yönetiminin nasıl İstanbul'da kalmasına razı olunabildiği soruluyor ve Kilikya'nın hiçbir şekilde Türklerin elinde bırakılamayacağı belirtiliyordu. Gazetenin İstanbul muhabiri de, Türklerin Kafkasya ve Kuzey İran'a nüfuz etmelerini önleyecek bir Ermeni engelinin güçlendirilmesinin ihmal edilmemesi gerektiğini öne sürüyordu. 21 Şubat'ta çıkan başyazıda, İstanbul'un yazgısının Hint Müslümanlarının yapay velvelelerine ve uluslararası finans beylerinin (yani Fransızların) habis egemenliğine tabi olmaması gerektiği, Bulgaristan'ın bazı bölümlerinde büyük bir Türk nüfusu bulunduğu gibi, İstanbul'da da çok sayıda Türk olacağı söyleniyor, ama artık Türk yönetiminin Avrupa'da yeri olmadığı belirtilerek alınan karardan dönülmesi isteniyordu. Yani, en azından Rumeli'de, Türk'e kendi yazgısını belirleme hakkı tanınmıyordu. Avam Kamarası'nda bu konuda pek çok tartışma çıktığı için Lloyd George bir açıklama yaptı. Rusya'ya olan sözlerinin Brest-Litovsk Antlaşması ile geçerliğini yitirdiğini, Ocak 1918'de İngiliz işçileri hükümetin emperyalist olmadığını anlasın ve Hintliler desteklesin diye Türkiye ile ilgili hedefleri duyurduğunu belirtti. (Savaşta 1.160.000 Hintli gönüllü yazılmış, 1.500.000 Hint askeri olmasaymış zafer kazanılamazmış.)[167] Son rakamlara göre İstanbul'da çoğunluk Türk-

Hindistan, Türkiye ile ilgili konularda önemli rol oynuyordu. Hindistan'ı gürültüsüz yönetebilmek bakımından Hindistan Bakanı Montagu Edirne ile İzmir arasındaki benzerliğe dikkat çekiyormuş. Eğer Yunanistan Türk bayrağı altında İzmir'in denetimini alacaksa, Türkler de Edirne'de Yunan bayrağı altında deneti almalıymışlar. Hankey bu görüşü İngiliz Dışişleri'ne bildiriyordu (27 Şubat). Doğu Dairesi'nde Heathcote Smith bu münasebetle yazdığı mütalaada, gerçek denetin ancak daha uygar olan irka verileceğini, oysa Türklerin dünya ilerlemesinin baş düşmanı olduklarını, dendiği gibi yapılırsa Türklerin en önemli tutkusunun Selanik'i geri almak canlı tutulmuş olacağını söylüyordu. Edirne'nin kutsal bir yönü de yoktu. Müsteşar yardımcısı Tilley'e göre 1912-13'te Edirne'nin Türklere bırakılması için, burada bulunan halife türbeleri ileri sürülüyormuş. Oysa Fitzmaurice böyle bir şey olmadığını söylemiş. Bizzat Damat Ferit bunun saçma olduğunu Fitzmaurice'e söylemiş. Edirne halkının çoğunluğu Türk olmakla birlikte, dönmekleri [

lerdeydi. Yapılan kampanyada Türkleri Avrupa'dan çıkarma hareketi kadar Hıristiyanlığın Hilal'e karşı eski duygusunun da yeri vardı ki, kendilerine yakışmazdı. Aynı gün (27 Şubat) çıkan *The Times*'in başyazısı bu sözleri eleştiriyor, Ocak 1918 açıklamasında Türklerin Trakya'da çoğunluk oldukları yerleri onlara verme vaadinin ne olduğunu soruyordu. Ayrıca başbakan aynı demecinde İstanbul'u ABD mandası altına sokmaya hazır olduğunu da itiraf etmişti. Yazar, başbakanın Parlamento'ya danışmadan siyaset yapmasını eleştiriyordu. 3 Mart günü çıkan başyazı, zaman geçirmeden Türklere, anlayabildikleri tek uslamlama ile, yeni vahşetler olursa, ibret verici bir ceza verileceği tehdidinin açıkça bildirilmesini istiyordu. Yoksa bütün Türkler ve Doğulular büyük devletlerin şantaja boyun eğdikleri sonucuna varacaklardı. *The Times*'ın ortaya koyduğu bu tutuma karşılık, bu sıralar, yani mart başlarında, belli başlı Fransız gazeteleri Kilikya'dan gelen katliam haberlerinin uydurma olduğunu ve İngiliz (ya da İtalyan) emperyalizminin amaçlarına hizmet etmek için uydurulduğunu açıkça belirtiyorlardı.[168]

51. Meclis'in Çalışmaları (3): Şimdi de Meclis'te yapılan çalışmalardan bazılarına değinelim. 1918 sonunda feshedilen Meclis'in savaş kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevki için başlamış olduğu soruşturmaya devam edilmesi için Yahya Sezai ile Abdullah Azmi'nin, ertesi inikatta da Şeref Bey'in bununla ilgili bir önergesi kabul edildi. Buna göre Trablusgarp ve Bal-

◁ olmayan Türkler, pekâlâ buradan gidebilirlerdi. Foreign Office 371/5132, F. 714/106/44. 29 Şubat'ta Bengal Hilafet Konferansı Kalküta'da toplandı. Burada alınan kararlara göre, Türk ülkesi savaş öncesindeki gibi bırakılmazsa, İngiltere'ye bağlılıktan vazgeçilecekti. Halifeye, düşmanlarıyla mücadelesinde bütün araçlarla yardım edilecekti. 19 Mart'ta bütün işler tatil edilecek ve vali ve imparatora haber gönderilerek, Müslümanların istekleri tatmin edilmezse İngiliz hükümetiyle bütün bağlar kesilecekti. Buna uymayanlar toplum dışı sayılacaktı. Ayrıca, İngiliz dokumalarının da boykotu isteniyor, Hindular da harekete destek olmaya çağrılıyorlardı. *The Times*, 8/3/1920.

Akyüz, a.g.e., s. 60-1. Fransız basını, Kilikya'daki kanlı çarpışmalara rağmen bu tutumu gösteriyordu. Ayrıca bkz. Tepeyran, a.g.e., s. 20-1.

kan savaşlarından dolayı Hakkı Paşa, Ahmet Muhtar ve Mahmut Şevket kabineleri; Cihan Savaşı'ndan ötürü de Sait Halim ve Talât Paşa kabineleri hakkında soruşturma açılması isteniyordu.[169] Sözü edilen girişim siyasal dengeleri gözetmeye dikkat ediyordu. Bir yandan bu soruşturmalar gündeme gelirken, Şeref Bey'in Damat Ferit hükümeti için bir soruşturma önergesi de kabul edilip 4. şubeye havale ediliyordu. Bunda İzmir'in mütareke hükümlerine aykırı olarak Yunanlılar tarafından işgal edilmesine müsaade edilmesi ve Kanun-u Esasi'ye aykırı olarak Divan-ı Harb-i Örfiler ve özel mahkemeler oluşturulması gibi şikâyetler söz konusu ediliyordu.[170] Mebusan'ın o sırada ele aldığı işlerden biri de Padişah'ın açış söylevine karşılık olan ariza-i cevabiyeyi hazırlamak oldu. Burada savaşa girmekten ve savaş sırasındaki yolsuzluklardan saltanat ve milletin sorumlu olmadıkları ve ileride bu tür hallerin tekrarlanmaması için "siyasi ve hukuki bilcümle mesuliyetlerin" kovuşturulacağı bildiriliyordu. Bundan başka mütareke uygulamalarından yakınma, ulusların kendi yazgılarını belirleme hakları, ıslahat azmi, azınlıkların uluslararası ölçüler çerçevesinde hak sahibi olmaları, ülke iktisadiyatının "eski veya yeni bir türlü kuyuttan azade" olması gibi konular üzerinde duruluyordu.[171]

17 Şubat'ta Misak-ı Milli, ya da görüşmeler sırasında tercih edilen deyimle Ahd-ı Milli, 28 Ocak'ta gizli oturumda kabul edilen şekliyle okundu ve kabul edildi. Böylece tutanağa geçtiği gibi dünya parlamentolarına bildirilmesi de kararlaştırıldı.[172] Misak-ı Milli ile birlikte 29 Ocak'ta ve anlaşılan

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 76-8 (12 Şubat), s. 83-4 (16 Şubat). Şeref Bey'in söylediğine göre Muhtar ve Hakkı hükümetleri hakkında sonuçlanmamış bir başlangıç soruşturması vardı.

[170] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 82-3 (16 Şubat).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 90 (16 Şubat).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 114-6. Buna rağmen hilaf kamuoyu ve özellikle İngilizler Misak'tan büyük ölçüde habersiz kaldılar. Yalnız Reuter'in 20 Şubat günlü, Osmanlı Meclisi'nin ulusçu mebuslarının üç ilke kabul ettiklerini bildiren bir haberi vardı: 1) Ülkenin içişlerine karışma niteliğinde hiçbir deneti kabul etmemek. 2) Mütareke yapıldığında işgal altında ▷

yine kapalı bir oturumda kabul edilen bir de Tecziye Ahdi vardı. 19 Şubat'ta Ziya (Erzurum) onun da okunmasını ve zaptа geçmesini istedi. 27 Şubat'ta yeniden söz konusu oldu, hatta, Ferit Bey (İstanbul) biraz karşı çıkar gibi oldu. Nihayet 11 Mart'ta okundu. Buna göre savaşa katılma ve Meclis'in açılmasına kadar güttükleri siyasetle "felaket-i hazırayı intac" edenlerin kovuşturulması "suret-i katiyede" isteniyordu.[173] Dikkat edilirse bu ahdin kapsamına savaş hükümetleri kadar, savaştan sonrakiler de dahildi, yani yine bir "denge" söz konusuydu.

Meclis'te yapılan ve anayasa hukukunu ilgilendiren dört ilginç öneriden söz edelim. Biri, Celal Nuri'nin Meclis toplantıda değilken muvakkat kanun çıkarma yetkisinin kaldırılmasına dair önerisiydi. Celal Nuri'ye göre bu yetki kötüye kullanılmış ve mutlakıyet yönetiminin "fiilen teessüsüne" yol açmıştı. Buna itiraz eden Ömer Feyzi Efendi dahi hükümetlerin suiistimalini ve muvakkat kanun "yağmuru yağdırdıklarını" kabul ediyordu.[174] Diğer üç öneri (Hüseyin Avni'nin, riyasetin, Tunalı Hilmi'nin) Meclis'in düzenli olarak toplanmasını ve üyelerin devamını sağlamayı amaçlıyordu. Bunlar biraz tepkiyle karşılandı, hatta Hasan (Trabzon) "Mektep mi açıyoruz?" diye söylendi.[175]

İlginç bir konu da Harp Kazançları Vergisi ile ilgili tartışmalardı. Bununla ilgili uygulamanın, kararname Mebusan tarafından onaylanıncaya kadar ertelenmesi Eşref (Trabzon) ve 14 arkadaşı tarafından önerildi (23 Şubat). Konu bütçe görüşmeleri sırasında 29 Şubat'ta genel kurula geldi. Sonuç olarak 19 aleyhte, 11 çekimser oya karşı 57 oyla kabul edildi. Çekimserler arasında Mustafa Arif, Yusuf Kemal; red oyu ve-

◁ olmayan ülkelerin iadesi. 3) Araplara kendi yazgılarını belirleme hakkını tanıyan kararın kabulü. *The Times*, 23/2/1920. Fransız kamuoyu da Misak-ı Milli'yi doğru olarak ancak 1921 ortalarında öğrenebilecektir. Akyüz, a.g.e., s. 62.

[173] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 121-2, 176-7, 331.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 143-4 (23 Şubat). 23/12/1918-12/1/1920 arasında 240 kararname çıkmış. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 345.

[175] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 147 (23 Şubat), 163 (26 Şubat).

renler arasında Nuhzade Mehmet, Numan Usta, Vehbi Efendi vardı. Maliye Nezareti adına konuşan Muhasebe-i Umumiye-i Maliye Müdür-ü Umumisi verginin kabul edileceğini ve şimdilik tahakkuka devam edilip tahsilinden vazgeçileceğini dikkate alarak erteleme önerisine katıldığını söyledi. Konu bütçe kanunu ile çözüldüğü için ayrı bir ertelemeye gerek görülmedi. Sorun Âyan'ın önüne geldiğinde Topçu Feriki Rıza ve Aristidi Paşa bu ertelemeyi çok kötü karşıladılar. Maliye Nazırı Tevfik, Mebusan'ın kararnameyi onaylayacağını, fakat bazı değişiklikler yapılmasının söz konusu olduğunu açıkladı.[176]

Mebusan'ın ele aldığı önemli sorunlardan biri de Kürt sorunuydu.[177]

52. Saray ve Muhalefet Cephesinde Olup Bitenler: Londra Konferansı'nın toplanması Türkiye ile barışın yakın olduğunu işaret etmekteydi. Bu sırada İstanbul'un bizde kalacağı haberi, gördüğümüz üzere, büyük bir heyecan yaratmıştı. Demokratik-ulusçu hareket bunu kendi faal siyasetlerinin bir ürünü görürken o siyaseti yanlış bulanlar, bundan sonra aynı siyaseti sürdürmenin tam bir delilik olacağını düşünüyorlardı. 19 Ocak'ta Ali Kemal şöyle sesleniyordu: "Hâlâ bir Mustafa Kemal ile bir Damat Ferit Paşa, bir rahzen (şaki) ile bir münci (kurtarıcı) arasındaki fark-ı azimi göremiyoruz. Ferit Paşa'yı dinleseydik, takip etseydik, İstanbul vesaire mevzu bahs-i tehlike bile olmayacaktı, İzmir çoktan kurtulmuştu, bu yangından nasibimiz neyse kurtarılabilecekti, biz rah-

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 152, 210-1, 215, 224, 366-7; *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, s. 112-3. Savaş kazançlarının vergilendirilmesi toplumsal adalet ve ahlak açısından kaçınılmaz gibi görünmekle birlikte herhalde konunun bazı "ince" noktaları vardı. Nitekim Konya'da bulunan Harirler A.Ş. Müdürü Hakkı 19 Şubat ve 5 Mart günlü tellerinde bu verginin henüz kuruluş halinde bulunan ticarethanelerini "buhran-ı iktisadiye" sokacağını ileri sürüyordu. *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, s. 144 (18 Mart).

[177] Paris'te Kürt-Ermeni anlaşması (20/11/1919), Seyyit Abdülkadir'in *Journal d'Orient*'a demeci ile ilgili hususlar: T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), c. II, s. 195-7; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 168-71, 229-30 (1 Mart); *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, s. 125-6, 127-8, 142

zenleri tabımıza daha muvafık bulduk, geriledik, kötüledik, yeniden çukura düştük..."[178] 27 Ocak'ta Ali Kemal demokratik-ulusçu hareketi "başı bozukça bir hareket-i mecnunane" diye tanımlıyordu: "Avrupa ile zıt gitmek, hele tepişmek bu devlete hiçbir zaman bir fayda temin etmedi, lakin daima zararlar iras eyledi. Bereket versin ki hükümet-i hazırada bu hakikatleri etrafıyla idrak eyler bazı ricale malikiz." Refik Halit'in görüşü de şöyleydi: "Efendiler! (Süngü) ve (Top) Rumeli'ye hayır getirmemişti, korkuyoruz ki aynı tezvirler, aynı meydan okuyuşlar ve aynı hamakatlerle dolu bugünkü 'İzmir'e Doğru'lar, 'Müdafaa-i Milliye'ler de sevgili Anadolu'muza şeamet getirmesin!"[179]

Rusya'daki gelişmeler muhalefetin görüşlerine ilginç bazı boyutlar getirmekteydi. Bilindiği gibi Beyaz Rus ordularını tek tek yenilgiye uğrayınca İtilaf Devletleri Bolşevik selini durdurmak umuduyla Kafkas cumhuriyetlerini, yani Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı tanıyıp bunları desteklemeye başladılar.[180] Gördüğümüz gibi, Mustafa Kemal bu hareketi Türkiye'yi kuşatma altına alma harekâtı olarak yorumlamıştı. Saray cephesi ise (muhalefet dahil), bunu Kırım Savaşı sırasındaki kuvvetler dengesinin yeniden canlandırılması için bir fırsat olarak değerlendirmeye başladı. Lutfi Fikri daha aralık başında bu tür düşünceler ortaya koyuyor ve Rusya'daki belirsizliğin İngiltere'yi Türkiye'ye karşı "müsait" bir tutuma getirebileceğini, bu devlete "bu fikir ve kanaati" ve-

[178] Daha önce güya "temel soruna" inen üç yıldız imzalı bir yazı çıkmıştı. Gençlerin Kuva-yı Milliye'ye sokularak perişan edildiklerini söyledikten sonra şöyle devam ediyordu: "Emin olmalıyız ki bu asr-ı maalide bir kavmin fazileti öyle ordusunda, askerinde değil ilminde, irfanındadır. Almanya'yı mahveden askerliği oldu." *Peyam-ı Sabah*, 15/1/1336, 10836.

[179] *Alemdar*, 30/1/1336, 409-2709.

Bir ara bütün Güney Rusya ve Kafkaslara egemen olan Beyazlar'dan Denikin, Aralık 1919'da yenilmeye başladı. 27/3/1920'de yenilgisi bütünlenmiş oldu. 28 Nisan'da Bolşevikler Bakû'deydiler. Barış Konferansı'nın yüksek şûrası 10 Ocak'ta Azerbaycan ve Gürcistan'ı, 19 Ocak'ta Ermenistan'ı tanıma kararı aldı. Bu sıralarda İngiliz vapuru ile bin Beyaz Rus mültecinin gelmekte olduğu haberi veriliyordu. *Peyam-ı Sabah*, 29/1/1336, 10850.

rebilecek bir Osmanlı hükümetinin büyük hizmet yapmış olacağını yazıyordu.[181] Ocakta *Temps*'da çıkan ve Müslümanların Bolşevizme karşı Fransa ve yandaşlarıyla müttefik olmaları ihtimalini inceleyen bir yazı büyük yankılar uyandırdı.[182] Şerif Paşa Fransız hükümetine yazdığı ve Kürtçülük davasını hemen hemen unutmuş göründüğü dört sayfalık bir mektupla "arz-ı hizmet" ediyordu. Bolşeviklere karşı bir milyon kişilik bir ordu çıkarmayı öneriyor, bu arada Çanakkale'deki cengâverliğimizi hatırlatıyordu. Türkiye'de şimdi herkes kendisini istiyormuş. Şimdiye kadar Fransa ve İngiltere'ye bağlılığını göstermiş, bundan sonra da gösterecekmiş.[183]

Hükümet de bu akıma kapılmakta gecikmedi. Webb'in bildirdiğine göre hükümet, Bolşeviklik hakkında duyduğu dehşeti sıkça dile getiriyormuş. 27 Ocak'ta Sadrazam, Ryan ve askeri ateşeye, Bolşeviklere karşı Gürcistan ve Azerbaycan gibi küçük ülkelerden medet uman müttefiklerin, Türkiye gibi hatırı sayılır bir kuvveti ihmal etmelerinin teessüfe şayan olduğunu söylemiş. Ulusçulardan bazılarının Bolşevik yardımı umduğunu inkâr etmemiş, fakat bunun denize düşenin yılana sarılmasına benzediğini, Türkiye'nin parçalanması korkusundan kurtuldukları takdirde ulusçuların dahi Bolşeviklerle alışverişi keseceklerini belirtmiş.[184] Birkaç gün sonra Ryan bu yönde bir siyaset değişikliğini öneren bir yazı yazdı. Bolşevik başarısı karşısında Türkiye'de yeni bir siyaset gerekiyordu. En önemlisi uzlaşmalarla "iyi niyetli" Türkleri ayırt etmekti. Amaç ulusçuluğu kırmaktı. Bunun için umutsuzluk

Sabah, 5/12/1335, 10795.

Peyam-ı Sabah, 22/1/1336, 10843; Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 304. Prens Sabahattin de Bolşevizme karşı kesin tavır alınırsa Türkiye'nin lehinde bir barış olabileceğini söylüyordu. *Peyam-ı Sabah*, 6/2/1336, 10858.

[183] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 28-31. Buna karşılık Şerif, İzmir, Edirne, Adana'yı; Kürdistan'a idari özerklik verilmesini; Ermenistan ile sınır düzeltmeyi; Araplarla dinsel ilişkilerin devamını; mali denetim, gümrük ve vergiler dışında kapitülasyon düzeninin devamını; işgale son verilmesini istiyordu.

[184] Foreign Office 371/4162, 176296.

nedenlerini kaldırmak, yani İstanbul ve İzmir'i vermek, Ermenistan ve Kürdistan'a gereğinden fazla arazi ayırmamak gerekiyordu. (Ona göre, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali "feci bir yanlıştı".) Fakat Türkiye'de iyi bir yönetim sağlamak müttefiklerin şeref borcuydu. Bunu sağlamanın tek yolu da etkili yabancı denetimi kurmaktı.[185] Yani Ryan Türkleri kayırmaktan yanaydı, ama onu boyunduruk altına almayı da ihmal etmiyordu.

Ne var ki, bu düşünceler fazla iltifat görmemekteydi. Mesela Ali Rıza'nın görüşü üzerine Londra'da mütalaa yazan W.S. Edmonds'a göre, İttihat ve Terakki ortadan kalkmadan Türkiye Bolşevikliğe karşı olmazdı, ancak Bolşevikliğin kalesi olurdu. Nihai hedef olarak söz dinleyen bir Türkiye ile anlaşmak çok arzuya şayandı. Fakat barış olmadan siyaset değişikliği söz konusu olamazdı. O zamana kadar uzlaşıcı bir tutumu Türkler zaaf olarak yorumlarlardı. Daha önce de değinildiği üzere, bu sıralarda Defrance da Türk halkının faal unsurlarının ülkelerinin menfaatı için gerekli gördükleri için Bolşevikliği seçtiklerini söylüyordu.[186]

Bu sırada (Şubat ortası) Teali-i İslam Cemiyeti de bu düşünce ortamına katkıda bulunmak istedi. Bir bildirge yayımlayarak, dayandığı esas ve kuram ne olursa olsun, uygulamada insanların hayat ve mülkiyet hakkını ihlal ettiği sürece Bolşeviklik ile İslamiyet arasında tam bir zıtlık olacağını duyurdu. Bildirgede Bolşevik uygulamasının ne olduğu sayılıyordu: Gasp, hırsızlık, katl-i nüfus, nehb-ü garet (yağma), hetk-i ismet (ırza geçme). Bu arada İslamiyetin sosyal adaletçi yönü de belirtiliyordu. Son olarak Bolşevikliğe direnmenin halifenin "vezaif-i asliyesinden" olduğu ve kendisinin İstanbul'da kalmasının nüfuzunun güçlendirilmesinin, dünya asayişine yararlı etkide bulunacağı hatırlatılıyordu.[187] Derken (daha ön-

Foreign Office 371/5042, E 704/3/44 (2 Şubat).

Foreign Office 371/4162, 176296 (6 Şubat); *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 104.

Alemdar, 17/2/1336, 427-2727. Mustafa Sabri Efendi Cemiyet'in tutumunu benimseyen bir açıklama yaptı. Ama anlaşılan bildirge Cemiyet'te ▷

ce değinildiği üzere) Cemiyet Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi'den bu konuda bir açıklama istedi, verilen cevapta Bolşevik öğretisi üzerine yeterli bilgi bulunmadığı ileri sürülerek yan çizildi.[188]

Âyan Meclisi'nde Saray cephesinden üyelerin Mebusan Meclisi ile nasıl uğraştıklarına değinilmişti. Benzer bir kampanyaya *Alemdar*'ın sütunlarında rastlıyoruz. 18 Ocak'ta "Mebusan Borsası" diye başlık atıyor, mebusların Ankara'ya gitmeleriyle "tavaf" diye alay ediyordu. 29 Ocak'ta mebuslar hakkındaki üç yıldız imzalı başyazı "Geldiler de Ne Oldu?" başlığını taşıyordu. 10 Şubat'ta Refi Cevat'ın hükümet programı hakkındaki yazısı "mebusan denilen zevat-ı kiram" diye başlıyor, "İrade-i milliyenin Meclis-i Mebusan'da tecellisine gelince: bunu bütün mevcudiyetimizle reddedeceğiz. İrade-i milliyeyi bu Meclis-i Mebusan temsil edemez." diye devam ediyordu. Ona göre kabine tasfiye edilmiş değil, "duçar-ı zaaf" olmuştu. Tasfiye mebuslar arasında gerekliydi. Oysa bütün mebusların mazbataları kabul ediliyordu. Ülkeyi savaşa sokanların, "tehcir ve taktil" yapanların bu davranışları yanlarına kalacaktı. Ve şöyle bitiyordu: "Enver ve Talât'ın ne kabahatleri var ki diyar-ı ecnebiyede gurbet ve hasret çekiyorlar. Onlar da buyursunlar!" 25 Şubat'ta Refi Cevat, *Tasvir-i Efkâr*'ın Mirabeau'nun Meclis'ten ancak süngü gücüyle çıkarılabilecekleri hakkındaki sözünü konu edinmesine karşı, onu Padişah düşmanlığı ile suçluyor, Meclis'in "celadet" gösteremeyeceği-

◁ tartışmalara yol açtı. Cemiyet'in sonraki bir duyurusundan, bildirgenin yöne tim kurulunun oybirliğiyle çıktığını, imza ettiği halde sonradan Şerafettin Efendi'nin istifa ettiğini, istifaname yayımlatan Emir Mesut'un Cemiyet'e üye olmadığını öğreniyoruz. *Alemdar*, 21, 24/2/1336, 431-2731, 434-2734. Bir İngiliz raporuna göre karar çoğunlukla alınmış, istifa edenler birden fazlaymış. Foreign Office 371/5166, E 2306/262/44 (4 Mart).

[188] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 104; *Alemdar*, 25-6/2/1336, 435-6-2735-6; Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 349, 360. Son kaynağa göre soru şöyleydi: "Bir kişi, hilafet ve saltanatı, şeriatı, örtünmeyi, mülkiyeti ilga ve inkâr eden, şeriat dairesinde hareket edenleri öldüren, bunlara işkence eden ve bu yolda yeni bir mezhep şeklinde olan Bolşevizm namı altındaki fesatçı harekette bulunursa şer'an haklarında ne lazım gelir?"

ni, yapacağı tek şeyin Ankara'dan gelen emirle yürümek olduğunu ileri sürüyordu.[189]

Bu sıralarda muhalefetin İttihat ve Terakki aleyhtarlığını destekleyen bir şey de, savaş döneminin yolsuzluklarıyla ilgili dava ve haberlerdi. Mesela Vehip Paşa ile ilgili yolsuzluk iddialarını soruşturmak üzere Ankara ve Kayseri'ye giden Sabri Paşa heyetinin raporunu sunduğu bildiriliyordu.[190] Sonra tehcirle ilgili davalar vardı. Örneğin Karamürsel tehciri davası, Çankırı İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü Cemal Oğuz davası, eski Muş mutasarrıfı İlyas Sami davası, İttihat ile Terakki Kâtib-i Mesulleri ve Murahhasları davası, Nahiye Müdürleri davası gibi davalar vardı.[191] Bir de 53 Konyalının İttihat ve Terakki ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni birleştirerek bunlara aleyhtarlığını dile getiren teli vardı: "Anadolu Müdafaa-i Milliye Cemiyeti namı anında payimal ettikleri hukuk-u milliyeden hicap etmeden memlekette daha akıtılacak mazlum kanı, çalınacak yetim malı kalmıştır zanniyle ve efendilerini res-i kâra getirmek kasdiyle icra-yı maksada yeniden kıya eden İttihat bendelerinin memleketi son bir izmihlale sevk edecek olan hareket-i cinayetkâranelerine Konya ahalisi iştirak etmemiştir ve etmeyecektir... şu ubaşane harekâtın imhası neye müte-

Alemdar, 25/2/1336, 435-2735. Daha önce üzerinde durulmuş olan bir olay, Saruhan Mebusu Çerkes Reşit'in genel kurula getirleri, külotu "velhasıl kıyafet-i harbiyesiyle" katılması olmuştu. Sonra bonjur giymeye başlamış. *Alemdar*, 25/1/1336, 404-2704.

[190] *Alemdar*, 25/1, 8/2/1336, 404-2704, 318-2718. Vehip Paşa, komutanken ticaret yapmak ve kendi ticari eşyasını taşımak için askeri nakliyatı sekteye uğratmakla itham ediliyordu. *Alemdar*, 8/3/1336, 447-2747; 16/3/1336, 454-2754. Aynı gazeteye göre Divan-ı Harp, Samsun ve havalisi sabık komutanı Refet Paşa'yı, savaş sırasında kendisine levazımatça verilen bir vagon şekeri halka gayet pahalı satarak milyonlarca kuruş kazanmaktan ötürü iki yıl hapse ve 5 bin lira para cezasına mahkûm etmiş. *Alemdar*, 10/3/1336, 449-2749. Divan-ı Harp eski Çanakkale Komutanı Nihat Paşa'yı da bazı yolsuzlukları soruşturmak için çağırmış. *Peyam-ı Sabah*, 15/1/1336, 10836.

[191] *Alemdar*, 24/1, 8, 9, 19, 20/2/1336; *Peyam-ı Sabah*, 12/1/1336. Çankırı'dan dava vekili Osman Talât'ın bildirdiğine göre Cemal Oğuz'un hüküm giymesi üzerine ahali "icra-yı ahenk" eylemiş.

vakkıf ise derhal tedabir-i lazime-i seria ittihaz buyrulmasını dört gözle bekleriz efendim."[192]

Şimdi Padişah'ın ve muhalefetin genel durumlarına bir göz atalım. Öyle görünüyor ki, Vahdettin, Eylül 1919'da İngiliz desteğine tam olarak sahip bulunduğunu hissetseydi Damat Ferit'i kolay kolay bırakmazdı. Fakat böyle bir destek olmadan Anadolu'ya ve orduya egemen olan demokratik-ulusçu harekete uzun boylu meydan okuması akılsızca bir şey olurdu. Damat Ferit'in devrilmesinden sonraki haftalar –hele İstanbul'un Osmanlı egemenliğinden çıkarılmasının söz konu-

Alemdar, teli bir gün önce aldığını ileri sürüyordu. İlk altı imza Akkiliseli Osman, Taşbaşlı Hüseyin, Mazlumzade Osman, Köylüler Şirketi Müdürü İsmail, Hacıbekirzade Kadri, Alaybeyzade Ali'ye aitti. Daha sonra gazete telin eski tarihli olduğu iddiasını reddedecekti. *Alemdar*, 24, 25/2/1336, 434-5-2734-5. Kâzım Karabekir de altı ay öncesine ait bir tel olduğunu ileri sürüyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 497. Bu sırada demokratik-ulusçu hareketin yararlandığı bir karşı propaganda, Padişahı temsilen 12/9/1919'da Damat Ferit'in İngiliz istihbaratçılarıyla imzaladığı anlaşmanın ortaya çıkmasıydı. "Bir ay kadar önce" Beyoğlu'nda elden ele dolaştırılan metin, bu kez Anadolu gazetelerinde çıkmış bulunuyordu. *Alemdar*, 21/1/1336, 400-2700. Edirne'deki *Ahali* gazetesi 22/1/1919'da anlaşmayı yayımladı. 3 Şubat günlü de Robeck raporu. Damat Ferit ile M.S. Francer, H. Morlan, G. Churchill arasında imzalanan raporun içeriğini (tam metni bulamamış) T 20 rümuzlu ajanın Saray çevrelerinden edindiği bilgilere dayanarak bildiriyordu. Ajana göre yabancı bir hükümet, bir gazeteciye, bir örneğini bulması için 300 TL önermiş. De Robeck, düşmesinden önce, Damat Ferit aleyhtarı kampanya sırasında uydurulmuş olduğunu tahmin ediyordu, fakat Saray çevrelerinin sanki anlaşmaya sahip çıkıyormuş gibi gösterilmesi ilginçtir. Foreign Office 371/5165, E 340/262/44 (28 Ocak); 371/5117, E 260/83/44 (3 Şubat). Yukarıda, 15. fıkrada Defrance'ın belgeyi açıkça sahte olarak nitelediğini gördük. Onun 12 Şubat telinde açıkladığına göre, daha önce anlaşmanın fotoğrafını ele geçirmiş. İki İngilizin imzası ile birlikte görülen Damat Ferit imzası açıkça sahteymiş. De Robeck, bir gün önce, diğer Yüksek Komiserlerin desteğiyle, İtilaf arasında anlaşmazlık yaratmaya çalışan bu "manevrayı" Sadrazam nezdinde protesto etmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 187, 193-4, 198; c. 144, s. 121 (anlaşmanın metni). Görünüşe göre Gouraud, anlaşma içeriği ile ilgili istihbaratı alıp merkeze ve Defrance'a 1 Şubat'ta telledi (c. 169, s. 251-3). Onun üzerine Defrance konu üzerine bilgilerini 5 Şubat ve 12 Şubat telleriyle merkeze bildirdi. Demek ki Defrance, anlaşmayı bildiği halde Gouraud'dan bilgiler gelinceye dek merkezi haberli kılmıştı.

su olduğu sıralar– herhalde Vahdettin için çok acı bir dönemdi. Ne var ki bu ihtimalin kalktığı şubatın ikinci yarısında resmen bildirildi. Bu, Vahdettin-İngiliz yakınlaşmasını mümkün kılan önemli bir ön şarttı. Yoksa Vahdettin'in demokratik-ulusçu harekete uzun vadede ısınması ya da alışması pek söz konusu değildi. Daha 4 Aralık tarihli İngiliz raporunda Saray çevrelerinde ulusçuların aslında ihtilalci oldukları görüşünün egemen olmaya, Damat Ferit'in de göze girmeye başladığı bildirilmekteydi.[193] Zamanla Damat Ferit'in grafiği yükseldi. Fransız istihbaratının 27 Ocak'ta bildirdiğine göre, bir hükümet bunalımı olduğu takdirde Damat Ferit'in başa geçebilmesi, bunun da Anadolu'yu karıştırması ihtimali vardı.[194] İngilizlerin 18 Şubat raporundan, muhalefetin umutsuzluğunun azalmaya yüz tuttuğunu, hatta Londra'ya Damat Ferit başkanlığında bir heyetin gönderilmesini düşündüklerini, yalnız heyetin iyi karşılanmayacağından endişe ettiklerini öğreniyoruz. Aynı rapor 16 Şubat'ta başlamış olan Ahmet Anzavur hareketinin muhalefeti umutlandırdığını belirtiyordu. Ertesi haftaki İngiliz raporunda yine Anzavur isyanıyla ilgili muhalefet iyimserliği belirtiliyordu. Fakat İngiltere İstanbul konusunda yumuşamışken, bu sefer Fransızların sertleşmemesini (herhalde Güneydoğu'daki Kuva-yı Milliye harekâtı yüzünden) sağlamak üzere ulusçulara karşı bir hükümet gerekliydi. "Ciddi" çevreler böyle bir hükümetin ancak İngiliz des-

Foreign Office 371/4161, 168147. 11 Mart günlü raporda Saray'ın muhafız kıtalarının komutanlarının yakında değişeceği, bu konuda Harbiye'den Hidmi (Hamdi?) Paşa'ya talimat verildiği belirtiliyor. Söz konusu değişikliğin siyasal bir anlamı olup olmadığı, varsa, ne yönde olduğu önemli bir noktadır. Foreign Office 371/5166, E 2784/262/44.

[194] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 48. Defrance'ın bildirdiğine göre, Prens Sabahattin, Rauf Bey'in kurulacak bir kabinede Hariciye Nezaretini önerdiğini söylemiş. O da ulusçu bir hükümette yer almayı kesinlikle reddetmiş imiş. Prens, İttihat ve Terakkililerin ulusçu kisvesi altında işleri ellerine almalarına esef ediyor ve güçlerinin görünüşte olduğunu, Türk ülkesinin bütünlüğüne saygı gösterildiği takdirde yakılacaklarını, ılımlı kişilerin o zaman müttefik desteğiyle hükümet kurabileceklerini söylüyormuş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 49 (1 Şubat). İhtimal Prens Sabahattin'in de bu sıralar hükümette gözü vardı.

teğiyle ayakta durabileceğini, bu hükümetin Ahmet Anzavur hareketinin başarısı sayesinde başa geçebileceğini düşündükleri için ona mümkün olan bütün yardımı yapıyorlarmış. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf İngiltere'nin de Anzavur'dan yana tavır almasını, hatta faal olarak desteklemesini umuyormuş.[195]

1 Ocak günü Vahdettin yeni yıllarını kutlamak için, yaverini İtilaf Yüksek Komiserlerine gönderdi. Webb, meslektaşlarıyla görüştüğünü, Fransızların teşekkür mesajı gönderdiklerini, bu bakımdan kendisinin Ryan'ı Saray başkâtibine yolladığını, Padişah'ın da şahsen telefon ederek teşekkür ettiğini bildirdi. Bu, ilişkilerde bir yumuşamayı gösteriyordu. *Morning Post* gazetesinin 10 Şubat haberine göre Cemal Paşa'nın istifaya zorlanması ulusçuları şaşkına çevirmişti. Muhabire göre şimdi yapılacak şey, ulusçu önderlere karşı derhal eyleme geçmek ve böylece özellikle Bolşevik başarıları dolayısıyla tehlikeye giren Doğu barışını kurtarmaktı. Türkiye ele alınmalı ve gitgide uzaklaşmakta olduğu sağduyu siyaseti ona zorla kabul ettirilmeliydi. Padişah'tan bu yönde herhangi bir girişim beklenemezdi, fakat muhtemelen güçlü bir eyleme boyun eğer ve olumlu karşılardı.[196]

Ali Rıza hükümetinin çekildiği tarihteki, yani 3 Mart günlü haftalık İngiliz istihbarat raporunda, muhtemelen Damat Ferit olan, "eski bir nazırın" görüşlerine yer veriliyordu. Nazıra göre II. Mahmut'la son bulmuş olan yeniçeri (asker) yönetimi Abdülhamit'ten sonra canlanmıştı ve şimdi ulusçular tarafından destekleniyordu. Halk kitlelerinde "yurttaşlık duygusu" (public spirit) yoktu ve bu yönetime ancak dağınık bir direnme gösterebilirdi. Ulusçuları yenecek tek kuvvet Padişah'tı. Nitekim onlar da açıklamalarında onun adını anmadan edemiyorlardı. Padişah yeniçeri yönetiminden nefret ediyordu, fakat destekten yoksundu. (Kendisi onunla sık sık gö-

Foreign Office 371/5165-6, E 1551/262/44, E 1940/262/44. Fransızlar 25/10/1919'da Damat Ferit'in Paris'e gelemeyeceğini İngilizlere bildirmişlerdi. Foreign Office 371/4159, 146592.

[196] Foreign Office 371/4241, 173546; 371/5041, E 316/3/44 (*Morning Post*, 19/2/1920).

rüşüyormuş ve son görüşmeleri üç hafta önceymiş.) Nazıra göre Padişah için en iyi destek İngiltere ve Fransa olurdu, zira onun duruma egemen olması için Türkiye'ye, bu kentlerdeki egemenlik hakları kısıtlanmış bile olsa, İstanbul ve İzmir'i veren bir barış gerekiyordu. Aynı raporun başka bir yerinde Süleyman Şefik'in yakın zamanda ilettiği görüşlerine yer veriliyordu. Ona göre, İngiltere müsaade ederse, dış yardım almadan da ulusçu hareketle başa çıkılabilirdi. Böyle bir "teminat" olursa Padişah iktidara güçlü bir hükümet getirebileceğine inanıyordu. Yalnızca Osmanlı makamları gereken tedbirleri alırken öbür müttefiklerin müdahalesinin önlenmesini istiyordu. Görülüyor ki, Süleyman Şefik "müsaade", "müdahalenin önlenmesi", "teminat" gibi birbirinden hayli farklı kavramlar arasında gidip gelmekteydi. Bu tür bir teminat verilebileceğine dair bir haber gelinceye değin Padişah renksiz nitelikte geçici bir hükümet kurabilirdi. İhtimal "renksiz" olarak Vahdettin Tevfik Paşa'yı düşünüyordu, zira Ali Rıza çekilince sadareti ona önerdi.[197]

53. İkinci Anzavur İsyanının Başlatılması (8 Mart'a kadar): Gördüğümüz üzere, 13 Şubat'ta *Alemdar*'da İstanbul'un bizde kalacağına dair ilk müjde verilmişti (ertesi gün Barış Konferansı bu hususu karara bağlamıştı). 14 Şubat'ta hükümet bir genelgeyle Meclis'ten başka yerde ulusal irade adına konuşmanın cezalandırılacağını bildiriyordu. İki gün sonra (16 Şubat) ikinci Anzavur isyanı, Biga'ya saldırı ile başladı.[198] Saldırının bu tarihte başlaması dolayısıyla şu yorum yapılabilir: İstanbul bizde kaldı diye herkes ümitlenmiştir. Demokratik-ulusçu hareket bunu Kuva-yı Milliye'nin yürüttü-

Foreign Office 371/5166, E 2611/262/44.

Ertuna, a.g.e., s. 73. Özalp, Biga baskınını 20 Ocak tarihli gösteriyorsa da, Iğdemir 16 Şubat tarihini doğrulamaktadır. Uluğ Iğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları* (Ankara, TTK, 1973), s. 3 vd. Aşağıdaki anlatımda Ertuna'nın verdiği bilgiler esas alınmış, bunun dışındaki kaynaklardan alınan bilgilere ayrıca işaret edilmiştir. Yalnız Ertuna'nın baskın sırasında hapishanede kurşuna dizilen çeteyi Kara Ahmet çetesi diye tarif etmesi yanlıştır. Doğrusu Kara Hasan'dır. Özalp, a.g.e., s. 92-4. Özalp İngilizlerin iki bölük asker çıkardıklarını söylüyor. Su, a.g.e, s. 168-78.

ğü mücadelenin bir ürünü olarak görmekte ve aynı yolda devam edilirse daha da olumlu sonuçlar elde etmeyi ummaktadır. Hükümet ise bunu bir lütuf olarak görmekte ve İtilaf Devletleri'ne uysallık gösterilirse, Kuva-yı Milliye'nin Maraş'ta, Akbaş cephaneliğinde yaptığı türden faaliyetler önlenirse, bu lütfun devam edeceğini ve hatta artacağını (mesela Yunanlıların Ege'den çekileceklerini) ummaktadır. Bu amaçla 14 Şubat genelgesi çıkarılmıştır. Saray da aynı görüştedir, fakat bunun da ötesinde Kuva-yı Milliye'ye karşı eylem başlatarak "yararlılık" göstermeyi ve böylece İtilaf'ın gözüne daha çok girmeyi istemektedir. Bunun için de İngilizlerle de anlaşarak Anzavur'a ayaklanması için işaret vermiş olmalıdır. Zira İngilizler Akbaş olayını yanımıza kâr bırakmamak kararındaydılar. Bu amaçla 1 Şubat günü Bandırma'ya savaş gemileri gönderip karaya 200 asker çıkardılar. 14. Kolordu Komutanlığı'na verdikleri notayla, Akbaş işini İngiltere hükümeti aleyhinde bir hareket olarak değerlendirdiklerini, Akbaş'tan kaçırılan bütün silah ve cephanenin 12-29 Şubat tarihleri arasında, sorumlu kişilerin de 15 Şubat'a kadar teslimini istediler. Özalp Mustafa Kemal'in 45. fıkrada ele alınan 3 Şubat genelgesi uyarınca işgale karşı Susurluk'ta bir Kuva-yı Milliye müfrezesi hazırladı. Bandırma'yı boşaltmadıkları takdirde müessif olayların çıkabileceği Balıkesir Müdafaa-yı Hukuk örgütünce İngilizlere bildirilince 11 Şubatta askerlerini çektiler. Özalp bunu bir zafer olarak değerlendiriyorsa da biraz önce İngilizlerin, "Bizimle çarpışmaksızın maksatlarını temin etmek düşüncesinde" olduklarını kaydediyor. Gerçekten de İngilizler bu sefer Anzavur eliyle Akbaş silahlarının ve onları kaçıranların imhasını sağlayacaklardı.

Baskını yapanlar Pomak Gâvur İmam (İmam Fevzi) ve Çerkes Şah İsmail'in emrindeki 200 silahlı, binden fazla baltalı, bıçaklı ve sopalı köylülerdi. Baskın sırasında Hamdi Bey'in arkadaşlarından Kâni, Hamdi Bey'den aldığı emir gereğince hapishanede bulunan Kara Hasan ile 14 çete arkadaşını makineli tüfekle öldürdü. Ertesi gün (17 Şubat) Ahmet Anzavur 15 adamıyla Biga'ya geldi ve kumandayı ele aldı. İki üç gün

içinde Hanıdi Bey, Kâni, ve yine Hamdi Bey'in arkadaşlarından Üsteğmen İnebolulu Rıza öldürüldüler[199] ve hakaret gören cesetleri 18 Şubat'ta Biga'ya gelen iki İngiliz subayına gösterildi. Bu İngilizler, "tercüman bulamadıkları için" eşraftan iki kişi, Şah İsmail ve bacanağı ile Karabiga'ya gittiler. Son ikisi İngiliz savaş gemisiyle Çanakkale'ye de gittiler.[200] Dönüşte yedi torba içinde 5 bin altınla dönmüşler. Ertuna'nın altınlarla ilgili olarak verdiği bilgi yanlış da olsa, İngilizlerin Ahmet Anzavur'a yakın ilgi ve destekleri açıkça bellidir. Hamdi Bey ve arkadaşlarının ölümüyle Akbaş baskınının intikamı alınmış bulunuyordu. Fakat silahları Kuva-yı Milliye'ye kullandırmamak da gerekiyordu. Ahmet Anzavur 18 Şubat'ta Biga'dan ayrıldı.[201] Yenice'de Akbaş'tan getirilen silah ve cephane Dramalı Rıza'nın müfrezesi tarafından korunuyordu. İlk saldırıyı geri püskürten Dramalı Rıza, Ahmet Anzavur'un 500 kişiyi takviye alarak yaptığı ikinci bir saldırıya dayanamadı. 21 Şubat öğle vakti Ahmet Anzavur 800 kişilik kuvvetiyle Yenice'ye girdi. Müfreze çekilmek zorunda kaldı, fakat çekilmeden önce cephanelik havaya uçuruldu.

Böylece Akbaş baskını için harcanan onca emek boşa git-

[199] Daha başkaları, bu arada Jandarma Komutanı Yüzbaşı İsmail Hakkı, üç jandarma eri, Hamdi ile ilgileri olmadığı ve karşı koymadıkları halde öldürüldüler.

[200] İğdemir, a.g.e., s. 15. Onun günlüğünde, 19 Şubat'ta, "İki İngiliz gelmiş..." diye söz ediliyor. Bu ifadeye göre o gün de gelmiş olabilirler. Özalp'a göre İngilizler cesedin "hakikaten Hamdi Bey'in cenazesi olup olmadığını önemle tahkik" ederek "birçok fotoğraflarını" çekmişler. Özalp, a.g.e., s. 99. Eğer Hamdi'nin ölümüne karşılık para vaat edildiyse, ölümün saptanması, paranın yerinde sarf edilmiş olduğunu anlamak bakımından herhalde onlar için önemliydi. Hatta, para bir yana, böyle yaman bir mücadele adamının gerçekten ölüp ölmediği (Che Guevera'nın ölüp ölmediği gibi) kendi başına çok önemli bir istihbarattı.

[201] İğdemir, a.g.e., s. 14. Hâzım'ın yazdığına göre, kendisi Dahiliye Nezareti görevine başladıktan (14 Şubat) birkaç gün sonra Başkâtip Ali Fuat ona, Ahmet Anzavur'un İzmit Mutasarrıflığı'na atanmasının "mahzuziyet-i şahaneyi mucip" olacağını söylemiş. Tepeyran, a.g.e., s. 35, Öneki ve bu dipnotundaki bilgilere karşılık, Göztepe, Ahmet Anzavur'un arkasında ne Saray, ne de İtilaf vardı diyor. Ona göre, o, kendine bu süsü veren bir maceracıydı. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Cayyasında*, s. 242.

miş oldu. Özalp'ın ifadesine göre Hamdi Bey yaklaşan baskını kendisine haber vermiş ve Yenice cephaneliğinin korunmasını istemiş. O da Yenice'ye kuvvet yollamaya karar vermiş. "Ertesi gün" (Biga'da Hamdi Bey ile haberleşildiğinin ertesi günü diye anlamak gerekir ki, 17 Şubat demektir) Balıkesir'den Binbaşı Muhtar, M. Necati beyler bir müfreze ile Yenice'ye gönderildiler. Bir yandan Edremit'ten de bir kuvvet hareket ettirildiği gibi ayrıca Vasıf Bey, İngiliz Kemal, Giresunlu Bulgurcu Mehmet Efe ve maiyeti, Balyalı Mustafa Çavuş'tan oluşan bir birlik görevlendirildi. Gönderilen birlikler kısmen Yenice'ye yetiştiği halde, Dramalı Rıza dayanamayıp çekilme ve cephaneliği imha kararı aldı. Özalp'e göre bu "büyük bir hata oldu." Zira takviye kuvvetleri gönderilmişti. Kendisi de "mühim bir kuvvetle" bizzat Balıkesir'den Yenice'ye hareket etmişti. Dramalı Rıza'nın biraz daha dayanmaması "büyük bir hata" olmuş, çünkü bu takdirde takviyeler yetişecekmiş. Dramalı Rıza bu "gafletini" anladığı için "dövünerek ağlamakta" imiş. Özalp'ın karşısına çıkmamış, çekip Bursa'ya gitmiş.[202]

Gerçekten, İngiliz Kemal önce Necati Bey'in 18 kişilik bir kuvvetle Dramalı Rıza'nın yardımına koştuğunu, fakat yolda bu kuvvet pusuya düşürüldüğü için Necati Bey'in kardeşi Hüsnü ve kendisinin, 50 kişilik seçme bir kuvvetle yardıma

Özalp, a.g.e., s. 98-9. Güven'e göre Yenicelilerin asilerle birleşmesi Dramalı Rıza'nın durumunu daha da kötüleştirmişti. Yine Güven'e göre Dramalı Rıza Yenice'den sonra Balıkesir'e gitmiş, Özalp'la görüşmüş. Özalp silahların imhasının asilerin eline geçmesinden kötü olduğunu ("nasıl olsa alırdık" diyormuş) söylüyor, Dramalı Rıza'yı idam ettirmekten söz ediyormuş. Onun üzerine o da Damat Ferit'i öldürmeyi önerince, Özalp onu serbest bırakmış. Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı* (Ankara, İş Bankası Y, 1965), s. 51. Öte yandan, Cemal Kutay'ın Dramalı Rıza'nın suikast girişimini Çerkes Ethem'e mal etmesi dolayısıyla Hacim Muhittin, Dramalı Rıza'nın Çerkes Ethem'le hiç arası olmadığını, bu işle görevlendirenin de kendi olduğunu ileri sürmüştür. Hacim Muhittin'in belirttiği gibi, muhakeme sonucunda idama mahkûm olanların başında kendisinin (*Hâkimiyet i Milliye*) bulunması, Çerkes Ethem'in adının geçmemesi de bunu kanıtlamaktadır. H.M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva yı Milliye Hatıraları*, s. 109-11.

koştuklarını doğruluyor. Ne var ki ikinci kuvvet Yenice'ye geldiğinde cephanelik ateşe verilmiş bulunuyordu. Dramalı Rıza çemberi yarıp gelenlere katıldı.[203] Kemal'in verdiği sayılar doğruysa, birinci müfreze pusuya düşmeseydi de, ikinci müfreze zamanında yetişseydi de, sonuç pek de farklı olmayacaktı gibi görünüyor, zira karşı taraf 800 kişilik bir kuvvetle saldırmaktaydı, üstelik ellerinde Biga'da ele geçirerek getirdikleri iki dağ obüsü vardı (Ertuna).

Şimdi biraz da alınan askeri tedbirleri Ertuna'dan özetleyelim: 1) Kirmastı (Mustafa Kemal Paşa)'daki 56. Tümen'in 172. Alayı'na 100 mevcutlu bir piyade bölüğünün 4 makineli tüfekle Bandırma'ya hareketi emredildi ve 20 Şubat'ta bu bölük hareket etti. 2) Yarbay Rahmi komutasında 174. Alay, 191 piyade, 25 süvari ve 28 makineli tüfek eri olarak Karacabey'e, 28 Şubat'ta Gönen'e geldi. 3) Balıkesir'de 61. Tümen ve Balıkesir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nce hazırlanan Süvari Yarbayı Süleyman Sabri komutasında 1.500 atlı ve piyade, 2 top, 9 makineli tüfekli birlik ilkönce 300 süvari ve 200 piyadelik bir müfreze halinde 29 Şubat'ta Gönen'e doğru ilerleme emrini aldı. Süleyman Sabri yayımladığı bildirgeyle Ahmet Anzavur'un düşmanla birlik olduğunu duyurdu. Müfrezesi 2 Mart günü Gönen'e geldi. Burada 14. Kolordu Komutanı'nın emrine göre 2 nizamiye taburu, 4 milis taburu ve 1 süvari alayından oluşan bir birlik kurulacaktı. O gün Gönen'in köylerinde Ahmet Anzavur kuvvetleriyle başlayan çatışmalar 8 Mart'a değin devam etti. 5 Mart günü bir İngiliz savaş gemisi Bandırma'ya gelerek demirledi ve böylece İngilizlerin Ahmet Anzavur'u desteklediklerini belli etti. Ahmet Anzavur bu geminin geleceğini biliyor olmalıydı ki birkaç günden beri İngiliz uçaklarının Bandırma ve Balıkesir'i bombalayacağını, İngiliz filosunun da gelip kendisine yardım edeceğini duyurmaktaydı.

1. Anzavur isyanının bastırılması sırasında görmüş oldu-

İngiliz Kemal, *Türk Casusu İngiliz Kemal İstiklal Harbinde* (İstanbul, Nebioğlu Y.), s. 254-5.

ğumuz gecikme, tereddüt ve gevşeklikleri bu sefer de görmekteyiz. Belki en önemli öğe olmamakla birlikte, durumu değerlendirirken önce Köprülülü Hamdi'nin hatalarını görelim. Bunlardan biri Kara Hasan çetesini hapse atması ve sonra da onları kurşuna dizdirmesi olmuştu. Köprülülü Hamdi, kendini jandarma, mahkeme ve icra memuru yerine koyan bu çeteyi tasvip etmemek hususunda haklıydı, ama bu çeteyle uğraşmanın zamanı değildi. Zira o karışık günlerde Kara Hasan Ahmet Anzavur'u dengeleyebilecek bir unsur olabilirdi. Nitekim, İngiliz Kemal'in anlattığı üzere, Köprülülü Hamdi gelmeden önce Biga'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin sadık bir destekçisi olmuştu. Hatta İngiliz Kemal, Biga'da Kara Hasan ve arkadaşlarıyla 400 kişilik bir süvari kuvveti oluşturdu ve Yunanlılarla dövüşmek üzere bu kuvveti Bandırma üzerinden Balıkesir'e götürdü. Bandırma'dan Balıkesir'e giderken yol üstünde pusu kuran Darıcalı Hasan, Manyaslı Şevket, Ahmet Anzavur'un oğlu Kadri çeteleriyle sekiz saat çatıştıktan sonra birlik Balıkesir'e ulaştı. Fakat Biga'da köylerinin tehlikede olduğunu duyunca Kara Hasan ve diğerleri cepheye gitmekten vazgeçip Biga'ya döndüler. Bu durumda Köprülülü Hamdi'nin onları hapse attırması yanlıştı. Hele onları Biga baskını sırasında kurşuna dizdirmesi, hukuk ve insanlık kadar siyasete de büsbütün aykırıydı. Böylece Kara Hasancılar ile Ahmet Anzavur aynı cepheye itilmiş oldular.[204]

[204] İngiliz Kemal, a.g.e., s. 180-239, 252-3. Nitekim Ahmet Anzavur'u Yunan işgali sırasında öldüren, Kara Hasan çetesi katliamından tek sağ kalan Yeniçiftlikli Mehmet olacaktı. Güven, a.g.e., s. 96-9. Buna karşı Güven, Kara Hasanların Kuva-yı Milliye örgütlenmesini köstekleklediklerini, hapse atılmalarının ve Dramalı Rıza'nın çeteden Suphi ve Mustafa'yı hapisten çıkarıp öldürmesinin halkta olumlu etki yarattığını ileri sürüyor. Güven, a.g.e., s. 29-33. Kemal'in ifadesi şudur: "Kara Hasan ve maiyeti hiçbir zaman ne Halifeci, ne Anzavurcu, ne de vatan haini idiler. Yalnız çok cahildiler ve cehaletlerinin kurbanı oldular." (s. 253). İğdemir'in olumlu tanıklığı: Hasan adam öldürmez, fakirlere dokunmaz, zenginleri sızdırır, halk severdi. Mütarekede af çıktığında Biga'ya yerleşip halkın anlaşmazlıklarını parayla çözerdi. Milli örgüt kurulduğunda yardımcı olmuş, ilk Anzavur isyanında ona karşı savaşmıştı (s. 72). Kara Hasanların halka sunduğu "hizmetler": Güven, a.g.e., s. 23 vd.; İğdemir, a.g.e., s. 14.

Köprülülü Hamdi'nin ikinci bir hatası, halktan para ve asker toplarken şiddet göstermesiydi. Gerçi bunu karşı taraf iddia ediyordu, fakat Hamdi'nin Kara Hasancıları öldürtürken ortaya koyduğu sert ve sınır tanımaz kişiliği bu iddianın doğru olması ihtimalini artırmaktadır.[205]

Bununla birlikte, durumu değerlendirirken en önemli unsurun Vahdettin'in milli mücadele ya da demokratik-ulusçu hareket aleyhtarı kesin, düşmanca tavrı olduğu unutulmamalıdır. O, Almanya'da Kayzer Wilhelm'in, Avusturya-Macaristan'da İmparator Karl'ın, Bulgaristan'da Kral Ferdinand'ın "hazin" yazgılarını paylaşmamak hususunda kararlıydı ve tahtta kalmasının İngilizlerin eteğine yapışmakla olacağını düşünüyordu. Ülkede halkın çok geniş bir kesimi, geleneksel Padişah ve Halife'ye bağlılık koşullanması içinde körü körüne onun safında yer almaktaydı. Fakat bir de yönetenler sınıfının içinde ve aydınlar arasında, hatta derece derece Felah-ı Vatan grubu mebusları içinde bilinçli bir kesim vardı ki, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin mücadelesini ümitsiz bir çırpınma, ve daha kötüsü, çok tehlikeli bir macera olarak görüyorlardı. Zira bunlara göre Yunanlılara karşı cepheyi tutmak, biraz da blöf yapmak belki yararlı şeylerdi ama, Maraş, Akbaş gibi daha etkin "maceralar" Barış Kon-

Söz konusu olan para 112 bin lira, asker olarak da doğum tarihleri 1285'den 1309'a kadar olanlarmış. Ertuna, a.g.e., s. 77. Hamdi ve arkadaşları halkın silah ve cephanesini de topluyorlarmış. Güven, a.g.e., s. 30-1. İğdemir'e göre toplanacak para 120 bin lira civarındaymış. Bunu Kuva-yı Milliye düşmanları abartıyorlardı. Mesela sekiz tavuk ve ağaçtan birer tane, 100 koyundan 50'si verilecek deniyormuş. İğdemir, a.g.e., s. 34, 87. Mart ayı sonunda İstanbul'a gelen Biga heyeti başkanı İzzet'e göre "müteveffa Hamdi Beyin" kanunsuz davranışları şunlardı: Kır bekçileri reisi Suphi ve Tekeli Mustafa'yı bir gece idam, hapishanede tutuklattırdığı dokuz kişiyi "suret-i faciada itlaf," Danişmend köyünde iki kişiyi kurşuna dizmek, Fars (Faris?) ile Şaban'ın evlerini yakıp mallarını müsadere, 112 bin lirayı halktan zorla tahsile kalkışmak, 85-309'luları irade-i seniye olmadan askere çağırmak, Akbaş'tan "esliha ve cephane aşırmak." İzzet bu davranışları "istibdat" diye niteliyor, "Türklerin" bunu istemediğini söylüyordu. "Para, asker" diye haykırırken, itirazları masasının üstünde duran silahla susturulmuş. *Alemdar*, 3/4/1336, 472-2772.

feransı'nda çok pahalıya mal olabilirdi. Şimdi İtilaf Devletleri İstanbul'u vereceğiz deyince bunlar daha da yelkenleri indiriyor, hele hele Yunanlılar İzmir'i boşaltacak denince büsbütün teslimiyetçi bir havaya giriyorlardı.

Evet, ilginçtir, İzmir'in bizde kalacağı havadisi tam Ahmet Anzavur'un Biga'yı bastığı, Hamdi ve arkadaşlarını öldürdüğü sırada ortaya çıktı. 16 Şubat günlü *İrade-i Milliye* Londra Konferansı'nda Küçük Asya'nın boşaltılarak bize terkinin kararlaştırıldığını müjdelerken, 23 Şubat sayısındaki "Hakkın Galebesi" başlıklı başyazısında Konferans'ın "... mukarreratında tamamen lehimizde denilebilecek derecede hakka tabi olduğu anlaşılmaktadır." demekteydi.[206] *Alemdar* da 19 Şubat günlü "İstanbul'dan Sonra Anadolu da Türk Hâkimiyetinde" diye haber veriyordu.[207] Biga baskınının üçüncü gününde İzmir ve İstanbul'un bizde kaldığına dair bir tel geldi Balıkesir'e. İzmir müjdesi Hamdullah Suphi imzalı bir telle ulaştırıldı: Haber "pek mevsuk bir membadan" bildirilmişti ve resmen gerçekleşmesi "çok gecikmeyecekti."[208] 19 Şubat günü Rawlinson Kâzım Karabekir'i telefonla aradı, İzmir dahil "her tarafın" tahliye olacağını bildirip kutladı. İstanbul'daki İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti dahi bu yönde genelge

İrade-i Milliye, 16, 23/2/1336, 25-6. Oysa başyazının bulunduğu nüshada *Matin* gazetesinin Fransız hükümetinin eğilimi olarak İzmir'de Yunanlılara "hukuk-u mahsusa" tanınacağı, Trakya'nın Türklere verilmeyeceği, Ermenistan devleti kurulacağı yolundaki haberi yer alıyordu. *Albayrak*'ta (19 Şubat) yer alan Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bildirisinde, Sadrazam'ın Meclis'te, İzmir dahil, Türklerin oturduğu yerlerin tahliye edilmesinin Konferans tarafından kararlaştırıldığını söylediği müjdeleniyor (tutanaklarda böyle bir şey yok), 4 Mart'ta Mithat "Hak, Adalet Gurub Ediyor" diye başyazı yazıyordu. *Albayrak*, 19/2, 4/3/1336, 69, 73.

[207] Fakat iki gün sonra İzmir hakkında resmi bir şey yok haberiyle iyi sayılabilecek bir gazetecilik örneği veriyordu. *Alemdar*, 19, 21/2/1336, 429-2729, 431-2731.

[208] İğdemir, a.g.e., s. 15; Özalp, a.g.e., s. 97. Özalp Sadrazam'ın da Türklerin oturduğu yerlerin boşaltılacağını tebliğ ettiğinin "işitildiğini" yazıyor. 4 Mart günlü İngiliz raporuna göre Hariciye Nazırı Kabine'de İzmir'in Yunanistan'a verilmeyeceğini ve geçici olarak İtilaf işgalinde kalacağını, buna karşılık Trakya'nın Yunanistan'a verileceğini bildirmiş. Foreign Office 371/5166, E 2306/262/44.

gönderdi. İşte bu haberler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne inananlar dışındakilere mücadeleye karşı çıkmakta haklı olduklarını gösteriyor gibiydi. Hele bundan sonra "rahat durmak" gerektiği kesindi. İhtimal Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti içinde de artık "rahat durmak" görüşü birçoklarında vardı.

Şimdi de Biga olayının bazı ayrıntılarına eğilelim. Ahali adına Müftü'nün çektiği tele karşılık 19 Şubat günü Sadrazam'dan özel bir heyetin harekete hazır olduğu haberi geldi. 21 Şubat'ta eski Çanakkale Mutasarrıfı Samih Rıfat'ın başkanlığında, Rıza Paşa ve Bab-ı Meşihat'ten bir memurdan oluşan heyet geldi. Samih Rıfat etraf düşmanla çevrili olduğu sırada asayişi korumak gerektiği, hükümetin Kur'an, Peygamber ve Padişah'ı "düstur-ı amel" yaptığı, heyetin irade-i seniye ile geldiği yolunda bir konuşma yaptı. Halk "Kuva-yı Milliye'yi istemeyiz" diye bağrıştı. Bu sırada ve 18 Şubat'tan beri Ahmet Anzavur Yenice'de bulunuyordu. Heyete bütün muhtarlara mühürletilen bir mahzar (toplu dilekçe) verildi. Heyet 23 Şubat'ta Biga'dan ayrıldı.[210]

26 Şubat günü Biga'ya dönen Ahmet Anzavur bir ilan astı. Bunda Köprülülü Hamdi'nin hunhar ve gayri kanuni muamelesinden söz ettikten sonra, herkesin hukukunun "şeriat-i garra-i Muhammedi" dairesinde sağlandığını ve iki-üç güne kadar Biga'dan ayrılacağını bildiriyordu. İlanı imzalarken de kendisini Kuva-yı Muhammediye Komutanı diye tanıtıyor-

[209] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 473.

İğdemir, a.g.e., s. 15-9; *Alemdar*, 26/2/1336, 436-2736. Heyet Kaymakam Sakıp'ı da beraberinde götürdü. *Alemdar*'a gönderilen M.H. imzalı ve Anzavur açısından olayı açıklayan mektupta İttihatçı olan Kaymakam'ın korkudan çıldırarak gecelik entarisiyle oynaya oynaya sokağa çıktığı yazılıyordu. (İğdemir yalnızca Kaymakam'ın çok korktuğunu söylüyor.) *Alemdar*, 24/2/1336, 434-2734. İngiliz Kemal Müftü'nün adını Mehmet (s. 192), Ertuna Abdülaziz diye veriyor (s. 77). Edremit'e Sakıp, Biga'ya da eski İskilip Kaymakamı Sefa Beliğ atandılar. *Alemdar*, 1, 5/3/1336, 440-2740, 444-2744. Rıfat'ın yanında Mülkiye Müfettişi Fahrettin de varmış. Hâzım, heyetin asıl amacının halkı selamet yolunun Kuva-yı Milliye'den geçtiğine inandırmak olduğunu öne sürüyor. Tepeyran, a.g.e., s. 36-7.

du. 28 Şubat'ta Biga'dan ayrıldı. Ayrılırken artık Bigalılar tamamen aleyhine dönmüş bulunuyordu. "Sen git, hak ürküyor." diye ona gitmesi için baskı yapmışlardı.[211]

Bu, ilginç bir gelişmedir. Bu noktada 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet'in 4 Mart tarihinde Kâzım Karabekir'e gönderdiği bir teli ele almak gerekir. Telde, Biga baskınının Kara Hasan ile çetesini kurtarmak için adamlarınca düzenlendiği, Ahmet Anzavur'un durumdan yararlanarak Biga'ya geldiği, fakat Bigalıların Ahmet Anzavur'un "maksadı mel'unanesini" anlamaları için yapılan "nesayih ve irşadat" sayesinde kendisini uzaklaştırdıkları, halen Ahmet Anzavur'un 850 adamıyla Gönen bölgesinde bulunduğu bildiriliyordu.[212] Bu görüş şaşırtıcı basitliği ile "fazla basittir." Kara Hasan'ın adamları ile Ahmet Anzavur'un adamları farklıydılar ama, Biga baskınının iki grubun anlaşma ve işbirliğiyle olduğu muhakkaktır. Yalnız Ahmet Anzavur fazla sivri olduğu için, Hamdi ve arkadaşlarını ortadan kaldırdıktan sonra Bigalılar onunla işbirliğine son vermeyi ihtiyata uygun bulmuşlardır denebilir.

Bir de Mustafa Kemal'in değerlendirmeleri vardır. 26, 28 Şubat, 2 ve 5 Mart'ta Anzavur olayıyla ilgili olarak Kâzım Karabekir'e çektiği tellerde eline geçen hayli yoğun istihbaratı sunmaktaydı ve ortaya, demokratik-ulusçu hareket aleyhinde çok kapsamlı bir komplo çıkıyordu.[213] Hürriyet ve İtilaf, Nigehban-ı Askeri Kulübü, Kızıl Hançerliler birleşerek bir Cemiyet-i Ahmediye kurmuş bulunuyorlardı. Hareketi Teali-i İslam Cemiyeti de desteklemekteydi. Cemiyet-i Ahmediye Anadolu'da Kuva-yı Ahmediye'ye dönüşecekti. Biga'dan sonra Gönen, Bursa, Adapazarı'nda darbeler düzenlenecek, sonuç olarak bir kongre toplanacak, İngilizlere muhtıra verilecek ve bir Damat Ferit veya Kiraz Hamdi hükümeti kurulacaktı. Ayrıca Konya, Eskişehir, Sivas, Tirebolu, Trakya'da hazırlık ya-

İğdemir, a.g.e., s. 21-7.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 497.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 502-8. Buradaki tellerin metinlerinin birçoğu daha doğru olarak *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*'nde de vardır.

pılıyordu. Küçük puntoyla dahi sayfalarca süren bu tellerde onlarca isim ve bunların bu geniş örgütlenmede neleri nasıl yapacakları yazılıydı. Şah İsmail'e İngilizlerin yedi torba içinde verdikleri 5 bin İngiliz altını ile ilgili haber de buradadır. Ayrıca İngilizler bu iş için Hürriyet ve İtilaf'a, Sait Molla ve Pehlivan Kadri'ye külliyetli para vermişlerdi.[214] Hareket belli bir düzeye ulaştığında Kürt Mustafa Paşa Kuva-yı Ahmediye umum komutanı olacaktı. Bu denli teferruatlı istihbarat içinde yanlış, hayal ürünü veya abartmalı bilgiler bulunabilir. Ama bundan sonraki haftalarda bütün Batı Anadolu'yu ve kısmen İç Anadolu'yu kaplayacak olan isyan dalgası böylesine geniş bir komplonun varlığına kanıt sayılabilir. Ayrıca bu tellerde ileri sürüldüğüne göre, Batı Anadolu'da iyice örgütlenilip bütün merkezler, Kuva-yı Milliyeciler bertaraf edilmek suretiyle Nigehbancılar tarafından ele geçirildikten sonra, İngilizler ve Yunanlılarla işbirliği yapılarak Kuva-yı Milliye cephesi ortadan kaldırılacaktı.

Dikkat çeken bir nokta var yalnız. Mustafa Kemal hep Cemiyet-i Ahmediye'den söz ettiği halde Ahmet Anzavur, kendisini Kuva-yı Muhammediye Komutanı olarak tanıtmaktaydı. Belki de İstanbul'da Ahmediye diye tasarlanan örgütlen-

[214] Defrance 27 Şubat ve 30 Mart tellerinde Anzavur hareketinin İngilizlerce desteklendiğini bildirmekteydi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 96, 176. 30 Ekim günlü İngiliz tutanağına göre Nigehban Cemiyeti ulusçulara karşı kullanılmak üzere birkaç bin lira toplamış ve bazı subayları taşraya göndermiş. Foreign Office 371/4160, 151 44 97. 11 Mart tutanağına göre Dahiliye Nazırı Hâzım, bir gazeteyle yaptığı mülakatta İngiliz makamlarının Ahmet Anzavur'a karşı asker gönderilmesini ve İngilizlerden para alan Ali Kemal'in sınırdışı edilmesini (?) önlediklerini söylemiş. Aynı rapora göre Ali Rıza hükümeti zamanında gönderilen komisyon (Samih Rıfat komisyonu?) Ahmet Anzavur'un İngiliz emri ve parasıyla hareket ettiğini bildirmiş. 1 Mart'ta Çanakkale Mutasarrıf Vekili'nin Dahiliye'ye gönderdiği telde, Ahmet Anzavur'un dağıttığı bir genelgeyi bildiriyormuş. Ahmet Anzavur, şikâyeti olan her kişiyi bir İngiliz generalinin huzuruna çıkarmayı vaat ediyormuş. Telde, bölgedeki İngiliz generalinin Biga'da onunla görüştüğü de bildiriliyormuş. Başka bir kaynağa göre de muhalefet önderleri İstanbul'da Ahmet Anzavur için para topluyorlarmış ve yanına birkaç subay göndermişler. Foreign Office 371/5166, E 2784/262/44.

me Ahmet Anzavur tarafından Muhammediye'ye çevrilmiştir. Aslında, 31 Mart ayaklanmasını çağrıştırmak bakımından ikinci isim daha anlamlıdır. Hatta genç İğdemir'le konuşurken, Ahmet Anzavur, "İttihad-ı Muhammedi Fırkası" demiş.[215] Ahmet Anzavur 25 Ekim 1919'da başlayan ilk ayaklanmasının ancak en sonunda, 30 Kasım günlü mektubunda Fırka-i Muhammediye'den ilk kez söz etmişti. İkinci ayaklanmasında ise bu deyimi tamamen benimsemiş bulunuyordu. Yusuf Hikmet Bayur'a göre "Muhammedi" tabiri "tercüme kokan," dolayısıyla İngiliz etkisini hissettiren bir tabirdir: Zira Müslümanlar kendilerini "Muhammedi" diye tanımlamazlar, bunu Hıristiyanlar yapar ve onun için çok kez Müslümanlardan "Muhammedi" diye söz ederler. Mustafa Kemal de, Kâzım Karabekir de, bu olayı açık seçik biçimde Derviş Vahdeti ve 31 Mart ayaklanmasıyla irtibatlandırmak hususunda tereddüt etmiyorlardı.

8 Mart'a değin Biga'da cereyan eden olayları özetleyerek bu fıkraya son verelim.[216] Biga'da eşraf, Heyet-i Teskiniye diye bir kurul oluşturarak beldeyi yönetmeye başladı (2 Mart). 3 Mart gecesi Çan'da bulunan Jandarma Tabur Komutanı Binbaşı Rıza, 30 atlı ile Biga'ya geldi. 5 Mart Cuma günü namazdan sonra Heyet-i Teskiniye'den Cevat kalkıp durum hakkında bir açıklama yaptı. İstanbul'dan gelen heyete bir mahzar verilmişti. Cevap gelmeyince durumu anlatan bir yazı gönderilmişti Dahiliye'ye. Geçende "mebusumuzdan" mektup gelmiş ve bunda halkın "gebertilen" Hamdi hakkındaki hareketinin meşru olduğunu, endişe edilmemesini yazmış. Bir de şimdi Dahiliye'den resmen cevap gelmiş ve ahalinin emin olmasını, bir şey yapılmayacağını bildirmiş. Bigalı Cevat halkın gelen jandarmadan rahatsız olmamasını söyledi, kazanın sınırı tecavüze uğrarsa hep birlikte karşı çıkılacağı teminatını verdi. Görülüyor ki, Heyet-i Teskiniye 16 Şubat hareketinin getirdiği kurulu düzeni koruma yanlısıydı. O sırada Ali Rıza hü-

İğdemir, a.g.e., s. 25.
İğdemir, a.g.e., s. 28-37

kümetinin istifa etmiş olması ve yerine Damat Ferit'in görevlendirileceği söylentileri Bigalı Cevat'a bu türlü konuşma cesaretini vermekteydi. Fakat 6 Mart'ta Salih Paşa'nın Sadaret'e getirilmesi, Kuva-yı Milliye'nin yaklaşmakta olduğu havadisleri tedirginlik yarattı. Gerçekten de Kuva-yı Milliye'nin silkindiği ve Özalp'in emriyle Biga üzerine yürümeye hazırlandığı görülüyordu.

Yukarıda ele aldığımız, Yusuf İzzet'in Kâzım Karabekir'e çektiği 4 Mart telinde Yusuf İzzet, Anzavur meselesini Biga'daki hareketten ayırmak gayretini gösterirken, Biga Kuva-yı Milliyesi'nin ve Akbaş cephanelerinin imhası olayını da adeta unutturmak istiyordu. Heyet-i Teskiniye adına Bigalı Cevat'ın tutumu gibi, bu 16 Şubat ayaklanmasının getirdiği kurulu düzeni benimsemek anlamına geliyordu. Nitekim Yusuf İzzet'in 3/4 Mart günlü Takip Kuvvetleri'ne emri Biga halkının Ahmet Anzavur'dan ayrıldığını açıkladıktan sonra, Ahmet Anzavur'a karşı adeta yumuşak diye tanımlanabilecek bir harekât istiyordu. Keşiften, cephane sarfiyatında tasarruftan, ev ve köylerin tahribinden sakınılmasından söz ediliyordu.[217] Harbiye Nazırı Fevzi Paşa da aynı havadaydı. 8 Mart günü 14. Kolordu'ya gönderdiği emirde Takip Kuvvetleri'nin Keçideresi, Muratlar, Oba ve diğer iki köyü yaktıkları, hatta bir ihtiyarın mestini almak için Teğmen Selim ve emrindeki Ahmet Anzavur erlerinin onu ve karısını öldürdüklerini söz konusu ediyordu.[218] (Devamı 60. fıkradadır.)

Ertuna, a.g.e., s. 27. *Alemdar*'ın haberine göre Biga'yı Kuva-yı Milliyecilerden "tathir"den sonra, Ahmet Anzavur Kaymakam'a başvurarak bütün amacının şurda burda türeyen "gayri meşru" kuvvetlere karşı yürümekten ibaret olduğunu açıklamış ve memurların işbaşı yapmalarını istemiş. Onun üzerine Kaymakam makamına gelmiş. *Alemdar*, 29/2/1336, 439-2739.

[218] Ertuna, a.g.e., s. 80. Fevzi Paşa daha önce verdiği bir demeçte, Biga sorununun "hüsn-ü suretle halledilmek üzere" olduğunu söylemişti. *Alemdar*, 29/2/1336, 439-2739. Karahisar-ı Şarki Mebusu Ömer Feyzi Dahiliye Nazırı'na yönelttiği bir soru ile Bayburtlu Şeyh Eşref'in karısı ve iki çocuğu ile topa tutularak öldürülmesini, Gönen'e bağlı Keçidere, Yaya, Yakasızı, Bal... (?) köylerinin tahribini, Anadolu'nun bazı yerlerinde tutuklamaları ve özellikle eski Bursa Mebusu Ömer Fevzi ile "diğer zevatın" tutuklanmasını, kanundışı vergi ve asker alınmasını ele alıp bu konuda hükümet emri olup ▷

54. Ali Rıza Hükümetinin İstifası (3 Mart): 3 Mart günü Ali Rıza hükümeti istifa etti. Rauf Bey'in Ankara'ya telle-diği istifanamede iki hususta şikâyet ediliyordu. Biri, Avrupa'da "lehimize bazı temayülat" belirince katliam söylentilerinin çıkması ve bu yalanları düzeltmek için yazılan ajans telleri ve gazete makalelerinin sansüre uğramasıydı. Diğeri, Ege'de Kuva-yı Milliye hatlarının 3 km geri çekilmesi kabul edilmeyince o gün Yunanlıların taarruza kalkıp Gölcük yaylası ile Bozdağ'ı işgal etmeleriydi.[219] Oysa Osmanlı milleti o sıra haksız yere işgal edilmiş bulunan İzmir'in boşaltılmasını beklemekteydi. Bu durumda hükümet istifayı zorunlu görmüştü. Mustafa Kemal, Cemal ve Cevat paşalar olayında onları feda eden ve karşısına aldığı Heyet-i Temsiliye'yi kendisine dayanak yapamayan, Meclis'ten de işe yarar bir destek alamayacak olan hükümet başkanının bu yola gitmesini olağan buluyordu.[220]

◁ olmadığını, hükümetin tutumunu sordu. 11 Mart günü Mebusan'da ele alınan önerge Dahiliye Nazırı'na havale edildi, fakat takrir sahibinin ısrarına rağmen Meclis'e okunmadı (dolayısıyla tutanağa geçmedi). *Alemdar*, 12/3/1336, 451-2751; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 340. *Alemdar*'ın daha sonraki bir haberine göre "hak ile yeksan" edilen köyler şunlardı: Keçideresi, Seyri (Sabri?) köyü, Babayakan, Karaağaçalan, Akrabaköy, Muratlı. *Alemdar*, 12/3/1336, 451-2751.

[219] Yunan işgali dolayısıyla Salihli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Demirci Mehmet Efe'nin Mebusan'a çektikleri teller görüşüldü ve burada, Celal Bey (Bayar) Yunan zulümlerini dünya kamuoyuna duyuracak bir propaganda yapılmasını istedi. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 351-9 (13 Mart).

[220] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 394-5; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1212-3 (V. 241). Türkgeldi'ye göre istifa nedenleri müttefiklerin uygulanamayacak tekliflerle hükümete baskı yapmaları ve Kuva-yı Milliye ile aralarında oluşan gerginlikmiş. Anlaşılan Türkgeldi istifanameyi okumamış ve/veya Ali Rıza istifa nedenlerini biraz farklı bir biçimde açıklamış. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 256. 4 Mart günlü İngiliz raporuna göre ulusçu önderler, daha ulusçu bir hükümeti işbaşına getirmek umuduyla istifayı sağlamışlar. Yine rapora göre Padişah'ın Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması için istekte bulunmasının ve bu amaçla hükümetin Hurşit'i göndermesinin tepkisiydi bu. Öte yandan İtilaf'ın Kuva-yı Milliye'nin belirlenen çizgiye çekilmesi ve Akbaş'ta yitirilen silah kadarını teslim talebinin yarattığı durumun da istifada payı olduğu belirtiliyordu. Kabinenin çekilmesi yolundaki talebin, Maraş'ta "Ermeni katliamının" İngiliz ve Fransız kamuoyunda yarattığı etkiler konusun- ▷

Durumu Mustafa Kemal'e bildiren aynı (3 Mart) tarihli üç tel daha vardı. Kara Vasıf'ın teli Mebusan'da egemen olan endişeyi bildiriyordu. Damat Ferit veya bir benzerinin başkanlığında bir hükümetin işbaşına gelip Meclis'i feshetmesi ihtimali vardı. Buna karşı Ankara'dan Padişah nezdinde "tedabiri müessirede" bulunulması ve Mebusan Meclisi vasıtasıyla Kuva-yı Milliye'nin "temin-i hâkimiyeti kanuniyesinin" sağlanması isteniyordu. Rauf Bey'in iki teli Felah-ı Vatan Reisi Celalettin Arif'in Meclis reis vekilleriyle Saray'a gittiğini, fakat Vahdettin'in Sadrazam ve Danimarka elçisiyle meşgul olduğu için onların başkâtip ve başmabeyinci ile görüşmelerini istediğini bildiriyordu. Onlar da Meclis çoğunluğunun düşüncesine uygun bir sadrazam seçilmezse bunalım çıkacağını, Damat Ferit Paşa ve yâranını ve hatta Tevfik Paşa'yı "sakın" atamaması gerektiğini söylemişler. Bunlar Padişah'a iletildiğinde şu cevap gelmiş: "icabı hal ve vaziyete" göre birisini atayacağını, "onun salâhiyetine tecavüzle" kabine arkadaşlarının seçimine karışamayacağını, ancak çoğunlukla anlaşmasını tavsiye edeceğini söylemiş.[221]

Meclis'ten gelen heyetin kabul edilmemesi kendi başına kötü bir işaret olduğu gibi, Vahdettin'in gelen mebuslara gönderdiği haber de pek iç açıcı değildi. Zira Padişah yalnızca bu-

◁ daki haberin gelmesinden 24 saat önce yapıldığı anlaşılıyordu. Ulusçular bunu önceden bilselermiş böyle talepte bulunmak hususunda tereddüt ederlermiş. Ama buna rağmen hükümetin ayakta durabileceği şüpheliymiş. Foreign Office 371/5166, E 2306/262/44. Oysa, yukarıda görüldüğü üzere, *The Times* Maraş katliamı kampanyasını şubat ortalarında başlatmış bulunuyordu.

[221] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 396-7; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1213-5 (V. 242). Kara Vasıf'ın telinde üç yanlış vardı. Bir gün önce İtilaf'ın Milne hattıyla ilgili olarak şiddetli ikinci bir nota verdiklerini, istifanın bundan kaynaklandığını söylüyordu. Oysa ikinci nota 16 Şubat'ta verilmişti. İkinci yanlış, Grup reisi olan Celalettin Arif'ten Meclis Reisi diye söz edilmesiydi. Üçüncüsü de Ali Rıza'nın Meclis-i Mebusan huzurunda istifa ettiğinin bildirilmesiydi. O gün umumi içtima olmadığına göre bunun, grup toplantısı olması gerekir. Nedense Türkgeldi Celalettin Arif ve arkadaşlarının 6 Mart günü Saray'a gelişlerini andığı halde, 3 Mart ve 5 Mart günü gelişlerine hiç değinmiyor.

lacağı sadrazama çoğunlukla anlaşmasını tavsiye etmeyi üstleniyor, sadrazamın kim olacağını ise "icabı hale" bırakıyordu. Telaşa kapılan demokratik-ulusçu mebuslar, seçilmelerini sağladığı halde sonradan isteklerine sırt çevirdikleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve onun başkanından şimdi medet umuyorlardı. Telaşları yerindeydi. Vahdettin istifa haberini alır almaz Tevfik Paşa'yı çağırmıştı. Türkgeldi'nin deyişiyle onunla "iki gün görüştü." Nedense Türkgeldi Damat Ferit'le yapılan görüşmeyi anmıyor – anlaşılan bu, ondan habersiz gerçekleştirildi. Fakat Rauf Bey'in 6 Mart teli istihbarat raporlarına (herhalde) dayanarak, 4 Mart gecesi Tevfik Paşa'yla görüştükten sonra Padişah'ın Damat Ferit'i kabul ettiğini ve 23.14'e kadar görüştüğünü bildiriyordu. Aynı raporlara göre 5 Mart günü Damat Ferit'in Baltalimanı'ndaki yalısında Ali Kemal ve eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali ile uzun görüşmeler yapıldı, daha sonra bu görüşmeler Ali Kemal'in evinde Rahip Frew'nun katılmasıyla devam etti. Padişah Celalettin Arif, Tevfik Paşa ve Damat Ferit dışında kimseyle görüşmemiş bulunuyordu. Rauf Bey'in kişisel değerlendirmesine göre bu durum, Padişah'ın İngilizlerle haberleştiği ve onlardan cevap beklediği şeklinde yorumlanabilirdi.[222] Bu yorumun pek yabana atılamayacağını iki önceki fıkranın sonunda söz konusu edilen ve tam bu günlere rastlayan 3 Mart günlü İngiliz raporundan anlıyoruz. Vahdettin İngi-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 400-2. Rauf Bey, Vahdettin'in Damat Ferit'le gizli görüştüğünü bildiriyordu ki, bu da Türkgeldi'nin bu hususta sessizliğini açıklar. Sivas'a çekilen 4 Mart günlü Mustafa Kemal teline göre 1 Mart günü müttefiklerin tercümanları Babıâli'de Sadrazam'ı ziyaretle Damat Ferit'in Divan-ı Âli'ye sevkine muvafakat edemeyeceklerini ve sevk edilmek istenirse "fiilen" müdahale edeceklerini sözlü olarak bildirmişler. Başka bir yerde böyle bir bilgiye rastlamadım, dolayısıyla biraz şüphelidir. Doğruysa, Vahdettin'in beklemekte olduğu Damat Ferit için desteğin geldiğine veya gelmek üzere olduğuna dair bir işaret sayılabilir. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 238. Gördüğümüz üzere, Edirne Mebusu Şeref'in Damat Ferit aleyhindeki takriri kabul edilmiş ve soruşturma için 4. Şube'ye havale olunmuştu. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 82-3 (16 Şubat).

lizlerden destek alabilirse güçlü bir hükümet kurmayı, böyle bir cevap gelinceye dek de "renksiz," geçici bir hükümeti işbaşına getirmeyi öneriyordu.

Rauf Bey'in bilmediği, Türkgeldi'nin herhalde yine bilmediği için yazmadığı bir şey vardı. Ali Rıza istifa edince Padişah eski Dahiliye Nazırı Reşit Bey'i çağırıp ona da akıl danışmıştı. Vahdettin'e göre Ali Rıza hükümeti "kâmilen" istifa ettiği, hatta bazı nazırlar "kat'iyen müstenkif" olduklarından o hükümetin devamı hususunda ısrar etmeye imkân yokmuş. Onun üzerine Reşit Bey, ne Kuva-yı Milliye'yi, ne de İtilaf'ı kızdıracak bir hükümet salık vermiş. Reşit Bey bu görüşü yandaki odada bulunan Tevfik Paşa'nın huzurunda tekrarlayınca, Tevfik Paşa buna katıldığını söylemiş. Vahdettin, bu durumda Reşit Bey'e hitaben, şimdi bu görüşe uygun sadrazamı bulmak kaldı deyince, Reşit Bey işin kendisine havale edileceğini düşünerek Tevfik Paşa'nın bunu yapabileceğini söylemiş, fakat Tevfik Paşa kabul etmemiş, Reşit Bey de Saray'dan ayrılmış.[223]

Akla gelen bir soru da Ali Rıza'nın istifasına yol açan asıl nedenlerin neler olabileceğini ve bu istifanın Padişah'ın telkini ile olup olmadığıdır. İkinci şık söz konusu olabilir, ama bu konuda bir ipucu yoktur. Bu durumda Ali Rıza'nın açıkladığı gerekçeyi kabullenmekten başka çare yoktur. Buna göre hükümeti bunaltan şey, Avrupa'da lehimizde eğilimler ortaya çıkınca bu eğilimlerin katliam haberleriyle silinmek istenmesi ve Yunanlıların Bozdağ'ı işgal etmeleriydi. Bu iki gerekçedeki ortak nokta, İstanbul'un vaadi ile somutlaşan ve İzmir'in de bize bırakılacağı umuduyla gelişen iyimserlik ortamının uydurma katliam kampanyaları ve özellikle yeni bir Yunan istifa dalgasıyla acı bir biçimde yalanlanmasıydı. Nitekim 6 Mart'ta, yani hükümetin istifa ettiği sırada yayımlanan resmi bir yalanlama, Anadolu'da Ermenilerin yeniden katliama uğradıkları söylentisine Ermeni gazetelerinin ve *Journal d'Orient*'in yer verdiklerini kaydettikten sonra, Maraş dışın-

[223] Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 270-1.

da Ermenilere karşı hiçbir saldırı olmadığını, tam Osmanlı Devleti'nin kaderi belirleneceği sırada çıkarılan bu söylentinin Avrupa kamuoyunu ve Barış Konferansı'nı olumsuz yönde etkilemek "maksad-ı bedhahanesiyle" yazıldığını belirtiyordu. Maraş'ta çıkan olaylar ise Ermenilerin Müslümanların hayat ve namuslarına saldırmasından kaynaklanmıştı. Bu yalanlamayla birlikte Dahiliye Nezareti vilayetlere ve müstakil livalara tel çekerek katliam konusunda ve Müslüman olmayanlardan –"velev bir şahıs olsun"– öldürülen varsa bu konuda bilgi verilmesini istedi. Gelen teller *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmaya başladı. Bu yoğun kampanyanın Avrupa basınında ve kamuoyunda önemli bir yankı uyandırdığını sanmıyorum.[224] İşin daha fecisi, hükümetin yalanlaması ancak pek az kimsenin okuduğu *Takvim-i Vekayi*'de çıkabiliyor, İtilaf sansürü başka gazetelerde çıkmasını önlüyor, nasılsa *Le Journal d'Orient* bastığı için tatil ediliyordu. Bu sırada iki sansür vardı: Biri Osmanlı, diğeri İtilaf Devletleri'nin sansürü. Osmanlı sansürünün müsaade ettiği birçok yazıyı çoğunlukla Ermeni çalıştıran İtilaf sansürü yasaklıyor, Osmanlı sansürünün yasakladığı yazılara da İtilaf sansürü izin veriyordu. Bir de, belirli bazı sözcük ve ibareler İtilaf sansürü tarafından çıkarılarak gazetece verilmek istenen anlamın tam tersi oluşturulmuş oluyordu. Mesela, son olarak *Tasvir-i Efkâr*'ın 6 Mart günlü sayısında hükümetin yalanlaması dolayısıyla "Katliamlar Hakkındaki Şayiatın Tekzibi" başlığında "Katliamlar" dışındaki sözcükler ve metinden bazı cümleler çıkartılarak katliam olduğunun hükümet tarafından kabul edildiği izlenimi verilmişti. Meclis-i Vükela, bu durumu "asla" kabul edemeyeceği için, hükümet tarafından konmuş olan

Takvim-i Vekayi, 6/3/1336, 3793 ve sonraki sayılar. İtilaf'ın sansüründen şikâyetleri şubat sonlarında başlamıştı. 21 Şubat'ta Sefa de Robeck'e yakındığı gibi, Sadrazam ve Dahiliye Nazırı da İngiliz Yüksek Komiserliği'nin görevlileriyle konuşmuşlardı. De Robeck'in bildirdiğine göre, Sefa Kuva-yı Milliye aleyhinde yazı yazan iki Ermeni gazeteci hakkında açılan kovuşturmayı durdurmaya söz verdi. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 6-7.

sansür usulünün artık kaldırılması gerektiğini İtilaf temsilcilerine bildirmeyi kararlaştırıyordu.[225] Böylece hükümet, İtilaf sansürüne karşı çıkabilmek için kendi sansüründen vazgeçmek gerektiğini anlamış bulunuyordu.

Katliam ile ilgili, ve muhtemelen Ali Rıza hükümetinin telaşını artıran bir gelişme de Londra'daki barış görüşmelerinde Maraş olayının Yüksek Şûra tarafından "Kilikya'da Ermeni katliamı" şeklinde ele alınmasıydı. 28 Şubat'ta, bu konuda yapılan özel toplantılardan sonra yayımlanan bildiride, görüşmelerin yapıldığı ve durumun derhal icabına bakacak tedbirlerin kararlaştırıldığı duyuruluyordu.[226] Hükümetin bundan da etkilenmiş olabileceği düşünülebilir. Mebusan Meclisi de 4 Şubat günlü bir karar gereğince Paris Barış Konferansı'na gönderilen dört sayfayı geçen heyecanlı bir mektupla Londra toplantılarına rastlatılan katliam kampanyasının iftira olduğunu, Türklerin yönettikleri başka halklara karşı tarihte benzersiz bir hoşgörü gösterdiklerini, Ermenilere bir saldırı olduysa, bunu onların başlatmış bulunduğunu, Anadolu'daki olayların tarafsız bir kurul tarafından en kısa zamanda soruşturulması gerektiğini belirtiyordu. Bu talebi dikkate almamak hem adalete karşı bir suç, hem de dünya barışını tehdit edecek büyük bir siyaset hatası olurdu.[227]

Meclis-i Vükela Mazbataları, 15/3/1336, 218/84; M.T. Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s. 392-3; Tepeyran, a.g.e., s. 21-2. Konu 12 Mart'ta Yüksek Komiserler toplantısına Osmanlı Matbuat Cemiyeti'nin bir başvurusu sonucu geldi. Anlaşılan, hükümetin yalanlamasını İngiliz sansür memuru çıkartmıştı. Defrance sansür memurlarının birlikte karar almaları gerektiğini söyledi. Alınan karara göre sansür memurlarına, ayırt edilmeden bütün gazetelerdeki tehlikeli yazıların özellikle katliamla ilgili olanların çıkarılması için talimat verilecekti. 26 Şubat toplantısında ise *Takvim-i Vekayi*'de Maraş olayı ile ilgili "münasebetsiz" bir yazı üzerinde duruldu ve bu konuda müttefik askeri makamlarına danışılması kararlaştırıldı. Foreign Office 371/5163, E 2803/253/44, E 2797/253/44. Avrupa basınına gönderilen yalanlamalar da önleniyormuş. Foreign Office 371/5166, E 2784/262/44.

[226] *The Times*, 1/3/1920.

Mektup 6 Mart günlü ve Celalettin Arif imzalıydı. Buna göre, dinsel, etnik önyargılar, geçmişte Avrupa'nın yaşadığı yenilgilerin acısı, Doğu-Batı düşmanlığı ve her şeyden önce müdahale girişimlerini ikiyüzlü bahanelerle ▷

İlginçtir ki, de Robeck'in hükümetin istifasını bildiren telinde bunun hem ulusçuları, hem müttefikleri tatmin etmenin imkânsızlığından ileri geldiğini, tek bir yakın sebep bulmanın zor olduğunu, fakat Kilikya'dan gelen haberlerin ve Yüksek Komiserlerin Akbaş'tan kaçırılan silah kadar silahın teslimi hususundaki ısrarının hükümeti zor durumda bıraktığını söylüyordu. Sadaret Tevfik Paşa'ya önerilmiş, fakat o reddetmişti. İzzet Paşa'nın sadrazamlığından söz ediliyordu ki, bu olursa tam ulusçu renkte bir hükümet anlamına gelirdi. Fakat en büyük ihtimal, Salih Paşa gibi Fransa'nın zararsız bulacağı, göze batmayan birinin başa geçmesiydi.[228]

Ali Rıza'nın istifası üzerine muhalefet gazeteleri Saray cephesinden veya muhalefetten birinin gelmesi için çaba gösterdiler. 4 Mart günü çıkan *Alemdar* gazetesi, sadaretin Prens Sabahattin'e önerileceğinin "kaviyen memul" olduğunu, böyle bir devlet adamının hükümet başkanı olmasının "fal-ı hayır" sayılacağını bildiriyordu. *Peyam-ı Sabah*'a göre Babıâli çevreleri Tevfik Paşa'nın görev alacağını tahmin ediyorlardı. Bir gün önce toplanan Felah-ı Vatan grubu İzzet veya Tevfik (!) paşayı kabule hazırmış.[229] O gün sabahleyin Reşit Bey'in okul arkadaşlarından biri gelerek, Damat Ferit'in acil olarak kendi-

◁ haklı çıkarmaya çalışan emperyalizm ruhu bu son kampanyanın gerisinde yatan nedenlerdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 167-70.

[228] *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 11 (no. 12) (5 Mart). *The Times* da ulusçuların İzzet Paşa'yı istediklerini belirtiyor, onu, Enver ve Talât paşaların arkadaşı bir Arnavut olarak tanıtıyordu. *The Times*, 5/3/1920. *The Times*'in 5 Mart haberi, İzzet Paşa'nın bir gün önce verdiği demeçte, Ermenistan'a Van ve Bitlis'in bazı bölümlerinin ve Karadeniz'de bir kıyının verilebileceğini söylediğini bildiriyordu. Güya İzzet Paşa silahlı direnişin de imkânsızlığını kabul ederek, ulusçuların blöf yapmakta olduklarını demeye getirmiş. Bunlar ulusçuların söylediklerinden o denli farklı şeylerdi ki, muhabirin tahminine göre, bu yüzden İzzet Paşa'ya değil, Salih Paşa'ya sadaret önerilecekti. *The Times*, 15/3/1920. (Van ve Bitlis ile ilgili sözler 5 Mart'ta *İfham*'da çıktı. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 359.)

[229] *Alemdar*, 4/3/1336, 443-2743; *Peyam-ı Sabah*, 4/3/1336, 10885. Refi Cevat, "Biz silah ile kaybettik. Onlar siyasetle kazandılar. Şimdi ne olacağız, yarabbi?", Ali Kemal "Yine Kurban mı Gideceğiz?" diye koyu bir kötümserlik gösteriyorlardı. *Alemdar*, Tevfik Paşa'nın Saray'a gittiğini bildiriyordu.

siyle görüşmek istediğini, onun için öğle yemeğine çağırdığını, hemen birlikte gitmelerini ısrarla istedi. Damat Ferit Reşit Bey'e "birlikte" kabine kurmalarını önerdi. Reşit Bey buna yanaşmadı. Onun üzerine Damat Ferit Padişah'la olan görüşmesini sordu. Reşit Bey bunu anlattıktan sonra, Paşa'nın kabine kurması hakkındaki düşüncesini söylemeden önce "devletçe hayata taallûk eden mesailde" müttefiklerden yardım vaadi alıp almadığını sordu. Paşa'nın olumsuz cevabı üzerine bundan vazgeçmesini, çünkü bu durumda Anadolu'da çıkacak zorluklarla baş edemeyeceğini söyledi. Ertesi sabah (5 Mart) Paşa telefon ederek sadaret "talebinden" vazgeçtiğini bildirdi. Reşit Bey'in tahminine göre Paşa sadarete ısrarla talip olmuş, fakat olumlu bir sonuç çıkmayınca Reşit Bey'in engel olduğundan şüphelenerek (veya Padişah'tan öğrenerek) onu yanına almak suretiyle muhalefetini gidermeyi tasarlamıştı.[230]

5 Mart günü Refi Cevat *(Alemdar)* "Ferit Paşa Korkusu" başlıklı yazısıyla "katil, hırsız ve yağmagerlerin" Damat Ferit'ten haklı olarak çekindiklerini anlatıyordu. Gazeteye göre Mebusan'da özellikle Salih Paşa üzerinde duruluyordu. Bir de yeni bir isim ortaya atılıyordu: Damat Şerif Paşa. Gazete bir de güvence veriyordu "felaketlerden kan ağlayan" vatandaşlara: İttihat ve Terakki ve Kuva-yı Milliye ile "uzaktan bile en ufak bir nispeti" olan hiç kimse hükümete giremeyecekti. Son dakika haberi olarak sadaretin Damat Ferit'e önerildiği bildiriliyor, ayrıca iki gün önce bir mebus heyetinin Saray'da kabul edildiği haberi yalanlanıyordu. Bir gün önce Tevfik Paşa'nın yine Saray'a gittiği bildiriliyordu. Harbiye Nazırı Fevzi Paşa ise hükümetin Tevfik Paşa tarafından kurulmasını "daire-i ihtimal" içinde gördüğünü söylüyordu. *Peyam-ı Sabah* Tevfik Paşa ve Damat Ferit'in, (ilki sağlık nedeniyle, ikincisi günün koşulları dolayısıyla) yapılan önerileri kabul etmediklerini haber veriyordu.[231]

[230] Reşit Paşa, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, s. 271-2.

Alemdar, 5/3/1336, 444-2744; *Peyam-ı Sabah*, 5/3/1336, 10886. *Alemdar, Serbesti*'nin bir görüşünü naklediyordu: Tevfik Paşa muhterem bir kişiydi ama sükûnu sağlayamazdı. Tedip edilmesi gerekenleri 48 saatte tedip ▷

6 Mart günlü *Alemdar* durumun tarafsız bir kabineye tahammülü olmadığını, Damat Ferit'in kendi görüşündeki kişilerle hükümeti kuracağına yüksek siyaset çevrelerinde muhakkak gözüyle bakıldığını, bir zamanlar Kâmil Paşa için olmaz dendiğini, oysa pekâlâ olduğunu yazıyordu. *Peyam-ı Sabah*, *Akşam*'ın Damat Ferit'e teklifte bulunulduğu haberini reklam diye nitelemesini reddedip, kendisine öneri yapıldığı, hatta evvelsi gece ikinci kez ısrarla önerildiği, onun da bunu düşünmek istediği hususunda ısrar ediyordu. Gazeteye göre Mebusan'dan doğmuş ve ulusal teşkilattan kuvvet alan bir kabinenin kurulması ihtimali yoktu. Nedenlerini izaha gerek yoktu. Damat Ferit kabul etmezse, Tevfik Paşa, o da olmazsa tarafsız biri hükümeti kurardı. Kabineyi Salih Paşa kurarsa arkadaşlarını dışardan seçecekti. Bir de İzzet Paşa ile görüşmeye yer veriyordu. Kendisine öneri yapıldığını, fakat durum "pek vahim ve cidden pek nazik" olduğu için, teklif gelirse "istemeyerek" görevi üstleneceğini söylüyordu.[232]

7 Mart günlü *Peyam-ı Sabah* sadaretin Salih Paşa'ya önerildiğini, onun da kabul ettiğini bildirirken Padişah'ın meşrutiyet ilkelerine "şahane" uyduğunu, gerekenlerle "uzun uzadıya" danıştıktan sonra bu karara vardığını söyleyerek kinayeli bir eda takınıyordu. Salih Paşa'nın hükümeti "idare-i maslahat düsturunu" uygularsa "bir müddetçik" yani barışa kadar yerinde kalabilirdi. Gazeteye göre Damat Ferit için "henüz" zaman müsait değildi ama ülkenin saadet ve selametinin, sonunda "o kabda, o siyasette" adamlarla sağlanabileceği anlaşılacaktı. Yine öğreniyoruz ki, iki gece önce Padişah Damat Ferit'le uzun uzun görüşmüş. Bir gün önce Tevfik Pa-

◁ edecek biri gerekiyordu, fakat kim olduğunu yazmanın kendilerine düşmediği belirtiliyordu.

[232] *Alemdar*, 6/3/1336, 445-2745; *Peyam-ı Sabah*, 6/3/1336, 10887. Tevfik Paşa bir gün önce yine Saray'daymış. Göztepe Damat Ferit'e öneri yapıldığını söylüyor. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Cayyasında*, s. 250. Rauf Bey İzzet Paşa'yı sadrazam yapmak için çalıştığını bildiriyordu (6 Mart). M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 401.

şa gelmiş ve saat 13-17 arasında Saray'da kalmış. Salih Paşa saat 16'da gelmiş.[233]

Türkgeldi'nin yazdığına göre, 5 Mart akşamı, Vahdettin Tevfik Paşa'nın görevi kabul etmediğini söyleyip görüşünü sormuş. O da ya Ali Rıza'ya veya Tevfik Paşa'ya ısrar edilmesini, ya da Salih Paşa'ya önerilmesini söylemiş.[234] Onun üzeri-

Peyam-ı Sabah, 7/3/1336, 10888. 11 Mart İngiliz raporuna göre, Vahdettin yeni sadrazam atama sorumluluğunu üstlenmek istemediği için, 6 Mart günü Saray'da ileri gelen fırkaların temsilcilerinden oluşan bir "devlet şûrası" (State Council) toplamış. Salih Paşa'nın sadaretini o kurul kararlaştırmış. İngilizler Padişah'ın temaslarını yanlış olarak "şûra" şeklinde algılamış olmalılar. Foreign Office 371/5166, E 2784/262/44. Duran, Celal Bayar'ın not defterinden bu günlere ait notları özetleyerek vermiştir. Fakat bunlarda bir gariplik var, zira Bayar 7 Mart günü grubun kimin sadrazam olacağını bilmediğini, bir ara Damat Ferit'in görevlendirildiği yolunda bir haber geldiğini belirtiyor. Onun üzerine Ahmet Salahattin buna rağmen yiğitlik gösterilmesini ve sonuna kadar göreve devamı savunmuş. Canik'ten Mehmet Ali kanuna uymayı tavsiye edince, Bayar bu durumda kanuna uymanın imkânsız olduğunu, Damat Ferit'in "fasılalı (fasıla-i?) meşrutiyet" düşüncesini savunduğunu, Yüksek Divan'a sevkedilen biri sadarete gelince ne olacağının belli olduğunu söylemiş. Herhalde bu sahneler 7 Mart'tan önce cereyan etmiş olmalı. Bayar 8 Mart'ta Salih Paşa'nın sadaretini öğrenmiş oluyor ki, olamaz. Yine olamayacak gibi görünen, Salih Paşa'nın Meclis'ten hükümeti için üç üye istemiş olması, herkesin aday listeleri hazırlayarak bunların kendisine gönderilmiş olmasıdır. Şu olabilir: Padişah kabineye mebus olmamasını onu görevlendirdikten bir gün sonra telefonla bildirdiğine göre, arada Salih Paşa böyle bir arzu belirtmiş olabilir. Mebuslar, bir Damat Ferit hükümeti kâbusundan kurtulmuş olmaları dolayısıyla sevinmiş olmalılar. Fakat Bayar'ın yazdığına göre, grupta yapılan bir güven oylamasında Salih Paşa'ya 38 olumsuz, 34 olumlu, 4 çekimser oy çıkmış. Mebusların belki hükümete mebus girmemiş olmasına canları sıkılmıştır. Ama Ali Rıza hükümetine de hiçbir mebus girmemişti. Duran, a.g.m.. Bu dipnotunda zikredilen İngiliz tutanağı da Salih Paşa'nın Felah-ı Vatan'dan dört nazır adayı istediğini, Heyet-i Temsiliye'nin mebusların hükümete girmesine izin verdiğini, verilen dört isim arasında Câmi Bey'in de bulunduğunu bildiriyor. Salih Paşa sonra vazgeçip bunları hükümete sokmamış. Bu yüzden Felah-ı Vatan'da büyük tepki olmuş ve 9 ve 10 Mart grup toplantılarında güvenoyu verilmemesi savunulmuş. Bununla birlikte çoğunluğun güvenoyu vereceği anlaşılıyormuş.

[234] Vahdettin bunun üzerine "İşte mesele şimdi tavazzuh etti" demiş. İnal'a göre, bu "Demek ki sen de Damat Ferit'i istemiyorsun" anlamına gelmekteydi. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 256; İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, s. 2122.

ne ertesi sabah Padişah bir kez daha Tevfik Paşa ile görüştükten sonra Salih Paşa çağrılmış ve durumu anlayınca ağlamaya başlayarak kesinlikle kabul edemeyeceğini söylemiş. Türkgeldi kendisine durumun ağırlığını ve Damat Ferit'in gelebileceğini söyleyerek onu büyük zorlukla ikna etmiş ve "adeta zorla" Padişah'ın huzuruna sokmuş.

Türkgeldi, 5 Mart akşamı Saray'a bir gün önce başkanlığa seçilmiş olan Celalettin Arif ile seçimleri yenilenen Mebusan Birinci ve İkinci Reis Vekilleri Hüseyin Kâzım, Abdülaziz Mecdi, İdare Memurları Asaf, İsmail Hakkı, Mehmet Emin'in geldiklerini ve Damat Ferit'in sadarete getirilmemesi için aldıkları telgrafları getirdiklerini anlatıyor. *Peyam-ı Sabah*'a göre 16.30'da Celalettin Arif otomobille Veliaht'ı ziyarete gidip 17.30'da dönmüş. Bu arada Salih Paşa'ya sadaret görevi verilmiş. Saat 16'da başlayan Felah-ı Vatan toplantısı 18'de bitmiş. Celalettin Arif grubun kararını ve gelen telleri bildirmek üzere Saray'a gitmiş. Gazetenin yazdığı doğruysa, Veliaht'tan da yardım istenmiş ve belki de bu yüzden Saray'a gitmekte gecikilmiştir.[235] Celalettin Arif, Padişah'a Rauf Bey'le birlikte hazırlamış olduğu bir yazıyı da sundu. İki fıkradan oluşan yazının ilk fıkrasında Mebusan'ın ve Kuvayı Milliye'nin saltanat ve hilafete "ve bilhassa nefsi nefisi hümayunlarına" kayıtsız şartsız ve sonsuz bağlılıkları ve bu hususta her türlü güvenceyi vermeye hazır oldukları bildiriliyordu. Hükümet buhranının Anadolu'da pek büyük "galeyan ve heyecanı efkâra" yol açtığı, buhrana süratle son vermek gerektiği belirtiliyordu. İkinci fıkrada çok dikkate değer şeyler söyleniyordu. Milli emelleri tatmin etmeyecek bir hükümet çok esef verici olaylara yol açabilirdi. Böylesi bir hükümet doğ-

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 256-7; *Peyam-ı Sabah*, 7/3/1336, 10888. Gazetede Abuk Ahmet'in değiştirileceği, Bahriye'ye Mirliva Abdülkerim Sebati Paşa'nın geleceği söylentisi yer alıyordu. İlginç olan bir nokta, hükümetin 9 Mart günü Saray'a gittikten sonra Veliaht'ı da ziyaret etmeleriydi. Bunun usulden olduğunu pek sanmıyorum. Salih Paşa hükümetinin kurulmasında Veliaht'ın bir payı olduğunu göstermek bakımından anlamlı olabilir. *Alemdar*, 10/3/1336, 449-2749.

rudan gelebilmesi muhtemel olan bela seline (yani Bolşevikliğe) karşı direncin kırılmasına yol açabilir, "maazallah" ulusal birlik parçalanabilirdi. "Bir mecburiyeti elime tahtı tesirinde" (mesela Mebusan'a bir saldırı?) Anadolu'nun, Mebusan'ı serbest sayamayarak yeniden seçim yapıp Milli Meclis'i toplayarak "müdafaa-i hukuku devlet ve millet vazifesini ifaya" kalkışması akla gelmekteydi. Bununla Mebusan Meclisi Saray'a yönelik sözlü uyarılar dışında, böyle açık seçik bir yazılı uyarı da yapmış oluyordu.[236]

Böylece Salih Paşa mühr-ü hümayunu almış oldu. Fakat bu sonuç, hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal'in yönettiği yoğun bir kampanya sayesinde elde edildi. 4 Mart günü Mustafa Kemal Meclis başkan vekiline ve Padişah'a birer tel çekti. İkinci telde halkın hükümet buhranı dolayısıyla heyecan içinde bulunduğunu, Meclis'te çoğunluk eğilimlerinin Padişah tarafından korunacağına emin bulunduğunu, fakat iç ve dış "bin türlü ihtirasatın" galeyanıyla tehdit altında olan memleketin, ulusal vicdanı tatmin edemeyecek bir kabine reisine "hiçbir dakika" tahammül edemeyeceğini, maazallah böyle bir şey olursa, Osmanlı tarihinde görülmemiş üzücü olaylara yol açacağını bildirdi. Yine o gün komutan, vali, mutasarrıf ve Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyelerine Mustafa Kemal bir genelge gönderdi. Bunda, istifanın, Damat Ferit'i veya bir benzerini iktidara getirmek, İstanbul'da ecnebi emellerine hizmet edecek bir Şûra-yı Hilafet kurmak için dış düşmanlar tarafından yönetilen ve muhalif fırkaların aracılığı ile oluşan bir komitenin faaliyeti sonucu olduğu bildiriliyordu. Bu komitenin faaliyetine temel olmak üzere İtilaf Devletleri hükümeti istifa ettirecek baskılar yapmışlardı. Mebusan gereken girişimlerde bulunmakla birlikte, milletin ulusal emelleri tatmin etmeyen bir hükümete tahammül edemeyeceğini "gayet şedit bir lisanla" Mabeyne, Mebusan reisliğine, basına bildirmek gerekiyordu. Telgraf alındığında "dakika fevtedilmeyerek" telgraf-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 402; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1216-7 (V. 245).

lar hazırlanıp "bu gece behemehal" çekilmeli ve "yarın sabaha kadar" kendisine bilgi verilmeliydi.[217] Böylece Atatürk'ün deyimiyle 4 Mart gecesi bir "telgraf fırtınası" oluşturuldu. (Hürriyetin İlanı'nda, 31 Mart Olayı'nda, Ali Galip komplosu üzerine demokratik-ulusçu hareketin Saray'ı baskı altına almak ve etkilemek için kullandığı bu taktiğe "telgraf yağmuru" adını vermiştim.) İşte asıl bu "fırtına" Tevfik Paşa ya da Damat Ferit'in sadaretini önleyip Salih Paşa'ya yolu açtı.

Mustafa Kemal'in 4 Mart günü çektiği, demokratik-ulusçu basının uyması tavsiye olunan esasları bildiren teli çok dikkate değer bir metindir, zira onun dış siyaset ilkelerini, hatta siyaset felsefesini ortaya koymaktadır: 1) Avrupa kamuoyunu etkileyebilmek bakımından hakaretten, mütehakkim ve tafrafuruş dilden kaçınmak. 2) Müdafaa-i hukukla ilgili yazılarda haklarımıza, kararlılık, birlik ve fedakârlığımıza dayanmak, İtilaf Devletleri arasındaki anlaşmazlıkları yalnız Avrupa gazetelerinden nakil suretiyle söz konusu etmek. 3) Suriye, Arabistan, Irak, Elviye-i Selase, Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan konusunda bunları gücendirmeyecek ve onların bağımsızlıklarından yana olduğumuzu gösterecek, muahazelerde İtilaf hükümetlerini hedef alan ve kamuoylarıyla milletin hak

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 397-9. Erzurum'da yapılan miting, vilayet, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, ahali tarafından Mebusan'a ve Saray'a çekilen tellerin suretleri: *Albayrak*, 8/3/1336, 74. Bu sayıdaki Cevat (Dursunoğlu?) imzalı başyazıda Anadolu Türkünün Tunus'un, Fas'ın bir yerlisi, Mısır'ın fellahı gibi satılamayacağı belirtiliyordu. Aynı biçimde *İrade-i Milliye* Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesi adına Halis Turgut, Belediye Reisi Abdullah ve Müftü Abdürrauf'un tellerini yayımlıyordu. *İrade-i Milliye*, 8/3/1336, 29. Mebusan'a çekilen 104 telin metinleri zabıtlarda hayli yer tutmaktadır. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 250-91. 6 Mart günü Mebusan'a duyurulan, tel sayısının 212 olduğu: Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 363. *Serbesti*'ye göre Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Kuva-yı Milliye icraatını protesto eden teller geliyormuş. Bunlar, tahta bağlılıklarını ve millete "cebren boyunduruk" vurmak isteyenlere karşı mücadeleye hazır olduklarını bildiriyorlarmış. *Alemdar*, 15/3/1336, 453-2753. 10 Mart günlü İngiliz tutanağına göre tellerin ifadelerindeki benzerlik, bağımsız talepler olmayıp genel talimat üzerine çekildiklerini gösteriyordu. Foreign Office 371/5166, E 2610/262/44.

ve adaletten yana olduklarına güveni belirtecek yazılar yazılması. 4) İslam âlemi ile ilgili yayınlarda Turancılık ve Panislamizm propagandası yapmamak. Asya'daki hareketleri bağımsızlık hareketleri olarak duyurmak. 5) Avrupa'da daima emperyalizme hücum etmek. 6) Wilson ilkelerinin her ulus için müdafaa-i hukuk esası olduğunu belirtmek. 7) Din konularında dikkatli olmak ve İslam halifeliğinin dokunulmazlığını savunmak. Dikkat edilirse bu ilkeler hem uzun vadeli, akıllı, hem de demokrasiye, demokratik topluma olan inancı dile getiren ilkelerdir.[238]

Öyle görünüyor ki telgraf fırtınası başlayınca, Vahdettin daha 4 Mart günü Ali Rıza çizgisinde bir hükümetin zorunlu olduğunu düşünmeye başlamış olabilir. Zira Celalettin Arif'in o gün Saray'a yaptığı ikinci ziyaret sırasında Padişah şöyle konuşmuş: "Millet ile bizim aramızda daimi bir surette bir vifak-ı tam mevcuttur ... kendilerinin de yalnız Padişah değil, efrad-ı Osmaniye'den bir fert olduklarını kemal-i samimiyetle beyan ve ferman buyurdular ve Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin teessüsünden beri Padişahan-ı eazım hazeratının kendilerini doğrudan doğruya milletin aile reisi olarak telakki eyledikleri ve kendilerinin de aynı surette milletin aile reisi olduklarını ve bütün hanedan-ı zişanının da aynı fikirde bulunduklarını beyan buyurdular."[239] Tabii burada, daha önce kendisini çoban, halkı da sürü olarak gören Vahdettin'in bu sefer kendini milletin bir ferdi olarak göstermesi bakımından biraz daha demokratik bir tavır içinde olduğu söylenebilir. Ama ardından kendini aile reisi olarak sunması ataer-

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 239-40. Telin içeriğini biraz özetledim.

[239] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, s. 250. Vahdettin'in sözlerini 6 Mart'ta Mebusan Riyaseti bildiriyordu. Celalettin Arif'in 5 Mart ziyareti bunalım sırasında Saray'a ikinci gidişidir. *Alemdar*'a göre 5 Mart ziyareti, saat 5'te, Rauf Bey'e göre 16.00'da olmuştur. Mustafa Kemal'in 12 Kolordu'ya çektiği 4 Mart telinde Celalettin Arif'in ertesi günü 4:30'da kabul edileceği haber veriliyordu. *Alemdar*, 6/3/1336, 445-2745; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 401; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 235 (no. 213); Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 360.

kil, patrimonyal yaklaşımının sürdüğüne işarettir. Ama ne olursa olsun, Vahdettin iki gün önce huzuruna kabul ettiği Mebusan temsilcisini o gün yanma alıyor ve demokratik gibi görünen sözler söylüyordu. Fakat Sadrazam bulmanın acele olamayacağını, pazara (7 Mart) kadar düşünmesi gerektiğini ekliyordu.[240]

Mustafa Kemal İstanbul'da Damat Ferit'i başa geçirmek için yapılan hazırlıkların bir süredir farkındaydı. 26 Şubat'ta Kâzım Karabekir'e çektiği telde, İngilizlerin Kuva-yı Milliye ile aralarında tampon oluşturmak üzere Hürriyet ve İtilaf ve Nigehbancılara bir Cemiyet-i Ahmediye kurdurduklarını, Teali-i İslam Cemiyeti'nin de bunu desteklediğini belirtiyordu. Sözü geçen kuruluşlar, Kuva-yı Milliye'ye cihat ilan ederek Biga'dan başka Gönen ve Bursa'yı elde etmeyi ve Adapazarı ile birleşmeyi amaçlıyorlardı. Bunu başarınca bir kongre toplayıp İngilizlere bir başvuruyla kabineyi düşürecekler, yerine bir Damat Ferit veya Kiraz Hamdi hükümeti getireceklerdi.[241]

Demokratik-ulusçu hareketin ağır basarak Damat Ferit'in veya ona benzer birinin sadaretini önlemiş olması, anlaşılan muhalifleri hayli kızdırmış olmalı ki Refi Cevat bu sıradaki bir başyazısında mebusların "bitmez tükenmez dolaplarından,"

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 401.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 502 (26 Şubat). 28-9 Şubat günlü telde, Hürriyet ve İtilaf, Nigehban-ı Askeri Kulübü ve Kızıl Hançerliler arasında bir anlaşma sonucu Cemiyet-i Ahmediye'nin kurulduğundan söz ediliyor. Atatürk, Cemiyet'in isminin Ahmet Anzavur tarafından kendi isminden ötürü konduğunu söylüyor. Tabii, bu ismin Hz. Muhammed'in isimlerinden biri olduğu da unutulmamalı. Cemiyet-i Ahmediye konusunda fazla bir bilgi yoktur. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 393-4. Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e 26 Şubat'da verdiği bilgileri, İsmet Bey, Nazır Fevzi Paşa'nın emriyle 3 Mart'ta Ankara'ya tekrar iletti. Burada ek olarak, kurulacak Şûrayı Hilafet'in Bolşeviklik aleyhine fetva çıkaracağı bilgisi verilmektedir. Bu vesileyle Atatürk 20 Ocak - 10 Şubat tarihleri arasında Ankara'da bulunan İsmet Bey'in, Fevzi Paşa'nın arzusu ile İstanbul'a, bir çeşit irtibat subayı hatta resmi olmayan bir genelkurmay başkanı olarak gönderildiğini açıklamaktadır. Böylece Atatürk, İsmet Bey'i Kurtuluş Savaşı'na geç katılmış olmak itham ından kurtarmak istemiştir. (M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 393).

İttihat ve Terakki "yardakçısı" olmalarından şikâyet etti. İki gün sonra ise Kuva-yı Milliye hakkında, "Millet... on senedir bu bezirgânların hokka oyunundan bıktı, bıktı, bıktı" diyordu.[242]

Alemdar, 8, 10/3/1336, 447 2747, 449 2749.

III.

Salih Paşa Hükümeti (8 Mart - 4 Nisan 1920)

55. Hükümetin Kurulması: 8 Mart günü, vezirlik ve müşirlik rütbesini de alan Salih Paşa'nın hükümeti kuruldu ve Vahdettin tarafından onaylandı.[1] Türkgeldi'nin anlattığına göre, Salih Paşa'nın görevlendirildiğinin ertesi günü, yani 6 Mart'ta,

Meşihat: Haydarizade İbrahim Efendi (ipkaen); Dahiliye: Ebubekir Hâzım Bey (ipkaen); Hariciye: Sefa Bey (ipkaen); Harbiye: Mustafa Fevzi Paşa (ipkaen); Maliye: Âyan'dan Tevfik Bey (vekâleten), Maliye Müsteşarı Faik Nüzhet Bey (11 Mart); Adliye: Şûra-yı Devlet Mülkiye Dairesi İkinci Reisi Celal Bey; Bahriye: Âyan'dan Ferik Salih Hulusi Paşa (vekâleten); eski Mekâtib-i Askeriye Müfettiş-i Umumisi Ferik Esat Paşa (14 Mart); Evkaf: Eski Şeyhülislam Ömer Hulusi Efendi; Maarif: Âyan'dan Abdurrahman Şeref Bey (Efendi); Nafıa: Âyan'dan Tevfik Bey; Ticaret ve Ziraat: Defter-i Hakani Emini Ziya Bey; Şûra-yı Devlet Reisi: Âyan'dan Abdurrahman Şeref Bey (Efendi) (vekâleten), eski Adliye Nazırı Cemil Molla Bey (11 Mart). *Takvim-i Vekayi*, 9/3/1336, 3796; 13/3/1336, 3799; 16/3/1336, 3802. 5 Mart günlü *Peyam-ı Sabah*'ın bildirdiğine göre Meclis'teki mebuslar Salih Paşa'nın sadaretini muhakkak görüyorlarmış. Câmi Bey'in Dahiliye Nazırı olacağı düşünüldüğü için Mebusan reisliğine seçilmemiş. Hamit Maliye'ye, Ferit Bey Nafıa'ya, Yusuf Kemal Adliye'ye, eski nazırlardan Nabi Bey Hariciye'ye yakıştırılıyormuş. Anlaşılan mebuslar Padişah'ın mebusların nazır olmalarını yasaklayacağını düşünememişler, iyimser senaryolar tasarlıyorlarmış. Nitekim Duran'ın Celal Bayar'ın not defterinden özetlediği bilgiler, Padişah'ın müdahalesi olmasa, hükümete üç mebusun gireceğini göstermektedir. *Peyam-ı Sabah*, 5/3/1336, 10886. 8 Mart günü Sadaret'in genelge-telinde hükümetin kurulduğu bildiriliyor ve memurların görevlerine "ahkâm-ı kanuniye" dairesinde devam etmeleri tavsiye olunuyordu. *Takvim-i Vekayi*, 10/3/1336, 3797. 10 Mart günlü İngiliz istihbarat raporuna göre Vahdettin sadareti önce Yusuf Ziya Paşa'ya önermiş, o reddetmiş. Yusuf Ziya Paşa, İkinci Tevfik Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığı yapmış olan kişi olmalıdır. Foreign Office 371/5166, F. 2610/262/44. Göztepe, müşir olması için Salih Paşa'nın iki rütbe yükseltildiğini öne sürüyor. T.M. Gökbilgin, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 250.

Vahdettin ona telefon ettirtip kabineye hiçbir mebus almamasını ve seçtiği kimseleri önceden telefonla Saray'a bildirmesini tembih ettirdi. Salih Paşa bu müdahaleden hoşnut olmamakla birlikte, hiçbir mebusa görev vermedi, fakat kabinesine alacağı kimseleri de bildirmemiş. Türkgeldi kabinenin "alelacele" kurulduğunu, "derme çatma" olduğunu, dış ve iç ilişkilerin gerginleşmekte olduğu bir zamanda kurulan "böyle" bir hükümetin devam edemeyeceğinin Salih Paşa tarafından da bilindiğini söylüyor.[2] Bu teşhisler belki doğruydu ama şu da var ki, o koşullarda hangi hükümet olsa ayakta kalması zordu.

11 Mart günü çıkan akşam gazetelerinden birinde Salih Paşa'yla yapılmış olan kısa bir görüşme yer aldı. İlk tasavvurunun tersine Salih Paşa Mebusan dışında tarafsız bir Vükela Meclisi'nin oluşturulmasında egemen olan görüşü soran gazetecinin bu sorusuna cevap vermedi. Kabinenin Meclis'e "karşı" durumu ne olacak sorusuna da, aynı sorunun devamı olduğu için "vaziyet tavazzuh edinceye kadar" açıklama yapmayacağını söyledi. Salih Paşa, hükümete alınacak diğer nazırları da yansız ve bağımsız kişilerden seçeceğini, hükümetin Mebusan dışında bir kabine olacağını, "Bu şekilde bir kabinenin memleketteki muhtelif müessesat-ı milliyeye karşı kuvvetli ve devamlı bir vaziyeti..." olabileceğini umduğunu belirtti.[3]

14 Mart günü *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah*'ta Damat Ferit kabinesinde bulunmuş bir kişiyle *Bosfor*'un yapmış olduğu bir

A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 258.

Peyam-ı Sabah, 12/3/1336, 10893. Yukarıda anılan 10 Mart günlü istihbarat tutanağına göre, Padişah hükümet siyasetinin tarafsız olmasını istemiş. Meclis'e danıştıktan sonra bir hükümet listesi sunmuş, fakat aşırı ulusçular derhal reddetmişler. Ortaya çıkan hükümet öncekinin benzeriydi ve rapora göre Padişah bu hususta başarılı olmuştu, zira ulusçular sırf kendilerinden oluşmuş bir kabine istiyorlarmış. Padişah'ın tarafsız hükümet isterken amacı mümkün olduğu denli ulusçu faaliyeti bastırmakmış. "Tarafsızlığın" bu tanımı ilginçtir. Mesela, Ahmet Anzavur ile Kuva-yı Milliye arasındaki mücadelede "tarafsız" kalınacaktı. Nitekim kimi komutanların (Yusuf İzzet Paşa gibi) işi bu şekilde anladıkları görülüyor. Foreign Office 371/5166, E 2610/262/44.

mülakat yer alıyordu. Bu kişi sarayda Hürriyet ve İtilaf ileri gelenlerinin toplantı yaptıklarını bilmediğini söylüyordu. Hükümet buhranı çıkınca Damat Ferit Saray'a gitmiş. Yeni hükümetin kendisi tarafından kurulması "ihsas" edilmiş. O da bunu görüşmek için konağına siyasal dostlarını çağırmış. Bunlar arasında Mustafa Sabri, Reşit Bey, Ali Kemal, Zeynelabidin de varmış. Görüşme sonunda Damat Ferit'in hükümeti kurmaması kararlaştırılmış. Muhabirin, Kuva-yı Milliye ile başa çıkamamaktan mı çekinildiği sorusuna, bunun böyle olmadığı, ulusal hareketin çoğunluğun desteğini alamadığı, çünkü hareketin, Biga'da görüldüğü üzere, kanunsuz vergi aldığı, zulüm yaptığı yolunda cevap veriliyordu. Paşa'nın görev almamasının nedeni, çok nazik bir siyasal durumda baskıcılığa ve kan dökücülüğe karşı "mukabele politikasına" girişmek istememesiydi. Damat Ferit iktidara gelseymiş ilk işi, "tabii," Mebusan'ı dağıtmak olacakmış. Konuşmacı Salih Paşa'nın tutunabileceğini sanmadığını, yeni bir bunalımda ya sırf uzlaşmacı bir hükümet, ya da "bir darb ve sonuna kadar mücadele" hükümeti geleceğini söylüyordu. Hangisinin daha muhtemel olduğu sorusuna verilen karşılık şöyleydi: "Bunu size söyleyemem. Vaziyetin anahtarı bizim elimizde değil, müttefiklerin elindedir."[4]

İstanbul'un işgalinin arifesinde hükümet bir yalanlama daha yayımlamak gereğini duydu (14 Mart). Bazı gazetelerin yaydıkları bir söylentiye göre İstanbul'daki Rum ve Ermeni-

[4] Reşit Bey, Damat Ferit'in yalısındaki toplantıda bulunmadığını açıklayacaktı. *Peyam-ı Sabah*, 15/3/1336, 10896. 10 Mart İngiliz istihbarat raporuna göre Vahdettin, yararlı görseymiş Damat Ferit'i görevlendirecekmiş, fakat bu takdirde hükümetin derhal Türkiye'nin içinden soyutlanacağını, dolayısıyla askeri ve siyasal bir tehdit olarak ulusçu hareketle mücadele edecek imkânlar verilmedikçe bunun yararsız olacağını düşünmüş. Muhalifler fırsat verilirse ulusçuları en uç noktaya kadar tahrike hazırlarmış. Damat Ferit, kabinesine Hamdi Paşa ve Ali Kemal gibilerini almayı tasarlıyormuş. Fakat müttefik desteği olmadan Padişah bu yola gidemeyeceğini düşünmüş. Öte yandan, ulusçular gelen hükümeti geçici ve tamamen ulusçu bir hükümete bir "atlama taşı" olarak görüyorlarmış. Bir yandan da müttefiklerin düşmanca bir eyleminden çok çekiniyorlarmış. Ulusçu önderlerin tutuklanmasını da içeren, yaklaşan bir darbe konusunda söylentiler varmış.

lere katliam yapılacakmış, özellikle Üsküdar Hıristiyanları endişe içindeymişler. Bunlar tamamen yalandı ve devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendirdiği için bu haberleri yayanlar Divan-ı Harbe verileceklerdi. İlginç olan, İtilaf Zabıta Komisyonu Başkanı Miralay Ballard ve Polis Müdür-ü Umumisi Nurettin imzasıyla ertesi gün çıkan bir bildiride aynı şeyden şikâyet ediliyordu.[5]

Rauf Bey 8 Mart günü yeni hükümeti Ankara'ya bildirdi. Adliye'ye gelen Celal Bey'in tutumunun bilinmediğini Salih Paşa iyi niyetli de olsa, bu kabinenin Damat Ferit'e zaman kazandırmak amacıyla Saray'ın bir tertibi olduğunu söylüyordu. Mebusların kabineye giremeyeceği anlaşıldıktan sonra Salih Paşa hükümet üyeleri konusunda gruba danışacağını bildirdiği halde danışmamış. Rauf Bey ve arkadaşları güvenoyu vermemek düşüncesindeymişler ve bunun için çalışıyorlarmış. Damat Ferit tehlikesi devam ediyormuş. Onun için "vaziyetin temin buyurulması" isteniyordu.[6] Gerek Celalettin Arif'in Padişah'a sunduğu yazıdan, gerekse bu telden bir darbenin beklendiği anlaşılmaktadır.

56. İstanbul'un İşgal Kararı Nasıl Alındı: Bilindiği üzere, İstanbul zaten İtilaf'ın işgali altındaydı. İngiltere'nin 4.469, Fransa'nın 6 tabur askeri vardı.[7] Söz konusu olan, işgalin pe-

Takvim-i Vekayi, 14/3/1336, 3800; *Alemdar*, 15/3/1336, 453-2753. Göztepe ikinci bildirinin 16 Mart işgali sırasında bir direnme ihtimalini kırmak ve halkın manevi kuvvetini sarsmak amacıyla çıkarıldığı düşüncesindedir. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Gayyasında*, s. 253-4. Rum ve Ermeni patrikhaneleri İstanbul'daki İtilaf temsilcilerine bir nota vererek İstanbul ve taşrada Rum ve Ermenilerden patrikhanelerce belirlenmiş kişilere silah dağıtılmasını önerdiler. Buna olumsuz cevap verildi. Foreign Office 371/5163, E 2294/253/44 (20 Şubat). Rauf Bey'in 14 Mart'ta Mustafa Kemal'e bildirdiğine göre, Rum ve Ermeniler bir ayaklanma düzenlemişler diye, Müslümanların bunları katliama hazırladıkları ileri sürülüyormuş, dünya kamuoyunu aleyhimizde kışkırtmak için. Hükümet bu konuda İtilaf'a nota vermiş. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 82, 103-4.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 402-3.

Türkiye'deki toplam İngiliz askeri sayısı 7.398 imiş. Fransızların Wilson komutası altındaki altı taburu dışında d'Esperey'in doğrudan emrinde bir tümenleri varmış. İtalyanların Ege'de ve Antalya'da 6-7 bin, Yunanlıların 75 ▷

kişmesi, şiddetlenmesiydi. Bunu da gözdağı olarak, kısmen Çukurova bölgesinde ve diğer yerlerde gösterilen faal direnişe "ceza" olarak, kısmen de hazırlanmakta olan sert barış şartları karşısında doğması beklenen tepkileri peşin olarak önlemek veya yumuşatmak amacıyla yapılıyordu. İşgali şiddetlendirmek düşüncesi bir süre önce ortaya çıkmış bulunuyordu. De Robeck, 10 Kasım 1919 günlü yazısında ağır şartlı bir barış ya da Hıristiyanların istikrarlı güvenliği isteniyorsa, hatırı sayılır bir askeri kuvvetin gerekli olduğunu hatırlattıktan sonra, bu durumda "işgal ilan etmekten" başka çare olmadığını söylüyordu. Fakat Amiral'in bazı "vicdani" veya hukuki (ve belki dolayısıyla kabul-i ihmal?) tereddütleri de yok değildi. İşgal iyi niyetle bağdaşmazdı, çünkü bırakışma bağıtlanırken, Türk murahhasları İstanbul'un işgalini kesinlikle reddetmişlerdi ve bu yüzden de henüz resmen işgal yoktu.[8] İngiliz Yüksek Komiseri'nin 23 Aralık günlü yazısında da barış şartları Türkiye'ye bildirildiğinde müttefiklerin can alıcı noktada, yani İstanbul'da, gerekli kuvveti göstermeye hazır olmaları gerektiğini belirtiyordu. 6 Şubat günlü telde de Robeck Maraş, Deir Zor, Akbaş olaylarına; ulusçuların Bolşeviklerle, Rusya Müslümanlarıyla, Araplarla ilişkilerine; Ege'de saldırı hazırlıklarına işaret ederek bunların taarruza geçmeye karar verdiklerini bildiriyordu. Hükümetin içindeki çatlamalar ve programını Meclis'e sunmayı erteleyip durması, aşırıların onu devirebilecekleri ihtimalini gösteriyordu. Herhangi bir yerde (İstanbul dışında?) etkili bir denetim kurulamayacağına gö-

◁ bin askeri mevcutmuş (5 Aralık). *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 971.

[8] *Documents on British Foreign Policy*, c. IV, s. 872-3. Bu bağlamda A.J. Toynbee'nin şu düşüncesi bence hayli aydınlatıcıdır: "Batılı olmayan bir devletin şu ya da bu konuda arzularımıza meydan okumasına dayanamıyoruz; azınlıklar sorununu durmadan zorla çözmeye çalışıyoruz (çoğu zaman da bundan, koruduklarımız için felaketli sonuçlar ortaya çıkıyor) çünkü Türklerle eşit olarak görüşmeye, onların görüş açılarını ele almaya, ya da iyi niyetlerini kazanmaya yanaşamıyoruz. 'Türk yalnız kuvvetten anlar,' diyoruz." *The Western Question in Greece and Turkey* (London, Constable, 1923), s. 357-8.

re, yapılacak tek şey İstanbul'da askeri konumu güçlendirip yeterli donanma gücüyle İstanbul'dan ve kıyılardan duruma egemen olmaya çalışmaktı. Barışın çabuk yapılması ve İtilaf arasında tam dayanışma gerekiyordu. Barış koşulları acımasız olacaksa, yani Türkiye'den İstanbul ve İzmir'in ayrılmasını ve nispeten büyük bir Ermenistan'ın kurulmasını öngörüyorsa, İtilaf'ın bunları zorla uygulamaya hazır olması gerekiyordu. Nispeten yumuşak olacaksa, İstanbul ve kıyalarda askeri konumu pekiştirmekle ve Padişah'la ılımlı unsurları güçlendirmekle amaca ulaşılabilirdi. İngiliz kuvvetlerini İstanbul'a toplamak Anadolu demiryolunun terkini gerektirebilirdi ki, bu ulusçuların Yunanlılara karşı harekâtını kolaylaştırabileceği gibi, İstanbul'un beslenmesini de tehlikeye atabilirdi. Ayrıca iç bölgelerdeki Hıristiyan halk Türklerin elinde rehineydi. İstanbul'un aç kalmaması ve Hıristiyanların katliama uğramaması için ihtiyatlı ve kesin bir siyaset gerekliydi.[9]

Bütün bunlar olurken bir yandan da İngiliz-Fransız rekabeti de devam ediyordu. Defrance'ın 21 Şubat günlü teli buna örnekti. Bu telde Yüksek Komiser İngilizlerden şikâyetlerini sıralıyordu. İstanbul'un Türklere bırakılacağı kararını İngilizlerin tek başlarına tebliğ etmeleri birincisiydi. Sonra Harbiye Nezareti'nin önemli bir müştemilatını sanki Nezaret'e kumanda etmek niyetindeymişler gibi boşalttırıp işgal etmişlerdi (yukarıda bunun itfaiye binası olduğunu gördük). Üçüncüsü, en modern gemilerden oluşan bir filo İstanbul'a getirilip gemilerin özellikleri basma duyurulmuştu. Batum'daki taburlarını İstanbul'a getirmişlerdi. Son olarak kumanda sorunu vardı. Londra'dan yeni dönmüş olan General Bridges,

Documents on British Foreign Policy, c. IV, s. 972 (no. 635); 1085-7. Bu yazıdaki mantığın tıpkısı de Robeck'in Curzon'a gönderdiği 29 Şubat günlü telinde tekrarlanıyordu. Şimşir, a.g.e., c. I, s. 411-2 (Foreign Office 406/43, s. 182'in dipnotu, 84). Trabzon'daki Fransız Konolosu Lepissier de 28 Ocak telinde barış koşulları tebliğ edilmeden önce askeri tedbirler alınmalı ya da en azından ciddi ve kesin bir ihtarla isim belirtilerek mülki, askeri makamlar ve parti önderlerinin sorumlulukları bildirilmeli, diyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 44.

bu konuda asla gerilemeyeceklerini, oysa Frenchet d'Esperey'in, istedikleri olmadıkça İstanbul'a dönmeyeceğini söylemiş bulunduğunu Defrance'a anlatmış. Bridges, İstanbul'daki İngiliz askerinin sayıca Fransızlarınkinden az olduğunun farkında olduğunu, fakat kumandayı yürütebilmek için bir tümen, gerekirse daha fazla asker getireceklerini söylemiş.[10] Göreceğimiz üzere, İngiliz-Fransız rekabeti İstanbul'un işgalinde önemli bir rol oynayacağı gibi, genel olarak bütün Kurtuluş Savaşı'nın belirgin bir öğesi olmuştur.

Şimdi Fransız belgelerinden gelişmeleri izleyelim. Millerand, 1 Şubat günlü telinde Gouraud'ya, Mustafa Kemal ve Ulusçular çetelerin kurulmasına meydan verseler de, İstanbul ve Türkiye'nin kaderi belirlenmedikçe doğrudan düşmanca bir tavır almayacaklarını bildiriyordu. Onların siyaseti, Fransa ve İngiltere'yi sindirmek Türk ülkesinin bütünlüğünü koruyacak çözümler elde etmekti. Fransa'ya dayanmak isteyen Ulusçular, onları açık seçik bir biçimde rahatsız etmemek durumundaydılar. 4 Şubat günü Mougin'in Paris'e bildirdiğine göre, Babıâli ile İzzet ve Nabi beyler Maraş ikmal kolunun sonra orada kalacak olan bir Fransız müfrezesiyle gidebilmesi için aşiretler nezdinde girişimde bulunuyorlarmış.[11]

10 Şubat'ta Millerand, Gouraud'ya çektiği telde Emir Faysal'la anlaşmak istediklerini, fakat onun tam bir işbirliği yapması ve Araplara dediğini yaptırabilecek yetkiye sahip olduğunu göstermesi gerektiğini; yoksa düzeni sağlamak için "onsuz olmaz" tedbirleri alacaklarını söylüyordu. Türklerle ilgili sorun daha nazikti. Fakat Mustafa Kemal'in elinde fazla askeri yoktu ve halkın savaş yorgunluğundan dolayı doğrudan düşmanca bir tavır alacak durumda değildi. Bunu yaparsa daha sert barış şartlarının uygulanması söz konusu olacaktı. Onun taktiği, düşman konumuna gelmeden bir tehdit oluş-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 142, s. 291-3. Lloyd George'a göre 20/1/1920'de kurulan Millerand hükümeti, bütün ülkelerde sağ hükümetleri etkileyen güçlü mali çıkarlarla daha çok temastaydı. Görüşmelerde bunların ağırlığı hissediliyormuş. George, a.g.e., s. 1274

[11] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 50-1, 52-3

turmaktı ki, Fransız ordularının terhisi gitgide bunun ciddiyetini artırıyordu. Fakat ulusçu çetelerin faaliyetini hoş görüyor veya önleyemiyordu. Fransız hükümetinin gönderebileceği sınırlı sayıda asker dışında tehlikeyi azaltacak siyasal tedbirler de öngörmek gerekiyordu. Bu cümleden olmak üzere, Mustafa Kemal'e Fransız hükümetinin Türklerin İstanbul'da kalması, ve Türklerin esasen gözden çıkardıkları Arap ülkeleriyle Rus Ermenistanı ve Van Gölü kıyılarından oluşan tam bağımsız bir Ermenistan dışında, Osmanlı bütünlüğünü savunma kararında olduğu bildirilecekti. Kilikya ve Diyarbakır'a kadarki bölgede ise azınlıklar için çok kesin güvencelerle pekiştirilmiş bir Fransız denetimi altında itibari bir Türk egemenliği kabul edilecekti. Gouraud'ya, irtibat subayları vasıtasıyla Mustafa Kemal'le ilişki kurarak veya ilişkileri düzenli hale sokarak, Fransa'nın fiili durumunu tanımanın yararlarının, saldırgan bir siyasetin zararlarının hissettirilmesi gerektiğini söylüyordu.[12]

Defrance'ın 15 Şubat günlü teli Bekir Sami'nin Fransa Yüksek Komiserliği tercümanı Ledoulx ile yaptığı görüşmeyi bildiriyordu. Görüşmeyi Bekir Sami istemiş. Ledoulx Kuva-yı Milliye faaliyetlerinin doğurabileceği pek ağır sonuçlara dikkatini çekmiş ve derhal her türlü silahlı eylemin durdurulmasını tavsiye etmiş. Bekir Sami şunları söylemiş: 1) Suriye'de rastlanılan zorlukların Ulusçulardan kaynaklandığı iddiası vardı, oysa hiçbir yerde müdahaleleri söz konusu değildi. Bu zorlukların tohumlarını Fransa'nın müttefikleri ekmiş bulunuyordu. 2) Maraş ve Urfa'daki olaylar Fransız makamlarının Ermeni yanlısı siyaseti ve Fransız askeri olan Ermenilerden kaynaklanıyordu. Halkın elindeki silahları çekilmeden önce İngilizler dağıtmışlardı. Sivas'ta Picot, Brémond'un başlattığı Ermeni yandaşlığına son vereceklerini vaat etmişti, ama bu vaat yerine getirilmemişti. 3) Mebus oldukları için Rauf Bey, Kara Vasıf ve kendisi "Kuva-yı Milliye Komitesi'ne" (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti?) artık mensup

Ministère des Affaires Etrangères, c. 169, s. 261-4.

değillerdi. Ama söylenenlerin önemi dolayısıyla Mustafa Kemal'e sözü edilen tavsiyeleri içeren bir haber gönderilecekti. Ne var ki, acaba Mustafa Kemal'in tavsiyeleri kabul edilecek miydi? Defrance bu haberin gönderileceği kanısındaydı, zira birçok Ulusçu, tutumlarının sonuçlarından korkmaya başlamıştı. Defrance İngilizlerle ilgili söylediklerinin doğru olabileceğini, ama genelde, alınan bilgilerin Bekir Sami'nin sözlerinin içten olmadığını gösterdiğini söylüyordu.[13]

Bu sıralarda Fransız Dışişleri'nin Türkiye siyaseti konusunda hazırladığı bir muhtıra vardır. Burada, savaşın sonundan beri Fransız siyasetinin üç hedef güttüğü belirtiliyordu: Türkiye'nin parçalanmasını asgariye indirmek, Fransa'nın Türkiye'deki hatırı sayılır iktisadi çıkarlarını korumak, Türk yönetimindeki Hıristiyanlara bütün gerekli güvenceleri sağlamak. Muhtıra, Türkiye'nin parçalanmamasının Fransa'nın iktisadi menfaatleri için gerekli olduğunu açıkça ifade ediyordu. Belgenin yazıldığı tarihte ve 20 Ocak 1920'den beri Millerand başbakandı. Daha önce bu görevde Clemenceau bulunuyordu. Muhtıranın Türkiye'nin bütünlüğü siyasetinin Clemenceau zamanında da güdülmüş olduğu hususundaki savı, hiç de inandırıcı değildi. Damat Ferit'in Konferans'ın daveti üzerine Haziran 1919'da Paris'e geldikten sonra Clemenceau'nun bir mektubuyla hakaretle kovulması, tevil edilmeye çalışılıyordu. İzmir'in işgaline izin verilmesi de, azınlıkları koruma gerekçesine dayandırılıyordu ki, bu da Yunanlılarla Lloyd George'un imal etmiş oldukları bir yalandan ibaretti. Bununla birlikte, muhtıra, Yunan işgalinin geçiciliği üzerinde ısrar edildiğini belirtiyordu ki, doğruydu, ama bu işga-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 92, s. 72-5. Herhalde Bekir Sami, üyesi olduğu grubun Felah-ı Vatan adını taşıyor olmasının, kendisine Kuva-yı Milliye ile ilgilisi olmadığını söyleme imkânını verdiğini düşünüyordu. Oysa her üçü de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliye üyesiydiler. Zaten Felah-ı Vatan gibi değişik bir adın bu tür iddialarda bulunabilmek için benimsendiği de düşünülebilir. Gout-and, 18 Şubat telinde Bekir Sami'nin İngilizlerle ilgili iddialarının büyük ölçüde doğruluyordu. *Ministère des Affaires Etrangeres*, c. 92, [illegible]-981, Akyın, "Turkish-Syrian...," s. 14-5.

le ve bütün buna bağlı fecaate, daha sonra da Sèvres Antlaşması'na rıza gösterildikten sonra, çok beyhude bir gayretti. İzmir'de Osmanlı egemenliğinin korunması bir başarı sayılırken, fiili yönetimi Yunanlılara bırakan düzenin Rum halkını 1914'teki katliamın tekrarından koruduğu ileri sürülüyordu. Ama Türklere uygulanan katliam ve zulme hiç değinilmiyordu. Çukurova ve doğusundaki Fransız hakları, Hıristiyanları koruma gerekçesiyle temellendiriliyordu. İstanbul'un yazgısı konusuna gelince, gördüğümüz gibi, Clemenceau hükümeti (Londra Konferansı'nda) bir gün İstanbul'un Osmanlı başkenti olmasını önermiş, İngiliz direnişiyle karşılaşınca ertesi gün başkent Konya mı, Bursa mı olsun tartışmasına girmişti. İstanbul'un Türklerde kalması kararı sonuç olarak yine İngilizlerden çıkmış ve bunda Kuva-yı Milliye'nin direnişi, Rusya'da Beyaz Orduların yenilmeye başlaması ve Hindistan'ın baskısı gibi nedenler rol oynamıştı. Muhtıra, Boğazlar düzenini, Türklerin İstanbul'da kalmasının adeta "normal" bir bedeli sayıyor gibiydi. Yine muhtıra Arabistan, Suriye, Ermenistan, Trakya gibi "Türk olmayışı tartışılmaz" ülkelerden söz ediyordu. Fransa üç şeye karşı çıkıyordu: 1) Nüfuz bölgeleri sisteminin aşırı derecede gelişmesi; 2) büyük bir Ermenistan'ın kurulması; 3) Bağdat demiryolunun parçalara bölünmesi ve Fransız çıkarları korunmadan Düyun-u Umumiye'nin Maliye Komisyonu ile birleşmesi. Bilindiği üzere, Sèvres'de ilk iki noktanın tam tersi gerçekleşecekti. Tabii Fransa'nın kendi çıkarlarını koruması ve bunu yaparken Almanya ile ilişkiler dahil, yeryüzündeki bütün çıkarlarını hesaba katması son derecede normaldi. "Normal" ve daha kötüsü, gerçekçi olmayan, Misak-ı Milli'yi görmezlikten gelerek, bu tür bir siyasal programı Türk taraftarı saymak ve Türklerin bununla tatmin olacağını düşünmekti. Hele Clemenceau zamanında Türk taraftarı bir siyaset güdüldüğünü savunmak gerçeklere büsbütün ters düşmekteydi.[14]

Ministère des Affaires Etrangères, c. 196, s. 267-70. Yalnız şunu belirtmek gerekir ki, metnin bazı yerlerine kurşunkalemle eklemeler yapılmış, ▷

Bundan sonraki belgeler Maraş olayının yarattığı heyecan ve tepkinin izlerini taşımaktadır. Gouraud'nun 17 Şubat teli Ulusçu hareketin "doğrulanmış ve büyüyen" tehdidinden söz ediyor, Amerikalıların iki yurttaşlarının öldürülmesi olayından Babıâli'yi sorumlu tuttuklarını bildiriyor, ve mütarekenin bozulmaması için İtilaf'ın ortak bir girişimi şimdiden tasarlaması gerektiğini söylüyordu. Mütarekenin bozulması, diğer sakıncaları yanında, sahip olduğu zayıf imkânlar dolayısıyla kendi komutanlığı için vahim askeri bir soruna yol açardı. Millerand'ın 21 Şubat teli, Ulusçu hareketin önderlerinden söz ederken, bunların, Türk çıkarlarının hepsinden çok Fransız çıkarlarıyla uyuştuğunu ve Konferans'taki Fransız tutumunun Türk ülkelerinde, İstanbul başkent olmak üzere Osmanlı egemenliğini desteklemek yönünde olduğunu bilmiyor olamayacaklarını, ama artık rahat durmaları gerektiğini belirtiyordu. Millerand'ın müttefik Askeri Komite Başkanı Mareşal Foch'a yazdığı 23 Şubat günlü yazısı, Osmanlı hükümetinin Ulusçu isyana etkili bir destek sağlamaya son vermesi için alınacak tedbirleri hükümetlere önerme işinden söz ettikten sonra, Osmanlı hükümetini yatıştıracak bilgiler vermek üzere Gouraud ve Defrance'a yazıldığını bildiriyordu. Babıâli'ye ve Ulusçu önderlere, Fransa'ya düşmanlığın büyük ölçüde bu ülkenin sağladığı Türkiye lehindeki Konferans kararlarına ters düşeceğini Defrance anlatmaya çalışacaktı.[15] Görülüyor ki, Fransa Babıâli'yi ve onlar vasıtasıyla demokratik-ulusçu hareketi etkileyebilmek için ortak askeri tedbirler düşünmeye başlamış bulunuyordu.

Maraş'ın etkisiyle Fransız hükümetinin tutumu gitgide sertleşti. Millerand'ın Londra'daki Fransa Büyükelçiliği'ne çektiği 24 Şubat teli, Gouraud ve Defrance'ın Mustafa Kemal ile görüşmeler yapmalarının artık imkânsız hale geldiğini bildiri-

◁ dolayısıyla amirlerin onayından geçmediği için resmiyet kazanmamış bir belge olabilir. Ama böyle de olsa, Fransız Dışişleri'nde (kaleme alınabildiği için) bir ölçüde geçerliği olan ve dosyaya girmiş bir belge olarak yine de üzerinde durmaya değer.

[15] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 77-78, 90-91, c. 142, s. 294.

yordu. Defrance'ın Gouraud'ya çektiği 25 Şubat teli, en azından Foch'tan gelecek tedbir önerileri müttefikler tarafından kesinleştirilinceye değin Mustafa Kemal'le görüşülemeyeceğini söylüyordu. Sadrazam, Defrance'ın telkini ile her yere sormuş ve asayişin yolunda olduğu haberleri alıyormuş. Maraş'ta 8 bin kadar Ermeni kalmış. Hükümet, açlığı önlemek üzere buraya yiyecek gönderecekmiş, fakat bunun Kilikya'dan geçirilmesini istiyormuş. Sadrazam emirlerini tekrarlamak ve durumu açıklamak, heyecanı yatıştırmak üzere bölgeye yüksek bir memur göndermeyi vaat etmiş. Defrance da ona, Fransızların istedikleri takdirde ve zamanda boşaltılan bölgeleri hükümet ve halkın oluru ile yeniden işgal edebilmesini sağlayabilmek üzere hükümetin her türlü tedbiri bir an önce alması gerektiğini söylemiş. Sadrazam böyle bir harekâtı yapmanın en azından belirli bir süre geçmeden, çok nazik bir iş olduğunu ama bu yönde elinden geleni yapacağını söylemiş. Sonra da Ulusçu önderlerin söz dinlemek istemeyen deliler olduklarını, hükümete güvenoyunun sırf Ulusçulara karşı bir mücadele kabinesinin kurulmasını önlemek için durum gereği verildiğini, gösterilen çabalara ve verilen tavizlere rağmen onlarla hiçbir anlaşma yapılamadığını belirtmiş.[16] Defrance'ın Türklerin "uslu" durmalarını sağlayarak Maraş'ın yeniden işgalini tasarlaması ilginçtir.

12 Şubat'ta Londra'da 10 Nisan'a kadar sürecek olan İtilaf Konferansı açıldı. Bu, Paris Barış Konferansı'nın bir uzantısı mahiyetindeydi ve barışla ilgili bütün sorunları ve bu arada yoğun olarak da Osmanlı Devleti ile yapılacak barış antlaşmasını ele aldı. 28 Şubat günkü toplantıda (Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Millerand 14 Şubat'a kadar toplantılara katılmış, sonra Londra'dan ayrılmıştı. Fransa'yı Cambon ve Berthelot temsil ediyorlardı.) Lord Curzon *The Times*

Ministère des Affaires Etrangères, c. 92, s. 23-5, 92. Cambon 5 Mart günü Konferans'ta, Gouraud'ya takviye kuvvetleri gönderildiğini ve bu sayede bölgede asayişi koruyup Maraş'ı geri alabileceğini söylüyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 417. 6 Mart'ta Curzon, Londra'daki ABD elçisine Fransızların Maraş'ı yeniden işgal etmek üzere olduklarını anlattığını söylüyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 22-3.

gazetesinin katliam kampanyasını ve Dışişleri'ne gelen bilgileri aktardı. Bilgiler doğrulandığı takdirde, İngiltere ve Fransa'da kamuoyu çok heyecanlanacak ve sorumluluğun kimde olduğunu, Ermenileri korumak ve katliamdan sorumlu olanları cezalandırmak için neler yapılacağını soracaktı. Fransa'nın Büyükelçisi Cambon, durumdan pek haberi olmadığını söyledi. Berthelot Maraş'ta durumun ciddi olduğunu kabul ediyordu, fakat oradaki durumun istisnai olduğunu, katliama uğrayan Ermeni sayısının en çok 5 bini bulduğunu, bu durumda Mustafa Kemal ile sürekli temasta bulunan Babıâli'nin sorumlu tutulması gerektiğini açıkladı ve büyük devletlerin İstanbul'daki yüksek komiserleri vasıtasıyla Babıâli nezdinde ortak bir başvuruda bulunmalarını önerdi. Curzon böyle bir girişimi doğru bulmakla birlikte, Türklerin İstanbul'dan çıkarılmaları gibisinden sert bir tehdit yapılmasını; Kilikya'ya Ermeni ve zenci askerlerin yerine beyaz askerlerin getirilmesini önerdi. Ayrıca Mersin'de donanmayla bir gövde gösterisi yapılmalıydı. Fakat bu, bütün müttefikleri ilgilendirdiği için ve Fransızların da hazır gemisi bulunmadığına göre, İstanbul'daki İngiliz filosu bu işi yapabilirdi. Öğleden sonraki toplantıya Lloyd George da katıldı. Ona göre Mustafa Kemal yakınlarda Erzurum valisi atanmıştı. Sonuç olarak İstanbul'daki yüksek komiserlere ortak bir tel çekilmesi kararlaştırıldı. Bu telde Kilikya'daki Ermeni kırımından söz edildikten sonra, Fransa'nın bölgede asayişi sağlamak hususunda tam sorumluluk üstlenmiş olduğu bildiriliyordu. Fakat Babıâli durumdan sorumluydu ve ona İtilaf'ın yetkesinin alay konusu olamayacağı gösterilmeliydi. Bunun için sert bir tedbir alınabilir, mesela Harbiye Nezareti veya önemli bir hükümet binası işgal edilebilir ya da Sadrazam ve Harbiye Nazırı veya sorumlu diğer nazırlar yakalanıp olay soruşturuluncaya değin hapsedilebilirlerdi. Yüksek Komiserler birbirleriyle ve komutanlarla danışarak gecikmeden hangi tedbirleri tavsiye ettiklerini bildirmeliydiler.[1]

[1] *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 291-306. Curzon Padişah'ı tahttan indirmek, hükümeti sürmek (s. 296), Padişah'ı sürmek ve Boğaz'ın ▷

29 Şubat'ta Millerand, Londra'daki elçisi Cambon'a çok acil ve çok gizli bir tel çekerek, sözü edilen "vahim" ortak telin kendisine danışmadan çekilmesini kabul ettiği için teessüf etti. Türklerin İstanbul'da kalmaları kararı kendisinin resmi tasvibi olmadan tartışma konusu olamazdı. Gouraud'dan durum hakkında acil bilgi istemişti. O sırada İstanbul'da bulunan Fransız kuvvetlerinden hiçbir birlik ayrılamazdı. Deniz kuvvetlerinden bir filonun gönderilmesini istemişti. "Herhalde," diyordu Millerand, "bazı tavırlara esin kaynağı olan art niyetli düşünceleri muhakkak fark etmişinizdir."[18] Millerand, İngilizlerin sorunu bu şekilde Konferans önüne getirmelerini, anlaşılan Fransızlara İstanbul'dan Kilikya'ya asker göndertip bu sayede İstanbul'a egemen olmak için bir manevra olarak değerlendiriyordu. Bu yoruma göre herhalde İngiliz basınındaki Maraş katliamı kampanyası da bu manevranın bir parçasıydı.

Cambon, 1 Mart günlü telinde başbakanına hak vermekle birlikte, durumun sıkışık olduğunu, İngilizlerin Fransızları Kilikya'da asayişi korumaktan aciz görür havada olduklarını, yardıma gelmeye hatta yerlerini almaya hazır göründüklerini söylüyordu. Paris'e danışmak için ne denli kısa olursa olsun bir mühlet istenseydi, Lloyd George kırımdan kendilerini sorumlu tutacaktı. Fakat üzülecek bir durum yoktu, çekilen, bir danışma telinden ibaretti.[19]

Konferans'ın teli Yüksek Komiserlerin eline geçmeden (Lloyd George öyle diyordu) de Robeck'in çektiği 29 Şubat

◁ öbür kıyısında gözaltına almak (s. 299) gibi tedbirler de zikretti. Lloyd George Mustafa Kemal'i Erzurum valisi olarak tanımladığı zaman kimse bunu düzeltmediği gibi, Curzon, Cambon ve İtalyan temsilcisi Scialoja da bu yakıştırmayı benimsediler. Cambon Babıâli'ye Mustafa Kemal'i azlettirmekten söz etti. Anlaşılan İstanbul hükümetine gösterilen büyük tepki, kısmen, Mustafa Kemal'i görev başındaki Erzurum valisi sanmaktan kaynaklanıyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 412-5.

[18] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 305. Defrance'a çekilen 29 Şubat teli, Londra'da düşünülen tedbirlerin son çare olarak uygulanmasını telkin eder gibiydi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 142, s. 306-7.

[19] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 8.

günlü tel Konferans'ın dikkatine sunuldu. De Robeck, İtilaf'a ve mütareke hükümlerine direnişin genel bir tavır haline geldiğini, gerektiği zaman uygulanmak üzere İstanbul'un işgali ve diğer askeri tedbirler için hazırlık yapılması gerektiğini bildiriyordu. Bunun sakıncası, dahildeki müttefik uyruklular ve Hıristiyanlar için mevcut olan tehlikeydi. Bu mesele ise barış şartlarıyla ilgiliydi. Eğer, kendisinin ve Defrance'ın tahmin ettiği gibi İzmir ve Trakya Yunanlılara verilecekse, durum çok gizli olarak kendilerine bildirilmeli ve askeri tedbirler alınmalıydı. Yok, eğer barış şartları yumuşak olacaksa, yani Doğu Anadolu'nun önemlice bir bölümü üzerinde Osmanlı metbuiyeti (suzerainty) ve İzmir ile Doğu Trakya'da (Edirne dahil) Osmanlı egemenliği olacaksa, Padişah ve Ulusçu muhalifi unsurların desteği elde edilebilirdi. Bu son durumda barış koşulları Padişah'a açıklanabilirdi.[20]

Londra Konferansı'nın 5 Mart oturumunda Lloyd George Türklerle yumuşak bir barış yapılmayacağını, onun için "blok" siyasetinin imkânsız olduğunu ve barış koşullarını silah zoruyla uygulamaya hazır olmaları gerektiğini söyledi. 90 bini İzmir'de Yunan askeri olmak üzere, müttefiklerin 160 bin askerine karşı Türklerin kuvveti 80 bin idi.[21] Türkleri Bulgarlar yenmişlerdi. Deneyimsiz Hint askerleri de Türkleri yenmişti. Şimdi ikiye bir durumunda iş daha da kolaydı. Derhal toplu eylem kararı alınmalıydı, yoksa İngiltere tek başına bu-

Documents on British Foreign Policy, c. VII, s. 377-9. Defrance'ın de Robeck'le görüştükten sonra bir gün önce çektiği 1 Mart teli de İstanbul'un işgalini öneriyor, barış koşulları yumuşak olacaksa Padişah'ın çevresinde derhal bir "blok" kurmaktan söz ediyordu.

[21] Lloyd George'un hesabı: Filistin dışında İngilizler 12 bin, Kilikya'da Fransızlar 18-20 bin (ve buna 9 tabur ekleniyordu). Trakya'da 14 Fransız taburu, İstanbul'da 8 bin kadar Fransız, İtalyanlar 10 bin. Venizelos'a göre Trakya'dakilerle birlikte 100 bin Yunan askeri vardı Türkiye'de. *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 416. İtilaf kuvvetleri hakkında 12 Şubat Harbiye Nazırı tutanağı: Selek, a.g.e., c. I, s. 273-4 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* sayı 15'den). İngiliz Genelkurmay Başkanı'na göre, İngiltere kendi imparatorluğu için dahi gerekli kuvvetleri bulamıyordu. Bir beyaz, 3 yerli taburdan oluşan bir tugayın masrafı yılda 1,7 milyon sterlini buluyordu. Callwell, a.g.e., s. 208.

nu yapacaktı.[22] De Robeck, 2 Mart telinde Milne'in düşüncesi olarak, işgalin bütün hükümet dairelerini denetlemek anlamına geleceğini söylemişti. Cambon, bütün yönetimi üstlenmeden manevi etki yapacak bir tedbir olarak Harbiye Nezareti'nin işgalini önerdi. O oturumda bulunan Venizelos Harbiye'den çıkacak iletilerin de denetlenmesini, ayrıca usulünce seçilmemiş olan ve müttefiklerin isteklerini hiçe sayarak Damat Ferit'i katliam sorumlularını yargıladı diye özel mahkemeye çıkartmak kararını alan Mebusan Meclisi'nin kapatılmasını veya feshedilmesini önerdi. Görüşmelerin ışığında İstanbul'a çekilmesi kararlaştırılan ortak telde, 1) İstanbul'un derhal işgali; 2) Babıâli'nin Erzurum Valisi Mustafa Kemal'i azletmesi; 3) Babıâli'ye işgalin barış antlaşması kabul edilip uygulanıncaya kadar devam edeceği ve 4) zulümlerin devamı halinde koşulların daha ağırlaştırılacağının bildirilmesi yazılıyordu.[23] Aynı telde çok gizli olarak barış koşullarının ağır olacağı açıklanıyordu: Yunanistan Çatalca hattına kadar Trakya'yı ve Türk metbuiyeti (suzerainty) kaydıyla İzmir'i alacak; Boğazlar uluslararası denetim altında olacak ve burada uluslararası bir kuvvet bulunacaktı; Erzurum dahil, bağımsız

Arada konuşan Cambon, İstanbul işgalinin küçük bir harekât olduğunu, fakat, anlattığına göre, Lloyd George'un Türkiye'ye savaş açmak şıkkı üzerinde durduğunu, bunun farklı bir durum yarattığını ve Parlamento'nun onayını gerektireceğini söylemişti. Onun üzerine Lloyd George tek başına girişmekten söz etti. *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 417.

[23] *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 411-23 (5 Mart'ta kararlaştırılan tel: s. 421-3). De Robeck 2 Mart telinde bu konudaki temasları Defrance'a inhisar ettirdiğini, zira İtalyan siyasetinin çok Türk yanlısı olduğunu açıklıyordu. 28 Şubat'ta Mustafa Kemal'in ilk kez Erzurum'a "vali" olmasından sonra, 5 Mart günü hu yanlışın ısrarla sürmesi bir bakıma rezalettir. Türkiye'de İtilaf'ın baş hasmının ne iş yaptığı konusunda saçma bilgilere sahip olmak o devlet adamları için "teferruattan" sayılamayacağı gibi, onca gündür Konferans'a katılan diplomat ve subay "uzmanların" bu derecede aymaz olmaları da büyük garipliktir. Berthelot, 10 Mart toplantısında Mustafa Kemal'in Konya'da mı, Erzurum'da mı olduğunu İtalyanlardan sordu. General Cavallero, ancak Konya'da olmadığını söyleyebildi. *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 455. Lloyd George, 1938'de yayımlanan anılarında, hâlâ, Mustafa Kemal'in Maraş olayları sırasında Erzurum valisi olduğuna inanmaktaydı. George, a.g.e., s. 1286.

bir Ermenistan; muhtemelen bağımsız bir Kürdistan kurulacak; Türk hükümeti mali alanda yakın denetim altına alınacaktı.

Cambon'un o akşam (5 Mart) çektiği teldeki değerlendirmeye göre, Lloyd George İstanbul'u İngiliz askerine işgal ettirip Boğazlar'a egemen olma "eğilimindeydi." Onun için, mümkün olduğunca ılımlılaştırarak, onun eylemine katılmak, Fransa için kaçınılmazdı.[24] Amiral de Bon'un 7 Mart teli İstanbul'da alınması düşünülen tedbirleri "etkisiz ve tehlikeli" olarak niteliyordu. Ulusçular bunu, barış koşulları çok ağır olduğu takdirde uygulamak için öngörüp hazırladıkları Anadolu'da hükümet örgütleme işine derhal başlamak için bahane yapacaklardı. (Esasen Amiral, Ermeni kırımı olmadığını söylüyordu.) Barış şartlarının ağır olması hali ise bu bölgelerde Fransız menfaatlerine en büyük zararlara yol açardı.[25]

İstanbul'da Yüksek Komiserler 3 ve 4 Mart tarihlerinde toplanarak durumu gözden geçirdiler. Kilikya'daki olayların, yapılması düşünülen eyleme esas olamayacağına, İstanbul'da Yüksek Şûra'nın öngördüğü eylemin Ulusçulara caydırıcı bir etki yapmayacağına, Kilikya kıyısında donanma harekâtının sonuç vermeyeceğine karar verdiler. Buna rağmen İngiliz ve Fransız yüksek komiserleri İstanbul'da kesin tedbirler almayı uygun gördüler. İtalyan Yüksek Komiseri ilk günkü görüşmeleri dinlemekle yetindi, ikinci gün ise tedbirler önerisine katılmayı reddetti. Fikrince, bu, ortalığı büsbütün karıştırırdı. İngiliz ve Fransıza göre ağır barış şartları nasıl olsa tepki doğuracaktı, alınacak tedbirler ulusçu hareketi kösteklemiş olur-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 162, s. 4-6. Millerand Defrance'a aynı gün bir tel çekerek durumun vahim olduğunu, Yunanlılara tanınan haklar öğrenilince daha da ağırlaşacağını, Ege'de er geç mücadele başlayacağını, katliamların yaygınlaşacağını söylüyordu. İstanbul'da tereddüt ettikleri takdirde, Lloyd George'un tek başına eyleme geçme kararını gizlemediğine göre, fazla bir kuvvet kullanmadan kendileri de kesin aynı zamanda kararlı bir biçimde işgal etmeliydiler. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 15-6.

[25] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 26-8. Amiral Mersin açıklarında donanmanın gövde gösterisi yapmasını da gereksiz görüyordu.

du. Kendisine ne önerdiği sorulduğunda, Konferans'ın barış şartlarını, hatta Türklere verildikten sonra dahi, hafifleteceği umudunu beslediği anlaşılıyordu. Bir ara Paris'e gelecek Türk murahhaslarıyla şartların görüşme konusu yapılmasının uygun olacağını bile savunmuş. De Robeck ve Defrace Yüksek Şûra'nın Türklere öbür düşman devletlerden farklı bir muamele yapmayı kabul etmeyeceğini söylediler. Böylece İngiliz ve Fransız yüksek komiserlerinin 5 Mart'ta tavsiyeleri iletildi ki, bunlar Yüksek Şûra'nınkilerden çok daha öteye gidiyordu. Buna göre İstanbul'un yönetimi denetim altına alınacak, Meclis dağıtılacak, ulusçu önderler tutuklanacak, bu eylemin gerekçelerini açıklayan bir bildirge yayımlanacaktı.[26]

10 Mart günü toplanan Londra Konferansı'nda başta Lloyd George, Fransız ve İtalyan murahhasları Yüksek Komiserlerin önermiş oldukları sert tedbirlere gerek olmadığına karar verdiler. Scialoja bunların savaş harekâtına yol açacağını söyledi. Derken Lloyd George o sabah ki oturuma Venizelos'u çağırdığını, ne gibi görüşleri olduğunu bilmediğini, fakat Konferans'ın onu dinlemekten memnun olacağına güvendiğini söyledi. Söz alan Venizelos'un görüşü, tedbirleri genişletmek yönündeydi. Harbiye Nezareti'yle birlikte polis de denetim altına alınmalıydı. Parlamento'nun dağıtılması şüpheyle karşılandığına göre, Cambon'un söylediği gibi, Parlamento düşmanca bir davranış gösterdiği takdirde fesihle tehdit edilmeliydi. Mustafa Kemal'in askerlerinin 2/3'ü Ege'de bulunuyordu. Osmanlı hükümetine bu kuvvetlerin dağılması yolunda buyruk verilmesi için 24 saat, uygulanması için de bir hafta süre tanınabilirdi. Müttefikler, bu yapılmazsa dağıtma işini Yunanlıların yapacağını bildirirlerdi. Ayrıca Milne'e yetki verilmeliydi. Milne, Yunan hatlarının karşısındaki Türk kuvvetlerinin dağıtılmasını uygun görürse, Yunan kuvvetlerine bu hususta izin verebilmeliydi. Türk kuvvetleri dağıtılırsa, Mustafa Kemal'in nüfuzuna bir darbe

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 9-10 (5 Mart teli); *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 162, s. 19-21.

indirilmiş olurdu. Zaten Türkler gerçekte savaşmak istemiyorlardı. Zorla askere alınmışlardı ve savaşta tamamen yenilmişler, maneviyatları kalmamıştı. Bunlar, Venizelos'un Konferans'ta söyledikleriydi. Daha da önemlisi, Venizelos, iki gün önce Lloyd George'un özel kâtibi P. Kerr'e eğer Fransa ve İtalya Türkiye'ye barışı zorla kabul ettirmekte tereddüt ediyorlarsa Yunanistan'ın İstanbul'daki İngiliz kuvvetlerinin işbirliğiyle bunu üstlenmeye hazır olduğunu söylemiş bulunuyordu.[27] Konferans'ta, Savaş Bakanı Churchill, gerçekçi bir tavırla, Türk kuvvetlerinin çoğunluğunun başka cephelerde (Doğu'da) olduğunu, asıl kudret Mustafa Kemal'de olduğuna göre, İstanbul'daki hükümete baskı yapmakla birlikte onunla da temas edilmesi gerektiğini belirtti. Curzon'un kaleme aldığı telde, Yüksek Şûra'nın önceki önerilerinde karar kıldığı, fakat Harbiye Nezareti dışında posta ve telgrafa, polise el konması gerektiği bildiriliyordu. Bu tedbirler henüz uygulamaya geçirilmediyse, derhal bu yola gidilmeliydi. Lloyd George bu hususta Konferans'ın fikrini sorunca, Cambon, Millerand'ın onayının alınması gerektiğini söyledi. Lloyd George bunun gecikmeye yol açacağını, oysa Şûra'nın daha önce kabul etmiş olduğu bir siyasetin uygulanmasından başka bir

8 Mart günü Venizelos'un isteği üzerine Philip Kerr kendisiyle bir görüşme yapmıştı. Venizelos'a göre Mustafa Kemal'in elinde büyük kuvvet bulunduğu iddiası tamamen blöftü. Türkiye "nihayet" uluslararası bir güç olmaktan çıkarılmıştı. Mustafa Kemal'in kuvvetlerinin 9/10'u Ege'deydi ve bir-iki Yunan tümeni bunları ezerdi. İtilaf ya da İngiltere İstanbul'u (Anadolu yakasıyla birlikte) ve Bandırma'yı tutarlarsa, Yunanlılar Afyon'a kadar ilerleyerek Anadolu'daki bütün demiryolu dizgesine egemen olup, Türk hükümetini barış antlaşmasını imzalamak zorunda bırakabilirdi. Kerr, bu durumda Mustafa'yı Ermenileri katliama uğratmaktan nasıl alıkoyarız, diye sorunca, muhatabı, Ermenilerin doğru dürüst silahlandırılırsa kendilerini pekâlâ koruyabileceklerini söyledi. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 20-1. Daha önce 25 Şubat'ta, Venizelos Millerand'la bir görüşme yapmıştı. Fransız Başbakanı'na göre Türklerin kabul edebileceği barış şartları hazırlanmalıydı, zira Fransa yeniden savaşa tutuşmak niyetinde değildi. Venizelos da, Anadolu'daki ordusu sayesinde Yunanistan'ın Türklere yalnızca kendi şartlarını kabul ettirmekle kalmayıp, barış şartlarının bütününü de onlara kabul ettirebilecek en önemli etken olduğunu söylemişti (Venizelos'un raporu). Frangulis, a.g.e., s. 129-30.

şeyin söz konusu olmadığını söyledi ve bu hususta Scialoja onu destekledi.[28]

Bu sırada Paris'te ilginç havalar esmekteydi. 13 Mart 1920 tarihli bir dilekçeyle Comité Dupleix, Action Française ve daha 27 dernek (adlarından, birçoğunun ulusçu veya emperyalist kuruluşlar olduğu anlaşılıyor) Fransız Cumhurbaşkanı Deschanel'e başvurdular. Osmanlı Devleti'nde Fransa'nın başka bütün devletlerden daha çok menfaatleri bulunduğu halde, İngilizlerin bu ülkenin 2/3'si olan Yemen, Hicaz, El Hasa, Babilonya, Kuzey Mezopotamya, Filistin'e (1.100.000 km²) el koymak üzere oldukları, oysa Fransa'nın Suriye-Kilikya (100.000 km²) ile yetinmek durumunda bırakıldığı belirtiliyordu. Bu durum gerçekleştiği takdirde doğacak üzüntü çok değerli ve gerekli olan Fransız-İngiliz dostluğunu tehlikeye sokardı. Halbuki 1916 Londra anlaşmaları Fransa'ya birçok başka yerlerde de hak tanıdığı gibi, Rusya'nın artık istemediği payın tümü de İngiltere'ye kalmamalıydı. Osmanlı Devleti'nin kalanındaki tarihsel hak ve çıkarlar saklı kalmak üzere, Fransa'ya şu ülkeler verilmeliydi: Kilikya, Suriye, Filistin, Musul dahil (Van Gölü güneyi ve Urmiye Gölü'ne kadar) Kuzey Mezopotamya.[29]

Yine bu sırada Millerand'ın önemli birtakım tereddütler geçirmekte olduğunu anlatan bazı telgraflar vardır. Onun 10 Mart günü 13:40'da Defrance ve Cambon'a çektiği tele göre, bu denli önemli bir meselede iyice düşünüp taşınmadan karar verilmemeli, özellikle hükümetler yerel vaziyeti bilecek durumda olanların önerilerini incelemeden uygulamaya geçme-

Documents on British Foreign Policy, c. VII, s. 450-7.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 170, s. 30-3. 24 Şubat tarihli bir mektup da Lausanne Türk Yurdu tarafından Londra'da Millerand'a yazılmıştı (Harun Aliça ve Pertev Amir imzalı). Bunda Türk ve Fransız çıkarlarının "tamamen uyuştuğu" belirtiliyor ve çok eski Türk-Fransız dostluğuna gölge düşmeyeceği umudu dile getiriliyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 169, s. 272. 15/12/1919'da General Sarrail'in *Revue de Paris*'de İngiltere siyasetinin bir aleti diye tanımladığı Yunanistan'ı eleştiren bir yazısı çıkmıştı. E. Driault ve M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, c. V (Paris, PUF, 1926).

meliydi. Aynı günün sabahı saat 9'da Defrance bir tel çekti ve Yüksek Komiserlerin o sabah toplandıklarını, İtalyan Yüksek Komiseri'nin talimat almadığını, fakat buna rağmen de Robeck ve kendisinin almış oldukları talimatı kabul ettiğini söylediğini bildirdi. Müttefiklerin İstanbul'u işgal edeceklerini bildiren bir Amerikan telsiz haberi dolayısıyla Milne, mümkün olduğu denli erken, yani cuma veya cumartesi (12 veya13 Mart) harekete geçilmesini uygun görüyormuş. Defrance cuma veya pazartesiye (15 Mart) kalmasını istemiş. Gerçek amacı hükümetlerin gönderebilecekleri ek talimatı almak ve yolda olması gereken Franchet d'Esperey'in İstanbul'a ulaşması için vakit kazanmakmış. Nitekim General Claudel ve Amiral de Bon, bilebildikleri kadarıyla, İngiliz kurmaylarının (düşündükleri?) tedbirlerden pek hoşnut değillermiş ve komutanlık sorunu onları düşündürüyormuş. Askeri ve bahri erkân, ertesi gün toplanıp harekâtın gününü saptayacakmış.[30]

Defrance d'Esperey'in gelişini duyduğu gibi, bunu İngilizler de duymuşlardı, hem de *Echo de Paris* gazetesinden. 10 Mart günü Lloyd George öğleden sonraki oturumda bu sorunu ortaya çıkardı. Lloyd George, D'Esperey İstanbul'a yüksek komutayı almak için gidiyorsa bunu kabul edemeyeceklerini, General'in incelikten yoksun olduğunu, İngilizleri kırdığını, zaten fiilen İstanbul'da yüksek komutanın Milne'de bulunduğunu söyledi. Cambon, Anadolu yakasında komutayı Milne'e, Rumeli yakasında d'Esperey'e vermek hususunda Curzon ile anlaştıklarını söylediyse de, Curzon böyle bir öneriyi

Ministère des Affaires Etrangères, c. 143, s. 33, 31-2. Defrance'ın telinden, harekâtı geciktirme nedenlerini meslektaşlarından tamamen gizli tuttuğu izlenimi ediniliyordu. Oysa de Robeck, 10 Mart günlü telinde Defrance'ın bu yüzden acele etmek istemediğini sandığını, ve ondan General'in 11 Mart'ta geleceğinin tahmin edildiğini öğrendiğini bildiriyordu. Milne, işgalin 13 Mart'ta yapılmasını istediği halde, Fransız ve İtalyan muhatapları bu tarihi fazla yakın bulmuşlar. İngiliz Yüksek Komiseri, Milne ile işgali bir an önce yapmak istediklerini ve meslektaşlarını ikna etmeyi umduğunu yazıyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 21-2. Bu belgede işgalin altı aylık bir süre için öngörüldüğünden söz edilmektedir.

görüştüklerini, fakat bu hususta anlaşma bulunmadığını ileri sürdü. Lloyd George İstanbul'da İngiliz askerinin daha çok olduğunu belirtmek istediyse de, Fransız tarafı bunu kabul etmedi. Sonuçta "ortak komuta" formülü üzerinde anlaşmaya varıldı – Paris'in onayına bağlı olarak. Tartışma hayli hararetli oldu. Arada Lloyd George, bu konuda Paris'te geçmiş olan "fırtınalı" tartışmalardan, kendilerinin Fransa'nın savunması için Fransız komutası altında savaşmış olan 2 milyon asker verdiklerinden, Fransızlar da hak ve hukuktan dem vurdular.[31]

Millerand Londra'daki bu tartışmaları haber aldıktan sonra 11 Mart'ta Cambon'a çektiği teliyle komutanın tekliği ve bunun da bir Fransız generaline verilmesi gerektiği hususunda ısrar etti. İngilizlerin itirazı sırf d'Esperey'in şahsına idiyse, o zaman İngilizlerle çok iyi geçinmiş olan General Guillaumat'yı önerebileceğini söylüyordu. Oysa aynı gün İstanbul'dan yüksek komutanın, yani anlaşılan İstanbul'a ulaşmış olan d'Esperey'in teli, İngilizlere Yüksek Şûra'nın tanıdığı haktan yararlanarak işgal harekâtının yönetimini Milne adına General Wilson'un üstlendiğini bildiriyordu. (Aslında, gördüğümüz üzere, Yüksek Şûra'nın böyle bir kararı yoktu.)[32]

Bir gün önce (10 Mart) İstanbul'daki Yüksek Komiserler, hükümetlerine ortak bir tel çekmiş bulunuyorlardı. Bu telde nasıl barış şartları düşünüldüğüne ilişkin 5 Mart teli hakkında görüş bildiriliyordu. Komiserlere göre şu sonuçlar beklenebilirdi: 1) Türkiye'nin antlaşmayı imzalamayı, imzalarsa onaylamayı, onaylarsa uygulamayı reddetmesi. 2) Padişah'ın tahttan feragat etmesi veya indirilmesi, yeni bir padişah ve Asya'da yeni bir hükümetin kurulması, Meclis'in Anadolu'ya kaçması, Türklerin ayaklanması, Küçük Asya ve Trakya'da Hı-

Documents on British Foreign Policy, c. VII, s. 458-62.

Ministère des Affaires Etrangères, c. 143, s. 37, 40. Genellikle İngilizlerle iyi geçinen Defrance'ın bir şikâyeti yoktu. Tersine, harekâtı iki gün geciktirmekle d'Esperey'in yetişmesini sağladığım, böylece onun da işgal planlarına katkıda bulunabildiğini bildiriyordu (19 Mart). *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 130.

ristiyan katliamı. 3) Bulgarlarla Türklerin, Yunanlılara karşı her türlü eylemi sağlamak için Avrupa'da sürekli çabaları. 4) Asya'da gelecekte Bolşevikler, Araplar ve Türkler arasında ortak eylem ihtimali.[13] Bu teli Bakanlar Kurulu'na da götüren Millerand, 11 Mart günü Cambon'a çektiği telde şunları söylüyordu: Bu denli vahim bir ortamda Yüksek Şûra bütün sorumlulukları üstlenerek, genel bir görüş oluşturmakla yetinmemeli, Yüksek Komiserlerin öngördüğü sonuçları bir bir ele alarak barış antlaşması şartlarıyla karşılaştırmalı ve durumun tam bilincinde olarak şartlar hakkında kesin karara varmalıy-

Documents on British Foreign Policy, c. VII, s. 500; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 162, s. 15-6 (Defrance'ın aynı içerikli 9 Mart teli). 9 Mart günlü mektubuyla da Robeck, Curzon'a, tasarlanan barış koşulları hakkındaki düşüncelerini müdellel ve ayrıntılı bir biçimde sundu. Yüksek Komiser Boğazlar'ın uluslararasılaştırılmasına ve Türkiye'ye sıkı mali denetim uygulanmasına tamamen katılmakta, fakat Yunanistan'a Çatalca hattına kadar Trakya'nın ve İzmir'in verilmesine itiraz etmekteydi. 1) Böylesi, uğrunda savaştıkları ilkelere aykırıydı, zira halkın ezici çoğunluğu Türk olan ülkeler Türklerin tarihi düşmanlarının yönetimine veriliyordu. Oysa bu yönetim altında Türklerin yaşamasının hemen hemen olanaksız olduğunu Teselya, Girit ve Makedonya deneyimleri göstermişti. 2) Uzun vadeli bir barış da gelemeyecekti, çünkü Türkler İzmir'de Yunan yöntemlerini görmüşler, ve buna karşı silaha sarılmışlardı. 3) Yüksek Şûra'nın söz konusu şartların zorla uygulanmasını, yani savaşı göze almış olduğu anlaşılıyordu. Ne uğruna? Venizelos'u birkaç yıl daha iktidarda tutmak için. Venizelos değerli bir insandı, ama Yunanistan'da benzeri yoktu. Ne Yunanistan, ne de onun halefleri onun ayarında değildiler. Hindistan yolunu korumak için Bakû'nün yeniden işgalinden asker yok diye vazgeçilmişti. Ama Venizelos'u tatmin etmek söz konusu olunca mesele yoktu. Kilikya'da 10-15 bin Ermeninin katliamı haklı bir tepki uyandırmıştı, ama o işin temel sorumluluğunun kime ait olduğu henüz saptanmamıştı. Osmanlı Devleti'nin parçalanması Türkleri Bolşeviklerin kollarına itecek ve İngiltere için bir tehdit oluşturacaktı. Zayıf olan Türklere karşı gereğinden fazla sertlikle, çok daha korkunç ve güçlü olan Bolşeviklere karşı gereğinden fazla yumuşaklığı bağdaştırmak zordu. Curzon bu mektubu "açık sözlü fakat çok önemli" nitelemesiyle kabine arkadaşlarına da gönderdi. *Documents on British Foreign Policy*, c. XII, s. 17-9. Bu sırada Lord Hardinge, Trakya ve İzmir'i tutmanın onlara nelere mal olacağının Yunanlıların farkında olduklarını sanmadığını, Curzon'un da bu kaygıları paylaştığını, fakat Venizelos'un güven duygusu içinde huzurlu olduğunu ve "tükenmez belagatinin" hiçbir cevaba fırsat bırakmadığını mütalaa olarak yazdılar (11 Mart). *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 19'un dipnotu, 2.

dı. Cambon Yüksek Şûra'ya bunu resmen önermeli ve görüşmenin derhal olması için ısrar etmeliydi. Aslında komiserlerin öngördüğü ihtimalleri söyleyen ve yazan çok olmuştu ama kimse bunları duymak istememişti. Şimdi Fransa'da esen farklı havanın etkisiyle Millerand, çok önemli bir şeyi, barış koşullarının yeniden görüşülmesini istemekteydi. Ne var ki, Türkiye ile ilgili barış şartları, Fransız-İngiliz ilişkilerinin bütünü içindeki pazarlık ve alışverişler çerçevesinde belirlenecekti. Bu bütün içinde, başta Almanya sorunu olmak üzere, pek çetrefil konular olduğu için, ve herhalde onların etkisiyle, barış şartları bu aşamada değişmeyecek ve ancak Türk silahlarının zoruyla değiştirilecekti.[34]

Fransızlar (ve İtalyanlar) yüzünden İstanbul'u işgal harekâtının gecikmekte oluşu, İngiliz hükümetini kızdırdı. 13 Mart günü akşamı saat 19'da Curzon'un de Robeck'e çektiği tel, Yüksek Şûra'nın 10 Mart günü oybirliğiyle kabul ettiği telin Yüksek Komiserlere eyleme geçmek için tam yetki verdiğini, gecikmeyi anlamadıklarını, barış koşullarının Yüksek Şûra'da daha sonra görüşüleceğini, fakat bunun işgali geciktirmemesi gereken çok farklı bir sorun olduğunu bildiriyor ve şayet meslektaşlarıyla anlaşamıyorsa Milne'e kendi başına harekete geçmesi için talimat vermesi gerektiğini yazıyordu. Aynı gün Curzon, Büyükelçi Cambon'a bir mektup gönderdi. Bunda, 10 Mart günü Yüksek Şûra'da alınan karar gereğince Yüksek Komiserlere harekete geçmeleri için talimat verildiği hatırlatılıyordu. Oysa Curzon, 11 Mart öğleden sonra Fransız Yüksek Komiseri de Robeck'e hükümetinin esaslı bir biçimde düşünmeden karar alınmaması ve harekete geçilmemesini isteyen bir telini göstermiş. İngiliz Yüksek Komi-

[34] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 34-6. Nitekim ilginçtir ki, Lloyd George Konferans'ı Türkiye'ye karşı tedbir alması için ikna etmeye çalışırken (5 Mart), iki kez, söz konusu olan Almanya olsaydı bu tedbirlerin çoktan alınmış olacağı hususunda sitem etmişti. *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 413, 417. Yani demek istiyordu ki, Almanya'ya sert davranmak konusunda İngiltere'nin gösterdiği tavizkârlığı, diğerleri de (başta Fransa) Türkiye'ye sertlik konusunda göstermeliydiler.

seri'ne göre işgal ile barış koşullarının mahiyeti (ki Millerand bunları ertesi haftanın başında görüşmeye gelecekti) çok farklı şeylerdi. Fransız hükümetinin ortak karara rağmen, kendilerine haber vermeden talimatı iptal etmesi düşünülemezdi. Kendisi, bu yüzden, Başbakan'la da danıştıktan sonra de Robeck'e, işbirliği kurulamadığı takdirde tek başına harekete geçmesi için tel gönderecekti. Son olarak Curzon, karşılıklı işbirliği ve güveni sürdürmenin önemine işaret ediyordu.[35]

Burada hemen işaret edilmesi gereken nokta şu ki, de Robeck'in, Curzon tarafından da paylaşıldığı anlaşılan, işgalle barış şartlarının çok farklı şeyler olduğu yolundaki görüşün kısmen olsun yanlış olduğu, olaylarca gösterilmiştir. Belki İtilaf temsilcilerinin duyarsızlığını gösteren bir garipliktir ki, durmadan sert barış şartlarının Türklerde doğuracağı tepkileri konuşan bu kişiler, işgalin doğuracağı tepkiyi hiç söz konusu etmemişlerdir. Oysa Meclis'e yapılan tecavüz, birçok Meclis üyesinin, ulusçuların tutuklanması, Harbiye Nezareti'nin işgali, mütareke tarihinin belki İzmir'in işgalinden bile daha önemli bir dönüm noktasını oluşturuyordu. Barış koşullarının hiç değilse Padişah ve muhalefet tarafından kabul edilebilir bir derecede yumuşatılması ile işgal olayını bağdaştırmak oldukça zordu. İşgal, ancak amansız barış şartlarına götüren demirden bir raydı sanki. Dolayısıyla, işgalden sonra Konferans'ın barış şartlarını "serbestçe" yeniden görüşmesi de kolay değildi.

Cambon, Curzon'un mektubundan aldığı hızla aynı gün merkeze çektiği bir telde 10 Mart kararını, bu kararın Yüksek Komiserlerin önerilerine göre ne denli ılımlı olduğunu ve önceden alınmış karara da uygun olduğu için kendisince kabul edildiğini, aynı gün kararı Paris'e bildirdiğini, cevap gelmeyince tasvip edildiğine hükmettiğini yazıyordu. Fakat İstanbul'da Defrance, Yüksek Komiserlerin önerileri hükümetlerce incelensin diye uygulamayı erteletmek istemişti. Oysa 10 Mart'ta görüşülen, bu önerilerdi. Yüksek Komiser-

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 25 6.

lerin birlikte davranmaları ve Konferans'ın "çok ılımlı"(!) eylem kararını (gazetelerin bütün yazdıklarına rağmen) geciktirmemeleri önemliydi. Barış koşulları üzerinde Yüksek Komiserlerin görüşleri pazartesi görüşülecekti ve bu "tamamen farklı" bir sorundu. Böylece İngilizlerin tepkisi ve Cambon'un arkalamasıyla Millerand'ın tereddütleri "giderilmiş" oldu ve o da Defrance'a işgalin yürümesi için talimat verdi.[36]

Millerand'ın istediği görüşme 15 Mart günü yapıldı. Curzon'un ifadesiyle görüşülmesi söz konusu olan şuydu: "Tasarladığımız barışı uygulamak akilane (wise) bir davranış olur mu?" Tutanağa bakılırsa, Cambon çok kısa olarak, Yüksek Komiserlerin bazı görüşler ortaya koyduklarını, hükümetinin bunların görüşülmesi için kendisine talimat vermiş olduğunu söyledi. Ondan sonra cereyan eden görüşme ise başka konularda, Osmanlı barışı ve İstanbul'un işgali hakkında ABD'ye bilgi verilmesi ve –Lloyd George'un önerisi üzerine– antlaşmanın nasıl uygulanabileceği hususunda Versailles'deki askeri kuruldan görüş alınması üzerinde oldu. Hazır bulunan Venizelos, bu konu görüşülürken Yunanistan'ın da o kurulda temsil edilmesini isteyince, Lloyd George, Türkiye'de 100 bin Yunan askeri bulunduğuna göre bunun böyle olması gerektiğini söyledi. Cambon buna itirazla, kurulun yapısının belirlenmiş olduğunu, kurul gerekli görürse bir Yunanlının çağrılmasının uygun olacağını söyledi.[37] Böylece bu kısa oturum

[36] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 57-8, 65-6 (Curzon'un Cambon'a 13 Mart mektubu), s. 74 (Defrance'a 14 Mart talimatı). Oysa aynı günlerde Gouraud'nun 15 Mart teli Fransa'nın önündeki açmazı gösteriyordu. Arap sorununun çözümü için kuzeydeki zorlukların giderilmesi ve 15 taburun Suriye'ye toplanması gerekiyordu. İki sorun aynı zamanda çözülecekse iş "çok farklı" olacaktı. Bu nedenle, barış koşullarının açıklanması sırasındaki zor dönemde Savaş Bakanlığı'na ek bir tümen gönderilmesi için tel çekmiş bulunuyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 76-80.

[37] *Documents on British Foreign Policy*, s. VII, s. 494-8. Millerand Konferans'a bizzat katılabilseydi, Lloyd George'un onun istediği görüşmeden kaçınabilmesi herhalde daha zor olurdu. Millerand 15 Mart günlü (saat 10:30) telinde Cambon'a, İzmir'in Yunanistan'a verilmesinin Türkiye'nin barış antlaşmasını kabul etmesi önünde en büyük engel olduğu görüşünde birlik olduklarını, ve işte bunun için sorunun yeniden incelenmesini gerekli gördüğünü, ▷

son buldu. Oysa aslında Konferans'ın görüşeceği konu, öncelikle Trakya'nın ve İzmir bölgesinin Yunanlılara verilmesinin isabetiydi. Ne var ki Venizelos hazırken, bunu görüşmek zor veya imkânsızdı. Bu da herhalde Lloyd George'un Fransızlara ettiği "küçük" bir oyundu.

Nitekim Millerand, 16 Mart'ta Venizelos'un "beklenmeyen huzurunun" barış koşullarının esastan görüşülmesine engel olmasına "çok teessüf" ettiğini bildirdi. Cambon'dan, ancak müttefik temsilcilerinin hazır bulunacağı özel bir oturumun en kısa zamanda toplanarak konuya ciddiyetle ve serbestçe eğilmesi için Lloyd George nezdinde girişimde bulunmasını istedi. Cambon'dan gelen cevapta, Venizelos'un önünde başka türlü olamayacağı, fakat İzmir sorununun görüşülmesinin "kesinlikle mahfuz" tutulduğu bildirildi. Büyükelçi'nin tahminine göre Lloyd George, Versailles'dan görüş gelinceye değin özel oturumun uygun olmayacağını söyleyecekti. Yine onun iyimser tahminine göre Lloyd George barış şartlarını değiştirebilmek için işi Versailles'a havale etmişti. Zira oradan büyük kuvvetler gerektiği bildirilecekti, oysa İtilaf bu kuvvetleri sağlayacak durumda değildi. Yunanlıların 80 bin askeri, gerilla savaşı başlatmış olan ayaklanmış bir ülkeye karşı çaresiz kalacaktı. Olayların zoruyla antlaşma hükümetlerinin ciddi olarak incelenmesi gündeme gelecekti. Şimdilik, Versailles Kurulu'nun çalışmalarını hızlandırmakta yarar vardı.[38] Görülüyor ki Cambon, yine İngilizlerin tutumunu benim-

◁ şimdiki çözüm Türkiye ile vuruşmaları yeniden başlatacaksa böyle bir ihtimalin kabul edilemeyeceğini söylüyordu. Her zaman, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin buranın yazgısını belirleyici olmadığı söylenmişti. Yunanlıların manevi ve iktisadi menfaatlerini, ulusal Osmanlı duyarlığını incitmeden koruyacak çözümler bulunabilirdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 212, s. 320.

[38] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 3 (16 Mart Millerand teli), s. 18 (17 Mart Cambon teli). Oysa Fransa'nın İzmir Konsolosu Laporte'un 1 Mart teline göre, Başkomutan Paraskevopulos'un gelişi ve Yunanlıların gittikçe artan çalımı Yunanlıların Kuva-yı Milliye'ye karşı askeri bir harekât hazırlamakta olduklarını doğruluyordu. Konferans'tan işgali genişletmek için bir yetki almaları ihtimali bir yana konursa, bu hazırlıklar İtilaf'ı bir oldubitti ile karşılaştırmak niyetini gösterirdi. Venizelos ile Kral Konstantin ▷

seme kolaylığına gidiyor ve bu arada Lloyd George ve Venizelos'un hayalperest budalalık ve inat derecelerini de ölçememiş oluyordu.

Demek ki, yukarıdaki sonuca göre, İstanbul'un işgali düşüncesi önce 10 Kasım 1919'da de Robeck'te ortaya çıktı, 23 Aralık ve 6 Şubat'ta onda aynı görüşe rastlıyoruz. Maraş'ın düşmesi üzerine Gouraud ortak bir girişimden söz ediyordu. Fakat İstanbul'un işgali fikrini asıl 28 Şubat günü İngiliz tarafı, Maraş katliam kampanyası dolayısıyla ortaya attı. Fransızlar bu İngiliz girişiminin peşinden isteksizce sürüklenip gittiler. Tereddüt ettiler, direnmek istediler, geciktirmek istediler, fakat sonunda ne direnebildiler ne de fazla geciktirebildiler, İngilizlere teslim oldular. Bu teslim oluşun nasıl olduğunu tam anlayabilmek için İngiliz-Fransız ilişkilerini bütün yönleriyle ele almak gerekir. Ne var ki konumuz bu olmadığı için böyle bir incelemeye girişmeyeceğiz. Ama denebilir ki öteden beri Türkiye'ye ağır bir barış antlaşması kabul ettirmenin peşinde olan İngiltere, bu işin zorla olacağını da başından beri hissetmiş, hesaplamış, hatta belki planlamıştı. De Robeck'in uzun süredir İstanbul'un işgalini savunması, İngiliz Savaş Filosu'nun 21 Şubat'ta İstanbul'a gelip gövde gösterisi yap-

◁ taraftarları arasındaki tahterevalli oyunundan yararlanarak Anadolu'daki oldubittiyi muhafaza etmeyi umuyorlardı. Türkler bu hazırlıklardan huzursuzdular, zira İngilizlerin Çerkesleri harekete geçirmeyi başarmalarından ötürü iki ateş arasında kalacaklarından korkmaktaydılar. Atina'daki Fransız temsilcisi Billy'nin Yunanlıların genişleme niyeti olduğunu yalanlamasına rağmen (5 Mart), Leporte görüşünde ısrar ediyor, Yunanlıların durmadan takviye aldıklarını bildiriyordu (7 Mart). Defrance'ın 12 Mart teli Babıâli'nin acele bir mektupla, İstanbul Rum ve Ermenilerinin suikastlar ve kanlı kavgalar düzenleyerek sorumluluğu Türk hükümetine ve halkına atmak ve böylece Konferans'ı etkileyerek Türklerin başkentten çıkarılmalarını sağlamak istediklerini bildirdiğini haber veriyordu. Defrance Rum Patrikhanesi ve Rum örgütlerinin kendisine yaptıkları başvuruların da bu amaca yönelik olduğunu yazıyor, 14 Mart teliyle Bahriye İstihbaratı'ndan alınan bilgileri naklediyordu. Yunan işgal bölgesinde Rum sivillerden 1915-20 kurası askere çağrılmış, 5. Bursa Tümeni 7 bin askerle Türk cephesine takviye olarak gelmiş. Afyon demiryolu Ahmetli'de kesilmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 212, s. 232, 247, 298-300, 313, 317.

ması, Yunanlıların Ege'deki takviye ve hazırlıkları bu hesabın bir uygulamasıydı. Demek ki İngilizlerin İstanbul'un işgali için öne sürdükleri Maraş olayı, daha çok bir vesileden ibaretti. Nitekim de Robeck'in işgale ihtiyaç gösteren 29 Şubat telinde gerekçe Maraş değil, Ulusçuların ve hükümetin direnme veya savsaklamalarıydı.

57. İstanbul'un İşgali: Bu harekât gece yarısından sonra başladı. Sabahın 10'una değin işgal edilecek yerlerin çoğu işgal edilmiş, Malta'ya sevk edilmek üzere tutuklanacak kişilerin birçoğu tutuklanmış, sıkıyönetim ilan edilmiş bulunuyordu.[39] 16 Mart sabahı (ve diğer günler) erken saatlerde yapılan tutuklamalar, tutuklunun evine dehşet salacak bir şiddetle yapılıyor, bu kimseler gecelik kıyafetleriyle götürülüyorlardı.[40] Harbiye Nezareti'nin, Tophane'nin, telgrafhanelerin iş-

[39] 31 Mart günlü İngiliz tutanağındaki listeye göre tutuklanıp Malta'ya gönderilenler: 1. Cemal Paşa 2. Cevat Paşa 3. Çürüksulu Mahmut Paşa 4. Dr. Esat Paşa 5. Ali Sait Paşa (İstanbul Muhafızı) 6. Hasan Tahsin (Şam Valisi) 7. Rauf Bey 8. Kara Vasıf 9. Faik (Edirne mebusu) 10. Şeref (Edirne mebusu) 11. Galatalı Şevket 12. Enis Avni (Aka Gündüz) 13. Ebüzziyazade Velit 14. Celal Nuri 15. Numan Usta 16. Ahmet Emin 17. Süleyman Nazif 18. Kel Ali, Ahmet Rauf ve Eyüp Sabri'nin adları yazılmış fakat çizilmiştir. Foreign Office 371/5166, s. 221. Defrance Malta'ya gönderme işinin de kendilerine sorulmadığını ve bunun komuta sorununun çözülmemesinden kaynaklandığını bildirdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 146-9. Yüksek Komiserlerin 15 Mart'ta aldıkları karara göre askeri makamlar işgal için bütün gerekli tedbirleri alacaklardı, bunlar arasında Harbiye ve Bahriye nezaretlerinin işgali, buralardan çıkan bütün yazıların dolaylı denetimi, PTT'nin denetimi, polisin sıkı bir biçimde denetimi, işgal bölgesinde asayiş için gerekli kuralların duyurulması ve uygulatılması bulunacaktı. İngilizlerle Fransızlar arasında kumanda sorunu olduğu için her Yüksek Komiser kendince bunları uygulatacaktı. Dikkat edilirse, sayılan tedbirler işin asgarisiydi. Daha fazlasını yapmak askeri makamların elindeydi. Kararın bir sureti Sadrazam'a mektupla (notayla?) birlikte verildi. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 38-9.

[40] Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri* (İstanbul, Milliyet Y., 1976), s. 196-8 (*Yakın Tarihimiz*, c. II, s. 322'den); Yalman, a.g.e., c. II, s. 57; Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (İzmir, Ege Ü.E.F.Y., 1964), c. I, s. 194. İngiliz askerleri dışında, onlara yol gösteren Rum veya Ermeni tercümanlar, Hürriyet ve İtilaflılar (Yalman "Hürriyet ve İtilaf Casusları" diyor) vardı. Mustafa Kemal'in aldığı bilgiye göre yol gösterenler Nigehbancılarmış (19/20 Mart). *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 266. Mustafa ▷

galini yalnızca Manastırlı İ lamdi, olayların cereyanı sırasında "sıcağı sıcağına" Mustafa Kemal'e haber verdi. Atatürk'ün zamanında haber almaya verdiği önemi, *Nutuk*'ta Manastırlı Hamdi'ye ayrılan özel yerden alnıyoruz.[41] İşgal edilen yerler-

◁ Kemal'in 19 Mart'ta çıkardığı genelgeye göre İngilizlerin işgali halk tarafından "istihfaf" ile karşılanmış. "İngilizlerin göstermiş oldukları telaş ve büyük caddelerin ağzında köprünün tarafeyninde yüksek mebaninin üzerine top, mitralyöz müsellâh efrad ikamesi ve sefaini harbiyenin toplarını İstanbul'a çevirmek suretiyle aldıkları tertibat pek gülünç görülmüştür." Başta İngilizler, İtilaf "bütün medeniyet ve insaniyet esasatı mukaddesesini yıkan" bu davranışlardan ötürü yakında pişman olacaklardı. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 264. Yine Mustafa Kemal'in 19/20 Mart'taki bir telinden Mahmut Paşa ile Esat Paşa ve karısının dövülerek, Cevat ve Mahmut paşaların kelepçeyle sevk edildikleri, kapılar kırılarak zorla evlere girildiğini öğreniyoruz. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 266. İnönü, "... muharebe ile zaptettikleri bir şehre girer gibi, İstanbul'u yeniden işgal ettiler." diyor. İsmet İnönü, *Hatıralar* (Ankara, Bilgi Y., 1985), s. 184-5. Bennett'in tutuklamalar konusunda verdiği bilgilerde birçok esaslı yanlışlar var: Harekât 20 Mart'ta sabah 4'te başlamış, amacı bütün (120) mebusları tutuklamakmış. Başlangıçta işi müttefik polisine değil, ordu birliklerine vermişler. Bennett ancak kaçmalara engel olmak için sivil görevliler tarafından evlerin gözetlenmesini kabul ettirebilmiş. Yeterince sivil polis olmadığı için emrindeki bir Ermeni aracıyla 300 kadar Taşnaksutyun mensubu seferber edilmiş. (Sevgilisi de Ermeniymiş. Taşnaklar bu sıralarda İstanbul'da "işbirlikçi" Ermenileri öldürmekteymişler: Bu konuda bazı ilginç bilgiler veriliyor.) Sabah 8'de ancak bir düzine mebus yakalanabildiği için, Karargâh polisin yardımını istemiş. Akşama kadar 85 mebus tutuklanmış ve durum kurtarılmış. 40 küsur mebus, Ankara'ya kaçmış (s. 31-2).

[41] Manastırlı Hamdi'nin İstanbul telgrafhanesinde çalıştığı anlaşılıyor. Bir ara Harbiye telgrafhanesinden Ali adındaki memurun da bir tel çektiği anlaşılıyor. Atatürk, "İstanbul'da bulunan nazır, mebus, komutan, teşkilatımız mensupları içinden bir zat çıkıp vaktiyle bize haber vermeyi düşünememiş olduğu anlaşılıyor." diyor. Hamdi'nin Mustafa Kemal'e yakınlığı, kendisinin daha sonra Ankara'ya gelerek onun karargâh telgraf memuru olmasıyla pekişmiştir. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 410-3. Mustafa Kemal 16 Mart genelgesinde, "şimdiye kadar her vesile ile isbatı hamiyet eylemiş bulunan büyük ve küçük tekmil telgraf memurlarının muavenetlerine intizar" edildiğini bildiriyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 251. Kâzım Karabekir bazı telgraf memurlarının İstanbul ve diğer yerlerle gizli haberleşerek "ihaneti vataniyede" bulunmalarının muhtemel olduğunu düşünüyor, onun için bunların gözetilmesi ve hıyaneti anlaşılanların derhal tutuklanmalarını istiyordu. Mustafa Kemal de buna uygun bir genelge çıkarttı (17 Mart). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 534, 536.

den biri de Manastırlı Hamdi'nin tanımlamasına göre "Şeyzadebaşı'ndaki muzika karakolu" idi. Buraya yapılan baskın sırasında çatışma çıktı ve bizden beş asker öldü, dokuz veya bir düzine kadar asker yaralandı. İngilizlerden bir asker öldü, bir subay yaralandı.[42] İngilizlerin kayıp vermiş oldukları doğruysa, baskına karşı direnme ve bir çatışma söz konusudur. Fakat Türk tarafı baskına uğrayan taraf olduğu için ağır kayıplar vermiştir. *Nutuk*'ta belirmeyen başka bir husus, basılan yerin yalnızca muzika karakolu değil, aynı zamanda 10. Kafkas Tümeni'nin karargâhı olmasıydı.[43] İngilizlerin burayı basmalarının nedeni de Tümen'in komutanı Yarbay Kemalettin Sami'yi tutuklamak üzere aramakta olmalarıydı (onu bulamadılar).

[42] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 131. Ayrıca Fransız askerleri, bir köprünün altında telefon tellerini kesmeye çalışan birini öldürmüşler. Reuter'in 16 Mart haberine göre Milne'in başkomutanlığı altında bütün müttefik kuvvetler işbirliği halinde işgali gerçekleştirdiler. İngiliz gemilerinden 4 bin deniz piyadesi ve bahriyeli karaya çıkarılmış. Şehzadebaşı olayı dolayısıyla "Çolak Kemal"in tutuklandığı ileri sürülüyordu. *The Times*, 18/3/1920. *The Times* muhabiri Bahriye Nezareti'nin de işgal edildiğini, banliyö tren seferlerinin ve şehir hatları seferlerinin durdurulduğunu, topların kentteki "muhtemel" hedeflere çevrildiğini bildiriyordu. *The Times*, 19/3/1920. Reuter Şehzadebaşı olayında Pencaplı Müslüman askerlerin kullanıldığını, "takdire değer davranış" gösterdiklerini iftiharla bildiriyordu. *The Times*, 20/3/1920. İngiliz Genel Karargâhı'nın 17 sayılı ve 23 Mart günlü tutanağında Şehzadebaşı baskınında 84. Pencap Alayı'nın (?) kullanıldığı, bu ihtimale karşı takviye edildiği anlaşılan nöbetçilerce ateş açıldığı, iki Hintlinin öldüğü, bir İngiliz subayının yaralandığı, "en az" sekiz Türkün öldüğü, "Çolak Kemal"in kaçtığı bildiriliyordu. Hint Müslümanlarının dindaşlarına ateş açmayacaklarına inanıldığı için, Türk ulusçuları arasında olay Hint aleyhtarı tepkiler uyandırmış. Foreign Office 371/5046, E 3543.

[43] Bir raporda, "Şehzadebaşı'nda müzika bölüğü erlerinin kalmakta olduğu Letafet apartmanı," diğerinde, "Direklerarası'nda bulunup 15. (10. olacak) Kafkas tümeni karargâhı ittihaz edilen eski belediye binası" denmektedir. Her iki rapor kapıdaki nöbetçilerin engel olması üzerine İngilizlerin ateş açtıklarını belirtmektedir. İkinci rapor Rum ve Ermeni çocuklarının kötü maksatla, "yağma olacak, öldürme olacak" diye çarşı pazarda koşuştuklarını bildiriyordu. Mithat Sertoğlu, "İstanbul'un İşgali," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Haziran 1968, sayı 9. Fevzi Paşa da 10. Kafkas Fırkası Karargâhı'nın söz konusu olduğunu doğrulamaktadır. Belirtmek gerekir ki, karşılıklı çatışma durumu, bir kısım askerlerimizin, söylendiği gibi, yatakta öldürülmüş olmalarına engel değildir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 27/4/1336, s. 90.

Fevzi (Çakmak) Paşa Ankara'ya geldiğinde TBMM'de yaptığı konuşmada İstanbul'un işgal edileceğini üç gün önce haber aldıklarını, İngilizlerin amacının kanlı olaylar çıkartıp bunların sorumluluğunu yine "İslamlara" yıkmak olduğunu, onun için bütün gece Harbiye Nezareti'nde kaldığını, olay çıkmaması için sokaklarda silahlı asker bırakılmadığını, hepsinin kışlalara çekildiğini anlattı. Buna rağmen İngilizler "sırf fesat başlangıcı olmak üzere" Şehzadebaşı olayını çıkarmışlar. (Olayın resimlerini Fransızlar çekip Avrupa'ya yollamışlar.) İngilizler nezaret odasına kadar süngülü erlerini sokup "lazım gelen" emirleri vermesini istemişler, ama "zaten evvelce emirler verildiği için" Paşa onları sükûnetle karşılamış. Sadrazam'a haber vermiş, o da kabineyi toplantıya çağırmış.[44]

Saat 9:25'te Ryan Salih Paşa'nın evine geldi. Paşa onu 9.40 sularında kabul etti. Ryan işgali açıkladığında Salih Paşa çok şaştı ve eski işgalle yenisi arasındaki farkı önce kavrayamadı. Ryan'ın sunduğu nota ve bildiriyi okuyunca bunun İstanbul'da hükümetin sonu olduğunu söyledi. Ryan bunun arzu edilmediğini, mülki yönetime karışmak, meşru hükümeti zayıflatmak niyetinin bulunmadığını, fakat bir süredir var olmuş olan "gayri meşru hükümeti" zayıflatmak istediklerini belirtti. Ryan işgalin Konferans kararlarına direnme hareketi, Kilikya, ve İtilaf'ın Babıâli nezdindeki girişimlerden sonuç alamamasıyla ilgili olduğunu söyledikten sonra, hükümetin Müslüman halk üzerine etki ederek hiçbir direnişin olmamasını sağlaması gerektiğini, kendilerinin de Hıristiyan halkın olay çıkarmasını önlemeye çalışacaklarını belirtti. Sadrazam bu hususta güvence verdi ve Meclis-i Vükela'nın saat 11'de toplanması için telefonla talimat verdi. Ryan'ın raporuna göre Salih Paşa, gece boyunca sürmüş olan tutuklamalar dahil, hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi görünüyormuş.[45]

TBMM *Zabıt Ceridesi*, 27/4/1336, s. 90.

Foreign Office 371/5045, 2842 (Ryan'ın 16 Mart muhtırası). *Alemdar*'a göre Salih Paşa 10:30'da kabineyi toplantıya çağırdı. "12 raddelerinde" Saray'a gidip bilgi verdi. 14 civarında kabine tekrar toplanıp geç vakte kadar sorunları görüştü. *Alemdar*, 17/3/1336, 455-2755. Defrance'ın bildirdiğine ▷

Fransız Yüksek Komiserliği'nin baştercümanı Ledoulx 9.30'da Yıldız Sarayı'na gitti. Acele Başkâtibi Nişantaşı'ndaki evinden çağırttı. 10:15'te Başkâtip geldiğinde kendisine nota ve bildiriyi verdi. Ali Fuat, Padişah'ın yanına gitti. Yarım saat sonra şu cevapla geri döndü: 1) Zat-ı Şahane'nin müttefik devletlerle en iyi ilişkileri sürdürmek istemiş olduğu açıktı. 2) İşin bu kerteye gelmiş olmasına teessüf etmekle birlikte, Zat-ı Şahane söz konusu iletiyi aldığını bildiriyordu. Defrance'ın raporuna göre Padişah, nedense, Ledoulx'nun muhtırasında bulunmayan bir şey daha eklemişti: Kişisel güvenliği hususunda verilen teminata teşekkür ediyordu.[46]

Sadrazam'a sunulan nota saat 10'dan itibaren İstanbul'un müttefiklerin askeri işgali altına alındığını bildirdikten sonra, Babıâli'nin "derhal" Mustafa Kemal'i ve "sözüm ona" ulusçu hareketin diğer önderlerini reddetmesini (disavow) talep ediyordu. Zira bunların çeşitli yerlerde ve özellikle Kilikya'daki olay ve taşkınlıklardan sorumlu olduklarına şüphe yoktu. Benzer olayların tekrarı halinde barış şartları daha sertleştirilecekti. Notanın yanında verilen ve gazetelerde de yayımlanan bildiride, İttihat ve Terakki'nin Türkiye'yi savaşa soktuğu, yenilgi üzerine önderlerinin kaçtığı belirtiliyordu. Bunun üzerine kaçan İttihat ve Terakki önderlerinin düşüncelerini temsil eden bazı kimseler ne Padişah'ın, ne de hükümetin buyruklarına aldırmayarak, zorla, savaşta zaten tükenmiş insanları silah altına alıp, halktan da çıkarları için zorbalık-

◁ göre, tutuklanan birinin salıverilmesi için yanına gelen Sefa Bey, ondan işgali duyunca şaşkına dönmüş ve Sadrazam gibi, onun da ilk sözü İstanbul'un zaten işgal altında olduğunu söylemek olmuş. Demek ki gerçekten hükümetin olacaklardan haberi yokmuş (?). *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 131. 15 Mart gecesi Babıâli'de kalan Hâzım, işgale dair "pek erken" aldığı haberlere rağmen "telefonlar tatil edilmiş olduğu için" kimse ile konuşmaya imkân bulamamış. Herhalde telefonların tatili İngilizlerin işiydi. Hâzım'ın haberci göndermeyi "akıl edememiş" olmasına şaşılır. Oysa Fevzi üç gün önce haber aldığını söylüyor. Bunu hükümetteki arkadaşlarına duyurmamış olması pek düşünülemez.

[46] Foreign Office 371/5045, 2842; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 131. Padişah bir kez daha kişisel güvenliğe verdiği önemi belirtmiş oluyordu.

la para toplayarak yeni bir vuruşma dönemini açmak ister gibi davranmaktaydılar. Buna rağmen Konferans barışçı ve yatıştırıcı bir davranışla İstanbul'u Osmanlı yönetimine –taşrada Hıristiyanların tehlikeden kurtulmaları ve müttefiklere karşı bütün saldırıların "derhal" durması şartıyla– bırakmıştı. Fakat Ulusçular aldırmadıkları için, yakında belirlenecek koşulların yürütülebilmesi için ele alınan çarelerden biri olarak İstanbul'un geçici işgaline karar verilmişti. Kamuoyuna bununla ilgili olarak şu hususlar açıklanıyordu: 1) İşgal geçiciydi. 2) İtilaf Devletleri Saltanat'ın yetkesini tahrip etmek amacını gütmüyorlardı. Tersine, Osmanlı yönetimine bırakılan bütün hususlarda bunu güçlendirmek istiyorlardı. 3) İtilaf, Türkleri İstanbul'dan yoksun bırakmama niyetlerini sürdürüyordu. Ama "Allah göstermesin" ("maazallahi Teala") genel karışıklıklar ve katliamlar olursa muhtemelen bu karar değiştirilirdi. 4) "Bu tehlikeli zamanda herkes kendi işiyle meşgul olarak genel güvenliğe katkıda bulunmalı, eski imparatorluğun harabeleri üzerinde yeni bir Türkiye kurmanın son umudunu yok etme eğiliminde olan yanlış yoldakilere kanmamalı, kısaca herkesin görevi Saltanat'tan kaynaklanan buyruklara uymak"tı. 5) Sözü edilen entrikalara karışmış olan bazı şahsiyetler İstanbul'da tutuklanmış bulunuyorlardı. Tabii ki, yaptıklarından ve yaptıklarının sonradan çıkacak sonuçlarından ötürü hesap vereceklerdi.[47]

Ayrıca "Dersaadet Müttefikin Kuvveti Komutanı Loyte-

Aşağıda görüleceği üzere, bildiri taşraya tellenmek istendi. Türkçe metni: M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 414-6. De Robeck'e göre (16 Mart) bildirinin başlıca amacı, özellikle taşradaki Türklere, İstanbul'un iyi hal ve tavır karşılığı rehin tutulduğunu anlatmaktı. Katliam tehlikesini asgarileştirmek için Yüksek Komiserler bundan başka çare bulamamışlar. Müslüman olmayan cemaatlere sakin ve ihtiyatlı olmaları tembihinde bulunulmuş. De Robeck, bir engellemeden söz etmeksizin bildirinin taşraya tellendiğini yazıyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 40. 21 Mart telinde bildiriyi taşraya ulaştırmak için özel tedbirler alındığını, belki taşrada genel olarak bilinmeyeceğini, fakat ulusçu önderlerin eline geçeceğini, onları tereddüde sevk edeceğini ve Hıristiyanların hayatlarına saygı göstermek gereğini anlatacağını söylüyordu. Bildirinin yaptığı etkiyi "mükemmel" diye tanımlıyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 44.

nant Cenral H.F.M. Wilson" imzalı, Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice çıkarılan iki bildirgeyle silah (her türlü ateşli silah ve 8 cm'den uzun ağızlı bıçaklar) taşımak, toplantı yapmak, İtilaf'a zarar verecek davranışlarda bulunmak yasaklanıyor, bunu yapanların Divan-ı Harp'e verilip ölüme veya Divan-ı Harp öyle karar verirse daha hafif bir cezaya çarptırılacakları bildiriliyordu.[48]

Bu arada hükümet, İtilaf'ın da arzusuna uygun olarak, tek cümlelik bir resmi beyanname çıkardı ve durumu kısaca açıkladıktan sonra "uhde-i hükümete terettüp eden vezaif ifa kılınmakta" olduğundan herkesin "kemal-i sükûn" ile iş ve güçleriyle meşgul olmasını tavsiye etti.[49]

Defrance'ın bildirdiğine göre, İngilizler işgal harekâtını büyük bir çalımla yürütmüşlerdi. Drednotlarından biri Galata Köprüsü'nün hemen yanına demir atmış, diğerleri toplarını Sarayburnu ve Harbiye Nezareti'ne çevirmişlerdi. Bu arada işgal edilen nezaretlere komşu yerlerin de –İstanbul Üniversitesi gibi– işgali, tutuklamalarda kullanılan şiddet dikkati çekiyordu. Başka bir örnek de Padişah'ın yeğeni İbrahim Tevfik Efendi'nin birkaç saat tutuklu kalması ve evinde yapılan aramalardı. Defrance bunun tepki uyandırdığını ve bu davranışların hep İngilizlerden kaynaklanmış olmasının bir teselli nedeni olduğunu söylüyordu. Defrance, hükümetin çekilmemesi için çaba gösterdiğini, zira hükümetin İtilaf yüzünden çekildiği suçlamasına hedef olmamanın önemli olduğunu yazıyordu. Nitekim 16 Mart sabahı kendisini ziyarete gelen Sefa Bey, hükümetin istifa etmesi gerektiğini söyleyince,

[48] Foreign Office 371/5045, 2842; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 133 vd.; *Peyam-ı Sabah*, 17/3/1336, 10898. Nota metni için ayrıca: *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 39.

[49] *Takvim-i Vekayi*, 17/3/1336, 3803. Hâzım, hükümetin resmi tebliğinin gerekçesini şöyle açıklıyor: İtilaf Devletleri'nin bildirisinin "Tebliğ-i Resmi" başlığı altında ve imzasız gazetelerde yayımlanması istendiği için, halkın yanılıp tebliği hükümete ait sanmaması için hükümet de "Tebliğ-i Resmi" başlığı altında ve diğer tebliğin kime ait olduğunu belirten bu tebliği çıkarmıştı. Gerçekten de o tebliğde geçen "maazallah-ı Teala" gibi ifadeler, yanıltma amacının güdüldüğünü gösterir gibidir. Tepeyran, a.g.e., s. 26-9.

Defrance, tersine, hükümetin kalıp yönetimin devamını sağlaması gerektiğini söyledi. Ardından şu geliyordu: "Öte yandan yakında şimdiki hükümetin çekilmeye davet edilmesi muhtemeldir. Onu daha uzun süre tutmamız gerekmez, zira üyelerinden birkaçı bize büyük güven vermemektedir, ve birkaç gün sonra gitmesi, demin işaret ettiğim sakıncaları taşımayacaktır."[50]

Şimdi Meclis'teki tutuklamalar meselesine gelelim. 16 Mart işgalinin olacağı biliniyordu. 11 Mart'ta Rauf Bey'in Mustafa Kemal'e çektiği telde "İtalyan menabiinden" güvenilir bir kimseye, Yüksek Komiserlerin bir gün önce öğleden sonra toplanıp "Kuva-yı Milliye rüesasını" tutuklatmayı içeren bir emri görüşüp kabul ettikleri yolunda bir ihbar geldiğini bildirdi. Rauf Bey'e göre bu, Ulusçuları kaçırtmak ve böylece rezil etmek için bir blöf olabilirdi. Ya da Meclis'i feshetmek, Ulusçuları tutuklatmak için saltanat ve hükümetin İtilaf'ın muzahereti ile yapacakları bir harekâttı. "Tabii her iki ihtimale karşı da buradan hiçbir yere gidilmeyecek, işin sonuna kadar vazifei namus ifa" kılınacaktı. Salih Paşa bu duruma "bilerek" sebep olduğu için bu "renksiz" yeni kabineyi düşürmek için son derece iyi çalışılacağını ve başarılı olunacağına emin olduğunu söylüyordu Rauf Bey. Mustafa Kemal'in 12 Mart teli hükümete saldırının güçlü bir gerekçeye dayandırılamayacağını, Kâzım Karabekir, Ali Fuat paşalarla Refet ve Fahrettin beylerin aynı düşüncede olduklarını, grubun "azmi kat'isi-

[50] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 132-3, 88. İşgalin "çalımı" konusunda Yunus Nadi, İstanbul'un zaten işgal altında bulunduğuna işaret ettikten başka, şöyle diyor: "... İstanbul işgali ortalığa mümkün olduğu kadar fazla dehşet vermek isteyen tertibat ile vuku bulmuştu; haddi zatında bunu vahşiyane bir nümayiş addetmek mümkündür." Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri* (İstanbul, Sel Y., 1955), s. 12. Türkgeldi bu konuda tuhaf bir soru soruyor: "Hiç lüzumu olmayan bu tedhiş siyasetinin esbab-ı hakikiyesi ne idi?" A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 259. Prens Tevfik Efendi ve eşinin tutuklanıp 17 Mart'a değin bir İngiliz savaş gemisinde alıkonulmaları üzerine, Sefa Bey bir protesto notası sunarak, müttefiklerin saygılı olduklarını belirttikleri Padişah'ın egemenlik haklarına ağır bir tecavüzün söz konusu olduğunu belirtti. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 145. Başka bir nota da mebusların tutuklanmasını protesto ediyordu.

ne" dair açık bir kanıya ulaşmadan bir görüş ileriye süremeyeceğini bildiriyordu. İngilizlerin tevkif kararına karşı Meclis'in sonuna değin görevine devam etmesi "pek nafi ve parlak"tı. "Ancak zatı alinizle beraber vücutları teşebbüsat ve harekâtı atiyemiz için elzem olan arkadaşların neticede bize iltihakları esbabı behemehal müemmen olmak şarttır." Bu sağlanamazsa, grubun birlik ve azimle davranışını sağlayacakların şimdiden görevlendirilerek kendilerinin "hemen" gelmeleri "elzem"di. Zira Ankara'ya gelecekler arasında ülkeyi temsil niteliği olanlarla "icabında hükümet teşkil ve idare liyakatindekilerin" bulunması önemliydi. İtilaf'ın "muamelei zecriye" uygulayacaklarına şüphe yoktu.[51] Görülüyor ki, Mus-

Aynı şekilde ve Rauf Bey'in telinden bağımsız olarak, Mustafa Kemal de çok önemli bir gelişme olacağını –ama bu sefer Fransızlardan– öğrenmiş bulunuyordu. 10/11 Mart akşamı Ankara'daki Fransız Mümessili Yüzbaşı Boiseaux'nun tercümanı, oradaki İngiliz Mümessili Whittall'un kenti terk etme emrini almış olduğunu, o ayrıldıktan sonra demiryolunun kesileceğini haber vermişti. Nitekim Whittall 11 Mart günü hareket etmişti. Mustafa Kemal durumu 11 Mart'ta Rauf Bey ile 15. ve 3. kolordulara bildirdi. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 408-9; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1228, 1231. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III'teki 12 Mart telinin önemli bir cümlesi pek anlaşılmadığı için Atatürk, *Nutuk*, c. I'de bunu düzelterek vermektedir. Erdeha'ya göre (s. 284) 11-12 Mart'ta, Jaeschke'ye göre 13 Mart'ta, Sarıhan'a göre (c. II, s. 381, Gnkur., s. 45'ten) 17 Mart'ta (Defrance'a göre 12 Mart'ta başlayan boşaltma 14 Mart'ta tamamlanacaktı; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 202, s. 109) İtalyanlar Konya'yı boşalttılar. Sarıhan'a göre 11 Mart'ta Fransız birlikleri Alaşehir'den ayrılmışlar. "Proodos" Rauf Bey'in Ankara'ya hareket ettiğini Mustafa Kemal'in uyarısından da önce "bildirmiş." *Alemdar*, 6/3/1336, 445-2745. 15 Mart günü Mustafa Kemal'in Kâzım Karabekir'e çektiği telde İngilizlerin bir gün önce telgrafhaneyi kontrol ettiklerini, ertesi günü saat 10'da "teşebbüsat vaki" olacağını İtalyan kaynaklarının "tekrar" bildirdiklerini yazdı. Bundan sonraki cümlede Sadrazam'ın mümessillere Hariciye Nazırı'nı göndererek, bugünlerde bazı mebusların tutuklanacağına dair söylentiler çıktığını bildirdiği ifade ediliyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 250-1 (K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, s. 182'den). 10 Mart günlü İngiliz istihbarat raporuna göre Fransa Yüksek Komiserliği Tercümanı Ledoulx Türkiye'yi savunma karşılığında Fransa'ya verilebilecek imtiyazlar konusunda temastaymış. Ledoulx eski Beyoğlu Kaymakamı İhsan Bey'den muzır İttihatçıların listesini kendi listeleriyle karşılaştırmak için istemiş. Fesat İttihatçıları tutuklamak hususunda İngilizlerle anlaştıklarını söylemiş. Foreign Office 371/5166, F. 2610/262/44.

tafa Kemal, önderlerin mutlaka kaçabilmesi şartıyla son ana kadar kalmayı uygun görmüş, ama bu olamayacaksa, bu kimselerin hemen gelmesini istemişti. Nitekim Rauf Bey'in Ankara'dan İstanbul'a gelmemesi kararlaştırılmışken, son anda (ocak ayı başında) bir karar değişikliğiyle gelmesi uygun görülmüştü.

13 Mart akşamı Kara Vasıf'ın Osmanbey'deki evinde Rauf Bey, Mazhar Müfit, Yunus Nadi, Bekir Sami, İbrahim Süreyya ve diğerleri toplanarak durumu görüştüler. Yunus Nadi ve Mazhar Müfit'in anılarına göre "son dakikada" kaçma kararı alındı. Oysa Rauf Bey kaçma fırsatı varken kaçmadı. O, anılarında, Meclis-i Mebusan'ın Misak-ı Milli'yi çıkararak amacına ulaştığını söylüyor. Ankara'da yeni Meclis'in ve hükümetinin kurulabilmesi için Mebusan'ın basılması, kendisinin de götürülmesi gerekiyordu.[52] Nasıl olsa Anadolu'da bir orduya kumanda edecek değildi. "Oradaki arkadaşlar" kuracakları Meclis'le yeni hükümeti kurup yönetimi yürütebilirlerdi. Bu son noktaya kadar ileri sürülen muhakeme kabul edilebilir belki. Ama Heyet-i Temsiliye üyesi olan Rauf Bey'in hükümette yönetimde bana gerek yoktu, demesi tutarsızdır. Çünkü Ankara'da –özellikle ilk dönemlerde– bir "adam kıtlığı" (eskilerin kaht-ı rical dedikleri şey) olduğu pekâlâ ileri sürülebilir. Bu durumda hem Heyet-i Temsiliye üyesi hem de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul temsilcisi durumunda olan bir kimsenin böyle düşünmemesi gerekirdi. Kaldı ki, önderi olan Mustafa Kemal ona ihtiyacı olduğunu açıkça belirtmiş, Ankara'ya gelmesini istemiş bulunuyordu.[53] Bir husus daha: Malta'dan kurtulduktan az za-

Bu ve aşağıdaki bilgiler için bkz.: Nadi, a.g.e., s. 14-25; Kansu, a.g.e., c. II, s. 550-4; Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 274-7; Yalman, a.g.e., c. II, s. 53-4. Bu bilgileri toparlayan ve Rauf Bey'in davranışını eleştiren kaynak: Şimşir, *Malta...*, s. 176-92. Padişah'la yapılan görüşme için ayrıca: A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 312.

[53] Orbay'ın anlattığına göre, 15/16 Mart gecesi Mustafa Kemal son bir telle, Osmanlı Bankası'yla bin lira gonderdiğini bildirmiş, parayı alıp gelmesini istemiş, o da buna itirazını dile getiren bir cevap vermiş. Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, c. III, s. 275.

man sonra İcra Vekilleri Heyeti reisliğine geldiğine göre, yani TBMM onu seçtiğine, kendisi de uygun görüp görevi kabul ettiğine göre, 16 Mart 1920 işgalinden sonra, "vücuduna ihtiyaç" olmadığını ileri sürmesi biraz garip düşmektedir.

Kaldı ki, Mustafa Kemal son ana kadar kalıp baskın sırasında kaçma almaşığını da ona açık tutmuştu. İşin başka bir özelliği, evleri ve askeri binaları "vahşi bir nümayişle" basan İngilizler, Rauf Bey ve Kara Vasıf'ı Meclis'ten götürmeye gelince, çok daha ılımlı bir üslubu yeğlemişler, Meclis'e ancak akşama doğru birkaç polis göndererek bu işe girişmişlerdi. Daha önce Rauf Bey, evvelden alınmış bir randevu gereğince ikindi vakti Vehbi ve Abdülaziz Mecdi ile birlikte Vahdettin tarafından Saray'da kabul edilmişti. Rauf Bey'in anlattığına göre Vahdettin, "Bu adamlar her şeyi yaparlar... Meclis'teki konuşmalarınıza dikkat edin." diye onları uyarmıştı. Onlar, tersine, milletin Padişah'a bağlı olduğunu, İngilizlerin Anadolu'ya bir şey yapamayacaklarını söyleyerek onu yüreklendirmeye çalışınca, o da, "İsterlerse yarın Ankara'ya da giderler." diye üstelemişti. Bunun üzerine Rauf Bey söz alarak, arkadaşlarının sözlerini onayladıktan sonra, "... milletin sizden istediği Meclis kararı olmadan herhangi bir milletlerarası vesikayı imzalamamaktır. Aksi takdirde istikbali çok karanlık görüyoruz." uyarısında bulunmuştu. Bu söz Padişah'ın sabrını taşırmış olmalı ki, Osmanlı hanedanının temel felsefesini dile getirmek istercesine, "Rauf Bey! bir millet var, koyun sürüsü. Buna bir çoban lazım... O da ben'im." diye karşılık vermişti. Başka bir deyişle, millet koyun, kendisi de çoban olduğuna göre, Meclis "gölge eden," işlevi olmayan, fuzuli bir kuruluştan başka bir şey değildi.[54]

[54] Orbay'ın Yalman'a anlattığına göre amaç Padişah'ı işgalci devletlerin önerilerini reddetmeye teşvik etmek, milli birlik halinde kalmaktı. Rauf Bey, işgalin mütarekeye aykırı olduğunu, ileri süren önerileri reddetmesi gerektiğini söyleyince, Padişah "çoban" olduğunu ifade ettikten sonra, "Canım ne isterse onu yapacağım." demiş. Yalman, a.g.e., c. II, s. 54. Orbay, Yalman'a işgal olunca sözünü ettiği amacı gerçekleştirmek üzere o sabah telefonla Saray'dan randevu aldığını söylemiş. Oysa Türkgeldi, "(Vahdettin)... ▷

Rauf Bey Saray'dan Meclis'e döndükten bir süre sonra İngiliz polisleri bir otomobille gelmişler, iki polis meclisin muhafız odasına başvurarak Rauf Bey ve Kara Vasıf'ı istemişlerdi.[55] Bunun üzerine Rauf Bey sorunu fırka odasında toplanmış bulunan 25-30 mebusa danışmıştı. Yunus Nadi'ye göre, konuşmasında, teslim olmadığı takdirde Meclis'in topa tutulması, arkadaşlarının da "fazla takip ve rahatsız" edilmeleri gibi sonuçların doğabileceğini söylemiş. Orbay'ın yazdığına göre, kendisi bu konuşmasında Meclis taarruza uğramış bulunduğuna göre, Muhafız Bölüğü'ne direnmesi için emir verilmesini önermişti. Bunun üzerine bu yola gidilmek istenmiş, fakat Mebusan Reisi Celalettin Arif ayrılmadan önce ne olursa olsun silah kullanılmaması için emir vermiş bulunduğundan bu yol da kapanmış. Bu doğruysa, Rauf Bey'in dramatik bir senaryo için kendini hazırlamış olduğu, fakat İngilizlerin "yumuşak" gelişleri ve Celalettin Arif'in talimatı ile bunun boşa çıktığı görülüyor. Oysa Fındıklı'daki Meclis binası kaçmak için ideal bir konumdadır adeta. Önü denizdir, oradan kaçılabilir. Yanda Âyan Meclisi vardır. Oraya geçip oradan da kaçılabilir. Mebuslardan bir bölümü ısrarla bunu istemişlerdir. Hatta Mazhar Müfit'e göre Rauf Bey Âyan'a geçerken (yani kaçarken) "firarı kabul etmemiş ve mertçe" teslim olmuştur. Nihayet Rauf Bey kendini ayarlamış olduğu dram unsurunu bizzat ve belki biraz yapay olarak yaratmak durumda kalmıştır: "... Ali Şükrü Bey'e, gidip kapıdaki İngiliz zabitleriyle gö-

◁ meb'uslarla doğrudan doğruya temasta bulunmamış olduğu halde o gün meclis reisleri ile ma'ruf meb'uslardan bazılarının Saray'a gelip huzura kabul olunmaları mukarrer idi." diyor. Ama Celalettin Arif'in dairesi işgalciler tarafından basılarak kendisi istifaya mecbur olmuş olduğundan (istifa ettiği yanlış) o gün yalnız 2. Reis Vekili Abdülaziz Mecdi ile mebuslardan Vehbi ve Rauf gelmişler. (Kendisi, "uzun müddet" süren mülakatta hazır olduğu halde, neler konuşulduğunu yazmamıştır.) Bu anlatışa göre, kabul, o sabah alınan bir randevu sonucu olamaz. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 259.

Yunus Nadi gelenlerin polis olduklarından; Kansu, muhafız odasında iki İngiliz'den ve bir düşman müfrezesinden (ama binanın çevresini kuşatan diğer bir müfreze yokmuş); Orbay (Yalman, a.g.e., c. II, s. 54) müfrezeden ve bunun komutanını yanına çağırdığından söz etmektedir.

rüşerek, kan dökülmesinin önüne geçmek için, ancak beni müzakere salonundan zorla teslim aldıklarına dair bir vesika verdikleri takdirde, teslim olacağımı bildirmesini söyledim." Görüşmeler sonucunda oluşturulan bu vesikayı İngilizler imzalayınca, Rauf Bey, yanında Kara Vasıf olduğu halde teslim olur.

Rauf Bey'in iyi niyetinden şüphe etmeye kimsenin hakkı yoktur, ama ne yazık ki insanlar davranışlarıyla yargılanıyorlar. Rauf Bey'in davranışı da olumsuz yorumlara açık olmuştur.[56]

İstanbul'un işgalinde dikkati çeken husus, Padişah'a ve

[56] Bu vesileyle Atatürk, Türkiye'nin sonunun karanlık göründüğü bir sırada "mahuf ve müthiş bir akıbetle" karşılaşma vehminin kimilerinin herhangi bir zindanda bir müddet kalmayı yeğlemelerine yol açmış olabileceğine işaret ediyor. Ardından, "... ben burada böyle ağır bir muhakeme yürütmekten içtinabederim." diyorsa da bir şüphe gölgesi bırakmış oluyor. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 410. Yunus Nadi de teslim olmanın "galiba" kendisinin öyle olmasını uygun gördüğü sonuç olduğunu söylüyor. Nadi, *Ankara'nın...*, s. 20. Şimşir'in eleştirileri *Malta...*'dadır. Çok ilginç bir olay da Yalman'ın tutuklanmasıdır. 21 Mart gecesi evi basılır, fakat kendisi Heybeliada'da gece yatısına gittiği için yakalanamaz. Bu durumda Bristol'e fikir danışır: O, Ankara'ya kaçmasını, yardımcıları ise teslim olmasını tavsiye ederler. Matbaadaki arkadaşlarına ve kardeşine bir şey olmasın diye o da teslim olmaya karar verir. İtalyan komiser yardımcısı Sforza Malta'ya gideceklerin üç devletin sorumluluğu altında olacakları yolunda (doğru olmayan) bir bilgi verir. Yalman İngiliz Elçiliği'ne ve çeşitli İngiliz askeri makamlarına teslim olmak için başvururusa da kimse onu tutuklamaz. Onun üzerine kaçma kararı alır ve Beykoz'a gider, fakat orada aradığı kimseyi bulamaz. Dönüp bir gece bir kulüpte, bir gece bir evde yatar. Fakat dostları artık teslim olmasını tavsiye etmeye başlarlar (Velit, Süleyman Nazif, Celal Nuri de bu arada tutuklanmıştı). Onun üzerine iskambil çekilir ve Malta çıkar. Yalman gidip teslim olur. Rauf Bey ile Yalman'ın davranışlarına bakınca, sırf bir tahmin olarak denebilir ki, Batı'yı iyi tanıyan İstanbullu bazı aydınlar için Anadolu'nun küçük bir kasabası gibi olan Ankara'ya maceralı bir biçimde gitmek ve orada oturmak, "medeni" İngilizler tarafından Malta'ya götürülmekten belki daha zor görünmüş olabilir. Üstelik bunlar olurken, Ankara'da TBMM'nin kurulacağı ve buranın bir merkeze dönüşeceği belki de Rauf Bey'in kafasında zayıf, Yalman'ın kafasında ise hiç olmayan bir ihtimaldi. Yalman, a.g.e., c. II, s. 57-58. Rauf Bey, Kara Vasıf ve Çürüksulu Mahmut'un tutuklanmaları 16 Mart'ta hükümet tarafından, bütün ülkelerde parlamento üyelerine tanınan dokunulmazlık ilkesine aykırı diye protesto edildi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 144.

onun yetkesine verilen açık destekti. Bu destek verilirken İttihatçılar ve İttihatçı gibi değerlendirilen ulusçular mahkûm ediliyor, hükümetin de "derhal" onları kınaması isteniyordu. Başka bir deyişle, Eylül 1919 sonunda Damat Ferit'in istifasıyla birlikte demokratik-ulusçu hareketle İstanbul arasında kurulan yakınlık ve karşılıklı ilişkinin –ki Mebusan'ın şubat başında hükümete verdiği güvenoyu ile resmiyet kazanmış oluyordu– koparılması, dahası, reddedilmesi isteniyordu. Bu saptama yapılırken göze çarpan cihet, Londra Konferansı'nın kararma dahil olmayan Padişah'ı destekleme isteğinin İstanbul'da yüzeye çıkmasıydı. Şüphesiz ki, Ulusçulara karşı tavır alınması, bir bakıma Padişah'ın desteklenmesini de dolaylı olarak içerebilirdi, ama yine de Londra Konferansı'nda seçik olarak dile getirilmemiş olan Padişah'a desteğin İstanbul'da ortaya çıkması bir adım öteye adım atmak oluyordu. Acaba Yüksek Komiserler kendiliklerinden mi böyle önemli bir şeye karar vermişlerdi? Bunu düşünmek zordur. Muhakkak ki de Robeck'e merkezden bu yönde bir talimat verilmiş olmalıdır. De Robeck diyorum, çünkü bütün bu meselede genellikle İngilizlerin girişim sahibi oldukları, Fransızların ise peşlerinden sürüklendikleri görülmektedir. Ama yine de Padişah'a açık bir destek getirilmesi yönünde bir talimat buluncaya değin, Yüksek Komiserlerin söz konusu adımı kendiliklerinden atmış oldukları ihtimalini de hesaba katmak gerekir.

Bu arada yeniden vurgulanması gereken bir nokta, Yüksek Komiserlerin "vahşi nümayişin" hükümetle ve Meclis'le ilgili bölümünü nispeten daha ölçülü (dipçiksiz-süngüsüz) bir biçimde gerçekleştirmiş olduklarıydı. Defrance, işaret edildiği üzere, hükümetin düşmesini arzu ediyor, fakat bunun doğrudan işgalin gerçekleştirdiği bir gelişme olmasını uygun bulmuyordu. İhtimal ki Meclis için de aynı şeyi düşünüyor ve de Robeck de bu tavrı paylaşıyordu.

Bütün bu yazılanlardan şöyle bir sonuç çıkmaktadır: İzmir'in işgali padişahından köylüsüne kadar bütün Türkleri hedef alan bir hareketti. İzmir'in işgali Türkler için en tahammül edilmez ihtimali, İzmir ve Ege'nin bir Balkan devleti tarafın-

dan ilhakını, dolayısıyla "ebediyen" Türk-Müslüman yönetiminden ve Türk-Müslüman yurdu olmaktan çıkmasını dile getiriyordu. İstanbul'un "ikinci kez" işgali ise İtilaf'ın açıkça söylediğine göre İstanbul'un Türklerde kalmasını etkilemeyecekti. Padişah'ı da hedef almıyordu. O halde tek hedef vardı: Demokratik-ulusçu hareket. Onun için işgal Padişah'ın istifini pek bozmamış, muhalif basında uyandırdığı üzüntü ise "İttihatçıları" eleştirmek için bir vesile daha bulmanın memnuniyeti ve onların mahvolacakları umudu ile dengelenmişti.[57]

58. Demokratik-Ulusçu Hareketin İlk Tepkileri (1): Mustafa Kemal Manastırlı Hamdi'den işgal haberini alır almaz bütün komutanlara durumu ve İstanbul ile haberleşme ve ilişkilerde uyanık bulunulmasını bildirdi (*Nutuk*'ta 1. tel).[58] Ar-

16 Mart işgalinin demokratik-ulusçu hareket aleyhtarı niteliğini "Bosfor"un yazısı iyi açıklıyordu. Gazeteye göre, Mustafa Kemal'in harekâtı memleket için "mucib-i şeamet" olmuştu. Şimdi Mustafa Kemal itibarını kaybetmekteydi ve "en kör" taraftarları da artık hakikati anlamalıydılar. İtilaf, kuvveti göstermekle birlikte saltanatı anlayışsızlıklarıyla yıkmak isteyenlere karşı pekiştirmek isteğinde olduğunu açıklamıştı: "Ah! Eğer Türkler mütarekeden sonra bile hulus ve samimiyetle akıl ve mantığa rücu etselerdi elyevm vaziyet ne kadar başka türlü olacaktı." *Alemdar*, 18/3/1336, 556-2756.

[57] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 421 vd.; M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1232 (V. 255b). Bir de K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*'de ve *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*'de mevcut olan benzer, fakat biraz daha uzun, 13:10'da çekilmiş diye geçen bir tel daha vardır. (*Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*'de bütün vali, mutasarrıf ve Kolordulara gönderildiği belirtiliyor.) Burada İzmit'e gelen bir İngiliz torpidosunun oradaki makamlara uyarısı da yer alıyor. Telin sonunda hiçbir tarafta münferit davranışlara girilmemesi, "müşterek ve azimkârane" tedbirler alınması isteniyordu. Nutuk'ta yer alan, daha kısa olan tel, saat 11'de Kâzım Karabekir'e ulaştı. Demek ki daha uzun olarak 13:10'da tekrar çekilmiştir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 527, 529; *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler*, s. 136-7. Cebesoy, İstanbul'un işgali üzerine Heyet-i Temsiliye'nin Ankara telgrafhanesine "devamlı ve fasılasız" olarak toplandığını anlatıyor. A.F. Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, s. 315. Kâzım Karabekir'in sorusu üzerine 16 Mart'ta gönderilen telde Heyet-i Temsiliye üyeleri olarak Mustafa Kemal, Hakkı Behiç, Müftü Rıfat, Mustafa, Hüsrev, Hacı Bayram, Şeyh Şemsettin, Konya eşrafından Rıfat Bey ve Hanefizade Mehmet Efendi, Ankara Darülhikmetül İslamiye Şubesi azasından Hasan, Yahya Galip, Ali Fuat Paşa, eski Kastamonu Vali Vekili Ferit anılmaktadır. Buna göre, Sivas'taki 16 üyeden yalnızca 4'ü kalmıştı; mesela ▷

dından vali ve mutasarrıflara, kolordu komutanlarına, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti heyet-i merkeziye ve heyet-i idarelerine bir telle, "dost olsun, düşman olsun" bütün resmi dış âlemle geçici olarak temas kesileceğini haber verdi. Aynı telde hiçbir yabancı hükümetin fiili veya görünür himayesini görmeyen Hıristiyanların huzur ve sükûnetle hayatlarını sürmelerinin "ırkımızın fıtraten mütehalli" olduğu uygarlık yeteneğine en kesin kanıt olacağını bildirdi. Yurt menfaatlerine aykırı davrananlara –din ve milliyetleri ne olursa olsun– yasalar eşit olarak ve "şiddetle" uygulanacak, bu hususlar bütün ilgililere ve halka bildirilecekti (*Nutuk*'ta 2. tel). O gün İtilaf kuvvetleri işgali açıklayan bildiriyi taşraya tellemeye kalkıştılarsa da, İzmit Mutasarrıfı Suat ve Konya Valisi Suphi Beyler dışında bu teli kabul edip cevap veren olmadı. Tipiktir ki, Mustafa Kemal bunu duyar duymaz Suat ve Vali Suphi beylerden bilgi istedi. Suphi Bey, İstanbul merkezindeki memurların, cevap almazlarsa telgrafhaneden çıkarılmayacakları tehdidi altında olmaları yüzünden, ısrarları üzerine cevap verdiğini bildirmek durumunda kaldı.

Mustafa Kemal'in o gün bir daha gerçekleştirdiği tel yağmuru veya "fırtınası" devam ediyordu. Vali, komutan ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti heyetlerine bir genelgeyle İstanbul'un İtilaf tarafından "bil-müsademe cebren işgal" edildiği, milleti aldatma girişimlerine karşı dikkatli olmak ve işin doğrusunu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'den öğrenmek gerektiği bildiriliyordu (*Nutuk*'ta 3. tel). Başka bir metin İstanbul'da İtilaf ve ABD temsilcilerine, bütün tarafsız dışişleri bakanlıklarına, Fransız, İngiliz ve İtalyan parlamentolarına verilmek üzere Antalya'da İtalyan Temsilciliği'ne gönderilen bir protesto idi. İstanbul'da Mec-

◁ Rauf ve Bekir Sami beyler yoktu. Demek ki, Heyet-i Temsiliye toplantılarına bizzat katılabilecek durumda olanları üye saymak gibi elastiki bir yola başvuruyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 536; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 252; M. Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 110. 25 Mart İngiliz raporuna göre işgal sorumsuz telgrafçılar tarafından çok mübalağalı olarak bildirilmişti. Foreign Office 371/5166, E 3253/262/44.

lis-i Mebusan dahil bütün resmi daireler İtilaf askerleri tarafından "resmen ve cebren" işgal edilmiş, birçok yurtseverin tutuklanmasına kalkışılmıştı. Osmanlı milletinin "hâkimiyet ve hürriyeti siyasetine" vurulan bu darbe, hayat ve varlığını "ne pahasına olursa olsun" savunmaya azmetmiş Osmanlılardan çok, 20. yüzyıl medeniyet ve insaniyetinin kutsal saydığı bütün esaslara yöneltilmiş oluyordu. Wilson ilkelerine dayanan bir bırakışmanın, milleti savunma olanaklarından yoksun bırakmış olan bir "hileye" de dayalı bulunması dolayısıyla, ait oldukları milletlerin şerefiyle de uyuşmayan bu davranışın mahiyetinin takdirini "resmi Avrupa ve Amerika'nın değil, ilmi irfan ve medeniyet Avrupa ve Amerika'nın vicdanına tevdi" ile yetiniliyor, ve bu olaydan doğacak büyük tarihsel sorumluluğa son kez dikkat çekiyordu (4. tel).

Vali ve komutanlara çekilen başka bir tel genelge (5. tel), "İstanbul'un ve makamatı resmiyenin, hususiyle Meclis-i Mebusan'ın" zorla işgali, üstelik bunun milleti mütarekeyle silahsızlandırdıktan sonra olması dolayısıyla, İtilaf temsilcilerine, bütün tarafsız ülkeler dışişleri bakanlıklarına, İtilaf parlamentoları başkanlıklarına protesto telleri çekilmek üzere mitingler düzenlemesi gerektiğini bildiriyordu.[59] Sonra dördüncü telde açıklanan düşüncelere yer veriliyor, bunların da protestolarda kullanılması isteniyordu. Söz konusu protesto telleri hem İstanbul'a, hem de –herhalde İstanbul'da sansür ihtimali dolayısıyla– Antalya'daki İtalyan temsilcisi vasıtasıyla gönderilmeliydi. Bir de denetim unsuru vardı. Çekilen tellerin birer sureti Mustafa Kemal'e gönderilecekti. Refet Bey, protestoların ulaştırılmasında Antalya'daki İtalyan mümessilinin yardımını sağlayacaktı (6. tel).

Son olarak *Nutuk*'ta "Bilumum Komutanlara, Vali ve Mutasarrıflara ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine, Belediye Riyasetlerine, Matbuat Cemiyeti'ne" gönderilen bir "Be-

[59] Örneğin Balıkesir, Kastamonu'da (18 Mart), Erzurum'da (17 Mart), Konya'da (22 Mart) mitingler yapıldı. Protesto tellerinden ücret alınmayacaktı. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 383. Balıkesir mitingi için bkz.: Özalp, a.g.e., s. 105.

yanname" vardır ki, 16 Mart'ta çekilen yedinci tel olmaktadır.[60] Bu belgede İtilaf'ın ülkeyi bölmeye "yol bulmak" için başvurduğu tedbirler sıralanıyordu: 1) Damat Ferit ile anlaşarak milleti esir etmek ve ülkeyi paylaşmak. Kuva-yı Milliye'nin azim ve metaneti bu tasavvuru altüst etmişti. 2) Kuva-yı Milliye'yi aldatarak, Doğu'da bir "rüçhan siyaseti" izlemek üzere Heyet-i Temsiliye'ye başvurulmuştu. Heyet-i Temsiliye millet istiklali ve mülk tamamiyeti sağlanmadan, işgale son verilmeye kalkışılmadıkça "hiçbir nevi" görüşmeye yanaşmamıştı. (Burada herhalde Fransızların yaptıkları temaslar anlatılmak isteniyordu.) 3) Kuva-yı Milliye ile harekâtını birleştiren hükümetlerin icraatına müdahale ile ulusal birlik sarsılmak istenmiş ve haince muhalefetler teşvik edilmişti. Ulusal birlik karşısında bu hücumlar erimişti. 4) Ülke kaderi hakkında "endişeaver kararlar" verildiğinden söz edilerek kamuoyuna baskı yapılmaya başlanmış, fakat milletin iradesi önünde bu tehditler fayda vermemişti. Şimdi de İstanbul zorla işgal edilerek "Devlet-i Osmaniye'nin yedi yüz senelik hayat ve hâkimiyetine hitam verildi. Yani, bugün Türk milleti, kabiliyeti medeniyesinin, hakkı hayat ve istiklalinin ve bütün istikbalinin müdafaasına davet edildi." İnsanlık dünyasının "enzarı istihsanı" (tasvip eden bakışları) ve İslam âleminin kurtuluş emelleri, hilafet makamının yabancı etkilerden kurtarılmasına ve bağımsızlığın ulu geçmişimize layık bir imanla sağlanmasına bağlıydı. Bu "İstiklal ve vatan mücadelesinde" Allah'ın yardımları bizimleydi.

Beyanname ilginçtir. Sözü edilen hükümetlerin (md. 3) Ali Rıza ve Salih Paşa hükümetleri olması gerekir. Hücumların eridiği iddiasının propaganda amaçlı olduğu görülüyor, zira Ahmet Anzavur henüz ortalığı kasıp kavurmaktaydı. Çarpıcı olan bir husus, Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti hayat ve egemenliğinin son bulduğunu, buna karşılık Türk milletinin medeniyet ve istiklal savunmasına çağrılmış olduğunu ilan

Kâzım Karabekir 2. ve 7. telleri 17 Mart'ta çekilmiş göstermektedir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 537.

etmesiydi. Acaba Mustafa Kemal bu sözüyle cumhuriyetçi niyetlerini, dolaylı da olsa, açıklamak mı istemişti? Nitekim sonraki cümlede hilafetin kurtarılmasından söz ettiği halde saltanata değinmemektedir. Nihayet dikkati çeken başka bir nokta, o pek zor durumda Mustafa Kemal'in haklı bir öfke ve umutsuzluğa kendini kaptırarak duygusal bir şovenliğin rüzgârına teslim olmaması, çoğu zaman yaptığı gibi söylemini evrensel değerlere oturtmaya devam etmesidir. Türkler yalnız hayat ve bağımsızlıklarını, geleceklerini değil, başta uygarlık yeteneklerini savunacaklardı. Sonra da insanlık âleminin tasvibinden söz ediliyordu. TBMM seçimlerinde önce Hıristiyanların katılamaması esasının getirilmesi düşünüldüğü halde, daha sonra bundan vazgeçilmiş olması da evrensel insancıl ölçütlerin ağır basmasının bir örneğidir.

59. İkinci Anzavur Hareketinin Devamı (8 Mart - 4 Nisan): 54. fıkrada gördüğümüz üzere, Salih Paşa hükümetinin kurulması demokratik-ulusçu hareket mensuplarını yüreklendirmişken, 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet, Biga halkının Ahmet Anzavur'a karşı cephe almış olduğu noktasından hareketle, Ahmet Anzavur'a karşı harekâtın adeta "yumuşatılmasını" istemekteydi (3/4 Mart). Yeni hükümetin Harbiye Nazırı Fevzi Paşa da –bunu da gördük– 8 Mart günlü emrinde harekât sırasında sivillere yapılan kötü muameleleri ele alarak, sanki harekâtın kendisini de dolaylı olarak mahkûm ediyor gibiydi. Nitekim Takip Kuvvetleri'nin komutanı Kaymakam Süleyman Sabri de 10 Mart'ta Kolordu'ya gönderdiği raporda iki gün süren çarpışmalar sonucunda Ahmet Anzavur'un kaçması ve Biga halkının nizami kuvvetleri, ve de asi çeteyi istememesi dolayısıyla takip harekâtına son verildiğini bildiriyordu. Yusuf İzzet bunun üzerine yazdığı yazıda, muvazzaf piyadelerle Rahmi'nin müfrezesini pekiştirerek bu kuvveti Gönen'de bırakmayı, kalan kuvvetleri Balıkesir'e çekmeyi, Biga'ya hiç kuvvet göndermemeyi düşündüğünü anlatıyordu.

Bu şekilde işler sakinleşmişken Ahmet Anzavur yeniden harekete geçti. Herhalde 16 Mart işgaline hazırlanan İngilizler-

den bir işaret almıştı. 12 Mart'ta Biga'ya gireceğini bildirdi. Daha önce Biga'ya gelmiş bulunan Çanakkale Jandarma Taburu Komutanı Binbaşı Ali Rıza o gece durumu 14. Kolordu'ya bildirdi. Karşı koyacak durumu olmadığı için Biga'dan çıkacağını, acele kuvvet gönderilmesi için Takip Kuvvetleri'ne haber verdiğini bildirdi. Kolordu'nun emriyle Kaymakam Süleyman Sabri komutasındaki Takip Kuvvetleri 14 Mart akşamı Gönen'in Gündoğan köyünden Biga'ya hareket ettiler. 15-17 Mart günlerinde Biga çevresinde pek çok köylü tarafından desteklenen Ahmet Anzavur, Takip Kuvvetleri'nin toplarına, makineli tüfeklerine rağmen bu kuvveti Gönen'e geri dönmek zorunda bıraktı. Bu başarısızlık karşısında ertesi günlerde Takip Kuvvetleri saflarından kaçma olaylarının çoğaldığı, öte yandan Ahmet Anzavur'u tutanların da fazlalaştığı görüldü. Böyle olunca Yusuf İzzet 23/24 Mart'ta Kaymakam Rahmi komutasındaki birliklerin Gönen'de kalmasını, Takip Kuvvetleri'nden kalan nizami ya da Kuva-yı Milliye mensuplarının Balıkesir'e dönmesini buyurdu.[61] Meydan yine Ahmet Anzavur'a kalmıştı.[62]

Bundan sonra Biga'ya giden ya da Biga'dan gelen heyetler hakkında haberler vardır. Biga'ya gönderilen heyet, Ferik Topal Sait Paşa başkanlığındaydı ve Emekli Miralay Hâzım, ümeradan iki, Dahiliye ve Meşihat'ten ikişer kişiden oluşuyordu. Çanakkale Mebusu Yahya Sezai Bey Harbiye Nazırı'nı

Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 80-3. 14 Mart'ta Boşnak Hamza Çetesi Edremit Kuva-yı Milliye karargâhını basmak istediyse de başarılı olamadı, çeteciler yakalandılar. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 375.

[62] *Alemdar*'dan haberler: 15 Mart'ta ahalide görülen galeyan ve heyecan üzerine Biga'daki jandarmanın kasabadan çıkıp sancak merkezine gittiği bildirildi. 21 Mart'ta Bandırma ve Gönen civarında ilerleyen Ahmet Anzavur'a herkesin katıldığı ve Balıkesir'deki harekât-ı milliyenin çil yavrusu gibi dağılıp Bursa'ya hareket etmeye başladıkları "şu hal karşısında" Bandırma Komutanı Yusuf İzzet'in o civarda bulunan Kuva-yı Milliye'ye mensup subayların "derhal çekilmesini beyannamelerle" emrettiği, zaten onların köylere ve İstanbul'a kaçtıkları ve nedamet ettikleri, İttihatçı Hacim Muhittin'in herkesten önce kaçtığı yazılıyordu. 23 Mart'ta, Mustafa Kemal'e mensup 800 kişilik bir kuvvetin 20 Mart'ta mitralyöz ve toplarıyla Gönen civarında Ahmet Anzavur'a katıldıklarını okuyoruz.

ziyaretle heyetin bir an önce gönderilmesini istemiş.[63] Ne var ki Yusuf İzzet, heyetin içinde bulunan Emekli Miralay Mirza ve Emekli Binbaşı Hüseyin'e itirazla, onların aslında ayaklanmanın kışkırtıcıları olduğunu bildirmiş. Onun üzerine 3 Nisan'da Şehzade Cemalettin Efendi başkanlığında ve Bandırma Yargıcı Mehmet Nuri, eşraftan Hafız Mustafa, Bandırma Büyük Camii Hatibi Mehmet, eski Bandırma Belediye Reisi Hasan Vehbi'den oluşan bir heyet gönderilmiş.[64] Özalp'tan, Şehzade'nin Bandırma Ahzıasker Reisi olduğunu ve Ahmet Anzavur'a nasihat etmek için Gönen'e gittiğini, fakat bunun bir etkisinin olmadığını öğreniyoruz. İğdemir'in 16 Mart günü günlüğüne yazdıklarından, Cemalettin Efendi'nin en az mart ortasından beri Bandırma'da olduğu anlaşılıyor. Özalp'ın Şehzade'ye atfettiği görev onun orada az çok devamlı kalmasını gerektirmekteydi. Cemalettin Efendi'nin Nisan 1919'da Trabzon'a ve hemen ardından Trakya'ya nasihat heyetleriyle gidip selam-ı şahaneyi tebliğ ettiği, aynı yılın 2 Eylül'ünde mirliva rütbesine terfi ettirildiği görülüyor.[65] Demek ki Şeh-

[63] Sait Paşa, 31 Mart'ta Dahiliye Nazırı'nı ziyaretle talimat almış. *Alemdar*, 31/3, 1/4/1336, 469-2769-470-2770. Biga olaylarının bütün mülki örgütte yankılar uyandırdığı tahmin edilebilir. Örneğin, Tekirdağ Mutasarrıfı Füruzan, Mustafa Kemal'in 1 Mart tarihli gayretsizlik eleştirisi üzerine, 5 Mart'ta yazdığı şifrede Mebusan'ın toplanmasına ve hükümetin milli emeller doğrultusun kurulmasına rağmen, İstanbul'da "bir ahenksizlik", ve onun taşraya yansıması olan "bir boşluk" vardı. O bölgede yanlış bir adım sonucu Ermeni ve Rumların muhaliflere katılmasıyla "Biga hadisesinden daha şedit ve umumi vakaiye" sebebiyet verilmiş olurdu. "Sadaret'i uzmanın tamimi malûm. Buna bütün vilayetin bitaraf... tebliği de munzam olunca benim gibi mülhak... mutasarrıfa vali vekâletinden müstakil livadan maiyyete tenzil edilen... mutasarrıftan bu şerait dahilinde nasıl bir tecellüt beklenir." M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1224-5 (V. 250d).

[64] Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 83-4.

Özalp, a.g.e., s. 109; İğdemir, *Biga...*, s. 48; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 27-8, 61; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 250-1. *Takvim-i Vekayi*'de rastladığım bir haber: 3. Kolordu (karargâhı Sivas'ta) Ahz-ı Asker Reisi Cemalettin Efendi'ye 3 Ocak'ta İstanbul'a gelmesi için üç gün izin verildi. *Takvim-i Vekayi*, 20/1/1336, 3754. Maalesef Bandırma'ya ne zaman atandığını saptayamadım. Ama Heyet-i Temsiliye Sivas'tan Ankara'ya taşındıktan sonra Cemalettin Efendi'nin Sivas'ta kalmayıp Bandırma'ya gönderilmesi anlamlı sayılabilir. İş yapmaktan çok genellikle ▷

zade Vahdettin'in güvenine sahip bir kimseydi. Bir süredir de Bandırma'da görev yaptığına göre, kendisinin Anzavur ayaklanmasında bir rol oynamış olabileceği akla gelmektedir.[66]

Bir de Biga'dan İstanbul'a giden bir heyet vardı ki, başkanlığını İzzet Bey yapıyordu. İğdemir kendisini, "kravatlı, redingotlu eşkıya" diye tanımlıyor. Heyette kaymakam Sefa Beliğ Bey de vardı. 24 Mart günü Dahiliye Nazırı'nı ve Padişah'ı ziyaret ederek Kuva-yı Milliye'den şikâyet ettiler. 26 Mart'ta heyet Padişah'a uzun bir mahzur (toplu dilekçe) sundu. Bu sırada verilen bir habere göre Ahmet Anzavur Bandırma'yı da "temizlemiş." Halk bunu sevinçle karşılamış, kurbanlar kesmiş. Bayramiç ve Edremit havalisi de Ahmet Anzavur'a katılmaktaymış, Edremit ve Burhaniye ahalisi onu çağırıyormuş. Bursa'nın da pek yakın zamanda çetelerden tamamen temizleneceği muhakkakmış. Gazete, Kuva-yı Milliye için "Kuva-yı Gayri Milliye" diyordu. 29 Mart'ta Biga heyeti Mebusan'ı, 1 Nisan'da Âyan'ı ziyaret etti, Tevfik Paşa'ya mahzar sundu.[67]

◁ keyfine düşkün bir Saray'ın mensubu olarak Cemalettin Efendi'nin taşralarda görev alması şüphe çekici bir durum olarak değerlendirilmeye elverişli sayılabilir. (Cemalettin Efendi'nin babası Şevket, büyük babası Sultan Abdülaziz'di).

[66] Simavi'ye göre heyet-i nasıhalar, on yıl uygulanmaya çalışılmış "inkılabat-ı idareyi", yani meşrutiyeti kötülemekteydiler. L. Simavi, *Gördüklerim*, s. 232.

[67] İğdemir, *Biga*..., s. 23; *Alemdar*, 25, 27, 28, 30/3, 1, 2/4/1336, 463-2763, 465-2765, 466-2766, 468-2768, 470-2770, 471-2771. *Alemdar, Vakit* gazetesini, binbaşı olan Anzavur'a "bey" sıfatını eklemeyip, sıfatı Padişah tarafından kaldırılmış bir asiye (Mustafa Kemal'e) "Paşa Hazretleri" dediği için eleştiriyordu. Dokuz kişilik Biga heyetinden üçü Padişah'la görüşmüş, 150 kadar köy imamı ve muhtarının mührünü taşıyan bir şikâyetname sunmuş. Bu metin *Alemdar* basımevinde yazılmış, mühürler İstanbul'da yaptırılmış. Padişah şikâyetnameyi Sadrazam'a göndermiş, "aziz" misafirlerin ağırlanmasını istemiş. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 401 (*İleri* ve Tepeyran'dan). Sarıhan Saray ziyaretini 29 Mart'a yerleştiriyor. Hâzım her salı günü Saray'ı ziyaret edip nezaretinde olup bitenler hakkında bilgi veriyormuş. 30 Mart günü yine gittiğinde, Biga ve Bursa olayları üzerinde konuşulmuş. Biga'dan doğru bilgi alabilmek için Hâzım'ın çektiği telleri İngilizler önlemişler. Ayrıca Kuva-yı Milliye'den fena davranışları olan kimileri Divan-ı Harp'e verilmişler. İçlerinde Rıza Bey adında biri varmış (Yusuf İzzet'in gönderdiği bir rapora göre). Padişah *Peyam-ı Sabah*'ta çıkan ve Kuva-yı Milliye'nin 12 köyü yakıp halkın mallarını sattığı yolundaki haber üzerinde ▷

İzzet Bey 3 Nisan günü *Alemdar*'da yayımlanan uzun bir demeç de verdi. Köprülülü Hamdi'nin "kötülüklerini" sayıp döktükten sonra, bunun istibdat olduğunu, Türklerin bunu istemediklerini belirtti. Biga olayının büyümesinde, 16 Şubat'ta ilk çarpışmadan sonra Kala-yı Sultaniye Mutasarrıfı Vahap Bey'in durumla ilgilenmemesi rol oynamış, o yüzden "ikinci müsademe" olmuştu. Sonra sıra Ali Rıza ve Salih Paşa hükümetlerinin eleştirisine geliyordu: "... Kuva-yı Milliye'nin lüzumuna kail olan hükümetler, bu işi deruhde eden zevatı bila kaydü şart serbest bıraktılar, ve bu serbestiden tevellüt eden istibdat ile halkın boğuşmasına sebep oldular." Bu durumda "devlet nüfuzu, millet şerefi" payidar olamazdı. Ordunun siyasetle uğraşmasının zararları da yeterince anlaşılmamış görünüyordu. Hükümet Kuva-yı Milliye'nin yarar ve zararını incelemeli ve eğer ikinci bir Celali devrine girilmişse Padişah ve millet haberdar edilmeliydi. Ahmet Anzavur kimdi? Anzavur "Çakırcalı'nın galibiydi." Halkın yardımcısıydı, kundakçı değil, itfaiye komutanıydı. İzzet Bey'in İttihat ve Terakki hakkındaki düşüncesi şuydu: "7-8 sene devam etmiş olan hükümet istibdadı." Yapılacak şeye gelince: "Bütün salahiyet ve kudret-i siyasiyeyi mutaa-i mukaddesimiz olan Halife ve Padişah'ımıza terk etmeli... İşte o vakit asıl hakiki, ve zivekâr bir Kuva-yı Milliye doğacak, bu muazzam, tarihi millet; yaşamamaya mahkûm edildiyse kahramancasına ölmesini ancak o zaman bilecektir." İzzet Bey'in bu beklentisi gerçekleşmeyecek, millet ölmesini bilecek ama buna karşılık Padişah Sèvres'i imzalayacaktı.

Gönen'de Kaymakam Rahmi'nin kuvvetleri günden güne erimekteyken 4 Nisan tarihinde Ahmet Anzavur Gönen'e saldırdı. Kenti kolayca ele geçirdi. Rahmi çarpışarak öldü. Anzavur Gönen Müftüsü Şevket'i, Müdafaa-i Hukuk Heyeti Başkanı Hüseyin'i, "vatansever gençlerden" Rami'yi, Gazi Mi-

◁ duruyormuş. Tepeyran, a.g.e., s. 41-2. 31 Mart İngiliz raporuna göre Biga heyeti hükümetle konuşurken İngilizlerden yardım isteyeceklerini söylemişler. Sadrazam bunu yapmamalarını ve Ankara yolundaki mebus heyetini beklemelerini tavsiye etmiş. Foreign Office 371/5166, E 4127/0/26/744

hal torunlarından Mehmet'i de öldürdü.[68] Böylece, bundan sonraki ciltte göreceğimiz üzere, Ahmet Anzavur bölgeye tamamen egemen oldu. Yusuf İzzet Bandırma'yı boşaltarak karargâhını Bursa'ya taşımak zorunda kaldı. Diğer subay ve askerler Balıkesir'e gittiler. Yusuf İzzet'in "hem Kuva-yı Milliye, hem Anzavur aleyhtarı insanlar" ayrımı geçerliğini tümüyle yitirmiş bulunuyordu. Artık Kuva-yı Milliye aleyhtarlığı, kendiliğinden Anzavurcu olmayı gerektiriyordu.

Bu bahsi kapatmadan önce, Ahmet Anzavur'un saldırıya geçtiği tarihlere dikkati çekmek isterim. Birinci Anzavur hareketi 25 Ekim 1919'da başlamıştı ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Damat Ferit hükümetini devirmiş olmasına bir cevap niteliğindeydi. İkinci Anzavur hareketinin 16 Şubat 1920'deki Biga saldırısı, İstanbul ve İzmir'in "kurtulmuş" olmasının rehavet ve iyimserliğinden yararlanarak Akbaş baskınına "ibret verici" bir cevap niteliğindeydi. 16 Mart günlü ikinci Biga saldırısı 16 Mart İstanbul işgaline koşut bir hareketti. Nihayet 4 Nisan Gönen saldırısı, Damat Ferit'in yeniden iktidara gelmesinin kapsamı içinde düşünülmelidir. Bu yakıştırmalar doğruysa, Ahmet Anzavur'un hareketlerini kendi kafasında tasarlamadığını, Saray ve/veya İngilizlerden işaret üzerine harekete geçtiğini söylemek bir kez daha olanaklı görünmektedir.[69]

60. Demokratik-Ulusçu Hareketin İlk Tepkileri (2): Kâzım Karabekir 16 Mart sonrasını Atatürk'ten çok daha ayrıntılı olarak anlatmaktadır. İstanbul ile izinsiz bir haberleşme olmaması için Kâzım Karabekir "harekâtı milliyenin bidayetinde olduğu gibi" telgrafhanelere birer subay koydurmuş. Trabzon'un savunması için Fırka karargâh ağırlığının, bütün mü-

Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, s. 85. Fakat 1 Nisan günü Anzavur'un harekâtına öldürücü darbeyi indirecek olan Çerkes Ethem kuvvetleri Biga bölgesine doğru yola çıkmaktaydılar. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 405.

[69] Göztepe Çerkes Ethem ve Ahmet Anzavur'un çatışmasını Çerkes kabile rekabeti olarak göstermeye çalışıyor. Ethem iddiasız Şapsığ kabilesinden iken, Anzavur Abzah kabilesinin kendisini yarı prens sayan Ancuk ailesindenmiş. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Cayyasında*, s. 243-4.

himmatın dahile nakli ve Bayburt'taki cebel takımının Trabzon'da taburuna katılması için emir verdi. 14:15'te İtilaf'ın vilayetlere beyannamesi geldi. İtilaf Devletleri temsilcileri valilerden beyannameye cevap bekliyorlarmış. Kâzım Karabekir cevap verilmemesini valilere bildirdi. Heyet-i Temsiliye'ye yazdı. Ona göre "gafil adamlar," yani İtilaf, bu davranışlarıyla bize yardımcı oluyorlardı. 16 Mart Anadolu üzerinde yeni bir şafak doğduruyordu. Kâzım Karabekir kurmay heyeti, Erzurum Valisi ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkeziyle telgrafhaneye geldi ve Heyet-i Temsiliye'den tafsilat istedi. Mustafa Kemal İstanbul'un cebren işgal edildiğini, Harbiye Nezareti, Meclis-i Mebusan, Tophane vs. kurumlara el konduğunu, Dahiliye Nezareti, Babıâli ve Saray'ı arayan valilerin karşısına muhatap olarak daima bir İngiliz subayının çıktığını, artık İstanbul'dan bilgi almaya imkân kalmadığını, Salih Paşa hükümetinin çekilerek yerine İngilizci bir kabine gelmesinin beklendiğini, yalnızca İtalyan gayri resmi dostluğunun söz konusu edildiğini, Ankara eşrafından birkaç yüz kişinin toplanıp kendisinin onları aydınlatmasını beklediklerini bildirdi. Mustafa Kemal bu arada İstanbul'daki arkadaşların tehlikeye düştüklerinin muhakkak olduğunu belirtti, o bakımdan Rawlinson hakkındaki eski kararı hatırlattı. Bu sırada Mustafa Kemal'in "Bu telgrafı bir dakika tehir eden haini vatandır" kaydını taşıyan bir şifresi geldi. Burada, uygulanması "münasip" görülen tedbirler sıralanıyordu: 1) Geyve Boğazı'nın işgali ve demiryolu köprüsünün tahribi; 2) Geyve, Ankara, Pozantı mıntıkasındaki demiryolu hat ve malzemesine el koymak üzere hat boyundaki İtilaf kuvvetlerinin silahlarının alınarak tutuklanmaları; 3) Konya'da Anadolu hat komiser yardımcısının derhal demiryollarına el koyması ve emrine uymayan memurları cezalandırması; 4) İstanbul ile tel hatlarının çoğu Geyve'den geçtiğinden, Geyve santralının askerlerce derhal işgali.[70] İlginç olan nokta, zaman zaman Musta-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 527-30. Mustafa Kemal'in 18 Mart'ta 15. Kolordu Komutanı'na bildirdiğine göre, 17 Mart'ta bir istihkâm müf- ▷

fa Kemal'i eleştirmiş olan Kâzım Karabekir'in bu aşamada hayli sıkı bir iş ve görüş birliğine girmiş olmasıdır.

Kâzım Karabekir hemen telgrafhanedeyken Müstahkem Mevki Komutanlığı'na bir yazı yazarak İstanbul olayları dolayısıyla Rawlinson'u halkın galeyanından korumak gerektiğini, onun için evinin bir subay komutasında "miktarı kafi" askerle muhafaza altına alınmasını, bu arada kendisinin ve adamlarının yanındaki silah ve cephanenin alınmasını emretti. Kâzım Karabekir'in anlattığına göre o sırada gelişmelerden çok korkmuş olan Vali Reşit Paşa yanma gelerek, Rawlinson telgrafhaneyi işgal edip haberleşmeyi denet altına alırsa ne yapacaklarını sorunca, Kâzım Karabekir yazdığı emri okutmuş. Paşa "hayretler içinde kalarak neticeye hayır dua" etmiş. Rawlinson İstanbul işgali için üzüntüsünü bildirip kendisine gösterilen "dikkate" teşekkür etti. Rawlinson birkaç gün önce Belediye Reisi'ne ve diğer görüştüklerine, "yakında güzel bir iş olacak, şenlik yapacaksınız, ben de elimde bayrak iştirak edeceğim." demişmiş.[71]

◁ rezesi dahil, 150 kişilik birlik Lefke'ye varıp, o gün sabah Geyve Boğazı'na hareket etmiş. Görevi, buradaki mühim tünel ve köprüleri tahrip etmek, Geyve sancılarını işgal etmek ve Kuva-yı Milliye yığınağına hazırlık yapmaktı.

[71] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 530-2. Mustafa Kemal, 19 Mart'ta Kolordu Komutanlarından mümkünse İngilizlerden rehine alınmasını istedi. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 385 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 22, V. 577'den); K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 553. Yine 19 Mart'ta Rawlinson Kâzım Karabekir'e mektup yazarak, Türkiye'ye ikinci kez gelişinin nedeninin barış yapılabilmesi için ulusal önderlerle görüşmek olduğunu, onun için Ankara'ya gitmek istediğini söyledi. Kâzım Karabekir mevsim elverişsiz ve halk galeyanda diye bunu reddetti. Bu sefer Rawlinson 22 Mart'ta Batum yoluyla ülkesine gitmek için izin istediyse de, Kâzım Karabekir, Heyet-i Temsiliye'ye danıştıktan sonra bunu da reddetti. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 385. 31 Mart günlü İngiliz istihbarat tutanağına göre Rawlinson, İstanbul'a gitmek hususundaki talimat eline geçmediği için yakalanmış olmalıydı. Foreign Office 371/5166, E 3733/262/44. Rawlinson anılarında 16 Mart gecesi tutuklandığını, birkaç gün sonra evinin önünde gösteriler yapıldığını anlatıyor. A. Rawlinson, *Adventures in the Near East* (London, Andrew Melrose, 1923), s. 287, 291-2. Kâzım Karabekir, Rawlinson'un tutuklanmasına, halkın galeyanından korumak görüşünü de vermek ihtiyatlılığını gösteriyordu. Albay Alfred Rawlinson, Hindistan'da başkomutan olan Lord Rawlinson'un kardeşiymiş. C. Price, a.g.e., s. 146.

Başkent ile bağları koparmanın mali bir yönü de vardı. 18 Mart'ta gönderilen bir genelgeye göre Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiye, Reji, Mal Sandıkları, Evkaf Sandıkları İstanbul'la ilişkilerini kesecekler ve mevcutlarını taşradaki yetkili mercilere bildireceklerdi.[72]

İstanbul'un ikinci işgali, daha önce de belirtildiği üzere, demokratik-ulusçu hareketi hedef alıyordu. İzmir'in işgali ile adamakıllı kabarmış olan köşeye sıkışma duygusu bir kez daha depreşmiş oldu. Köşeye sıkışma duygusu II. Mahmut'u hatırlatırcasına "denize düşen yılana sarılır" psikolojisine yol açıyordu. Nitekim İzmir'in işgalinden üç hafta sonra Mustafa Kemal'in kurmay heyetinde istihbarat ve siyaset işlerini üstlenmiş bulunan Binbaşı Hüsrev'in (Gerede) 7 Haziran 1919'da Kâzım Karabekir'e yazdığı mektupta bu ruh hali ve daha somut olarak bununla ilgili tasarılar dile getirilmekteydi. Hüsrev'e göre gerek Avrupa'dan gelen, gerekse Kâzım Karabekir'den kaynaklanan haberler, Bolşevikliğin kuvvetli olduğunu, Almanların da bu barışı "katiyyen" kabul etmeyeceğini müjdelemekteydi. Bolşeviklik, Bulgar ve Macarların da katılmasıyla İtilaf'ın emperyalist istilasına karşı bir birlik vesilesi olmuştu. Türklerin Bolşeviklerle temas etmesi, ilkelerini anlaması, "İslamda, Türkte an'anat ve kavaidi muayyeneye halel vermemek şartiyle tadilen nasıl kabul olunacağını nasıl tatbik edileceğini kararlaştırmak" gerekiyordu. Fakat bunun için Rusların Kafkasya'yı tamamen istila etmeleri lazımdı. Ondan sonra sözü edilen temaslar yapılır, silah, cephane, erzak alınırdı. Mektuptan, Kâzım Karabekir'in aynı yönde düşündüğü, Hüsrev'in görevinden ise Mustafa Kemal'in de aynı eğilimde olduğu seziliyordu.[73]

Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 383. İşgali protesto eden teller parasız çekilecekti. Cafer Tayyar da buna benzer tedbirler aldı. Bıyıklıoğlu, a.g.e., c. II, s. 212.
[73] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 60-2. Düşünülen "Bolşevik" rejimde belki simgesel de olsa, hilafete de yer vardı: "Makamı hilafet sırf bir makamı mukaddes ve mualla olarak oturacak..." Bu sırada Erzurum'da "sarıklı ve cübbeli" kadının (?) vali vekilliği yapmasının yabancılar için "meserret amiz ve hande aver" olacağı, fakat "endişei vatanla yürekleri parçalananlar" için "mucibi elem ve teessür" olacağı Kâzım Karabekir tarafından Erkân-ı ▷

Bir de Mustafa Kemal'in aynı konuda 23 Haziran'da Kâzım Karabekir'e yazılmış Amasya Toplantısı'nın sonuçlarını bildiren teli vardır. Burada Bolşevizm konusunun görüşüldüğü; Kazan, Orenburg, Kırım gibi İslam halkı bunu kabul ettiklerinden, "diyanet an'ane" gibi işlerle "zaten" alakadar olmadığından bunun memleket için bir sakıncası olmayacağının düşünüldüğü anlatılıyordu. Kâzım Karabekir'in 17 Haziran'da gönderdiği bu konudaki teli doğrultusunda düşünülüyordu. Kâzım Karabekir, o telinde ancak dışarının baskısıyla silaha sarılmak gerektiğini, Bolşeviklerle "yakında" temas kurulunca gerek onlardan, gerekse İtilaf'tan tarafsızlığımızın tanınmasının isteneceğini, tanımayanlara karşı da silaha sarılınmasının meşru olacağını söylemişti. Yalnız Mustafa Kemal'e göre, Bolşeviklerden öneri gelmesini beklemeden Doğu Anadolu'dan Bolşeviklerle görüşmeler yapmak üzere el altından hemen adamlar gönderilmesi pek uygun olurdu. Bu sayede Bolşeviklerin memleketimize "kesretle ve kuvvetle" girmeleri gereği kalmaz, tarafsızlık tutumu benimsenerek İtilaf'ın memleketi terk etmesi için silah olarak kullanılırdı.[74]

Daha sonraki haftalarda Kuva-yı Milliye'nin örgütlenmesi, Damat Ferit hükümetinin devrilmesi, seçimlerin yapılıp Meclis'in kurulmasıyla sözü edilen ruh halinin biraz zayıfladığı söylenebilir. Dr. Fuat Sabit'in Kafkasya'dan Ekim 1919'da bildirdiğine göre kendisi Bakû'de Bolşeviklerle temas etmiş,

◁ Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne bildirilmekteydi (28/6/1919). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 62-3. Hüsrev'in mektubunda ABD mandası için şunlar yazılıydı: "(Rauf Ahmet) İstiklaliyeti tammenin hiçbir vakit nasibedar olamayacağını, ismen olsa bile bin türlü kuyud ve şurût altında hali esaretten farkı bulunmayacağını, binaenaleyh Amerika gibi bitaraf ve prensiplerine sadık bir hükümetin himaye değil fakat murakabe tarzında olan (manda)sını ileri sürüyor. Ehveni şer olan bu usulün millete ne derecede faidesi dokunacağını doğrusu kestiremiyorum. Fakat ihtimal ki bu fikir en son bir çarei halâs olabilir." Kâzım Karabekir bu sözlere "mim koyuyor." K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 59.

[74] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 58, 51. Mustafa Kemal Bolşeviklerin Ermenistan'a karşı tutumunu merak ediyordu. Kâzım Karabekir'in yazdığına göre (23 Haziran), Ermenilere şedit davranıyor ve imha muharebesi yapıyorlarmış. Bkz. ayrıca *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, c. I, s. 434.

onlara Bolşevizmin hiçbir biçimde uygulanamayacağını, bu durumda Türkiye'ye yardım edip edemeyeceklerini sormuş. Onlar da henüz arada yol olmadığı için yalnızca para yardımı yapabileceklerini, ne miktar gerekirse "derhal" vereceklerini söylemişler.[75] Bazı yazışmalardan Bolşeviklerle işbirliğinin biraz da propaganda ve gözdağı olarak düşünüldüğü görülüyor.[76] Fakat herhalde Rusya'da olup bitenler büyük bir dikkatle izlenmekteydi.[77] Ocakta Denikin'in yenilmesi ve bunun üzerine İtilaf'ın Kafkas devletlerinin bağımsızlıklarını tanıması, Türkiye'yi Bolşevik desteğinden yoksun bırakma manevrası olarak değerlendirildi.[78] 11 Şubat 1920 günü *Hâkimiyet-i*

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 358-9. Mustafa Kemal de General Harbord'a verdiği raporda çok başka türlü şeyler yazıyordu: Bolşevizmin Türkiye'de "hiçbir şekilde" yeri olamazdı. Din, âdetler, sosyal bünye buna aykırı düşerdi. Sanayi yoktu, zirai sorun yoktu. Türklerin buna karşı olduklarının kanıtı, Damat Ferit'in Bolşevizmin Türkiye'yi istila ettiği veya etmek üzere olduğu iddiasına karşı duydukları dehşet hissiydi. Mustafa Kemal'in görüşlerindeki bu tutarsızlık, henüz Bolşeviklerle ciddi bir ilişki ve bağlantı olmaması, öte yandan ABD'nin İngiltere'ye karşı bir destek olabileceği ihtimalinin bulunması ile açıklanabilir. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 78-9. Cafer Tayyar'ın 7/8 Mart'ta bildirdiğine göre, çoğunlukla köylüler her türlü fedakârlığa hazırdılar. Ama emlak sahipleri ve Balkan Savaşı facialarında felakete uğrayanların önemli bir bölümü faaliyetten çekiniyorlardı. Özellikle kasaba eşrafı ulusal örgütlenmeyi Bolşeviklikle ilgili görüyorlardı. Cafer Tayyar, gittiği yerlerde bu "fikri sakimin" tashihine çalışıyormuş. M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. III, s. 1227.

[76] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 430-2.
K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 440, 435, 443, 462 vs.

[78] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 444-5. Nitekim Mustafa Kemal de "Kafkasya seddinin yapılmasını Türkiye'nin mahv-ı kat'isi" projesi saymaktaydı. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 182. Kâzım Karabekir bu konuda yine ihtiyat gösteriyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 463. Bolşeviklerle ilişkiler konusunda Karakol Cemiyeti'nin bir "marifetini" Mustafa Kemal Kâzım Karabekir'e şikâyet ediyordu (3 Mart). "Türkiye hükümeti muvakkatei ihtilaliyesini temsil eden Uşak Kongresi hey'eti icraiyesi ve Karakol cemiyeti ihtilaliyesini" temsil eden Kafkasya'daki murahhas Baha Sait ile Kızıl Ordu'dan Miralay İlyaçef arasında bir ittifak anlaşması taslağı saptanmıştı. Durumu ve anlaşma esaslarını bildiren Kara Vasıf, anlaşmanın onaylanmasını istiyordu. Mustafa Kemal hem anlaşmada "bugünden" üstlenilemeyecek hususlara, hem de tahmin edileceği üzere, yetkilerini tanımadığı bir örgütün uluslararası ilişkiler alanına müdahale etmesine itiraz ▷

Milliye'de "Kızıl Tehlike Etrafında" başyazısı, Bolşevizmin nasıl yayıldığını tarafsız ve soğukkanlı sayılabilecek bir biçimde anlattıktan sonra, bu akımın Müslüman ülkelerine girmemesi için yapılacak tek şeyin onların haklarını tanımak, varlıklarına saygı göstermek olduğunu, Bolşevizmin, kendi ilkelerine aykırı olduğu halde bunu yaptığını belirtiyordu.

İşte 16 Mart'la birlikte Bolşevik sorunu derhal yeniden gündeme geldi. Kâzım Karabekir o gün askeri ve idari makamlara yazdığı bir genelgeyle mart başında başlayan büyük Bolşevik taarruzlarını ve Denikin'in gerisinde, Karadeniz kıyılarında, çoğu yerli Müslümanlardan kurulu Yeşilordu karşısında Denikin ordusunun kesin yenilgiye uğratıldığını bildirdi. Harbiye Nezareti'nin barış esasları ile ilgili son bilgileri de aktarılıyordu: Suriye, Filistin ve Irak Türkiye'den ayrılacak, İzmir'de Osmanlı egemenliği altında Yunan yönetimi, Trakya'da Fransız himayesi altında yerel bir yönetim olacak, Ermenistan adına işgal altında kalacak olan Kilikya'da Fransız, Antalya'da İtalyan iktisadi çıkarları sağlanacak, Van, Bitlis vilayetleriyle Erzurum'un bir bölümü Ermenistan'a verilecek, ayrıca Trabzon ve Batum arasında bir yer-

◁ ediyor, Kara Vasıf'ı ve arkadaşlarını da ancak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi olarak tanıdığını belirtiyordu. Burada dikkati çeken önemli husus, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'nin "dahili, harici tedabiri siyasiye ve icraiyeden millete karşı, dünyaya karşı, tarihe karşı" sorumlu olduğunu söylerken, Mustafa Kemal'in "Kolordu Komutanları arkadaşlarımızın" görüşlerini almadan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hiçbir taahhütte bulunamayacağını söylemesiydi. Herhalde burada Kolordu Komutanları derken aslında Amasya Grubu'nun amaçlandığı, fakat böyle bir grubun varlığı açıklanamayacağı için, onun yerine bu ifadenin kullanıldığı söylenebilir. Bilindiği üzere, o aşamada 12., 13. ve 14. kolordu komutanları güvenilmeyen kişilerdi. Aslında Amasya grubunun da bir eşitler topluluğu olduğu söylenemez. Orada da özel ağırlığı bulunan iki kişi vardı: Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir. Karabekir, 5 Mart'ta verdiği cevapta Bolşeviklerle Doğu'da fiili temas kurulmadan bu tür ilişkilerin çok tehlikeli olduğunu tekrarlıyor, fakat Kara Vasıf'ın da güçendirilmemesi gereğine işaret ediyordu. Kâzım Karabekir, İlyaçef'in İngiliz ajanı olması ihtimaline de işaret ediyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 231-2; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 509-11. Ayrıca bkz.: İlkin-Tekeli, a.g.e., s. 222-5.

de Ermenistan'a bir liman sağlanacaktı. Sonuç olarak Kâzım Karabekir, "vaziyetimiz gayet kuvvetlidir." diyordu. İngilizler ve Denikin Kafkasya'da kesin yenilgiye uğramışlardı. İstanbul'da o gün yapılan "caniyane icraat" ile milleti yıldırarak Doğu vilayetlerini Ermenistan'a teslim etmeye ve bu suretle Musul üzerinden İngilizlerle irtibat kurmaya ve Ermenileri Bolşeviklerden kurtarmaya çalışıyorlardı. Fakat 15. Kolordu, Türk ve Kürt kardeşleriyle "yekvücut" olarak herhangi bir tecavüze göğüs gerecek ve onu kıracaktı.[79] Burada Kızılordu ile yakın işbirliği halindeki bir Yeşilordu imgesi Bolşevikliği sevimli, en azından zararsız gösterme amacına yönelikti.

Aynı gün Kâzım Karabekir "Batum'da Bolşeviklik ilanına müsaade edilmesini" Heyet-i Temsiliye'ye teklif etti. Mustafa Kemal yine 16 Mart'ta "Saniye tehir eden haini vatandır" kaydını taşıyan telle bu görüşe "tamamen iştirak" ettiğini bildirdi. Bunun üzerine Kâzım Karabekir 3. Fırka Komutanlığı'na aynı gün tel çekerek kararı bildirdi ve Batum'dan gelip Hopa'da bekleyen Batum Cemiyet-i İslamiyesi murahhaslarına bu biçimde talimat verilmesini, kıyı boyunca Yeşilordu ile irtibat kurulmasını ve bunun üç sancağa ve Gürcistan'a da yayılmasının yararlı olacağının tebliğini istedi. Olan bitenden haber almak ve gerekiyorsa harekâtın iyi yönetilmesi için birkaç subayın gönderilmesi uygun olacaktı. Bütün bunlar "tamamen mahrem" kalacak ve Batum'daki gelişmeler "va-

[79] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 532. Yeşilordu'ya başka atıflar: 17/11/1919 günlü *Azerbaycan* gazetesine göre Denikin arkasında zuhur eden Yeşilordu, Soçi'ye kadar Karadeniz kıyılarını, Labinski ve Kirimski şehirlerini zaptetmiş ve buralarda şûralar kurulmuş. Halk, Şûra hükumetlerini tutuyormuş. Yeşilordu 70 bin kadarmış (10 Ocak teli). Kâzım Karabekir'in istihbaratına göre Yeşilordu Tuapse ve Soçi bölgelerinde faaliyetini artırmış ve 6 Şubat'ta Soçi'yi zaptetmiş (18 Şubat). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 435, 472. Ankara'dan İstanbul'un işgali dolayısıyla geri çağrılan Fransız istihbarat subayının bildirdiğine göre, dönüşünden birkaç gün önce Ankara'ya eski Bulgar Bakanı Tonçef gelip, Mustafa Kemal ile birkaç görüşme yapmış. Ona Bulgar yardımı ve İslamcılar ve Bolşeviklerle ortak bir eylem önermiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 115.

kitsiz" Trabzon'a sirayet ettirilmeyecekti.[80] Görülüyor ki, o sırada demokratik-ulusçu hareket Bolşevikliğin Kafkasya'da yayılabilmesi için faal olarak katkıda bulunmaya başlıyor, fakat Türkiye'ye gelmesini de istemiyordu.

16 Mart günü Mustafa Kemal'in yine Kafkasya ile ilgili bir teli daha vardı. Bunda Doğu'ya taarruz hakkında "öteden beri" söz konusu olan düşüncenin uygulama olanakları hususunda görüşlerini sordu. Kâzım Karabekir, cevabında, İstanbul'daki durumun tamamen belli olmadığını, Bolşevik ordularıyla hiçbir noktada temas kurulmadığını, donanmalarını nisan sonunda Volga'dan Hazar'a indirmeden harekât yapamayacaklarını, Kolordu bölgesinde de nisan başı veya ortasından önce büyük harekât olamayacağını, şimdilik "mukaddime olmak üzere" Batum'da Bolşeviklik ilanının, bunun üç Sancak, Gürcistan ve Azerbaycan'a yayılmasının ve Bolşevik ordularının harekâtını kolaylaştırmakla yetinilmesinin uygun olduğunu telledi.[81]

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 534-5; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 254. Bir de Kâzım Karabekir'in Azerbaycan'da bulunan Halil ve Nuri paşalara yazdığı 17 Mart günlü mektup vardır. Burada İstanbul olaylarını anlattıktan sonra, ordu ve milletin yekvücut olarak Türklüğün ve Türkiye'nin kurtuluşu için azim ve imanla hazırlandığını ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi'nin karar ve emirlerini beklediğini bildirdi. Ona göre bütün bu kin ve hücum İslam âleminin Bolşevikliğe eğilimi ve Türkiye ile hilafet merkezinin İslam âlemi üzerinde İtilaf aleyhindeki muhtemel etkilerine karşı yapılmaktaydı. Bunun için Bolşevizmin "derhal" Kafkasya'yı istilası ve Bolşeviklerin küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek Azerbaycanlılarla sınırımıza gelmesi uygun olurdu. Batum'da Bolşevikliğin gelmesi için girişimi anlattıktan sonra, Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'ın Bolşevikliği kabul etmesinin "pek münasip" olacağı belirtiliyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 538-9. 16/17 Mart'ta 3. Fırka Komutanı Rüştü, Azerbaycan'a gitmek üzere Rize'ye gelen Erkân-ı Harp Yüzbaşı Mustafa'nın, orada yedi ay önce Lenin tarafından İstanbul'a gönderilen ve dönmek üzere Rize'ye gelen üç Bolşevikle görüşmesi üzerine yazdığı raporu iletti. Hayli uzun olan rapora göre, Bolşevikler, manevi kuvvetinden yararlanmak için hilafet sıfatını Osmanlılarda sürdürmekten yana olduklarını söylemişler. Kâzım Karabekir onların casus olmalarından şüphelendi ve bu yönde talimat verdi. Durumu da Heyet-i Temsiliye'ye bildirdi. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 539-43.

[81] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 534-5; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 254, 22 Mart'ta Mustafa Kemal'in "Düvel-i Mütemed- ▷

Birinci gün Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye adına Kâzım Karabekir'e çektiği bir başka telde demokratik-ulusçu hareket için bazı önemli esaslar öneriliyor, Kâzım Karabekir tasvip ederse bunların genelge haline getirileceği bildiriliyordu. (Mustafa Kemal Kâzım Karabekir'in cevabını telgraf başında beklemekteydi.) 1) Mebusan dahil bütün devlet daireleri ve telgrafhaneler İngilizler tarafından işgal edilmiş olduğundan, ne Saray'la, ne başka bir makamla haberleşme imkânı kalmamıştı, karşımıza doğrudan doğruya düşmanlar çıktığından, haberleşmek gayri caizdi. 2) Zaruri olan eşgüdümün sağlanabilmesi için bütün vilayetlerin mülki ve askeri memurlarının Heyet-i Temsiliye ile "muhafazai irtibat buyurmaları ricasını bir vazifei vataniye ad ederiz". Heyet-i merkeziyeler de "bittabi" mülki ve askeri memurlarla işbirliği yapacaklardı. 3) Her zamandan çok kanunlara uygun davranmaya özen gösterilecekti.[82] Görülüyor ki, Sivas Kongresi'ndeki

◁ dineye" çektiği bir protesto teli Ermeni yönetiminin yaptığı zulümleri protesto ediyordu. Şubatta Kars'taki birtakım ilçelerde adları belirli 40 köy "kâmilen tahrip ve imha" edilmiş, buralarda yaşayan 2 binden fazla insan "pek feci bir surette" öldürülmüştü. 19 Mart'tan itibaren Ahur, Orduâbad, Civa, Ciyusi, Vedi bölgelerinde taarruza geçmişler ve Oltu bölgesine karşı da yeni taarruz hazırlıyorlardı. Bu saldırıların önü alınmazsa, cihan "pek büyük fecayi" çıkmasına tanık olacaktı. Aynı gün Kâzım Karabekir de Erivan Ermeni Cumhuriyeti Askeri Komutanlığı'na bir yazı göndererek, bu gibi hususları protesto ederken Rawlinson, Harbord Heyeti gibi yabancıların da bu davranışlara tanık olduklarını, halkın galeyan halinde bulunduğunu, Kürt-Ermeni anlaşmasının uydurma olduğunu, Ermeni hükümetinin yönetimindeki Müslümanları koruması gerektiğini, kendisinin de Ermeni ulusunun hayat hakkını tanıdığını, iki yıl önce Erzurum'u kurtardığında Ermenilere karşı "adil ve şefkatli" olduğunu açıklıyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 268-9; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 555-6. Bu gibi protestolar Müslüman halkın üzerindeki baskıyı hafifletebileceği gibi, Ermenistan'a karşı girişilebilecek bir askeri harekât için bir gerekçe hazırlığı da olabilirdi.

[82] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 533; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 256. Birinci kaynakta Kâzım Karabekir'e tel 16 Mart, ikinci kaynakta genelge 17 Mart tarihlidir. İstanbul ile yalnız resmi değil, özel haberleşme de yasaklanıyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 257. Mustafa Kemal, 16 Mart günlü ikinci teliyle dost veya düşmana, dış dünya ile "bir müddet için" temas edilemeyeceğini bildirmişti. ▷

haberleşmeyi kesme uygulaması (hayli çetrefil bir ifadeyle) yeniden yürürlüğe sokulmak istenmekteydi. Ve aynı şekilde, aynı eşgüdüm ve devlet örgütlerini başsız bırakmamak ihtiyacıyla Heyet-i Temsiliye kendini hükümetin yerine koymuş oluyordu. Ama belki bu sefer durum biraz daha zordu. Zira o sefer Damat Ferit hükümetine karşı Kongre'ye bir komplo kurmaktan ötürü bir nümayiş söz konusuydu. Nümayişin uzun zaman devam etmeyeceği umulabilirdi. Bu sefer karşıda İngilizler vardı, muhtemelen daha uzun süreli bir boykot söz konusuydu. Ayrıca hükümette Salih Paşa gibi "halim selim" biri vardı.

Kâzım Karabekir, verdiği cevapta düşünülen genelgeyi "pek muvafık" bulduktan sonra alınacak tedbir ve yapılacak tamimlerde "itikadat-ı diniyenin esas ittihaz" edilmesini, İngilizlerin hilafet ve saltanata vurdukları darbenin belirtilmesini tavsiye ediyordu. Durum kendisince üç Sancağa ve Azerbaycan'a bildirilmeli, Heyet-i Temsiliye tarafından da Musul ve Arabistan'a İngilizler aleyhinde bir akım uyandıracak şekilde iletilmeliydi. Ayrıca Hıristiyanlara iyi muamele edilmeli, asayişsizliğe meydan verilmemeliydi.[83]

17 Mart'ta Harbiye Nazırı Fevzi Paşa'nın kolordulara bir genelgesi, taşranın İstanbul'la haberleşmeyi kesmesinin isabetini, tabii dolaylı olarak, doğrular mahiyetteydi. Fevzi Paşa, İstanbul'un işgali dolayısıyla nezaretinin kontrol altına alındığını, dolayısıyla Nezaret'le haberleşmenin açık olarak (yani şifresiz) yapılmasını istiyordu. Özellikle bürokrasinin askeri kesiminde gizliliğin önemi büyüktür. Bütün haberleşme açık yapılacaksa bu, hepsini İngilizler okuyacak demekti ve Harbiye'nin merci olma niteliğini büyük ölçüde kaldıran bir durumdu. Buna rağmen kimi komutanların İstanbul'la haberleşmeyi kesme kararına karşı nasıl direndiklerini göreceğiz.[84]

◁ İhtimal bu tel, Kâzım Karabekir'le haberleşmenin kesilmesi hususunda mutabakat arayan telden önce çekilmişti.

[83] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 533-4.

[84] Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 381 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 47, V. 1109). T. Duran, "İstanbul'un işgali," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 66, ▷

İstanbul ile haberleşmenin kesilmesinin Heyet-i Temsiliye için önemini şundan anlıyoruz ki, yalnız 17 Mart günü gönderilen üç genelge bununla ilgiliydi. Birincisi, Kâzım Karabekir'e onaylattırılan ve başka hususları içeren genelgeydi. (Kâzım Karabekir'e göre bu, 16 Mart'ta çekilmişti.) Diğer iki genelge ise sırf haberleşme yasağı ile ilgiliydi.[85]

Belki Kâzım Karabekir'in tavsiyesinin de etkisiyle Mustafa Kemal'in 17 Mart günü yayımladığı bir "Âlem-i İslama Beyanname"si vardır. Burada İstanbul'a yapılan tecavüzün Saltanat-ı Osmaniye'den çok, aslında hilafette hürriyet ve bağımsızlıklarının tek dayanağını gören bütün İslam âlemine yapıldığı, amacın Asya ve Afrika'da hürriyet ve istiklal mücadelesine devam eden ehl-i İslam'ın maneviyatını kırmak için son bir tedbir almak olduğu belirtiliyordu. Bu "darbei tahkir ve tecavüzün" değil maneviyatı bozmak, hareketi "bütün şiddetiyle mucizeler gösterecek" bir gelişmeye kavuşturacağı şüphesizdi. "Osmanlı kuvayı milliyesi," bu son "ehlisalip muhacematına", "ameliyei sefilânesine" karşı Allah'ın yardımını göreceğine, Müslümanların tepki göstereceklerine güvenmekteydi. İslam âleminin ülkeleri olarak Mısır, Suriye, Irak, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya, Türkistan, Afganistan, İran, Hint, Çin, bütün Afrika anılmaktaydı.[86]

◁ s. 17. Harbiye Nazırı Seryaveri Salih'in 30 Mart'ta bildirdiğine göre, Kolordulara çekilen teller Fransızca ve Türkçe olarak hazırlanıyor ve Nazır tarafından imzadan sonra İngiliz denetim kurulu tarafından sansür ediliyor, ondan sonra gönderilebiliyormuş. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 590. Hatırlanacağı üzere, Harbiye Nezareti'nin Kolordular arasında şifreli haberleşme yapılmaması yönünde daha önceki emri Kâzım Karabekir'in büyük tepkisine yol açmıştı.

[85] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 256-8; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 533, 536.

[86] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 258-9. Kuzey Afrika ülkelerinin anılmaması Fransa ve İtalya'ya fazla yüklenmemek, Arabistan ve Yemen'in anılmaması, oralarda öyle bir hareketin olmamasından ya da beklenmemesinden kaynaklanıyor olabilir. İngilizlerin çaldıkları bir belgeye göre, Mustafa Kemal Bağdat'ta "Osmanlı Milli Hareketi ve Bolşevikler Başkanı" Nasuhi Bey'e yazdığı mektupta, Mezopotamya'da şimdilik yardımlarına gelemediklerini, kendi kendilerine çete mücadelesi yapmaları, Mısır'daki ▷

Şimdi biraz da demiryollarının nasıl denetim altına alındığını görelim. Cebesoy'un anlattığına göre kendisi, Umum Kuva-yı Milliye Komutanı olarak bu görevi 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey'e vermiş. 17 Mart'ta Ankara'da bulunan 24. Fırka'nın 143. Piyade Alayı, seferberliğini 24 saatte bütünleyerek, Ankara milli müfrezeleriyle birlikte 17 Mart gecesi Ankara'dan trenle Eskişehir'e hareket etti. Birlikler Eskişehir'in doğusunda ilk istasyon olan Ağapınar istasyonunda indiler. 18 Mart akşamı Eskişehir'e hâkim olan tepeler işgal edildi ve tutuklanan 25 kadar İngiliz küçük zabit ve eri Ankara sokaklarından geçirilerek askeri garnizona götürüldüler. Afyon ve Kütahya'daki İngiliz birlikleri bu durum karşısında kendiliklerinden Eskişehir'e gideceklerini bildirmişler ve 19 Mart'ta bulundukları yerden çekilmişler. Ağapınar'daki yığınak 20 Mart'ta tamamlandı. Mahmut Bey İngiliz komutanı Albay Hart'tan bir saate kadar şehri ve istasyonu derhal boşaltmayı kabul etmelerini istedi. Hart sürenin 24 saate çıkarılmasını istediyse de Ali Fuat bunu reddetti. Onun üzerine İngilizler Eskişehir'i üç askeri trenle derhal boşaltmışlar. Bu sırada terk ettikleri at, katır, ağırlık ve birçok teçhizat 24. Fırka'nın seferberlik noktasını tamamlamaya yetmiş. Ali Fuat'ın 24 Mart günlü raporunda, Lefke Köprüsü'nün tahrip edildiği, İngilizlerin Lefke'de durduktan sonra köprüyü hafif bir surette tamir ederek vagonlarını kuzeye geçirebildikleri, bölgede toplanan Kuva-yı Milliye kuvvetleri sayesinde Geyve Boğazı'nı da yakında tahliye etmek zorunda kalacakları bildiriliyordu.[87]

◁ kardeşlerin de mücadele içinde olduklarını, para göndereceklerini yazmış (21 Mart). Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 389 (Şimşir, a.g.e., c. II, s. 89'dan).

[87] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 314-8. Tutanakta İngilizlerin külliyetli miktarda et, reçel ve konserve bıraktıkları bildiriliyordu. Eskişehir'deki İngilizlerin sayısı bin kadarmış. Eskişehir'de olup bitenler için bkz. Nadi, a.g.e., s. 55, 61-2. Çeteler Toroslar'ın Çiftehan mevkiinde de bir tren köprüsünü 16 Mart'ta havaya uçurdular. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 381, 379 (Efe, a.g.e., s. 73'ten). Ener'e (s. 40) göre Mustafa Kemal'in emri üzerine Ulukışla'da demiryolu (köprüsü?) 19 Mart'ta uçurularak Anadolu'nun Çukurova ile ilişiği kesildi. İki bilgi aynı şeyi anlatıyor olabilir. Sarıhan, a.g.e., c. II, ▷

Trakya'da olup bitenlere de değinelim. İstanbul'un işgalini öğrenince 1. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey, bir bildiri yayımlayarak, Trakya'nın İstanbul ile ilişkisinin kesildiğini duyurdu. Aynı zamanda Edirne vilayetinde örfi idare (sıkıyönetim) ve seferberlik ilan etti. Bunun üzerine aynı gün Tekirdağ'a gelen bir İngiliz torpidosu orada 55. Fırka Komutanı Alaettin Bey'e bir asayişsizlik olursa kasabayı topa tutacağını bildirdi. Alaettin Bey, bu durum karşısında Kolordu'nun seferberliğinin ertelenmesini istediyse de Cafer Tayyar bunu reddetti.[88] Batı kaynaklarına göre Cafer Tayyar'ın çıkışı daha da sert ve kesindi. Cafer Tayyar, 16 Mart günü Milne'in Edirne'deki temsilcisine, Edirne vilayetinde en üst denetimi ele aldığını, İstanbul'dan emir almayacağını, İzmit'in doğusun-

◁ s. 385. Mustafa Kemal 18 Mart telinde Çiftehan ile Ulukışla arasında 15 metrelik bir demiryolu köprüsünün yıkıldığını, Ulukışla güneyinde de 125 metrelik bir tüneli tahrip hazırlığının bittiğini bildiriyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 550 (bu bilgi *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*'ne eksik aktarılmıştır [s. 262]).

[88] Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 379-80 (Bıyıklıoğlu, a.g.e., c. II, s. 211; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 24, V. 604-6, 610, 612'den), 381; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 321. Edirne heyet-i merkeziyesi 18 Mart'ta seferberlik kararını bir kez daha duyurdu ve halkı hayat hakkını savunmaya çağırdı. 19 Mart'ta 1. Kolordu 1884-1893 doğumluların silah altına alınacağını bildirdi. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 384-5. Tekirdağ Mutasarrıfı Füruzan seferberlik emrine uymayınca Cafer Tayyar onu uyardı ve Edirne Valiliği'nin hakkında yasal işlem yapmasını istedi (21 Mart). Cafer Tayyar seferberlik ilan ettiğini Harbiye'ye de bildirerek talimat istedi. Harbiye İtilaf'ın şikâyetine yol açacak bir davranışta bulunmamasını istedi. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 389. Özalp ilk iki gün hakkında açıklanması zor şeyler yazıyor. Anlattığına göre merkezle bağları kesme kararını kendi kendine almış. Mustafa Kemal'in "telgraf fırtınasına" rağmen, "Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye ile bir görüşmede bulunmak. Heyet-i Temsiliye'nin ne yapacağını bilmiyorduk... Ancak teşkilatımız (10 Mart'tan beri Balıkesir'de yöresel kongresi yapılıyordu) hiçbir teşekküle bağlı değildi." diye yazıyor. O aşamada Balıkesir Kongresi'nin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden bağımsız olduğunu düşünmek zordur. Özalp Heyet-i Temsiliye ile temas etmeden her türlü beyannameyi yayımlamaya yetkili olduklarını ve 17 Mart'ta bir beyanname çıkarttıklarını yazıyor. Oysa bu beyanname Mustafa Kemal'in 16 Mart günkü ikinci genelgesinin doğrudan bir sonucu olarak gözüküyor. Özalp, a.g.e., c. I, s. 103. Herhalde Balıkesir kongrelerinin mahiyeti konusunda araştırma yapılması gerekmektedir.

da Anadolu'da buna benzer bir yola gidileceğini, İstanbul'la bütün telgraf iletişimini kestiğini bildirmiş. Milne'e şu haberin gönderilmesini istemiş: 1) Edirne'de mütareke yürürlükte değildi. 2) Vilayete İtilaf kuvvetlerinin girmesine karşı konacaktı. 3) Edirne'de bağımsız bir hükümet kurmayı tasavvur ediyor ve Hıristiyanların can ve mallarını koruyabilmeyi umuyordu. 4) Barış şartları temsili (yani İngiltere'nin baskısı altında olmayan) bir hükümetçe kabul edilmedikçe, bütün gücüyle bu şartlara karşı direnecekti. Daha işgal başlarken, durumu tam değerlendiremeden, Heyet-i Temsiliye ile eşgüdüm kurmadan Cafer Tayyar'ın gösterdiği bu tepki fevri ve ölçüsüzdü. Özellikle mütarekeyi tanımamak, ayrı hükümet kurmak belki "fazla" ileri giden şeylerdi. İkincisi, Heyet-i Temsiliye'yi tanımamak anlamına gelebileceği için de yanlıştı. Nitekim Cafer Tayyar, bu tutumundan kısa sürede vazgeçecekti.[89]

61. TBMM'ye Doğru İlk Adım ve 19 Mart'a Kadar Olup Bitenler: 17 Mart günü Refi Cevat işgal dolayısıyla yazdığı "Yaşasın(!) Kuva-yı Milliye" başlıklı başyazıda şunları söylüyordu: "... tevkifat yapıldı. Tevkifat'a benzemedi. Divan-ı Harbin ismi Divan-ı Harp'ti. Hakikatte Divan-ı Harpler, mehakim-i nizamiyeden daha ağırdı. İntihap yapıldı. Hemen hemen bütün İttihatçılar, utanmadan kendilerini mebusluğa tayin ettirdiler.

[89] D'Esperey'in değerlendirmesine göre Trakya'da yeterince silah, cephane ve subay bulunduğundan, Cafer Tayyar 3 tümen seferber edebilirdi. Bu kuvvetle baş edebilmek için tam mevcutlu 2 tümen gerekirdi. Silah ve cephanenin varlığı İngilizlerin hatasıydı ve Fransız askerinin İngiliz hatalarını tamir etmek için kullanılması, böylece de onları İstanbul'da tek işgalci olarak bırakmak söz konusu olamazdı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 96-9 (17 Mart). Albay Rondenay'ın bildirdiğine göre, Cafer Tayyar, İngiliz askerinin İstanbul'u işgal edip hükümeti ele aldığını, Meclis'in görevine son verdiğini, onun için Mustafa Kemal'in Anadolu'da yaptığı gibi, kendisinin de Rumeli'de kumandayı ele aldığını 16 Mart'ta İngiliz heyetine bildirmiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 109. Bu bilgiler ancak kısmen doğruydu. Nitekim Cafer Tayyar'ın kurmay başkanı, d'Esperey'e, yanlış bilgiye göre davrandıklarını itiraf edecekti. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 185 (24 Mart).

Böyle Meclis, böyle teşkilat, böyle müterediddit idarenin netayici böyle olur.

Beğenilmeyen Ferit Paşa zamanında hiçbir zaman devlet bu elim vaziyete düşmemişti.

Bütün millet Kuva-yı Milliye'nin faaliyet-i milliye namıyla yediği herzenin tarihini takvimden koparıp saklamalı ve her İttihatçının suratına tükürdükten sonra onun alnına yapıştırmalıdır."

Bu sırada merak edilen şey, hükümetin devam edip etmeyeceği idi. Gerek Şeyhülislam, gerekse Abdurrahman Şeref (Maarif) istifaya niyetli olmadıklarını *Alemdar* muhabirine söylediler. Öte yandan, işgalcilerin bir duyurusu, İtilaf'ın Galata'daki pasaport dairesinden vize almadan Anadolu Feneri - Pendik hattından öteye yolculuk etmenin yasak olduğunu bildiriyordu.[90]

Hâzım'ın anlattığına göre, İtilaf'ın Kuva-yı Milliye'nin reddedilmesi yolundaki dayatması üzerine Salih Paşa, Meclis-i Vükela'da (16 Mart?) istifa etmenin gerekli olduğunu söylemiş. Hâzım, bunun mücadeleden kaçmak anlamına geleceğini savunmuş ve istifayı önlemiş. Ticaret Nazırı Ziya Bey kendisini desteklemiş. Adliye Nazırı Celal Bey ise "Biraz daha gecikirsek herifler bizi Babıâli'den süngü zoru ile çıkaracaklar." diyormuş. Ertesi günü (17 Mart?) Hüseyin Kâzım Hâzım'a gelmiş ve aşağıda anlatılan, Padişah'ın canı kimi isterse sadrazam yapacağı yolundaki sözlerini naklettikten sonra, hükümet nasıl olsa çekilmek zorunda kalacağına göre, sadaretin Damat Ferit'e verilmemesi, görevin Tevfik Paşa'ya verilmesi için çalışılmasını tavsiye etmiş. O gün Hâzım Tevfik Paşa'yı ziyaret edip durumu anlatmış. Tevfik Paşa, Ali Rıza'nın istifası sırasında yapılan teklifi sağlık nedeniyle kabul etmediğini, bu yüzden bu durumda bir teklif yapılmasının muhtemel

Alemdar, 17/3/1336, 455-2755; *Peyam-ı Sabah*, 17/3/1336, 10898. Ali Kemal'in başyazısı "Ne Olduysa Bize Oldu" başlığını taşımaktaydı. Ali Fuat'ın yukarıda anılan 24 Mart raporuna göre İngilizler İzmit'in kuzeyinden doğuya giden yolları tutmuşlar ve Pendik-Alemdağı hattında tahkimat yapıyorlarmış. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 318.

olmadığını söyleyince, Hâzım Tevfik Paşa'ya kendi kendisini teklif etmesini telkin etmiş. Tevfik Paşa bunu kabul ederek ertesi günü (18 Mart) Saray'a gitmiş, fakat bir sonuç alamamış. Oysa Türkgeldi'ye göre Vahdettin "kabinenin tebeddülü takarrür etmesi üzerine" sadareti Tevfik Paşa'ya teklif etmiş, o kabul etmemiş. Hatta sonradan bu yüzden pişmanlığını dile getirirmiş.[91] Sanırım, burada üç ihtimal söz konusudur: 1) Padişah sadareti Tevfik Paşa'ya teklif etmiştir ve o reddetmiştir. 2) Tevfik Paşa sadaretini Padişah'a teklif etmiştir fakat o buna yanaşmamıştır. 3) Tevfik Paşa sadaretini Vahdettin'e teklif (veya telkin) etmiştir. O, Damat Ferit'in durumu kesinleşinceye kadar Tevfik Paşa'yı ümitlendirmiş (*Peyam-ı Sabah*'a göre 20, 21, 31 Mart'ta, *Alemdar*'a göre ayrıca 18 ve 24 Mart'ta huzura kabul edilmiştir), sonunda öyle şartlar konmuştur ki Tevfik Paşa sadareti "reddetmek" zorunda kalmıştır. Vahdettin'in mütarekenin ilk aylarında Ahmet Rıza'yı ve Mustafa Kemal'i sadaret ve harbiye nazırlığı konusunda, yine bu sıralarda Reşit Bey'i sadaret konusunda nasıl ümitlendirdiği düşünülürse, üçüncüsü daha baskın bir ihtimal olarak görünmektedir.

17 Mart günü Hürriyet ve İtilaf merkezinde önemli bir toplantı yapıldı. Gazetelerin bildirdiğine göre bu toplantıya Reis Sadık Bey, Mehmet Ali (eski Dahiliye Nazırı), Mustafa Sabri, Zeynelabidin Efendi, Muhittin Paşa, Cemal Bey, Süleyman Vasfiettin Bey, Vasfi Efendi, Zeynelabidin Bey, Hamdi Efendi katıldılar.[92] Heyet-i Temsiliye'nin 19 Mart genelgesine göre bu toplantıda aylık 60 İngiliz lirası maaşla "bazı kesanı" Anadolu'yu ifsada memur etmek kararı almışlar. O gün Saray'ı ziyaret edenler arasında Sadrazam, ayrıca Mebusan 1. Reis Vekili Hüseyin Kâzım ve 2. Reis Vekili Mecdi ve Damat Ferit de vardı. Reis vekilleri Padişah'tan Damat Ferit'i Sadaret'e getirmemesini rica ettiler. Türkgeldi'nin öğrendiğine gö-

Tepeyran, a.g.e., s. 39-41; *Alemdar*, 19/3/1336, 457-2757; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 260. Padişah'ın gözünde kabine tebeddülünün ne zaman takarrür ettiği tartışmaya açık bir hususdur.

[92] *Peyam-ı Sabah*, 18/3/1336, 10899; *Alemdar*, 18/3/1336, 556-2756.

re, onun cevabı hayli sert ve sinirliydi. "Ben istersem Rum Patriğini de Ermeni Patriğini de, Hahambaşını da sadrazam yaparım." Aynı yazara göre huzura çıkmadan önce Hüseyin Kâzım kendisine gelerek, Padişahın "İngilizlerden kavi bir söz almış ise" Damat Ferit'i iktidara getirmesi gerektiğini, bu takdirde kendilerinin elbirliği edeceklerini, yok böyle bir söz almamışsa bu yola gitmemesi gerektiğini söylemiş. Türkgeldi Vahdettin'e bu tavsiyeyi anlatınca o da söz aldığını anlatan bir "Evet" demiş. Türkgeldi soruyor: "Acaba İngilizler mi Ferit Paşa'yı, Ferit Paşa mı Padişah'ı, Padişah mı bizi aldattı?"[93] Bir gün önce Rauf Bey'e de sert konuşmuş olan Vahdettin'in, işgalin öncelikle demokratik-ulusçu harekete karşı yapılmış olmasının ve kendisinin özenle gözetilmiş ya da ayırt edilmiş olmasının kendisine verdiği güvenle bu başvurulara sert tepki göstermekte olduğu sonucu kaçınılmaz gibi görünüyor. Nisan ayında, İngiliz Dışişleri belgelerine de yansımış olan, Vahdettin'in beklediği tarzda bir teminat gelecekti. (Ona özel olarak daha önce de teminat gelmiş olabilir.)

19 Mart Cuma Selamlığı da, Fevzi Paşa'nın sonradan anlattığına göre, bir sorun olmuş. İngilizler silahlı askerlerin ortada görünmesini istemiyorlarmış. Oysa gelenek, Halife'nin "kuvvei cismaniye" gösteren askerler arasında geçmesini gerektiriyormuş. Durumu (Paşa "Zat-ı Şahane'nin selamlığa çıkıp çıkmamasını" diyor) İngilizlerden sormuşlar. İngilizlerin müsaadesiyle Bahriye'den 50 kişilik bir müfreze ve Saray maiyetindeki bazı askerler katılabilmiş. Selamlık sırasında Vahdettin Paşa'yı kabul ederek, dinsel bir görev olduğu için Selamlığa çıktığını, 50 yıllık kötülüklerin üstüne yıkıldığını söylemiş. (Buna göre Abdülhamit ile II. Meşrutiyet dönemlerini birleştirmiş oluyor.)[94]

Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 382; *Alemdar*, 18/3/1336, 556-2756; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 263-4; A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 260-1. O akşam Damat Ferit de Saray'a giderek "vaziyet-i hazıra hakkında nokta-i nazarına dair ref-i maruzat" eylemiş. *Alemdar*, 20/3/1336, 458-2758.

[94] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 27/4/1336, s. 91.

İşgalin yapıldığı gün Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal yukarıda ele alınmış olan çeşitli genelge, yazı ve bildirilerle duruma derhal el koyduğu halde, Salih Paşa hükümeti ancak 18 Mart akşamı, almış olduğu ortak notaya cevabını iletebildi. Cevap notasında işgal için asayiş bozukluğu gibi haklı bir gerekçe bulunmadığı, Anadolu'daki hareketin Yunan işgalinden ve zulmünden kaynaklandığı, büyük Ermenistan ve Yunan Pontus devletlerinin kurulacağı söylentilerinin bu etkiyi şiddetlendirdiği bildiriliyordu. Maraş sorunu dolayısıyla daha önceki açıklamalar ve karma bir komisyonla soruşturma yapılması önerisi tekrarlanıyordu. Hükümet, uzak kaldığı hareketin yapmış olabileceği aşırılıkları reddediyor ve tasvip etmiyordu: Mütareke fazla uzadığı ve bunun uygulama biçimlerinden ötürü hükümetin nüfuzu azaldığı için bunları önleyemiyordu. Nota, asayişin devam edeceğine ve Yüksek Şûra'nın Osmanlı ulusunu bazı "kişilerin" eylemlerinden sorumlu tutarak barış antlaşması şartlarını sertleştirmeyeceğine inancını dile getiriyordu.[95]

17 Mart günü, TBMM'nin kuruluşuyla sonuçlanacak olan ilk adımların atıldığı gün olarak önemli bir yere sahiptir. Kâzım Karabekir, yazdığına göre, 17 Mart sabahı Heyet-i Temsiliye'ye şöyle bir teklifte bulunmuş: "Meb'usların bir kısmı yoldadır. Bunları ve İstanbul'dan gelebilecekleri Ankara'da toplamak ve noksanlar için de müntehibi saniler mevcut olduğundan noksanlarını ikmal ederek Meclis-i Milli'yi Ankara'da açmak."[96] Kâzım Karabekir hemen her söylediğini belgelerken bu denli hayati bir telin özgün metnini okuyucuya sunmuyor. Bu yüzden akla TBMM'yi toplama işinin fikir babalığını haksız olarak almak istediği gibi bir şüphe gelebilirse de, Kâzım Karabekir'in böyle bir şeyin şerefini sahiplenmek istemesi pek anlamlı olmazdı, zira Meclis'i Anadolu'da top-

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 43; Tepeyran, a.g.e., s. 24-6. Nota 17 Mart günlüymüş. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde...*, c. I, s. 467. Fevzi Paşa Meclis'e ve uyuyan askerlere yapılan muameleyi de protesto etiklerini TBMM'de ileri sürecekti. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 27/4/1336, s. 90-1.
[96] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 543.

lama düşüncesi ta Damat Ferit'in iktidardan ayrılmasından itibaren Mustafa Kemal tarafından ısrarla savunulmuş ve kasımda toplanan Heyet-i Temsiliye'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin önderlerince enine boyuna tartışılmış bir konuydu.

Mustafa Kemal Meclis'i Ankara'da toplamak hakkındaki fikrini 19 Mart'ta genelge haline getirdiğini, fakat iki gün komutanlarla "makine başında müdavelei efkar" ettiğini yazıyor.[97] Kâzım Karabekir'in 17 Mart akşamı Mustafa Kemal'den aldığı tel meclis sorununa bir "sil baştan" yaklaşımı getiriyordu. İstanbul'un işgaliyle "hâkimiyet ve istiklali Osmani" haleldar edilmişti ve artık "kuvvayı selasei devlet" mevcut değildi. O halde "her milletin bu gibi zamanlarda" yaptığı gibi Anadolu'da idare tarzına ait esasları tespit etmek üzere bir meclis-i müessisan gerekiyordu. Meclis aynı zamanda hilafet ve saltanatın bağımsızlığını ve hilafet ve saltanat makamı olan İstanbul'u kurtaracak olan "mücahedatı milliyeyi" denetleyecekti. Meclis'in acele toplanması gerekmekteydi ve Meclis-i Milli'nin (Mebusan Meclisi) katılmasıyla Meclis-i Müessisan'ı oluşturmaya maddi imkân olmadığından Meclis-i Müessisan 15 gün içinde Ankara'daki yeni Meclis'e mebusların katılmasına maddi imkân olmaması onların tutuklanmış, ya da yolların kesilmiş olması dolayısıyla Ankara'ya gelme imkânlarına sahip olmamalarına bir işaret sayılabilir. Mustafa Kemal'in bu "sil baştan" tavrı Ankara'ya çağrılacak mebusların gelmek istemeyebilecekleri korkusundan da kaynaklanıyor olabilirdi. Zira gördüğümüz üzere, Mustafa Kemal Meclis'le ilişkilerinde pek çok noktada hayal kırıklığına uğramış bulunuyordu. Müessisan üyelerinin nasıl seçileceği 12 madde halinde saptanmış bulunuyordu. Meclis'in acele toplanması söz konusu olduğundan seçim idare, belediye meclisleri ve müdafaa-i hukuk heyet-i merkeziyelerince en büyük mülki amirin başkanlığında, gizli oy ve açık tasnifle yapılacak, "her fırka, zümre, cemiyet" aday gösterebileceği gibi bağımsız aday-

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 421.

lar da olabilecekti. Her livadan beş üye seçilecekti. Konulan esaslar genel olarak hayli demokratik olmakla birlikte, gayrimüslimlerin seçime katılamayacağı kuralı o günün koşulları içinde açıklanabilse bile, yine de demokratik sayılamaz. Bir bakıma gereksizdi de, çünkü genellikle gayrimüslimler –mütarekeden bu yana– seçimleri boykot etmekteydiler. Demokratik-ulusçu hareketin uluslararası saygınlığı bakımından da sakıncalıydı.

Aynı gün, 17 Mart'ta Kâzım Karabekir'in cevabı, Kanun-u Esasi ve İntihabat Kanunu ve müntehib-i saniler (2. seçmenler) varken böyle olağandışı yollara başvurmayı sakıncalı buluyordu. Ayrıca İstanbul'da mebusların durumu belli değildi. Onun için kanuna göre seçimler yapılmalı, seçilecek meclise kaçıp gelen mebuslar da katılabilmeli ve Müessisan Meclisi olma kararını Meclis'in kendisi vermeliydi. "Evsafı mümtazci layikaya" sahip olanlardan Âyan Meclisi ve "hatta hükümeti icraiye" dahi oluşurdu. Kâzım Karabekir de seçimin sırf Müslümanlara hasredilmesini uygun buluyordu. Kâzım Karabekir'in Mebusan Meclisi'ndeki mebuslara yer vermek istemesi, bir Âyan Meclisi düşünmesi, hükümete gelince "hatta" kelimesini kullanması yepyeni kalıplarla çalışmaya belki Mustafa Kemal'den daha az yatkın olduğunu göstermektedir.

Mustafa Kemal Kâzım Karabekir'in itirazlarını kolay kolay kabul etmeye hazır değildi. 18 Mart'ta gönderdiği cevapta, 1) kaçan mebuslar çoğunluğu sağlayabilseler dahi Âyan Meclisi olmadan yasama uzvu niteliğini kazanamazlardı; 2) mebusların zorla ya da tutuklanarak görevden alıkonması mebusluk görevlerini sona erdiremeyeceğine göre, mevcut ikinci seçmenlere yeni mebus seçtirmek "kanunen caiz" olamazdı; 3) olağanüstü koşullarda bulunulduğuna göre bir Meclis-i Müessisan gerekliydi, zira Kâzım Karabekir'in düşündüğü gibi Mebusan Meclisi oluşturmak ve onun kendini kanunen Müessisan meclisi haline dönüştürmesi Âyan'ın onaylamasına ve Padişah'ın iradesine bağlıydı. Heyet-i Temsiliye kaçıp gelecek mebuslara bel bağlamanın vakte bağlı olduğunu, oysa "bugünkü halin" devamının anarşiye yol açabileceğini, onun için böy-

le bir meclisin gerekli olduğunu düşünüyordu. Fakat Kâzım Karabekir'in görüşlerine bir taviz olarak, kaçıp gelecek mebusların da Müessisan'a katılabilecekleri kabul ediliyordu. Müessisan üyelerinin ikinci seçmenler tarafından seçilmesi de kanuna aykırı olurdu: Böyle bir yetkileri yoktu. Ama livalarda bunlar da "intihap meclisine" katılabilirdi. Bu, ikinci taviz oluyordu. Bu arada Heyet-i Temsiliye tekrar düşünmüş, Hıristiyanlar hakkındaki hükmün kaldırılmasını uygun görmüştü. Cevap makine başında bekleniyordu.

Kâzım Karabekir 18 Mart cevabında Heyet-i Temsiliye'nin çizgisine yaklaştı. Yalnız müessisan sözcüğüne "milletimiz için pek yabancı" ve bazı kötü anlamalara yol açacağı için itiraz ediliyor, padişahsız ve hükümetsiz kalan Müslümanların kabul ettiği ve "Kitabı Mübinimizde" yazılı "Şûra-yı Milli" deyimi ve gerekçenin "esasatı diniyeye ittiba" ettirilmesi öneriliyordu. Ayrıca "kahtı rical"den ötürü (adam yokluğu) ve fazla masraf olacağından, her livadan beş yerine iki-üç kişinin seçilmesi uygun görülüyordu.

Mustafa Kemal'in 19 Mart'ta gelen cevabında Kâzım Karabekir'in "mutalaatı âlileri"nin tamamıyla uygun görüldüğü ve dikkate alındığı bildiriliyordu. Yalnız temsilci sayısının beş olması mebus ve âyan üyesi sayısına denk olması gereği ve bazı yerlerden temsilci gelmemesi ihtimali dolayısıyla gerekli görülüyordu.[98]

[98] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 544-7; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 259 (Mustafa Kemal'in 18 Mart günlü ilk teli). 3. Kolordu Komutanı ve Sivas Valisi, Kâzım Karabekir gibi müessisan sözcüğüne itirazla, bu adın Sivas aydınlarınca dahi yadırgandığını bildirdiler. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 384 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 23, V. 595'den). Mustafa Kemal'in 19 Mart teli aralarında anlaşma olmuş gibi ifade edilmiş olsa da, aslında Kâzım Karabekir'in Şûra-yı Milli deyimi, din unsurunun bolca kullanılması, her livadan iki-üç temsilci seçilmesi önerileri reddedilmiş oluyordu. Ayrıca Kâzım Karabekir'in 3. Fırka Komutanı Rüştü'ye 20 Mart'ta çektiği telde, toplanacak meclisin yasama yetkisinin olmayacağını yazması, onun düşünceleriyle Mustafa Kemal'in düşünceleri arasında zaman zaman esaslı farklar bulunduğunu ortaya koymaktadır. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 387 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 26, V. 671; Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. III, s. 55'ten).

Aynı gün son biçimini alan genelge Heyet-i Temsiliye tarafından vilayetlere, müstakil livalara, kolordu komutanlarına gönderildi. Bunda, başkentin resmen işgalinin "kuva-yı milliyei devleti muhtel" ettiği, bu yüzden Mebusan'ın, görev yapmaya imkân görmediğini hükümete resmen bildirerek dağıldığını belirtiyordu. Başkentin dokunulmazlığını, milletin bağımsızlığını ve devletin kurtuluşunu sağlayacak tedbirleri düşünüp uygulamak üzere, olağanüstü yetkileri olan bir meclisin Ankara'da toplanması ve mebuslardan Ankara'ya gelebileceklerin de buna katılması "zaruri" görülmüştü. Her livadan gelecek beşer üye ikinci seçmenler, idare ve belediye meclisleri, Müdafaa-i Hukuk İdare Heyetlerinin oluşturacakları bir meclis tarafından aynı gün ve aynı oturumda seçilecekti. Seçime en yüksek mülki amir başkanlık edecek ve "selameti intihaptan" sorumlu olacaktı. Seçimler Meclis'in 15 gün içinde çoğunlukla Ankara'da toplanmasını sağlamak üzere yapılacaktı.[99] Meclis 23 Nisan'da açılabileceğine göre, bu hesaba göre 20 günlük bir gecikme söz konusuydu.

[99] M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 421-2; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 547-8. Kâzım Karabekir'in genelge metni ile Atatürk'ün metinlerinde bazı ufak farklar vardır. Nedense *Nutuk*'taki "merkezi devlet", "makarrı devlet", "devlet" ifadeleri, Kâzım Karabekir'in metninde sırasıyla "makarrı hilafet-i İslamiye ve payitahtı saltanat-ı Osmaniye", "makamı hilafet ve saltanat", "devlet-i Osmaniye" olmuştur. Sanki Kâzım Karabekir'in son telinde açıklamış olduğu arzularına daha uygun ifadelerdir bunlar. *Nutuk*'taki metinde daha "kuru" ifadeler kullanılmıştır. Mustafa Kemal'in 19 Mart telinde Kâzım Karabekir'in görüşlerinin tamamıyla uygun görüldüğü söylendiği halde, 19 Mart genelgesinde Şûra-yı Milli adı benimsenmedi. Fakat dikkat edilirse oluşturulacak kurula henüz belirli bir isim de verilmemişti – "bir meclis" deyimi ile yetiniliyordu. Yapılan bazı itirazlar üzerine ikinci seçmenlerin liva merkezlerine gelmelerinin bazı livalarda gecikme ve zorluklara yol açabileceği kabul edilerek 21 Mart günlü bir genelgeyle böyle livaların seçimlerinin aynı günde kazalarda, kaza idare heyeti, belediye meclisi, Müdafaa-i Hukuk üyeleri ve ikinci seçmenlerden oluşan bir heyet tarafından yapılması, sonucun liva merkezine tellenerek orada idare meclisi, belediye meclisi, Müdafaa-i Hukuk üyeleri ve liva merkezindeki ikinci seçmenlerden oluşan heyet huzurunda sonuçlandırılması çözümü benimseniyordu. *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 267. Trabzon'daki Fransız Konsolosu Lepissier, 29 Mart günlü bir telle yeni seçimlere gidilmekte olduğunu bildirdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 198.

Şimdi Mebusan'da olup bitenlere bakalım. Rıza Nur bazı bilgiler veriyor. Kendisi, 16 Mart günü Erenköy'den, İngilizler tren seferlerini durdurup yolları kestikleri için Meclis'e gidememiş. Ertesi gün gitmiş. Meclis'e Dahiliye Nazırı Hâzım, Adliye Nazırı Celal Bey ile üçüncü biri gelmişler, mebuslarla oturup durumu anlatmışlar. Hâzım "çocuk gibi" ağlamış. Bu durum karşısında Rıza Nur'un dimağı altüst olmuş. Böyle darbe yiyen bir meclis, meclis sayılamazdı. Yarın süngü zoru ile bir şey imzalatmak tehlikesi de vardı. Onun için kapatılmalıydı, ama büsbütün kapatmak da doğru olmazdı, zira yeniden seçim yapmak zor olabilirdi. Geçici bir kapatma kararı alıp durumu bütün dünya meclislerine protesto etmeliydi. Çabalayarak herkesi ikna etmiş, yalnız Trabzon'dan Ali Şükrü ile Tunalı Hilmi muhalif olmakta direniyorlarmış. "Yeşil çuhalı masanın üstüne fırladım." diyor. Birincisini sevgi göstererek, ikincisini "Seni gebertirim" tehdidiyle yola getirmiş.[100]

18 Mart'ta Mebusan toplandığında Rıza Nur söz alarak başkentin ve Mebusan'ın tecavüze uğradıklarını, Rauf Bey, Kara Vasıf, Faik, Şeref ve Numan'ın zorla alınıp tutuklandıklarını, böylece hukuk-u esasiye ve hukuk-u düvelin çiğnendiğini, Meclis'in artık serbestçe karar alamayacağını, durumu bütün parlamentolar ve özellikle bütün parlamentoların annesi olan Britanya ve "bu gibi vekayi-i tarihiyeye" çok kez sahne olmuş olan Fransa ve İtalya parlamentoları nezdinde protesto edilmesi gerektiğini söyleyerek önergesini sundu. Bütün meşrutiyetlerde milletvekillerine sağlanan dokunulmazlığın son bulması dolayısıyla kutsal görevlerini güvenle sürdürebilecekleri bir durum ortaya çıkıncaya kadar genel birleşimlerin ertelenmesi öneriliyordu. Önerge oybirliğiyle kabul edildi.[101] Dünya parlamentolarına durum yansıtıldı. Fa-

Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c. II, s. 516-9.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, s. 377-9. Başka mebuslar Meclis dışında Cemal Paşa ile Tahsin Bey'in de tutuklandıklarını hatırlattılar. Önergeyi imzalayanlar Osman Nuri, Celal, Zeki (Kadirbeyoğlu), Tahsin, Rıza Nur, Tunalı Hilmi, Ali, Halil, Hüsrev, Zeki, Ali, Kâmil, Hüseyin Avni, İlyas, ▷

kat aynı gün Rıza Tevfik *Peyam-ı Sabah*'a bir demeç vererek Mebusan'm kendi kendine toplantılarını tatil edemeyeceğini, barış yapılabilmesi için Mebusan'ın gerekli olduğunu açıkladı. Son durum hakkındaki bir soru karşısında konuyu doğrudan tutuklamalara getirerek şöyle dedi: "Ben Avrupa mümessillerinin pek adilane ve mutedilane hareket ettiğine eminim. Çünkü bu kadar kavi eş şekime (güçlü) olan devletler şahsa karşı garez izhar edecek kadar küçük düşmezler. Tevkif olunanların ne cihetten mesul tutulduğunu bilmiyorum. Fakat zannetmem ki büsbütün boş olsun."[102] Böylece Filozof işgal ve tutuklamaları onaylamış oluyordu.

62. Ankara'ya Karşı Komutanlar Cephesi (22 Mart'a Kadar): 19 Mart'ta önemli bir gelişme de Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) Paşa'nın taşra ile bağlantının, dolayısıyla emir ve komuta zincirinin koparılmasına karşı etkin bir mücadeleye girmesi oldu. Bir gün önce 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet İstanbul ile haberleşmek istemiş, fakat Bursa, Paşa'nın telini iletmeyi reddetmişti. Onun üzerine Yusuf İzzet istifa etmiş ve komuta vekâletini Bursa'da 56. Fırka Komutanı Bekir Sami'ye bırakmıştı. Fakat ertesi gün bir İngiliz torpidosu Fevzi Paşa'nın emrini getirince Yusuf İzzet yeniden komutayı üstlendi. Bu emirde İtilaf Kuvvetleri Karadeniz Başkomutanı Amiral Calthorpe'un Harbiye'ye bir ültimatom vererek, Anadolu'da çıkan olaylardan, hükümeti tanımamak yoluna gidilmesinden ötürü şiddetli tedbirler alınacağını bildirdiği haber veriliyordu. Oysa İstanbul'un işgali mütareke hü-

◁ Ahmet, Şevki, Fazıl idiler. Rıza Nur, bu işi yapmakla "pek büyük" bir hizmet gördüğü fikrindedir. Zira Meclis kalsaymış, Damat Ferit Sèvres Antlaşması'nı Mebusan'a zorla onaylatıp "işi bitirebilirdi." "Bununla doğrusu daima iftihar etmekteyim. Bu fikir de, bu iş de, gayret de sırf benimdir." Rıza Nur, a.g.e., c. II, s. 519. Mustafa Kemal'in 19 Mart genelgesinde Mebusan'ın "dağıldığı" söyleniyordu: Genel birleşimleri erteleme kararı dağılma sayılmamalıdır. Mebusların kararı *Alemdar*'a "Mebusların Tatil-i İçtimaı" başlığıyla yansıtıldı. *Alemdar*, 19/3/1336, 457-2757.

[102] *Peyam-ı Sabah*, 19/3/1336, 10900. Mustafa Kemal'in 19 Mart günlü Kâzım Karabekir'e gönderdiği telde 24 mebusla Halide Edip'in yolda oldukları müjdeleniyordu (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 553).

kümlerine aykırı olmadığı halde "bazı sergerdelerin" (elebaşıların) davranışları "menafii hakikiye-i Osmaniye'ye" aykırıydı. Anadolu'da Padişah'ın atadığı en kıdemli komutan olan Yusuf İzzet, Harbiye Nazırı adına bu emri bütün birliklere bildirmeli ve bütün ordunun İstanbul hükümetini tanımasını sağlamalıydı. Bu emri kıtalara gönderen Yusuf İzzet, "derhal infazını" istiyor ve bunu yapmaya muktedir olmayanların yerlerine birer vekil atayarak kıtalarını derhal terk etmelerini istiyordu. Bunun üzerine 56. Fırka Komutanı Bekir Sami görevin ifa tarzı ve vazifede kalmamak konusunda karar almaya yetkili olmadığını, gerekiyorsa Heyet-i Temsiliye ile temas ederek sorunun çözülebileceğini bildirdi.[103] (Yusuf İzzet'in hükümete bağlılığını ve demokratik-ulusçu harekete karşı tavrını belki kısmen açıklayabilecek bir özelliği onun Çerkes olmasıydı.)[104]

Ali Fuat bu durumun kendilerini ne denli üzdüğünü belirtiyor. Gerçekten de, işgalin mütarekeye aykırı olmadığının ileri sürülmesi, demokratik-ulusçu cephenin Anadolu'da yaratmak için çabaladığı hareketin temeline dinamit koymaktaydı. Fevzi Paşa, bu hususta kendisiyle işbirliği yapmak üzere Yusuf İzzet dışında bir Kolordu Komutanı daha bulacaktı: Konya'da 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey. 18 Mart'ta Fahrettin Bey Heyet-i Temsiliye'ye yazdığı telde daha önce düzenlenmiş olan planın (9 Ocak 1920) Yunanlıların İzmir'i ilhak etmeleri ihtimaline göre hazırlandığını, oysa o sıradaki durumun "büsbütün başka" olduğunu bildiriyordu. İstan-

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 321-2. Fevzi Paşa ve Yusuf İzzet'in telgraflarında bazı gariplikler söz konusudur. İngiliz Karadeniz Ordusu'nun komutanı Amiral Calthorpe değil, General Milne idi. Bir de, bu iki tel başka yerde zikredilmemektedir. *Peyam-ı Sabah* 18 Mart'ta Harbiye'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Şevket Turgut ve 2. reis Kâzım paşaların Fevzi Paşa ile sabahleyin toplanıp görüştüklerini bildiriyordu. Habere göre, Nezaret'in askeri olmayan daireleri çalışıyordu. *Peyam-ı Sabah*, 19/3/1336, 10900.

[104] 12. Kolordu Komutanı Fahrettin bir telinde Yusuf İzzet'i Çerkes diye niteliyordu. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 332. Göztepe bunu doğruluyor. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Cephesinde*, s. 242.

bul'daki gelişmeler henüz billurlaşıp anlamlı bir biçime girmemişti. İngiliz kuvvetlerinin, sayı ve konumları itibarıyla, bizim için korkulacak bir durumları yoktu. Onun için demiryolunu tahrip etmekten ve İngilizlerle çatışmaktan kaçınmak gerekiyordu. Olayları vekar ve sükûnetle karşılarken, siyasal girişimlerde bulunulmalı ve ülkenin her tarafından murahhaslar çağırarak bir kongre toplayıp bundan "bir kararı milli" elde edilmeliydi.[105]

Heyet-i Temsiliye'nin bu tele nasıl cevap verdiğini bilmiyoruz, ama Kâzım Karabekir'in 21 Mart günlü cevabı biliniyor. Kâzım Karabekir, İngilizlerin bir plana göre davrandıkları ve şu ya da bu davranışın planı etkilemeyeceği görüşündeydi. Yalnız İngilizlerin donanmalarıyla yetişebilecekleri yerlerde vakitsiz işgale meydan vermemek için tedbirlerimiz müsait bir fırsata ertelenmeliydi. Sorunların siyaset düzleminde çözülmesi görüşü doğruydu ama karşımızda makul muhataplar yoktu. Kuva-yı Milliye'nin amacı, 1) durumu âleme ilan etmek; 2) ilk tedbirlerden ibaret harekâta devam etmek; 3) er geç kendilerine başvurulacak olan ahaliye durumun anlatılmasıydı.[106]

21 Mart günü 56. Fırka Komutanı'nın yaveri Salahattin

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 559-60. Erdeha Fevzi Paşa - Yusuf İzzet - Fahrettin Bey'in yeni bir komutanlar cephesi oluşturmaya kalkıştıklarını yazıyor (s. 286).

[106] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 560. Kâzım Karabekir Fahrettin Bey'e karşı Heyet-i Temsiliye'nin yaptıklarını savunur gibi yazı yazmış olmakla birlikte, kitabında demiryolu tahribatı konusunda tereddütleri olduğunu yazıyor. Lüzumsuz yere tahribat yapılmaması hakkındaki yazısı üzerine (nedense metni yoktur), Mustafa Kemal'in 18 Mart günlü cevabının geldiğini belirtiliyor ve cevap metnini veriyor (s. 549-50). Fakat burada yalnızca yapılan tahribat anlatıyor, tahribatın gerekçesi veya savunması yoktur. Başka yerde (s. 560), demiryolları bizim için gerekli olduğunda yapılmış olan tahribatın bizim açımızdan büyük zorluklara yol açabileceğini, onun için hazırlıkla yetinilmesini ve İzmit'e kadar birçok yerde ray kaldırmak gibi tedbirlerin alınmasını Heyet-i Temsiliye'ye ve ilgili Kolordulara yazdığını söylüyor. Bunanla ilgili metin de yoktur. Yunus Nadi, Lefke köprüsünün İngilizlerce tahrip edildiğini söylüyor (s. 79). Kıyılarda daha dikkatli davranışa örnek olarak Trabzon'daki İngiliz mümessiline ve Yunan Kızılhaç mensuplarına ilişilmemesi gösterilebilir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 553 (Kâzım Karabekir'den Heyet-i Temsiliye'ye).

Bey, Ali Fuat ve Mustafa Kemal'e bir tel çekti. Tel, Fahrettin ile İzzet beyler arasındaki bir haberleşmeyi bildiriyordu. Fahrettin Bey, Harbiye ile haberleşemediği için, 19 Mart günlü İzzet Bey'in genelgesine uygun olarak, haberleşme sağlanıncaya değin en kıdemli Kolordu Komutanı olarak onun emrine girdiğini bildiriyordu. İzzet Bey, onun bu davranışını takdir ettikten sonra, "son sözü" söyleyebilmek için kolordusuna tamamen egemen olup olmadığını sordu. Fahrettin Bey, 23. ve 57. fırkaların Kuva-yı Milliye ve Refet Bey'in emrinde olmakla birlikte tamamen uzaklaşmamış olduklarını, 41. Fırka ile süvari alayı, asker alma kalemi ve Kolordu'ya bağlı birliklere "tamamen" egemen olduğunu sandığını söyledi. İzzet Bey bu açıklamaları "kabul" ettikten sonra Fahrettin Bey'den fırkalarından itaat ve cevap talep etmesini istedi. "Vatan ve hükümete karşı deruhte edeceğim vazife ve mesuliyetin derecesini tayin etmek ve ona göre kararı kat'i vermek..." için bu bilgileri istiyordu. Anlaşılan ihtiyatlı gitmek istiyordu. Bundan sonraki görüşmeler şifreli olmuş ve ancak son bölümü kaydedilmişti. Bu bölümde İzzet Bey, askeri işgalin mütarekeyi henüz bozmadığını ve savaş hali ilan etmeyi gerektirecek bir sebep saymadığını, bu yaklaşımı yüksek memleket çıkarlarına daha uygun bulduğunu "emrediyordu."[107]

Aynı gün Fahrettin Bey Kâzım Karabekir'e kısa bir tel göndererek beş günden beri Harbiye ile haberleşmenin kesik olduğunu, kendisinin haberleşip haberleşemediğini sordu. Kâzım Karabekir'in cevabı kesindi. İtilaf'ın darbesiyle dağılan hükümet ve Meclis'ten bir eser kalmadığını sanıyordu. Ne Nezaret'le, ne İstanbul'da başka bir yerle haberleşme yoktu. İstanbul hakkında tek kaynak Heyet-i Temsiliye idi.[108]

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 323-4. Salahattin gibi genç ve kıdemsiz bir subayın amirlerini ya da üstlerini ihbar etmesi, milli mücadelenin özellikle gençler tarafından benimsendiğini gösteren ilginç bir noktadır. Buna benzer bir ihbar Kayseri'de kalem reisi Kaymakam Emrullah tarafından yapılmış, bu sayede Heyet-i Temsiliye, Fahrettin Bey ile 3. Kolordu Komutanı Salahattin Bey arasındaki haberleşmeyi öğrenmişti. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 332.

[108] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 561.

Cebesoy, Fahrettin Bey'e bağlı 23. ve 57. fırkaların Yunanlılara karşı mücadele halinde olmalarından ötürü, Fahrettin Bey'in bu durumunun "sür'atle ve tarafımızdan düzeltilmesi" zaruretini belirtiyor. Bunun için Nazilli'de bulunan Refet Bey Konya'ya gidecek, Ali Fuat da telgraflarla etkili olmaya çalışacaktı. 21 Mart'ta Ali Fuat Fahrettin Bey'e uzun bir tel çekerek Heyet-i Temsiliye'nin davranışlarını savundu. Kuva-yı Milliye'nin o güne kadarki eylemi muhasebat ilanı sayılmadığı gibi, Eskişehir'de Kuva-yı Milliye'nin harekâtı da muhasebat ilanı anlamını taşımıyor, yalnızca İngilizlerin demiryollarını boşaltmalarını hedefliyordu. "Fedakâr ve namuskâr komutanlarına istinaden hakkını müdafaa için" ayaklanmış olan millet, komutanlarının başka başka görüşlerle hareket etmelerini "elbette" arzu etmezdi. Ali Fuat öteden beri aralarında var olan samimiyete dayanarak "telgraf başında anlaşmak" zorunda kaldığını söylüyor, Fahrettin Bey'i gözlerinden öpüyordu. Bu tele 22/23 Mart'ta gelen tel kısa, kuru ve "buz" gibiydi: "Maruzatı cevabiyede bulunabilmek için daima noktai nazarımızı tevhit edemediğimizi nereden istidlâl buyurduğunuzun iş'arını rica ederim." Daha fenası, bu tel Fahrettin Bey'in gerçek tutumunu gizlemeye çalışan, samimi olmayan bir teldi. Mustafa Kemal'in bu işe çok canı sıkılmış, "bazı şiddetli tedbirlere" başvurmayı düşünmüş, Ali Fuat onu teskin etmiş. Ali Fuat'ın cevaba cevap olarak çektiği iki cümlelik teldi Heyet-i Temsiliye'nin Bursa'da Salahattin'den aldığı istihbarat Fahrettin Bey'in yüzüne vurulmuş, ve "harekâtı müşterekemizde" gösterilen "tevakki" (çekinme)den böyle bir izlenim doğduğu belirtildikten sonra "necabeti vicdan ve selameti muhakemelerinden" karşıtlık nedenlerinin süratle giderilmesinin "emniyetle" beklendiği bildirilmişti.[109]

Bu sırada Refet Bey'in 23. Fırka Komutanı Aşir ve 57. Fırka Komutanı Miralay Şefik'le yaptığı temaslar, bunların mü-

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 325-7. Yusuf İzzet'i 21 Mart'ta Ali Fuat, 22/23 Mart'ta Refet (Nazilli'den) uyarmaya çalışmışlar. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 388.

tereddit durumda olduklarını, dolayısıyla, durumun nazik olduğunu gösteriyordu.[110]

63. 20-23 Mart Günlerinde Olup Bitenler: 20 Mart'ta Âyan Meclisi toplandı ve Mebusan'ın genel kurul toplantılarını erteleme kararını görüştü. Bazı Âyan üyelerinin kürsüden dile getirebildikleri görüşler Türkiye'nin o sırada içinde bulunduğu iç savaş ortamını pek güzel dile getirmektedir. Üyelerden Vasfi Efendi, Mebusan'ın aldığı kararın Kanun-u Esasi'de yeri olmadığını, alınabilecek kararların da ancak irade-i seniye ile tekemmül ettiğini, bu bakımdan kararın hukuken yok olduğunu, reddedilmesi gerektiğini söyledi. Ona göre mebusların tutuklanması "bazı mücrimlerin" kovuşturulmasından ibaretti. Daha sonra söz alan Rıza Tevfik Meclis'e baskının söz konusu olmadığını söyledi, durumu "cürümleri bedahat (apaçıklık) derecesini bulmuş olan bazı adamları (enternasyonalman) tevkif" etmek olarak tanımladı. Ardından Ferik Rıza Paşa kürsüye gelerek tutuklanan tek Âyan üyesi Çürüksulu Mahmut Paşa'yı savundu. Tutuklanmasının herhalde yan-

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 327-8. Kâzım Karabekir'in mülki memurlardan da şikâyetleri vardı. Trabzon Valisi Hamit, Giresun Belediye Reisi Topal Osman Ağa'yı Hıristiyanlara ilişmemesi için uyarmak üzere 18 Mart'ta İngiliz torpidosuyla Giresun'a gitmiş. Kâzım Karabekir düşman gemisine bindiği için onu uyarmış. Hamit, kötü etki yapıyor diye seçimleri de geciktirmiş. Erzurum, Van valileri ve Erzincan Mutasarrıfı hakkında da şikâyetler olmuş. Heyet-i Temsiliye ile bu hususta yazışmalar olmuş. 3. Fırka Komutanı Rüştü'nün 20 Mart'ta bildirdiğine göre, 19 Mart'ta da Kâzım Karabekir'in Trabzon'daki cephanenin dahile nakli hususundaki emri hakkında Hamit'in görüşü sorulduğunda, Trabzon'un işgaline vesile olabileceğini, bu durumda hububatın da elden çıkacağını, bu tedbirin işgal hissedilir edilmez alınması gerektiğini söylemiş. Kâzım Karabekir, bu görüşe karşı çıkarak, İtilaf'ın hazırladıkları plana göre davranacaklarını, cephane nakli gibi tedbirlerin planlarını etkilemeyeceğini, işgalin önceden haber alınması veya hissedilmesinin mümkün olmadığını, İstanbul ve İzmir'de bu bakımdan uğranılan felaketin tekerrür etmemesi gerektiğini yazdı. Kâzım Karabekir'e göre kasa ve önemli evrakın Trabzon'dan çıkarılması tedbirine askeri kesim kadar mülki kesim de uymalıydı. Heyet-i Temsiliye bu tutumu yerinde bulduğu gibi, 3. Kolordu'nun da aynı biçimde davranmasını istemiş. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 557-8. Trabzon Fransız konsolosu bu askeri hareketleri 30 Mart teli ile bildirdi. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 194.

lış anlama sonucu olması gerektiğini belirterek, onun lehinde girişimlerde bulunulması için hükümete başvurulmasını diledi. Rıza Tevfik buna karşılık, Paşa'nın ahlakından şüphe edilmezse de "hareket-i milliyeye gayretinden" şüphe edildiğinden bu tür bir girişimde bulunulmasa karşı çıktı.[111] Bu parlamento üyelerinin, diğer bazı üyelerin başına gelen ve evrensel olan parlamento üyelerinin dokunulmazlığı ilkesini çiğneyen hareketleri savunmaları, inanılması zor, ibret verici bir manzaradır. Yukarıda da değinildiği üzere, bu derece kutuplaşma, hatta bu ihanet, ancak iç savaş durumu ile açıklanabilir.

Sarıhan'ın gazetelerden aktardığı bilgiye göre 21 Mart'ta Mebusan'da yapılan sohbet toplantısında, bir gün önce Âyan Meclisi'ndeki konuşmalar kınandı. Felah-ı Vatan grubunun bir saat süren toplantısından sonra Ankara'ya bir irtibat heyetinin gönderilmesi kararlaştırıldı. Rıza Nur'un anlattığına göre hükümet Anadolu ile birlikte çalışmayı istiyordu: "Birbirlerine haber, talimat gelsin, gitsin." Bunun için Ankara'ya bir mebus heyeti göndermek istemiş, mebuslar da bunu istiyormuş. Hükümet bu amaçla Padişah'ı ve İngilizleri, Anadolu'yu itaate ikna için bir heyet gönderme lüzumuna inandırmış. Meclis'te, mebusların özel bir toplantısında Rıza Nur, Yusuf Kemal, "iki de hoca olarak" Vehbi ve Abdullah Azmi seçilmişler. Rıza Nur, "Benim de canıma minnet. Bu sayede Ankara'ya varırım." diye yazıyor. Yusuf Kemal ise heyetin oluşmasını bir rastlantı imişçesine anlatıyor: "Ankara'ya gitme zamanım gelmişti. Rıza Nur'a: (Haydi Rıza Ankara'ya gidelim.) dedim Rıza Nur, (İyi olur!) dedi. Bu fikrimizi meclise gelen ve sayıları pek az olan arkadaşlara da açmıştık. Konya mebusu Vehbi Hoca, Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi: (Biz de memlekete gideceğiz.) diye bizimle gelmek istediler."[112]

Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi, s. 162-4. Ayrıca bkz.: Akşin, "Son Meclis-i Umumi'de..."

[112] Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 388; Nur, a.g.e., c. II, s. 519-20; Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde* (İstanbul, Bahar Matbaası, 1967), s. 139. *Alemdar*'a göre Grup toplantısı 22 Mart günü olmuş, Anadolu'ya gidecek heyete mebuslar seçilmiş. Oluşan listeyi 1. ve 2. Reis vekilleri Babıâli'ye sunmuş- ▷

Yusuf Kemal heyetin kuruluşunu bir tesadüf gibi göstermesine karşılık, Rıza Nur, hükümetin telkini ve mebusların kararı sonucu gösteriyor. Doğrusu bu olsa gerektir. Yusuf Kemal'in hocaların heyete girmesini "memlekete gitmek için" basit bir "takılma" olayı olarak göstermesi de inandırıcı değildir. Rıza Nur, ikisini "hoca diye" seçtiklerini söylüyor ki, laiklik öncesi devrin düşünüşüne çok uygundur. Hatta Gümüşhane Mebusu Zeki Bey'in İstanbul'dan bildirdiğine göre, İngilizler Kuva-yı Milliye'ye mensup mebuslar olmamak şartıyla heyetin gitmesine razı olmuşlar.[113]

Bu sırada *Alemdar*'da taşra ile ilgili bazı havadislere rastlanıyor. Bursa o günlerde önemli bir mücadeleye sahne olmaktaydı. 14 Mart'ta başta Vasfi Efendi, Hürriyet ve İtilaf Merkezi-i Umumisi'nin, Sadrazam'ı ziyaretle Bursa'dan sürülen eski Bursa Müftüsü Ömer Efendi ve arkadaşları konusunda dikkatini çektiklerini okuyoruz. 20 Mart günlü sayıda Kuva-yı Milliye adı altında "icra-yı mefsedet ve melanet" eyleyen İttihatçıların dayanılmaz zulümlerine karşı ayaklanan Bursa halkının, Bursa'daki Kuva-yı Milliye reisi Mehmet Ali'yi öldürdükleri bildiriliyordu. Aynı sayıda Balıkesir muhabiri "Bir Şaki Daha" başlığı altında Çerkes Ethem'in "istisal edildiğini" (temizlendiğini) müjdeliyordu. Ertesi gün de Bursa'da Hacı Ömer, Aziz Nuri ve Feraizi Hacı Hamdi ile arkadaşlarının Kuva-yı Milliye tarafından tutuklanıp "semt-i meçhule" götürüldükleri bildiriliyor, böyle davranışlara meydan veren hükümet eleştiriliyordu. Daha ertesi gün Çerkes Ethem ve Edip (Sarı Efe) çeteleri hakkında bir haber ile beş aydır tutuklu olan Sapancalı Arslan ve kardeşi Hüseyin, amcazadesi, İzmit Mec-

◁ lar. Seçilenlerin isimleri açıklanmamış. *Alemdar*, 23/3/1336, 461-2761. 23 Mart günü de Maliye, Dahiliye, Harbiye nazırları Mebusan'a gidip özel bir görüşme yapmışlar. Bu da hükümetin Mebusan'a ve büyük ihtimalle Ankara'ya gidecek heyete verdiği önemin bir göstergesiydi. *Alemdar*, 23-4/3/1336, 461-2761-462-2762.

[113] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 594 (3. Fırka Komutanı Rüştü'nün 30 Mart teli). Yusuf Kemal ve Abdullah Azmi Felah-ı Vatan grubu üyesiydiler. Zeki'nin bilgisi doğruysa, demek ki İngilizler durumu bilmiyorlarmış ya da onları aşırı bulmamışlar.

lis-i Umumi-i Liva Encümeni eski üyesi İbrahim, Akyazılı Kâmil Bey'in tahliye edildiklerine dair bir haber yer alıyordu.[114] Öte yandan Heyet-i Temsiliye'nin 23 Mart günlü bir genelgesi yine siyasal ortamda bir sertleşme işareti sayılabilir. Buna göre düşman lehinde propaganda yapanlar, herhangi bir suretle düşmanla haberleşenler, ulusal uygulama ve kararlara fiilen muhalefet ederek düşmana yardımcı olanlar, herhangi biçimde casusluk yapanlar, derhal yetkili makamlar tarafından tutuklanıp süratle cezalandırılacaklardı.[115]

İşgalin ardından hükümetin çekileceğini yalanlamasından sonra, 21 Mart günkü *Alemdar* iktidar mücadelesinin keskinleşmeye başladığını gösteren haberler taşıyordu. Heyet-i Temsiliye Merkez-i Umumisi olağanüstü bir toplantı yaparak görüşlerini saptamış ve Padişah'a reis ve bir heyet eliyle bunları yazılı olarak sunmuş. *Moniteur Oriental*'den aktarılan bir haberden Prens Sabahattin adının yeniden dolaşmaya başladığını, kendisine bir gün önce birçok ziyaretçi geldiğini öğreniyoruz. Gazete, Sabahattin nezdinde bazı girişimlerde bulunulmasını "pek tabii" görmekle birlikte, anlamlı bir biçimde "şu sırada" bir kabine kurma görevini kabul etmeyeceğini sanıyordu. 23 Mart günlü *Alemdar* Damat Ferit'in 21 ve 22 Mart akşamları "uzun müddet" Padişah'ın huzuruna kabul edildiğini haber veriyordu. Başka bir haberde hükümetin bir-iki gün içinde "suret-i katiyede" istifa edeceği bildiriliyordu.[116]

Alemdar, 15, 20-2/3/1336, 453/2753, 458-2758-460-2760. İstanbul'dan Fransız Savaş Bakanlığı'na bildirildiğine göre (26 Mart), Bursa yöresinde Kuva-yı Milliye için para toplama faaliyetine karşı ciddi bir örgütlenme başlamış. Kuva-yı Milliye bu örgütlenmenin içinde bulunan dokuz kişiyi tutuklamış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92 s. 185. 30 Mart'ta Vahdettin Hâzım'ı kabul edip Biga ve Bursa olayları hakkında izahat aldı. Ömer'in (Fevzi'nin) yanında Yeşillizade Aziz ve "fes kalıpçısı" da varmış. Hâzım geri dönmeleri için gereken emirleri vermiş. Tepeyran, a.g.e., s. 42-3.

[115] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 269 (vilayet, müstakil liva ve kolordulara).

[116] *Alemdar*, 21, 23/3/1336, 459-2759, 461-2761; *Peyam-ı Sabah*, 23/3/1336, 10904.

Harbiye Nazırı 22 Nisan günü İstanbul'daki 25. Kolordu'ya ve Harbiye'ye bağlı dairelere bir genelge göndererek, işgalin ilk günlerinde ortaya çıkan zorlukların iki tarafın anlaşmasıyla giderilmekte olduğunu, küçük olaylar için Nezaret'e başvurulmamasını, subayların sokakta tabanca ile gezmemelerini bildirdi. Oysa subayların tabanca ile dolaşmamalarının buyurulması durumun pek de iç açıcı olmadığının göstergesi sayılabilirdi. Nitekim yine Fevzi Paşa'nın o gün Sadaret'e yazdığı bir yazıda, İstanbul Muhafızı ve 25. Kolordu Komutanı'nın (Ali Sait Paşa) İngilizler tarafından tutuklanmasına işaretle, yenik ülkelerin hiçbirinde görülmeyen bu uygulamalara son verilmesi için girişimde bulunulmasını istiyordu.[117] 23 Mart'ta Fevzi Paşa'nın bütün birliklere gönderdiği genelgede ise İstanbul'un işgalinden sonra ülke içinde "bazı ahvali gayri tabiiyenin" çıktığının haber alındığı bildiriliyor, mütareke hükümlerine aykırı her türlü davranıştan sakınılması gerektiği tekrar hatırlatılıyordu.[118] Bu gibi tutumlardan, hükümetin iktidarda kalmak, bunun için de 16 Mart işgaliyle "birlikte yaşamak" istediği sonucu çıkarılabilir. Zaten 16 Mart işgaliyle "birlikte yaşanmazsa" iktidarda da kalınamayacağı açıktı.

Burada 15-21 Mart tarihlerini kapsayan İngiliz istihbarat raporunu ele alalım. Rapora göre başkentte işgalin etkisi "mükemmel" olmuş, ulusçular buradaki birçok yandaşlarını yitirmişlerdi. İyi haber alan çevrelerden alınan bilgiye göre Vahdettin, ulusçuların başkentte İtilaf tarafından alaşağı edilmesinden ötürü çok sevinçliydi. Böylece onlarla uğraşmaktan kurtulmuş ve belki daha zayıf kuvvetlerle benzer bir darbe yapıp bu arada halk desteğini, hatta tahtını yitirmek tehlikesini göze almaktan kurtulmuştu. Bundan sonra Saraycıların ulusçuları ("tutuklu generaller") yeniçerilerin torun-

Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 390 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 23, V. 598-9).

[118] Özalp, a.g.e., c. I, s. 107; Duran, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, s. 17-8. Özalp bu teli ihtimal 14. Kolordu kanalıyla almış olacaktı. Doğrudan alması Heyet-i Temsiliye'nin yasağına aykırı bir davranış olurdu.

ları olarak değerlendiren ve böyle oldukları için Padişah'ın yetkesini, dolayısıyla devleti zayıflattıklarını öne süren görüşleri yer alıyordu. Rapora göre hükümet işgal karşısında tamamen gafil avlanmıştı. Şimdilik durumu kabul etme niyetini açıklamıştı. İşgalle birlikte Meclis'te ulusçu çoğunluk çökmüş bulunuyordu. Beş mebusun tutuklanmasına ses çıkarılmaması, Felah-ı Vatan'ın böyle bir durumda kaçmama yeminlerinin bir sonucuymuş. Onun için Reis ve diğer bazı mebusların kaçması diğerleri tarafından iyi görülmemiş. Hürriyet ve İtilaf'a gelince, onların hepsi hükümet değişikliğinden yana değilmiş, zira Damat Ferit'in iktidar olması taşrada Ulusçuların çok büyük tepkisine yol açıp asayişin bozulması sonucunu doğurabilirmiş. Saray da Trakya ve Anadolu'da ortalığın durulup vaziyetin belli olmasını bekliyormuş. Fakat bu arada muhalefet bazı ihtimallere karşı hazırlıklar yapmaktan geri durmuyormuş. Örneğin, ulusçular savaşkan bir tutuma girerlerse onlara karşı Ahmet Anzavur ve benzeri husumet odaklarına yardım yapılacakmış.[119] Raporda yazılanlar, görüldüğü üzere, yer yer isabetli sayılabilirse de, 16 Mart'ın başarısı konusunda çok abartılı bir iyimserlik gösterilmektedir ki, olaylar bunu yalanlayacaktı. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasını Padişah yetkesinin zayıflamasına bağlamak ise tamamen yanlış ve ideolojik bir değerlendirmeydi.

64. 24-27 Mart Günlerinde Olup Bitenler: 25 Mart günü *Peyam-ı Sabah* "bomba gibi" bir haber vermekteydi. Padişah bir gün önce Damat Ferit'i Saray'a çağırarak sadaret mührünü teklif etmiş. O da ilke olarak kabul ederek, arkadaşlarıyla görüştükten sonra kesin bir cevap verebileceğini söylemiş. Kabine kısmen Hürriyet ve İtilaf'tan, kısmen dışarıdan kurulacakmış. Muhtemel liste de veriliyordu: Damat Ferit Sadrazam ve Hariciye Nazırı, Şeyhülislam Mustafa Sabri, Har-

Foreign Office 371/5046, F 3543 (no. 17). 24 Mart İngiliz tutanağı da Mustafa Kemal ve yandaşlarının, hükümet ulusçulara karşı intikam ya da düşmanlık gütmediği takdirde, onunla anlaşmaya istekli olacaklarını ileri sürüyordu. Foreign Office 371/5166, F 3300/262/44.

biye Sadık Bey, Bahriye Kiraz Hamdi Paşa, Dahiliye Mehmet Ali Bey, Evkaf Vasfi Efendi, Maliye Ragıp Bey (Düyun-u Umumiye Komiseri), Nafıa Kürt Hamdi Paşa, Maarif Emin Bey (Kurena-yı sabıkadan), Adliye Kâzım Bey (eski Adliye Nazırı), Şûra-yı Devlet Seyyit Abdülkadir.[120] Fakat *Alemdar* 25 Mart'ta bu yönde bir haber vermiyordu. 26 Mart günlü *Peyam-ı Sabah*, hükümetin iktidarda kalmak "azm-ü niyetine" rağmen 25 Mart sabahı olağanüstü toplandığını, *Peyam-ı Sabah*'tan yapılan teklifi öğrendikten sonra, Türkiye-Havas haberine göre istifasını takdim ettiğini bildiriyordu. Ne var ki, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi mühürsüz bir tebliğle (gazete bunu garip buluyordu) istifayı yalanlamıştı. 26 Mart günü *Alemdar* da devreye girdi ve "Ferit Paşa Hazretlerinin Sadareti Muhakkaktır" başlıklı bir haber verdi. Üç gündür Padişah Damat Ferit'i çağırıyormuş ve nihayet ona vermiş görevi. O da esas itibarıyla kabul edip arkadaşlarıyla temasa başlamış. Kabineye girecek olan Hürriyet ve İtilaflılar şunlarmış: Mustafa Sabri, Vasfi Efendi, Sadık Bey, Mehmet Ali, Ragıp Bey, Ömer Feyzi Efendi. Meclis-i Vükela bir gün önce sabahleyin toplanmış ve kendi yerine geçecek hükümetin ulusçu çıkarları daha çok koruyabileceğine kanaat getirmedikçe istifa etmemeye karar vermiş. Hâzım Bey gazetecilere hükümetin istifa etmesinin söz konusu olmadığını açıklamıştı. *Alemdar* meşrutiyet tarihinde şimdiye kadar böyle bir şey görülmediğini, Padişah başkasını layık görüyorsa buna uymaktan başka çare olamayacağını ileri sürüyordu. "Son Dakika"

Peyam-ı Sabah, 25/3/1336, 10906. Göztepe de Saray'a çağrılma ve sadaret önerisi haberini doğrulamaktadır. Kabinede Hürriyet ve İtilaflılar ve Abdülhamit dönemi ricali olacakmış. Göztepe'ye göre bu kabinenin gerçekleşmemesinin başlıca nedeni hükümete girecek kişilerin kendi aralarında anlaşamamalarıydı. Mirliva yapılarak Harbiye'ye getirilmek istenen Sadık, Kiraz Hamdi'nin Bahriye Nazırlığı'na itiraz ediyordu. Hürriyet ve İtilaflılar Mehmet Ali'nin Dahiliye'ye getirilmesine karşı çıkmışlar ve Gümülcineli İsmail'i istemişler. T.M. Göztepe, *Vahideddin Mütareke Cayyasında*, s. 264-5. Rollin'in 25 Mart'ta Bahriye'ye bildirildiğine göre, Damat Ferit'in hükümeti kurması kararlaştırılmış, böylece de İngilizler amaçlarına ulaşmışlar. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 200

başlıklı haberde ise Damat Ferit ile Hürriyet ve İtilaf'ın anlaştıkları, hükümetin kurulduğu bildiriliyordu.[121]

Bosphore'dan aktarılmış bir haberden, Mustafa Kemal'in her türlü sevkıyatı durdurduğu haberi üzerine un ve et fiyatlarının arttığını, fırınlarda birikmeler olduğunu öğreniyoruz. Gazeteye göre bunlar gereksiz korkulardı, İaşe Meclisi'nde Woods İstanbul'un ihtiyaçlarına dikkatle göz kulak olmaktaydı.[122]

Hükümetle ilgili olarak biraz önce gördüğümüz yazılar, öyle görünüyor ki kabineyi düşürmeye yönelik bir sinir harbi mahiyetindeydi. Vahdettin Damat Ferit'i ne kadar Sadrazam yapmak istese de, Salih Paşa hükümeti çekilmeden ona resmen görev vermesi mümkün değildi.

Salih Paşa hükümetinin iktidara "asılma" kararının bir tanığı da Rıza Nur'dur. Ankara'ya gidecek mebus heyeti oluşunca "Bakalım vazife ne? Hükümet ne istiyor?" diye 26 Mart günü Babıâli'ye gitmişler. Ali Rıza, Salih Paşa ve Fevzi Paşa onları kabul etmiş. (Fevzi Paşa elleri göbeğinde, bir şey söylemiyor, ümitsiz dinliyormuş.) Salih Paşa, "Vatan için bildiğiniz gibi yapın" demiş. Kabinenin sallandığını, Damat Ferit'in mutlaka geleceğini, fakat kendileri ne kadar daha görevde kalırlarsa memleket için o denli faydalı olacağını, heyetin gitmesiyle hükümetin işbaşında kalma süresinin uzayacağını anlatmış. Salih Paşa'ya göre, Ankara ve hükümet elbirliğiyle çalışmalıydılar. Rıza Nur'a göre Ankara'nın bu hükümet aleyhin-

Peyam-ı Sabah, 26/3/1336, 10907; *Alemdar*, 25-6/3/1336, 463-2763-464-2764. *Alemdar*'ın 25 Mart sayısında "Felaketimizin Esaslı Sebebi" başlıklı başyazıda vatanı bu feci durumdan kurtaracak hükümetin ilk ve en önemli işi olarak "orduya zaptüraptını iade etmek, siyaseti salahiyetsiz zabitlerin elinden kurtarmak" görevi gösteriliyordu. Damat Ferit 25 Mart'ta bütün günü Baltalimam'ndaki köşkünde yeni hükümeti kurmak için Hürriyet ve İtilaf ileri gelenleri ve kabinesine almayı düşündüğü kişilerle geçirdi. Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi de olağanüstü toplantı yaparak Damat Ferit'i destekleme konusunu görüşmüş. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 394 (*Alemdar, İleri*'den). İlginçtir ki 4. Damat Ferit hükumetine *Peyam-ı Sabah* ve *Alemdar*'ın aday olduklarını ileri sürdükleri kişilerden hiçbiri girmeyecekti.

[122] *Alemdar*, 26/3/1336, 464-2764.

de çalışması yanlıştı, çünkü bu adamlar "ellerinden geldiği kadar vatanperverdi." Salih Paşa hemen hareket etmelerini, İngilizleri kandırdıklarını, denetimleri altındaki demiryoluyla gidebileceklerini söylemiş, her birine de Rıza Nur'un hatırında kaldığına göre yüzer lira vermişler. Ertesi gün, 27 Mart'ta Haydarpaşa'dan trene binmişler. Yolcu vagonları bulunduğu halde, onları pis, içi süprüntü dolu bir yük vagonuna bindirmişler. Onlar bir halı serip oturmuşlar. Normal yolculara bile herhalde yapılmayan bu muamelenin mebuslara reva görülmesi 16 Mart nümayişinin bir devamı mıydı? Yoksa Rıza Nur'un hatırında yanlış mı kaldı? Ama nedense daha sonra onları bir yolcu vagonuna almışlar. Geceyi İzmit'te geçirmişler.[123]

Hükümete karşı sinir harbi 26 ve 27 Mart'ta da devam etti. 26 Mart günü Damat Ferit yine Saray'a gitmiş. Kabine, cuma olmasına rağmen yine toplanmış, sonra nazırlar Regaip Kandili kutlamasına Saray'a topluca gitmişler. *Peyam-ı Sabah* yeni kabinenin muhalefetin en mümtaz simalarından kurulmakta olduğunu müjdeliyordu. *Alemdar*'ın bazı siyaset çevrelerine atfen verdiği bilgiye göre, Salih Paşa hükümeti sözlü olarak istifa etmişti. Bu çevrelerin tahminine göre "Zat-ı Hazret-i Padişahi" yeni kabine kuruluncaya değin istifanın resmiyet kazanmamasını istemiş. Yeni kabine kurulunca, eski kabinenin istifası da kesinleşecekmiş. 27 Mart'ta yayımlanan ve herhalde 26 Mart'ta hazırlanmış olan İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin bildirgesi de o günün iktidar mücadelesinde bir yere sahipti. Bunda, unsurlar arasında ilişkilere özen gösteril-

Nur, a.g.e, c. II, s. 521-3. Sanki "tesadüfen" gidiyorlarmış gibi anlatan Tengirşenk'e göre, heyet mensupları işgali meşru bulmadıkları için "bu niyetlerini" Salih Paşa'ya söyleyerek, trende yer ayrılmasını istemişler. Yük vagonundan söz etmiyor. Tengirşenk, a.g.e., s. 139-40. *Alemdar*, heyeti "heyet-i tenviriye" diye adlandırıyordu: "Ankara'dan bize gelen haberler, fikrimizce, lazım gelen malumata hiç de malik olmayan bazı mebusların zannettiklerinden bambaşkadır. Mustafa Kemal hakiki bir mecnun gibi zarını attı. O halde mebusan heyetinin Anadolu'da yapacak hiçbir işi yoktur. Meğer ki oradaki Meclis-i Milli'de hazır bulunmak vesaitini temin etmek arzusunda bulunsunlar. Akıl erer mi?" *Alemdar*, 27/3/1336, 465 ? '65.

mesi istendikten sonra geleceğin, "bazı bedhahların neşriyatına rağmen," karanlık olmadığı söyleniyor, Cemiyet olarak bütün vatan evlatlarının "kemal-i sadakat ve tazim" ile hilafet ve saltanat çevresinde toplanmaları ve "her türlü ihtilal ve ihtilaf amiz" davranıştan çekinmeleri tavsiyesinde bulunuluyordu.[124]

Yine 26 Mart'a ait bir haber, Hürriyet ve İtilaf ileri gelenlerinden birinin, Baltalimanı'nda yapılan son toplantıdan sonra *Bosphore* muhabiriyle yaptığı mülakattı. Bu zatın söylediğine göre bir grup Hürriyet ve İtilaflı bir Hürriyet ve İtilaf kabinesi isterken, diğer bir grup buna karşıymış. Birincilere göre Hürriyet ve İtilaf hükümeti gerekliydi, çünkü yeni bir hata daha, artık durumu onarılmaz hale getirebilirdi. İkinci kümeye göre İttihatçıların ve yardakçılarının hata ve cinayetlerinden dolayı Hürriyet ve İtilaf hiçbir sorumluluk taşımadığı gibi, işin içinden çıkmak ödevini de onlara bırakmak gerekiyordu. Konuşan, birinci kümenin daha ağır bastığını söylüyordu. Öte yandan "Henüz maceraperestane bir politika netayici hakkında hülyaya kapılmış olanlar" durum açıklığa kavuşunca (16 Mart'ta?), böyle bir siyasetin iflas ettiğini görmüşlerdi. Meclis toplantılarının ertelenmesi son durumun sorumluluğundan sıyrılmak içindi. Ayrıca Salih Paşa hükümetini beğenmeyen milliyetçiler rüzgârın bambaşka esmesi karşısında Salih Paşa'yı ehveni şer olarak görmeye başlamışlardı. Toplantıları erteleyerek dikenli güvenoyu sorununu bertaraf edip hükümetin iktidarda kalmasına yardım-

Alemdar, 27/3/1336, 465-2765; *Peyam-ı Sabah*, 27/3/1336, 10908. 25 Mart günlü bir mektupla Cemiyet, bildirgesini de Robeck'e iletti. Mektupta Cemiyet'in programının esasını teşkil eden şu hükümler belirtiliyordu: 1) Bütün üyelerin Padişah ve Halife'ye karşı sarsılmaz bir sadakatleri vardı. 2) Padişah'ın arzularına ters düşebilecek bütün davranışların faillerini Cemiyet lanetliyor ve onların örnek bir biçimde cezalandırılmalarını memnuniyetle karşılıyordu. 3) Cemiyet Türkiye'deki bütün unsurlar arasında ahenk ve dostluğun sağlanması için çalışmaktaydı. Dikkat edilirse İngilizseverler İngiltere'nin siyasal temsilcisine bu ülkeye olan yakınlıklarını belirtmeye gerek duymuyorlardı. İhtimal İngilizseverliğin Vahdettin'i sevmekle özdeş olduğunu düşünüyor olmalıydılar. Foreign Office 371/5047, E 3662/3/44.

cı olduklarını sanıyorlardı.[125] Bu son noktayı anlamak zordu. Ali Rıza hükümetine güvenoyu vermekte tereddüt etmemiş olan Mebusan, Salih Paşa hükümetinden güvenoyunu 16 Mart işgali olmasaydı dahi herhalde esirgemezdi. İşgal karşısında güvensizlik oyu vermesi ise hiç düşünülemezdi.

Alemdar'ın bildirdiğine göre (28 Mart) Damat Ferit esaslı bir hükümet kurmak için "teenni" ile, yavaş hareket ediyormuş. 27 Mart'ta da rical ile görüşmeler yapmış. Bazı gazeteler Damat Ferit'le Hürriyet ve İtilaf arasında, hatta Hürriyet ve İtilaf içinde anlaşmazlık bulunduğunu yazıyorlarmış. Bunlar doğru değilmiş. Salih Paşa ise istifa etmediğini ve etmeyeceğini söylemekteymiş. 27 Mart'ta Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi de toplanmış.

Harbiye Nazırı Fevzi Paşa, hükümetin 16 Mart'la birlikte yaşama tutumuna örnek olmaya devam ediyordu. 24 Mart'ta, 20. Kolordu Komutanı'na gönderdiği yazıda Eskişehir'de İngilizler tarafından mahalli hükümete teslim edilmiş olan teçhizat ve erzakın, "ziyanına katiyen mahal verilmeyerek" İstanbul'a naklinin sağlanmasını istedi.[126] Herhalde bunlar İngilizlere teslim edilecek, böylece İngiliz öfkesi yumuşatılmaya çalışılacaktı. 24 Mart'ta Fevzi Paşa'nın ikinci bir genelgesi vardı. Bunda Harbiye Nezareti'ndeki İngiliz ordu temsilcisi General Wolf'un (Shuttleworth) birçok kez kendi-

Alemdar, 28/3/1336, 466-2766; *Peyam-ı Sabah*, 28/3/1336, 10909. Sözcüye göre ulusal hareketin başında ahaliye istibdat ve ihtikârla zulmetmiş olanlar, "tehcir ve taktil teşkilatında" başlıca rolü oynayanlar, felaketin amilleri olduktan sonra memlekette "tegallüb-ü askeri fikrinin" ufulünü görmek istemeyen eski askerler vardı. Ertesi gün Hürriyet ve İtilaf Merkez-i Umumisi bir yalanlama yayımlayarak Hürriyet ve İtilaf'ın ne önderlerinin, ne de üyelerinin *Bosphore*'a demeç vermediğini açıkladı. *Peyam-ı Sabah*, 29/3/1336, 10910. İngilizlerin 24 Mart raporuna göre, Padişah'ın Damat Ferit'i görevlendirmek konusunda kararlı olduğu söyleniyormuş. Hatta ondan bir nazırlar listesi istemiş. Rapora göre Damat Ferit görev alırsa zor durumda olacakmış. Hürriyet ve İtilaf kabineye tam egemen olmazsa ona destek olmayı reddediyormuş. Oysa böylesine ulusçu aleyhtarı bir kabine bu noktada işe yaramazmış. Foreign Office 371/5166, E 3300/262/44.

[125] Sarıhan, a.g.e, c. II, s. 393; Duran, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 66, s. 18.

sine savaş haline girmekten kaçınılmasını, harbin Türkiye için "gayet ağır" olacağını söylediğini, bu bakımdan tehlikeyi artıracak "en küçük" hareketten bile kaçınılarak mütareke hükümlerinin kesinlikle dışına çıkılmamasını, İtilaf mensuplarına "gayet nazikâne ve mihmanperverane" davranışta kusur edilmemesini ve "bilhassa" kendisi tarafından verilecek emirlerin "hemen" yerine getirilmesini istediğini belirtiyordu.[127] 25 Mart tarihli genelge, İngiliz Yüksek Komiseri'nin, Karadeniz Ordusu Komutanlığı'ndan aldığı bilgiye göre verdiği bir protesto notasını konu edinmekteydi. Lefke civarında "gayri muntazam kıtaat sergerdesi" 24 Mart günü oradaki İngiliz komutanına akşam saat 9'a kadar çekilmesini, yoksa muhasematın başlayacağını bildirmiş, nitekim öğleden sonra İngilizlere ateş açılmış. Yüksek Komiser böyle bir taarruzdan dolayı Osmanlı hükümeti ile kabine reisinin "tamamen ve şahsen" sorumlu olacağını ifade etmiş. Ondan sonra Fevzi Paşa'nın bu durumların önlenmesine ve "betahsis" İngiliz birliklerine her türlü "hüsn-ü muamelede" bulunulmasına dair emri geliyordu. Yüksek vatan menfaatlerinin getirdiği barış ve sükûnetin korunması ve "vaziyet-i hakikiye" hakkında açıklamalarda bulunacak özel bir heyetin hemen gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bu heyete eklenen Binbaşı Salih, daha önce 25 Mart sabahı Haydarpaşa'dan hareket etmiş bulunuyordu.[128]

İngilizlerin vuruşma tehdidi ile Eskişehir'i boşaltmaya zorlanmaları hükümet için yeterince ürkütücü bir olaydı. Bunun doğrudan bir vuruşma haline gelmesinin onları nasıl büs-

Özalp, a.g.e., c. II, s. 193 (B. 106). Genelgenin Özalp, a.g.e., c. I, s. 107; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 564; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 333'te yer yer hatalı trankripsyonları vardır. Duran bu belgeyi 24 Mart tarihli gösteriyor. Duran, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 66, s. 18. Söz konusu İngiliz generalinin Shuttleworth olduğu anlaşılıyor (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 95).

[128] Özalp, a.g.e., c. II, s. 194 (B. 107); Özalp, a.g.e., c. I, s. 108; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 328-9. Cebesoy, Salih Paşa'nın hareketini 24 Mart olarak veriyor. Binbaşı Salih hem Heyet'in gelişini haber verecek, hem de Harbiye Nezareti'nin görüşünü bildirecekti. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 318-9.

bütün telaşlandırdığı tahmin edilebilir. İngilizlerin ve hükümetin "cinayet" gibi gördüğü davranışlar, demokratik-ulusçu cephede bambaşka bir tarzda değerlendiriliyordu. 24. Fırka Komutanı Mahmut Bey, Lefke Köprüsü'nü geçen İngilizlere ateş açıldığını, onlara 5-6 yaralı ve ölü verdirilerek Şehzadebaşı Karakolu'nda Türk askerine yapılan kanlı baskının öcünün alındığını iftiharla 20. Kolordu'ya bildirdi.[129]

25 Mart günlü genelge özellikle ilginçtir. Kuva-yı Milliye için kötüleyici "sergerde" (elebaşı) deyiminin kullanılması (oysa tarafsız bir kelime kullanılabilirdi), gelen baskılar karşısında hükümetin ve Fevzi Paşa'nın ne denli gerilemiş olduklarını gösterir. Herhalde bunun önemli bir nedeni bu baskıları dengeleyebilecek Mebusan'ın, Heyet-i Temsiliye'nin, ya da İstanbul'daki demokratik-ulusçu basının karşı baskınlarının büyük ölçüde ortadan kalkmış olmasıydı. Bu baskı kalktığı gibi, 16 Mart işgalinin amaçladığı ve en azından hükümet çevrelerinde yarattığı yılgınlık da vardı. Öte yandan, Fevzi Paşa'nın sözünü ettiği, barış ve sükûneti korumak ve gerçek durumu anlamak amacında olan heyet vardı. Herhalde bu, Mebusan'ın seçtiği heyet olacak. Bu varsayım doğruysa (ki bunu Cebesoy doğruluyor[130]) heyet hakkında kullanılan ifade, bunun Mebusan'ın bir heyeti olmaktan çok, adeta bir hükümet heyeti olduğunu göstermektedir. Heyetin anlatacağı "vaziyet-i haki-

[129] Sarıhan silahlı çatışma tarihini 25 Mart olarak vermiş, herhalde 24 Mart olmalı. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 394-5 (*Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, sayı 35, s. 869'dan). Jaecshke, Shuttleworth'ın sözlerini savaş tehdidi olarak değerlendiriyor. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 95. 20. Kolordu'nun 15. Kolordu'ya bildirdiğine göre, İngilizler iki kişilik Kuva-yı Milliye görüşme heyetini iade etmemişler, Lefke doğusundaki demiryolu köprüsünü kısmen tahrip etmişler, ve Kuva-yı Milliye'nin sağ kanadına taarruz etmişler. Onun üzerine bir karşı taarruzla İngilizler Lefke ve Sakarya'nın kuzeyine atılmış, kendilerine zayiat verdirilmiş. İngilizler Eskişehir'den İzmit'e çekilmek hususundaki sözlerinde durmayarak "hile ve desiselere tenezzül" etmişlerdi. Ama 25/26 Mart'ta üç İngiliz askeri treninin İstanbul'dan İzmit'e hareketi yakında bölgeyi boşaltacaklarını gösteriyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 581.

[130] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 318-9, 331-2. Fevzi Paşa Kuva-yı Milliye için sergerde deyimini 19 Mart'ta da kullanmıştı (63. fıkra).

kiye," herhalde 16 Mart olayı ile yaşanabileceği, hatta onunla yaşanılması gerektiği idi.

Anadolu'ya Fevzi Paşa'nın genelgelerini ileten Yusuf İzzet'ti. Ali Fuat'a son genelgeyi iletirken Harbiye ile Bursa yoluyla haberleşilebileceğini bildirmişti. Bu, 56. Fırka'nın ve komutanı Bekir Sami'nin İstanbul'la haberleşme yasağına uymadıkları ya da haberleşmeyi önleyemedikleri anlamına geliyordu. Onun üzerine Ali Fuat bir yandan, Mustafa Kemal öte yandan Bekir Sami'yi uyardı. "Harekâtımızın muvaffakiyetle devam ettiği bugünlerde" birlik olmak ihtiyacını dile getiriyordu Ali Fuat.[131] Bölgede bu sırada cereyan etmekte olan kanlı iç savaş ve ideolojik mücadele dolayısıyla Bekir Sami ve 61. Fırka Komutanı Kâzım Bey'in kafalarında –Sivas Kongresi'nin Damat Ferit'le mücadelesi sırasında olduğu gibi– bazı tereddüt ve korkuların uyanmış olması ihtimali akla gelmektedir. Bu aralık demokratik-ulusçu hareket, muhalefetle mücadelesini yürütebilmek için onların gazetelerini yasaklamak ihtiyacını duydu. Heyet-i Temsiliye, *Peyam-ı Sabah, Serbesti, Alemdar, Bosfor* gazeteleriyle aynı çizgide bulunan Rumca ve Ermenice gazetelerin Anadolu'ya sokulmasını yasakladı.[132]

Fevzi Paşa 20 Mart'ta 20. Kolordu'ya verdiği emirde, İngilizlerin boşalttıkları demiryollarına nöbetçi ve postalar yerleştirilmesini emretmişti. 27 Mart'ta Fevzi Paşa bu emrini bütün Kolordulara tebliğ etti ve her Kolordu'nun nereleri muhafaza altına aldığını bildirmesini istedi.[133] "Olağan" gibi

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 329-31; Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 397 (Selek 2, a.g.e., c. II, 36'dan). Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Heyet-i Temsiliye'nin koymuş olduğu haberleşme yasağı kısmen de olsa işliyordu. Mesela Fevzi Paşa'nın 25, 27, 28 Mart günlü genelgeleri İzzet Paşa tarafından toplu olarak ancak 3 Nisan'da Kâzım Karabekir'e tellenebiliyordu. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 563-4. Ali Fuat bu sırada Lefke'de İngilizlere karşı harekât yürütmekte olan 24. Fırka Komutanı Mahmut'u da haberleşme yasağı konusunda bir kez daha uyarmak zorunluluğunu duydu. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 328.

[132] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 574.

Duran, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 66, s. 17; Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 386-7; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 564; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 333. Fevzi Paşa bu tezkerenin mutlaka her yere ulaşması ▷

gözüken bu emirler, çok önemli sonuçlar doğurabilecek nitelikteydi. İngilizlerin çekildikleri yerlerde demiryolu zaten muhafaza altına alınıyordu – ama Kolordular tarafından değil, Kuva-yı Milliye tarafından. Kolorduların bunu yapmasını istemek bir bakıma Kolorduların demiryollarını Kuva-yı Milliye'ye karşı koruması, hatta gerekirse onların elinden zorla alması anlamına gelebilirdi. Başka bir deyişle bu emirler bir nizami ordu – Kuva-yı Milliye çatışmasına kapı açabilecek gibiydi. Bir gün önceki Selamlık'ta (26 Mart) Fevzi Paşa Padişah'la görüşmüştü. Paşa'ya göre Vahdettin, "aman zinhar siz çekilmeyiniz ve Anadolu ile irtibat tesis ediniz" demiş. Bu ferman üzerine kendisi yaverinin, kabine de "bazı zevatın" gönderilmesini kararlaştırmış (aslında bunların bir gün önce hareket ettiklerini gördük). Fevzi Paşa'nın TBMM'de söylediğine göre Padişah'a, Anadolu ile temasa İngilizlerin engel olduğunu söylemiş (telleri Fransızca yazmak ve onlara imzalatmak gerekiyormuş). İngilizlerin heyetin gitmesine müsaade etmesine ve bazı Kolordularla temasın kurulmasına Vahdettin fevkalade memnun olmuş. Paşa'ya göre bu sayede meselenin "hüsnü suretle" çözüleceği ve işgalden İngilizlerin bekledikleri gayenin artık kaybolmaya başladığı hissediliyormuş. Fakat bu sefer de nota bombardımanı ile hükümeti çekilmek zorunda bırakmışlar.[134]

Heyet-i Temsiliye'nin "vaziyet-i hakikiyeyi" açıklayacak mebus heyeti hakkında tepkisi sert ve kararlıydı. Ali Fuat'ın Lefke'de bulunan Mahmut Bey'e çektiği 25/26 Mart günlü tel "bazı heyetlerin" Anadolu'ya gönderilmesine karar verildiğini, Salih Paşa'nın bulunduğu heyetin hareket ettiğini bildiri-

◁ için Binbaşı Salih'e de verdi. Fevzi Paşa'nın TBMM'de anlattığına göre, İngilizler, nerede Kuva-yı Milliye köprüleri bozduysa oradan İstanbul'a erzak gelmiyor, İstanbul aç kalırsa önce Kuva-yı Milliye, sonra hükumet sorumludur, gerekirse ABD'den un getireceğiz, fakat bunu yalnız Hıristiyanlara vereceğiz, demişler. Fevzi Paşa bunu da Kuva-yı Milliye'yi hükumete mahkûm ettirmek için kullandıklarını söylüyor. Bunun üzerine kendisi aman köprüleri bozmayınız, erzak gönderiniz, diye teller çekmiş. *TBMM Zabıt Ceridesi*, 27/4/1336, s. 92.

[134] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 27/4/1336, s. 91.

yordu. Salih Paşa ve "cümlemizce malûm ve şayanı emniyet" olan kimseler "doğruca ve fakat alenen ve resmen" nezaret altında olarak derhal Ankara'ya gönderilecek, "şahsiyetleri bizce meçhul" olanlar, sıfat ve makamları ne olursa olsun tutuklanacak ve haklarında ne gibi işlem yapılacağı Ankara'dan sorulacaktı.[135]

27 Mart'ta Kâzım Karabekir Fahrettin Bey'den bir şifre aldı. Fahrettin Bey burada Heyet-i Temsiliye'nin 17 Mart günlü genelgesinde işgalin Anadolu'da Osmanlı kanunlarının yürürlüğünü etkilemeyeceğinin belirtildiğini, kendisinin de buna uygun olarak bir haftadan beri merkezle temas edemeyince "tarafı şahaneden müntehap" en kıdemli komutan olarak İzzet Paşa'nın buyruğuna girdiğini, bunun kanundan ayrılmama tutumundan başka hiçbir amaç taşımadığını bildiriyordu.[136] Bu telde adeta bir savunma, kendini güven altına alma tavrı hissediliyor. Ama belki Kâzım Karabekir'in tereddüde sevk etmek isteği de vardı. Zira aynı gün Refet Bey'in tellediğine göre, Konya'da, Ankara'da toplanacak Meclis'e üye göndermemek ve mitinglerle protesto etmek gibi olaylar olmuş ve bu işte Fahrettin Bey ve Vali Suphi Bey faal rol oynuyorlarmış. Refet Bey'e göre zecri bir hareket zarureti vardı ve bunun için kendisi pek yakında Konya'ya hareket etmeyi düşünüyordu. Mustafa Kemal ve Ali Fuat onun bu tasavvurunu onayladıklarını bildirdiler.[137] Başka bir şikâyet konusu, Trabzon'da Vali Hamit Bey'in etkisiyle seçimlerin ertelenmekte oluşuydu.[138]

27 Mart'ta Kâzım Karabekir Fahrettin Bey'den aldığı teli Heyet-i Temsiliye'ye bildirdi, ayrıca Fahrettin Bey'e de cevap gönderdi (aynı teli 14. Kolordu Komutanı'na da çekti).

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 331.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 561-2. Kâzım Karabekir Fahrettin Bey'in telini 26 Mart diye göstermişse de, Heyet-i Temsiliye ile 12. ve 14. kolordulara gönderdiği iki telde (s. 562) bu telin 23 Mart tarihli diye anılması ve Fahrettin Bey'in "bir haftadan beri" ifadesi doğru tarihin 23 Mart olması gerektiğini gösteriyor.

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 332.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 579.

Cevapta, alman haberlere göre orada bir nezaret olmadığı, ve mevcut koşullara göre olamayacağı, zira İngilizler yakalayabildikleri yurtsever rical ve mebusları bağlayarak tutukladıklarına ve bir bölümünü "yalınayak firar" zorunda bıraktıklarına göre orada meşru bir hükümetin kurulmasının beklenemeyeceği belirtiyordu. Fakat "Kafkas dağlarına kadar dayanan" ve ekserisini Müslümanların oluşturduğu "halaskâr ordularla" bir ay sonra irtibatımız muhakkaktı. Kâzım Karabekir'in "itikadına" göre şimdilik durumu kurtaracak yegâne kuvvet kolorduların birliği ve bu birliğin olağanüstü bir meclisi acele toplantıya çağırmış olan Heyet-i Temsiliye vasıtasıyla hareket etmesiydi. Muharebede kıdemli komutanın emrine girmek olabilirdi. Fakat 12. Kolordu böyle bir durumda değildi ve bağlı birliklerden itaat edip etmeyeceklerinin sorulmasını Kâzım Karabekir idrak edemediğinden, girişimin "başka bir sebebi" olduğuna ve en çok Heyet-i Temsiliye ile bir "içtihad tesedümü" olduğuna ihtimal veriyordu. Birliğin en çok gerektiği bu zamanda bölünme gösterilmemeliydi ve bunun için durumun yeniden incelenerek kendisine ayrıntılı bilgi verilmesini rica ediyordu. Kâzım Karabekir bu teline iki Kolordu'dan da cevap alamayacaktı.[139]

27 Mart günü Salih Paşa hükümetini devirmek için Saray cephesinin yürüttüğü iktidar mücadelesinde çok önemli bir gelişme oldu. Mücadeleye İtilaf Devletleri de ağırlıklarını koydular. 26 Mart'ta hazırladıkları ortak bir notayı ertesi günü hükümete verdiler. Burada, 16 Mart'ta verilmiş olan ve hükümetin derhal Mustafa Kemal'i ve ulusçu denen hareketin diğer yöneticilerini reddetmesini isteyen notaya rağmen, Babıâli'den alınmış olan 17 Mart günlü notanın ancak kısmen bu işi yaptığından şikâyet edilmekteydi. Daha da önemlisi, hükümet 16 Mart'tan beri hareketi aleni olarak reddetmek hususunda bir şey yapmamıştı. Oysa söz konusu istek Yüksek Kurul'un resmi bir kararına dayanmaktaydı ve Yüksek Komiserlerin buna aykırı davranmaya yetkileri yoktu. Sözü edi-

[139] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 562-3.

len önderler gecikmeden, aleni ve kesin olarak reddedilmeliydiler.[140] Sonunda Salih Paşa hükümetini devirecek olan yakın sebep bu dış müdahale olacaktı.

Anadolu ile İstanbul arasındaki bağlantıların kesilmesi üzerine İstanbul'un beslenme sorunu gündeme geldi. 21 Mart'ta de Robeck bu hususta merkezin dikkatini çekti. Dışişleri Bakanı Curzon, 25 Mart'ta gönderdiği cevapta İngiliz hükümetinin "istese dahi" nisan sonundan önce İstanbul'a un ya da buğday sağlayamayacağını, zaten Türklerin yarattıkları bu durum dolayısıyla, müttefiklerle ortaklaşa da olsa mali bir sorumluluk alınamayacağını bildirdi. Türkler İstanbul'u aç bırakmaya çalışıyorlarsa, bu duyurulmalıydı. 27 Mart günü Yüksek Komiserlerin sundukları ikinci bir nota taşra ile bağlantının kesilmesiyle doğacak pahalılık ve kıtlığın her şeyden önce fakir halkı etkileyeceğini ve bundan doğan sorumluluğun önce ulusal hareketi yönetenlere, sonra da onları tenkil ve takbih etmeye yanaşmayan hükümete ait olacağını bildiriyordu.[141]

Bu sırada İstanbul'da gizlenmek suretiyle tutuklanmaktan kurtulan ya da Ankara'ya gitmek zorunluluğunu duyan demokratik-ulusçu kimi insanlar maceralı ve hayli tehlikeli yollardan İstanbul'dan kaçıyor, Ankara'ya ulaşabilmek için

Foreign Office 371/5046, E 3226; *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 51; Şimşir, a.g.e., c. I, s. 467.

[141] *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 47; Tepeyran, a.g.e., s. 49. Daha sonra, Komiserler Bulgaristan'dan İstanbul'a gıda maddeleri ithal edilmesi için hükümetlerinden izin isteyeceklerdi (29 Mart). 7 Mayıs'ta Bahâli'ye Bulgaristan'dan ithalatta bulunmasına izin verildiği bildirildi. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 53. 4 Nisan günlü bir gazete haberine göre, işgalden önce cihet-i askeriyeye her gün Anadolu'dan muntazaman zahire ve un gelirken, şimdi gelmiyormuş. Babıâli'nin sorusu üzerine askeri kesimin elinde iki-üç aylık ihtiyaca yetecek zahire ve un bulunduğu bildirilmiş. *Alemdar*, 4/4/1336, 473-2773. Hâzım Ankara'ya giden mebuslar heyetinin İtilaf'ın niyet ve hareketlerini izah ve İstanbul'a zahire sevkıyatının engellenmemesi için gittiğini söylüyor. Oysa Rıza Nur ve Yusuf Kemal zahireyle ilgili hususlar söz etmiyorlar. Üstelik İstanbul'un beslenme sorununu ele alan İtilaf notası 27 Mart tarihlidir, oysa heyetin hareketi de aynı gündür. Tepeyran, a.g.e., s. 49.

Kocaeli yarımadasının iç kısımlarındaki ücra köy yollarında mesafe almaya çabalıyorlardı. Bunların arasında İsmet Bey, Halide Edip, Dr. Adnan, Celalettin Arif, Yunus Nadi, Binbaşı Saffet (Arıkan), Ahmet Ferit, İbrahim Süreyya, Câmi Bey, İsmail Fazıl Paşa, Miralay Kâzım (Dirik), Kaymakam Seyfi, Binbaşı Besalet, Nevres, Özbekiye Tekkesi Şeyhi Ata Bey, Manastırlı Nuri, Hüsrev, Çerkes Reşit, Rıza Nur vardı. Mustafa Kemal ilk kez 19 Mart akşamı İzzet Paşa'ya (ve ihtimal diğer yerlere de) gönderdiği telde 24 mebusla Halide Edip'in yolda olduklarını bildirdi. 24 Mart'ta Mustafa Kemal'in gönderdiği genelge, kaçmakta olanların başından geçenleri anlatmaktaydı. 23 Mart'ta bir İngiliz albayı İzmit mutasarrıfına gelerek, en ileri kafilede bulunanların isimlerini, her gece kaldıkları köyleri söylemiş. Ayrıca İngilizler yolları tutmak için bir bölük ve takip müfrezeleri görevlendirmişler. En kalabalık kafile 23/24 Mart gecesi İzmit'in 22 km kuzeydoğusunda Tekkenişin köyünde geçirirken, İngiliz takip müfrezeleri de 12 km uzakta gecelemişler. Aynı gece Câmi Bey, Dr. Adnan, Halide Edip ve diğer bazıları Gebze'de İngiliz baskısı ve jandarmaların güvenilir olmamasından ötürü tehlikeye maruz kalmışlar. Firan eden "diğer mütebaki mebusan" henüz Kartal bölgesini geçememekteydiler. İngilizlerin aldığı tedbirler dolayısıyla bundan böyle İzmit yolunun kullanılması imkânsız gözükmekteydi.[142]

Hemen belirtmek gerekir ki, Kolordu Komutanlarının bölünmüş olduğu, ihtimal zihin ve ruhlarda tereddüt ve korku fırtınalarının estiği bir zamanda, bir kısım mebus (Mebusan Reisi dahil), aydınların, subayların ve bu arada özellikle bir kadının, her türlü belayı ve zahmeti göze alarak demokratik-ulusçu safta yerlerini alabilmek için İstanbul'dan kaçmaları, bu hareket için muazzam bir destekti. Nitekim Kâzım Karabekir gelenleri "kıymetli zatlar," Mustafa Kemal'in telini de

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 265, 271-2; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 576. Mustafa Kemal vasıta yokluğunun da geciktirici rol oynadığını söylüyordu.

"sevinçli bir şifre" diye niteliyor. O heyecanla Kâzım Karabekir Heyet-i Temsiliye'ye 25 Mart günlü bir tel çekerek, İzmit hizalarına kadar gelebilenlerin olsun salimen Anadolu'ya geçebilmeleri için, İzmit havalisi askeri ve Kuva-yı Milliye'den birçok fedai müfrezelerinin İngiliz müfrezelerini "tevkif ve imhaya" çalışmaları için talimat verilmesini "istirham" etti. Mustafa Kemal'den hemen bir tel daha geldi. Gebze'nin Kuşçu (Kuşçalı?) mevkiinden hareket eden Hüsrev'in verdiği bilgiye göre İstanbul'dan "birçok münevveran ve zabitan" Ankara'ya hareket ediyorlardı. İstanbul'dan Gebze'ye menzil yolu tanzim edilmişti. Daha doğuda köylünün vasıtalarından yararlanabilmek için "mühimce" paraya ihtiyaç vardı, ve parasızlık zorluklar doğuruyordu. Bu arada belki en müthiş haber: Veliaht'ın da Anadolu'ya geçmek istediği "anlaşılmıştı". Kâzım Karabekir kaçma işinin iyi örgütlenememiş olmasına üzülüyor ve bu işin esaslı hazırlanmasını "ne zamandan beri" yazıp durduğunu söylüyor. Parasızlık şikâyeti karşısında Kâzım Karabekir, Halil ve Nuri paşalara Anadolu'nun uzunca süre İstanbul'la temassız kalacağını, yeni bir Millet Meclisi'nin Ankara'da süratle toplanmakta olduğunu, mali durumun sıkışıklığını ve dış devletlerden borç ya da yardım almanın zorluğunu, bu durumda Bolşeviklerle temas kuruluncaya kadar Azerbaycan hükümet ve milletinden yardım gerektiğini yazarak "iki kanaldan" gönderdi. Mektubun sonunda yardımın acele olması, devamının sağlanması isteniyor ve ne zamana kadar hangi vasıta ile ilk taksidin gönderileceğinin bildirilmesi isteniyordu.[143]

Mustafa Kemal Mebusan Meclisi'ne reis seçilmeyi, Meclis'in saldırıya uğraması halinde mebusları Ankara'ya toplayabilmek için istemiş, fakat mebuslar bu isteği dikkate dahi almamışlardı. Şimdi o durum gerçekleşince Reis Celalettin Arif'in Ankara'ya gelmek üzere İstanbul'dan kaçması Ankara meclisinin meşruiyetini pekiştirmek için bir imkân vermek-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 576-8; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 273.

teydi. Mustafa Kemal 27 Mart gecesi Celalettin Arif'le Düzce'de irtibat sağlayabildi. Çektiği telde milletvekillerinin millet sinesine sığınmak zorunda kalmalarıyla milletin genel kuvvetlerini "hüküm ve murakabesi" altında bulunduracak olağanüstü bir meclise "şiddetle" ihtiyaç doğduğunu bildiriyordu. Onun için Celalettin Arif'in, 19 Mart genelgesini inceledikten sonra içeriğini doğrulayan ve toplantının bir an önce sağlanması için seçimin hızlandırılmasını isteyen "kısa" bir beyannameyi şimdiden ilan etmesini yararlı görüyordu. Gelen cevapta, Celalettin Arif, 19 Mart belgesini görmediğini açıkladıktan sonra, hukuk hocası olarak görüşünü bildiriyordu. Olağanüstü bir meclisin toplanması uygundu, ancak bunun "elden geldiği kadar" kanuna temas etmesi gerekiyordu. Gerçi Kanun-u Esasi'de böyle bir meclisin toplanabilmesi hususunda bir işaret yoktu, ama başka anayasalarda mevcut ilkelerden yararlanılabilirdi. Mesela, Fransız anayasasına göre Meclis, kanunsuz feshedilir veya saldırıya uğrarsa, kurtulabilen üyeler il ve sancak idare meclislerince seçilen ikişer üye ile birlikte uygun bir yerde toplanıp Meclis'in yeniden açılması veya saldırının kaldırılması için karar alırlardı. Bu meclisin kararlarına uymak zorunlu olur, ve uymayanlar vatan ihaneti ile suçlanırlardı. Kendisince bu esaslar uygundu. 19 Mart bildirgesini öğrendikten sonra Ankara'ya varınca "badelistişare" bir beyanname yazmayı düşünüyordu. Buna karşılık Mustafa Kemal ona 19 Mart beyannamesini yolladığında Celalettin Arif, bunun genel olarak düşündüğü esaslara uygun olduğunu söylemekle birlikte, Ankara'ya gelip istişare ettikten sonra beyanname çıkarma görüşünü tekrarladı. Atatürk, *Nutuk*'ta bu ertelemeye kızıyor ve Celalettin Arif'in yeni Meclis'in görevini hep Mebusan Meclisi'nin yeniden toplanmasını sağlamaktan ibaret, kendini de Mebusan Reisi olarak gördüğünü ileri sürüyor. Nitekim TBMM açıldıktan sonra Mebusan Reisi maaşını istemeye kalkışacaktı.[144]

65. 28-31 Mart Günlerinde Olup Bitenler: Bu dört gün

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 423-7.

süresince sallanmakta olan Salih Paşa hükümetini devirme çabaları devam etti. Hükümet, Yüksek Komiserlerin talebine uyarak, demokratik-ulusçu hareketi reddeden bir bildiri taslağını 28 Mart günü onlara sundu. Bu taslakta, İstanbul'un işgali üzerine çıkan mübalağalı söylentilerden sonra taşradaki ulusal örgütlerin bazı aşırı davranışlara girdiğinin öğrenildiği, İzmir'in işgali üzerine meşru savunma amacıyla ortaya çıkan bu örgütlerle hükümetin bir ilişiği bulunmadığı, hükümetin aşırı davranışlarda bulunan Mustafa Kemal'i ve diğer bazı yöneticileri tasvip etmediği belirtiliyordu. De Robeck'e göre hükümet bu ifadelerden daha ileri gidemeyeceğini hissettirmişti. Fakat Yüksek Komiserler taslağı yetersiz buldular ve redden çok, tasvip anlamı taşıdığını ileri sürerek 29 Mart'ta bir nota daha verdiler. Hükümetin Mustafa Kemal ve diğer önderleri reddettiğini açıkça belirten, bunların hükümetin amaçlarına aykırı davrandıklarını anlatan, halkı bundan böyle yalnızca meşru hükümetin buyruklarına uymaya çağıran bir bildiri istediler. Hükümet aynı günün akşamı ikinci bir metin sunduysa da, Yüksek Komiserlere bunu da beğendiremedi, zira ulusal örgütten "İzmir vilayetindeki feci olaylar ve bunu izleyen heyecan verici söylentiler üzerine kurulan ve ilke olarak Müslüman halkın meşru haklarını, hayat ve namuslarını savunma amacını güden" diye söz ediliyordu. (Fakat halk "yalnız" meşru yetkeye uymaya çağırılıyordu.) Bunun üzerine 30 Mart'ta Komiserler toplanarak, bu biçimin de kabul edilemeyeceğini, sözü geçen tanımlamanın kaldırılması dahil, ne gibi değişiklikler yapılması gerektiğini bildiren cevabın 31 Mart'ta hükümete sunulmasını kararlaştırdılar.[145]

De Robeck'in 30 Mart günlü teline göre hükümetin 16

Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 399, 401, 403; Şimşir, a.g.e., c. II, s. 7-15; *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 51. 31 Mart İngiliz tutanağına göre, 28 Mart günü yapılan kabine toplantısında nazırlar İtilaf'ın kendilerini tutuklatması ihtimalini görüşmüşler ve bu konuda biraz endişeliymişler. Hâzım, bu takdirde karışıklık çıkacağı için ihtimal vermiyormuş. Önde gelen ulusçuların tutuklanmasına son verilmesi için çaba harcanmasını ve İngiliz Yüksek Komiseri'ne protestoda bulunulmasını da önermiş.

Mart'tan beri ve özellikle ulusal hareketin reddi sorunundaki davranışlarının ancak bir izahı olabilirdi, o da hemen hemen ne pahasına olursa olsun görevde kalmaktı.[146] Demek ki ulusçuların siyaseti zaman kazanmak ve her şeyden önce hareketi kâğıt üzerinde reddetmekle kalmayıp onunla mücadeleye girişecek bir hükümetin iktidara gelmesini önlemekti. Muhalifler hükümeti devirmek için her şeyi yapıyorlardı. Başarırlarsa ya Tevfik Paşa veya kişiliksiz biri geçici olarak başa geçecek, ya ulusçu harekete açıkça muhalif bir hükümet kurulacak (ki bu takdirde Damat Ferit[147] önde gelen adaydı), ya da hiçbir hükümet olmayacaktı. Barış antlaşması birkaç hafta daha gecikecekse müttefikler için ikinci almaşık en kârlı olanıydı. Er ya da geç birinin ulusçu hareketi bastırması gerekiyordu. İşgal darbesi henüz etkisini sürdürürken işe başlaması tercihe şayandı. Hareket toparlanırsa, ılımlı barış şartlarını kabul ettirmek dahi müttefik ya da Yunan askerlerinin kullanılmasını gerektirebilirdi. Damat Ferit ya da onun çizgisindekiler, başarılı olmak için mutlaka kendilerinin (müttefik ya

Mougin'in 1 Nisan raporunda Fevzi Paşa'nın bir an olsun kendinin ya da hükümetin istifasının düşünülmediğini, durumları ne denli zor olursa olsun kalıp Türkiye'yi İngiltere'nin tamamen ele geçirmesini önlemek gerektiğini, Damat Ferit hükümeti gelirse bunun olacağını söylediğini bildiriyor. Sefa da 16 Mart'tan beri ancak görünüşte hükümet olduklarını, fakat hükümette kalmalarının görev olduğunu, zira Damat Ferit hükümeti kurarsa Türkiye'nin sonu olacağını, onun İngilizlerle uzlaşmanın adamı olduğunu söylemiş. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 144, s. 9. Akla gelen bir ihtimal de, Mougin gibi Fransız subaylarının hükümeti iktidara "asılmaya" teşvik ediyor olmalarıdır. Hâzım, hükümetin İtilaf'a yaptığı tekliflerin kabul edilmeyeceğini bile bile bu işi yaptığını, istifayı böylece geciktirmeye çalıştığını, buna özellikle de Robeck'in "pek çok" sinirlendiğini söylüyor. Tepeyran, a.g.e., s. 48-9.

[147] 31 Mart İngiliz raporuna göre, bir Damat Ferit hükümeti ihtimali daha azalmıştı. Kendisi ile desteği gerekli olan Hürriyet ve İtilaf arasındaki düşünce ayrılıkları onu muhtemelen tereddüde sevk ediyordu. Hürriyet ve İtilaf önderleri onun bağımsız tavrından ve gericiliğinden ürkuyorlardı, zira 1908'den sonra Âyan'da Padişah'ın mutlak iktidarının canlandırılmasını savunduğunu ve önceki yıl Saltanat Şûrası'nda gösterdiği bağımsızlığı hatırlıyorlardı (Hürriyet ve İtilaf'tan bağımsızlık). Ulusçuları bir ölçüde ezmekle birlikte, istedikleri derecede bunu yapmaz, hatta onları kendi amaçları için kullanırdı. Foreign Office 371/5166, E 4270/262/44.

da İngiliz?) manevi desteğine ve ulusçuları bastırmak için serbest bırakılmaya ihtiyaçları olduğunun bilincindeydiler. Bu noktada de Robeck, daha önce de belirtilmiş olan açmazı ortaya koyuyordu. Barış şartları Damat Ferit ya da Reşit Bey'in, önce silahlı bir direnmeye kalkışmadan, kabul edemeyecekleri türden olursa bu tür bir hükümeti desteklemek yararsız olurdu. Ne Damat Ferit, ne Reşit Bey İtilaf hükümetlerinin düşündükleri ağır bir barış antlaşmasını imzalayabilirlerdi ve ulusçu hareketle mücadele etmek için kuracakları askeri kuvvetler yalnızca müttefiklere direnecek kuvvetlerin saflarını şişirmeye yarardı.[148]

De Robeck Salih Paşa hükümetinin ne olursa olsun iktidarda kalmak ve zaman kazanmak niyetini iyi anlamış görünüyordu. Ne var ki, Salih Paşa hükümetinin bu şekilde işbaşında kalmasını isteyen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti değildi. Bu, en başta hükümetin kendi fikriydi, ve denebilir ki hükümet de demokratik-ulusçu bir hükümet değil, aynen kuruluşu sırasında Vahdettin'in istediği gibi, tarafsız, daha doğrusu başarısız bir şekilde öyle olmaya çabalayan bir hükümetti. Ne Padişah, ne İtilaf Devletleri (ne de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) böyle bir hükümet istiyorlardı ve nitekim de Robeck'in sıraladığı al-

[148] *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 52-3. Curzon, de Robeck'e barış şartlarının ağır olacağını 5 Mart'ta bildirmiş bulunuyordu. *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, no. 50 eki; Foreign Office 371/5042, E 946/3/44. Çok gizli tutulmak kaydıyla Curzon'un haber verdiği barış şartlarının birçoğu Mustafa Kemal'e 14 Mart günü Rauf Bey tarafından bildirildi. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, sayı 82, s. 103. Curzon'un bahsettiği şartlar: 1) Çalatca'ya kadar Trakya Yunanistan'a. 2) Boğazların tamamıyla uluslararası denete sokulması ve burada uluslararası bir kuvvetin bulunması. 3) Türk hükümetinin yakın mali gözetim altına alınması. 4) Türk mebuluğuna bağlı olarak İzmir'in Yunanistan'a ilhakı. 5) Erzurum dahil, bağımsız Ermenistan. 6) Muhtemelen bağımsız bir Kürdistan. Rauf Bey'in bildirdikleri: 1) Çatalca ya da Midye-Enez çizgisi. 2) Benzer. 3) Benzer. 4) Benzer. 5) Ermenistan'la sınır düzeltmesi. (6. Yok.) Rauf Bey ayrıca İtalyan ve Fransız nüfuz bölgelerini, Urfa ve Antep'in Suriye'ye verileceğini, ordunun iyice kısıtlanacağını bildiriyordu. Yine benzer şartlar *Vakit*'te de çıktı (15 Mart). K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 525-6.

maşıklar arasında hükümetsizlik vardı da tarafsız çizgide bir hükümet yoktu.[149]

İngilizlerin 31 Mart günlü raporuna göre bu sırada Vahdettin tahta Veliaht'ı geçirmeyi amaçlayan bir darbe ihtimalinden çekinmekteydi. Muhafızlar takviye edilmiş ve Saray'ın koridorlarına nöbetçiler dikilmiş. Regaip Kandili töreni dolayısıyla Muayede Salonu'nun içine dahi görevliler konmuş ve Saray'ın bütün girişleri özel olarak korunmuş. Saray'da Padişah ile şehzadeler arasında, Türklerin İstanbul'dan çıkarılmaları kararlaştırıldığı takdirde ne yapılacağı konusunda görüşmeler yapılmış. 31 Mart'ta konu tekrar ele alınmış. Söylendiğine göre Veliaht bu takdirde hanedanın Anadolu'ya gitmesini ve münasip bir başkent olarak Konya'yı önermiş.[150]

Bu sırada muhalefet basını Tevfik Paşa'nın aday olması ihtimalini duyurmuş bulunuyordu. 30 Mart günlü *Alemdar*'ın başyazısı Sadaret'e getirilecek kişinin "sabit ve muayyen" bir siyasetten yana olması gerektiğini, Tevfik Paşa getirilir de memleket karışıklık içine yuvarlanmaya devam ederse, yaranın iyileşmeyeceğini ve ölüme yol açılmış olacağını belirtiyordu. Bir gün önce sabah ve öğleden sonra Meclis-i Vükela toplanmıştı. Bazı çevrelerin ısrarla istifadan söz etmelerine rağmen gazetenin öğrendiğine göre "şimdilik" kabine, istifası için sebep olmadığı fikrindeydi. Ankara'ya giden heyetin dönmesinden sonra ortaya çıkacak şekle göre kabinenin istifa edip etmeyeceği anlaşılacaktı. *Alemdar*'a göre Tevfik Paşa'nın sadareti söylentisi onun ve Âyan üyesi diğer birinin 28 Mart günü Vükela toplantısına katılması üze-

Nitekim *Hâkimiyet-i Milliye*'ye göre işgalden ve Mehusan'a tecavüzden sonra İstanbul'da "millet namına" söz söylemek hakkını hâiz kimse kalmadığı gibi, "Bu vaziyet içinde mevkilerini muhafaza eden bir hükümet varsa bile, milletin hükümeti değil, İngilizlerin hükümeti..." idi. Aynı yazı karşı tarafın bir yanılgısını dile getiriyordu. Barış Konferansı'nın kesin kararı olmadan demokratik-ulusçu hareketin kesin harekâta girişmeyeceğini sanmışlardı ki, öyle değil. *Hâkimiyet-i Milliye*, 3/4/1336, 1.

[150] Foreign Office 371/5166, E 4270/262/44.

rine çıkmış. Hükümet, anlaşılan, tarafsız hakem siyasetinin bir gereği olarak Mebusan'ı çalıştırmaya da çabalıyordu. 29 Mart'ta 90 kadar mebus encümenlerde toplanıp görüşmüşler. Maliye'nin teklifi üzerine, genel bütçenin onaylanabilmesi için olağanüstü bir genel kurul toplantısının yapılması bir süredir hükümet ve mebuslar arasında görüşme konusu olmaktaymış. Mebuslar hükümetin önerisini görüşüp kabul etmişler.[151] Belki hükümet Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne, Mebusan'ın çalışır durumda olduğunu göstererek onu diyaloğa ve haberleşme yasağını kaldırmaya sevk edebilmeyi umuyordu.

31 Mart günlü *Peyam-ı Sabah* komiserlerin baskısıyla hükümetten almaya çalıştıkları ret bildirgesini haber veriyordu. Fakat İtilaf'ın isteği olarak değil de, hükümetin "menafi-i vâlâ-yı memleketi" göz önünde tutarak "müttefikan tebdil-i içtihada" karar vermesi sonucu olarak gösteriliyordu. Hükümet Kuva-yı Milliye'nin "başka bir mahiyette" olduğunu

Alemdar, 30/3/1336, 468-2768. Mebusan'ın 29 Mart'ta faaliyetlerinden biri de Biga heyetini kabul etmekti. *Peyam-ı Sabah* mebusların bütçeyle ilgili kabulünden söz etmiyor. Maliye Nazarı'nın girişimi sonuçsuz kalınca, Sadaret Mebusan Riyaseti'ne tezkere göndermiş. Mebusan tezkereyi açık bulmamış ve açıklama istemiş. Mebuslar arasında iki akım varmış. Biri, açıklama gelince umumi içtimaların devamını isterken, diğeri bunun umumi içtimalar için verilen karara aykırı olduğunu, zaten Mebusan'ın 8 Mayıs'ta süresi biteceğinden ve muvakkat bütçe nisan sonuna kadar geçerli olduğuna göre, hükümetin yeni bütçeyi kararnameyle yürürlüğe sokabileceği yönündeymiş. *Peyam-ı Sabah*, 1/4/1336, 10913. *Alemdar*'dan (31 Mart): Dahiliye Nazırı birkaç gün önce gazetenin muhabiri ile görüşmüş, hükümet buhranı olmadığını, tartışmaların Padişah'ı üzdüğünü söylemiş. Muhabir bunu olduğu gibi yazdığı için Nazır serzenişte bulunmuş. 30 Mart'ta Salih Paşa da, Damat Ferit de Padişah'ın huzuruna çıkmışlar. Hükümet öğleden sonra geç saatlere kadar toplanmış. Hafız İsmail'in yazdığına göre, Tevfik Paşa'nın sadareti yararlı olmazdı. Nitekim 31 Mart Olayı sırasında sadrazam olmuş ve edilgin bir tutumu olduğu için Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelmesini önleyememişti. *Alemdar*, 1/4/1336, 470/2770. *Peyam-ı Sabah*, 20, 21, 31 Mart'ta Tevfik Paşa'nın Saray'da kabul edildiğini bildiriyordu. Türkgeldi'nin yazdığına göre, Damat Ferit'ten önce, Padişah sadareti Tevfik Paşa'ya önermiş, o kabul etmemiş. Sonradan, Türkgeldi'ye bunu kabul etmemiş olduğuna pişman olduğunu "birkaç kere" söylemiş. A.F. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 260.

duyuracaktı. Hükümetin bu "hamiyet-i durendişaneleri" yüksek çevrelerce iyi karşılanıp takdir edilmiş.[152]

1 Nisan günkü *Alemdar* da ret bildirgesini okuyucularına haber vermekteydi. Hükümet, İzmir'in mütarekeye aykırı olarak işgal edilmesi üzerine, Kuva-yı Milliye'yi "müdafaa-i namus" için kurulmuş bir kuvvet saymışsa da, birçok şikâyet ve taşkınlıklar yapıp İtilaf kuvvetlerine de saldırdıkları için bu durumun ve Edirne'deki olayların "haysiyet-i devletle" bağdaşmaz olduğuna karar vermiş. Durum Kuva-yı Milliye önderlerine tebliğ edilecek ve "sükûn ve asayişin iadesi" istenecekmiş.[153]

Şimdi de "Heyet-i Tenviriye'ye" bakalım. 28 Mart günü İzmit'e İstanbul gazeteleri gelmiş. Heyet'in hareketini yazıyor ve Heyet-i Nasıha diye tanımlıyorlarmış. Rıza Nur buna "tuhaf", "haberimiz yok" diyor, ama hükümet açısından "Fena plan değil" diyor. O gün (28 Mart) yine İngilizlerin denetiminde bir trenle Sakarya'ya gelmişler. Köprü İngilizler tarafından uçurulduğu için kayıkla geçmişler. Bir istasyona gelip drezinle devam etmişler, Geyve'ye varmışlar. Kaymakam Mahmut

Peyam-ı Sabah, 31/3/1336, 10912. Aynı sayıda Türk Teali Cemiyeti'nin bir beyannamesi vardı. Top ve tüfek sustuktan sonra her Türk ve Müslüman kendi iş ve gücüyle uğraşması gerekirken, kimi Türk olmayanlar Türkleri aldatarak, onları can, mal, ırzlarından yoksun etmeye uğraşıyorlardı. Padişah'ın çevresinde birleşilmeliydi. Sonunda şöyle deniyordu: "... bugünkü ahvalin zuhuruna sebebiyet veren (Kuva-yı Milliye) namından istifade eden ve Moskof ilindeki Bolşeviklik kafasının taşıyanlar gibi yersiz yurtsuz serserileri eski zamanlarda padişahlarımız birer birer tepelediler ve milletin ibretine güvenerek milleti kurtardılar." Jaeschke ve Sarıhan yanlış olarak beyannameyi Kürt Teali Cemiyeti'ne mal etmişler. Tunaya'nın saptadığı üzere, bir Türk Teali Cemiyeti vardır. Beyannamenin hayli arı bir dille kaleme alındığı göze çarpıyor. Yöneticileri Rasih Efendi, Ermenaklı Saffet Hoca, Gazi Osman Paşazade Kemal Paşa, Sait Bey idiler. Cemiyet'in kurucuları üç askeri muallimdi. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 96; Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 404; T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (1984-9), c. II, s. 513.

[153] *Alemdar*, 1/4/1336, 470-2770. Nafıa Nazırı Tevfik "takbih beyannamesi" hakkında şimdilik bir şey söylemenin uygun olmayacağını, çünkü ana çizgilerinin Vükela tarafından görüşülmekte olduğunu, fakat o hafta içinde hazırlanabileceğini sandığını ve o zaman basına verileceğini söylüyordu. *Peyam-ı Sabah*, 1/4/1336, 10913.

Bey onları karşılayıp otelde nezaret altına almış. İzmit mutasarrıfı Ankara'ya "Bir heyeti nasıha geliyor" diye haber verdiği için Mustafa Kemal'den mealen "Siz İngiliz aleti, hain-i vatansınız" diyen bir tel gelmiş.[154] Onun üzerine onlar "sırf" kendisi ve Heyet-i Temsiliye ile görüşmek, hükümet, Meclis ve İstanbul'un durumu hakkında "malûmatı lazıma" vermek üzere buluşmak istediklerini bildirdiler. 28/29 Mart gecesi Mustafa Kemal onlara, (1) hangi makamın verdiği yetkiyle görüşmek istediklerini; (2) sözü edilen meclisin hangi meclis olduğunu, zira "bizce malûm olan" meclis taarruz ve hakarete uğramış, mebusların çoğu kaçmış ya da gizlenmiş, başta mebusan reisi olmak üzere,[155] bir bölümü Ankara'ya ulaşmış, birçokları İngilizlerin takibi altında yollarda iken, kendilerinin "İngilizlerin tahtı himayesinde ve teshilatında ola-

[154] Bu, telin Rıza Nur'un hatırında kalan anlamı. Heyetle ilgili diğer tellerin metinleri Tengirşenk tarafından saklanmış, kitabında yer alıyor. Tengirşenk bu teli saklamamış ya da yayımlamamayı uygun görmüş olmalıdır. Nur, a.g.e., c. II, s. 523-7; Tengirşenk, a.g.e., s. 140. Tengirşenk o sırada Geyve'de bulunan Yunus Nadi ve Halide Edip'in, Heyet-i "heyet-i nasıha" diye tanıttıklarını söylüyor. Onlar çok tehlikeli ve zahmetli bir biçimde, kaçarak geldikleri için Heyetin nispi bir "konforla" gelmiş olmasını biraz kıskanmalarını olağan saymak gerekir. Heyeti taşıyan tren Eskişehir'e geldiğinde, Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi dahil, kimsenin inmesine müsaade edilmeden, derhal hareket ettirildi. Yunus Nadi, a.g.e., s. 67, 78-82. Nitekim Adıvar, Heyeti çok sert biçimde değerlendirmektedir (s. 114).

[155] Celalettin Arif'in Ankara'ya varış tarihi hakkında çok değişik rivayetler vardır. Mustafa Kemal'in Yusuf Kemal'e çektiği teldeki 28/29 Mart tarihi dışında, 2 Nisan (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savışı Kronolojisi; İrade-i Milliye*'den), 3 Nisan (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 597), 9 Nisan (Nadi, a.g.e., s. 103; İnönü, a.g.e., s. 188). Mustafa Kemal'in Düzce'deyken Celalettin Arif'le tel yazışması 27, 28 Mart günlü olduğuna göre, 28 Mart'ta Celalettin Arif Ankara'ya gelmiş olamaz. Öte yandan Celalettin Arif'in 6 Mart'ta Ankara'dan yazdığı davet mektupları, protestolar olduğuna göre 9 Nisan tarihi de doğru değildir. Sarıhan Celalettin Arif'i Heyet-i Tenviriye ile (1 ya da 2 Nisan) gelmiş gösteriyor. Oysa Rıza Nur, Nadi, ya da Tengirşenk böyle bir şeyden söz etmiyorlar. İnönü Celalettin Arif'le birlikte geldiklerini açık seçik belirtiyor. Celalettin Arif'in İnönü ile birlikte 3 Nisan'da geldiği doğru olsa gerek. 3 Nisan'da Celalettin Arif Kâzım Karabekir'e Ankara'ya vardığını bildirmiştir. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 597. Kocatürk de (s. 202) aynı kanıdadır.

rak" nasıl olup da Anadolu'ya geçtiklerini soran bir tel çekti. 29 Mart günü Heyet'in çektiği tel Salih Paşa kabinesinin ve Mebusan'da toplanmış olan 60 kadar mebusun tensibiyle geldiklerini bildiriyordu. Mebusların durumu anlatıldıktan sonra, gelebilmelerinin, hükümetin "uzunca bir zaman" sarf ettiği gayrete karşı İngilizlerin gösterdiği zorlukların Fransızlar tarafından bertaraf edilmesi sonucu olduğu açıklandı. Heyet, soruların dile getirdiği kuşkuların kendilerini "fevkalâde müteessir" ettiğini, "kat'iyen" heyet-i nasıha olmadıklarını, bunu mebuslara ve hükümete karşı "bağırarak" söylediklerini, amaçlarının İstanbul'un durumunu anlatmak, söyleşip dertleşmek olduğunu ifade ettiler.

29 Mart gecesi Mustafa Kemal'in gönderdiği cevap seyahat maksadının anlaşıldığını, Ankara'ya "teşriflerinin" beklendiğini bildiriyordu. Heyet Ankara'ya geldi, Mustafa Kemal onları karşıladı.[156] Tengirşenk Mustafa Kemal'in arabada kendisini sağ tarafına oturttuğunu söyledikten sonra, TBMM'nin açılışına geçiyor. Oysa Rıza Nur başka türlü anlatıyor. Geyve'de gördükleri muameleye çok gücendiklerini, bu yüzden Ankara'ya Yusuf Kemal'le birlikte dönme kararı aldıklarını, bunu Mustafa Kemal'e bildirdiklerini, fakat kendisinin hastalandığını yazıyor. Onun üzerine Mustafa Kemal "vatana lazımsınız" diye kalmalarını istemiş ve bir genelgeyle Rıza Nur ve Yusuf Kemal'in Anadolu hareketine katıldıklarını bildirmiş, oldubitti yapmış. Rıza Nur, bu telin milli davaya çok yararlı olduğunu, demokratik-ulusçu harekete İttihatçılıktır diye uzak duranların, hatta kimi mebusların, kendisinin Ankara'da kalması üzerine Ankara'ya geldiklerini yazıyor.[157] Mustafa Kemal'in sözü edilen genelgesinin metni mevcut olmadığı için bu noktaya bir soru işareti koymak durumundayız. Şu-

[156] Tengirşenk, a.g.e., s. 140-3; Nur, a.g.e., c. II, s. 527-31. Burada Nur, "Mısır'da maaşlı İngiliz hafiyesi" diye tanıttığı ve Geyve'de rastladığı Manavoğlu Nevres üzerinde duruyor. Nur'un kitabının çeviri yazısını yapan, Nevres'i yanlış olarak "Nors" diye okumuş. Rıza Nur, Kaymakam Mahmut'un Çerkes olduğunu yazıyor (s. 528).

[157] Nur, a.g.e., c. II, s. 531, 533.

nu da belirtmeli ki "nasihat" ya da "tenvir" amacıyla İstanbul'dan gönderilen heyetin gelip Ankara'da kalması, Hareket Ordusu'nun Yeşilköy'de yığınak yapmaya başlaması karşısında Mebusan'ın onlara her şeyin yolunda olduğu, İstanbul'a girmelerine gerek kalmadığı biçiminde öğüt vermek üzere heyetler göndermesine, fakat Yeşilköy'de esen havayı gören bu heyetlerin orada kalmasına, birçok bakımlardan benzemektedir.

Şimdi de karşı komutanlar sorununa bakalım. 28 Mart'ta Fevzi Paşa son bir genelge çıkarttı. Somut bir şey içermeyen genelgede İstanbul'un işgalinden sonra ülke içinde "ahali gayri tabiiyenin" çıktığının haber alındığı ve mütareke hükümlerine aykırı bilcümle davranışlardan çekinilmesi gerektiği bildiriliyordu.[158]

Bir önceki fıkrada, Kâzım Karabekir'in 27 Mart'ta 12. ve 14. kolordulara göndermiş olduğu tellere cevap gelmediğine işaret etmiştim. Onlardan gelmedi ama Mustafa Kemal'den bir cevap geldi. Telde İstanbul'dan gelecek tebligatın ulusal birliğimizi baltayacak İngiliz tebligatı olacağını, İngiliz propagandasına hizmetten başka bir işe yaramayacağını "mürekkereren ve tafsilen" arz ederek, milli birliği bozmamalarını iki komutandan rica ettiğini bildiriyordu. Onların tutumunu "esasatı milliyemiz" açısından hoş göremiyordu ve Ali Fuat, Refet Bey, Kâzım Bey, Bekir Sami aynı görüşü paylaşıyorlardı. Kâzım Karabekir'in yazdığına göre, yapılacak şey, birkaç gün bekledikten sonra her iki komutana yazıp kesin durumlarını anladıktan sonra Heyet-i Temsiliye'ye onların kumandadan dürüşülmelerini teklif etmekti. Bunu yapabilmek için maiyetlerindeki fırka komutanları ve kurmay heyetleri arasında "pek emin" olduğu arkadaşları vardı.[159]

Gerçekten de, Heyet-i Temsiliye bu yola başvuracaktı. Refet Bey, Mustafa Kemal ve Ali Fuat'ın onayını aldıktan sonra harekete geçmiş, kendisini Konya'ya çağırttırmıştı. 29

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 564.

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 563; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 277.

Mart'ta Sökeli Ali Efe ile yüz zeybeğini yanına alarak Nazilli'den ayrıldı. Sarayköy'den bir süvari bölüğü trene bindirildi. 31 Mart'ta süvari bölüğü, Nuri ve Yakup beylerin müfrezeleri, en geride zeybekler, Dinar'dan Sandıklı'ya yürümüştü.[160]

Fakat öte yandan 14. Kolordu'nun durumu tehlikeli bir gelişme göstermeye başladı. Ali Fuat'ın 26 Mart'ta 56. ve 61. Fırka komutanları Bekir Sami ve Kâzım Bey'e gönderdiği tele karşılık kuşkulu bir sessizlik vardı. Cebesoy, buna rağmen Bekir Sami'nin Yusuf İzzet'in buyruklarını dinlemediği ve İstanbul ile haberleşmeyi önlemeye devam ettiği biliniyordu, diyor. Ne var ki, Yusuf İzzet'in Kâzım Karabekir'e çekmek isteyip Ankara'da durdurulan 31 Mart günlü şifreli teli Komutanlar Cephesi'nin yeni başarısını duyurmakta, böylece Kâzım Karabekir'i de "doğru yola" davet etmekteydi. Telde 14. Kolordu'nun mütarekeye "tamamen riayet" hususundaki kesin emrinin "tamamen icra" olunduğunu, ayrıca Balıkesir Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'nin de kendisiyle birlik bulunması karşısındaki "saadetini" bildiriyordu. Cebesoy'a göre Yusuf İzzet Anzavur hareketini de hükümetin bilgisiyle yapmış bir "tedip harekâtı" olarak görmekteydi.[161] Özalp, anılarında bu duruma hiçbir şekilde değinmiyor.

Başka bir gelişme de Cafer Tayyar'da sezilmekteydi. İngiliz istihbaratına göre 30 Mart'ta hükümete çektiği söylenen telde hükümetin buyruklarına uyacağını, davranışlarının hükümete karşı değil, Yunan işgaline karşı olduğunu bildirmiş. Ayrıca vilayet görevlilerine gönderdiği bir genelgede emirlerini

A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 334. Tren seferlerinde bir aksama olacak ki, Dinar'dan Sandıklı'ya yürünmüş.

[161] A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 343. Aynı telde Yusuf İzzet'in Fahrettin Bey ile temasta olduğunu ve ona talimat verdiğini, İstanbul'la telgraf bağlantısı olmamakla birlikte Kolordu'nun ve mutasarrıfın merkezle haberleşmesinin gittikçe artmakta olduğunu, Mustafa Kemal'in merkezle irtibat kesme emrini pek ağır bir itham bulduğunu da yazdığını Kazım Karabekir söylüyor. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 566. Cebesoy, "Yusuf İzzet Paşa bu hadiselere bilmeyerek sebep olmuştur" diyerek onu "aklamaya" çalışıyor.

daha önce olduğu gibi validen alacaklarını bildirmiş. Güya Bulgarlarla anlaşma girişimlerinin sonuçsuz kalmasının onun bu tutum değişikliğinde payı varmış.[162]

Birçok zihinde tereddütler devam ediyordu. 29 Mart'ta 3. Kolordu Komutanı Salahattin Bey'den gelen şifre kaygı verici haberler vermekteydi. Kimi subaylar İstanbul'dan gelen yolcu ve gazetelerden, işgalin ikinci günü işgal edilen binaların tamamen tahliye edildiğini, Salih Paşa kabinesinin işbaşında olduğunu, Âyan Meclisi'nin toplantılarını sürdürdüğünü, son cuma selamlığında Harbiye ve Bahriye nazırlarının hazır bulunduklarını, törenin her zamanki gibi yapıldığını öğrenmişler. İstanbul'da bir kabine varken onun bilgisi dışında yapılan şeyler nedir, deyip Padişah aleyhindeki emirlere uymayacaklarını söylüyorlarmış. Salahattin Bey nizamiye birliklerinde şimdiden firarların başladığını, parasızlık sürdükçe ve İstanbul'da hükümet bulundukça subaylara bile güvenilemeyeceğini anlatıyordu. Kuva-yı Milliye para kuvvetiyle durduğundan ve "bütün ahaliye maaş verilmeyeceği" açık olduğundan, İngiliz subaylarının hapsi yüzünden harp çıktığı takdirde, ikinci gün hiçbir kuvvet kalmayacaktı. Salahattin Bey aldığı talimata uyarak Amasya'ya gelen Yüzbaşı Forbes adındaki kontrol memurunu tutuklamış. Samsun'a İngiliz temsilcisi bir yüzbaşı gelerek Forbes'in derhal Samsun'a gönderilmesini, yoksa Salahattin Bey'in sorumlu olacağını bildirmiş. Mustafa Kemal Forbes'i tutuklayanın millet olduğunu, ancak milletin onu salıverebileceğini yazdı. Fakat anlaşılan bu biraz "edebiyattı," zira 29 Mart'ta Forbes Amasya'dan Samsun'a gönderildi.[163] Hat-

Foreign Office 371/5166, E 3733/262/44 (31 Mart raporu). Aynı rapora göre Fevzi Paşa Bandırma, Edirne ve İstanbul'daki Kolorduların emrinde olduğunu söylemiş. Daha sonra Bandırma ile bağlantı kesilmiş ve bu, Bandırma telgrafhanesinin Ahmet Anzavur'un eline geçtiğinin işareti olabilirmiş, çünkü o da hükümeti tanımıyormuş. Defrance'ın 1 Nisan'da bildirdiğine göre, Edirne'deki hareket sönmemiş, fakat sakinleşmiş. Cafer Tayyar "tetikteymiş." Sekiz eski sınıf terhis edilmiş, fakat dört sınıf silah altında olduğu gibi, dört sınıf daha çağrılmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 183.

M.K. Atatürk, *Nutuk*, c. I, s. 428-9; G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 97.

ta bir gün önce, 12 gündür Erzurum'da tutuklu olan Rawlinson da Trabzon'a gönderildi. Görülüyor ki, Mustafa Kemal ve arkadaşları İngilizleri tutuklama kararından gerilemek ihtiyacını duymuşlardır. Ama bu, geçici bir tereddüttü. Forbes kurtuldu ama 5 Nisan'da Trabzon'a varan Rawlinson 17 Nisan'da gerisin geri Erzurum'a gönderilecektir.[164] Bu konuda demokratik-ulusçu hareketin tutumunu yeniden sertleştiren şey, 4 Nisan'da Damat Ferit hükümetinin kurulması olmalıydı.

Bununla ilgili olarak 30 Mart'ta de Robeck Sadrazam'a bir nota vererek Forbes, Rawlinson ve demiryolu hattında tutuklanan askerlerin serbest bırakılmasını istedi. Sadrazam, gecikmeden, tutuklamaların yapıldığı yerlere gereken sayıda kıdemli subaylar göndererek, bunların İngilizlerin derhal salıverilmelerini sağlamaları ve bizzat İstanbul'a getirmeleri için emir vermeliydi.[165] Herhalde Salih Paşa hükümetini istifaya götüren baskılardan biri bu olmalıydı.

Geçen fıkrada Trabzon Valisi'nin seçimleri ertelettiği yolunda Heyet-i Temsiliye'nin 26 Mart'ta Kâzım Karabekir'e şikâyette bulunduğunu yazmıştım. Kâzım Karabekir belki de konuyla meşgul olmadığı için, 31 Mart'ta aynı konuda bir tel daha gönderildi ve bu davranışın kötü etki yapmakta olduğu belirtildi. Trabzon livaları seçimleri bitirdikleri halde vilayet merkezinde seçim sonuçlandırılmıyordu. Onun üzerine Kâzım Karabekir "selameti millet ve memleket" için "tedabiri şedideye" başvurmak zaruretinde kalınacağını Vali ve Fır-

[164] Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 400 (Rawlinson 320'den). İlginçtir ki, Kâzım Karabekir Rawlinson'un Trabzon'a gitmesi konusuna, gördüğüm kadarıyla, değinmiyor. Oysa Mustafa Kemal daha 26 Mart'ta Kâzım Karabekir'e Rawlinson'un serbest bırakılmaması gerektiğini bildiriyordu. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 396 (Fehmi, Nuza, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, c. I, s. 151'den). Kâzım Karabekir'in yazdığına göre, Rawlinson 22 Mart'tan beri İngilizlerle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti arasında aracılık etmeyi önermiş. Onun üzerine onun 31 Mart'ta hazırladığı bir mesaj Nisan'da Trabzon'dan İngilizlere gönderilmiş. Adana, İzmir, İstanbul tamamen tahliye edilmedikçe İngilizlerle resmi ilişkilere girilmeyeceğini ve aracılık hizmetine hazır olduğunu bildirmiş. İngiliz karargâhı yalnızca, mayetiyle geri gelmesini isteyen bir cevapla yetinmiş. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 591

[165] Foreign Office 371/5046, E 3246.

ka'ya yazınca, seçimler yapıldı ve bu arada Hamit Bey de mebus seçildi.[166]

Fakat saflardaki bu tehlikeli gedikler Mustafa Kemal ve arkadaşlarını faal ve girişken bir tutumdan alıkoymuyordu. Nitekim, Kâzım Karabekir, 28 Mart'ta Kars, Ardahan ve Batum'u geri almak amacıyla askeri harekâta geçebilmek için Heyet-i Temsiliye'den izin istedi. Geç kalınırsa Bolşeviklerin egemen duruma geçebileceklerini, Brest-Litovsk sınırını işgal etme fırsatının kaçırılmaması gerektiğini bildirdi. Mustafa Kemal ertesi gün verdiği cevapta, bu görüşe katıldığını; hareket gününe kadar bu görüşün mahrem tutulmasının, fakat "bütün manasıyla" hazırlıklarda gayret gösterilmesinin ve fırsat anının kaçırılmaması için durumun yakından izlenmesinin uygun olacağını bildiriyordu. Mustafa Kemal'e göre, Kâzım Karabekir'in tasavvur ettiği hareket devlet ve milletin kurtuluş ve bağımsızlığında "yegâne" etken olarak düşünülüyordu.[167]

66. Salih Paşa Hükümetinin Son Günleri (1-4 Nisan): 31 Mart günü Yüksek Komiserler sözlü olarak Hariciye Nazırı Sefa Bey'e son hazırlanan bildirge metninin kabul edilemeyeceğini ve nasıl bir metin istediklerini bildirdiler. Ertesi gün (1 Nisan) Sefa Bey Yüksek Komiserlere hitaben uzun bir nota sundu ve İtilaf'ın metnini kabul etmenin imkânsızlığını açıkladı. O akşam Sefa Bey İngiltere Yüksek Komiserliği memurlarından Sir H. Lamb ile temas kurarak, gönderilen notaya cevap beklediğini, komiserler görüşlerinde ısrar ederlerse hükümetin istifa etmek kararında olduğunu söyledi. Fakat 2 Nisan sabahı Fransız ve İtalyan komiserlerine istifa kararı alındığını haber verdi.[168] Anlaşılan, hükümet İtilaf'ın talep-

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 579.

Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 399, 401; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, s. 280. Nedense, hem önemli, hem de Kâzım Karabekir için gönül okşayıcı sayılabilecek bu yazışma K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*'de yer almamıştır.

[167] *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 57-8; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 193. 3 Nisan akşamı çekilen de Robeck'in teli, Salih Paşa'nın halefinin henüz atanmadığını, Padişah'ın Tevfik Paşa ve Damat Ferit'le temaslar yapıldığını, Damat Ferit'in de muhtemel nazır adaylarıyla ▷

lerinin 27 Mart'tan bu yana adım adım kesinleşen bir metne, hatta bir ültimatoma dönüşmüş olduğuna, daha fazla iktidara asılmanın haysiyet kırıcı olacağına karar vermiş bulunuyordu. Belki hükümet üyelerinden bazıları, işin hükümete karşı bir darbeye dönüşebileceğini de düşünmüş olabilirler. Nitekim Fevzi Paşa TBMM'de, "... bize dediler ki efendiler gayet ağır muameleye duçar olacaksınız, yani bizi Babıâli'den süngü ile atacaklar bunu ihsas ettiler" diyecekti.[169] Herhalde Anadolu ile haberleşmenin yeniden başlaması, böylece gerek mülki, gerekse askeri alanda emir ve kumanda zincirinin yeniden kurulabileceği yönündeki ümitler zayıflamış bulunuyordu. Bu arada Heyet-i Tenviriye'nin bu hususta oynayabileceği rol konusundaki iyimserlik de belki solmuştu.

Fakat, 1 Nisan akşamı istifa kararı alınıp ertesi sabah komiserlere duyurulduğu halde, 2 Nisan Cuma günü (tatil günü olmasına rağmen) hükümet sabah ve öğleden sonra toplandı ve akşama doğru istifa kararını kesinleştirdi. Demek ki Sefa Bey'in bildirdiği karara rağmen, bu konuda önemli tereddütler söz konusuydu. 1 Nisan günü Vahdettin Damat Ferit'i akşam da Salih Paşa'yı kabul etmişti.[170] Öyle anlaşılıyor ki, Vahdettin istifa konusunda çok dikkatli davranıyordu, zira 1 Nisan akşamı alınan ve komiserlere bildirilen istifa kararından sonra Vahdettin de bu yönde baskı değil, hatta telkinde bulunsaydı, muhtemelen hükümet ertesi günü iki otu-

◁ görüştüğünü bildiriyordu. Oysa *Alemdar*'a göre, aşağıda işaret edileceği üzere, aynı akşam Damat Ferit'e teklif yapıldı, o da kabul etti. Nasıl olduysa, daha 30 Mart'ta Defrance Salih Paşa'nın çekildiğini ve Damat Ferit'in sadaretinin beklendiğini bildiriyordu. Damat Ferit'in sadaretini şöyle yorumluyordu: Ulusçu hareketten tam kopma ve Mustafa Kemal'e savaş ilanı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 92, s. 175.

[169] TBMM *Zabıt Ceridesi*, 27/4/1336, s. 92.

Alemdar, 4/4/1336, 473-2773; *Peyam-ı Sabah*, 4/4/1336, 10916. *Alemdar*'a göre Salih Paşa'nın Saray'a gitmesi 7.30, *Peyam-ı Sabah*'a göre "6 raddelerindeymiş". İkinci gazete de istifa kararının ilkin perşembe akşamı alındığını doğruluyor. Hükümet, Hâzım'ın teklifi üzerine, İtilaf'ın hükümetin "siyaset-i muslihanesini" kabul etmeyeceğinin anlaşılması üzerine istifa ettiğini belirten bir tutanak imzaladı. Tepeyran, a.g.e., s. 51 ▷

rum boyunca sorunu uzun uzadıya tartışmak ihtiyacını duymazdı.[171]

Bununla birlikte Vahdettin'in, İngiliz istihbarat örgütlerinden almış olabileceği işaret dışında, İngiliz Yüksek Komiserliği'nden, yani Dışişleri'nden aldığı işaret üzerine Salih Paşa hükümetini çekilmek hususunda "hadilemiş" olabileceği yönünde belirtiler vardır. Yukarıda 53. fıkrada ele alınan 3 Mart günlü İngiliz istihbarat raporu Ali Rıza hükümetinin çekilme nedenlerini şöyle sıralıyordu: İtilaf notası hakkında bir karara varılamaması, ulusçu aşırıların yaptığı baskıların onu İtilaf karşısında zor duruma düşürmesi, olumsuz bir barış antlaşmasını imzalamak ya da ona karşı direnmenin sorumluluğunu almak istememek. Şimdi sırf ulusçu bir kabinenin kurulması ihtimal dışı görülüyordu. Fakat ulusçu karşıtı çevrelerin görev alarak zor barış şartlarını kabul etme sorumluluğunu üstlenmeleri de çok ihtimal dışı görülüyordu, meğer ki bunlar İngiliz desteğinin bir tür teminatını alabilsinler.

Yukarıda, 53. fıkranın sonunda 3 Mart günlü İngiliz istihbarat raporunda yer alan, Süleyman Şefik'in ulusçu hareketle mücadele için İngiliz desteği konusundaki düşünceleri anlatılmıştı. Bu raporun altına Londra'da yazılan mütalaaların birincisinde, D.G. Osborne şöyle diyordu: "Ulusçu kuvvetleri dağıtmak konusunda Padişah'ın bizden bir işaret beklemediğine inanmak zor. Doğru ise böyle bir teminatı herhalde ('surely') verebiliriz." Tilley'in 3 Nisan günlü mütalaası ise şöyleydi: "Padişah'a 'o ulusçu hareketi bastırırken müttefiklerimizin müdahalesini önleyecek bir teminat' veremeyiz, fakat ne yapmak istediğini bilseydik müttefiklerimizden bunu

Buna karşılık, Hâzım'a göre kendisi ve bazı arkadaşları, Salih Paşa'nın ima yoluyla da olsa, bir şey hissettirmemesine rağmen, Padişah'ın "artık" çekilmek gerektiği yolunda "bir emir" almış olduğu izlenimini edinmişlerdi. Aynı kaynak, son günlerde Damat Ferit'in "habis yardakçılarından" Pehlivan Kadri ve o makule kişilerden bazılarının Babıâli koridorlarında dolaşmaya başladıklarını, Nafıa Nazırı Tevfik'in bir gün önce sokakta Kadri'nin tecavüzüne uğradığını bildiriyor. Anlaşılıyor ki, hükümet bu sırada birtakım zorbaların saldırı tehdidi altına da girmiş bulunuyordu. Tepeyran, a.g.e., s. 51.

yapmasını kabul etmelerini isteyebilirdik. Amiral de Robeck'in bu konudaki görüşlerini sorabiliriz."[172] İngiliz Dışişleri bunları düşünedursun, de Robeck 11 Nisan teliyle bu "işaretin" verilmesini istedi, Curzon da bunu kabul etti.[173] Ne var ki bu arada Damat Ferit hükümeti kurulduğu gibi, hükümet 11 Nisan Dürrizade fetvasıyla demokratik-ulusçu harekete "ilan-ı harp" etmiş bulunuyordu. Yani bu arada ok yaydan çıkmış bulunuyordu. O zaman sormak lazım, Vahdettin istihbarat örgütleri dışında, resmi İngiliz makamlarından bir "işaret" almadan mı harekete geçmişti? Vahdettin'in bilinen hesaplılığı ile böyle bir sonuç pek bağdaşmamaktadır. İhtimal de Robeck, işaretin yolda olduğunu ona hissettirmiş olabilir. Nitekim yine gördük ki 17 Mart günü, Hüseyin Kâzım'ın İngilizlerden "kavi bir söz" aldıysa Damat Ferit hükümeti kurdurması önerisi dolayısıyla Vahdettin "evet" demişti.

Hükümetin istifa hususundaki tutumunda, kısmen de olsa rol oynamış olabilecek bir öğe de, Mebusan'ın tavrı olabilir. *Peyam-ı Sabah*'ın bildirdiğine göre, 1 Nisan günü Meclis'te 80 kadar mebus hükümetin umumi içtima yapılması hususundaki talebini ele almışlar. 2:30'da 1. Reis Vekili Hüseyin Kâzım ile 2. Reis Vekili Mecdi Babıâli'ye gelip Sadrazam ile görüşmüşler ve teminat istemişler (hangi konuda, belli değil). Sadaret cumartesi günü Mebusan'ın tezkeresine açık bir cevap verecekmiş.[174] Anlaşılan, söz konusu görüşmede Meclis'e yeniden işlerlik kazandırma konusu tartışılmıştır. Mebuslar bu hususta olumsuz bir tavır koydularsa –ki muhtemeldir– hatta yalnızca karar verme yetkisini kendilerinde görmediklerini açıkladılarsa, bu dahi istifa kararını bir ölçüde etkilemiş olabilir.

[172] Foreign Office 371/5166, E 2611/262/44.
Foreign Office 371/5046, E 3072/3/44.

Peyam-ı Sabah, 2/4/1336, 10914. Aynı gazetede E.J. Fuller'ın, av tüfekleri dışında ateşli silahların satılmasını, Sir Wilson'un emriyle yasaklayan bir bildirisi ve İzmit'ten öteye tren işlemediğinden, İzmit ötesine pasaport verilmeyeceği haberi yer alıyordu. Aynı günün *Alemdar*'ında Refik Halit "feryat" ediyordu: " fırsattan bilistifade, İttihat ve Terakki ısrgınının yaptıkları nı koparmak değil, kökünü kazımak lazımdır." *Alemdar*, 2/4/1336, 4 [illegible]

İstifanın ertesi günü (3 Nisan) Vahdettin, baştabibi Reşat Paşa'yı Reşit Bey'e göndererek kurulacak yeni kabinenin "teşekkülü için hizmet kabul" etmesini istedi.[175] Reşit Bey görevden kaçınmak istediyse de, Padişah ısrar etti ve o da kabul etmek zorunda kaldı. Reşit Bey durumu şöyle tahlil ediyordu: Temmuz 1919 sonunda bir yabancı dostu, İzmir'den geldiğini ve orada 100 bini aşkın Yunan askeri bulunduğunu anlatmış. Bu kadar çok asker ancak Anadolu'yu istila amacına yönelik olabilirdi. Reşit Bey Vahdettin'e durumu bildirmiş, o da Damat Ferit'e anlatmasını istemiş, fakat Paşa yüz vermemiş. Şimdi hükümetin Anadolu hareketini reddetmesi isteniyordu. Kabul edildiği takdirde, İtilaf, hareketin bastırılmasını da isteyecekti. Kuvvet bulunmadığı söylenince, bu işin "bir hizmet" olarak Yunan ordusu tarafından yapılması önerilecekti. Hareket reddedilmediği takdirde Yunan ordusu bu sefer "hasmane olarak," yani mütarekeye son vererek aynı şeyi yapacaktı. Bu açmazdan kurtulmak için yapılacak şey, İtilaf'ın kendi içindeki çekişmelerden yararlanmak üzere, onlar nezdinde "notanın iptali" için girişimde bulunmaktı. Aynı akşam Padişah'ın izniyle Reşit Bey Fransız elçisine gitti. "Tesadüfen" de Robeck de oradaydı. Reşit Bey onlara söz konusu açmazı anlattı, devlet adamlarının görevden kaçtıklarını, bu durumda hükümet kurduramaz duruma düştüğü için Padişah'ın, hükümet sorumluluğunu işgalcilere bırakarak "hükümet idaresinden muvakkaten keffi yed" (el çekme) zorunda kalıp durumu bütün dünyaya ilan etme yoluna gideceğini söylediğini bildirdi. Reşit Bey'in onlara teklifi şuydu: Kurulacak hükümet Anadolu hareketini reddetmekten çekinmezdi. Ama sözünü dinletmek için elinde bir kuvvet gerekirdi. Bunun için "30 bin kadar" bir kuvvet toplanmasına müsaade edilmeli ve bu arada red için verilmiş olan nota yok sayılmalıydı. Bu kuvvet ile " avdet edecek olan

Rey, a.g.e., s. 273-81. Pech, daha 27 Mart notunda, Salih Paşa Kabinesi düştükten sonra biri İngiliz, biri de Fransız "adamı" olarak Damat Ferit'li ve Reşit Bey'li bir hükümet düşünüldüğünü söylüyor (s. 121).

nüfuzu manevisi tesiriyle, Padişah için her tarafta sükûn ve asayişi temine imkân hasıl ..." olurdu. O durumda kendisi de görev alacaktı. Komiserler güvenilir subayların bulunabileceği hususunda şüphelerini dile getirmekle birlikte İngiliz Komiseri 24 saat sonra, yani 4 Nisan günü saat 20'de cevap vereceğini söyledi.

Oraya gittiğinde, Reşit Bey'e, "teşekkül edecek hükümet emniyete şayan olmak şartiyle" teklifinin kabul edildiği, kabine kurulduktan sonra silahların geri verilmesi şartıyla 30 bin kadar asker toplanabileceği cevabı verildi. Bu şekilde, Reşit Bey'e göre, Lloyd George'un planı suya düşürülmüş oldu. Ertesi sabah (4 Nisan) durumu öğrenen Padişah Reşit Bey'i çağırdı. Planın yürürlüğünü sağlamak için kendisini sadrazam yapması gerektiğini, ama Damat Ferit'in "İngiltere hükümeti nezdinde itimata mazhar olarak şu sırada işbaşına getirilirse hüsni tesir hasıl edeceği ihsas..." edildiğinden onu tercih edeceğini, fakat kabineyi Reşit Bey'in görüşlerine göre kurmasını ve ona kendisinin istediği nezareti vermesini tembih edeceğini söyledi. Reşit Bey Damat Ferit'in sadaretine karşı direndiğini, Tevfik Paşa'yı önerdiğini söylüyor. Bu arada İstanbul'da kurulacak kuvvetin çaresiz kalındığı takdirde İtilaf'a karşı kullanılabileceğini, bir yandan da Anadolu'daki kuvvetin daha etkili bir düzeye çıkarılması için vakit kazanılmış olacağını belirtti. Vahdettin Tevfik Paşa için, "İngiltere siyasetini lehimize imale edebileceğini ummuyorum" diyerek Damat Ferit üzerinde ısrar etti, fakat Reşit Bey'in Dahiliye Nezareti'ni almasını, hükümet üyelerini onun seçmesini söyledi. Reşit Bey "naçar" kabul etti.

Reşit Bey'in hikâyesinin devamının bu ciltte yeri yoktur. Buraya kadar anlatılanlara gelince: Tahminime göre Vahdettin Reşit Bey'i Fransızlara hoş görünmek ya da onlara fazla aykırı düşmemek için "idare" etmekteydi. İkincisi, Reşit Bey'in İtilaf'la yaptığı bu temaslar hakkında bugüne değin İngiliz ya da Fransız (veya Türk) kaynaklarında bir bilgiye rastlamadım. Böylesine önemli bir konunun merkezlerin bilgisi dışında kalacağı düşünülemez. Benim, belgesine rastlamamış

olmam, bu hususdaki belgelerin yokluğunu kanıtlamaz ama Reşit Bey'in anlattığı tarzda bir temasın varlığına bir soru işareti konmasına izin verir. Anlatılanlar, Kuva-yı İnzibatiye'nin kuruluşunu izah içindir: Demokratik-ulusçu hareketi bastırma amacını güden Yunan istilasını önlemek için, aynı işi yapacak yerli bir kuvvet kurulacaktı. Başka bir deyişle dış istilayı önlemek için iç savaş tercih ediliyordu. Bu kuvvetin gerekirse İtilaf'a karşı kullanılabilmesi, Anadolu'daki kuvvetlere zaman kazandırmak işlevi gibi düşüncelerin ne ölçüde içten ya da geçerli sayılabileceği bundan sonraki ciltte tartışılacaktır.

3 Nisan günlü *Alemdar*'da Refi Cevat'ın başyazısı söylentiye dayanan bir ihtimali işaret etmekteydi. Kuva-yı Milliye aleyhtarı bir siyaset yürütebilmek için Salih Paşa hükümetinde bazı nazırların değiştirilmesi konusunda, yazar, buna hiç gerek olmadığını söylüyordu. Kuva-yı Milliye ile hükümetin arasını bulmak için Amasya'ya kadar giden Salih Paşa nasıl olsa "bir az evvel itilafkâr, bir az sonra taraftar ve bugün aleyhtar" bir tutum takınabiliyordu. Böyle giderse birkaç gün sonra Dahiliye Nazırı Hâzım Kuva-yı Milliye aleyhinde bir demeç verebilirdi. Bundan sonraki haberde, Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref'in hükümetin siyasetini değiştirdiğini yalanlamasına rağmen, red beyannamesinin hükümeti "şiddetle işgal" etmekte olduğu bildiriliyordu. *Tercüman-ı Hakikat*'e göre daha önce ana hatları belirlenmiş olan beyannamenin bazı noktaları maslahata uygun görülmediğinden Fevzi Paşa, Abdurrahman Şeref, Hâzım, Sefa Bey'den kurulan bir encümen çalışmalar yapmaktaydı. (Encümene Hariciye Umur-u Siyasiye Müdür-ü Umumisi Reşit Bey de katılıyormuş.) Beyanname bir hafta içinde tamamlanacakmış. Bir iki gün önce birçok çevrelerde, hükümetin siyaset değişikliğine en çok karşı olan Hâzım ve Fevzi Paşa'nın istifa edip yerlerine Kuva-yı Milliye aleyhtarlığı ile ün kazanmış kimselerin alınacağı konusunda "kuvvetli rivayetler" varmış. Bu dedikodulardan, siyaset değişikliği kararıyla hükümetin büsbütün çıkmaza girdiği anlaşılıyordu. *Alemdar*'ın son sözü şuydu: "Allah bu çıkmaz yollardan milleti ar-

tık kurtarsın."[176] Görülüyor ki, gazeteler hükümetin istifasından ya habersizdirler, ya da bunu yazmaları yasaktı. Aynı ihtimaller hükümetin İtilaf Devletleri'nin baskısı altında bulunduğunun yazılmaması veya yazılamaması için de geçerlidir. (Ama belki *Alemdar*'ın aynı sayısında yer alıp tamamen sansür edilmiş son "Son Dakika" haberi istifayı haber veriyordu.)

Nihayet hükümetin istifasını haber verebilen 4 Nisan günlü *Alemdar*, Hürriyet ve İtilaf'ın kurulacak hükümette yer almayacağını açıklıyordu. Fakat Hürriyet ve İtilaf ile Damat Ferit arasında bir görüş ayrılığı "esasen" bulunmadığı ve Paşa'nın nazır arkadaşlarını aynı görüşte olanlar arasından seçmesi doğal olduğundan, Hürriyet ve İtilaf yeni hükümete "bütün kuvvetiyle" yardımcı olacaktı. *Peyam-ı Sabah*'a göre Sadık Bey Damat Ferit'i ziyaretle Hürriyet ve İtilaf'ın hükümetini destekleme kararını bildirmiş. "Yine Gayri Milli Kuvvetler" başlıklı haber de şöyle bitmekteydi: "Teşkilat-ı milliyeyi kahır ve tenkil etmek millet için mevcudiyet meselesi olmuştur. Dahildeki Müslümanlar bilmelidirler ki o habislere husumet edenler dine, halifeye, millete unutulmaz hizmetlerde bulunmuş olacaklardır."

5 Nisan günlü *Alemdar*'da Refi Cevat, Damat Ferit'in izleyeceği siyaseti şöyle tarif etmekteydi: "Ferit Paşa Hazretleri de Köprülü Mehmet Paşa kadar şedit, Kuyucu Murat Paşa kadar tasfiyekâr, Sokullu kadar dürendiş (uzak görüşlü) bulunacaklardır." Haberlerden, bir gün önce Damat Ferit'in kabinesini kurduğunu, arkadaşlarını yalısına çağırıp program üzerinde çalıştıklarını, akşam saat 6 raddelerinde Saray'a gelip 1,5 saat kaldığını, hükümet listesini sunduğunu, o gün (5 Nisan) sadaret alayının yapılacağını öğreniyoruz. Salih Paşa da kabinesiyle bir toplantı yapmıştı.[177]

Alemdar, 3/3/1336, 472-2772. Abdurrahman Şeref 2 Nisan günlü *Vakit*'te çıkan demecinde hükümetin siyasetini değiştirmediğini, defalarca soylendiği üzere, hükümetin Kuva-yı Milliye'nin aşırı hareketlerine taraftar olmadığını söylüyordu. Sarıhan, a.g.e., c. II, s. 407.

[177] *Peyam-ı Sabah*, 4-5/4/1336, 10916-7; *Alemdar*, 4-5/4/1336, 473-2773, 474-2774. *Peyam-ı Sabah*, *Alemdar*'ın tersine hükümetin fuka hükümeti değil "sulh kabinesi" olacağını bildiriyordu.

Şimdi karşı komutanlar sorununa bakalım. Refet Bey 1 Nisan akşamı Afyon'a vardı ve Ankara'ya Sarayönü'ne gideceğini, Fahrettin Bey ile Vali Suphi'yi oraya çağıracağını ve onları Ankara'ya getireceğini bildirdi. Plan yürümezse "daha ciddi tedbirler" alacaktı. Ankara bu planı uygun gördü. Refet bey 2 Nisan'da trenle Afyon'dan hareket edip gece yarısından sonra Sarayönü'ne geldi. Refet Bey Fahrettin Bey'i, Vali Suphi'yi, askeri ve mülki erkânı, Müdafaa-yı Hukuk ileri gelenlerini, eşrafı oraya çağırdı. Fahrettin Bey 3 Nisan günü otomobille geldi. Vali Suphi ve yanındaki heyet daha sonra trenle geldiler.[178] İstasyonda Refet Bey'in kuvvetleri pek görünmüyordu. Fakat gelen kuvvetlerin haberi yayılmıştı. Bunlar, civardaki köylere yerleşmiş bulunuyorlardı. Refet Bey de Fahrettin Bey'e, getirdiği 400 atlı zeybeğin başında Sökeli Ali Efe'nin bulunduğunu, Afyon'dan bir o kadar kuvvetin gelmekte olduğunu, Konya Ereğlisi ve Eskişehir'den 1.000 piyadenin getirileceğini bildirdi Fahrettin Bey Refet Bey'e kuvvet göstererek iyi bir sonuç alınamayacağını anlatmak istediyse de, muhatabı bu düşünceleri soğuk karşıladı. Diğerleri geldiğinde istasyonun salonunda toplanıldı ve Refet Bey bir konuşma yaptıktan sonra, "Milli harekete taraftar mısınız?" diye sordu. Fahrettin Bey'in deyişiyle "Kim aksini söyleyebilirdi ki." Refet Bey hepsinden olumlu cevap alınca, o halde hep beraber Ankara'ya giderek Mustafa Kemal'e fiilen saygı ve bağlılık gösterilmesini önerdi ve heyeti trene davet etti. "Kapıdaki silahlı iki delikanlı salondan çıkan herkesi doğruca vagona bindiriyordu. Görünüşte ikram ve saygı ile hakikatte muhafaza altında..." o gece hareket edildi.[179]

Fahrettin Bey'e göre heyette, Suphi dışında 11 subay ve anlaşılan, birçoğu eşraftan olan 14 tane Müdafaa-yı Hukuk mensubu vardı. Oysa Fahrettin Bey, Refet Bey'in başlıca muhaliflerin gelmesini istediğini söylüyor. Nitekim daha sonra bunların önemli bölümünün "hacı ağalar" oldukları ortaya çıkacaktır. Altay, a.g.e., s. 230.

[179] Altay, a.g.e., s. 229-31; A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 341. Fahrettin Bey bu işten vazgeçilmesini söylediğinde, Refet Bey, "Tabii siz de beraber geleceksiniz..." demiş. Cebesoy, "bazı itirazlar" olduğunu yazıyor.

Fahrettin Bey'in anılarında yazdığına göre, Ankara'dan aldığı bir tel, Konya işlerinin "düzensizliğinin" kendilerini "sıkmakta" olduğunu bildiriyormuş. O da yazdığı cevapta, işlerin iyi bir yola girdiğini, duruma egemen olduğunu belirtip, Heyet-i Temsiliye'den birinin, mümkünse Refet Bey'in birkaç günlüğüne acele Konya'ya gönderilmesini istediğini anlatıyor. Görünüşe göre, bu, bir tevil denemesidir. Konya'daki mesele, Fahrettin Bey'in anlattığı gibi, oradaki gerici hacı ağa veya hacı efendiler, ya da Müdafaa-yı Hukuk örgütünün edilgenliği değildi. Belki o, çevresinden etkileniyordu, ama asıl mesele, bizzat kendisinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne başkaldırmasıydı. Cebesoy'un ifade ettiği gibi, kurnaz Refet Bey kendisini çağırtmanın yolunu bulmuştu. Fahrettin Bey Sarayönü'nde tuzağa düşürüldüğünü de kabul etmek istemiyor. Afyon'dan Konya'ya istasyonlar telgraf haberleşmesini kestikleri halde, Ankara üzerinden "dolaşarak gelen" bir haberden, Refet Bey'in "büyücek" milis kuvveti ile gelmekte olduğunu öğrendiğini ileri sürüyor. Bilseydi, Sarayönü'ne gitmemek, ya da o koca heyeti oluşturmadan gitmek aklına gelebilirdi. Oysa Fahrettin Bey anılarında Konya'dan 66 km öteye gitmek hususunda bir tereddüt duyduğunu yazmıyor. Hatta Cebesoy, hastalığına rağmen doktoruyla kalkıp gittiğini ileri sürüyor.

4 Nisan günü öğleden sonra, tren Ankara'ya ulaştı. Mustafa Kemal ile Ali Fuat treni karşıladılar. Ankara'da heyetle görüşmeler yapıldı, akşam şereflerine bir ziyafet verildi. Refet Bey, Fahrettin Bey'in görevden alınması görüşündeydi. Buna uygun olarak Miralay İsmet 12. Kolordu Komutanlığı'na Binbaşı Salih kurmay başkanlığına getirildi. (Fahrettin Bey istifa ettiğini, Cebesoy görevden alındığını yazıyor.) 5 Nisan günü akşamı heyet trenle Konya'ya hareket etti. Konya'da Fahrettin Bey komutayı İsmet Bey'e devrederken Kolordu'nun subayları önünde bir konuşma yaparak, onları Padişah'a verilen sadakat yemininden vazgeçip Mustafa Kemal'i tanımaya ve onun emrine girmeye çağırdı, onlar da kabul etmiştiler. Bu olay Ankara'ya yansıyınca, komutanlık yeniden Fah-

rettin Bey'e verildi, İsmet Bey ve Salih Paşa Ankara'ya döndüler. Fahrettin Bey Yusuf İzzet'e tel çekerek Heyet-i Temsiliye'ye bağlandığını bildirdi. Fahrettin Bey, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne canı gönülden bağlanmasının Ankara'da Mustafa Kemal ile yaptığı yüz yüze konuşma sonucunda olduğunu söylüyor. Fakat bu dönüşte payı olan başka bir etken de akla gelmektedir ki, bu da İstanbul'da Salih Paşa hükümetinin çekilip yerine Damat Ferit'in hükümet kurmuş olmasıdır.

Fahrettin Bey, anılarında, kendi durumunu, yani karşı komutanlar cephesinde yer alışını tam kabullenmediği ("KENDİLERİNDEN AYRILMIŞ OLMADIĞIMA onları iknaya uğraştım." diyor) için, Heyet-i Temsiliye'nin Refet Bey'e yaptırdığı harekât onun gözünde gereksiz olduğu gibi, aynı zamanda Delibaşı isyanını tahrik eden nedenlerden biridir. Zira kendisi, mart başlarında bir gece hacı efendilerin bir toplantısına tek başına gitmiş ve orada onların şikâyetlerini dinledikten sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne girmelerini teklif etmiş. Onlar da kendisine "sonsuz" güvenleri olduğu için bunu kabul etmişler, fakat Mustafa Kemal adına teminat istemişler. Fahrettin Bey, böyle bir teminat vermeye yetkisi olmadığını, fakat Heyet-i Temsiliye'den bu amaçla yetkili birini çağıracağını, kendilerini onunla görüştüreceğini söylemiş. Onun üzerine Heyet-i Temsiliye'ne başvurmuş, birinin, mümkünse Refet Bey'in gönderilmesini istemiş. İşte tam hacı efendiler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne kazandırılacağı sırada Sarayönü'nden kaçırma harekâtının tezgâhlanması, bunların Ankara'da kendi kafadarlarıyla "görüşüp koklaşmaları," orada milli teşkilatın içyüzünü, yani esaslı bir askeri kuvvet olmadığını görmeleri, Delibaşı isyanının tohumlarını serpmiş oluyordu, demeye getiriyor Fahrettin Bey.[180] Oysa bu doğru olmasa gerek.

Altay, a.g.e., s. 227-9, 222, 232-3. Altay hangi evde hacı efendilerle konuştuğu konusunda "şimdi hatırımda değil" diyor ve orada bulunanlardan da yalnızca üç tanesinin adlarını hatırlayıp zikrediyor. "Tesadüfen" bunlar da isyan dolayısıyla asılacak olan Kadı Hilmi, Taşbaşlı Nazif, Hacı Osman'dır ▷

Denebilir ki, kaçırma olayı olsaydı da, olmasaydı da Saray cephesinin Anadolu'ya soktuğu iç savaş ateşi, yine büyük ihtimalle Konya'da elverişli ortamı bulup ortalığı alevler içinde bırakacaktı.

Bu sırada 12. Kolordu ile ilgili bazı haberlere rastlıyoruz gazetelerde. 4 Nisan'da çıkan bir habere göre, 12. Kolordu'nun 175. Alayı'na Kaymakam Ali Galip atanmıştır. Bu, Sivas Kongresi'ni basmak için Damat Ferit tarafından görevlendirilen Ali Galip olsa gerek. Öyle ise, onun Salih Paşa hükümeti ve Fevzi Paşa'nın Harbiye Nazırlığı sırasında oraya atanmış olması çok ilginçtir, zira böyle bir atamanın ancak Damat Ferit hükümeti tarafından yapılması beklenirdi.[181] Başka bir habere göre de Kuva-yı Milliye aşar zahiresine kendi adına el konmasını buyurmuş, Harbiye Nezareti de 12. Kolordu'ya bu tür müsaderelerin önlenmesi için emir vermiş.[182]

Yusuf İzzet'in durumuna gelince. 31 Mart teliyle ulaşamadığı Kâzım Karabekir'e, nasıl olduysa, 3 Nisan teliyle ulaşabildi. Bu telde Fevzi Paşa'nın 25, 27, 28 Mart günlü genelgeleri, Nezaret'in "sureti mahsusada emir ve iş'arı üzerine" aynen bildiriliyordu. Kâzım Karabekir'in Yusuf İzzet'e verdiği ve genelge haline getirdiği 5 Nisan günlü cevabı Kurtuluş Savaşı'nın ilginç belgelerinden biri sayılabilir. Batı'da olup bi-

◁ (s. 227-8). Cebesoy Suphi'yi de görevden almayı kararlaştırdıklarını söylüyorsa da, Altay ve Erdeha bu hususta bir bilgi vermiyorlar. (Suphi'nin valiliği 24 Mayıs'a değin devam etmiştir.) Belki böyle bir karar alındı, fakat uygulanmadı. A.F. Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 342; Erdeha, a.g.e., s. 287-91. Daha önce *Neos Etnos* gazetesi Suphi'nin Kuva-yı Milliye baskısına dayanamayıp istifa ettiğini bildirmişti. *Alemdar*, 30/3/1336, 468-2768. Fahrettin Bey'in Yusuf İzzet'e yazdığı, Heyet-i Temsiliye'ye bağlandığını bildiren teli 6 Nisan günlüydü. K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 566.

[181] *Alemdar*, 4/4/1336, 473-2773. Ne var ki, bu sıralarda *Takvim-i Vekayi*'de böyle bir atama yok. Onun yerine muamelat-ı zatiye emrinde Kaymakam Galip Bey ile Binbaşı Mehmet Saim'in Düzce Divan-ı Harbi Örfi üyeliğine 22 Mart'ta atandıklarını öğreniyoruz. Bu Galip acaba Ali Galip midir? Öyle ise, Düzce'nin çok duyarlı bir nokta olduğu, atamanın 16 Mart işgalinden sonra yapıldığı, Çerkeslerin çok olduğu bir bölgeye yine Çerkes olan Ali Galip'in gönderilmesi dikkati çekiyor. *Takvim-i Vekayi*, 25/3/1336, 3810.

[182] *Peyam-ı Sabah*, 5/4/1336, 10917; *Alemdar*, 5/4/1336, 474-2774.

tenler hakkında aydınlatılmayı beklerken gelen Yusuf İzzet'in teli "hazin bir tesir ve teessür" bırakmıştı. İngilizler süngü kuvvetiyle Meclis'i basarak devlet ve milleti "merkezi namusundan rahnedar" etmişlerdi. Süngülerinin ve paralarının etkisiyle birtakım alçaklara ve "asabı çözülmüş bedbahtlara" istediklerini yazdırırken, "bedbaht Fevzi Paşa'nın" mütarekenin uygulanmasından söz etmesi veya buna zorlanması "zaaf ve saffetle mi, belâhatle mi, ihanetle mi" nitelenecekti? O mütareke ki "namusları yıkmış," İzmir'i, Adana ve çevresini, Trakya'yı ve İstanbul'u zapt ve işgal ettirmişti. Mütareke, İstanbul'da kurulu "kast ve ihanet şebekesiyle" devlet ve milletin dünya tarihinden kalkması esasına dayanan planının uygulanması için bir perde halini almıştı. Bu plana göre milletin "tırnaklarına varıncaya kadar" savunma araçları sökülecek ve bunun için İstanbul'un en yakınında bulunan "zatıâlilerinin kolordusu mıntakasından" başlanmak istenecekti. Sonuç "vatanımızdaki İslamın biaman şeklindeki imhası" ve egemenliğinin düşmana, Rum ve Ermenilere geçmesi olacaktı. Bu hakikat bir "kat'iyyeti riyaziye" ile meydanda olduğuna göre, İstanbul ile haberleşmek "hiçbir veçhile gayri caiz" idi. "Meclis-i Milli-i fevkalâdemiz" toplanıncaya değin Heyet-i Temsiliye'den başka bir merci yoktu. Yusuf İzzet ve geçmişteki hizmetleri hakkında iltifatkâr sözlerden sonra, gelecekteki davranışları hususunda kendisini aydınlatmasını "hürmetle arz ve rica" ediyordu.[183]

Kâzım Karabekir'in böylesine ateşli bir üslupla yazmasına yol açan önemli bir etken herhalde Damat Ferit hakkında Trabzon'da 3. Fırka'dan 4 Nisan'da gelen bir şifreydi. Buna göre Damat Ferit sadarete geçerek ordunun terhisi için bir irade-i seniye yayımlamış, bu suretle orduyu çökertecekmiş. Kâzım Karabekir, kısa cevabında İngilizlerin ölüm tehdidi ile

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 563-5. *Alemdar*'ın "Acaba Doğru mu?" başlıklı haberine göre, Cafer Tayyar ile Yusuf İzzet, Harbiye'ye gönderdikleri bir telde, hükümetin Kuva-yı Milliye'yi dağıtmak hususundaki çalışmaları zorluğa uğrarsa yardıma hazır olduklarını bildirmişler. *Alemdar*, 3/4/1336, 4/2 2772.

Padişah'a bile istediklerini imzalatabileceklerini, orduda en ufak bir fesada kalkışanın "derhal" kurşuna dizileceğini, her kim olursa olsun elleri bağlanarak Erzurum'a gönderilmesini bildirdi.[184]

Bu noktada, anılarına serpiştirilmiş bazı sözlerden Fahrettin Bey'in, karşı cephede yer alışını, biraz dolaylı yoldan da olsa nasıl açıklamaya çalıştığına bakalım. Bu, belki biraz da bir vicdan muhasebesi meselesiydi, zira gördüğümüz üzere Cemal Paşa, Harbiye Nazırı iken onu görevden almak istemiş, Mustafa Kemal ise onun hizmetlerini överek ve Cemal Paşa'ya kafa tutarak komutanlık mevkiinde kalmasını sağlamıştı. Fahrettin Bey'in savunmaları şunlardır: 1) Orduyu siyasete karıştırmanın her zaman aleyhinde olduğu için, emrindeki subayların Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti saflarında çalışmasına karşı çıkmış, bu yüzden Cemiyet Reisi Sivaslı Ali Kemali Hoca ile anlaşmazlığa düşmüş. 2) Fahrettin Bey, ihtilalci karakterde yaratılmamış, "sade bir asker olarak" harekete el altından yardımcı oluyormuş. 3) Konya'da ateşli yazılar yazan genç gazetecilerin yeni bir isyanı tahrik edeceklerinden çekindiği için ve bunlara meram anlatmak hayli zor olduğu için bazan sert davranıyormuş. Hatta bu sayede Konya'da Miss Kuchmann (ABD'li) gibi yabancıların güvenini kazanmış ve hakkımızda verilecek kararları hafifletir umuduyla bu gibi güvenleri (yanılmışım diyor) önemsemiş. 4) Namuslu, iyi, güvenilir insanlardan bir hükümet işbaşında bulunduğu sürece, ihtilalin bunların başarısına engel olmayıp desteklemesi gerektiğine inanmış. (Oysa Mustafa Kemal "ne kadar iyi insanlardan" oluşsa, hükümetin bir şey yapamayacağını düşünüyormuş ve haklı çıkmış.) 5) Muhalifleri dürüstlükle, ikna ederek kazanmanın mümkün olduğu görüşündeymiş. 6) Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet Bey, Rauf Bey ile "diğer birçok maiyeti" hep bekârdı. Onun gibi

K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 598. Kâzım Karabekir 5 Nisan genel gesinde Damat Ferit'in kabine kurduğu haberi için, "henüz teeyyüd etmemiştir" diyordu (K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 599)

"Viran olası hanede evladı ayal"leri yoktu. 7) Kuva-yı Milliye'nin birçok sakıncaları vardı. Kurmay Binbaşı Nazım'ın deyişiyle "Zeybekler acaip insanlar, muharebeden anlamazlar, söz dinlemezler..." Subayların bunlara katılması ordu disiplini için zararlı oluyordu – özellikle isyanları bastırmak için kullanılınca.[185]

3 Nisan günü İsmet Bey'le birlikte Ankara'ya ulaşan Celalettin Arif, "İstanbul'a ve şahsıma" karşı yapılan saldırı karşısında kendini kurtarmak ve milletin haklarını savunmak için Ankara'ya vardığını, Erzurum ahalisine haber vermesi için Kâzım Karabekir'e bildirdi. O da ona, Meclis ve başkentin uğradığı "ihanet ve hareketi" hazmedemeyeceklerini, Doğu halk ve askerlerinin Ankara'da toplanacak olan Meclis'in her emrine sadakatle uymayı en büyük şeref bileceklerini, artık kurtarılacak olunan yalnız Türklük değil, 350 milyon Müslümanın hukuk ve namusu olduğunu bildirdi.[186]

2 Nisan günü Lüleburgaz Kongresi son buldu. Kongre Gelibolu Mebusu Şakir (Kesebir) tarafından 31 Mart günü toplantıya çağrılmış. Edirne vilayetinin sancakları ve Çatalca sancağından 67 murahhas katılmıştı. Bundan önce Trakya'daki gelişmelere göz atarsak, Cafer Tayyar'ın 16 Mart günü aldığı kararlardan geri adımlar attığı görülüyordu. Özellikle Tekirdağ Mutasarrıfı Füruzan, Tekirdağ'da 55. Fırka Komutanı Kaymakam Alaettin Bey, Çatalca Mutasarrıfı Fevzi seferberlik emrine direnmişlerdi. Sonunda seferberlik hafifletilmiş ve "kısmi bir celp" mahiyetini almıştı. Lüleburgaz Kongresi her türlü işgal ve ihtilal harekâtına karşı savunma kararı aldı. Ankara'da toplanacak fevkalade Milli Meclis'e üç kişilik bir heyetin gönderilmesine ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile fikir ve duygu birliği kabul edilmekle birlikte "ahvalin ilcası" dolayısıyla kurulan Trakya Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Hareket-i Merkeziyesi'nin Anadolu ve Ru-

Altay, a.g.e., s. 201-3, 206, 221-2. Fahrettin Bey'in demokratik-ulusçu hareketi ihtilal olarak nitelemesi doğru bir teşhistir.

[186] K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 597-8.

meli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile ilgisinin kesilmesine karar verildi. "Ahvalin ilcası," herhalde, Trakya ile Anadolu arasında İtilaf'ın mücadelesi dışında kalabilecek bir telgraf haberleşmesi olmamasından kaynaklanıyordu.[187]

67. İşgalden Sonra İtilaf Devletleri'nin Durumu: Önce Fransızların Güney Anadolu'daki durumuna bakalım. Gördüğümüz gibi 12 Şubat'ta Fransızlar Maraş'ı boşaltmak zorunda kalmışlardı. Urfa'da Yüzbaşı Ali Saip komutası altındaki Kuva-yı Milliye 3 bin silahlıyı buraya getirerek 7 Şubat günü Fransız komutanına 24 saat içinde kenti boşaltması için ültimatom verdi. Fransızlar buna uymayınca, Türk kuvvetleri şehre girdiler ve 9 Şubat'ta vuruşmalar başladı. Kuva-yı Milliye, sayısal üstünlüğüne karşılık silah ve eğitim bakımından zayıf olduğu için vuruşmalar ancak 11 Nisan'da Fransızların Urfa'yı terk etmesiyle semere verebilmişti. Bu gecikmenin başlıca nedeni 13. Kolordu'nun Kuva-yı Milliye'ye yardım hususunda çekingen davranmasıydı. Bu yüzden Mustafa Kemal iki kez Kolordu'ya yazı gönderdi.[188]

Kuva-yı Milliye Antep'te de faaliyette bulunuyordu. Burada Mülazım Şahin (asıl adı Sait) Antep Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubesinin onayı ile Fransızla-

Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele* (Ankara, TTK Y., 1955), s. 214-9. 31 Mart günlü İngiliz istihbarat tutanağına göre Cafer Tayyar'ın, hükümete bir heyet göndererek Edirne'de bir Trakya Kongresi toplamak istediğini bildirdiği söyleniyormuş. Görüşülecek konular şunlarmış: a) Trakya'da seferber edilebilecek nizami ve gönüllü askerin sayısı; b) bunların ihtiyaçlarının karşılanması; c) Trakya'ya Yunan istilası halinde ordunun takınacağı tavır; d) bütün bunların yerine Yunanlılar bölgeye müdahale ettirilmemek kaydıyla Trakya'da İngiliz mandası talep edilmesi. Heyet 29 Mart'ta Babıâli'de nazırlarla görüşüp hükümetin desteğini istemiş. Nazırlar devletin durumunun çok nazik olduğunu, bütün Türkiye'nin işgaline yol açabilecek ihtilatlardan kaçınılması gerektiğini, hükümetin, devletin hakları ihlal edilirse protesto edeceğini söylemiş. Heyet Edirne'ye dönmüş. Foreign Office 371/5166, E 3733/262/44.

[188] Saral, a.g.e., s. 235, 239-40. Birinci yazının tarihi yoktu. Anlaşılan şubatın son on günü içinde gönderilmiştir. İkincisi 24 Mart günlüdür ve kolorduyu adeta suçlar mahiyette olup mebus seçimlerinin gecikmesine tepki gösterilmekte, kolordunun "tarafsız" gibi göründüğünden şikayet edilmektedir.

rın ikmal yolu olan Kilis-Antep yolunu şubat başından beri onlara kapatmış bulunuyordu. 3 ve 18 Şubat'ta Fransızların yolu açma girişimleri, gönderilen kolların pusuya düşürülmesi sayesinde önlenince, Fransızlar anlaşmak istediler. Cemiyet Antep'teki Ermeni gönüllü birliklerinin uzaklaşmasını, içişlerine karışılmamasını, Antep'e başka kuvvet getirilmemesini, asayişi sağlamak için iki Türk taburunun gelmesini şart koştuysa da Fransızlar buna yanaşmadılar. 26 Mart günü 2.500 kişilik bir kuvvetle yola çıkıp 28 Mart'ta Antep'e ulaştılar, fakat yolda Mülazım Şahin'in kuvvetleriyle vuruşmak zorunda kaldılar. Şahin, kuvvetlerinin çekilmesine rağmen Elmalı köprüsünde tek başına vuruşarak öldü. Fakat ardından Yüzbaşı Kılıç Ali kuvvetleriyle Antep'e geldi. 1 Nisan günü Antep içinde vuruşmalar başladı. 4 Nisan'da şehre giren Kılıç Ali, Fransızlara karşı başlayan mücadelenin kumandasını ele aldı.[189]

Urfa ve Antep Fransızlara karşı yürütülen mücadelenin iki odak noktasıydı. Yoksa her yerde bu mücadele az çok devam ediyordu. Buna rağmen Gouraud Fransız emperyalizmi adına umutlu olmalıydı ki, Türkiye ile barış antlaşması çalışmaları ilerlediği bir sırada Ceyhan-Aksu-Fırat-Murat çizgisinde devam edip Cizre'ye inen bir sınır öneriyordu. Ona göre bu sınır, Çukurova'nın en bereketli bölümünü (ve Adana kentini) Türkiye'ye bırakmak gibi onun "lehinde" bir özellik taşıyordu.[190] Fakat bugün sınırlarımız içinde bulunan Güneydoğu Anadolu ile Hatay ve Elazığ'ı (bakır madenlerinde Fransa'nın gözü vardı) Türkiye dışında bırakıyordu. Oysa Fransa'nın durumu askeri maceralara girmeye hiç elverişli değildi. Fransız halkı savaşta hem nüfusça, hem iktisaden çok büyük kayıplara uğramıştı. Alman-Fransız savaşı büyük ölçüde Fransız topraklarında cereyan etmişti ve bu topraklar Fransa sanayinin en yoğun olduğu bir bölgeydi. Yine savaş yüzünden Fransa gerek İngiltere'ye, gerekse ABD'ye çok bü-

A.e., s. 273-83.
Ministère des Affaires Etrangères, c. 143, s. 114.

yük miktarda borçlanmıştı. Fransızlar savaştan bıkmışlar ve harap olan yörelerini yeniden inşa etmek durumundaydılar. 1920 başında Fransız ordusunun mevcudu 794 bin iken, o yılın ilk yarısında 330 bin asker terhis olacaktı ve ekimde 550 binlik bir ordu mevcudu olması için tedbirler alınıyordu. Her şeye rağmen ordu mevcudunu fazla azaltamıyorlardı, zira Almanya, barış antlaşmasına göre Fransa'ya vermekle yükümlü olduğu kömürleri, antlaşmayla saptanmış ihtiyaç fazlası savaş gereçlerini teslim etmemekteydi.[191]

Bu koşullarda Gouraud Güney Anadolu'da işgali rahatça sürdürebilecek kuvvetleri bulamıyor, hatta Maraş (ve daha sonra Urfa ve Antep) gibi fiyaskolara katlanmak zorunda kalıyordu. Nitekim 24 Mart tarihinde Gouraud bir şikâyetname gönderdi. Konya ve Afyon'un İtalyan ve İngilizler tarafından boşaltılması üzerine Anadolu'da kalan Hıristiyanlar arasında İstanbul'a göç edenler fazlalaşmış. İtalyanların Konya'dan ayrılışı dolayısıyla onlara büyük yakınlık gösterilmiş, uğurlama törenine vali, Kolordu komutanı, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve diğer kuruluşların temsilcileri katılmış. İtalyanlar çıkarcı olmayışlarını, Fransızların çıkarcılığı ile karşılaştırıyor, Fransız aleyhtarı propaganda için dinsel kuruluşlarını kullanıyor, hatta bu uğurda Mısır'da ulusçu parti ile işbirliği yapıyorlarmış. İngilizler ve İtalyanlar kendi çekilişlerini haklı göstermek için, Fransızların Maraş'tan çekilmelerini örnek gösteriyorlarmış. En önemlisi, Gouraud, Konya'da cephaneliklerin İtalyan denetiminden çıkması üzerine, buralardaki cephanenin büyük ölçüde Karaman, Niğde ve Silifke'ye taşınmasından yakınıyordu.[192] Öy-

Edouard Bonnefous, *L'Après-Guerre (1919-1924)* (Paris, Presses Universitaires de France, 1968), s. 132, 135, 138-9.

[192] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 202, s. 112-3. Konya'daki Amerikan yetimhanesinin müdüresi, 20 yıldır bu denli kaygı verici bir durum görmediğini söylüyormuş. Bu hanım Fahrettin Bey'in sözünü ettiği Amerikan Hastanesi Müdüresi Miss Kuchmann olabilir: Ak saçlı, munevver bir kadınmış, Frew "arada sırada" gelip onunla görüşürmüş. Altay, a.g.e., s. 180, 202, 236. 12 Mart'ta Defrance'ın bildirdiğine göre İtalyanlar Konya'daki tabutlarını o gün çekmeye başlayıp üç günde kenti terk edeceklermiş. İngilizlerde [illegible]

le görünüyor ki, Gouraud Konya'daki cephanelikleri dahi durum muhakemesi yaparken hesap etmek durumundaydı.

Öte yandan, özellikle İngiliz-Fransız ilişkilerini zehirleyen ve daha önce de değinilmiş olan, İstanbul'da kumanda sorunu vardı. Kısaca gelişmeleri gözden geçirelim. 5 Mart tarihinde Curzon, Fransız Büyükelçisi Cambon'a, Fransa'nın müttefiklerinden ayrı ve Türkiye'ye özel bir yakınlığı olan bir siyaset güttüğü izlenimi verecek bir biçimde davrandığını bir mektupla bildirdi ve bakanlığının buna dair örnekleri içeren bir raporunu sundu. Raporda sıralanan örnekler şunlardı: 1) Barış Konferansı'na bir Osmanlı heyetinin katılabileceği yolundaki karar Konferans'ın olduğu halde, buna Fransızlar sahip çıkmaya kalkışmışlardı (Haziran 1919). 2) Osmanlı Veliahtı'nın Fransız Cumhurbaşkanı'na çektiği tele, Dışişleri Bakanı Pichon imzasıyla çekilen ve İstanbul basınında çıkan (4 Haziran 1919) cevapta, Fransa'nın, geleneklerine sadık olarak Türkiye'nin hayati çıkarlarını ilgilendiren hiçbir şeyi savsaklamayacağı temin ediliyordu. 3) İtilaf'ın 3 Aralık 1918 kararına göre Rumeli'de komutanlık Frenchet d'Esperey'e verilecek, Milne komutasındaki ordu da Kafkasya veya başka bir yere intikal ettirilecekti. Karargâhı İstanbul'a 8 Şubat 1919'da taşıyan d'Esperey, Ağustos 1919 ortasında, hesapça onun izniyle Edirne'den çekilen İtalyan kuvvetlerinin yerine Milne'in emrindeki askerlerden yollamaya kalkışarak, İstanbul'daki İngiliz mevcudunu azaltmaya çalışmıştı. Ayrıca Tuğgeneral Sir H. Wilson komutasında bulunan İstanbul Müttefik Kıtası'nın emrindeki Fransız askerinin miktarını azaltarak ve bir bunalımda ancak kendi emriyle harekete geçebileceklerini bildirerek, böyle bir durumda girişimi kendi eline almayı tasarlamıştı. İngiliz komutanlarını küçük düşürmek, müşkül durumda bırakmak için sürekli olarak elinden geleni yapmıştı. 4) 18 Şubat 1920'de *Peyam-ı Sabah*'ta çıkan ve d'Es-

◁ Anadolu'daki bütün istihbarat subaylarını Bandırma'da bir konferansa çağırıyorlarmış. "Korkarım ki" diyor, "bu, üstü örtülü bir boşaltmadır." *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 202, s. 109.

perey'den geldiği söylenen bir tel, Konferans'ın, İstanbul'u Türklere bırakma kararını almakta Fransız görüşünü benimsemiş olduğunu ileri sürüyordu. Bu konuda d'Esperey'den bir yalanlama olmamıştı.[193]

Defrance'ın 16 Mart'ta işgali bildiren tellerinde anlatıldığına göre, Bahriye Nezareti'nde denetim kurma biçimi üzerinde İngilizler ve Fransızlar anlaşmışlarsa da, Harbiye'de bu sağlanamamış. Fransızların belki İngilizlerden çok Harbiye'yi ve PTT'yi denetlemeye ihtiyaçları vardı. Ayrıca Türklere aralarında tam bir anlaşma bulunduğu mutlaka gösterilmeliydi. Nihayet İngilizleri bir yerde tek başına bırakırlarsa, bir daha oraya adım atmak imkânsız olurdu. Onun için sorun derhal çözülmeliydi.[194] Ertesi günü Curzon ile Cambon konuyu görüştüler. Cambon'a göre 3 Aralık 1918 antlaşması seçikti. Şahsen Cambon d'Esperey'in münasebetsiz bir insan olduğunu kabul etmeye hazırdı. Bunun için İngilizlerle savaşta mükemmel ilişkiler kurabilmiş olan General Guillaumat'yı en uygun fırsatta onun yerine atamaya hazırdılar ama, yetkiler konusunda ödün veremezlerdi. Curzon'a göre mütarekenin askeri hükümlerini yürütmek İngilizlere bırakılmıştı. Bir gün önceki işgalde Fransız ve İtalyanlar külfet ve sorumluluğu İngilizlerin üstüne yıkarak, en az yardımı yapmak için ellerinden gelini yapmışlardı. Bir Doğu Ordusu varken ve İtilaf İstanbul'a karadan bir saldırı beklediği sürece (bunun ne olduğu pek anlaşılmıyor) d'Esperey'in İstanbul'da da komuta mevkiinde bulunması doğaldı. Ama bu durum yoktu, dolayısıyla d'Esperey'in İstanbul'da yetkesi olamazdı. Milne, d'Esperey'in en son "münasebetsizliğini" bildirmiş: Harbiye işgal edilince d'Esperey kıdemli bir Fransız subayını Harbiye nazırı atamak için ısrar etmiş.[195]

Özellikle Fransızların askeri kesimi İngilizlerle rekabeti ile-

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 114; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 18-24.

[194] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 88-92 (no. 41).

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 412 (Curzon'dan Paris elçisine mektup).

ri derecede yaşıyordu. Mesela Amiral de Bon'un 19 Mart günlü raporuna göre, Fransa Türkiye'de en çok çıkarları olan ülkeyken ve Türkler hâlâ en büyük dostluğu kendilerine gösterdikleri halde, Fransız askerinin hemen hemen tek başına Yüksek Şûra'nın özellikle diğer müttefiklerin yararına olan kararlarının uygulayıcısı olması ve en büyük fedakârlıkları yapmak durumunda bırakılması saçmalıktı. De Bon Kilikya, Trakya ve Suriye'de müşkül durumda olduklarını ve Suriye'de bunun İngiliz entrikalarından kaynaklandığını belirtiyordu. Aynı zatın 29 Mart raporu İngilizlerin tutukladıkları çoğu kimselerin açıkça Fransız sever kişiler olmalarının dikkati çektiğini söylüyordu.[196]

Yarbay Mougin de 1 Nisan günlü raporunda 16 Mart tutuklamalarında kendilerine danışılmadığını söyledikten sonra, kendilerinin de neden kendilerine hasım olan Türkleri tutuklamadıklarını soruyordu. Hasım Türkler olarak saydıkları şunlardı: Zeynelabidin, Enver Bey, Hariciyeci İhsan Bey, Mustafa Sabri, Nurettin, Ali Kemal, Mehmet Ali, Kiraz Hamdi, Vasfi Efendi, Adil Bey, Refi Cevat, Sait Molla, Pehlivan Kadri, Sadık Bey, Refik Halit, Mevlanzade Rifat, Hafız İsmail. Dikkat edilirse büyük çoğunluğu hem demokratik-ulusçu harekete karşı, hem de İngilizci olan kimselerdi.[197]

Defrance'ın 20 Mart teli kumanda sorununun mümkün olduğunca erken çözülmesini istiyordu. D'Esperey'in ertesi günkü teli Milne'in denetim kurullarının müttefikler arası olmasını kabul ettiğini, fakat başkanlığın İngilizlerde olmasını istediğini bildiriyordu. Fransıza göre, bu kabul edilemezdi. 24 Mart'ta d'Esperey, Defrance'ın talimatı üzerine Harbiye ve PTT kurullarına geçici oldukları kaydıyla üye verdiğini bildirdi. Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserleri şimdilik, sorun çözülünceye değin kurullara katıldıklarını, bunların Rumeli'deki müttefik kuvvetleri komutanı İngiliz generalinin gözetimi altında olmasını kabul ettiklerini, fakat kurullardaki subay-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 144, s. 55-64, 70-6.
Ministère des Affaires Etrangères, c. 144, s. 2, 8.

ların eşit durumda olmaları gerektiğini bildirdiler. 27 Mart'ta Millerand Savaş Bakanlığı'na, İstanbul'da İtilaf adına alınan askeri tedbirlere katılmak gerektiğini, yoksa İngilizlerin kendilerine ayrıcalıklı bir durum yaratmak hususundaki "gizli arzularını" desteklemiş olacaklarını yazdı. Üstü çizilmiş bir cümle de vardı: Böyle bir durumun sakıncaları, katılmamak suretiyle Türkler nezdinde sağlanacak yararlardan "çok daha" fazlaydı.[198]

21 Mart'ta Cambon, Millerand'a çektiği telde, Milne'in İstanbul'daki komutayı almasında da, Harbiye Nezareti ve PTT denetiminin ele alınmasında da sorunun, kendilerinin işe girişmekte gecikmelerinden ileri geldiğini söylüyordu. İstanbul'a Fransız komutanı geç gelmişti ve Yüksek Şûra'nın kararını Defrance'a bildirmekte gecikilmişti. Komuta sorunu için onun önerdiği çıkış yolu, İstanbul'da başkomutan olmaması ve kentin üç bölgeye ayrılmasıydı. Böylece izzet-i nefis sorunu olmadan d'Esperey geri alınabilirdi. Cambon, önerisini kişisel olarak, Millerand'ı bağlamadan İngilizlere yapmayı teklif ediyordu. Bu sıralarda İngilizlere bir taviz olarak d'Esperey'in danışma için geri çağrıldığı bildirildi. 2 Nisan'da Millerand, kumanda sorununun mutlaka çözülmesi için tel gönderince, o da ertesi gün önerisini tekrarladı. Onun üzerine Millerand, Cambon'a kabul edebilecekleri almaşıkları anlatan bir tel gönderdi. (Millerand, Cambon'un Lloyd George ile görüşememesinden, Curzon'un ise kaçamak tavrından şikâyetçiydi.) Birinci almaşık 1918 antlaşması çerçevesinde kalıp d'Esperey'in yerine Guillaumat'ı atamaktı. İkinci almaşık Yüksek Komiserlere bağlı, onların emrinde Fransız komutanıdı. Bu da olmazsa, üçüncü almaşık Cambon'un önerisiydi, fakat Defrance generallerin İstanbul'u paylaşmak fikrinden hoşlanma-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 143, s. 146 (20 Mart), 151 (21 Mart), 188 (24 Mart); *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, 46 /; *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 143, s. 217 (27 Mart). Roma'daki Fransız temsilcileri Barrère 29 Mart'ta Sforza ile İngilizlere karşı sıkı durmak gerektiği hususunda hemfikir olduklarını bildiriyor, yoksa aynı Misir'dakine benzeyeceğini belirtiyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 144, 218

yacaklarını düşünüyordu. Dördüncü almaşık, ikinci almaşıkla komutayı Wilson'a vermekti. Bu son şıkta Wilson d'Esperey'in emrinden çıkmış olurdu ama bu Milne'i aradan çıkartacağı için kabul edilebilirdi. Zira hemen hemen bütün Türkiye'yi (Anadolu'yu) işgal eden (herhalde bunu nazari anlamda söylüyordu) İngiliz generalinin İstanbul'da da komuta etmesi kabul edilemezdi. İstanbul'daki işgalin müttefikler arası niteliği, buranın komutanı farklı olup Yüksek Komiserlerin emrinde olursa daha belirgin olurdu. Bu arada d'Esperey'in komutası son bulurdu ama bu zaten nazariydi. Son almaşığın bir yararı Türklerin ve diğer Müslümanların gözünde "yürütme tedbirlerinin" sorumluluğunu üstlenmemek olacaktı. Ayrıca İngilizler tek başlarına davranabilme olanağından yoksun olacaklardı.[199]

4 Nisan'da Curzon Cambon'a bir mektup yazdı. Kendisi İngiliz hükümetinin kumanda meselesi hakkında görüşlerini içeren bir muhtıra vermiş bulunuyordu (anlaşılan 18 Mart günlü), fakat Cambon "alışılmamış bir davranışla," bunu hükümeti için tatsız olacağı ve geri alınırsa kendisinin teklifler sunacağı gerekçesivle Curzon'a iade etmiş. Curzon, çıkmazın devam ettığını ve henüz Cambon'dan sözü edilen önerileri almadığını bildiriyor, d'Esperey'ın komutanlığının Trakya ile sınırlı kalması gerektiği görüşünü tekrarlıyordu.[200]

Şimdi de İtilaf Devletleri'nin artık yaklaşmaya başlayan barış antlaşmasıyla ilgili faaliyet ve görüşlerine bakalım. Yukarıda gördüğümüz üzere, Osmanlı Devleti ile barışın "sert" olacağı, 5 Mart günü Londra Konferansı'nın Yüksek Komiserlere çektiği telle bildirilmişti. Bu şartlar, ister istemez antlaşmanın uygulanabilirliği meselesini gündeme getiriyor, o zaman da antlaşmayı yürütecek tek "hazır kuvvet" olarak akla Yunan ordusu geliyordu. Yukarıda (57. fıkra) Venizelos'un Yunan ordusunun Ege'deki gücü konusunda ne denli iyimser ol-

Ministère des Affaires Etrangères, c. 143, s. 155 (21 Mart); c. 144, s. 15 (2 Nisan), 16-7 (3 Nisan), 19-23.

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 58.

duğunu gördü.[201] Öte yandan, yine gördüğümüz üzere, Yüksek Komiserlerin 10 Mart tarihli cevabi telleri sert bir antlaşma olursa doğabilecek vahim sonuçları dört madde halinde sıralamıştı.

15 Mart'ta İngiliz Genelkurmayı Türkiye hakkında gizli bir muhtıra ortaya koydu. Muhtırada tasarlanan barış antlaşmasının ana çizgileri veriliyordu. 1) Rumeli'nin, Enez-Midye ya da, daha büyük ihtimalle Çatalca hattına kadar Yunanlılara verilmesi. 2) İzmir sancağının fiilen Yunanistan'a verilmesi. 3) Türkiye'nin Kürdistan üzerinde her türlü hakkından vazgeçmesi. 4) Sınırları kabaca doğuda Türk-İran sınırı, güneyde Van Gölü'nün hemen güneyinde bir çizgi, batıda Sürmene-Hatapdağı (Tabi Tepe?) - "Bag Hirdagh" (Bağırpaşa Dağı?) - "Musa" (Muş?) - Bitlis (buraları dahil) olan bağımsız Ermenistan. 5) Trabzon ile Erzincan arasında (Tirebolu-Kemah çizgisi) ortalama 40 millik askersizleştirilmiş bir bölge. Muhtıraya göre, Türkler bu şartlara ellerinden gelen en büyük direnci gösterirlerdi ve bu hususta biraz önce değindiğimiz de Robeck'in 10 Mart teline atıfta bulunuluyordu. Kurulmak istenen Ermenistan'a mutlaka müttefiklerin doğrudan askeri yardımı gerekecekti. Trabzon'dan Erzurum'a ulaşmak ve bölgeyi elde tutabilmek için en az 3 tümen ve geniş bir ikmal örgütü lazımdı. Fransızlar Anadolu içlerine doğru ilerlemelerinin imkânsız olduğunu belirtmişlerdi. İzmir sancağında 6 Yunan tümeni Konya-Eskişehir hattını tutmak için ilerleyebilirdi. Fakat bunun kesin sonuç doğuracağı belli olmadığı gibi, bu kuvveti burada belirsiz bir süre tutmak gerekebilirdi ki, Trakya da Yunanistan'a verilecekse, onun uzun zaman o kuvveti burada tutabilmesi ihtimali zayıftı. Yunanlıların uğrayacağı herhangi bir yenilgi derhal müttefik nüfuzunu etkileyecek ve İngiltere ile Fransa'nın doğrudan ilgili oldukları yerlerde Türk başkaldırmalarını teşvik edecekti. İngiltere'ye gelince, Mezopotamya, Filistin, Mısır, Ren, Batum, İstanbul ve Boğazlar'da ya da İrlanda ve İngiltere'de bulunan

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 20-1 (8 Mart).

birliklerin yeni bir harekât için adam ayırması imkânsızdı. Bütün öğelerin hayli ayrıntılı bir durum muhakemesini yapan muhtıra, bu denli sert hükümler koymadan önce, bunlardan elde edilebilecek yararların dikkatle hesaplanması gerektiğini belirtiyordu. Sonuçta, askeri bakımdan, müttefiklerin uygulatmaya hazır oldukları hükümleri koymalarının şayan-ı arzu olmadığı vurgulanıyordu. Belki Yüksek Şûra Türkiye uygular ihtimaline binaen bütün bu hükümleri koyuyordu, uygulanmadığı takdirde de bunları uygulatmak niyetinde değildi. O takdirde de böyle bir siyaset için askeri mütalaa herhalde istenmiyordu. Başka bir deyişle Genelkurmay açıkça antlaşma taslağını alaya almaktaydı.[202]

Konu askeri değerlendirmeler iken, d'Esperey'in Türk ordusu hakkında Mareşal Foch'a çektiği bir teli anabiliriz. Türkler, seferberlik ilan ettikleri takdirde iskelet durumunda bulunan 18 tümenlerini harekete geçirebilirlerdi. Zira silahsızlandırma başarılamamıştı, ülkenin her yerinde bol miktarda silah ve cephane vardı. Yeterince subay da mevcuttu. Rum ve Ermeni düşmanlığı, ilhak edilecek yerlerde çetelerin kurulmasını sağlayacaktı. Buna karşılık ulaşım zorlukları ve ordunun manevra kabiliyetinin az oluşu yüzünden Türk ordusunun yığınak yapması zordu, daha çok yerel harekâtlara elverişliydi.[203] Bir de Yunan ordusu ile ilgili bir Fransız değerlendirmesine bakalım. D'Esperey Doğu Trakya için Yunanlılardan 4 tümen isteyince, hükümet durumu Yunan ordusunun danışmanı olan General Gramat'ya inceletmiş. 6 tümen İzmir yöresinde, 1 tümen Trakya'da, 1 tümen de Edip'te varmış. Ayrıca Florina'da yarı seferber 1 tümenle hazari durumda 4 tümen daha varmış. Gramat'ya

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 26-38. Rapora göre, zaman Mustafa Kemal'den yanaydı. Türkiye'nin askeri gücü küçümsenmeyecek derecedeydi. Başlıca eksiklik taşınabilir toplar ve mermi alanındaydı. Mustafa Kemal'in başını çektiği hareket kesinlikle ulusçuydu, dinsel değildi (fakat din her zaman ulusçuluğun aleti olacaktı).

[201] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 28, s. 36-7 (22 Mart). Anlaşılan Doğu Trakya'daki bir kısım Fransız kuvvetleri Güney Anadolu'ya sevk edilecekmiş.

göre silah altında 6 sınıf ve 150 bin kişiyle Yunan ordusu sınırına gelmişti, zira seçimler arifesinde terhis edilenleri tekrar silah altına almak mümkün değildi. Bu bilgileri Atina'dan merkeze ileten Billy, basın telgraflarına göre Venizelos'un müttefiklere Mustafa Kemal'e karşı yürüyecek 100 bin kişilik bir ordu önerdiğini, bu doğru ise, bunun Yunan ordusunun gerçek imkânlarıyla karşılaştırılması gerektiğini bildiriyordu.[204]

Londra'da bulunan Berthelot, 19 Mart günü merkeze, Venizelos'un kendisini ziyareti sırasında yapılan görüşmeyi bildirdi. Yunan Başbakanı'na göre Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın yüksek bir görevlisi, İngiliz ve Yunan başbakanları arasında samimi ilişkiden ve Venizelos'un Yunan tahtına bir İngiliz prensini getirmek için temaslarda bulunmasından ötürü ülkesinin Yunanistan hakkında eskisi kadar iyi düşünmediğini söylemiş. Venizelos bu haberden ötürü kaygılandığını, Berthelot da böyle bir şey olmadığını, Yunanistan'a Fransız desteğinin eskisi gibi devam ettiğini söylemiş. Venizelos Kral Aleksandr'ın "namevcut" olduğunu, Konstantin'in diğer oğullarının ise tamamen Alman etkisi altında bulunduklarını, onun için bir İngiliz prensini tahta geçirme konusunu Diomède (Diomidis) vasıtasıyla Briand'a açtığını, onun bir itirazda bulunmadığını anlatmış. Ama artık durum değişmiş. Yunan kamuoyu henüz bunu kabule hazır olmasa da gitgide cumhuriyet fikrine yaklaşmaktaymış. Bu durumda aklına bir Belçika hanedanı geliyormuş ve ısrarla Berthelot'nun görüşlerini öğrenmek istemiş. Berthelot sırf kişisel görüşü olarak, Aleksandr'ı tahtta tutmak imkânsız olduğuna göre, her iki çözümün yanlış olduğunu, tek mantıki ve cesur çarenin cumhuriyete gitmek olduğu-

[204] *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 1-2 (16 Mart). Yunanistan'ın asker çıkarmak hususunda zorlandığını gösteren başka bir belgeye (Billy'den merkeze 26 Mart teli) göre, Venizelos Bakanlar Kurulu'nun 1921 kurasının silah altına alınması yolundaki görüşünü kabul etmemiş. D'Esperey'in sözü edilen asker talebi dolayısıyla Gramat bir tasarı hazırlamış. Buna göre Trakya'ya 3 tümen (25 bin asker) gönderilebilirmiş. Billy, bu durumda bütün imkânların sonuna dek kullanılmış olacağını belirtiyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 52. Bundan, Sakarya Meydan Muharebesi'nde 120 bin asker çıkaran Yunanistan'ın nasıl zorlanmış olduğu anlaşılıyor.

nu söylemiş. Cevap olarak Venizelos ikna olduğunu söylemiş. Tek korkusu ordudanmış. Savaştan yararlanarak ordu biraz ayrıcalıklı, üstün ve yarı özerk bir kast haline gelmiş. Kendisi yaşadıkça ona söz geçirebilirmiş, fakat öldükten sonra, "büyük bir devlet haline gelecek olan" Yunanistan'da ordunun darbeler yapacağından ve devletin Güney Amerika cumhuriyetlerinin âdetlerini benimseyeceğinden korkuyormuş. Sonra, Venizelos sözü antlaşmaya getirmiş. İzmir ve Trakya'nın Yunanistan'a verilmesi önlenmek isteniyormuş gibi geliyormuş ona. Bu yönde Fransızlar bir girişimde bulunurlarsa Yunanistan'da bu ülkeye karşı olağanüstü bir kin doğarmış. Yunanistan bu noktaya kadar bu denli desteklendikten sonra, onu ortada bırakmak mümkün değilmiş. Trakya konusunda kamuoyuna kesin bir şey söylememiş, ama İzmir bakımından "geri dönmenin imkânsız" olduğu bir durum varmış. Hükümeti ve nüfuzu böyle bir hayal kırıklığına dayanamazmış. Berthelot, buna karşılık, Türkiye'de durumun Fransız kamuoyunu çok düşündürdüğünü, Türkiye ile savaş ihtimalinin çok kötü görüldüğünü anlatmış. Ayrıca küçük bir ülkenin bir günde bütün emellerini gerçekleştirip Akdeniz'in büyük bir devleti olması "inanılmayacak derecede" nadir bir şeymiş. İngiltere ve ABD idealist ülkeler arasındaymışlar, fakat çıkarını düşünmeden fikirler ve bütün özgürlükler uğruna durmadan mücadele etmiş tek ülke Fransa'ymış ve bunu en az unutacak durumda olan ülke Yunanistan'mış. Venizelos Fransa'nın Trakya ve İzmir'i Yunanistan'a vermekten vazgeçmeyeceğini hararetle diledikten sonra, gelecekte Doğu'da ve özellikle Türkiye'de Yunanistan'ın Fransa'ya desteğinin sağlanmış olacağını belirtmiş. Bu sayede Fransa'nın örgütleyip eğittiği 100 bin kişiden fazla bir kuvvet, iyi örgütlenmemiş ve kendilerinden korkulmaması gereken Türk ulusçularına karşı Fransa'nın emrinde olacakmış.[205]

Ministère des Affaires Etrangères, c. 213, s. 25-30. Diomidis'in İngiliz prensi konusunu ne zaman Briand'a açtığı anlaşılmıyor. Briand, Fransız siyasetinin "ağır toplarından" ve her an kulisten sahneye çıkmaya hazır biri olmakla birlikte, bir süredir milletvekilliği dışında sorumlu bir mevkide bulunmuyordu. Belki Venizelos önce öyle bir durumda bir Fransızın tepkilerini ▷

Son derecede ilginç bu belgeden, Venizelos'un, antlaşma son biçimini alırken Fransızlardan kaynaklanan bir aksilikten çekindiği anlaşılıyor.[206] Bu vesileyle o güne dek iyi gizlenmiş olan Yunan tahtına bir İngiliz prensi tasarısının varlığını öğreniyoruz. Anlaşılan bu, "büyük devlet" olma yolunda İngiltere'nin tam desteğini almak içindi. Yoksa Kral'ın "namevcut" olmasının Venizelos'un canına minnet olması gerekirdi. Yine bu belge dolayısıyla Venizelos'un büyük devlet olmayı da tasarladığını ve bunu Fransız Dışişleri'nin yüksek bir memuruna söyleyebilecek denli –en az kendisi için– doğallaştırdığını görüyoruz. Sırf İzmir ve Trakya'yı alarak "büyük devlet" olmak zor olduğuna göre, ihtimal İstanbul'u, bütün Ege bölgesini ve Pontus'u almayı, hatta belki Anadolu içlerine girip Akdeniz kıyılarına dolanmayı, bunu da Lloyd George ve İngiliz

◁ yoklamayı ihtiyata uygun bulmuş, olumsuz bir tepki gelmeyince de işi yürütmekte sakınca görmemişti. Venizelos'un görüşmedeki son sözü herhalde Berthelot ve birçok Fransızın duymak isteyeceği bir şeydi – Yunan kültürü Fransız geleneklerine ve etkisine bağlıymış. 23 Mart günlü bir telle Londra'ya bildirildiğine göre, Fransız Dışişleri'nden Paleologue Yunan elçisine sormuş ve elçi, Venizelos'un bahsettiği yüksek rutbeli Fransız hariciyesinin söylediklerini hiç duymadığını söylemiş. O halde, diyordu tel, bunlar dedikodudan ibarettir. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 48.

[206] Nitekim, İzmir'de Fransız Konsolosu Laporte'un 28 Mart'ta bildirdiğine göre, Yunan ordusunun beklenen taarruzu Venizelos'un bir emriyle durdurulmuş. Bununla birlikte geniş bir harekât için hazırlıklar devem ediyormuş. Ege Rumları askere alınmazken 20-30 yaşlarında olanlar askere alınmaya başlanmış. Kırda taşıma araçları ve yük hayvanları istimvalleri yaygın bir biçimde uygulanıyormuş. General Paraskevopulos Konferans'ın vereceği Kuva-yı Milliye'yi yenme görevini güvenle bekliyormuş. Yunan Yüksek Komiseri Sterghiades (Steryadis) o denli güvenli değilmiş. İzmir bölgesini yönetecek memur bulmakta zorluk çekiyormuş. Dağılan Türk polis ve jandarması yerine Rumları yetiştirmek için bir jandarma okulu kurmuş, subay ve komiserler Yunanistan'dan geliyormuş. Öte yandan drahmi düşüyormuş ve Yunanlılar drahminin zorunlu tedavülünü getirmeyi tasarlıyorlarmış. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 59-61. Laporte'un bildirdiğine göre, Yunan makamları Osmanlı makamlarının askeri, mülki, adli bütün yetkilerini ellerinden almışlar. Laporte, İzmir'in görülen yazgısı karşısında bu gibi durumlarda Yunan makamlarını protesto etmenin isabetini sorgulamaktaydı. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 63 (Defrance'tan, 1 Nisan).

prensi sayesinde başarmayı umuyordu. Fakat Dimyat'a pirince giderken, evdeki bulgurdan olma kaygısıyla Venizelos şimdi İngiliz bir kraldan vazgeçip "tarafsız" bir Belçikalı krala sarılıyor, hatta Fransızlara şirin görünme çabasıyla henüz bunu kabule hazır olunmasa da Yunanistan'da gelişmekte olan bir cumhuriyetçi düşünceden dem vuruyordu. İhtimal Venizelos cumhurbaşkanı olmayı isterdi, ama bir İngiliz ya da Belçikalı kral, Yunanistan lehinde Avrupa kamuoyunda çok olumlu yankılar uyandırır, büyük devlet olma harekâtını kolaylaştırırdı (yabancı bir cumhurbaşkanı tabii düşünülemezdi). Fakat Berthelot cumhuriyet fikrini kuvvetle savununca, Venizeles –belki sadece def-i bela kabilinden– ikna olmuş görünmüştü.

Venizelos telaşlanmakta çok haklıydı. Örneğin 20 Mart günlü acele bir telle Defrance, Millerand'ın bir telinde (14 Mart) barış hükümlerinin yeniden gözden geçirileceğinden ve, Yunanistan'ın meşru sayılabilecek istekleri dikkate alınmak şartıyla, bunların değişikliğe uğrayabileceğinden söz etmesinden cesaret alarak "içini dökmüştü." Barış taslığına göre, Yunanistan savaştan en kârlı çıkan devlet olacaktı. Oysa Yunanlılar İtilaf cephesine zorla ve birçok üzücü olaydan sonra katılmışlardı, birçokları hâlâ buna teessüf etmekteydi. Venizelos'un zoruyla olmuştu bu iş ve şimdi de ülkesinde tabanca kurşunlarıyla karşılanmaktaydı. Sırf bu büyük yurtsever hatırına Yunanistan'a bazı menfaatler sağlanmalıydı. Fakat Yunan halkı buna layık mıydı? Hem de, 1) Doğu'da barışı tehlikeye atmak; 2) Fransa'nın kendi çıkarlarını bozmak (zira Yunanlılar hem başkalarının faaliyet ve etkinliklerine müsaade etmezlerdi, hem de ellerindeki ülkelerin gelişme ve refahını sağlamaktan acizdiler); 3) müttefiklerin, savaşı yürütürken koydukları ilkeleri çiğnemek pahasına. Zira Trakya'da ve İzmir'de çoğunluk Türklerdeydi. İzmir kentini tek başına ele almak da olmazdı. Bir liman mutlaka iç bölgesiyle bir bütünlük halinde olurdu.[207]

Ministère des Affaires Etrangères, c. 213, s. 34-7. 30 Mart günlü telinde Defrance, Paris'teki Yunan Elçiliği'nin Türklerin Tekirdağ'da Rum ya da ▷

Hazırlanmakta olan barış antlaşmasının saçmalığını belirten iki belge daha var: Bunlar İngiliz belgeleridir. Birincisi de Robeck'in 25 Mart günlü teliydi. Osmanlı barışının yeniden ertelendiği, ABD'nin tekrar konuyla ilgilendiği, Wilson'un Türklerin İstanbul'dan çıkarılması konusunda ısrar ettiği yolunda haberler gelmişti. Yüksek Komiser gecikme olursa kısa süre önce yapılan darbenin (işgali öyle tanımlıyor) sağladığı üstünlüğün yitirilmiş olacağını belirtiyordu. İşgal beklenenin ötesinde başarılı olmuştu. Taşradan gelen haberler önderlerin tereddüte düştüklerini, meydan okumaya cevap veremediklerini, tutucu unsurların cesaret bulduklarını gösteriyordu. Sert barış şartları mutlaka tepki doğururdu; ama ulusçu harekete toparlanma fırsatı verilirse tepki başka türlü olur, ayrıca Rusya, Suriye ve Mezopotamya'daki gelişmelerden çok yararlanabilirdi. Barış şartları, 6 Mart'ta kendisine bildirilenlerden (Sèvres'in ana hatları) hissedilir derecede daha yumuşak olursa, Padişah ve etrafındakilerle bir blok (cephe) siyaseti güdülebilirdi. Böyle bir ihtimal bulunduğu takdirde, bir an önce bu yönde hazırlık yapılabilmesi için kendisine yeni hükümler bildirilmeliydi. O takdirde Padişah zorluk olmadan şimdiki kararsızlık tutumundan vazgeçirilir, işbaşındaki hükümet görevden alınıp Damat Ferit ya da Reşit Bey başkanlığında, müttefiklerin himayesinde bir hükümet kurulurdu. Tahammül edilebilir bir antlaşmanın en önemli yönü, İzmir ve Edirne konusunda Türkleri tatmin etmesi olurdu.[208]

◁ Ermenileri katliama uğrattıkları iddiasının uydurma olduğunu bildiriyordu. *Ministère des Affaires Etrangères*, c. 213, s. 62.

[208] *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 47-9. Curzon bu tele kısa bir cevap vererek, barış antlaşması üzerinde Londra Konferansı'nın yedi haftadır çalıştığını, bir gecikme söz konusu olmadığını, üç hafta daha çalışıp, yurtdışında bir konferansla işin tamamlanacağını, nihai hükümlerin bir ölçüde uygulanabilirliğe bağlı olduğunu, bunun için askeri görüşlerin beklendiğini bildirdi. Padişah'la cephe birliği arasında, Osmanlı hükümetine böyle bir ümit verilemeyeceğini, ayrıca, verilse dahi sonuç olarak önemli bir fark yaratacağının açık olmadığını söyledi. Bu son görüş hayli esrarengizdir. Acaba Curzon, Padişah ve çevresi nasıl olsa yanımızda yer alacak mı demek istiyordu? *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 50 (30 Mart).

İkinci belge, İngiliz Genelkurmayı'nın hazırladığı ve 1 Nisan tarihini taşıyan (15 Mart muhtırasından sonra) ikinci bir muhtıradır. Bunun, şimdi incelemiş bulunduğum de Robeck'in 25 Mart teli üzerine hazırlandığı belirtiliyor. Genelkurmay da barış şartlarının yeniden gözden geçirilerek yumuşatılmasını istiyordu. Barışın Türkler için tahammül edilebilir olması için İzmir, Edirne dahil, Doğu Trakya ve Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümü üzerinde metbuiyet içermesi gerektiği görüşü benimseniyordu. (Metbuiyet [suzerainty] içişlerinde yerlileri serbest kılan ve "itibari egemenlik" anlamına gelen bir düzendir.) Düşünülen sert barış antlaşmasını uygulamak için müttefiklerin ayırabilecekleri bir askeri kuvvetleri yoktu. Belki Yunanlılar, özel tutkularından esinlenerek, antlaşmayı zorla uygulatacak kuvveti tek başlarına sağlamayı teklif edebilirlerdi. Genelkurmay'a göre böyle bir öneri kabul edilirse ancak yerel bir etkisi olur, yani yalnız Yunanlıların yararına olurdu, buna karşılık da Türkiye'nin ücra köşelerindeki Hıristiyanların durumu artık düzelmez bir şekilde ağırlaşırdı. Rapor barış antlaşmasının ana çizgilerini yeniden gözden geçirmek için çok geç olmayabileceği umudunu dile getiriyordu.[209]

Bilindiği üzere, İngiliz ve Fransız askeri ve sivil bürokrasisinin önemli bir bölümünün daha ılımlı bir barış için bütün bu çabaları boşa gidecekti. Şüphe yok ki bu konuda en büyük sorumluluk Lloyd George'un idi. İzmir'e Yunanlıları gönderme konusunda en önemli rolü o oynamıştı. O zaman Fransa hükümetinin başında olan Clemenceau, bu hususta fazla istekli olmamakla birlikte Yunanlıların gönderilmesini kabul

Documents on British Foreign Policy, c. XIII, s. 54-7. De Robeck de 1 Nisan telinde Trakya ya da İzmir Yunanlılara verilirse dahilde Hıristiyanların katliama uğrayacaklarını, bunu önlemek için bütün Anadolu'yu işgal etmek gerekeceğini, buna da imkân olmadığını bildirdi. Bu durumda onları korumak için bütün kıyı kentlerinde savaş gemileri görevlendirilebilir, Hıristiyanlar da kıyılara gelirlerdi. Buralarda onları beslemek de mümkün olurdu ya da katlıam olduğu takdirde bunu başlatan ya da önlemeyen yöneticilerin cezalandırılacağı duyurulabilirdi. *Documents on British Foreign Policy*, c. XIII, s. 53-4.

etmişti. Onun Fransa'nın Almanya ile sınırını sağlama alma kaygısıyla böyle davrandığını gördük. Millerand iktidara geldikten (20 Ocak) sonra, İngiltere'nin ABD'nin Versailles'ı onaylamaması (19 Mart) yüzünden söz konusu sınırı garanti etmeyeceği, üstelik Almanya'ya karşı ılımlı bir siyaset gütmek eğilimine girdiği ortaya çıkmaya başladı. Bu yüzden Millerand, gördüğümüz üzere, Osmanlı barışı konusunda ılımlı bir tutumun kendi çıkarına olacağını düşünerek kararlaştırılmış olan sert antlaşma tasarısını gözden geçirmekten yana bir görüş geliştirdi. Fakat nedense, bu siyaset değişikliği düşüncesini, 57. fıkrada gördüğümüz bu yöndeki bazı zayıf girişimlere rağmen, uygulamaya sokmadı veya sokamadı. Acaba bu yüzden İngiltere ile bozuşmak gerekebileceğini, bunun zararının faydasından çok olabileceğini mi düşündü? Bu sorunun cevabını ancak İngiliz-Fransız ilişkilerini genel olarak, bütünüyle inceleyen bir araştırma verebilir. Yalnız şu muhakkak ki, Venizelos'un büyük gayretleri, sonuç olarak Fransa'nın tutumunu değiştirmemesinde bir ölçüde rol oynadı. Yukarıda, Londra Konferansı'nın 10 Mart oturumunda Lloyd George'un girişimiyle Venizelos'un toplantıya katılmasının antlaşmayı yeniden gözden geçirme konusunun söz konusu edilmesini nasıl önlemiş olduğunu gördük. Venizelos'un Berthelot ile yaptığı görüşme de aynı yönde bir çabaydı.

Burada önemle belirtilmesi gereken husus şudur ki, Millerand'ın martta antlaşmayı yumuşatma yönündeki sonuçsuz gayretleri İstanbul'un işgali arifesinde ortaya çıkan bir yeni tutumun sonucuydu. Londra Konferansı 12 Şubat'tan 10 Nisan'a kadar sürmüş, Millerand 14 Şubat'a kadar çalışmalara katılmıştı. 14 Şubat günü İzmir'in geleceği konusu açıldı ve Fransız Başbakanı düşüncelerini açıklama fırsatını buldu. Millerand, iş bir duygudaşlık sorunu olsaydı, Yunanlıların İzmir'de kalmasından yana olacağını belirtti. Fakat İtalyan temsilcisi Nitti'nin dediği gibi, Türkiye'ye gösterilecek tavır mümkün olduğunca az hasmane olmalıydı. İzmir, Türk barışının en dikenli sorunuydu ve sürekli bir barış isteniyorsa Yunanlılar İzmir'den çıkmalıydılar. Söz sırası Lloyd George'a gelin-

ce, İzmir sancağının nüfusça ve hemen her alanda "esas itibarıyla" (essentially) Yunan, orayı ihya edecek onların Yunanlılar olduğunu söyledi. İkincisi, Yunanlıların oraya gönderilmesi geçici bir tedbir olarak değil de, daimi bir tedbir olarak kararlaştırılmıştı. Sonra, Venizelos Almancı kralına karşı isyan ederek gerçek bir dostlukla İtilaf'ın yanında yerini almıştı. Şimdi İzmir'i Türklere vermek Venizelos'u terk etmek anlamına gelirdi. Dördüncüsü, kendisi Türkleri İstanbul'dan çıkarmaktan yana olduğu halde, burasının onlara bırakılması kararlaştırılmıştı. Bu, onlara yeterli bir tavizdi. Bir de İzmir'de çıkarları İtilaf'la aynı olan bir devlet vasıtasıyla bir köprübaşı sahibi olmanın önemi unutulmamalıydı. Türklerin onurunu kurtarmak için onlara İzmir'de itibari egemenlik tanıyacak bir çare, sorunu çözebilirdi.

Lloyd George bu uzun konuşmasının sonunda görüşmeyi Türkiye üzerine konacak mali ve idari denetim konusuna kaydırdı. İzmir'le ilgili sözlerine, konuyu değiştirmesine Millerand (ya da İtalyanlar) itiraz etmediler. Cambon söz alarak, savaştan önce büyük devletlerin Türk borçları dolayısıyla bir denetim yürüttüklerini, şimdi bütün maliyeyi kapsayacak biçimde denetimin yaygınlaştırılmasını savundu. Ayrıca Türk izzet-i nefsi gözetilmek şartıyla bu denetimin idari de, yani genel ve tam olabileceğini söyledi. Nitti, işin siyasal rengi olmamak ve devletler arasında kıskançlıklara yol açmamak, Türkiye'nin yararına olmak şartıyla bu görüşü destekledi. İlginçtir ki Lloyd George, içişlerine karışmak suretiyle Türkiye'nin "ulusal duygusunu" incitmekten çekindiğini ve denetimi uygulatmanın imkânsız olabileceğini söyleyerek denetime karşı çıktı. Ermenileri, Arapları, Yunanlıları "kurtardıktan" sonra Türkiye de kendini istediği gibi yönetmeliydi.[210]

Documents on British Foreign Policy, c. VII, s. 54-60. Cambon, 1891-98 yıllarında İstanbul elçisi olarak Abdülhamit'e "her ay" çeşitli ıslahat tasarıları sunduğunu, Padişah'ın bunların hepsini kabul ettiğini, fakat hiçbirini uygulamadığını anlattı. Ona göre denetim, Türkiye'nin yararına olacaktı. 16 Şubat'ta Cambon mali denetim konusunda Konferans'a bir muhtıra sundu (s. 68). İlginçtir ki Lausanne Barış Konferansı'nda da İngiltere ve Fransa'nın ▷

Ondan sonraki günlerde de Fransızlardan İzmir konusunda bir itiraz gelmedi. Antlaşmanın İzmir ve Ermenistan hükümlerini hazırlayacak olan komisyonlara İzmir bölgesinin, egemenlik sorunu dışında, Yunan idaresinde olacağı ve bağımsız bir Ermenistan kurulacağı yönünde talimat verildi.[211] 23 Şubat'ta Millerand tekrar Konferans çalışmalarına katılmaya başladı. Venizelos ve Lloyd George İzmir bölgesinde itibari de olsa, Türk egemenliğinin olmamasını savunuyorlardı. Nitti (24 Şubat) bunun tehlikeli bir çözüm olacağını, oysa itibari egemenliğe Türklerin razı olacağını söyledi. Millerand daha önce azınlıklara güvence tanınmak şartıyla İzmir'in Türklere verilmesinden yana olduğunu, Yunan hükümetine İtilaf'm yaptığı vaatleri öğrendikten sonra, bundan vazgeçtiğini, fakat İzmir tümüyle Yunan egemenliğine sokulursa derhal savaş çıkmasının muhakkak göründüğünü söyledi. Tartışmaların sonunda Curzon bir teklif yaptı: 1. Türk egemenliğinin tek belirtisi olarak Türk bayrağı. 2. Yunan yönetimi. 3. Yunan garnizonu. 4. Yerel meclis (Rumlar ve Türler). 5. İki yıl sonunda meclis Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Yunanistan ile birleşmeyi isteyebilecek, Milletler Cemiyeti de halkoylaması istemek hakkını haiz olacaktı. Millerand derhal halkoylamasına gidilmesinin neden düşünülmediğini sordu. Lloyd George ise bunu Milletler Cemiyeti'ne bırakma eğiliminde olduğunu söyledi.[212]

Ertesi günü, yani 25 Şubat günü oturuma Venizelos kabul edildi ve Curzon'un önerdiği esaslar hakkında düşüncesini açıkladı. Türklerin neden iki yıl İzmir'de itibari egemenliğe sahip olacaklarını anlamadığını söyledi. İstanbul'un Türklerde bırakılması Müslüman âleminin tepkisini çekmemek için

◁ tutumları bunun gibi olmuş, İngiltere mali konularda, Fransa da arazi konusunda müsaadekâr davranmış, bu yüzden çatışmışlar ve Türkiye de bu çatışmadan yararlanmıştır.

[211] *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 98.

Documents on British Foreign Policy, c. VII, s. 229-33 (24 Şubat). Bir ara Millerand İzmir bölgesinde İtilaf'ın kumandası altında Türk jandarma ve polisi kurulacağını söyledi, ve bu da Lloyd George'un itirazına uğradı.

kararlaştırılmıştı. Oysa İzmir'de verilen taviz yalnızca Türklerin izzet-i nefsini gözetmek ve kuvvete başvurmak durumunda kalmamak içindi. Oysa Doğululara ve özellikle Türklerle ilişkilerde en önemli şey güçlü olmaktı. Fakat Şûra bu çözümde ısrar edecekse, tatsız olaylara yol açmamak için Türk bayrağının kent dışındaki tabyalardan birine çekilmesini rica etti. Şûra bunu kabul etti. Millerand Venizelos'un toplantıya katılmasından ötürü sevincini dile getirip ortak gayeleri için Venizelos'un ülkesinin yapmış olduğu fedakârlıkları tamamıyla takdir ettiğini söyledi, bayrak konusundaki düşünceye de katıldı.[213]

26 Şubat oturumlarında Millerand yine yoktu, yani Paris'e dönmüştü. Görülüyor ki Sèvres diye tanınacak barış antlaşmasının esaslarına Londra Konferansı'nda Millerand'ın bir itirazı olmamıştı. Demek ki İstanbul'un işgali arifesinde görülen çizgi değişikliği, Paris'e döndükten sonra oluşmuştur. 57. fıkrada.gördüğümüz üzere, Millerand'ın Londra Konferansı'nda olup bitenlere tepkisi, bildiğimiz kadarıyla, 29 Şubat'ta başladı. Orada andığımız 29 derneğin 13 Mart dilekçesi Osmanlı barışının en çok İngiltere'ye yarayacağı şikâyetini dile getiriyordu. 2 Mart günlü *Le Temp* gazetesi "... Londra görüşmelerinin Türkiye'yi parçalamaya yöneldiğini, İzmir ve Trakya'nın Yunanistan'a verileceğini, Musul petrollerine ve Ergani madenlerine göz diken İngilizler'in bu amaçla bir Kürdistan devleti kurulması için çalıştığını" açıklıyordu.[214]

Documents on British Foreign Policy, c. VII, s. 238-9. 21 Şubat'ta teknik komite tutanağını hazırladı. Venizelos, İzmir sancağının Aydın ve Söke kazalarından vazgeçtiğini, buna karşılık özellikle askeri nedenlerle Soma, Kırkağaç ve Akhisar ile kuzeyde Kemer (Burhaniye), kısmen Edremit kazalarının dahil edilmesini istemiş. Sonunda Komite, Kemer ve Edremit'le ilgili talebi benimsemedi, çünkü Boğazlar bölgesinin sınırı Kemer'in hemen güneyinden geçiyordu. Ayrıca batıda Akhisar şehrinin Yunan bölgesine girmesini kabul etmekle birlikte Kırkağaç ve Soma ilçelerinin Osmanlı ülkesi olarak kalmasını tavsiye etti (s. 244-7).

[214] Akyüz, a.g.e., s. 102. Bu yüzden Millerand Meclis'te "Fransız hükümeti yaşayabilir bir Türkiye teşkilinin zaruri olduğu kanısındadır" biçiminde bir konuşma yapma ihtiyacını duyacaktı.

Görülüyor ki Fransa'da hava dönmeye başlamıştı. Ama yine de bu gelişme San Remo Konferansı'nın kararlarını, yani Sèvres antlaşmasını önleyemeyecekti. Esasen Şûra alınan kararların gizli tutulmasını kararlaştırdı. 25 Şubat toplantısında, Venizelos'un konuşmasından sonra Lloyd George, İzmir'le ilgili kararlarının açıklanıp açıklanmayacağı sorusunu ortaya attı ve kendisinin barış hükümlerinin parça parça açıklanmasına karşı olduğunu ve nihai karardan sonra antlaşmanın tümünün yayımlanmasının uygun olacağını söyledi. Millerand itiraz eder gibi olunca, Lloyd George ayrı ayrı açıklamaların parlamentoya müdahale imkânı verdiğini, oysa bu yola gidilmezse, İzmir hakkında sorular sorulduğunda konunun görüşülmekte olduğunu, onun için bir şey söyleyemeyeceğini haklı olarak ileri sürebileceğini belirtti. Örneğin, açıklama yoluna gidilirse Kilikya ya da Antalya hakkındaki sorulara da cevap vermek gerekecekti. Bunun üzerine kararların gizli tutulması kararlaştırıldı.[215] Bu görüşler uluslararası konferans diplomasisinin nasıl demokratik denetimden kaçmak için elverişli olduğunu çarpıcı bir biçimde sergilemektedir.

Venizelos'un 19 Mart'ta Berthelot karşısında Fransızların niyetleri konusunda dile getirmiş olduğu korkular devam ediyor, ihtimal artıyordu. Cambon'un 3 Nisan'da merkeze bildirdiğine göre, Paris'e hareket etmeden önce Venizelos, kendisini ziyaretle, Fransa'nın kendilerini İzmir'e çıkarttığı halde şimdi Türklerden yana çıktığından yakınmış. Cambon Fransa'nın Yunanistan'a karşı tutumu hususunda teminat verdikten sonra, sorunun, İzmir'i Yunanistan'a verdirmek için ne Fransa'nın, ne de İngiltere'nin askeri bir kuvvet ortaya koyacak durumda olmamalarından kaynaklandığını açıklamış. Venizelos, İtilaf'tan herhangi bir yardım istemediğini, Türklerle baş edebilecek durumda olduklarını, üstelik kurmakta olduğu yeni tümenlerle İtilaf'a "başka noktalarda" yardıma hazır olduğunu söylemiş. Her halükârda devletlerin isteği üzerine İzmir'e ordu gönderip 1.200.000.000 frank harcadık-

[215] *Documents on British Foreign Policy*, c. VII, s. 242-4.

tan sonra oradan çekilmek "bütün siyasetin" iflası olurmuş. Tek istediği şey, İzmir'de kalıp Türkiye ile ayrı bir barış yapma imkânının tanınmasıymış. Cambon, İngilizlerin Yunanlılara karşı olan duygudaşlığını abarttığını, "Yunanlıları İzmir'e gönderme hususunda başlıca sorumlu olan Bay Lloyd George dışında, burada bu girişim hakkında ciddi endişeler taşımayan kimseye rastlamadığını" söylemiş. Paris'te, hiçbir askeri yardım istemediğini ve meseleyi kendi kendine çözecek durumda olduğunu belirtmesini tavsiye etmiş.

Bu konuşmadan, Venizelos'un barış antlaşmasında İzmir kendilerine verilmese bile, kendilerinin oldubitti yaparak, Türkleri İzmir'i yine kendilerine verecek olan ayrı bir barış antlaşması imzalamaya zorlama hususunda serbest bırakılmaya dahi razı olduğunu görüyoruz. Yani İtilaf İzmir'i Türklere vermiş görünecek, fakat Yunanlıların zorla İzmir'de kalıp bunu Türklere de kabul ettirmelerine ses çıkarmayacaktı.[216]

Venizelos'un Millerand'la Paris'te yaptığı görüşme, yüreğine su serpmiş olmalıdır. Millerand, ona, İzmir'den "kovalanacaklarından" korkmamaları gerektiğini, kimsenin orada kalacaklarından şüphe etmediğini, tek sorunun münasip bir şekil bulmak olduğunu söylemiş. Zira İngiltere de Fransa da derhal İzmir'i Yunan egemenliği altına sokmak suretiyle Osmanlı Devleti'ni boydan boya yangın yerine döndürebilecek ve 2-3 milyon askerin gönderilmesini gerektirecek bir durumu göze alamazlardı. Venizelos bu sözlerden memnun görünmüş.[217]

Ministère des Affaires Etrangères, c. 213, s. 73-4.
Ministère des Affaires Etrangères, c. 213, s. 81 (5 Nisan).

Ali Rıza Paşa hükümeti göreve geldiği sırada Osmanlı Devleti ya da Türkiye bir yıldır galiplerin elinden çıkacak olan barışı beklemekteydi. Bu kitabın sonunda, yani altı ay sonra, Salih Paşa hükümeti istifa ettiği sıralarda hâlâ beklemekteydi. Oysa Almanya, Avusturya, Bulgaristan barışları çoktan imzalanmıştı, Macaristan barışı dahi orada Bolşeviklerin iktidara gelmesi, Romen istilası gibi olaylar dolayısıyla gecikmiş olmasına rağmen imzalanmış bulunuyordu. Türk toprakları üzerinde kurulacak "az Ermenili" geniş ülkeli bir Ermenistan'ın maddi sorumluluğunu üstlenmesi umulan ABD'nin bu konuda bir karara varması için beklenmişti. 1919 yılının sonunda İtilaf Devletleri ABD'yi hesap dışı bırakmak gerektiğini anlayarak barış koşullarını saptamak için çalışmalara başladılar. Erken bir barışın San Remo'da (24 Nisan 1920) saptanan koşullar denli ağır (muhtemelen daha da ağır) olacağı varsayılabilirse, Türk barışının gecikmesi Türkiye için belki hayırlı olmuştur denebilir. Zira bu uslamlamaya göre gecikme: 1) Ulusal direnişin örgütlenmesini sağlayacak uzunca bir vakit sağlamıştır. 2) Rusya'daki iç savaş Bolşeviklerden yana sonuçlar vermeye başlamış, böylece ulusal mücadeleye Sovyet yardımını mümkün kılmıştır. 3) İngiltere ile Fransa arasındaki çelişkiler su yüzüne çıkmaya başlamış, ve ulusal direniş bundan da yararlanabilmiştir.

Ne var ki tersini savunmak da mümkün görünüyor. Erken bir barış olsaydı ve Sèvres kadar ağır olsaydı, ulusal direniş daha kolay olurdu, çünkü: 1) Türk toplumu savaş yorgunluğunu daha çok hissetmekle birlikte bir iç savaş durumu, ya

ni bir kutuplaşma ve parçalanma yaşamamış olacak, belki yekvücut olarak mücadeleye girecekti. 2) Yunanlılar İzmir'e çıkmış olsalardı da istila hazırlıkları Haziran 1920'deki denli ilerlemiş olmayacaktı. Aslında bu tartışma kurgusal, ve ciddi tarihçilikle pek de bağdaşmayan bir tartışmadır. Ama Mütareke döneminin dinamiklerini çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermek gibi bir yararının bulunduğu söylenebilir.

68. Padişah: Padişah'ın Ali Rıza'nın sadaretine "kerhen" razı olduğunu gördük. İngilizlerin olumsuzluğu karşısında Damat Ferit'in eylül sonunda demokratik-ulusçu hareketle açık mücadeleyi sürdürebilmesine imkân yoktu. Fakat mücadeleden vazgeçmiş değildi. Tersine, başka bir düzeyde, yani halkın harekete karşı direnmesi ve karşı koyması için, hazırlıklara ve hatta eylemlere hız verildi. Ali Galip komplosu ile demokratik-ulusçu harekete karşı kılıç çekmiş olan Vahdettin, mutlakıyete ya da en azından güdümlü bir meşrutiyete ulaşma çabalarından vazgeçecek bir insan değildi. Komplo olayı unutulamayacağına göre Vahdettin'in tahtta kalabilmek için de mücadeleyi sürdürmesi gerekiyordu.

Yukarıda, 16. fıkrada, daha ekim ayında demokratik-ulusçu harekete karşı eyleme geçildiğini gördük. Mustafa Kemal Amasya'ya Salih Paşa'yla buluşmak üzere gider gitmez Şeyh Recep olayı çıktı. İkinci olarak Adapazarı'nda ekimin son iki haftasını kaplayan Bekir Sıtkı olayı vardır. Üçüncü olarak 27 Eylül - 4 Ekim ve 20 Ekim - 4 Kasım arasında Bozkır'da ortaya çıkan isyan dikkati çekiyor. Dördüncüsü 28 Ekim - 30 Kasım arasında Gönen-Manyas bölgesinde patlak veren 1. Anzavur hareketidir. Beşincisi kasım başında Kızıl Hançer örgütünün İstanbul'da duvarlara yafta yapıştırma eylemidir. Başta Sait Molla-Frew mektuplaşması, birçok işaret bu hareketlerin Padişah'ın tasvibi ve muhtemelen emriyle muhalifler tarafından yürütüldüğünü ve İngilizler tarafından desteklendiğini göstermektedir. Anzavur ve Bozkır, hareketin iç savaşa dönüştüğünü göstermektedir.

Bütün bu hareketlerin Ekim-Kasım 1919 aylarında cereyan ettikleri göze çarpmaktadır. Aralık başından 16 Şubat'ta

Ahmet Anzavur'un ikinci isyanına kadarki iki buçuk aylık sürede bir hareket yoktur. Acaba bu aralık nasıl açıklanabilir? Sait Molla - Frew mektuplaşmasının ortaya çıkmasından kaynaklanan bir çekinme mi söz konusudur? Belki bunun bir etkisi olmuş olabilir. Ama sanırım asıl nedeni dış siyasette aramak gerekir. Yukarıda (32. fıkra) anlatıldığı üzere, 8 Kasım'da Lloyd George, Guildhall'deki konuşmasında artık Boğazlar bekçiliğinin Türklere bırakılamayacağını söylemek suretiyle, İstanbul'un Türklerden alınacağını kuvvetle sezdirmişti. Bu durumun Vahdettin'de, İzmir'in işgaliyle dahi kıyaslanamayacak derecede şok etkisi ve tepki yarattığını tahmin etmek zor değildir. Aralık'ta Londra'daki Fransız-İngiliz Konferansı'nda Türkleri İstanbul'dan uzaklaştırma kararının alınması korkuları doğrulayacaktı. Gördüğümüz üzere (36. fıkra), buna tepki olarak Vahdettin'in de doğrudan ya da dolaylı katıldığı Amerikancı, Fransızcı, hatta İtalyancı tavırlar ortaya konmaya, Saray'da Teşkilat-ı Mahsusa'nın en faal günlerini çağrıştıran toplantılar yapıldığına dair haberler "uçurulmaya" başlandı. İşte bu dönemdedir ki Anadolu'da iç savaşa yönelik hareketler tamamen durduruldu ve kerhen de olsa, Meclis'in toplanmasına izin verildi. Şuna da işaret edilmelidir ki, Türklerin İstanbul'dan çıkarılması, Padişah'ın 12 Eylül 1919'da İngiliz istihbaratçılarıyla yapmış olduğu anlaşmaya da aykırıydı. Vahdettin'in tepkisi o açıdan da "haklı ve meşruydu" Bununla birlikte soğukluk döneminde Vahdettin'in İngilizlere sırtını tamamen döndüğü de söylenemez. Bu dönemde Ryan'a hükümetin değişmesini isteyip istemediklerini soran bir haber gönderilmesi herhalde bunu gösterir (16. fıkra).

Ne var ki, Lloyd George İstanbul konusundaki kararını kabinesine kabul ettiremedi. O ve Curzon dışında, çoğunluk, böyle bir yola gitmenin Türkleri çileden çıkartacağını hissediyorlardı. Sonuç olarak Londra Konferansı geri adım atarak, 14 Şubat'ta İstanbul'un Türklerde kalmasını ve bunun kendilerine bildirilmesini kararlaştırdı. Karar 16 Şubat günü de Robeck'e bildirildi. Aynı gün Ahmet Anzavur ikinci harekâtını başlattı. O noktadan itibaren iç savaş tırmanarak devam

edecek, yayılacaktı. Bunu, Vahdettin'in yeniden İngilizlerle işbirliğine başlaması olarak yorumlamak gerekir. Demek ki iç savaşa iki buçuk ay ara verilmesi İngilizlerin İstanbul'u Türklerden almak istemelerine karşı tepkinin bir parçasıydı. Vaktaki bu karardan dönüldü, Vahdettin ve yandaşları iç savaşı yeniden başlattılar.

Bu noktada 62. fıkrada Hüseyin Kâzım'm 17 Mart günü söylediği sözü yeniden ele almak gerekir. Hatırlanacağı üzere o, Vahdettin'e, İngilizlerden "kavi bir söz" aldıysa sadarete Damat Ferit'i getirmesini tavsiye ettiğinde, Padişah bu sözü aldığını ifade etmişti. Belgelerde bu sırada böyle bir sözün verildiğine dair bir ize rastlamadım. Muhtemelen Padişah, İstanbul'un kendisine bırakılması, üstelik 16 Mart işgalinin açıkça kendisinden yana ve demokratik-ulusçu harekete karşı tavır koyması karşısında bu tutumu "kavi bir sözle" eşdeğer tutmuştur. (Hatta somut davranışlar olması itibarıyla, sözden de değerli bulmuş olabilir.) Tabii, gördüğüm belgelere yansımamış olan bir teminatın Vahdettin'e verilmiş olduğu da düşünülebilir.

69. Mustafa Kemal ve Demokratik-Ulusçu Hareket: Bu cephede, bu dönemde en önemli gelişmelerden biri, Mustafa Kemal'in 10 Haziran 1919 Havza Tamiminden Mebusan'ın açılışına, yani 12 Ocak 1920 tarihine kadar kesintisiz sürdürmüş göründüğü önderliğin, bu son tarihten itibaren tehlikeye girmiş olmasıdır. Gerçekten de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti desteğiyle seçilmiş olan mebusların Cemiyet'in ana siyaset doğrultusundan şaşmamakla birlikte, büyük ölçüde ondan bağımsız davranmaya başladıkları görülüyor. Yıllar sonra dahi, *Nutuk*'ta, bu davranışların Atatürk'ü nasıl kızdırmaya devam ettiğini biliyoruz. Mustafa Kemal'in istediği dört önemli şeyden ancak birini, Misak-ı Milli'yi gerçekleştiren (fakat onda da çok önemli değişiklikler yapan) bu mebuslar, kurdukları gruba "müdafaa-i hukuk" ismini vermeyerek adeta neseplerini reddetmişlerdi. Siyaset bilimi açısından bu şu demekti: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne parti kimliği tanınmıyor, dolayısıyla bir

parti disiplini sorunu olduğu kabul edilmiyordu. Oysa Türkiye 1908'den bu yana başta İttihat ve Terakki ile siyasal parti olayını yaşamış, parti disiplininin ne olduğunu öğrenmişti.

Neden böyle yapıldı? Atatürk'ün teşhisine katılmamak mümkün değildir. Herhalde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ve siyasetlerini aşırı ve biraz da tehlikeli buluyorlardı. Ne de olsa İtilaf silahlarının gölgesinde çalışan bir meclisin üyesiydiler ve belki belli bir uysallığın Barış Konferansı'nda Türkiye için yarar getirebileceğine inanıyorlardı. Gerek azınlıkların, gerekse muhaliflerin gürültülü bir biçimde seçimleri ve Meclis'i boykot etmeleri, tarafsız sayılabilecek şahsiyetlerin dahi onlara katılması da herhalde onları çekingenliğe sevk etmişti. Şu da söylenebilir: Mebusan Meclisi Anadolu'da toplansaydı ve bu sayede Mustafa Kemal Meclis'in içinde bulunabilseydi, mebuslar Mustafa Kemal'den ve Heyet-i Temsiliye'den bu denli bağımsız davranmayacaklardı. Daha önce de belirtilmiş olduğu üzere, sorunun Mustafa Kemal'in kişiliğinden kaynaklandığı da söylenemez, çünkü Heyet-i Temsiliye'nin temsilcisi ve o kurulda Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir'den sonra herhalde üç numaralı adam sayılması gereken Rauf Bey, gerek Meclis, gerek grup yöneticiliği görevleri bakımından çarpıcı bir ihmale uğramıştı. Demek ki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne toptan bir sırt çevirme söz konusuydu ve Mustafa Kemal'in önderliğinin reddi yalnızca bu genel tavrın bir parçasıydı.

İstanbul kamuoyunda ve dolayısıyla mebusların kafasında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti deyince akla gelen "sivrilikleri", cüretkârlıkları kısaca hatırlatalım. Hemen herkes bunu az ya da çok haklı da görse, Ege'de Yunanlılara, Çukurova bölgesinde Fransızlara ve Ermenilere karşı Kuva-yı Milliye'nin örgütlenmesi ve onun yürüttüğü mücadele bir cüretkârlıktı. Ali Galip komplosu karşısında Damat Ferit hükümetini istifa etmek zorunda bırakan, merkezle bağları koparma eylemi bir cüretkârlıktı. Cemal ve Cevat paşaların istifa ettirilmesi durumu karşısında Mustafa Kemal'in

direnilmesini istemesi, bu vesileyle, öngördüğü cüretli eylem programları, istifa ettiklerini öğrendikten sonra da hükümetin düşürülmesini talep etmesi sivrilikti. Yine 25 Ocak'ta Güney'de gerillaya yaygın eyleme geçme emri ile 26 Ocak gecesi düzenlenen Akbaş baskını macera olarak değerlendiriliyordu (oysa bu eylemler Cemal ve Cevat paşalara yapılan muamelenin karşılığıydı). Nihayet 16 Mart işgali karşısında merkezle bağları koparması dahi Heyet-i Tenviriye girişimine yol açacak denli tepki görmüş ve Eylül 1919'dakinin tersine, komutanlar cephesi kırılmıştı. Fakat Damat Ferit'e sadaretin verilmesi demokratik-ulusçu cephedeki muhalefet ve tereddütlere son vermiştir.

Mustafa Kemal cüretkâr siyasetlerin adamı olmuş, olaylar da onu haklı çıkartmıştır. O, durum muhakemesini, İtilaf Devletleri'nin sert bir barış yapacakları, Padişah'ın bu sert barışa boyun eğeceği ve bununla kalmayarak mutlakıyete ya da güdümlü bir meşrutiyete gitmek üzere demokratik-ulusçu hareketi ezmeye çalışacağı hesabına göre yapmış, bunun için cüretkâr siyasetlerin adamı olmuş, olaylar da onu haklı çıkartmıştır. Haklı çıkmasaydı, çok büyük ihtimalle hareketin önderliğini kaybederdi. Zira Mustafa Kemal'in zor bir kişiliği vardı. Tanıyanların kolayca sevebilecekleri popüler biri değildi. Demokratik-ulusçu hareketteki önderliğini büyük ölçüde çalışkanlığına, hiçbir yazıyı cevapsız bırakmamasına, davasında sebat etmesine borçluydu. Nitekim yanlış iyimserliklerin ağır bastığı bir ortamda Mustafa Kemal ve örgütünün önderlik rolünün pek kabul görmediğine tanık olduk. Daha dikkatli incelersek, genellikle demokratik-ulusçu hareket için (hatta zaman zaman Vahdettin için dahi) Mustafa Kemal ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bir mücadele ve İtilaf Devletleri'ne karşı tehdit aracı olarak her zaman değer ifade etmiştir. (Bunu II. Meşrutiyet'te bütün meşrutiyetçi çevreler tarafından benimsenen fakat iktidar rolünü kapsamayan İttihat ve Terakki'nin meşrutiyet kurucusu ve koruyucusu rolüne benzetebiliriz.) Nitekim Ali Rıza hükümeti istifa eder etmez bütün ülkedeki demokratik-ulusçu hareket

mensupları Damat Ferit'in gelmesi ihtimalinin telaşıyla yüzlerini Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne çevirdiler. Ama Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin mücadele rolünü tanımak, birçokları için, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin iktidar rolünü tanımak anlamını içermiyordu. Oysa Mustafa Kemal'in siyasal iktidarı hedeflediği açıktı. Bu cilde konu olan dönemde Yahya Kaptan olayı, söylediğimize iyi bir örnektir. İstanbul bölgesinde demokratik-ulusçu hareketin örgütü İttihatçıların elindeydi. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile temas ve işbirliği halindeydiler ama ondan bağımsızdılar. Mustafa Kemal Yahya Kaptan vasıtasıyla İttihatçıların bölgedeki siyasal egemenliğini tehdit edince, onlar da hükümetin yardımıyla onu ortadan kaldırdılar. Ama kısa süre sonra 16 Mart işgali ve ardından Damat Ferit hükümetinin işbaşına getirilmesi demokratik-ulusçu safları yeniden sıklaştırdı.

70. İtilaf Devletleri: Birinci ciltte zaten Türkleri "cezalandırmak" kararında olan İngiliz siyasetinin Lloyd George'un kişisel siyasetiyle nasıl daha şiddetli Türk aleyhtarı bir biçime sokulduğu, hangi nedenlerle, istemeyerek de olsa Fransa'nın bu konuda Lloyd George'un güdümüne girdiği açıklanmıştı. Aynı durum, son meşrutiyet döneminde de devam etmiştir, ama bazı farklarla. Hükümet içinde Hindistan'dan kaynaklanan bir "kazan kaldırma" olayı Lloyd George'u, Fransızlara da kabul ettirmiş olduğu İstanbul'u Türklere vermeme kararından dönmek zorunda bırakmıştır. ABD'nin Versailles Antlaşması'yla birlikte Fransa'nın savunmasına ilişkin antlaşmayı da püskürtmesi Fransa'da Türkiye siyasetinden ötürü duyulan tedirginliği büsbütün su yüzüne çıkarmıştı. Gerçi Fransa'nın artık Almanya'ya karşı kendini savunma konusunda ABD ya da İngiltere'den bekleyeceği bir şey kalmamıştı. Ama Almanya'nın savaş tazminatını ödemeye zorlanması için Fransa'nın yine de İngiliz işbirliğine muhtaç olması, her şeye rağmen onu Yakındoğu'da müttefikiyle ipleri koparmaktan alıkoymaktaydı. Gerçi, görüldüğü üzere, Millerand 16 Mart işgali arifesinde Ege'de Yunanistan'ın du-

rumunu sorgulamaya kalkışmış, fakat başaramamıştı. Sonuç olarak Fransa Sèvres'in yapılmasına engel olmayacak, olamayacaktı ve ancak Sèvres'in uygulanamayacağı ortaya çıkınca, bağımsız bir Türk siyaseti izlemeye koyulacaktı.

Burada, Mustafa Kemal'in Fransızlara karşı yürürlüğe soktuğu genel gerilla buyruğunun cüretkârlığına ve aynı ölçüde isabetine bir kez daha dikkat çekmeliyiz. Fransızların Türklerden yana bir siyaset izlemeye arzulu olduklarını, fakat tereddütler içinde bocaladıklarını ve Türk toplumunun 1908'den beri geçirmiş olduğu devrimsel dönüşümleri pek değerlendirememiş olduklarını kaydetmiştik. Bu durumda Fransa'nın daha hoşgörülü tavrı karşısında birçok Türk onlara karşı yumuşak bir tutum gösterilmesini isterken, Mustafa Kemal, tersine, Fransız sömürgeci davranışlarının üstüne gitmek, başka bir deyişle "silahlı ikna" yolunu seçmiştir. Ve bundan sonuç alınmıştır. Anlaşılan, bu dönemdeki Fransız kararsızlığı, İngilizlerin "sert" diye gerçekçi biçimde değerlendirdikleri Türk barış şartlarının bu niteliğini açıkça görmelerine dahi engel olmuştur.

Ama sert barış şartları, bunun geleceğini kestirebildiği için keskin mücadele yolunu seçmiş bulunan Mustafa Kemal'e yarayacak, Padişah'a rağmen, uzun vadede Türk kamuoyunu onun destekçisi haline getirecekti. Vahdettin, Ali Galip komplosunu tezgâhlamış biri olarak demokratik-ulusçu harekete karşı aynı yolu sürdürmek zorunda kalacak, Türkiye'yi ezmek isteyen İngilizlerin paraleline düşecek, böylece siyasal intiharına çalışmış olacaktı.

Konu daha çok üçüncü cildin kapsamına girdiği halde, sert barış şartlarından kısaca söz edelim. 19. yüzyıl başlarında başlamış olan Balkan milliyetçiliği, düvel-i muazzamadan gördüğü hoşgörü, hatta teşvik sonucu yüzyıllardır Balkan topraklarını yurt edinmiş olan Müslümanları, nüfusun çoğunluğunu oluştursalar dahi, yurtlarından sürüp çıkarmayı adeta ilke edinmişti. Her şeye rağmen kalabilmiş olanlar ise kesinlikle ikinci sınıf yurttaş muamelesi görmekteydiler. 19. yüzyılın sonunda Doğu Anadolu'da başlayan Ermeni hareketleri, yi-

ne düvel-i muazzamanın hoşgörü, hatta teşvikiyle, her yerde azınlık olmalarına rağmen, aynı stratejiyi benimsemiş görünüyorlardı. İttihat ve Terakki iktidarlarının uygulamış olduğu Ermeni ve Rum tehcirlerini yalnız askeri zaruretlerle değil, bu Balkan yaşantılarının ışığında açıklama gereği vardır. Onun için bağımsız bir Ermenistan'da, Yunan yönetiminde Doğu Trakya'da, Ege'de Türklüğün halinin nice olacağını kestirmek zor değildi. Yunan yayılmasının İzmir-Manisa-Ayvalık'la sınırlı kalmayacağını, uzun vadede Pontus'a, İç Anadolu'ya, Akdeniz kıyılarına doğru gitmek isteyeceğini tahmin etmek de zor değildi. Dünya pek çok fetihler, imparatorluklar, fethedilen yerlerdeki halka yapılan türlü sömürü, baskı ve zulümlerin tanığı olmuştur. Fakat yerli halkın bulundukları yerde yaşamaya devam etme hakkını kaldırmak tarihte nadir görülen bir zulüm şeklidir. Balkanlar'da Müslümanlara çok kez bu yapılmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda "sert" barış şartları bu uygulamayı bu sefer Anadolu'ya taşıyordu. Türkler artık Anadolu'da barınamayacaklardı. "Sertlik" böyle bir sertlikti ve ister istemez mukabil sertliği doğurdu. İşte bu sertliğin, bu feveranın sözcüsü Mustafa Kemal ve arkadaşları oldular.

Burada İtilaf devlet adamlarının, yüksek memurlarının bilgi düzeyine kısaca tekrar değinmek istiyorum. Lloyd George'un dedikodu düzeyinde uydurma bilgilerle İzmir'de Yunan işgalini tezgâhladığı ve Clemenceau ile Wilson'u peşinden sürüklediği biliniyor. Yine gördük, Türk barışının koşulları saptanırken ısrarla günler boyu Mustafa Kemal'den Erzurum valisi diye söz edilmesi İhtilaf'ın istihbarat düzeyi hakkında fikir vermektedir. Başka bir cehalet örneği İngiliz arşivinde karşıma çıkan bol sayıdaki istihbarat raporlarının içindeki tamamen hayal mahsulü bilgilerdir. Muhtemelen bunların çoğu demokratik-ulusçu istihbarat adamlarının İngilizlere (belki de çok kez parayla) verdikleri, propaganda mahiyetinde yanlış bilgilerdi. Kimileri resmi İngiliz belge yayınlarına bile girmiştir. Çok dikkatli bir eleştiri süzgecinden geçirmeden bu raporlarla ciddi tarih yazmanın mümkün olamayacağı açık-

tır. Bununla birlikte, kimi olabilir gibi görünen bilgileri, başka kaynaklardan ileride doğrulanmaları ihtimali dolayısıyla zaman zaman özet olarak aktarmaktan kendimi alamadım. Kim bilir, belki de yüksek İngiliz görevlileri raporların ne denli uydurmalarla dolu olduğunu hissettikleri için bunları tamamen dışlamak yoluna gitmişler, istihbaratçılar da böylece, kurt yokken "kurt geldi" diye bağıran çoban çocuğun durumuna düşmüşlerdir. Yani aradaki doğru bilgiler de boşa gitmiştir.

⇔

Kaynakça

(Birinci ciltteki kaynaklara ektir.)

a) Belgeler

1. ABD Dışişleri Bakanlığı belgeleri (State Department) (Ankara Amerikan Kütüphanesi'nde bulunan mikrofilm koleksiyonu).
2. Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgeleri (Ministère des Affaires Etrangères): *Levant (1918-1929), Turquie* tasnifi.
3. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etütler Başkanlığı, *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981).
4. Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları* (Ankara, TTK Y., 1975).
5. Fehmi Nuza, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981).

b) Yapıtlar

Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)* (Ankara, TTK Y., 1975).

S. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul, Gerçek Y., 1980).

———, "Mustafa Kemal Atatürk'ün İktidar Yolu," *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk* (İstanbul, Eczacıbaşı Y., 1983).

———, "La Révolution française et la conscience révolutionnaire des nationalistes turcs à l'aube de la guerre d'indépendance," *La Turquie et la France è l'Epoque d'Atatürk* (Paris, Collection Turcica, 1981).

———, "Son Meclis-i Umumi'de Cepheleşme Olayı," *Prof. Fehmi Yavuz'a Armağan* (Ankara, SBF Y., 1983).

———, "Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)," *Milletlerarası Münasebetler Yıllığı*, 1980-81, sayı 20.

Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaşı ve Sonrası* (İstanbul, İnsel Y., 1970).

Rahmi Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* (İstanbul, Güven Basımevi, 1942).
Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım* (İstanbul, Tan Matbaası, 1961).
Falih R. Atay, *Zeytindağı* (İstanbul, Bateş, 1981).
Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. I (İzmir, Ege ÜEF Y., 1964).
Adil Bağdadlılar, *Uzunoluk* (İstanbul, Kervan Y., 1974).
Cemal Bardakçı, *Alevilik-Ahilik Bektaşilik* (Ankara, 1970).
Bekir Sıtkı Baykal, *Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti* (Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1986).
Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı* (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Y., 1983).
Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele* (Ankara, TTK Y., 1955).
Edouard Bonnefous, *L'après-Guerre (1919-1924)* (Paris, PUF, 1968).
G. Boudière, "L'affaire de Maraş," *Turcica*, c. IX/2-X, 1978.
Tevfik Çavdar, "'İleri' Gazetesinde 1919 Seçimleri," *Amme İdaresi Dergisi*, c. 14, sayı 2, Haziran 1981.
E. Driault - M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, c. V (Paris, PUF, 1926).
Tülay Duran, "İstanbul'un İşgali," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 66 (Mart 1973).
———, "Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Felah-ı Vatan İttifakı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 61, Ekim 1972.
Kâmil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler* (İstanbul, Remzi K., 1975).
Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi*, c. VI, *İstiklal Harbi'nde Ayaklanmalar* (1919-1921) (Ankara, Genelkurmay, Harp Tarihi Y., 1974).
Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki* (İstanbul, Hürriyet Y., 1975).
Berthe Georges - Gaulis, *Angora Constantinople Londres* (Paris, Armand Colin, 1922).
R. de Gontaut - Biron, *Comment la Frances'est Installée en Syrie (1918-1919)* (Paris, Plon, 1922).
Asaf Gökbel, *Milli Mücadelede Aydın*, Aydın (Coşkun Matbaası, 1964).
Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Gurbet Cehennemi'nde* (İstanbul, Sebil Y., 1968).
Zühtü Güven, *Anzavur İsyanı* (Ankara, İş Bankası Y., 1965).
İlüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul ve Yardımları* (İstanbul, Ülkü Matbaası, 1975).

Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları* (Ankara, TTK Y., 1973).
İsmet İnönü, *Hatıralar* (Ankara, Bilgi Y., 1985).
Elie Kedourie, *England and the Middle East* (London, Bowes and Bowes, 1956).
İngiliz Kemal, *Türk Casusu İngiliz Kemal İstiklal Harbi'nde* (İstanbul, Nebioğlu Y.,).
Utkan Kocatürk, "İsmet İnönü ile bir Konuşma," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 1, Kasım 1984.
Vehbi Koç, *Hayat Hikâyem* (İstanbul, Apa Ofset Basımevi, 1974).
Orhan Koloğlu, "La campagne de Pierre Loti en Faveur de la Turquie Pendant la Guerre d'Indépendance," *La Turquie et la France à l'Epoque d'Atatürk* (Paris, Collection Turcica, 1981).
Mehmet Murat, *Tatlı Emeller, Acı Hakikatler* (İstanbul, Matbaa-i Amedî, 1330).
Yunus Nadi, *Ankara'nın İlk Günleri* (İstanbul, Sel Y., 1955).
Rıza Nur, *Hayatım ve Hatıratım*, c. II (İstanbul, Altındağ Y., 1968).
İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya* (İstanbul, Sebil Y., 1975).
H. Adnan Önelçin, *Nutuk'un (Söylev'in) İçinden* (İstanbul, Yüce Y., 1981).
Michel Paillarès, *Le Kemalisme Devant les Alliées* (Constantinople, 1922).
A. Rawlinson, *Adventures in the Near East* (London, Andrew Melrose, 1923).
Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü* (Halep, Vakit Matbaası, 1929).
Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler* (Ankara, Kültür ve Turizm Bak. Y., 1988).
Hulki Saral Tosun Saral, *Vatan Nasıl Kurtarıldı* (Ankara, İş Bankası Y., 1970).
Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. II (Ankara, Öğretmen Dünyası Y., 1984).
Mithat Sertoğlu, "İngilizlerin Kuva-yı Milliye'yi Bolşeviklere Karşı Kullanma İstekleri," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 12, Eylül 1968.
———, "İstanbul'un İşgali," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 9, Haziran 1968.
Kâmil Su, *Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı* (Ankara, Kurtuluş Basımevi, 1984).
İhsan Sungu, "Atatürk'ün Babası Ali Efendi ve Asâkir-i Milliye Taburu," *Belleten*, c. III, sayı 10, Nisan 1939.

Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri* (İstanbul, Milliyet Y., 1976).
İlhan Tekeli - Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey* (Ankara, TTK Y., 1989).
Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde* (İstanbul, Bahar Matbaası, 1967).
Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları* (İstanbul, Çağdaş Y., 1982).
Cemil Topuzlu - Salih Alaçam, *Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler* (İstanbul, A. Halit, 1939).
Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (London, Constable, 1923).
Mete Tunçay, "1293 Kanun-u Esasi'sinin Son Tadilleri," *Armağan: Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı* (Ankara, SBF Y., 1978).
———, "Misak-ı Milli'nin 1. Maddesi Üstüne," *Birikim*, no. 18/19, Ağustos-Eylül 1976.
———, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması* (Ankara, Yurt Y., 1981).
Şerafettin Turan, "Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler," *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri* (Ankara, TTK Y., 1975).
Sahir Uzel, *Gaziantep Savaşının İçyüzü* (Ankara, 1952).
Paul du Véou, *La Passion de la Cilicie*, 1919-1920 (Paris, Paul Geuthner, 1937).
Robert F. Zeidner, "Mustafa Kemal Pasha's Military Cooperation with Non-Turkish Muslim Nationalists during the Turkish War of Independence" (yayımlanmamış? makale).

Dizin

Abbasoğlu 51, 53
Abdullah (Sivas Belediye Reisi) 459
Abdullah (Bolşevik) 171
Abdullah Paşa 160-1
Abdullah, Şerif 166
Abdullah Azmi 386, 422, 544-45, 570
Abdullah Behçet 123
Abdullah Cevdet 150
Abdurrahman Çavuş 173
Abdurrahman Şeref 14-15, 43, 218, 349, 392, 463, 529, 582
Abdülaziz 391, 512
Abdülaziz Efendi 442
Abdülaziz Çavuş 151
Abdülaziz Mecdi 381, 457, 501-2, 530, 544, 579
Abdülbaki 242
Abdülhak Hamit 333
Abdülhalim Efendi 119
Abdülhamit II. 99, 100, 112, 261, 274, 353, 433, 531, 549, 608
Abdülkadir Efendi 39, 141, 155-57, 186, 425, 549
Abdülkerim Paşa 14, 29
Abdülkerim Sebati Paşa 457
Abdülmecit Efendi 39, 103, 109-13, 268, 333
Abdürrahim Efendi 222, 267, 343, 344
Abdürrauf Efendi 459
Abington, Lord 324
Abuk Paşa, Ahmet 14, 28-29, 43, 67, 73, 160, 349, 361, 387, 389, 402, 457
Abu Selman 344
Acemi Sadun Paşa 60, 270, 347-48
Adil Bey 15, 20, 26, 40, 45, 113, 117-20, 182, 357, 596
Adnan, Dr. 218, 250, 257, 339, 383, 386, 561
Ağoş Ali Efendi 245
Ağa Han 323-24, 333
Ahmed Zafriel Meba 342
Ahmet (Sünusi) 336
Ahmet Bey 537
Ahmet, Hati 335
Ahmet, Şah 110
Ahmet Attar 341
Ahmet Cevdet 414
Ahmet Emin (Yalman) 256-57, 268, 330, 491, 501, 503
Ahmet Fazıl Efendi 104
Ahmet Fevzi 175-78, 181, 200-3, 251, 275, 304, 405
Ahmet İhsan 217, 333, 414
Ahmet Kemal 121
Ahmet Muhtar 257

Ahmet Muhtar Paşa 110, 423
Ahmet Necati 245-46
Ahmet Refik 186
Ahmet Reşat 276
Ahmet Reşit Paşa 215
Ahmet Rıza Bey 15, 149, 221, 243, 293, 313, 319, 334-35, 351, 403, 412, 414, 530
Ahmet Vefik 332
Ahmet Vefik, Miralay 164
Akkiliseli Osman 431
Akyazılı Kâmil 546
Alaettin Bey 527, 590
Alaybeyzade Ali 431
Aleksandr, Kral 601
Ali 492
Ali Bey 537
Ali, Kel (Çetinkaya) 491
Ali, Şeyh 420
Ali Efendi 230
Ali Efendi, Mülazımı evvel 203
Ali Fuat Paşa 21, 49, 62, 76, 78, 80-81, 88, 93-97, 134, 155, 169-71, 175, 177-79, 182-83, 188, 207-9, 211, 218, 229, 232-40, 245, 269-70, 276, 285, 288-89, 350, 368, 371, 436, 495, 498, 505, 526, 529, 539, 541-42, 556-58, 572-73, 585, 589
Ali Fuat (Türkgeldi) 15-16, 21, 23, 103, 268, 447-50, 456-57, 463-64, 498, 501, 530,-31, 568
Ali Galip 13-14, 19-20, 46, 59, 78, 113, 124, 136, 180, 213, 229-30, 459, 587, 614, 617, 620
Ali Haydar 241
Ali Kemal 20, 26, 40, 98, 113, 117-20, 147, 155, 181, 185, 262, 357, 425-26, 444, 449, 453, 465, 529
Ali Kemal (Jandarma Umum Komutanı) 60, 179, 181, 247, 510
Ali Nadir 92, 262
Ali Rıza (Sevkıyatçı) 338
Ali Rıza, Miralay 60
Ali Rıza (Vali) 20, 180
Ali Rıza Efendi 537
Ali Rıza Paşa 14-19, 22, 24, 31, 33-34, 40, 50, 53, 70, 75, 86, 95, 100-1, 109, 120, 129, 131, 137, 141, 144-58, 164, 168, 173, 183, 185, 194, 196, 200, 218, 223, 228, 230, 244, 251, 260, 267-69, 273, 275-76, 300, 312, 316, 359, 361, 363-64, 366-67, 387-90, 392, 394, 396, 399, 402-5, 409-10, 428, 433-34, 444-45, 447-63, 508, 513, 529, 550, 553, 578, 613-14, 618
Ali Rıza Paşa (eski Vali) 261
Ali Saip 411, 591
Ali Sait Paşa (Malta'ya giden) 159, 491, 547
Ali Sait Paşa, Topal 491
Ali Şükrü 502, 537
Allenby 281, 346
Ampthill 324
Aznavur, Ahmet 93, 127-34, 136-37, 155, 185, 206, 251, 351, 360, 363, 432-33, 435-36, 438-39, 441-46, 461, 464, 508-14, 548, 574, 615
Apay, Tevfik 342
Arabi Paşa 147

Arif Bey 333
Arif Paşa, el Mardini 139
Arif Hikmet Paşa 357
Aristidi Paşa 123, 425
Armstrong, H. 297
Arnold, Binbaşı Davis 318
Arslan Bey 140
Arslan, Büyük 247
Arslan, Arnavut Küçük 246-47
Asaf, Mebus 457
Asım Bey 164
Asım Efendi 267
Asiye Remzi 109
Aşir 542
Ata Bey 561
Atıf Bey 94
Atıf Efendi 230
Avni Bey 307
Avram Galanti 227
Azımzade Hüseyin Paşa 338
Azımzade Yusuf 346
Aziz Nuri 545

Babanzadeler 139
Bağdadlılar, Adil 287
Bahaettin Şakir 223
Baha Sait 519
Bahtiyar 386
Balfour 313, 326
Ballard 466
Balyalı Mustafa Çavuş 437
Bardakçı, Cemal 233
Barrère 293, 334, 597
Bayram, Hacı 505
Bedirhanlar 139-41
Bedri Naim 333
Behçet Bey 159
Behiç Bey 344
Bekir Sami 48, 52, 67-68, 80-81, 177, 267-68, 288-89, 291, 340, 343, 365-66, 383, 386-87, 399, 401, 471, 500, 506
Bekir Sami, Miralay 21, 77, 79, 87-88, 170, 240, 287, 373, 538-39, 556, 572-73
Bekir Sıtkı 124, 614
Bennett, Yüzbaşı E.N. 324
Bennett, John Godolphin 492
Berthelot 292, 298, 301, 313, 320-22, 326, 331, 474-75, 478, 601-4, 607, 611
Besalet 561
Bhownagree 324
Billy 490, 601
Boiseaux 420, 499
Bon de (Döbon, Dümon, Dubon, le Bon) 289, 411-12, 420, 479, 483, 596
Bonin 335
Boşnak Hazma 510
Brémond 42, 197, 225, 282, 285, 288, 470
Briand 288-89, 294, 601-2
Bridges 468-69
Bristol, Amiral 110, 243, 296-98, 301-2, 304, 306, 311-13, 318, 330, 353, 503
Bryan 319
Buchanan 105
Bulgurcu Mehmet Efendi 437
Bunoust 296

Cabbara 344
Cabir Paşa 232
Cafer Ilhami 201, 208, 252-53
Cafer Tayyar 77, 79, 350, 370, 517, 519, 527-28, 573-74, 588, 590-91
Caillaux 289
Calthorpe 44, 538-39
Cambon 474-76, 478-89,

594-95, 597-98, 608, 611-12
Câmi Bey 257, 264-65, 386-87, 401, 456, 463, 561
Canelopoulos 297
Capdevieille 224
Cassagnac 334
Cavallero 478
Cavit Bey 46, 147
Cavit Bey (Mutasarrıf) 179, 308
Celadet Ali Bedirhan 139
Celal Bey (Adliye Nazırı) 264, 463, 466, 529, 537
Celal, Yüzbaşı 167
Celal (Mebus) 537
Celal (Bayar) 86, 395, 447, 456, 463
Celal, Zaralızade 121
Celal Nuri 103, 395, 400, 424, 491, 503
Celalettin Arif 217, 233, 236, 257, 332, 380, 386-87, 395-96, 401, 448-49, 452, 457, 460, 466, 502, 561-63, 570, 590
Celalettin Feyyaz 189, 215
Cemal Bey (Konya Valisi) 19, 125, 180, 218-19, 530
Cemal Bey (Mutasarrıf) 179
Cemal Bey (Müsteşar) 261
Cemal Paşa 14-16, 21-22, 28-32, 36-37, 39, 42-43, 45, 48, 54, 56, 61, 63-64, 66-68, 73-74, 76, 84, 93-94, 97, 99, 114, 120, 137, 146-47, 159-61, 166-67, 173-75, 177, 179, 182-83, 188-89, 193, 197-200, 202-3, 206, 209, 212-13, 218, 224, 236-37, 244, 247-48, 251, 253, 267, 273, 275, 284-85, 290, 294, 304, 310, 328, 332, 349, 358-64, 367, 372, 387, 389, 392-93, 417, 433, 447, 491, 537, 589, 617-18
Cemal Paşa (Büyük) 38, 303, 365, 397
Cemal Nâsır 346
Cemal Oğuz 430
Cemalettin Efendi, Çelebi 232-33
Cemalettin Efendi, Şeyhülislam 117
Cemalettin Efendi, Şehzade 511-12
Cemil Molla 463
Cemil Paşa 257
Cevat, Bigalı 445-46
Cevat Bey, Yaver 236
Cevat, Dursunbeyzade 215
Cevat Abbas (Gürer) 246, 344
Cevat Paşa (Çobanlı) 16, 21-22, 73, 95-96, 147, 159-60, 165-66, 199, 343-44, 358-62, 367, 387, 392-93, 417, 447, 491-92, 617-18
Cevdet Bey 46, 49, 77-78, 160, 180, 214, 285, 345-46, 374
Cevherizade Ahmet Nimet 342
Choublier 119, 321
Churchill 431
Churchill, Winston 481
Cilanizadan (zade ?) Necip 342
Claudel 420, 483
Clemenceau 38, 221-22, 278, 286, 288-89, 294, 298, 315-16, 319-20, 323, 334, 353, 471-72, 606, 621
Coles Paşa 323

Crowe, Sir Eyre 298-301, 308, 316, 336
Curzon 40, 302, 308, 311-12, 314-15, 317, 320-26, 336, 413-14, 468, 474-76, 481, 483, 485-88, 560, 566, 579, 594-95, 597-98, 605, 609, 615

Çakırçalı Mehmet Efendi 127, 513
Çürüksulu Mahmut Paşa 219-21, 357, 366, 388, 391-92, 503, 543

Dall'Olio 296
Damat Ferit Paşa 9-10, 13-15, 17-20, 22, 25-26, 28-29, 31, 33-34, 36, 38, 40-41, 43, 50, 54, 65, 69-70, 73, 75, 85-87, 90-91, 95, 99, 101-2, 113-14, 117-20, 125-26, 133, 143-44, 146-48, 150, 153-60, 163, 175, 179-81, 187, 190, 194, 197-98, 204, 220, 222, 228, 230-31, 233-35, 245, 260-63, 267, 269, 275, 279-80, 296, 300, 319, 356-58, 363, 366, 373, 384-85, 396, 404, 413, 421, 423, 425, 431-33, 437, 443, 446, 448-49, 453-59, 461, 464-66, 471, 478, 504, 508, 514-15, 518-19, 524, 529-31, 533, 538, 546, 548-51, 553, 556, 565-66, 568, 575-81, 583, 586-89, 605, 614, 616-19
d'Annunzio 309
Darıcalı Hasan 439
Davis, Mary Mills 119
Debrit 151
Deedes 70, 126, 427
Defrance 40, 45-48, 105, 111-12, 115, 118, 135, 197, 224, 257, 261, 263, 267, 276, 291-92, 300-1, 306, 309, 313, 317, 330, 355, 359, 361, 373, 387, 390, 393, 412-13, 420, 428, 431-32, 444, 452, 468-71, 473-74, 476-79, 482-85, 487-88, 490-91, 494-95, 497-99, 504, 574, 577, 593, 595-97, 603-4
Delibaşı Mehmet 586
Demirci Mehmet Efe 92, 96-97, 135, 301, 305, 308, 447
Denikin 321, 373, 426, 519-21
Derviş Vahdeti 132, 445
Deschanel 288, 334, 482
d'Esperey 47, 270, 294, 300, 332, 334, 350, 355i 359, 372, 390, 466, 483-84, 528, 594-98, 600-1
Diomidis 601-2
Dramalı Rıza 371 436-39
Durand 324
Dürrizade Abdullah 579

Ebubekir Hâzım 14, 391-92, 399-400, 403, 405, 436, 442, 444, 463, 495, 497, 510, 512, 529-30, 537, 546, 549, 560, 564-65, 577-78, 582
Ecevit, Bülent 238
Edip (Sarı Efendi) 545
Edip, Kaymakam 289, 367, 412
Edmonds, W.S. 40, 148, 342, 428

Ekrem Bey 117
Emanuel Karasu 227
Emin (Ankaralı) 230
Emin (Gözlüklü) 218
Emin Bey, Kaymakam 368
Emin Bey (Polis Müdürü) 283
Emin (Sadaret Müsteşarı) 201, 307
Emin Bey (Vali) 549
Emin Paşa 163
Emine Sultan 391
Emir Ali 323-25, 335-36, 418
Emiri Efendi 60
Emir Mesut 429
Emrullah, Kaymakam 541
Enis Avni 491
Enis Fahri 250
Enver Bey 220, 365, 596
Enver Paşa 21, 57, 116, 135, 160, 166-67, 242, 338, 340, 343-44, 354, 397-98, 429, 453
Ertuğrul Efendi 100
Esat Paşa 463
Esat Paşa, Dr. 67, 73, 185-86, 209-11, 338-39, 383, 392, 491-92
Esat Fuat 414
Eşref 145
Eşref (Mebus) 424
Eşref, Şeyh 136
Ethem, Çerkes 128-31, 437, 514, 545
Ethem Bey 289
Ethem Rüstem 135
Eyüp Sultan 315
Eyüp Sabri 491

Fahrettin (Müfettiş) 442
Fahrettin 307, 412
Fahrettin (Altay) 77, 96, 159, 176-78, 203, 214, 275, 498, 539-42, 558, 573, 584-87, 589-90, 593
Fahri (Engin) 150
Faik 381, 395, 491, 537
Faik Ali 179-80, 213, 405
Faik Nüzhet 463, 568
Farrère, Claude 332
Fars (Faris ?) 440
Fatin Bey 127
Fatma Dublan 282
Faysal 120, 345-47, 368, 370, 469
Fazıl Efendi 538
Feraizi Hacı Hamdi 545
Ferdinand 440
Ferit, Kör 189, 505
Ferit, Yüzbaşı 164
Ferit, Ahmet 73, 207, 211, 214, 217, 257-58, 424, 463, 561
Ferit Paşa 40, 66, 166, 193, 217
Ferruh 98
Fes Kalıpçısı 546
Fettah 164, 167-68, 272
Fevzi (Çatalca) 590
Fevzi (İzmit) 246
Fevzi, Şeyh 214
Fevzi Paşa (Çakmak), Mustafa 14, 21, 53, 159-60, 199, 201-3, 207-8, 251-54, 388-90, 398, 403, 416-17, 446, 454, 461, 463, 493-95, 509, 524, 531-32, 538-40, 547, 550, 553, 555-57, 565, 572, 574, 577, 582, 587-88
Fitzmaurice, Komodor 421
Fleuriau, de 197, 320
Flood, General Solly 36, 41
Foch 473-74, 600

Forbes, Yüzbaşı 574-75
Forbes-Adam 316, 320, 325
Ford 119
Foulon, Albay 234
Francer, M.S. 431
Franko Paşa 334
Freemantle 324, 417-18
Frew, Dr. Robert 113-15, 117-21, 123, 126, 130, 145-47, 195, 398, 449, 593, 614-15
Fuat Paşa, Sait Paşazade 261
Fuat Paşa, Müşir Deli 101, 133, 146
Fuat Baban 110
Fuat Sabit 518
Fuat Selim 218, 257-58, 395
Fuller, F.J. 181, 413, 579
Füruzan 511, 527, 590

Galip Paşa 86
Galip Kemali 414
Galli 413
Gandhi 312, 335
Gauvain 47
Gâvur İmam 435
George, D. Lloyd 46, 109, 148-49, 154, 277, 298-99, 313-16, 318, 320, 323, 325-26, 331, 336-37, 352-53, 388, 414, 421, 469, 471, 475-81, 483-84, 486, 488-90, 581, 597, 603, 606-9, 611-12, 615, 619, 621
Georges-Picot, F. 286-95, 300, 470
Gladstone 325
Gleichen 324
Goff, le 271
Gouraud 288, 412, 431, 469-71, 473-74, 476, 488, 490, 592-94
Goybet 340
Gramat 600-1
Grey 311
Guevera, Che 436
Guillaumat 484, 595, 597
Gunkle 318
Gülek, Kasım 238
Gümülcineli İsmail 549

Habid Han 340
Hacadur Ağa 139
Hacı Osman 586
Hacıbekirzade Kadri 431
Hacim Muhittin (Çarıklı) 54, 88-91, 93, 127, 130, 352, 395, 400, 437, 510
Hâdi Paşa 14, 37, 349, 387, 392-93
Hakkı (Konya) 425
Hakkı, Mülazım 245
Hakkı, Mebus 237
Hakkı Paşa 423
Hakkı Behiç 80-81, 505
Hâlet Bey 181
Halide Edip 108, 147, 330, 538, 561, 570
Halil (Mebus) 537
Halil (Aşiret reisi) 141
Halil, Kaymakam 100
Halil Paşa 224, 250, 522, 562
Halil Rahmi 19
Halim Baki 242
Halis Turgut 459
Halit Bey (18. Kolordu) 78
Halit Bey, Deli 146, 214, 216-17, 251-54, 473-74
Halit Cevdet 124
Hamdi Efendi (Ayandan) 15, 530

Hamdi Efendi (Evkaf Nazırı) 15
Hamdi Paşa, Kürt 139-40, 262, 549
Hamdi Paşa, Kiraz Ahmet 133, 140, 145, 148, 164, 167, 443, 461, 465, 549, 596
Hamdullah Suphi 255, 329-30, 333, 395, 400, 415, 441
Hamit Bey 60, 217, 236, 257, 386, 396, 401, 463
Hamit (Aşiret reisi) 139, 262
Hamit Bey (Vali) 78-79, 190, 543, 468, 576
Hanefizade Mehmet 505
Hankey 421
Harbord, Tümgeneral James G. 225, 240, 519, 523
Hardinge, Lord 485
Hare 296
Hart 526
Harun Aliça 414, 482
Hasan (Mebus) 424
Hasan (Ankara) 505
Hasan Efendi 201
Hasan Ferit 217, 257, 395
Hasan İlhami 404
Hasan Vehbi 511
Hasso 139
Haydar 247
Haydar (Vali) 20, 80-81
Haydarizade İbrahim Efendi 14-15, 429, 463
Hayri, Miralay 412
Hayri Efendi (Ürgüplü) 357
Hâzım, Miralay 520
Heathcote-Smith 421
Herbert, Aubrey 40, 297, 323-24, 336
Herbette, J. 412
Hilmi Paşa 432
Hikmet (Adapazarı) 124-25
Hikmet 97
Hilmi Bey (Jandarma) 247
Hilmi Bey (Mutasarrıf) 219
Hilmi (Sosyalist) 210
Hohler 43-44, 46, 66, 98, 118, 139, 141, 156, 315-16
Hulusi 86
Hurşit Paşa 126, 134-35, 160, 200-6, 209, 251-53, 309
Hurşit Sezai 341
Hüsamettin (Ertürk) 338, 342
Hüseyin, Sapancalı 545
Hüseyin (Gönen) 513
Hüseyin, Emekli Binbaşı 511
Hüseyin (Pektaş) 60
Hüseyin, Şerif 338, 345-46
Hüseyin Avni 189, 424, 537
Hüseyin Hilmi Paşa 149, 414
Hüseyin Hüsnü 164
Hüseyin Kâzım (Mebus) 236-37, 351, 381, 386, 395-96, 401, 457, 529, 510
Hüseyin Kâzım 218
Hüseyin Mazhar 180
Hüseyin Ragıp 217
Hüsnü 437
Hüsrev (Gerede), Binbaşı 81, 216, 395, 505, 517-18, 537, 561-62

İbni Reşit 340
İbni Suud 340, 344
İbrahim (İzmit) 546
İbrahim, İngiliz 124
İbrahim (Vali) 20-22
İbrahim Paşa 338
İbrahim Hayrullah 357
İbrahim Süreyya 386, 500, 561
İbrahim Tevfik 497

İdris Bey 247
İgnatiyos İlyas 222
İğdemir, Uluğ 434, 439-40, 44, 445, 511-12
İhsan (Hariciyeci) 220, 596
İhsan (Mutasarrıf) 499
İhsan, Topçu 243
İllari, Luici 289
İlyaçef 519
İlyas Hacı 380, 537
İlyas Sami 430
İngiliz Kemal 310, 437, 439, 442
İnşirah H. 100
İrfan Bey 192
İsmail 431
İsmail Hafız 568, 596
İsmail Fazıl Paşa 399, 561
İsmail Hakkı, Damat 343
İsmail Hakkı, Yüzbaşı 436
İsmail Hakkı (Vali) 392
İsmail Hakkı (Okday) 110
İsmail Hakkı 457
İsmail Hakkı (Çopur) 163, 167, 169
İsmail Hami 341
İsmet Bey 21, 60, 162-63, 207-8, 359, 366, 371, 398, 461, 561, 585-86, 590
İzak Azyel 227
İzzet (Biga) 440, 512-13
İzzet, Seccadecibaşı 177
İzzet Bey (Trabzon) 188
İzzet (Vali) 213, 215, 297, 307-8
İzzet Bey 469
İzzet Paşa 13, 15, 43, 60, 66-67, 73, 131, 147, 192, 197, 261-62, 357, 366, 387-88, 397, 553, 555, 556
İzzet Fuat 366
Johnson 417

Kabakçı 101, 354
Kadı Hilmi 586
Kadri 439
Kadri Bey 297, 304
Kâmil Efendi 257
Kâmil Paşa 150, 154, 455
Kâni 435
Kara Hasan 132, 434-35, 439-40, 443
Kara Kemal 242
Karabekir, Kâzım 20-21, 49, 71-72, 76-78, 80-81, 83-85, 107, 109, 115, 124, 135-136, 155, 160, 162, 168, 173, 180, 206-9, 214, 225-29, 238, 242, 244, 252-53, 268, 284-85, 290, 294, 337-38, 349-51, 353, 359, 362, 369-70, 374-75, 378-79, 384, 398, 402, 408-12, 418, 431, 441, 443, 445-46, 461, 492, 498-99, 505, 508, 514-25, 532-36, 538, 540-43, 556, 558-59, 561-62, 566, 572-73, 575-76, 587-90, 617
Karl 440
Kâtipzade Sabri 117
Kay, de 151
Kâzım Bey (Özalp) 77, 79, 87-88, 90-91, 93, 128-30, 132, 170-71, 173, 206, 209, 240, 310, 351, 369-75, 434-37, 441, 446, 511, 527, 573
Kâzım 124
Kâzım (Nazır) 14, 391-92, 403, 549
Kâzım (Dirik) 561

Kâzım Bey 333
Kâzım (İnanç) 539
Kâzım Şinasi 333
Kemal, Kaymakam 21
Kemal, Kaymakam 420
Kemal (Doğan) 284, 294
Kemal, Yüzbaşı 133, 164
Kemal Paşa 569
Kemal Atıf 218
Kemalettin Sami 114, 240, 245, 493
Kenan Bey 285, 364, 373
Kenworthy 336
Kerr 481
Keşfi 60, 179-81
Kılıç Ali 368, 592
Kiçner 333
Kidston, G.J. 43, 315-16
Kidvai, Müşhir Hüseyin 336, 338
Koç, Vehbi 231
Konstantin 489
Kozma 222
Köprülü Mehmet 583
Köprülülü Hamdi 128-29, 371-75, 380, 435-37, 439-43, 445, 513
Köse Muhittin 133, 164
Krepi 331
Kuchmann 589, 593
"Kuneren" 283
Kuyucu Murat 583
Küçük Han 340
Kütükçüzade Ali 181, 230
Kütükçüzade Hacı 230

Labon 348
Labonne 108, 227
Lamb 576
Lantiac 332
Laporte 224, 489, 603
Laroche 335
Law, Bonar 297, 310
Ledoulx 359, 413, 470, 495
Lenin 336, 522
Lepissier 468, 536, 543
Leygues 289, 332
Loti, Pier 111, 332-34
Lutfi Fikri 63, 106, 140, 150, 217, 227, 254, 256-57, 261-62, 265, 327, 395, 426
Lutfi Simavi 512
Lütfi 94

Mahmut, Miralay 346
Mahmut, Kaymakam 50, 114, 160-61, 163-64, 177, 182, 201, 526, 555-57, 569, 571
Mahmut (Muş) 338
Mahmut, II. 433, 517
Mahmut, Mülazım 164
Mahmut, Seyyit 347
Mahmut Beliğ Bey 160, 198
Mahmut Celalettin 167
Mahmut Muhtar Paşa 414
Mahmut Şevket Paşa 100, 124, 388, 403, 423
Mahmut Tahir 216
Maissa 358, 360, 367, 388, 413, 479-80, 483, 576, 596
Manastırlı Hamdi 492-93, 505
Manastırlı Nuri 561
Mandel 334
Manyaslı Şevket 439
Maruf 399
Maxwell, Albay 218
Mazarakis 297
Mazhar Müfit (Kansu) 20, 80, 180-81, 229, 232-33, 249, 289, 410, 500, 502
Mazlumzade Osman 431
Mc Vittie 302

Mecdi Bey 307
Mehib 215
Mehmet (Gönen) 513
Mehmet (Bandırma) 511
Mehmet, Seyit 346
Mehmet, Hafız 230
Mehmet, Kınacızade 230
Mehmet Paşa, Seyit Fazıl Paşazade 261
Mehmet Ali 456
Mehmet Ali, Nazır 119, 181, 261, 449, 530, 549, 596
Mehmet Ali (Bursa) 88, 545
Mehmet Ali (Hariciyeci) 110
Mehmet Emin (Mebus) 457
Mehmet Emin 217
Mehmet Faik 338
Mehmet Fuat 159
Mehmet Galip 20, 179
Mehmet Nurettin 245
Mehmet Nuri 511
Mehmet Rauf 259
Mehmet Saim 587
Mehmet Selim 112
Melek Reşit 108
Meşal 346
Mevlanzade Rifat 265, 372, 596
M.H. 442
Mihran 262
Milcanopulos, Branko 149
Millerand 115, 288-89, 334, 415, 420, 469, 471, 473-74, 476, 479, 481-82, 484-89, 597, 604, 607-12, 619
Milne, General 41, 93, 160, 162, 170, 174, 184, 298-305, 313, 348, 358-60, 367, 412, 414, 418-19, 448, 478, 480, 483-84, 486, 493, 527-28, 539, 594-98
Mirabeau 429
Mirza 139
Mirza, Miralay 511
Mişon Ventura 218, 227, 257, 397
Mithat (Vali) 543
Mithat (Gazeteci) 106, 215, 441
Mithat (Kürtçü) 139
Montagu 324, 326, 421
Morlan, H. 431
Morrison 324
Mothu 337
Mougin 117, 126, 180, 220, 340, 388, 469, 565, 596
Muammer 264
Muhammet, Hz. 442, 461
Muhammet Sait 341
Muhittin Paşa 13-14, 20, 181, 229-31, 233, 261, 530
Muhittin Geylani 347
Muhtar, Binbaşı 437
Muhtar, Yüzbaşı 338
Murat, Mizancı 104
Musa 233
Mustafa, Yüzbaşı 522
Mustafa Bey 80, 505
Mustafa Efendi 202
Mustafa, Dr. 411
Mustafa, Hafız 11
Mustafa Paşa, Kürt 135, 262, 444
Mustafa Arif 186, 226, 401, 424
Mustafa Kemal 13-14, 16-31, 33, 35-38, 42-44, 48, 52-60, 62, 64-81, 84-86, 88-91, 94, 98, 101, 107, 109-10, 113-14, 119-25, 127, 130-31, 133, 136, 141, 143, 145-47, 149, 151, 153,

155-56, 159, 163-64, 166, 174-85, 189-90, 192, 195-96, 198-200, 202, 204-5, 207-9, 211-16, 218-20, 225, 228, 230-34, 236-46, 249-56, 259, 268, 270, 273-75, 278, 285-91, 294-95, 301, 306, 309-10, 315, 321, 323, 328, 331, 335-37, 339-42, 344-47, 349-54, 357, 361-62, 382, 384, 386-87, 390-91, 393-402, 404-412, 416-17, 419-21, 425-26, 435, 438, 443-45, 447-49, 458-61, 466, 469-71, 473-76, 478, 480-81, 491-92, 495, 498-501, 505-23, 525-28, 530, 532-36, 538, 540-42, 548, 550-51, 556, 558-59, 561-64, 566, 569-77, 584-86, 589, 591, 600-1 614, 616-622
Mustafa Nâtık 163
Mustafa Nuri 14
Mustafa Refik 104
Mustafa Reşit Paşa 14-15, 30, 66, 190, 226, 271, 275, 307-9, 312-13, 361, 390, 392
Mustafa Sabri Efendi 15, 69, 104-5, 157, 166, 181, 261, 267, 428, 465, 530, 548-49, 596
Mustafa Şakir 420
Muvaffak Bey 216
Muzaffer Bey 283
Mümtaz 80
Münif 202
Münir 60
Münir Paşa 414
Müsevvitzade 328
Nabi Bey 119, 366, 412, 463
Naci 347
Naci (Eldeniz) 121-22, 333
Nadir Ağa 100
Nafi Atıf 217
Nahum Efendi 227
Nail, Yüzbaşı 246
Nakiye 329
Namık 417
Napolyon 258
Nasuhi 525
Naşit 230
Natık Paşa 261
Nazım, Kurmay Binbaşı 96, 214, 590
Nazım, Dr. 338
Nazım, Resneli 223
Nazım (Adana Valisi) 189
Nâzım Paşa 154
Nazım Paşa, Mustafa 163
Necati, M. 437
Necmettin 140
Nesip 242
Nesip, Seyyit 104
Nevres 165, 166, 561
Nidai Efendi 135
Nieder 308
Nihat Paşa 430
Nihat Reşat 319, 414
Nitti 607-9
Niyazi Salih 231
Noel, Binbaşı E.W.C. 46, 121, 139
Nubar Paşa, Bogos 138-39
Nuhzade Mehmet 379, 425
Numan Usta 257-58, 269, 394, 425, 491, 537
Nurettin (Polis Müdürü) 60, 114, 179-90, 307, 405, 466, 596
Nurettin Paşa 176-78, 275

Nuri 96, 572
Nuri Paşa 522, 262
Nurullah, Hoca 104

Ohancanyan 138
Orhan 60
Osborne 578
Osman (Temyiz Reisi) 392
Osman, Miralay 233
Osman (Kastamonu) 189
Osman Ağa 223, 543
Osman Bey (Milli Aşireti) 141
Osman Fuat 267
Osman Nuri (Bursa) 88-89, 91
Osman Nuri (Mutasarrıf) 179-80
Osman Nuri (Jandarma Komutanı) 41
Osman Nuri (Mebus) 537
Osman Nuri (Tufan) 124, 284
Osman Talât 430

Ömer 305
Ömer, Hacı 545
Ömer Faruk 109
Ömer Fevzi Bey 195, 253
Ömer Fevzi Efendi 446, 545-46
Ömer Feyzi Efendi 265, 356, 394, 424, 446, 549
Ömer Hulusi 463
Ömer Lutfi (Mebus) 265, 394
Ömer Lutfi (Temyizden) 201
Ömer Lutfi (Dersim) 140
Ömer Yaver Paşa 165

Pagy, Lucien 302
Paillares, Michel 47
Paleologue 603
Panayot 222
Paraskevopulos 489, 603
Parmoor 324
Pech 344, 580
Pehlivan Kadri 444, 578, 596
Pellé 412
Perring 254
Perry, James 417
Pertev Amir 482
Peterson 314
Petit 334
Pichon 151, 197, 311, 313, 334, 594
Pickthall 324, 341
Poincaré, Binbaşı 109
Poincaré, H. 311
Querette, General 368

R., Mrs. 118
Ragıp 332, 549
Rahmi 128-30, 438, 509-10, 513
Rahmi (Mebus) 381
Raif Efendi 215
Rami 513
Ramiz Efendi 41
Rasih Efendi 569
Rasih, Hocazade (Kütahya) 265
Rasim Bey 243
Rasim Hoca, Ahmet 104
Rauf Bey 48, 62, 67-69, 72-73, 80, 110-11, 155, 177, 198-99, 207, 244, 247, 267-68, 291, 337, 340, 357, 364-68, 372, 380-83, 386-94, 399-401, 404-6, 408, 432, 447-50, 455, 457, 460, 466, 470, 491, 498-501, 503, 506, 531, 537, 566, 589, 617
Rauf Paşa 15
Rauf Ahmet Bey 67, 73, 217, 257-58, 386, 394-95

Rauf Peşdili (?) 341
Ravndal 197
Rawlinson 365, 441, 515-16, 523, 575
Rawlinson, Lord 516
Recep (Peker) 238
Recep Paşa 163
Recep, Şeyh 51, 121-25, 131, 136, 195, 204, 261, 614
Recep Zühtü 124, 234
Refet Bey (Bele) 21, 60, 62, 69, 76, 87, 94, 96-97, 172, 175-77, 182, 187, 232, 287-88, 300, 308, 350, 359, 364, 370, 498, 507, 541-42, 558, 572, 584-86, 589
Refet Paşa 430
Refi Cevat (Ulunay) 68, 117, 218, 258, 328, 334, 354-55, 429, 453-54, 461, 528, 582-83, 596
Refik, Miralay 166
Refik, Yaver 200
Refik Bey 133, 166
Refik Halit (Karay) 20, 26, 212, 258, 261, 426, 579, 596
Remzi Paşa 100
Remzi, Şeyh 104
Reşat Paşa 580
Reşat Fuat 332
Reşat Hikmet Bey 60, 218, 257, 380-81, 387, 389, 392, 395, 401
Reşit Bey (Rey), Ahmet 149, 307, 352, 391, 450, 453-54, 465, 530, 566, 579-81, 605
Reşit (Kastamonu) 53
Reşit 60, 582
Reşit, Çerkes 430, 561
Reşit Paşa (Sivas) 20, 108, 124, 204, 286, 535
Reşit Paşa (Erzurum) 516, 543
Reşit Paşa 151
Reşit Âkif Paşa 124
Reşit Sadi 218, 395
Reşit Saffet 60, 217, 332, 414
Rıfat (Konya) 505
Rıfat (Kayseri Mebusu) 102
Rifat (Malta'ya giden) 357
Rifat (Börekçi) 181, 229, 505
Rıfkı (Mülazım-ı Evvel) 164
Rıza, Dr. (Sosyal Demokrat Fırkası Reisi) 187
Rıza (Mebus) 505
Rıza (Çan) 445, 510
Rıza (İnebolu) 436
Rıza Bey 512
Rıza, Binbaşı 213
Rıza Paşa, Topçu 186, 425, 543
Rıza Paşa 442
Rıza Nur 69, 110, 151, 165-66, 188-90, 255, 271, 329, 537-38, 544-45, 550-51, 560-61, 569-71
Rıza Tevfik Bey (Bölükbaşı) 186, 261, 543
Richelieu, Kardinal 126
Riley 143
Robeck, de 13, 16, 43, 52-53, 66, 140-41, 149, 160, 196, 200, 223-25, 266, 278, 302-3, 308, 315, 317, 328, 330, 358, 375, 380, 390, 392-93, 403, 412-13, 416, 418, 431, 451, 453, 467-68, 476-78, 480, 483, 485-87, 490-91, 496, 504, 552, 560, 564-66, 475-76, 479-80, 599, 605, 615
Rollin 340, 549
Rondenay 528
Rukiye 101

Rüstem 52, 80-81, 214, 289, 291, 341
Rüştü (1. Fırka) 189, 245-47
Rüştü (3. Fırka) 521, 535, 545
Ryan, Andrew 70, 118, 126, 141, 151-52, 157-58, 168, 173-74, 181, 220, 223, 309, 316, 390, 413, 427-28, 433, 494, 615

Sabahattin, Komünist 151
Sabahattin, Prens 145-55, 211, 218, 254, 256, 258, 337, 427, 432, 453, 546
Sabiha Sultan 109
Sabri Paşa 430
Sadık 335
Sadık Bey, Miralay 133, 186, 191-92, 194, 197, 200, 260-61, 530, 549, 583, 596
Sadık Sabri 164
Sadrettin 307
Saffet (Arıkan) 110, 561
Saffet Efendi, Hoca 569
Said-i Kürdi (Nursi) 104
Sait Bey 104
Sait, Nazır 14, 218, 389, 403
Sait Molla 103, 113-21, 123-26, 130, 142, 145-48, 154, 156-57, 185, 195, 261, 273, 444, 596, 614-15
Sait Paşa (Küçük) 165
Sait Paşa, Kâmil Paşazade 262
Sait Halim Paşa 341, 384, 423
Sakıp 442
Salahattin (Gözlüklü) 262
Salahattin Bey (3. Kolordu Komutanı) 76, 77, 94, 124, 535, 541, 574
Salahattin Bey, Yüzbaşı 540-42
Salahattin, Ahmet 218, 257, 386, 395, 456
Salih (Omurtak) 51, 60, 364, 525, 554, 557, 585
Salih Hulusi Paşa 14, 48, 51-53, 55-60, 63, 82, 121-23, 193, 195, 198, 209, 240, 347, 349, 361-62, 380, 385, 388-89, 405, 419, 446-47, 453-59, 463-66, 494, 498, 508-9, 513, 515, 524, 529, 532, 550-54, 557-60, 564, 566, 568, 571, 574-78, 580, 582-83, 586-87, 613-14
Salim Bey 121
Sami 164
Sami, Yüzbaşı 51
Samih Rıfat 442, 444
Sapancalı Arslan 545
Satvet Lutfi (Tozan) 153-54
Scialoja 476, 480
Sefa Bey 14, 375, 391-92, 403, 413, 418, 441, 451, 463, 495, 497-98, 565, 576-77, 582
Sefa Beliğ 442, 447, 512
Selim 446
Selim Efendi 268
Semih 151
Servet Bey 188
Seyfi, Kaymakam 561
Seyyit Bey 357
Sforza, Kont 503, 597
Shuttleworth 553-55
Sıdkı 186
Sırrı 125, 244, 246, 248
Sivaslı Ali Kemali 589
Slade 254
Smith, Armitage 320
Sokullu Mehmet 583

Soninno 298
Sökeli Ali Efe 573, 583
Steryadis 603
Suat 506
Suphi 439
Suphi Bey (Vali) 179, 181-82, 506, 558, 584, 587
Suphi, Yüzbaşı 110
Suphi Paşa 164
Surtees 323-24
Süleyman Efendi 265
Süleyman Paşa 372
Süleyman Nazif 332, 491, 503
Süleyman Necati 106, 189
Süleyman Sabri 438, 509-10
Süleyman Sırrı 133-34
Süleyman Şefik Paşa 15, 20, 26, 163, 168, 267, 434, 578
Süleyman Vasfiettin 530
Süreyya 80-81
Sütçü İmam 295
Sydenham 335
Sykes-Picot 47, 143, 286-87

Şaban 440
Şadi 250
Şah İsmail 435, 444
Şahin 411, 591-92
Şakir 590
Şakir Nimet 346, 368
Şefik, Miralay 96, 170, 542
Şefik 208
Şefika, Hacı 282
Şefika Kemal 108
Şekip 264
Şekip Arslan 151
Şemsettin 76, 79
Şemsettin, Şeyh 505
Şerafettin 429
Şeref Bey (Edirne Mebusu) 14, 382, 386, 393, 395, 400, 422-23, 449, 491
Şerif Paşa, Damat Mehmet 14-15, 33, 36, 51, 179-80, 182, 187, 190, 203, 212, 218, 257, 263, 266-68, 270, 275-76, 307, 356, 361, 378, 387, 391-92, 354
Şerif Paşa, Kürt 138-42, 425
Şerif Sadettin 261
Şevket (Gönen) 127, 513
Şevket Bey, Miralay 21-22, 61-62, 67-69, 72-74, 76, 113, 124, 145, 159, 211, 214, 239-46, 249-50, 350, 364, 367, 398, 491
Şevket, Binbaşı 78
Şevket Efendi 512
Şevket Hanım 250
Şevket Turgut Paşa 160-61, 388, 539
Şevki 60
Şevki Bey 537
Şevki Paşa 110
Şükrü, Hacı 92

Taha, Seyyit 141
Tahir 244
Tahsin 163-64
Tahsin, Hüdayizade 192, 231, 237, 396, 537
Tahsin (Uzer) 137, 264, 366, 491, 537
Talât 57, 211, 242, 339, 380-81, 398, 423, 429-30, 453
Talât (Küçük) 250
Talon 289
Taluyi 289
Tarık Mümtaz 163-64, 359, 393, 437, 514, 549

Taşbaşlı Hüseyin 431
Taşbaşlı Nafiz 586
Tayyar Paşa 163-64, 169
Tayyip 265
Tekeli Mustafa 440
Tevfik 41
Tevfik (Nazır) 14, 361, 388, 403, 425, 463, 545, 569, 578
Tevfik Paşa 14-16, 43, 60, 65, 110, 144, 153, 161, 197, 212, 234, 260, 262, 266-67, 269, 276, 327, 381, 388, 397, 434, 448-50, 453-57, 459, 463, 512, 529-30, 565, 567-68, 576, 581
Tevfik Hamdi 145
Tevfik Rüştü (Aras) 338
Tilley 421, 578
Tittoni 299
Todori 222
Tomas 918
Tonçef 521
Tourtet 302
T.R., Mr. 118
Troelstra 151
T.R.R., Mr. 118
Tunalı Hilmi 333, 424, 537

Ubeydullah Memalik 340
Ulviye 101, 110

Vahan 283
Vahap 513
Vahdettin 9, 13-14, 16-17, 23-24, 40, 52, 62, 70, 95, 98-104, 109-12, 119, 130, 146, 148, 150, 152-53, 155, 157, 190, 195, 204, 218, 222-23, 252, 262, 266, 269-71, 276 312, 316-20, 330-31, 333, 343-45, 352, 374, 390, 431-34, 440, 448-50, 456, 460-61, 463-65, 501, 512, 530-31, 546-47, 550, 552, 557, 566-57, 566-67, 577-81, 614-16, 618, 620
Vahit 332
Vali Gulibad 344
Vansittart 320
Vasfi Efendi 195, 200, 267, 357-58, 530, 543, 545, 549, 596
Vasıf, Kara 52, 76, 94, 111, 114, 177, 193-94, 218, 239-40, 242-45, 248-50, 267-68, 270, 343-44, 383, 386, 401, 448, 470, 491, 500-3, 519-20, 537
Vasıf 435
Veçhi 164
Vehbi 425, 501-2, 511, 544
Vehip 430
Velit 57, 189, 240, 333, 491, 503
Veliyüddin, Hafız 295
Venizelos 65, 150, 296-99, 302, 307, 314-15, 320, 324, 414-15, 477-78, 480-81, 485, 488-90, 598, 601-4, 607-12
Vivian, V. 338

Webb, Amiral 40-41, 54, 126, 131, 138, 162, 221, 256, 260, 266, 273, 299, 302, 308, 314, 331, 339-40, 344-45, 358, 361, 427, 433
Whittall 302, 499
Wilhelm 440
Williams 311

Wilson, Korgeneral Sir 466, 484, 497, 579, 594, 598
Wilson (Başkan) 32, 234, 272, 283, 298, 311, 313, 319, 330-31, 380, 460, 507, 605, 621
Wilson, Binbaşı 109
Wilson (Genelkurmay Başkanı) 296, 326
Woods 550
Wrangel 373

Yahya, İmam 340
Yahya Kaptan 237-51, 257, 374, 397, 619
Yahya Galip 181, 229-32, 406, 505
Yahya Hayati 346
Yahya Kemal 333
Yahya Sezai (Mebus) 395, 422, 510
Yahya Sezai 341
Yakup Bey 573
Yakup Usta 163
Yakup Hasan 324
Yakup Kadri 38, 242, 333
Yakup Şevki Paşa 160, 360
Yanya Tehnasseb 342
Yasin 347
Yaver 276
Yavveli Abraham 419
Yeniçiftlikli Mehmet 439
Yeşillizade Aziz 546
Yorgi 222
Yörük Ali 135
Yunus Nadi 27-29, 35, 364, 386, 395, 498, 500, 502-3, 540, 570
Yusuf Akçura 217, 255, 351
Yusuf Arçu (?) 351
Yusuf Bekir 139
Yusuf İzzet Paşa 21, 77, 93, 128-29, 131-32, 159, 170, 351, 370-71, 374, 443, 446, 464, 509-12, 514, 538-40, 542, 556, 558, 561, 573, 586-88
Yusuf Kemal 394-95, 424, 463, 544-45, 560, 570-71
Yusuf Razi 330, 332
Yusuf Ziya Bey 218
Yusuf Ziya Paşa 463

Zaferaki, Yorgi 187
Zaharoff 315
Zeki (Suriyeli) 346
Zeki (Bahriyeli) 346
Zeki, Kadirbeyoğlu 537, 545
Zeki (Mebus) 188
Zeki, Kaymakam 100
Zeki Paşa, Müşir 120, 145-48, 155, 160, 260, 267
Zeki (1. Ferik) 160
Zeynelabidin Efendi (Bozkırlı) 126, 166, 185-87, 261-62, 465, 530, 596
Zeynelabidin Efendi (Adanalı) 185, 530
Zihni 189
Ziya, Nazır 463, 529
Ziya, Salahorzade 242
Ziya, Mebus 424
Ziya, Mutasarrıf 254
Ziya, Vali 145, 179-83, 230-31, 405-6
Ziya Paşa 332
Ziyaettin 242
Zühtü (Güven) 437, 439

Elinizdeki kitap Sina Akşin'in beş yıllık çalışması sonucunda ortaya çıkan ve bu alanda temel başvuru kaynağı olan bir yapıttır. İki ciltten oluşan *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* kitabının ilk cildi olan "Mutlakıyete Dönüş"te, 1918-1919 yılları arasında İstanbul Hükümetlerinin karşılaştığı ana siyasal olaylar anlatılmakta ve bu olaylara verilen tepkiler ayrıntılı olarak incelenmektedir.
İkinci cilt "Son Meşrutiyet"te ise Damat Ferit Paşa hükümetinin 1919'da çekilmesi ile 1920'de yeniden iktidar olması sürecinde yaşanan siyasi olay ve gelişmeler ele alınmaktadır.

Akşin'in yapıtı, öğrenciler, araştırmacılar ve yakın tarihi merak edenler için temel bir kitap olmanın yanı sıra, geniş kaynakçasıyla da daha fazla uzmanlık bilgisine ulaşmak isteyenlere rehber olacaktır.

ISBN 975-458-124-X

Kapak fotoğrafı: Sultanahmet mitinginde Halide Edip konuşuyor.
(İletişim Yayınları arşivinden)

KDV dahil fiyatı: 50.000.000 TL